МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

У ПОШУКАХ ОБЛИЧЧЯ МІСТА:

ПРАКТИКИ САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МІСТ УКРАЇНИ В ІНДУСТРІАЛЬНУ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНУ ДОБУ

Харків
Видавництво Точка
2021

УДК 930.85+911.375.1](477)
У11

Редакційна колегія:
Редактори: Кравченко В. (загальна редакція), Посохов С. (загальна ред., ред. 2 та 3 розділу), Куліков В. (ред. 1 розділу), Любавський Р. (ред. 5 розділу), Рачков Є. (ред. 4 розділу)

Члени редколегії: Артеменко А., Водотика Т., Горак А., Кравченко О., Литвинова Т., Малинова-Тзіафета О., Мільчев В., Панкєєв О., Стельмах С., Тарасов В., Темірова Н., Удод О., Хмарський В., Шевчук Д., Шредер Ф., Шліхта Н., Яковлєва В.

Автори: Артеменко А., Білівненко С., Венгер Н., Вовк О., Воронов В., Гела О., Голубович І., Гукалова І., Демичева А., Довгополова О., Єремєєв П., Журба О., Загурська М., Кісельова Ю., Константінова В., Красько О., Куделко С., Курушина М., Кушнарьов С., Легеза С., Лиман І., Литвинова Т., Любавський Р., Медведовська А., Мільчев В., Міхеєва О., Мусієздов О., Отземко О., Петриківська О., Покляцький С., Портнова Т., Посохов І., Посохов С., Пятницькова І., Рачков Є., Рябченко О., Середа В., Сільванович С., Темірова Н., Тихомірова Ф., Ховтура А., Чорний Д.

Рецензенти:
Юлія Обертрайс – професорка Університету імені Фрідріха-Олександра в Ерлангені та Нюрнберзі;
Анатолій Парфіненко – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Роберт Турстон – професор-емерит Університету Майамі (Оксфорд, Огайо, США)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 11 від 25.10.2021 р.)

У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. – Харків : Видавництво Точка, 2021. – 564 с.
У11
ISBN 978-617-7856-15-2

Книгу присвячено дослідженню деяких теоретичних і практичних проблем урбаністики. Основну увагу зосереджено на символічних просторах і культурних ландшафтах п'яти великих міст Східної та Південної України — Дніпра, Донецька, Запоріжжя, Одеси й Харкова. Автори книги — учасники наукового проєкту «CityFace: Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну та постіндустріальну добу». Вони розглядають зазначені міста як центри соціокультурної взаємодії та різноманітних інновацій, як динамічні системи, що постійно змінюються, перебуваючи в пошуках власного актуального «обличчя».

Видання призначено для всіх, хто цікавиться історією та сучасним станом соціокультурних процесів в Україні.

УДК 930.85+911.375.1](477)

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021
© Колектив авторів, 2021
© ТОВ «Видавництво «Точка», дизайн, макет, обкладинка, 2021

ISBN 978-617-7856-15-2

ЗМІСТ

Передмова *(Володимир Кравченко, Сергій Посохов)* 6
Вступ *(Сергій Посохов)* 8

РОЗДІЛ 1. УРБАНІСТИКА: НОВІ ОБРІЇ

Андрій Артеменко
Парадигми сприйняття міста: від постмодерну до формування урбаністики метамодерну 18

Інна Голубович, Фаріда Тихомірова, Марія Загурська
«Біографія міста» як субжанр урбаністичних досліджень 27

Ірина Гукалова, Сергій Покляцький
Постіндустріальні тренди урбанізації в нових завданнях української геоурбаністики 42

Вікторія Константінова, Ігор Лиман
Інституціоналізація історичної урбаністики в Україні: погляд «зсередини» ... 53

Оксана Міхеєва, Олексій Мусієздов, Вікторія Середа
Сучасна соціологія міста в Україні 63

Олена Петриківська
Принципи антропологізму, мікроурбанізму й міждисциплінарності в сучасній урбаністиці 73

Дмитро Чорний
Чи можливі нові підходи до вивчення історії міст України, або Харків як дзеркало урбаністичних студій 86

РОЗДІЛ 2. МІСТО МЕТАФОРИЧНЕ

Сергій Білівненко, Володимир Мільчев
Запоріжжя – місто козацьке: метафора чи реальність? 92

Оксана Довгополова
Образ Одеси в художній літературі – погляд зсередини та ззовні 103

Оксана Довгополова
Одеса як міф у «підприємництві пам'яті» 115

Павло Єремєєв
Події міської історії в путівниках по Харкову 132

Ольга Красько
Пісенна самопрезентація Харкова: лінгвістичний, метафоричний, емотивний виміри 155

Тетяна Литвинова
Пісенна саморепрезентація Дніпропетровська/Дніпра 167
Олена Отземко
Початковий етап історії Донецька (Юзівки) в мемуаристиці 174
Сергій Посохов
Метафори як засіб репрезентації міста в путівниках по Харкову 183
Ольга Рябченко
Харків Олександра Копиленка: (не)примітна частина літературної спадщини 201

РОЗДІЛ 3. МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ

Ольга Вовк
Особові меморіальні дошки в культурному ландшафті Харкова: історія та сучасність 218
Олег Журба
Конструювання міського пантеону в пізньорадянських путівниках по Дніпропетровську 238
Юлія Кісельова
Пам'ятники історичним діячам: основні тенденції комеморації в Харкові .. 253
Сергій Куделко
Особистості в мережі топонімів Харкова 269
Тетяна Портнова
Нестор Махно і махновський рух в історії та сучасному міському просторі Дніпра 279
Сергій Посохов
ТОП-особи харківського локусу (на матеріалах путівників по місту) 293
Сергій Сільванович
Формування міського пантеону Катеринослава у другій половині XIX – на початку XX століття (за матеріалами періодичних довідково-статистичних видань) 312

РОЗДІЛ 4. МІСТО СИМВОЛІЧНЕ

Ольга Вовк
Символічний простір східноукраїнського мегаполісу у дзеркалі документального та художнього кіно (на прикладі Харкова) 330
Віктор Воронов
Герб міста Дніпра в уявленнях влади, громадськості та істориків 345

Оксана Гела
Міські «предмети гордості» на видових листівках, конвертах, марках і монетах 363
Юлія Кісельова
Монументальна комеморація в Харкові: символічні значення 380
Марина Курушина
Назви готелів, ресторанів і продукції як «подвійні дзеркала» символів міста 398
Анна Медведовська
Пам'ять про Голокост у символічному просторі пост(радянського) міста: Дніпро та Харків 408
Іван Посохов
Міський сувенір як маркер привабливості міста 420
Євген Рачков
Когерентність символічних і ритуальних практик пострадянських міст 429
Надія Темірова
Пам'ятники як маркери символічного простору Донецька 447

РОЗДІЛ 5. МІСТО ВЕРНАКУЛЯРНЕ

Наталія Венгер
Групова етнічна та конфесійна самопрезентація на початковому етапі існування міста (на прикладі м. Катеринослава 1776 – 1870-х років) 456
Алла Демичева, Сергій Легеза
Місто між «своїм» та «чужим»: освоєння та присвоєння міського простору студенством (на прикладі м. Дніпра) 471
Ольга Красько
Харків і Запоріжжя очима студентської молоді: компаративний аналіз 485
Сергій Кушнарьов
Некрополі в міському просторі Харкова у XVIII – на початку XX століття .. 500
Роман Любавський
Соціалістичне містечко «Новий Харків»: від архітектурної утопії до мікрорайону 508
Ірина Пятницькова
Соціальна топографія Юзівки кінця XIX – початку XX століття 518
Анастасія Ховтура
Транспортна інфраструктура міст Східної та Південної України як елемент образу міста в путівниках кінця XIX – початку XXI століття 528

ПЕРЕДМОВА

Про роль міста в розвитку української культури написано вже чимало. Утім, здається, що ця проблема з часом лише набуває ще більшого значення. Минуло десять років, як у рамках Програми Ковальських Канадського інституту українських студій (The Kowalsky Program of the Canadian Institute of Ukrainian Studies) було підготовлено й опубліковано спеціальний випуск наукового збірника «Схід-Захід» (Вип. 15: Проблеми історичної урбаністики), у якому домінує ідея «уявлюваного міста», його ідентичності, культурного ландшафту та відповідної міфології. Відтоді проблема історичної урбаністики стала одним із головних напрямів діяльності зазначеної програми та Програми вивчення сучасної України (the Contemporary Ukraine Studies Program) КІУС.

Головним партнером КІУСу в реалізації проєкту став Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Влітку 2018 року група науковців на чолі з проф. Сергієм Посоховим розпочала реалізацію наукового проєкту «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», який невдовзі отримав неофіційну назву «CityFace», що метафорично пояснювала його спрямованість. Метою проєкту стало міждисциплінарне дослідження символічного простору п'яти міст України (Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Одеса, Харків), виявлення «обличчя» цих міст та аналіз трансформацій ідентичності їхніх мешканців від середини XIX століття і до сьогодення (з акцентом на пізньорадянському часі та на сучасності).

Чому обрали саме ці міста? По-перше, вони є найбільшими адміністративними, промисловими й культурними центрами Східної та Південної України. По-друге, зазначені міста стали головними осередками модернізації на терені колишньої Російської імперії та СРСР. По-третє, саме в цих містах особливо інтенсивно розвивалася сучасна українська національна культура. Крім того, Харків та Одеса ще й мають тривалу університетську традицію. Іншими словами, ці п'ять міст є своєрідною лабораторією для вивчення процесів, що визначають профіль національного та державного розвитку модерної України.

Упродовж трьох років група дослідників із зазначених міст, до якої увійшли понад шістдесят осіб, вивчала широкий спектр проблем, які стосуються саморепрезентації та ідентичності міста в порівняльному, регіональному та національному контекстах. Організаторів і учасників проєкту особливо цікавили проблеми культурного континуїтету, історичної спадщини та політики пам'яті.

Дослідження символічного простору міст Східної та Південної України передбачало залучення різноманітних джерел: візуальних та картографічних матеріалів, спогадів та усних свідчень, місцевої періодики та актових джерел, художньої літератури та музичних творів. У межах проєкту було здійснено анкетування та інтерв'ювання (зібрано близько 500 анкет та 10 напівструктурованих

інтерв'ю). За цей час учасники проєкту взяли участь у понад 60 заходах для його популяризації та оприлюднення результатів досліджень. Зокрема, було проведено дев'ять наукових семінарів, присвячених культурній спадщині та історичній пам'яті, використанню інформаційних технологій в урбаністичних дослідженнях та ін.

Підсумковий семінар відбувся в травні 2021 року. Участь у ньому взяли більше 50 дослідниць і дослідників із Харкова, Дніпра, Одеси, Вінниці, Запоріжжя, Києва, Бердянська та Острога. Дискутантами стали фахівці з України, Німеччини й Польщі. Одним з результатів проєкту є база даних «Символічний простір міст Східної та Південної України», яку представлено на сайті проєкту – https://cityface.org.ua/. Також на сайті оприлюднено інформацію про заходи, розміщено публікації членів дослідницької групи, твори художників та фотомитців, яких цікавить місто. За результатами реалізації проєкту було підготовлено спеціальний випуск «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна» (серія «Історія», вип. 57), а також ця колективна монографія.

На завершення хочемо щиро подякувати всім учасникам проєкту за співпрацю, висловити вдячність членам редколегії та рецензентам цієї монографії за цінні поради й зауваження, коректорам і дизайнерам за опрацювання рукопису та перетворення його на книгу. Особлива подяка керівництву КІУСу та Харківського університету за підтримку проєкту, який об'єднав так багато людей навколо цікавої і важливої теми.

Володимир Кравченко, Сергій Посохов

ВСТУП

Місто як феномен людської цивілізації має кілька тисячоліть історії, але сьогодні міста відіграють особливу роль, вони фактично уособлюють сучасність. Урбанізація продовжується й, за оцінками ООН, до 2030 року в містах проживатиме 60 відсотків людей світу, зокрема кожен третій – у містах з принаймні пів мільйонами мешканців[1]. Утім, вже тепер у Європі (і, зокрема, в Україні) переважна більшість населення мешкає в містах. Однак справа не лише в кількісних показниках. На думку деяких дослідників, уже наприкінці XX століття «неміське» життя в певному розумінні припинило існування[2]. Міста є центрами різноманітних інновацій, тут швидше відбувається обмін ідеями та накопичення досвіду. Водночас міста стають скупченням проблем, від розв'язання яких залежить сталий розвиток суспільства. Спектр цих проблем такий широкий, що вимагає багатьох зусиль і вельми різних фахівців, які були би здатні дати свої поради щодо ефективного їх розв'язання. Не дивно, що спостерігається посилення дослідницького інтересу до міст, а урбаністичні студії (urban studies) в останні три десятиліття стали помітною міждисциплінарною галуззю науки.

Утім, дебати, які відбуваються в колі урбаністів, виходять далеко за межі суто міських питань. Зокрема, йдеться про дискусії щодо поступу глобалізації й забезпечення сталого розвитку, співвідношення модерності і традиціоналізму, наслідків розвитку мережевого суспільства та ін. Якщо ж намагатися визначити певну тенденцію в розвитку урбаністики, то впадає в око посилення зацікавленості дослідників міською культурою. Все частіше тепер пишуть про дискурсивні та культурні практики, про символічний простір, міську ідентичність тощо. Вочевидь, такі проблеми вельми складні, адже пов'язані з пластичною суб'єктивністю (бо людина може легко змінювати ракурс, з якого сприймає та оцінює себе й навколишній світ). Водночас саме такі дослідження дозволяють краще зрозуміти сучасне місто, яке є строкатим і суперечливим явищем.

Ще на початку XX століття Ґеорґ Зіммель у своїй знаменитій праці «Велике місто та духовне життя» («Die Grosstadt und das Geistesleben») зазначив, що місто, з одного боку, породжує індивідуалізм, байдужість й відокремленість, утім, з другого боку, через свої розміри та велику кількість населення воно ж змушує містян шукати способи самовираження, щоби зробити себе помітними, зокрема й позначити свою належність до певної групи[3]. Тобто культурне розмаїття міста

[1] The World's Cities in 2016. Statistical Papers - United Nations (Ser. A), *Population and Vital Statistics Report*, https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210582766 Доступ 3.10.2021.

[2] *The Routledge Companion to Urban Imaginaries*. Edited by C. Lindner and M. Meissner. London: Routledge, 2019, p. 13.

[3] Зиммель, Г. «Большие города и духовная жизнь». *Логос*. №3 (34), 2002, https://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf Доступ 3.10.2021.

є засадничою його особливістю. Повною мірою це стосується й України. У навчальному посібнику «Разом на одній землі. Історія України багатокультурна», який вийшов друком кілька років тому, є розділ, який так і називається «Місто як перетин культур та цивілізацій в історії України»[4].

Водночас у XXI столітті, здається, скрізь панує масова культура та «серійне виробництво». Торгові центри, центри розваг, оформлення публічних просторів мають ознаки певної одноманітності. В принципі місто як таке породжує феномен масової культури і поширює його навколо. Однак у сучасному світі цей феномен набув особливого характеру. Привабливим зразком стали «глобальні міста» чи «міста світового класу». Такі міста вже пов'язані не так зі «своїм» регіоном, як з глобальною мережею інвесторів та фінансових структур. І все ж глобалізація є не настільки однорідним процесом, щоби нівелювати всі регіональні відмінності. Навіть більше, глобалізація спричинила активне зіткнення культур, зумовила зростання мобільності, визначила динамізм багатьох процесів, а це, своєю чергою, породило ще більшу строкатість, яка фіксується і в міському просторі. Водночас загострилася конкуренція між містами як у глобальному, так і в національному вимірах. У цьому «змаганні міст» стає важливим виявити та продемонструвати свої переваги. У вжиток увійшла така категорія, як «розумні міста»[5] – це характеристика, яка позначає, що в місті зроблено все для комфортного існування людини (ідеться про задоволення різних потреб, про безпеку, розвинену інфраструктуру, екологічну ситуацію, стан медичного обслуговування тощо). Привабливий образ міста стає необхідністю для залучення інвестицій, а фактично і його сталого розвитку. Останнім часом у зв'язку з цим часто застосовують поняття «бренд», розуміючи його як «самоцінний імідж, відомий і зафіксований у суспільній свідомості»[6]. Враховуючи ж ті трансформації, які відбуваються в містах у постіндустріальну добу, дослідники почали писати й про «ребрендинг міст»[7].

Міста, особливо великі, перебувають у перманентному пошуку власного актуального «обличчя». Отже, важливим завданням стає виявлення образів міста, які склалися в його мешканців, у тих людей, які тимчасово опинилися в ньому, та навіть тих, які в ньому ніколи не були, але щось знають про нього. Ці образи являють собою не завжди структуровану систему, яка поєднує різноманітні символи та стереотипи, містять різнорідні елементи (чуттєві переживання, емоційні реакції, усвідомлені норми, бажання, утопічні ідеї тощо). Такі уявлення можуть набувати стереотипних форм, закріплюватися в певній групі, транслюватися, ставати

[4] *Разом на одній землі. Історія України багатокультурна*, Львів, 2012.

[5] Див., наприклад: Komninos, N., Mora, L. «Exploring the Big Picture of Smart City Research» *Scienze Regionali,* vol. 17, no. 1, 2018, pp. 33–56.

[6] *Туристичний імідж регіону, під* ред. А. Ю. Парфіненка. Харків, 2011, с. 11.

[7] *The Routledge Companion to Urban Imaginaries*. Edited by C. Lindner and M. Meissner. London: Routledge, 2019, p. 7.

симулякрами. Стереотипи потрібні людині, бо завдяки цьому здається, що складний світ є зрозумілим; вони необхідні, щоби наділяти смислами власну діяльність. Безсумнівно, ми можемо виявити безліч образів того чи того міста. Втім, порівнюючи їх між собою, можна побачити відмінність «домінантних» та «маргінальних» образів, можна спробувати типологізувати їх і визначити їхню динаміку.

Як зазначають сучасні дослідники, «Образ міста, створений в уявленнях його мешканців, гостей, сусідів, є основою для його гуманітарної привабливості, яка часто не зводиться тільки до технічного комфорту життя. ...Містянин одночасно заручник і творець образу міста. У ньому відображені його уявлення про сферу належного»[8]. Сюжет про те, як люди створюють образ міста та як міста формують людей сьогодні, вважається одним із найбільш перспективних в урбаністиці[9]. Отже, у центрі уваги мають опинитися «дискурсивні моделі самоідентифікації, які складаються в сфері культури»[10]. Тож постає завдання відрізнити ендогенні образи (чи «автообрази») від екзогенних («гетерообрази»), з'ясувати їхню взаємодію[11]. Як зазначає Дж. Лірсен, самоідентифікація обов'язково пов'язана зі встановленням відмінностей від «іншого»: «Ми впорядковуємо світ передусім шляхом його поділу, і почуття колективної спільності неминуче породжує почуття колективної інакшості»[12].

Справді, чому і коли ми починаємо говорити «моє місто», що визначає усвідомлення своєї належності до міської спільноти, і чи є взагалі така спільнота (може, слід говорити «спільноти»)? Вочевидь, люди відрізняють міста між собою завдяки специфіці архітектури, міського ландшафту, інфраструктури тощо, але також і завдяки наявності в містах пам'ятників, музеїв, особливостей культурного життя. Утім, у цьому плані можна вести мову й про розуміння ролі того чи того міста в історії, про певний «національно-культурний» спадок, який може істотно впливати на формування образу міста.

Як уже зазначено, привабливість міста стає потужним чинником його розвитку. Тож не дивно, що чимало зусиль часом спрямовується на те, щоби створити такий привабливий образ. Дослідники зазначають, що міста та міські мешканці засадничо (завдяки активній комунікації) налаштовані, з одного боку, на самопрезентацію, з другого, – на рефлексію відносно локальної специфіки свого міста. Крім того, саме в містах є розвинена мережа необхідних інституцій (музеї, навчально-виховні заклади, місцеві ЗМІ тощо), до завдання і компетенції

[8] Артеменко, А., Артеменко, Я. «Экзистенциальные основания ментального образа города», *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 15, sayi 2, 2018, c. 239–256. Переклад цитат тут і далі автора передмови.

[9] Биттнер, С. «Куда идет историческая урбанистика?», *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 36.

[10] Leerssen, J. *National thought in Europe. A cultural history*. Amsterdam, 2006, p. 17.

[11] *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters : A critical survey*, ed. by M. Beller, J. Leerssen. Amsterdam; N. Y. 2007, p. 27.

[12] Leerssen, J. *National thought in Europe*, p. 17.

яких належить конструювання і трансляція локального тексту, виховання в жителів міста місцевого патріотизму, а результатом їхньої діяльності стає поява і розвиток індустрії локальної ідентичності (видання краєзнавчої літератури, випуск продукції з місцевою символікою, виявлення і «канонізація» знаменитих земляків, створення пісень і віршів про місто, топонімічна діяльність, створення відповідних сайтів тощо)[13]. Звісно, ідеться і про символічний простір, і про певні міські свята та ритуали (тобто різні варіанти репрезентації: візуальний, вербальний, акціональний).

Презентаційні характеристики міста пов'язані з ідентифікаційними. Принаймні у процесі саморепрезентації відбувається артикуляція певних досягнень, особливостей міста й містян, тобто ідей, які концептуалізують конкретне місто, а отже, спрямовані й на те, щоби згуртувати міську спільноту навколо певних ідейних конструкцій (автостереотипів), позначити її специфіку, протиставити якимось іншим спільнотам (зазвичай так званих «міст-супротивників», з якими відбувається найбільш гостра конкуренція). Безумовно, така міська спільнота є уявленою (за Б. Андерсоном будь-яка спільнота більше первісного поселення є уявленою[14]), оскільки вона не може бути заснованою на безпосередньому спілкуванні його учасників, вона основана на «усвідомленні» своєї спільності. Отже, у зв'язку з цим можуть виникати сумніви й щодо «саморепрезентації» (чи «авторепрезентації») міста. Справді, будь-яка спроба позначити специфіку міста в своєму корені має свого автора. Здається, що ця аксіома повністю переводить у ранг абстракцій поняття «саморепрезентація міста». І все ж, коли йдеться про «усталені» думки та оцінки містян, доводиться визнати, що важливе значення в процесі відбору певних варіантів «локальності» вже відіграють не так особисті смаки містян, як позиція соціальних груп або спільнот. Співвідношення таких груп, які впливають на домінування відповідних образів, і являє ту міську спільноту, що визначає специфіку «саморепрезентації міста» (як текстову стратегію чи як певний дискурс). Оскільки ця спільнота легітимізує певні символи, ритуали, місця пам'яті тощо, то вона тим самим і створює те, що називається «уявлення міста про саме себе».

Звісно, такі уявлення досить рухомі. Їхні трансформації стають особливо помітні в періоди зміни ціннісних орієнтирів, ідейних зсувів, переходу міста з однієї системи координат в іншу. В цьому плані можна застосовувати поняття контробразу (яким оперує Дж. Лірсен), що позначає видозміни семантики образу, полярної зміни його емоційно-оцінного навантаження. Такий період «турбулентності» може спричинити кризу міської ідентичності, негативно вплинути на розвиток міста. Отже, пошук стабільних компонентів міських образів стає стратегічним завданням, якщо йдеться про забезпечення сталого розвитку міста на

[13] Алексеевский, М., Ахметова, М., Лурье, М. [Без назви]. *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 20.

[14] Андерсон, Б. *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. Москва, 2001, с. 31.

основі наявних культурних ресурсів. Водночас ці компоненти не здатні створити образ, це робить людина (автор). У подальшому на цій основі може виникнути актуальний (стереотипний) образ для певної спільноти, який відповідає запитам конкретного історичного моменту. Як зазначають сучасні дослідники, «образи не відображають ідентичності, а надають можливість для ідентифікації»[15]. Тож такі процеси почасти можуть бути керовані, принаймні є сенс говорити про певну соціальну відповідальність у цьому плані як інтелектуалів, так і владних еліт.

Центральне місце в цій книзі належить дослідженню практик саморепрезентації міст (використання символів та емблем, формування пантеону місцевих героїв, відзначення «знакових» подій тощо). У зв'язку з цим авторів цікавили місця колективної пам'яті, комеморативні та ритуальні практики, процес символічного кодування та перекодування міського простору. В процесі реалізації проєкту ми виходили з того, що саме символічний простір міста утверджує його специфіку та впливає на ідентичність містян, наповнює життєвий світ його мешканців певним змістом і ціннісними орієнтаціями. Отже, ми хотіли з'ясувати, наскільки потужним є процес культурного наслідування, як відбувається процес актуалізації культурного спадку в певних історичних умовах та чи продовжують у цих містах визрівати нові культурні феномени і які. Вважаємо, що це дозволить наблизитися до розуміння специфіки мікрорегіональних ідентичностей, що на сьогодні вважається вельми актуальним науковим завданням[16].

Образи міста можна віднайти в різноманітних текстах культури. Отже, під час роботи над проєктом було проаналізовано різні типи й види джерел: путівники по місту та публіцистику, пам'ятники та меморіальні дошки, спогади й усні свідчення, художню літературу й матеріали місцевої періодики, урбаноніми й торгові марки, герби та емблеми, сувеніри та промоматеріали, музейні експонати й музичні твори про місто тощо.

Зокрема, у багатьох випадках головним джерелом стали путівники по містах. Путівники по країнах і містах (те, що називається Guidebooks) набули поширення ще в XIX столітті у зв'язку з появою нових транспортних можливостей, з розвитком туризму. Путівники як один з жанрів популярної (нехудожньої) літератури вже потрапили в поле зору дослідників. Зокрема, зверну увагу на науковий проєкт естонських учених, який було присвячено вивченню образів Естонії і естонців в путівниках XIX – першої половини XX століття[17]. Реалізація цього завдання виявилася неможливою без осмислення специфіки путівника як

[15] *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters* p. 27.

[16] Миллер, А. И. «Ментальные карты историка. И связанные с ними опасности», https://refdb.ru/look/2209668.html. Доступ 12.03.2021.

[17] Киселева, Л., Пильд, Л., Степанищева, Т. «Некоторые итоги «Путеводительного проекта», У зб.: *Travel guide as a semiotic object,* Tartu, 2008, с. 7–14.

такого. У зв'язку з цим 2007 року в Тарту проведено міжнародний науковий семінар «Путівник як семіотичний об'єкт». Були опубліковані роботи, в яких автори схарактеризували жанрові особливості путівників[18]. Серед інших останнім часом почали вивчати й путівники по містах. Такі джерела привернули до себе увагу й українських фахівців. Зокрема, відзначимо серію статей Катерини Диси та Маріанни Мовної[19]. На сьогодні дослідники зробили важливий висновок про те, що ці тексти включені як у рекламний, так і в політичний та ідеологічний дискурси.

Хоча ці путівники і були призначені щонайперше для туристів, не слід заперечувати також і їхній певний вплив на формування ідентичностей мешканців того чи того міста. Передусім ідеться про ті путівники, які видавали у відповідному місті й котрі являють собою, так би мовити, «погляд зсередини» (тобто ендогенний варіант репрезентації міста, або авторепрезентацію). Спочатку ця категорія путівників виникла як результат бажання частини місцевого суспільства акцентувати увагу на пам'ятках та перевагах міста, відповідно їхні автори повинні були враховувати і певною мірою відображати погляди місцевих мешканців, тобто виконували свою роль у процесі саморепрезентації міст. Як правило, автори фіксували увагу читача на найбільш значущих об'єктах, пропонували йому певні маршрути руху містом, згадували про «найважливіші» події і «найвидатніших» людей в історії міста. Звичайно, частіше інформацію подавали компактними блоками, можливості для розгорнутих характеристик були обмежені. Однак і в такому вигляді вона ставала основою формування образу міста. Навіть більше, у такому редукованому вигляді інформація ставала навіть доступнішою для сприйняття широкою читацькою аудиторією.

Ясна річ, що «саморепрезентацію міст» не можна звести лише до путівників. Саме тому, навіть коли основна увага була прикута до путівників, учасники реалізації проєкту також використовували й інші джерела, про що зазначено вище. Також слід зауважити, що в межах поструктуралістської концепції тексту дослідники здебільшого намагалися дивитися на зазначені джерела як на соціокультурне явище. Складність цього завдання до певної міри передає така цитата: «…міський символічний простір – специфічний текст, у якому слова чергуються зі знаками, архітектурні споруди з ландшафтами. Час рухається по колу так, що близькими сусідами виявляються персонажі, які належать до найрізноманітні-

[18] Розанова, Ю. Н. «Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект», *Историческая и социально-образовательная мысль*, № 5(27), 2014, с. 281–285; Тарасенко, А. И. «Источниковедческое изучение и классификация путеводителей», *Архівознавство, археографія, джерелознавство*, вип. 5, 2002, с. 260–271.

[19] Диса, К. «Образ модерного міста у путівниках по Києву межі XIX–XX ст.» У зб.: *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.* Київ, 2016, с. 82–96; Мовна, М. «Путівники Львова міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія», *Народознавчі зошити*, № 1, 2011, с. 155–167; Мовна, М. «Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст», *Народознавчі зошити*, № 1, 2013, с. 132–141 та ін.

ших епох. У цього тексту безліч співавторів: оповідачів і слухачів одночасно, і занурення в нього є умовою належності до колективної міської спільноти. Кожен окремий символ кінець кінцем узгоджений з міським міфом»[20]. Звісно, що за такого погляду охопити всі джерела було неможливо. Ми намагалися вивчити процеси формування «локальних текстів»[21], з'ясувати механізми їх рецепції, їхню роль у створенні певної регіональної ідентичності.

Зрозуміло, що акцентування уваги на окремих видах джерел зумовлювало й певну фрагментацію у викладенні результатів дослідження і відмінності в методах. Щодо останнього, то йдеться не лише про відмінність у методах, скажімо, істориків і соціологів, а й про намагання під час опрацювання даних застосовувати сучасні наукові методи й технології. Зокрема, кілька авторів скористалися технологіями баз даних. Це дозволило, своєю чергою, глибше дослідити виокремлені соціокультурні процеси в динаміці, зробити більш аргументованими висновки.

Слід відзначити, що досліджувані міста представлено в монографії непропорційно. Частково це пояснюється тим, що склад робочих груп та організація їхньої роботи мали певні відмінності[22]. Вочевидь, більшість текстів, представлених у праці, належить харківським авторам, тож очевидною є перевага харківських сюжетів. Водночас читач знайде у книзі матеріал, який стосується всіх згаданих п'яти міст. Інша річ, що багатоаспектність досліджуваної проблематики фактично виключала можливість прямого порівняння міст, але є й такі тексти.

Структура монографії відображає завдання проєкту. Зокрема, проєкт мав три складові (символічну, семантичну та просторову), тож у монографії є відповідні тематичні розділи.

Більшість авторів – фахові історики, проте у процесі реалізації проєкту брали участь і культурологи, соціологи, філологи, мистецтвознавці. Міждисциплінарність також становить особливість цього дослідження. Не випадково перший розділ має назву «Урбаністика: нові обрії». Тут зібрано тексти представників різних соціогуманітарних наук, які намагалися визначити своє бачення основних тенденцій урбаністики. Хоча дехто вважає, що «місто» завжди було об'єктом міждисциплінарного дослідження, а виокремлення «предметної області» за науковими дисциплінами є умовним[23], все ж слід визнати, що, зокрема, в Україні тривалий час дослідження міст здійснювалося в межах історико-краєзнавчого напряму, коли кожне місто прагнуло отримати свою «біографію», а її авторами були історики та краєзнавці. Ситуація істотно змінилася наприкінці XX століття, коли представники багатьох наук зацікавилися містом як соціальним та культурним феноменом, коли набули поширення компаративістські дослідження. Відтоді почали все частіше заявляти про необхідність міждисциплінарного вивчення міст. Однак виявилося, що в реальності це зробити не так просто. З одного боку, можна побачити, як представники різних наук охоче застосовують «запозичені» принципи та методи, втім, з другого, зберігається дисциплінарна відокремленість, яка заважає комунікації фахівців. І все ж, можна сказати, що відбувся певний синтез. Це сталося внаслідок так званого «культурного повороту», коли незалежно від об'єкта дослідження у визначенні предмета фахівці все більшу увагу приділяли міській культурі у її різних вимірах.

[20] Лейбович, О. Л. «Символическое пространство большого города», *Вестник Пермского научного центра*, № 2, 2012, с. 56, 57.

[21] «Локальний текст» сучасні дослідники розуміють по-різному. Ми згодні з тією думкою, що це є «система ментальних, мовних і візуальних стереотипів, стійких сюжетів і поведінкових практик, пов'язаних з будь-яким містом і актуальних для спільноти, що ідентифікує себе з цим містом» (Алексеевский, М., Ахметова, М., Лурье, М. [Без назви], *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 19).

[22] Керівники: дніпровська група – д.і.н., проф. Литвинова Т., донецька – д.і.н., проф. Темірова Н., запорізька – д.і.н., проф. Мілчев В., одеська – д.і.н., проф. Хмарський В., харківська – д.і.н., проф. Посохов С.

[23] Садовой, А. [Без назви] *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 185.

Другий розділ має назву «Місто метафоричне». Ідеться про те, що певні визначення та порівняння, які ми маємо в різноманітних текстах про місто, вочевидь, мають метафоричну природу. Тож можна казати, що поширений в той чи той період образ міста формується на основі «домінуючих метафор» (термін запропонував Поль Рікер). Отже, автори цього розділу намагалися не лише виявити такі метафори, а й з'ясувати, як вони були пов'язані з культурою певного часу, простежити, які метафори прийшли їм на зміну, розглянути проблему континуїтету/дисконтинуїтету, схарактеризувати «живі» й «мертві» метафори. У підсумку це надає можливість побачити, як відбувалася «імпутація» (приписування) певних смислів місту, як формувалися «аксіоми мислення» (за Войцехом Вжосеком) у межах міста.

Як відомо, історичні наративи являють собою упорядковані в певний спосіб події з відповідними їх інтерпретаціями. Отже, серед іншого, було проаналізовано і процес відбору «значущих» подій, які ставали віхами для визначення періодизації історії міста, виявлення «доленосних» етапів його розвитку і, нарешті, створення певних образів. Вочевидь, відібрані «значущі» події ставали засобом не лише упорядкування наративів, але й конструювання пам'яті, оскільки на основі цих подій зазвичай відбувається вироблення відповідних комеморацій практик, організація частин міського простору, а отже, і формування певної колективної ідентичності, усвідомлення специфіки того чи того міста.

Третій розділ має назву «Місто персоніфіковане», оскільки в процесі формування образу міста важливу роль відіграють імена тих чи інших видатних осіб. Пам'ять про цих діячів здебільшого вшановано пам'ятниками та меморіальними дошками, їхні імена увічнені в назвах вулиць та установ. Імена «найбільш шанованих осіб» / «знакових для міста персон» стають важливим «матеріалом» у процесі саморепрезентації міста. Список таких «ТОП-осіб» не залишається незмінним, він постійно оновлюється, фіксуючи нові ідейно-політичні чи культурні орієнтири. Відповідно чимало сторінок книги присвячено дослідженню саме цих аспектів.

У четвертому розділі («Місто символічне») йдеться про символічний простір досліджуваних міст, зокрема про такі його складові, як міська символіка та ритуали, міські мнемонічні місця, святкові традиції тощо. Роль елементів символічного простору полягає в акумулюванні, відтворенні й трансляції культурних смислів міста, які утворюють візуальну матрицю міської пам'яті[24]. Не випадково саме символічний простір міста все частіше потрапляє до фокусу агентів політики пам'яті та зазнає впливів одночасно як ендогенних, так і екзогенних чинників.

Як відомо, зміни символічних архітектурних домінант, руйнування старих чи спорудження нових пам'ятників і меморіальних дощок, перейменування назв вулиць і площ стають проявами символічного кодування та перекодування міського простору. Враховуючи це, окрему увагу в розділі присвячено міським мнемонічним місцям, які розглянуто як колективний символічний текст, важливу складову культурної пам'яті міста. Крім того, автори звертають увагу на специфіку сприйняття досліджуваних міст митцями, досліджується відображення міських «предметів гордості» на видових листівках, конвертах, марках і монетах. Своєю чергою як засоби символізації міст розглянуто сувенірні вироби, а також промислову продукцію й торгові марки.

Символічний простір міста містить не лише об'єкти (на кшталт монументальних місць пам'яті), але також дії (передусім міські свята та урочистості), які являють собою так звані «винайдені традиції» (Ерик Гобсбаум). Дослідження специфіки міських ритуальних практик (передусім Дня міста, міських ювілеїв, загальнодержавних свят у місті тощо) посідає окреме місце в розділі. Міські святкові традиції являють собою формалізовану мову перформансу/дійства, для якої характерний певний рівень стилізації, стереотипності й узагальнення. Натомість мнемонічний ефект міських святкових традицій полягає в унаочненні культурних цінностей спільноти[25].

У п'ятому розділі («Місто вернокулярне») проаналізовано взаємозв'язок фізичного та символічного просторів міста, специфіку урбаністичних ландшафтів та практики їх споживання різними суспільними акторами. Термін «вернакулярний» прийшов з лінгвістики, де ним позначають діалекти. В урбаністиці цей термін розуміють як районування, яке не має офіційного статусу, яке виникло внаслідок визначення самими мешканцями чи сусідами специфіки певної частини міської території. Історичний розвиток промислових міст України зумовив формування ділового центру та робітничих околиць, які мали різну структуру житлового фонду, комунікацій, рівень цивілізаційних благ. Дослідження практик конструювання нового простору, «експансії» міста відображає досвід модернізації міського життя в індустріальний період. Отже, завдання полягало в тому, щоби дослідити внутрішню структуру робітничих виселків, виявити і вивчити «каркас», «тканину», «плазму» їхніх просторів. Постіндустріальна епоха поставила перед містами проблему використання колишніх промислових зон, тож важливо було дослідити зміну їх статусу та практик саморепрезентації.

[24] Див.: Федотова, Н. Г. «Визуальные носители культурной памяти города (на примере Великого Новгорода)», *ПРАΞНМА*, №2 (20), 2019, с. 42–62.

[25] Коннертон, П. *Як суспільства пам'ятають*, Київ, 2013, с. 70–113.

Важливою для сучасних міст є проблема співвідношення та взаємозв'язку центру і периферії. Структуру «обличчя» міста формують вулиці і транспортні вузли (Кевін Лінч), які становлять міські «річища», простори перебування і простори транзиту[26]. Вони формують «текст», який «споживають» мешканці й гості міста (Мішель де Серто). У цьому контексті важливо було дослідити транспортну мережу міст, еволюцію поглядів на міський транспорт, його значення як складової урбаністичного образу. Окрім цього, було поставлене завдання дослідити практики «присвоєння» і «споживання» міського простору. Оскільки найбільш мобільною соціальною групою містян є студенти, то їхній досвід доволі важливий для вивчення цієї теми.

Населення великих міст за своїм складом є поліетнічним та поліконфесійним. Окрім кількісних характеристик етнічної та культурної мозаїки, для розуміння специфіки досвіду життя всіх мешканців міста важливими є практики саморепрезентації етнічних спільнот у міському просторі. У цьому розділі йдеться про практики формування в місті сакральних локусів (культове монументальне будівництво, некрополі), включення та виключення їх з фізичного та ментального простору.

Велика кількість авторів зі своїм бачення проблем, різноманіття використаних джерел та розглянутих сюжетів зумовили певну строкатість тексту монографії. Через це ми вирішили не робити прикінцевих висновків. І все ж, сподіваємося, що загальну тему розкрито, а ще більше, – що ця книга спонукає продовжувати дослідження такого складного й такого цікавого феномену, як місто.

С. Посохов

[26] Гутнов, А., Глазычев, В. *Мир архитектуры: Лицо города*. Москва, 1990, с. 178, 271.

РОЗДІЛ І.
УРБАНІСТИКА: НОВІ ОБРІЇ

Андрій Артеменко

ПАРАДИГМИ СПРИЙНЯТТЯ МІСТА: ВІД ПОСТМОДЕРНУ ДО ФОРМУВАННЯ УРБАНІСТИКИ МЕТАМОДЕРНУ

Соціальні, економічні, геополітичні трансформації міського життя початку 2000-х були такі значущі, що Денніс Джадд, Найджел Тріфт та Поль Віріліо заговорили про настання «похмурого століття», перспективу «панічного урбанізму», розвиток «естетики лиха» в описі міста. Це може бути прийнято за наслідки постмодерну, коли були порушені лінеарні схеми опису процесів і явищ, допущена одночасність присутності різних акторів і актантів в одному й тому самому місці. Крім того, ієрархічність відносин у соціокультурних системах була рекомбінована в парадигмі просторових і мережевих зв'язків сучасного суспільства. Просторовість, контингентність і контекстуальність стали новими принципами розгляду міста як предмета вивчення. У рамках акторно-мережевої теорії (ANT) було сформульовано концепт «об'єктність», де об'єкт являє радше процеси і проєкції, ніж предмети і їхні функції[1]. Онтологія М. Гайдеґґера стала основою для ANT, де річ набула статусу актанта, а турбота – принципу її прояву та розкриття смислів. Водночас увага дослідників перенеслася на проблему оточення, середовища, ландшафту і простору. Простір стали розглядати як систему фізичних, функціональних і смислових зв'язків і взаємного визначення ролі об'єктів. І як наслідок у філософії, соціології і, зрештою, в урбаністиці ми бачимо перехід до проблеми формування та виробництва просторів, що відкриває нове уявлення про роль акторів, ансамблі учасників, системи відносин між ними і можливості впливу на цей складний об'єкт – місто.

Розвиток урбаністичних досліджень початку XXI століття необхідно розглядати в більш широкому контексті зміни світоглядних парадигм постмодерну й метамодерну. Хрестоматійні дослідження про постмодерн з'являються наприкінці 1970-х і, як стверджує Перрі Андерсон, всі вони були наслідком тісного спілкування їхніх авторів. Зокрема 1976 року з'явилась робота Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі «Ризома», 1977 року – Чарльса Дженкса «Мова архітектури постмодерну», 1979 року – Франсуа Ліотара «Стан постмодерну», 1980 року Юрґен Габермас прочитав лекцію «Модерн – незавершений проєкт» у Франкфурті. Фактично в цих працях представлено рефлексію всеосяжних змін життя суспільства повоєнного

[1] Кнорр-Цетина, К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания. У зб.: *Социология вещей*. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2006, с. 284. Тут і далі всі переклади належать авторові статті.

періоду, які і сформували постмодерн як епохальне явище. Згодом у рамках постмодерну виникла урбаністична концепція кінця XX століття.

Постмодерн відкрив принцип множинності реальності – те, що було відображено численними просторовими метафорами ландшафту, складки, ризоми, колажу, поля або мережі. І ця метафоричність покликана візуалізувати не принцип загального зв'язку об'єктів і явищ, а принцип їхнього взаємного покладання. Зокрема, матеріальні об'єкти і люди перетворюються одночасно на акторів і актантів процесів, а будь-яка ситуація їх взаємодії набуває рис гетерогенності.

Одночасна множинність кількох реальностей стає головним принципом опису форм, структур і функцій людського оточення. На рівні соціальної практики в цей період розробляється ідеологія мультикультуралізму як спроба інституціоналізації процесів у суспільстві, що включає носіїв різних цивілізаційних практик. Це спричинює до розуміння не просто «культури зірваного якоря», а й ідеї «незначущого розриву», ризоматичного або мережевого виникнення структур і відносин у суспільстві.

Думка про смерть або кінець інституційних порядків, які організовують як соціальні практики, так і розуміння світу, стала найбільш яскравим маркером постмодерністського тексту. Однак з часом постало питання про те, що буде після смерті самого постмодерну. Своєю чергою поява в 1998 році праці Перрі Андерсона «Джерела постмодерну»[2] дала підставу говорити про підбиття підсумків цієї епохи в історії ментальності. При цьому автор створив чітку картину розвитку парадигми постмодерну (тобто можна стверджувати, що йдеться про завершений процес). І як підтвердження фіналу епохи постмодерну в 2006 році з'явилась стаття Алана Кірбі «Смерть постмодернізму і те, що після нього». У підсумку напрошується висновок про те, що культура, економіка й політика демонструють якісні зміни суспільства початку нового тисячоліття, де сучасні технології і соціальні сили породжують якусь нову ментальну парадигму, яку Робін ван ден Аккер і Тімотеус Вермюлен запропонували назвати метамодерном.

Слід зазначити, що концепція міста метамодерну в сучасній урбаністиці ще не сформована, оскільки сам термін «метамодерн», запропонований в рамках філософської антропології та філософії культури, ще на стадії становлення. Крім того, ми бачимо, що відмінні риси сучасної західної моделі урбанізму вже проявилися, але поки вони сприймаються тільки як якась трансформація міста XX століття. Стали помітні інші форми організації економіки й соціального устрою міста. Ми бачимо новий міський менеджмент і дизайн міського простору. Безумовно, відчутні прогрес будівельних технологій і новації в архітектурних рішеннях. Проростання нового міста помітно на тлі аналізу досліджень у галузі урбаністики, коли все частіше йдеться про кризу або смерть «старого» типу міської культури. Наприклад, праця 2017 року Річарда Флориди (Richard L. Florida) «The New Urban Crisis: How Our Cities Are Increasing Inequality, Deepening

[2] Андерсон, П. *Истоки постмодерна*. Москва: Территория будущего, 2011.

Segregation, and Failing the Middle Class-and What We Can Do About It»[3], у якій в назву винесено всі маркери сучасного міста – від проблеми нової соціальної структури до визначення стратегії розвитку. Або робота Шарон Зукін (Sharon Zukin) 2010 року «Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places»,[4] де проблема дизайну міського простору представлена як відображення глибинних мутацій економіки й культури міста, його автентичності, втрата якої подібна смерті певного типу міста.

Констатації криз, смертей, ностальгії за містом недалекого минулого (фактично міста постмодерну) – все це спонукало до думки про те, що відбувається перехід до нового типу урбаністичної культури, який можна було би назвати культурою метамодерну.

Відрив від постмодерну помітний на прикладі західної урбаністичної культури. Нове предметне й технологічне середовище створило свої соціальні та комунікаційні практики, сформувало умови, де, як зазначають Робін ван ден Аккер і Тімотеус Вермюлен, «постмодерністські дискурси втрачають свою критичну цінність»[5]. Ці дослідники відзначають, що метамодернізм також, як і постмодернізм, плюралістичний, іронічний і деконструктивний, але ці риси по-різному проявляються.

За аналогією до характеристики постмодерну, яку дав Чарльз Дженкс[6], ми можемо виокремити п'ять ключових принципів метамодерну, відображених у сучасному урбаністичному просторі.

1. Якщо постмодерн виступав проти спрощення розуміння урбаністичного об'єкта, підкреслюючи його суперечливість, то метамодерн вводить більш складний принцип контингентності й контекстуальності об'єкта, його розуміння як прояву цілої мережі відносин, смислів і функцій.
2. Постмодерн декларує принципи двозначності й напруженості, які протистоять принципу ясності в модернізмі. Своєю чергою метамодерн говорить про метаксис, зависання, мінливості значень.
3. Принцип «і те, і інше», запропонований постмодерном, посилюється в метамодерністській «непримиренності спільного існування».
4. Своєю чергою постмодерністський принцип подвійної функціональності урбаністичного об'єкта також ускладнюється: він мислиться як об'єкт, включений у «тканину» міста, де його функціональність залежить від всієї системи об'єктних відносин у міському середовищі.

[3] Florida, R. *The new urban crisis: how our cities are increasing inequality, deepening segregation, and failing the middle class–and what we can do about* it. Basic Books, 2017.

[4] Zukin, S. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore, MD: Johns Hopkins, 1982.

[5] Вермюлен, Т., ван ден Аккер Р. «Заметки о метамодернизме». *Metamodern*. http://metamodernizm.ru/notes-onmetamodernism/ . Доступ 15.08.2020.

[6] Дженкс, Ч. *Язык архитектуры постмодерна*. Москва: Стройиздат, 1985, с. 84–86.

5. Принцип хаотичної життєвості, зазначений як риса постмодерну, в метамодерні трансформується у «випадкові» збіги, споживчу своєрідність, гедонізм, і не останню роль тут відіграє гармонія і гармонізація середовища повсякденного існування людини.

Ці риси метамодерну на початку 2000-х років Р. Роджерс представив у вигляді нової урбаністичної політики «Towards a Strong Urban Renaissance»[7], яка пов'язує розвиток міст з розвитком людського потенціалу. Місто потребує переосмислення свого простору як простору існування людини, де всі речі мають гуманітарне значення. У цьому ключі метамодерн пропонує новий спосіб ставлення до урбаністичного простору і до створюваних ним практик, так само і до можливості оцінити досліджуваний об'єкт в ключі проблем філософії початку XXI століття, таких як ідентичності, втрати автентичності, закономірності зв'язку просторового і соціального конструювання, гуманізації міського середовища та нової антропології міста.

Методологічною основою цього дослідження було обрано семіотичний аналіз міста, який застосований в рамках концепції «виробництва простору» А. Лефевра і П. Бурдьє і акторно-мережевої теорії Б. Латура і Дж. Ло. Відправною точкою такого розгляду міста є ідея об'єктності, коли речі й люди утворюють особливий тип мережевої взаємодії. Такий підхід дозволяє не тільки розкрити соціальні аспекти змін нашого уявлення про урбаністичне середовище, а й побачити, як різні людські переваги формують матеріальну структуру міського простору і соціальних спільнот і як цей простір створює городянина.

Тема взаємного впливу простору міста на соціальні структури і формування певного типу людини висвітлена в дослідженнях XX століття досить повно: від дослідження Ґеорґа Зіммеля «Великі міста і духовне життя» і до робіт Роберта Парка «Людські спільноти. Місто і людська екологія» та Девіда Гарві «Право на місто». Величезний масив літератури XX століття з соціології міста, здавалося б, не залишив нез'ясованих моментів. Однак зміна матеріальної природи міста, нові тенденції в економіці та культурі кінця минулого століття відбилися на уявленнях про сенс і форми процесів, що відбуваються. І. Валлерстайн висловив це в назві своєї книги «Кінець знайомого світу. Соціологія XXI століття», де було заявлено про радикальне переосмислення звичних форм організації фізичного й соціального простору.

Тлом для урбаністичних досліджень початку 2000-х років стають концепції культурної поліфонії. Відмова від культурної гомогенності для більшості міст пов'язана із зацікавленістю у трудовій міграції, приході іноземних інвесторів, отриманні доступу до глобальної світової системи виробництва і розподілу товарів і послуг, потоків фінансів і робочої сили. Слідом за забезпеченням цих цілей в економічній сфері на символічному рівні культури з'являються гібридні

[7] Towards a Strong. Urban Renaissance. An independent report by members of the Urban Task Force chaired by Lord Rogers. http://image.guardian.co.uk/sys-files/Society/documents/2005/11/22/UTF_final_report.pdf Доступ 15.08.2020

й інтеркультурні форми повсякденних практик, дизайнерських рішень архітектурних, технічних, побутових об'єктів. Таке явище У. Бек назвав «конвергенція глобальної культури»[8], тобто наближення до однакових форм і значень культур, що мають різне походження. Проте конвергенція не споріднена з гомогенізацією. Умовою для конвергенції є загальне середовище розвитку різних за походженням культур, що забезпечується системою товарного виробництва. Місто саме й стає таким середовищем з необхідною системою виробництва. Однак уніфікація в цій ситуації принципово неможлива, оскільки починають діяти чинники контингентності міста як об'єкта. Ансамбль і контекст поєднання культур в єдиній системі міста дає різні результати для кожного окремого випадку.

Одним із завдань урбаністики в XX столітті був пошук універсальних рецептів розвитку міст. Однак місто не мережевий готель, який скрізь однаково виглядає і функціонує. Це складний топологічний об'єкт, де простори різної природи й етимології багаторазово нашаровуються. Така багатошаровість речей, місць, значень утворює не тільки видиму архітектоніку міста, а й організовується в особливій конструкції ментального міста. Ця конструкція відображає уявлення людей про принцип існування конкретного міста. І вона багато в чому визначає його майбутнє. Саме тому сучасним урбаністичним дослідженням доводиться звертати увагу на візуальні, емоційні, асоціативні механізми, які формують індивідуалізований образ міста. Цей своєрідний ансамбль речей і відносин створює особливий життєвий лад зі своєю системою оцінок, мотивацій, пояснень. Місто знаходить гуманістичні характеристики, а його фізичні об'єкти «обростають» значеннями, які з часом диктують логіку соціальних відносин, вибудовують антропологічний код урбаністичного простору.

Один з головних аспектів нашого проєкту – дослідження механізму створення ментального образу міста, який дозволяє протистояти проблемі дегуманізації урбаністичного простору.

На початку XXI століття ми стикаємося з двома протилежними тенденціями вивчення міста, що випливають із загальної посилки, – уявлення про ідеальний міський простір. Перша тенденція пов'язана з розумінням міста як універсального простору для проживання. Саме це відкриває шлях для розвитку міста корпорацій з системою мережевих закладів, що підкреслюють належність до глобалізованої культури. Ш. Зукін зазначає, що мережеві заклади стають сучасними смисловими акцентами, візуальними маркерами однорідності міського простору епохи глобалізації, де місто перетворюється на вузол комунікації, транспортний, фінансовий, інформаційний хаб. Друга тенденція пов'язана з більш тонким емоційно-психологічним процесом переживання міського простору.

Однак і в першому, і в другому випадку відбувається переосмислення естетики простору, функціональних значень об'єктів і породжених ними зв'язків.

[8] Бек, У. *Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию*. Москва: Прогресс-Традиция, 2001, с. 269.

Виникає нове уявлення про простір міста як історично укорінений і в певний спосіб візуалізований. Звідси й інтерес до деталей дизайну міського простору (будівлі, вулиці, назви, міські легенди, образи городян, говірка тощо), оскільки це об'єкти, що репрезентують уявлення про місто. А. Лефевр відзначав, що репрезентації простору пройняті знанням, уявним, символікою і сягають корінням в історію цілого народу і кожної окремої людини[9]. Фактично це можна розуміти як одне з головних положень man-environment paradigm, яке враховує, що в умовах сучасного суспільства «відмінність завжди шаноблива, а нейтральність іронічна»[10]. У сфері урбаністичних досліджень цей підхід прекрасно продемонстровано в роботі Ш. Зукін «Культури міст»[11], де вона звертається не до «культури міста» як єдиного гомогенного типу, а до «культур міст», підкреслюючи різноманітність цього феномену.

У цій дослідницькій парадигмі смисли і значення матеріальних об'єктів міста розкриваються в системі ментального образу. Ментальний образ міста – це складна семіотична система символічних і смислових значень просторів і об'єктів, яка структурує функціональний і соціальний простір міста. Цей образ формується фізичним оточенням і повсякденними практиками, в яких проживаємо місто.

Урбаністика початку XXI століття змушена звернутися до мікросоціології міста, вивчення повсякденності й буденних практик, щоби наблизитися до того, що Ґ. Ґарфінкель назвав «опис реального порядку», а не класифікаційних процедур[12]. Унаслідок цього ми отримали і новий порядок опису міста, і новий результат – ментальне місто, з новими соціальними, культурними, естетичними вимогами і реструктурованою системою міського простору і повсякденних практик.

Методологічно й тематично ці проблеми переплітаються з напрямом соціології техніки і відкриттям активної природи матеріального оточення. У 2000-х роках манчестерська соціологічна школа результативно застосувала розробки акторно-мережевої теорії, досліджень науки і технологій в соціології міста, що дозволило по-новому оцінити зв'язок людини і міста. Сьогодні приходить розуміння міста не як взаємовиключення, а взаємного доповнення матеріальної і соціальної систем, мови опису і структури, яку характеризують, ментального образу і соціальних зв'язків. Усі ці компоненти становлять єдиний комплекс об'єктності, який контингентний за своєю природою, і зміна ансамблю його складових в будь-якій сфері спричинює зміну всього об'єкта. Тому для нас місто – це похідне стійких множин і мереж відносин. Такий підхід розв'язує проблему каузальної першості чи то мови опису, чи фізичного простору. Вони не конкурують, але вони і не рівнозначні, а взаємно покладені, точно так, як інфраструктурні об'єкти, групи, диспозиції, інтереси, практики та інші елементи опису міста.

[9] Лефевр, А. *Производство пространства*. Москва: Streike Press, 2015, с. 55.
[10] Бодрийяр, Ж. «Город и ненависть». *Логос,* № 09 (06), 1997, с. 124.
[11] Зукин, Ш. *Культуры городов*. Москва: Новое литературное обозрение, 2015.
[12] Garfinkel, G. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersy. Prentice Hall Inc.,1967, p. 6.

Якщо інфраструктурні об'єкти міста структурують фізичний простір, то ментальне місто формує екзистенціальне прийняття соціального простору. Образ міста, створений в уявах його мешканців, гостей, сусідів, є основою для його гуманітарної привабливості, яка часто не зводиться тільки до технічного комфорту життя. На це звертав увагу Ґ. Зіммель ще на початку XX століття, відзначаючи, що «глибокі проблеми сучасного життя випливають з прагнень індивідуума убезпечити свою самостійність і самобутність від насильства з боку суспільства, історичної традиції, зовнішньої культури й техніки життя»[13]. Ментальний образ міста виникає як розуміння умов збереження самобутності індивіда в оточенні міста.

Хвороба сучасного міського середовища, яку діагностував К. Дей, проявляється в ефекті соціального і фізіологічного спустошення мешканців міста. Стерильні ландшафти і житлові інтер'єри емоційно й фізично викреслюють присутність людини, віщуючи постгуманістичний апокаліпсис. Зцілення від цього пов'язане зі створенням гуманітарної привабливості міста, яка часто не зводиться тільки до комфорту життя. Серед урбаністів-практиків досить чітко сформувалося уявлення про те, що річ або будівля «з історією» необхідні як інструмент створення якості оточення. Це те, що стимулює «суто суб'єктивне» в оцінці міста і, як результат, реакцію прийняття або відторгнення, що однаково важливо при встановленні життєздатності урбаністичного простору. Водночас приходить розуміння того, що екзистенційні мотиви не інструментальні і вторинні, а першорядні й основоположні.

На цьому тлі й розгорнулася в 2000-х роках дискусія про смерть постмодерну і перехід до нової стадії, яку можна назвати метамодерн. Праця Ш. Зукін «Оголене місто: Життя та смерть автентичних міст» («Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places»)[14] надає матеріал про таке місто нового типу. Це свідчення еволюції розвитку урбаністичного простору, в якому діють механізми, розкриті в епоху становлення постмодерну. Водночас цей комплекс механізмів розвивається сам собою і перетворюються на засіб для виробництва просторів і уявлень про місто і про людину. Якщо місто постмодерну іронічно допустило історію в модернізований простір, то в 2000-х роках це перетворилося на необхідний інструмент для розвитку простору, на маркер автентичності. А до 2010 року «боротьба за автентичність» міста стала загальним трендом.

Якщо в «Культурі міст» Ш. Зукін основну увагу приділяє «блискавкам культурного розмаїття», які пронизують середовище міст, то в згаданій праці «Оголене місто...» акцент робиться на втраті містом автентичності. Проявляється це як ностальгія за містом 1980-х, коли пройдено певний часовий поріг, усвідомлений період історичності, і через 20–25 років колажність вулиць того часу сприймається як їхня автентичність. Ми ще раз переконуємося в тому, що проблема

[13] Зиммель, Г. «Большие города и духовная жизнь». *Логос* № 2 (34), с. 1.

[14] Zukin, S. *Naked City: The Death and Life of Aethentic Urban Places*. Oxford, Oxford University Press, 2010.

автентичності переростає в проблему екзистенційну, антропологічну. Сучасні будівлі, які оточили «місто дитинства», перетворюються на каркас, несівну конструкцію міста минулого.

З другого боку, якщо автентичність – товар, то його можна виробляти. Тепер ідеться про конструювання автентичності. Цей процес, на думку Ш. Зукін, «мало стосується коріння, але багато – стильності»[15]. Тому ми стикаємося з процесом конструювання автентичності як стилю. Для цього є підстави у вигляді вираженої культурної ідентичності, яку підтримують збереженням історичних будівель і тканини районів. Якщо цих підстав немає, то їх можна створити, сконструювавши певний простір навколо предмета мистецтва або об'єкта з історичною чи естетичною цінністю. Управління естетичним досвідом проаналізувала Ш. Зукін у «Культурах міст» як інструмент репрезентації міста, а в «Оголеному місті» його представлено вже як основу практики перетворення міського простору.

Управління естетичним досвідом, смаками городян закладає не лише основи ринку урбаністичного простору, а й створює певний тип городянина. Простежується чіткий зв'язок між комерційною культурою і створюваною нею формою автентичності. Однак мета комерційної культури більш масштабна, ніж зростання ринку нерухомості, – це розв'язання проблеми переміщеного населення і задоволення претензії нових груп на право жити і працювати в цьому просторі.

За останні 20 років відбулися значні зміни в нашому розумінні природи й образу міста. Ідея модерного міста як «будівництва з чистого аркуша» і агресивної політики перебудови міського простору свого часу змінилася ідеєю постмодерну, що відкривала в своїй манері колажності наявність інших стилів, часів, смаків. Іронія і допущення Іншого в свій життєвий простір створили місто з нашаруванням різних реальностей, повсякденних практик, складних мереж соціальних структур. Ця нова оптика аналізу міста звернула нашу увагу на предметний світ міста, що конструює наше бачення причин, засобів та цілей історичних епох, культурних впливів, особистих вчинків.

Предметний світ міста – це ті обставини, які перетворюють нас з глядача на учасника. У цьому і полягає актантність оточення, коли фізичні об'єкти організовують взаємодію людей, задають їм спрямованість і значущість. Водночас будь-який матеріальний об'єкт обростає гуманітарними значеннями, що розкриває роль людини як «виробника культурних мов»[16], які організовують простір у текст. Справді, архітектурний текст міста постійно «перечитували» його мешканці. Одні й ті самі об'єкти являють різні часові простори та їхні смислові наповнення, підтверджуючи тезу П. Акройда про те, що в місті завжди одночасно присутня безліч часових просторів. Наративи з приводу речового наповнення міста дають нам можливість, за висловом М. де Серто, «оцінити розрив або

[15] Зукин, Ш. *Культуры городов,* с. 23.

[16] Серто, М. де. Изобретение повседневности. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013, с. 28.

близькість, що є між виробництвом образу і вторинним виробництвом, яке ховається в процесі його використання»[17].

Що відбувається з простором міста, коли його заново прочитує новий автор-читач? Ми бачимо «інтелектуальний синтез», результат якого – «невидиме виробництво простору»[18]. Простір, доступний для проживання, відмінний від рекомбінованого простору розповіді про місто. По суті, це процес перезбирання міста, нового маркування розривів просторів (тимчасових, символічних, функціональних).

Городянин одночасно заручник і творець образу міста. У ньому відображено уявлення мешканця (чи людини взагалі) про сферу належного. Ми переконалися в тому, що створення ментального образу міста – це складна семіотична процедура. Процедури уречевлення, присвоєння й означення простору міста призвели до створення конструкції «моє місто», що є гіпертрофованим публічним образом людини. І в зв'язку з цим ми переконуємся, що ментальний простір створюється не архітектурними засобами і навіть не соціокультурними практиками, а екзистенційними переживаннями. Хворобливість міста з його комерційною раціональністю зцілима поверненням людини в урбаністичний простір.

Спроби урбаністики XX століття знайти загальні форми усвідомлення міста привели до двох важливих висновків. По-перше, місто не може бути стандартизовано як мережевий готель. Воно завжди залишається складним топологічним об'єктом, унікальним ансамблем інфраструктури, спільнот і повсякденних практик. По-друге, індивідуальність – це теж товар, який реалізується на ринку людських переваг. Саме цей ринок стає місцем змагань за людські ресурси як основне джерело урбаністичного розвитку. На тлі цих відкриттів ми виявляємо, що городянин вписаний в індивідуальність міста, є заручником його образу.

Це сприйняття не тільки багатошаровості, але й одночасної присутності різних просторів. Це не просто сконструйована або дозволена колажність, а прожита просторовість, яка передбачає зустріч з іншими тимчасовими об'єктами, точно так само, як людина зустрічає не тільки однолітків у своєму оточенні.

Чи має це знання практичне значення для урбаністики? Безумовно, оскільки ми отримуємо антропологічні підстави для визначення місії міста, репрезентації його образу і розроблення дієвих технологій. У сучасному світі урбаністичний простір створюється не так інфраструктурою і архітектурою міста, як медіа і сучасним туризмом. Репрезентація міста – частина загального урбаністичного дизайну, яка неможлива без відсилань до екзистенційних переживань, що дає розуміння автентичності, справжності.

[17] Серто, М. де. Изобретение повседневности..., с. 42.

[18] Там само, с. 51.

Інна Голубович, Фаріда Тихомірова, Марія Загурська

«БІОГРАФІЯ МІСТА» ЯК СУБЖАНР УРБАНІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Сучасна урбаністика перетворюється на широке поле міждисциплінарних досліджень, створюється картографія її тематичних регіонів, жанрів та субжанрів. У центрі нашої уваги один з таких субжанрів – «біографія міста», сутність, структура, зміст, контури та межі якого ще не стали повною мірою предметом спеціального осмислення. Мета цієї дослідницької розвідки – спробувати окреслити проблемний профіль «біографії міста» в міждисциплінарній площині «urban studies». Стратегія нашого пошуку буде така: спочатку, узагальнимо в першому наближенні основні визначення сутності та конкретних рис «біографії міста», які пропонують науковці. Далі ми спробуємо окреслити проблемні контексти, в яких звернення до цього субжанру може бути евристично плідним.

У своїх пошуках ми спираємось на публікації, в яких уже зроблено перші кроки на цьому шляху (праці П. Акройда, М. Анциферова. І. Гревса, Й. Дройзена, І. Полякової, О. Шубіної та ін.[19]). Загальну теоретичну рамку для подальшого становлення субжанру «біографії міста» визначають праці І. Голубєвої, К. Лінча, В. Лі, Д. Лихачова, Ю. Лотмана, Б. Маркова, К. Норберг-Шульца, С. Смирнова, О. Трубіної, Л. Шишкіної, О. Шпенглера та ін.[20]).

[19] Акройд, П. *Лондон. Биография*. М., 2005; Анциферов, Н. П. *Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода*. Л., 1926; Анциферов, Н. П. *О методах и типах историко-культурных экскурсий*. Петроград, 1923; Враская, О. Б. «Архивные материалы И. М. Гревса и Н. П. Анциферова по изучению города», Ар*хеографический сборник за 1981 г*. М., 1982, с. 303–315; Гревс, И. М. «Монументальный город и исторические экскурсии (Основная идея образовательных путешествий по основным центрам культуры)», *Экскурсионное дело*, № 1, 1921, с. 1–14; Гревс, И. М. «Научные прогулки по историческим центрам Италии. I. Очерки флорентийской культуры», *Научное слово*, 1903, кн. 4, с. 50–81; кн. 5. с. 54–83; Гревс, И. М. «Дальние гуманитарные экскурсии и их образовательный смысл», *Экскурсионное дело*, № 4–6, 1922, с. 1–12; Дройзен, И. Г. *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*, пер. с нем. Г. И. Федоровой. СПб., 2004; Полякова, И. А. «Биография города: жизнь, история, судьба», *Вопросы культурологии*, № 8, 2011, с. 24–28; Тихомірова, Ф. А. «Біографічний метод як інструмент соціально-філософського дослідження міста». У зб.: *Development of modern technologies and scientific potential of the world:* coll. of scientific papers «LOGOS»with materials scientific-practical conf., London, July 29, 2019. London, vol. 4, 2019, pp. 110–111; Шубина, А. В. «Биография города как новый тип исторического повествования (Питер Акройд «Лондон: биография»)», *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*, № 96, 2009, с. 228–231.

[20] Голубева, И. А. «И. М. Гревс и Н. П. Анциферов: от Италии к Петербургу: (к вопросу становления урбанистики как научной дисциплины)». У зб.: *Историографический сборник: межвузовский сборник научных трудов*. Саратов, 2008, вып. 23, с. 24–34; Лихачёв Д. С. «Город на земле». В сб.: *Образ города. Книга беспокойств*, сост. Г. А. Дубровская. М., 1991, с. 392–407; Лотман, Ю. М. «Город и время». В сб.: *Метафизика Петербурга. Петербургские чтения по теории, истории и философии культуры*. СПб, 1993, вып. 1, с. 84–92; Марков, Б. В. *Храм и рынок. Человек в пространстве культуры*. СПб., 1999; Смирнов, С. А. *Город и человек: Очерки по городской антропологии*. М., 2021; Трубина, Е. Г. *Город в теории: опыты*

Розглянемо деякі концептуальні передумови формування субжанру «біографії міста». Саме на початку XX століття систематичне й синтетичне дослідження міста розпочинають М. Вебер, Ф. Бродель, І. М. Гревс, М. П. Анциферов та ін. Новий поворот у світовій урбаністиці здійснив О. Шпенглер у праці «Присмерк Європи», запропонувавши розглядати місто як історичний і культурний феномен. Він представив концепцію «локальних культур», які подібні до живих організмів, що проживають схожі етапи свого існування: народження, розквіт і поступове згасання. О. Шпенглер стверджував, що первинним символом будь-якої культури є простір, що визначає характер і природу всіх інших культурних форм. Природний ландшафт є таким простором для доісторичних культурних типів. Усі великі культури, на думку філософа, – це культури міські. Місто О. Шпенглер також розглядав як живу істоту, що має неповторну й загадкову душу. Народжуючись, вона проходить своє становлення, вибудовуючи зриме тіло міста як єдине ціле, яке «живе, дихає, росте, набуває вигляду, внутрішньої форми й історії»[21]. Душа міста говорить мовою, яка рівнозначна мові культури.

Зауважимо, що Шпенглер підкреслював активну ворожість міста природі: «Місто кидає виклик землі. Своїм силуетом воно суперечить лініям природи. Воно заперечує природу. Воно бажає бути чимось іншим і вищим»[22]. Місто є колискою держави, політики та релігії, науки та мистецтва. На думку філософа, на ранніх етапах людської культури, коли панує картина ландшафту, міста виникають стихійно, подібно рослинам, вкоріненим у ґрунті. Пізніше виникає велетенське місто – світова столиця, яка сама створює ландшафт та визначає хід і сенс історії, місто як світ. Отже, саме О. Шпенглер заклав основи нового підходу до розуміння міста, актуалізованого в науці й мистецтві XX століття[23]. Його сформульована концепція міста як соціально-історичного організму, який має живу душу, є однією з головних теоретичних передумов для формування в подальшому концепту «біографія міста». У цьому випадку інтенція біографічності міста пов'язана з ідеями органіцизму, які сьогодні актуалізуються в контексті глобальних екологічних проблем. У публікаціях філософів, політологів, соціологів натрапляємо на ідеї, що є застосуванням метафори «організму» та ідей органіцизму. Органіцизм – методологічний принцип, відповідно до якого ті чи ті соціальні феномени розглядаються за аналогією з явищами живої природи, він роз'яснює специфіку публічних процесів і відносин посиланнями на закономірності природних явищ[24].

Особливого поширення органіцизм набув на хвилі успіхів природничих наук другої половини XIX століття та у філософії позитивізму. Появу органіцизму як наукової методології та світогляду пов'язують із еволюціонізмом видатного англійського філософа-позитивіста Герберта Спенсера, який провів аналогію між спеціалізованими соціальними інституціями та частинами людського тіла.

Наш співвітчизник Володимир Вернадський, досліджуючи ієрархічну організацію біосистем, створив концепцію біосфери. Серед ранніх теорій «живої Землі» концепція Вернадського є найближчою до сучасної Гайя-гіпотези, сформульованої сучасною науковою мовою в роботах Джеймса Лавлока та Лінна Маргуліса у 70–80-ті роки XX століття.

Ключові елементи сучасної Гайя-гіпотези узагальнюють поняття про живу Землю, які розробили вчені XVIII століття. «Метафора Гайї», порівняння планети з організмом, корисна тим, що звертає увагу дослідників на пошук механізмів планетарної регуляції. Проте в нашому дослідженні органіцистські ідеї та метафори є лише загальним тлом, що певною мірою контрастує з інтуїцією біографічності міста, створює напруженість між двома полюсами «природа-культура», де «біографія міста» залишається переважно на полюсі культури та історії.

Біографічний підхід щодо вивчення міста оформлюється вже у другій половині XIX століття в лоні історичної науки в роботах німецького історика Й. Г. Дройзена – в курсі лекцій з «Історики» (1857–1883), яку вчений визначив як «органон історичного мислення та дослідження».[25] Біографічна форма репрезентації результатів історичного дослідження, на його думку, є найбільш відповідною не лише для оповідання про видатних історичних діячів («біографічні персонажі»), але і для зображення надособистісних історичних феноменів, в яких яскраво і чітко проявляються своєрідність та індивідуальність, імпульсивність («імпульсивний тип їх буття та діянь»), а також притаманний їм талант і геній.[26] До числа таких наділндивідуальних феноменів належить і місто[27]. Дройзен зауважує, що античний філософ Дикеарх написав «Життя (Bios) Еллади». Як свідчать фрагменти, що збереглися, учень Арістотеля зобразив не лише політичну історію, а й своєрідну форму життя грецького народу.

Тут важливим є поняття «форма життя», яке для сфери духу, культури, психології, індивідуального існування специфікував німецький філософ життя

осмысления пространства. М., 2011; Шишкина, Л. И. «Город как культурно-исторический феномен в работах О. Шпенглера и Н. Анциферова», *Управленческое консультирование*, № 8 (80), 2015, с. 158–167; Шпенглер, О. *Закат Европы*, пер. с нем., под ред. А.А. Франковского, М., 1993; Lee, V. *Genius Loci. Notes on Places*. L.-N.Y., 1907; Lynch, K. *The Image of the City*. Cambridge, 1960; Norberg-Schulz, C. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. N.-Y.,1979.

21 Шпенглер, О. *Закат Европы* ..., с. 93.

22 Там само, с. 97.

23 Шишкина, Л. И. «Город как культурно-исторический феномен в работах О. Шпенглера и Н. Анциферова», *Управленческое консультирование*...

24 Крисаченко, В. «Органіцизм», *Філософський енциклопедичний словник*. В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; Л. В. Озадовська, Н. П. Поліщук (наукові редактори). Київ, 2002, с. 453; Ясь О. В. «Органіцизм». *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2010, Т. 7, с. 618.

25 Дройзен, И. Г. *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*..., с. 466.

26 Дройзен, И. Г. *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*..., с. 417–418.

27 Див.: Полякова. И. А., «Биография города: жизнь, история, судьба»..., с. 24.

Е. Шпрангер у книзі «Форми життя: Гуманітарна психологія та етика особистості» (1921).[28] Постає питання: чи можемо ми представляти місто як певну «форму життя» (культурно-історичний тип) – історичну інваріантну структуру, яка залишається самототожною в розмаїтті та мінливості життя, яка є поєднанням індивідуальних душевних цілісностей з наддиндивідуальними духовними побудовами?

І друге питання, яке абрисно ставить Й. Дройзен: чи про кожну людину доречно писати біографію, яка б мала евристичну цінність, якщо висловитися сучасною мовою? На думку автора, серед видатних діячів є ексклюзивні, «виключно біографічні фігури», наприклад Алківіад, Цезар, Мірабо. «Геніальне свавілля, яке характеризує їх історичну діяльність і яке, неначе комета, порушує встановлені орбіти і сфери, змушує дослідника враховувати їх особистісну сутність і робить їх біографії єдиним ключем до розуміння значення, якого вони досягли свого часу»[29]. І саме після цього пасажу мислитель теоретично обґрунтовує право на біографію для надособистісних історичних феноменів, передусім для старовинного міста Любека.

Пізніше словосполучення «право на біографію» отримує статус наукового терміна (Б. В. Томашевський, Ю. М. Лотман[30]). У такому разі йдеться про «право на біографію» як культурний інваріант певної епохи. У кожному типі культури створюються свої моделі «людей з біографією» і «людей без біографії». «Право на біографію» з погляду динаміки культури – величина змінна. Наприклад, з середньовічною культурою «мовчазної більшості» (А. Гуревич) можна порівняти сучасну масову культуру. «Проста людина», яка не мала «права на біографію» в епоху Середньовіччя, сьогодні має її повною мірою, вона заповнює своїми «life-stories» величезний сегмент інформаційного та культурного простору, при цьому майже зникає «висока біографія». З усього комплексу підстав для «права на біографію» Ю. Лотман обирає один чинник, який здається йому найбільш істотним. «Що може об'єднати такі різні типи поведінки, як <...> середньовічний, орієнтований на ідеальне виконання норми, <...> розчинення в ній, і романтичний, який прагне до граничної оригінальності й ухилення від будь-якої норми? Така спільність є: в обох випадках людина реалізує не рутинну середню норму поведінки <...>, а деяку важку і незвичайну, «дивну» для інших, що вимагає від неї найбільших зусиль»[31]. Інваріантною підставою виявляється незвичайність поведінки, що порушує загальну обов'язковість в ім'я вільно обраної норми

[28] Шпрангер, Э. *Формы жизни: Гуманитарная психология и этика личности*, пер. с нем. А. К. Судакова. М., 2014.

[29] Дройзен, И. Г. *Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории*..., с. 417.

[30] Томашевський, Б. В. «Литература и биография», *Книга и революция*, № 4(28), 1923, с. 6–9; Лотман, Ю. М. «Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора)». *Избранные статьи. В 3-х т.* Таллин, 1992. Т. 1.: Статьи по семиотике и типологии культуры, с. 365–377.

[31] Лотман, Ю. М. «Литературная биография в историко-культурном контексте (к типологическому соотношению текста и личности автора)»..., с. 366.

(щось схоже на «геніальне свавілля» у Й. Дройзена). Мислитель вказує на «культурні амплуа», які отримують особливу норму, право на винятковість поведінки / антиповедінки і, отже, «право на біографію»: юродивий, розбійник, герой, святий, чаклун, божевільний тощо. «Їхнє життя та їхнє ім'я ... занесені в пам'ять культури, як ексцеси [маркування наше – І. Г., М. З., Ф. Т.] добра і зла»[32]. На нашу думку, цілком доречно розмірковувати про «право на біографію» колективного суб'єкта, про право на біографію того чи того міста, якщо в їх історії (історії-здійсненні, історії-наративі) спостерігаємо «ексцеси», незвичайність поведінки, вільне обрання норми.

І знову питання: чи кожне місто має біографію, «право на біографію»? Одну з версій відповіді висловила під час нашого листування кандидат філософських наук, випускниця філософського факультету ОНУ імені І. І. Мечникова Н. Джежер, яка мала досвід довгого і глибокого занурення у два символічно навантажені міста – Одесу й Санкт-Петербург: «Чи кожне місто має біографію? Історію – так, але біографію? Якщо прийняти тезу, що біографія описує не лише факти та події, проте фіксує досвід, який ми отримуємо внаслідок переживання цих подій, чи в кожного міста є такий досвід? І справа тут не в наявності/відсутності досвіду переживання, а в глибині, значущості цього досвіду. Чи може бути біографія екзистенційною, якщо говорити саме про місто? Якість чи модус екзистенційності, наприклад, – це подолання себе. У цьому контексті Петербург – яскравий приклад подолання себе і своєї природи. Петербург як місто взагалі народжується внаслідок великого Подолання, зокрема подолання нас, «понаехавших».

Також можна припустити, що місто має біографію, якщо в нього є міф, міф персональний, персоналізований[33]. Одеський поет, філософ, культуролог І. Рейдерман підкреслює в контексті запитання, яке ми собі поставили: «Не всякому місту дарований міф – та ще такий яскравий, як міф Одеси. <...> Міф потрібно культивувати. Берегти і проявляти його духовний сенс. <...> Міф виявляється вразливим – на те він і міф. <...> Культурний дух міста – річ загадкова. Ще загадковіше – його втілення в характері людини, навіть такої, що просто

[32] Там само, с. 367.

[33] Див. про «міф Одеси»: Гаухман, М. «Міт Одеси: міркування над книжкою Чарльза Кінга «Одеса: дух і смерть міста мрій», *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис (9 червня, 2016), http://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/mit-odesi. Доступ 10.01.2021 ; Гінріхс, Я. П., Міф Одеси. К., 2011; Довгополова, О. «Мандрівний міфі міста: репрезентація міфу Одеси у підприємствах пам`яті», *Україна модерна*. Міжнародний інтелектуальний часопис, https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/dovhopolova-odesa-myth. Доступ 10.01.2021; Довгополова, О. «Одесский миф» в предприятиях памяти», Докса: Збірник наукових праць з філософії та філології, вип. 1(27), 2017, с. 181–197; Найдорф, М. «Одесский миф» как миф (ранние годы «одесского мифа»)», *Культуролог Марк Найдорф. Тексты*. https://sites.google.com/site/marknaydorftexts/myth-making/3-rannie-gody-odesskogo-mifa?authuser=0. Доступ 10.01.2021; Рейдерман, И. «Одесский миф: «Сугубо субъективное представление». Рецензия на книгу Яна Пауля Гінріхса «Міф Одеси», *Вечерняя Одесса*, № 88–89 (9416–9417), 18 июня 2011.

жила в цьому місті кілька десятків років. Колись дух Одеси був річчю, що існувала так само природно, як сіль у морі. А сьогодні про це необхідно піклуватися. Інакше в перспективі можливе місто, що само на себе не схоже, а схоже на тисячу інших, і зовсім позбавлене власного духу»[34]. Отже, у смисловому розумінні разом з «міфом міста» бачимо концепти «дух міста», «культурний дух міста», «особистісна своєрідність», «власне обличчя». Філософ і культуролог М. Найдорф узагальнює функціональні характеристики багатьох міфів міст через функцію маркера, вказівника, завдяки якому колективний автор цього міського міфу (етнос, нація, інші спільноти) виділяє особливо значущий соціальний та географічний простір, сутнісно важливий для групової та індивідуальної самоідентифікації певної спільноти. Дослідник підкреслює, що на ранньому етапі існування «одеського міфу» був створений образ та смисл міфу про «місто», яке має неповторну індивідуальність[35]. Отже, у «міфі міста» маємо ті самі ознаки, що і в «біографії міста»: неповторна індивідуальність, маркер самоідентифікації, репрезентація «духу міста».

Проте співвідношення «міфу-долі-біографії міста» має стати темою спеціальної розвідки.

У поки ще нечисленних у пострадянському гуманітарному просторі публікаціях з «біографії міста» обов'язково згадується внесок видатного історика І. Гревса та його школи у формування контурів цього субжанру[36]. І. Гревс наголошував, що кожне місто являє собою неповторну «особистість», тож завдання дослідника реконструювати її народження і зростання, угледіти обличчя, пізнати душу міста в її розвитку. Під час подорожей містами Греції, Італії та Франції у І. Гревса формувалася певна «філософія екскурсії», «філософія подорожі», у яких було репрезентовано уявлення про місто як про живий організм, який необхідно досліджувати із застосуванням методів різних дисциплін. Таке вивчення міст, що мало на меті побудувати їхню біографію, «надасть шлях і ключ для з'ясування сутності культури певної нації, країни чи союзу держав і народів»[37]. Місто, за Гревсом, є найвищою формою концентрації внутрішніх струмів тієї чи тієї епохи[38].

[34] Рейдерман, И. «Одесский миф: «Сугубо субъективное представление». Рецензия на книгу Яна Пауля Гінріхса «Міф Одеси»...

[35] Див.: Найдорф, М. «Одесский миф» как миф (ранние годы «одесского мифа»)...

[36] Не можемо оминути увагою ґрунтовну монографію А. Свешникова про школу Гревса, присвячену пам'яті про колегу, який передчасно пішов від нас на початку 2021 року: Свешников, А. В. *Иван Михайлович Гревс и петербургская школа медиевистов начала XX в. Судьба научного сообщества*. М.-Спб., 2016. (До речі, до школи І. Гревса обґрунтовано залучають одеських істориків, представників Імператорського Новоросійського університету П. М. Біциллі, К. В. Флоровську.)

[37] Гревс, И. М. «Монументальный город и исторические экскурсии (Основная идея образовательных путешествий по основным центрам культуры)»... Гревс, И. М. «Научные прогулки по историческим центрам Италии. I. Очерки флорентийской культуры»...

[38] Гревс, И. М. «Дальние гуманитарные экскурсии и их образовательный смысл»..., с. 4; Свешников, А. В. *Иван Михайлович Гревс и петербургская школа медиевистов начала*

Як підкреслює Б. Степанов, найістотнішим принципом історичного світогляду Гревса було визнання біографії втіленням цілісності історії. Долаючи домінування позитивізму в історичній науці, він стверджував сутність культури через «дух епохи», розвивав ідею історичного синтезу та індивідуалізації як методу здійснення такого синтезу, шукав більш глибинних, внутрішніх шарів історичного, прагнув зрозуміти «міф», «легенду», суб'єктивне уявлення та сприйняття як істотні складові самої історичної реальності, навіть її сутність. Знову звертаємо увагу на спорідненість у такому контексті «біографії» та «міфу» міста.

Тяжіння до символічного розуміння індивідуального в історії, інтерпретація історії як біографії людського роду були спроєктовані і в царину урбаністики. «Місто, – наполягав Гревс, – слід розуміти як щось внутрішньо цілісне, як особливий «суб'єкт», збірну особистість. В його обличчя ми маємо вдивитися, зрозуміти його душу, пізнати та відтворити «біографію міста»[39]. У цій цитаті бачимо елементи есенціалізму, тому що автор пропонує «відтворити» біографію міста як якусь усталену духовну сутність, історику була близькою міфологема «genius loci» – «духу» чи «генія» міста.

Це коло ідей розвивав історик, краєзнавець, представник школи Гревса М. Анциферов[40]. Він визначив своє розуміння «душі міста»: «єдність усіх елементів, складових міського організму як конкретної індивідуальності, що склалася історично»[41]. Мислячи культуру «як щось органічне, нібито живе», М. Анциферов намагався виявити в окремих її явищах єдину домінанту, яку він назвав «genius aevi» – дух століття, а в різних формах міського буття – «genius loci». Отже, М. Анциферов та І. Гревс уважали, що місто має самісне буття, що зумовлює наявність у нього біографії. Вони продовжили вивчення міста як системи, що має знаковий характер, міста як культурно-історичного та соціального організму: «Місто не є машиною, влаштованою за певним планом, у якій всі частини підігнані, – органічний підхід до життя міста зможе повніше розкрити його сутність»[42]. Місто розглядається як «синтез життя людей» (І. Гревс), «колективна істота» (М. Анциферов), яка має не лише історію, але й біографію[43].

За аналогією з живим організмом М. Анциферов виділяє анатомію, фізіологію і душу міста. Анатомія розглядає топографію міста, взаємне розташування

XX в. Судьба научного сообщества..., с. 248–249; Степанов, Б. «Навстречу прошлому: экскурсионная практика и философия памяти в творчестве И. М. Гревса и Н. П. Анциферова», *Отечественные записки*, № 4 (43), 2008, https://strana-oz.ru/2008/4. Доступ 10.01.2021.

[39] Гревс, И. М. «Дальние гуманитарные экскурсии и их образовательный смысл»..., с. 5.

[40] Анциферов, Н. П. *Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода*..., Анциферов, Н. П. *О методах и типах историко-культурных экскурсий*... Враская, О. Б. «Архивные материалы И. М. Гревса и Н. П. Анциферова по изучению города»...

[41] Анциферов, Н. П. *Пути изучения города как социального организма. Опыт комплексного подхода*..., с. 26.

[42] Цит. за: Голубева, И. А., «И. М. Гревс и Н. П. Анциферов: от Италии к Петербургу: (к вопросу становления урбанистики как научной дисциплины)»...

[43] Див.: Полякова И. А., «Биография города: жизнь, история, судьба»..., с. 25.

його частин у просторі. Вона передбачає вивчення місця, на якому місто розташоване, – його рельєфу, рослинності, зв'язку з водою, визначення ядра, навколо якого розвивалося місто, його головних вулиць-артерій, площ тощо. Фізіологія зазвичай вивчає організм з погляду відправлення його функцій, – «місто, яке пульсує всіма своїми органами через діяльність товариства, тобто об'єкт фізіології міста». Дослідник визначив дев'ять основних взаємопов'язаних між собою функцій міста як соціального організму: місце спільного життя, центр сполучень, економічна, медична, адміністративна, технічна, культурна (духовна), розважальна функції. Всі вони виражають його природу, вивчати їх ізольовано неможливо. Також М. П. Анциферов розглядав міський простір як «текст» культури, який виявляє свою знакову та символічну природу. Згодом такий підхід розвиватиме Ю. Лотман та представники тартуської семіотичної школи.

Місто, на думку М. Анциферова, – складний живий організм, який найбільш повно і яскраво втілює культуру суспільства. Воно має свою «долю», «душу» і «мову», тобто є єдиним організмом, що складається з кодів, знаків, символів, які може розшифрувати дослідник. Найскладніше визначити і зрозуміти психологію міста. «Душа міста» має матеріальне втілення, його ландшафт, силует, що містить інформацію про минуле, сьогодення і майбутнє культури, – усе те, що відрізняє його від інших міст, надає йому неповторності. У роздумах М. Анциферова знаходимо думки про «легенду» історичного місця, що перебуває в єдиному смисловому полі з «біографією міста» та «міфом міста»: легенда – «істинне sui generis подія в житті душі людства, незалежно від того, чи мало воно фактичну основу в житті зовнішньому»[44].

Поняття «тіло міста», «міська душа» увійшли в контекст роздумів багатьох поетів, митців і мислителів XX століття. Англійський письменник П. Акройд створив один з найбільш значних у загальному контексті англійської культури XX–XXI століття образів міста у книзі «Лондон. Біографія». Передмова, названа «Місто як тіло», звертає нашу увагу на образ Лондона як живої істоти, що розвивається, на його тілесність: «Уявлення про Лондон як про людське тіло є незвичним та приголомшливим. Його можна порівняти із символічними образами Граду Господнього – містичного тіла, члени якого – люди, голова – Ісус Христос. Лондон зображали як юнака, який вільно розкинув руки...»[45]. Місто народжується, потім являється в образі невинної дитини[46], юнака[47], хворого старого і мерця[48]. Лондону притаманні «ненажерливість та хтивість», «він охочий

[44] Свешников, А., Санников, Б. «Предисловие к публикации: Н. П. Анциферов «Историческая наука как одна из форм борьбы за вечность (Фрагменты» (1919–1942)», *Исследования по истории русской мысли. Ежегодник за 2003 год,* под ред. М. А. Колерова. М., 2004, с. 107–135.

[45] Акройд, П. *Лондон. Биография*..., с. 21.

[46] Там само, с. 105.

[47] Там само, с. 135.

[48] Там само, с. 171.

до людей, жратви, товарів і пиття»[49]. Автор концентрує увагу читача саме на повсякденному житті столиці Британської імперії, потім П. Акройд звернеться до підземного світу Лондона та напише біографію Темзи.

«Новим типом історичного наративу» вважає біографію міста російська дослідниця О. Шубіна. Вона слушно зауважує, що «феномен історії міста як біографії у творчості англійського прозаїка виник під впливом постмодерністської естетики»[50]. П. Акройд ще на сторінках «Великої лондонської пожежі», першого роману, поєднав реальні деталі біографії Чарльза Дікенса із сюжетними мотивами і персонажами літературних творів та авторською вигадкою. Він звертається до англійської історії і культури, спираючись на біографії видатних діячів, але не обмежується тільки історичними реаліями. «Біографія» Лондона постає перед читачем на сторінках твору П. Акройда як біографія дослідника, який безпосередньо відчуває місто. Він підкреслив притаманну місту цілісність, єдність простору й часу, які зберігаються, попри існування «величезної кількості окремих особистих часів»[51].

Для роз'яснення деяких теоретичних питань, пов'язаних з «біографією міста», звернемось до статті І. Полякової «Біографія міста: життя, історія, доля»[52]. На думку авторки, застосування біографічного підходу до аналізу міста як соціокультурного феномену зумовлює методологічну спрямованість «біографії міста», а її сутність визначається як розуміння життя міста через виявлення його індивідуальності та ідентичності[53]. Таке просте, здавалось би, формулювання ставить складне принципове питання: які умови можливості зіставлення, порівняння наділндивідуального феномену з індивідуальністю?

Як ми вже зазначали, саму можливість такого індивідуалізувального біографічного представлення наділндивідуальних феноменів (біографії нації, міста, соціальних страт тощо) осмислив Й. Дройзен, якого насправді можна вважати батьком-засновником субжанру «біографії міста». Дройзен уважав, що «право на біографію» надособистісні історичні феномени набувають у тому разі, коли в них яскраво проявляється індивідуальна своєрідність, імпульсивність, «геній». Є і інші можливості зіставлення особистісних та надособистісних феноменів та їхніх наративних репрезентацій. Про це

[49] Там само, с. 21.

[50] Шубина, А. В. «Биография города как новый тип исторического повествования (Питер Акройд «Лондон: биография»)»...

[51] Акройд, П. *Лондон. Биография*..., с. 105.

[52] Полякова И. А., «Биография города: жизнь, история, судьба»... Ірина Полякова – дослідниця, основними інтересами якої є теорія біографії, сутність біографічного підходу в гуманітаристиці; учасниця одеських конференцій «Біографічний метод в гуманітарному знанні», які організувала Ірина Яківна Матковська, професор філософського факультету ОНУ імені І. І. Мечникова. У методологічному плані слід зауважити, що важливим моментом розуміння тієї чи тієї специфікації «біографії міста» є траєкторія руху кожного дослідника до цієї проблематики, цього субжанру, наприклад: а) від урбаністики до біографічного ракурсу в ній, чи б) від власних інтересів у царині біографістики до урбаністичних імплікацій. Залежно від такої траєкторії будемо мати різні версії та інтенції «біографій міста».

[53] Полякова И. А., «Биография города: жизнь, история, судьба»... с. 24.

стосовно «біографії нації» пише Б. Андерсон у роботі «Уявлені спільноти»[54]. Загальне проблемне поле, яке дає право на вказане типологічне зіставлення, окреслюється вже співвіднесенням поняттєвих засад: пам'ять індивідуальна – пам'ять культурно-історична, особистісна та культурна самоідентичність, індивідуальна та історична генеалогія, індивідуальна смертність і історична скінченність етносів та ін. Ідеться про певну ізоморфність індивідуального життя та буття наднидивідуальних соціокультурних феноменів. Ізоморфність, слідом за авторитетним джерелом, розуміємо як збіг (однаковість) структури об'єктів, які розглядають у певному відношенні[55].

У такому разі можливість представити ізоморфними особистість і місто визначається вказаними нами критеріями, що характеризують їх структуру (побудову): пам'ять, генеалогія, ідентичність, скінченність. Однак слід пам`ятати, що йдеться саме про ізоморфність, а не про ізосубстратність (збіг за «матеріалом»). На це розрізнення слушно вказує видатний методолог, фундатор одеської філософської школи, автор загальної параметричної теорії систем (ЗПТС) А. І. Уйомов[56]. Можливо також говорити про гомоморфізм індивідуального та наднидивідуального. У понятті «гомоморфізм» зафіксований принцип уподібнення (не відповідності чи збігу!) структури об'єктів. У такому разі слід розрізняти «гомоморфний прообраз» і «гомоморфний образ». Гомоморфний образ істотно спрощує структуру прообразу, інтегруючи низку його елементів.

У відношенні до можливого представлення особистості/індивідуальної біографії та спільноти/колективної біографії (у нашому випадку – біографії міста) з позицій гомоморфізму виявляється варіативність та альтернативність. Зокрема, можливо розглядати як гомоморфний прообраз індивідуальне життя, індивідуальну біографію. В такому разі колективний суб'єкт і колективна біографія постають спрощеним, редукованим гомоморфним образом. Ця перспектива прокреслена, наприклад, у концепціях універсальної герменевтики, феноменології, екзистенціалізму (В. Дільтай, Е. Гуссерль, К. Ясперс та ін.), де постулюється принцип першоісторичності, першопорядковості особистості. З другого боку, деякі моделі просопографії (наприклад, робота М. С. Петрової[57]) концептуально пов'язані з уявленням про соціальну спільноту й колективну біографію як гомоморфний першообраз и повноцінний персонаж, а про повністю втрачену біографію індивіда, конкретного історичного діяча як про гомоморфний образ[58].

[54] Anderson, B. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. L. N. Y., 1983, pp. 250–252.

[55] Бирюков, Б. В. Изоморфизм и гомоморфизм. *Философский энциклопедический словарь*, редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Арад-Оглы и др. 2-е изд. М., 1989, с. 209; Уёмов, А. И. *Системные аспекты философского знания*. Одесса, 2000.

[56] Уёмов, А. И. *Системные аспекты философского знания...*, с. 31.

[57] Петрова, М. С. *Просопография как специальная историческая дисциплина. Макробий Феодосий и Марциан Капелла*. Москва, 2004. 232 с.

[58] Див.: Голубович, И. В. *Биография: силуэт на фоне Humanities (методология анализа в социогуманитарном знании).* Одесса, 2008.

І знову повертаємось до визначення сутності «біографії міста»: розуміння життя міста через виявлення його індивідуальності й ідентичності. Тепер зробимо наголос на концепті «ідентичність», який сьогодні є одним з найбільш поширених у міждисциплінарному полі гуманітаристики. Тут формується дискурс «міської ідентичності» (див., наприклад, роботи О. В. Головнєвої, О. О. Мусієздова, Ж. В. Ніколаєвої, Г. О. Троїцької, Н. Г. Федотової та ін.[59]).

У пошуках differentia specifica «міської ідентичності» ми також бачимо вже знайомі теми: «дух міста», «душа міста». Зокрема, О. В. Головнєва зазначає, що дискурс міської ідентичності передбачає вивчення категорії «дух міста», «душа міста» через звернення до «символіки міста, менталітету містян, характеру їх взаємовідношень»[60].

Загалом пропонують такі форми дискурсивної репрезентації міської ідентичності: міфологічну, релігійну, художню, філософську й політичну. Наприклад, міфологічний дискурс розкриває «міфи й міфологеми» про місто, знакові місця міста, специфіку містян. «Міфи й міфологеми міста» – також знайомий сюжет у контексті «біографії міста».

Український соціолог О. О. Мусієздов дає визначення поняттю: «міську ідентичність будемо розуміти як уявлення його [міста] жителів про себе як жителів саме цього (свого) міста. Ці уявлення лежать в основі їхньої ідентифікації – того, як вони самі відчувають свою належність до певного місця в символічному просторі населених пунктів і регіонів, можливо, до певного співтовариства, що має власні особливості – погляди, мову, спосіб життя тощо, коротше – культуру»[61]. Далі він конкретизує «дискурс жителя цього міста»: «В основі міської ідентичності (уявлення про себе) відповідно лежать уявлення про саме місто, оскільки саме специфіка міста в цілому відбивається на специфіці його жителів»[62].

[59] Головнева, Е. В. «Формы дискурсивной репрезентации городской идентичности». *Журнал «Социология власти»,* 2014, с. 56–63. https://cyberleninka.ru/article/n/formy-diskursivnoy-reprezentatsii-gorodskoy-identichnosti. Доступ 10.01.2021; Мусієздов, О. О. «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації». *Серія онлайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи*, вип. 5, 2009, с. 1–25, http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8939. Доступ 10.01.2021; Мусієздов, О. «Феномен міської ідентичності в контексті соціологічного аналізу». Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. Схід. ін-т українознавства ім. Ковальських та ін.; редкол.: В. В. Кравченко (гол. ред.) та ін. Вип. 9–10: Спец. вид.: Patria, за ред. В. Кравченка, Харків, 2008, с. 115–126, http://ekhnuir.univer.kharkov.ua/handle/123456789/8939. Доступ 10.01.2021; Николаева, Ж. В., Троицкая, А. А. «Дискурс об идентичности как способ осмысления городского пространства». *Журнал Фронтирных исследований,* № 1, 2020, с. 11–28; Федотова, Н. Г. «Формирование городской идентичности: факторный и институциональный аспекты». *Журнал социологии и социальной антропологии,* № 3, 2017, с. 32–49.

[60] Головнева, Е. В. «Формы дискурсивной репрезентации городской идентичности»..., с. 61.

[61] Мусієздов, О. «Феномен міської ідентичності в контексті соціологічного аналізу»...

[62] Мусієздов, О. О. «Харківська ідентичність: уявлення про місто та його історію як чинники ідентифікації»...

Одна зі складових цього концепту та уявлення – необхідність обстоювання власної значущості хоча б «для самого себе» – щоб було, чим пишатися і щоб не було соромно перед іншими. В такому разі уявлення про історію міста виявляються такими важливими для образу міста, що перетворюються на основу міської ідентичності його жителів. Образ міста тут визначається об'єктивними історико-соціологічними показниками: урбанізація, національне питання, столиця, Велика Вітчизняна війна, післявоєнний час, часи Незалежності, «українська версія», «радянська версія» тощо. Дискурсу міської ідентичності протиставляється «національно-етнічний дискурс», який певною мірою є загрозою для харківської ідентичності: провокування національно-етнічної тематики в цьому випадку ставить під сумнів промислову, наукову, культурну значущість Харкова. О. Мусієздов виявляє низку наявних «історичних образів» міста: «вільне поселення», торговий і транспортний центр, промисловий, науковий, культурний центр, інтернаціональне та космополітичне місто, «перша столиця», «місто на кордоні» тощо. Намагання неупереджено зафіксувати об'єктивні ознаки «історичного образу» (чи «історичних образів») міста в цій траєкторії пошуку міської ідентичності майже не залишає місця для суб'єктивно забарвленої, такої, що не може бути підтвердженою конкретними історичними фактами, «біографії міста». Отже, бачимо, що звернення до дискурсу міської ідентичності як таке ще не гарантує появи фігури «біографії міста», а «історичні образи» та «біографічні образи» міста іноді виявляються контрарними.

І знову повертаємось до статті І. Полякової, в якій фігурує також така якісна ознака, як «біографічність міста», причому у двох вимірах: а) причетність міста до біографій конкретних персон; б) присутність міста в біографії кожної людини як місця, в якому розгортаються події, значущі для її життя.

Прикладом першої стратегії «біографічності міста» є проєкт «Всесвітнього клубу одеситів», символічним головою якого був Михайло Жванецький, а «душею» і активним діячем – журналіст, літератор, культуролог Євген Голубовський[63]. Одним з принципово важливих проєктів клубу став «Одеський біографічний довідник», який має назву: «Вони залишили слід в історії Одеси»[64]. В презентації проєкту промовисто відзначено: «Сайт присвячений людям, завдяки яким Одеса стала відомим та популярним містом, і відображає її історію в особах від моменту заснування до наших днів. Кожен біографічний нарис – це сторінки історії, з яких складається захопливий роман <...>. Основною умовою для публікації біографічних нарисів є достовірність інформації. Відсутня політична, релігійна, національна і будь-яка дискримінація чи цензура. Немає поділу на позитивних і негативних героїв. Таланти одеситів проявилися в усіх сферах людської діяльності. Написано більше тисячі біографічних нарисів для цього проєкту». Однією зі стратегій формування «міської ідентичності» одеситів є заклик «Всесвітнього клубу одеситів» до біографування як до певної соціокультурної практики: «Долучайтеся до цього цікавого процесу, відкривайте забуті імена, доповнюйте загублені факти до нарисів, які вже опубліковані». Отже, ми можемо говорити не лише про «біографію міста», «біографічність міста», а й про «біографування міста». Біографування міста може стати дослідницькою стратегією наукових проєктів, у яких вивчають «міські історії» крізь біографічні траєкторії оповідачів (див., наприклад, розділ «Місто крізь призму особистого досвіду: Дніпро, Харків та Одеса (усні інтерв'ю)» в колективній монографії «Політика і пам'ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса. Від 1990-х до сьогодні» (2018)[65]. В автобіографічних наративах оживають смисли образів міста: щодо Одеси – місто-герой, «перлина біля моря», місто-наречена, єврейське місто, мультикультурне місто, місто кримінальних авторитетів, місто-негоціант або столиця гумору).

Прикладом другого виміру «біографічності міста» – присутності міста в біографії кожної людини як місця, в якому розгортаються значущі для її життя події – є певною мірою ідея образу міста як «антропокартоїда» (С. Смирнов[66]): людина структурує простір міста, організовує і привласнює його собі у процесі проживання власного життя. Місто стає для нього своїм. «Вирізаний шматок міста»[67], свого міста – привід скласти свою «карту, яка не дорівнює цілій карті міста. «Своя карта», що намальована тілом і біографічним досвідом, виявляється картоїдом. Картоїд (карта-опора) дозволяє створювати смисловий каркас поля дії людини. У картоїді зафіксована не стільки територія як така, скільки її подієвість, сліди-знаки подій, які відбуваються з людиною. С. Смирнов виділяє різні види картоїда: антропоїдний, соціальний, психологічний. Антропоїдний картоїд визначається як карта-маршрут зміни людини в процесі проходження та прокладання нею своєї життєвої персональної траєкторії. Пройдений шлях, біографія героя втілюються в автограф. Місто в кожного жителя має свій почерк. Місто стає простором, смисловим хронотопом, де його мешканець здійснює власну антропологічну навігацію, навчається розуміти власну подієвість. Антропологічна навігація, уважає дослідник, структурується в категоріях автобіографій та біографій.

Є ще одна важлива тема, яка в публікації Полякової лише задекларована в назві, проте її майже немає в тексті. Це тема долі чи зв'язку «біографія-доля», «біографія-доля міста» («Біографія міста: життя, історія, доля»). Наявність виміру долі як метафізичного, символічного, навіть примордіального задуму

---

63 *Сайт Всесвітнього клубу одеситів*, https://odessitclub.org/index.php# Доступ 10.01.2021.

64 *Сайт проєкту «Одеського біографічного довідника»*, http://odessa-memory.info/. Доступ 10.01.2021.

65 Гайдай, О., Склокіна, І. «Пам'ять і політика в міському просторі: погляд мешканців «регіональних столиць»: Харків, Дніпро і Одеса». У зб.: *Політика і пам`ять. Дніпро-Запоріжжя-Одеса. Від 1990-х до сьогодні*, наук. ред. Г. Касьянов. Львів, 2018, с. 145–219.

66 Смирнов, С. А. *Город и человек: Очерки по городской антропологии...*

67 Там само, с. 139.

про місто чи про величне, високе духовне його призначення, надзавдання, надає урбаністичним роздумам про місто філософської глибини. Проте ця тема потребує спеціальної уваги. Тут ми лише висловлюємо тезу про необхідність продумати зв'язок «біографії міста» – «міфу міста» – «долі міста».

Складно не погодитися з думкою І. Полякової щодо формування субжанру «біографії міста», що пов'язане з загальною тенденцією багатьох урбаністичних досліджень: тема міста, яке живе своїм життям, має власну біографію, вже не є периферійною, вона переміщується в центр філософського осмислення.

Наприкінці нашої розвідки звертаємось до першого випуску серії «Урбаністика: першоджерела та дослідження», яку започатковано на кафедрі філософії факультету історії та філософії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (науковий редактор – О. С. Петриківська). У ньому вперше представлено переклад з арабської тексту XVIII століття «Щоденні події Дамаска», який написав простий цирульник Ахмад ал-Будайрі (переклад та коментар здійснив магістр філософського факультету ОНУ імені І. І. Мечникова Фаріс Нофал)[68]. Цей унікальний твір дав перекладачеві та авторам вступу привід звернутися до арабської традиції, яку можна умовно позначити як «міська біографія», «міський життєпис»[69]. Перед нами яскравий зразок жанру «хавадіс» – щоденних міських подій та пригод – запис пліток (міських!), звісток про прибуття-відбуття караванів, паломників, великих праведників та грішників, про весілля, грабунки, землетруси та стрибки цін, форми дозвілля, ситуації повсякденності, передвістя, небилиці тощо. Як часто підкреслював глибокий знавець античних витоків біографічного жанру С. С. Аверинцев[70], біографія починається з чуток та пліток. Перекладач та коментатор вказує на усний характер історії міст Близького Сходу XVIII –XIX століть та її вірність витокам перших біо- і історіографій – пліткам та чуткам. Смислове ядро оповідання-хавадіса – атомізований, суто особистий погляд «простеця» на історичний процес, на історію міста як символічний капітал городян. Як підкреслюють дослідники мусульманської історіографії, численні екземпли «історій міста» чи щоденних пригод-хавадисів (наприклад, 74-томна «Історія Дамаска» Ібн `Асакіра (XVIII століття), «Щоденні пригоди Хомса» Мухаммада ал-Маккі ал-Ханках (XVIII століття), які охопили 34 роки життя міста) «вбирають» в один текст велику кількість зразків традиційних

[68] Будайри, ал Ахмад. *Ежедневные происшествия Дамаска (1154/1741-й – 1176/1763-й гг.)* Ахмад ал-Будайри; араб. текст под. ред. Мухаммада Саида ал-Касими; пер. с араб., авт. предисл., коммент. Ф. О. Нофал. Одесса, 2019; Див. також: Голубович, И. В., Петриковская, Е. С. «Город, похожий на кувшин с молоком»: Дамаск на страницах хроники Ахмада ал-Будайри». Там же с. 4–25.

[69] Нофал, Ф. О. «Предисловие», Будайри, ал Ахмад. *Ежедневные происшествия Дамаска (1154/1741-й – 1176/1763-й гг.),* с. 10.

[70] Аверинцев, С. С. «Добрый Плутарх рассказывает о героях, или счастливый брак биографического жанра и моральной философии», *Плутрах. Сравнительные жизнеописания, в 2-х т.* Т. 1. М., 1994, с. 637–658.

жанрів – повідомлення-хібара, генеалогія-нісба, біографія-сіра – а потім упорядковують їх у «мозаїці» власного оповідання[71].

Крізь мозаїчні фрагменти[72], моменти, голоси, пересуди, що їх зібрав набожний цирульник (та інші відомі й невідомі автори міських хавадисів), прозирає єдиний універсум – синтез життя людей, живе обличчя великого міста. За словами Ф. Нофала, перед нами «власна біографія на тлі рутинного життя міста»[73]. Проте не слід ототожнювати «урбаністичне почуття» чи екзистенційне самовідчуття себе в місті, яке демонструє «біографія міста» в арабському ізводі, з мозаїчною повсякденністю чи рутиною.

Наголосимо, що смислову основу «урбаністичного почуття» в такому разі становить інтуїція істинновірної спільноти праведників – живих та померлих, – які визначають рух міста, його історичне та метафізичне обличчя, його надприродне *par exellence* буття, а мовою нашої розвідки – його міф та долю. Отже, для подальшого розвитку «біографії міста» як субжанру урбаністики буде вкрай корисним міжкультурний діалог і смисловий потенціал різних часів і традицій.

Підіб'ємо попередні підсумки. «Біографія міста» стає повноцінним субжанром у структурі сучасної урбаністики. Його світоглядно-ціннісною засадою є уявлення про місто як про живу істоту (організм, особистість, особливий суб'єкт тощо), що має неповторну душу/дух («дух міста», «душа міста»), власну індивідуальну історію свого життя, власну біографію. Біографія є втіленням цілісності історії та культури, є синтезом життя людей.

Концептуальні засади порівняння індивідуального життя та буття надіндивідуальних соціокультурних феноменів, таких, як місто, знаходимо в принципі ізоморфності, гомології, гомоморфізмі (збігу (уподібненні) структури об'єктів, які розглядаються в певному відношенні).

Методологічний профіль «біографії міста» визначається застосуванням біографічного підходу в різних його міждисциплінарних варіаціях до вивчення феномену міста.

Ми також звертаємо увагу на «біографування міста» як на дослідницьку стратегію і значущу соціокультурну практику. І це лише попередні теми та запитання. Загалом формування субжанру «біографії міста» пов'язане із загальною тенденцією багатьох урбаністичних досліджень – тема міста, яке живе своїм життям, має власну біографію, уже не є периферійною, вона переміщується в центр теоретичного осмислення. Отже, «щоденні пригоди» біографії міста лише починаються.

[71] Rosenthal, F. *A History of Muslim Historiography*. Leiden, 1968; Нофал, Ф. О. «Предисловие»..., с. 10–12.

[72] Нагадуємо, що мозаїчність та строкатість є родовою жанровою ознакою найдавніших античних біографій. При цьому О. Ф. Лосєв, який досліджував витоки біографічного жанру в історії філософії, не так критикував строкатість та мозаїчність, як виправдовував та легітимував ці риси, вкрай позитивно оцінюючи «привильність» перших зразків життєописів. Див.: Лосев, А. Ф. «Диоген Лаэрций и его метод», *Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов*, пер. с древнегреч. М. Л. Гаспарова. М., 1986, с. 6–10.

[73] Нофал, Ф. О. «Предисловие»..., с. 14.

Ірина Гукалова, Сергій Покляцький

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНІ ТРЕНДИ УРБАНІЗАЦІЇ В НОВИХ ЗАВДАННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОУРБАНІСТИКИ

Урбанізація – інтегрувальний і багаторівневий процес формування нового економічного та соціокультурного міського простору – є однією з головних детермінант змін просторової організації сучасного суспільства. Цей процес, який у вузькому розумінні означає зростання міст і міського населення, має відмінні картини прояву в різних країнах і регіонах. Нелінійність просторових зрушень і соціокультурної трансформації суспільства дозволяє говорити про перспективність географічних підходів до дослідження природного, соціально-економічного, культурного й політичного розвитку міст, оскільки сучасна географія може запропонувати великий арсенал методів побудови динамічних моделей, зокрема із застосуванням ГІС-технологій. Тим більше, що у сприйнятті людей «обличчя» (образ) міста є щось більш істотне, ніж просто територія проживання. Будь-яке місто має свою просторову ідентифікацію, а мешканці міста – власну міську ідентичність. Кожен з нас здатний компонувати «обличчя» міста за допомогою близької для себе метафори, певні знакові місця, ті чи ті події також маркують карту міста для окремої людини. Так особистісна історія містянина, як і специфіка урбанізації в різних країнах і регіонах, формує і специфічну урбогеографію.

Попри швидкий розвиток геоурбаністики (урбаністичної географії), у світі не сформувалось загальноприйнятого визначення цієї дисципліни, хоча уявлення про предмет досліджень загалом збігаються в більшості географів, які мають справу з містами. Геоурбаністика вивчає закономірності просторового розвитку урбанізації й організації міського розселення на рівнях від локального до глобального, а також територіальні особливості міської культури, які виникають під впливом історично і географічно зумовлених чинників. Аспекти міської культури, які охоплені такими дослідженнями, можуть бути дуже різні: від технологічних укладів і способу виробництва, способу життя містян до особливостей міського ландшафту й міської забудови. Сучасна геоурбаністика є складником суспільної географії.

Урбогеографічні дослідження характеризуються низкою кардинальних змін у теоретичних підходах, аспектах розвитку міст, які цікавлять географів, та методах, які використовують для їх вивчення. Шляхи, якими географи підходять до вивчення цих поселень, є продуктами історії їх розвитку[74].

[74] Hall, T., Barrett, H. *Urban Geography* (*fifth edition*). Abingdon, 2017, p. 17.

Метою цієї роботи є висвітлення проблем сучасного геоурбаністичного дискурсу і ознайомлення з ними широкого академічного загалу. Підставою для представлених нижче тверджень є аналіз наукових публікацій з геоурбаністики за останні два десятиліття і досвід авторів, здобутий під час виконання науково-дослідних проєктів, рецензування підручників, підготовки дисертаційних робіт. Для полегшення відбору літературних джерел з використанням баз даних Google Scholar, Scopus, Web of Science були застосовані ключові пошукові терміни й теми, які «взяли на озброєння» українські й зарубіжні географи останнім часом, зокрема: еволюція міських поселень різних типів і дослідження процесів розвитку передмість і субурбанізація, функції міст і поширення метрополізації та агломерування, використання індустріальної спадщини і формування брендів (іміджів) міст, мікрогеографія міст тощо. Серед основних принципів відбору монографічних видань та журнальних статей була їх значущість (цитування), авторитетність авторів, актуальність джерела в плані його впливу на географічні дослідження міст. Предметна область урбаністичної географії охоплює різні аспекти просторового розвитку міст і трансформації міського простору. За словами відомого фахівця в галузі урбаністичної географії Г. Лаппо, «географічні ідеї та концепції необхідні для розкриття фундаментальних властивостей міста»[75]. Водночас у країнах, які зіткнулися з расовою, етнічною та будь-якою іншою дискримінацією, її просторовий вираз може бути навіть легітимізованим у дослідженнях географів. Наприклад, урбаністична географія у Південній Африці тривалий час розвивалася під впливом низки політичних, соціальних та економічних теорій, європоцентричних підходів, не розглядаючи при цьому причини, прояви і вплив апартеїду на просторові процеси сегрегації, планування міст тощо [76].

Геоурбаністичні дослідження українських міст з другої половини XX століття тяжіли до тем, пов'язаних з економічним розвитком та національною безпекою[77]. Водночас наукова спадщина української геоурбаністики на початку XX століття вже містила детальні описи міст Станіслава й Тернополя, які здійснили В. Площанський, П. Білинський, В. Антонович [78]. Утім, фундатором вітчизняної геоурбаністики вважають В. Кубійовича, який 1927 року видав працю «З антропогеографії Нового Санча», у котрій здійснив комплексну соціально-географічну характеристику свого рідного міста Новий Санч на Лемківщині на

[75] Лаппо, Г. М. *География городов*: Учеб. пособие для геогр. ф-тов вузов. Москва, 1997. с. 5.

[76] *Urban Geography in South Africa: Perspectives and Theory*, Ed. by Ruth Massey, Ashley Gunter. Springer International Publishing. 2020, p. 13.

[77] Верменич, Я. «Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії». У зб.: *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2007, вип. 16(1), с. 253–268.

[78] Гудзеляк, І. «Геоурбаністичні дослідження Володимира Кубійовича», *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль, 2017, вип. 35, с. 18–21.

основі конкретних експедиційних та статистичних досліджень із застосуванням картографічних методів.

До кінця 1960-х років географічні дослідження міст в Україні були фрагментарні й становили географічні нариси окремих міст, пізніше зосереджувалися на їхній економіко-географічній характеристиці. Детально розвиток географічних поглядів на урбанізацію й етапи урбаністичних досліджень в Україні і світі схарактеризовано в низці монографій і посібників[79]. Автори цих студій відзначають, що еволюція процесу урбанізації в різних країнах, зокрема в Україні, відбилася на характері географічних досліджень міст у цих країнах. При цьому в Україні перехід від «кількісної» до «якісної» стадії осмислення урбанізації відбувся зі значним запізненням: лише у 2010-х роках вітчизняні географи починають говорити не суто про географію міст (структуру міського розселення), а й про геоурбаністику – більш широкий напрям, який використовує потужні зв'язки географії з іншими науками, дотичними до людини й соціуму, – економікою, соціологією, історією, філософією та ін.[80]. Сучасна геоурбаністика опинилася на порозі нового постдисциплінарного знання, яке тісно пов'язане з гуманізацією географії. Якщо міська географія пояснює розташування та ієрархію міських поселень, описує тенденції, які це супроводжують, то географічна урбаністика прагне осмислити, чому це відбувається в певний час і в певному просторі, прискіпливо аналізує перебіг подій і наслідки процесу урбанізації, які проявляються як у середовищі, так і в поведінці людей, їх стилі та способі життя.

Теза про зміщення уваги з географії міст до геоурбаністики підтверджується порівняльним аналізом топ-списку ключових слів, представлених у декількох сотнях географічних публікацій з цієї теми протягом 2000–2014 років в Україні і опрацьованих українськими авторами[81], з результатами аналізу 1 676 англомовних географічних статей по світу і Китаю, які індексуються в базі даних Science citation index / Social science citation index, викладеними в колективній праці[82]. Спеціальні підрахунки показали, що в дискусіях міжнародної академічної спільноти географів «урбанізація» є найпопулярнішою концепцією. Натомість для вітчизняних географічних досліджень топовим ключовим словом

[79] Гладкий, О. В., Іщук, С. І. Географія міст. *Геоурбаністика*: Підручник, Київ, 2014, 300 с.; Гукалова І. В. *Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація*: монографія. Київ, 2009, 347 с.; Дронова, О. Л. *Геоурбаністика*: навч. посіб. Київ, 2014, 419 с.

[80] Омельченко Н. «Соціально-географічна урбаністика: досвід та історіографія», *Часопис соціально-економічної географії*. Харків, 2015, вип. 19(2), с. 157–164; Покляцький С. А. *Умови життя населення великих міст України: суспільно-географічне дослідження*: монографія, Київ, 2016, 184 с.

[81] *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін: монографія* / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. Київ, 2017, 438 с.

[82] *The Geographical Sciences during 1986–2015: From the Classics to the Frontiers* / Ed. by Shuying Leng, The Commercial Press, Ltd. and Springer Science+Business Media, Beijing and Singapore, 2017, 596 p.

до 2014 року залишалося «місто». Цікаво, що рівень повторюваності слова «місто» в українських публікаціях геоурбаністичної тематики коливається від 91 % у 1960-х роках до 48 % у 2000-х. Автори дослідження наголошують на дефіциті представлення в українському контенті тематики «урбанізація та управління», «міська політика». Вони ж звернули увагу на іншу ваду: концентрація досліджень на внутрішньоукраїнських проблемах і слабка залученість до дискусій навколо проблем глобального масштабу[83].

Місто в геоурбаністиці розглядають як складну геосистему безвідносно до того, чи стає воно об'єктом мікрогеографічного дослідження (коли вивчають окремі мікрорайони й вулиці), макрогеографічного (коли місто осмислюється як атрактивний центр для всього регіону, країни чи світу) чи взагалі моделюються когнітивно – через т. зв. «вернакулярні» райони, які існують тільки у свідомості мешканців. Геоурбаністика не просто накопичує нові дані про міста, а й вплітає їх у мінливий контекст нових тенденцій і поглядів на процес урбанізації. Наприклад, геоурбаністика потребує ревізії уявлень про роль міст у географічному поділі праці з урахуванням суперечливих процесів (де)глобалізації. Або показує, як міждисциплінарний підхід допомагає виробити моделі стійкого розвитку міст.

Серед авторитетних думок фундаторів геоурбаністики, які формулювали її постулати ще за радянських часів, слід відзначити точку зору Є. Н. Перцика, згідно з якою урбанізація визначається як багатогранний глобальний процес, пов'язаний зі зростанням ролі міст, у межах яких відбувається концентрація виробничих сил і форм соціального спілкування, що сприяє поширенню міського способу життя й на інші форми поселень[84]. Варто погодитися з цією думкою, оскільки кількісне зростання міського населення або міст як таке не означає ані характерної міської зайнятості, ані міського комфорту, ані автоматичної інтелектуалізації або модернізації середовища буття. Навіть більше, міста, що мають найвищі темпи зростання сьогодні, не обов'язково будуть глобальними економічними та культурними центрами завтра. А ось те, що в постіндустріальний період драйвером розвитку міст уважають людину, її потреби й мотиви її поведінки, означає, що в науках, які вивчають міста, відбувається переорієнтація підходів з вузького погляду на розвиток міст до вивчення причин, через які люди обирають ті чи ті міські поселення, оцінюють їх і власні в них перспективи, а можливо, і залишають їх згодом.

Посилення значення міст і міського способу життя в розвитку суспільства успадковане людством з індустріальних часів. Проте в постіндустріальний період з'явилися свої т. зв. «мегатренди» – нові глобальні тенденції розвитку. Розвиток міст відбувається в зовсім інших умовах, на інших засадах. Ставка на якість життя населення, що означає пріоритетність збереження його здоров'я, задоволення матеріальних, духовних, екологічних та інших потреб та інтересів,

[83] *Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін*..., с. 34.

[84] Перцик, Е. Н. *Геоурбанистика*. Москва, 2009, 432 с.

разом з інтенсивним розвитком транспорту, туризму, інформаційно-комунікаційних технологій змінили погляди на значущість простору й часу у формуванні перспектив урбанізаційної картини світу. Високотехнологічні структурні зміни в економіці, поява низки професій, не пов'язаних із фізичною працею чи виробництвом, розширення й ускладнення сектора послуг, інфраструктури спричинили зміну соціальної і демографічної поведінки населення, здійснили незворотні перетворення у способі життя містян. Вони й надалі будуть трансформувати як саме місто, так і принципи його самоорганізації. Тенденція закриття або виводу індустріальних підприємств за межі міст за зростання кількості мешканців визначила необхідність встановлення й розвитку нових функцій і напрямів використання колишніх промислових територій, реабілітації та адаптації деструктивних ландшафтів, їхньої інтеграції в публічний простір міст – завдання величезної складності й масштабності, зокрема з позицій геоурбаністики. Геоурбаністика покликана проаналізувати сучасні чинники, які сприятимуть чи перешкоджатимуть обґрунтуванню реконструкції промислових, транспортно-логістичних та інших індустріальних територій на цінних ділянках міст в умовах зміни соціально-економічної і виробничо-технологічної структури міста. Рушійними силами є необхідність гарантування екологічної і транспортної безпеки населення з урахуванням житлової і комерційної забудови, відновлення історичної і культурної цінності старих кварталів міст та архітектурних пам'яток, зміна конфігурації соціально-демографічної картини сучасних міст тощо.

Концентрація населення в містах і розмаїття чинників, що впливають на якість життя людей, актуалізують завдання розвитку міського і позаміського простору, щоб їх фізичне та соціальне середовище максимально сприяло збереженню і зміцненню здоров'я людей та їх благополуччя. В основу сучасних концепцій розвитку міст (healthy cities, green cities, inclusive cities, creative cities) покладені ідеї, спрямовані на підвищення стійкості населення до несприятливих зовнішніх впливів, формування середовища, дружнього представникам різного віку і стану, боротьбу з нерівністю щодо здоров'я, прав людини на простір тощо.

За збереження потужної «матеріальної» основи розвитку економіки міст соціалізація та адаптація визначається регіональними особливостями засвоєння і відтворення людьми і мерами міст нових цінностей, символів, норм і стилю життя. Повсюдно набирає обертів гуманізація міського середовища: і теоретики, і практики містопланування спрямовують свою діяльність на створення умов, за яких людям зручно і вигідно жити, працювати і відпочивати в місті, де вони можуть стати активними учасниками розв'язання проблем і визначення стратегій розвитку. Українські міста також стають значно креативнішими, і не так в унікальності запроваджених концепцій розвитку, як щодо поступового усвідомлення необхідності створення умов для творчості та інноватівності: зростає усвідомлення пізнавальної і економічної ролі туризму, збереження історико-культурної та природної міської спадщини; надзвичайно важливими

стають екологічні умови і технології, їх ефективне запровадження. Наприклад, 2015 року Львів отримав статус «Місто літератури», з чим увійшов до Мережі креативних міст ЮНЕСКО, заснованої 2004 року[85]. Все це разом висуває нові вимоги до планувальної і просторової організації міст, яка має спиратися не тільки на облаштування фізичного простору буття, а й на потенціал простору віртуального, також доступного людині, який включає інформаційне поле, культурні цінності та історичну пам'ять. В умовах дедалі різноманітніших зовнішніх викликів міські керівники прагнуть по-новому забезпечувати фізичний, психологічний, естетичний комфорт, здоров'я і безпеку мешканців. Паралельно змінюються основоположні ідеї розвитку міст і систем розселення – фундаментальні положення геоурбаністики, які тепер мають бути викладені в більш конструктивній, прийнятній для практики формі.

З цим геоурбаністика переживає своє нове народження. Міські громади в різних країнах, зокрема в Україні, працюють над запозиченням найкращих практик безпечного, інтегрованого просторового розвитку, велика увага приділяється проблемам взаємодії людини з простором її щоденного буття, що зумовлює потребу обґрунтування нових критеріїв оцінювання міст – з погляду їх доступності, зручності, комфортності, здатності адаптуватися до змін клімату, долати екологічні проблеми або консолідувати міські громади[86]. Провідні навчальні заклади рухаються в напрямку започаткування сучасних освітніх програм з урбаністичних студій. Наприклад, програма «Урбаністика та міське планування» КНУ ім. Т. Шевченка у вступній кампанії 2020 року увійшла до ТОП-30 спеціальностей цього ВНЗ з найвищим прохідним балом[87].

Виявлення специфіки постіндустріального урбанізму, суспільної рефлексії на те, яким має бути сучасне місто, а тепер вже і міський спосіб життя, відтворений у позаміському середовищі, є підставою говорити про народження нових точок відліку, головною з яких є ландшафтно-природне, культурне різноманіття, яке має супроводжувати жителів міст. Про це ще у 1960-х роках зазначала у своїх працях Д. Джейкобс, розглядаючи проблеми розвитку американських мегаполісів і критикуючи тодішню практику містобудування[88]. Сучасне суспільство впритул зіткнулося з потребою урізноманітнення простору міст (з індустріальних часів функціонально зонованих, з характерною забудовою та плануванням, транспортно перевантажених, «неекологічних»), необхідністю формування джерела позитивної енергії для тих пересічних мешканців, які

[85] «Креативні міста: методичні рекомендації щодо приєднання українських міст до Мережі креативних міст ЮНЕСКО». Київ, 2019, 14 с. https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/403/city.pdf. Доступ 05.06.2021

[86] *Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь*, Київ, 2017, 176 с.

[87] Гукалова, І. В., Омельченко, Н. В. «Ідеологія сучасної геоурбаністики: еволюція досліджень міського розвитку». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Географічні науки», 2020, вип.13, с. 26–33.

[88] Jacobs, J. *The Death and Life of Great American Cities. New York*, 1961, 458 p.

вирішили прогулятися міськими вулицями чи скверами, отримати потік нових вражень або ідей, відчути емоції і «запастися» здоров'ям. Небезпека, пов'язана із пандемією COVID-19, змусила з особливою увагою поставитися до оформлення «інклюзивних» публічних просторів, переосмислювати міста як простору для живого спілкування величезної кількості людей з позицій вірусних загроз[89].

При цьому міста, міські умови та спосіб життя завдяки змістовному різноманіттю, асинхронності прояву чи функціонуванню, історії розвитку і соціокультурної специфіки тих чи тих країн або регіонів не можуть бути включені в єдину і назавжди визначену стратегію розвитку, а потребують щонайменше об'єднання кількох моделей чи концепцій та адаптації кожної до умов конкретної території, часу та місцевого законодавства.

Міське життя традиційно має багато проблем – від перенаселеності, транспортної перевантаженості, до серйозних екологічних негараздів, конфліктів землекористувачів і проблем швидкого поширення інфекційних чи інших хвороб. З певним часовим лагом у різних країнах світу формується тенденція до руралізації (деурбанізації), яка супроводжується відтоком частини міського населення (з середніми й більшими доходами) у сільську місцевість. Цьому сприяють нові технології, зокрема цифровізація економіки, розвиток транспорту та інфраструктури, варіанти автономного водо- та теплозабезпечення, локальних систем очищення стічних вод, повторного використання побутових відходів, а головне – втрата людьми необхідності жити щільними і численними групами, часто різного статку й роду діяльності. Отже, маємо тенденцію, за якої високий рівень комунікаційної пов'язаності компонентів систем розселення супроводжується зростанням ступеня їх інфраструктурної автономності. Чи набув поширення цей процес в Україні? Якою є специфіка його осмислення з огляду на розвиток вітчизняної економіки? Ці питання мають бути у фокусі уваги геоурбаністів, адже і вони розглядали дихотомію «місто-село» в широкому культурно-географічному контексті.

В останні десятиріччя істотно збільшилася кількість професій, які не потребують постійної присутності на робочому місці, для яких можлива дистанційна робота, необхідним є лише підключення до Інтернету. 2020 рік – рік безпрецедентних карантинних обмежень у зв'язку із COVID-19 – продемонстрував, що в більшості країн дистанційна освіта, медицина, сервіси, що дозволяють задовольнити матеріальні й духовні потреби людини, здійснити оплату й одержати документи, можуть бути досить швидко й широко впроваджені. Полігонами випробувань виступили великі міста, з яких (у разі наявності вторинного житла за межами міста чи фінансових можливостей його орендувати) масово почали виїздити люди.

[89] Гукалова, І. В. Пандемія в сучасному урбаністичному дискурсі: початки аналізу. У кн.: *Сталий розвиток – XXI століття: управління, технології, моделі. Дискусії 2020: колективна монографія*. За наук. ред. проф. Хлобистова Є. В., Київ, 2020, с. 87–96.

У таких процесах відіграє значення чинник соціально-економічної ситуації в конкретній країні – у багатьох з них життя в сільській місцевості за доволі високих первинних вкладень у нього надалі коштує значно менше, а можливість «заробити» на своєму міському житлі також не зникає з порядку денного. Процеси міграції сільського населення до міст не припиняються, починають зростати й рухи населення з маленьких міст до великих. Тут геоурбаністів цікавить різноманіття процесів, їх синхронність чи асинхронність, причини і зв'язок із типом та рівнем розвитку територій. Тим більше, що новітні тенденції можуть бути протилежні за своїм змістом навіть у регіонах однієї країни, а в пострадянських країнах – ще й не пов'язаними із рівнем доходів людей.

Так чи так, але одним з наслідків руралізації стає поширення переваг міського життя в частині комфорту і якості життя на сільські поселення. Цей процес називають рурбанізацією. Сучасне заміське житло повинно мати всі ознаки міського комфорту, а споживчі якості індивідуальних будинків іноді на порядок вищі. Людина змушена приділяти більшу увагу енергетичній ефективності власного будинку і якості мікроклімату, екологічній безпеці, гармонізації домівки з навколишнім природним середовищем, «інтелектуалізації» будинку, території навколо нього. Якщо цей процес набуває організованих рис і стає масштабним, є сенс говорити про субурбанізацію – інтенсивний розвиток передмість не тільки через зростання міст-супутників, а й через заповнення «вільних» територій котеджною забудовою із власною інфраструктурою, сферою послуг і особливостями громадської відповідальності. Ідеться про котеджні селища, малосімейні будинки, таунхауси, які наразі виникають і навколо українських міст, переважно за міською межею через значно меншу порівняно з містом вартість землі. Жителі цього «сегмента» бажають проводити більшість часу ближче до природи, але не обтяжувати себе утриманням приватного будинку, розділяючи свій простір з невеликою кількістю інших сімей, як правило, близького статку. В різних країнах ці території і житло можуть набувати ознак елітності, однак у передмістях українських міст широко представлено і житло економкласу. Так чи так, але «субурбія» сьогодні означає не так фізичне поняття «передмістя», як соціокультурне явище, пов'язане зі стилем життя мешканців, їх прагненнями до поєднання переваг життя в місті з подоланням недоліків тісняви, шуму, екологічного тиску тощо. Чи є актуальним дослідження розвитку приміських зон в Україні? Автори одного з досліджень[90] наполягають на цьому. Актуальною стає і проблема пошуку шляхів статистичного відстеження субурбанізаційних процесів, адже власники заміських будинків у вітчизняній реальності нерідко мають реєстрацію в місті, водночас формуючи масштабну «дачну» контрурбанізацію влітку – феномен, який останнім часом супроводжується влаштуванням побутових умов не тільки для відпочинку чи дозвілля сімей, вирощу-

[90] Закутинська, І. І., Сливка, Р. Р. *Субурбанізація в просторовому вимірі: Івано-Франківськ і його околиці*: монографія. Київ, 2016, 216 с.

вання екологічно чистої продукції, але й для дистанційної роботи без щоденних поїздок до міста, зокрема в умовах карантину.

Для геоурбаністики пізнавальний потенціал різних типів моделей поведінки та їх ознак, а також механізмів взаємопереходу одних елементів моделі як елементів іншої, одних процесів в інші є дуже великий. Вона може надати відповідь і на запитання про шляхи подолання деформацій і перекосів, що відбуваються в руслі такої своєрідної пострадянської «деурбанізації». Ідеться не тільки про тенденції неприродно високого припливу населення у столицю або великі міста, ідеться про повернення багатьох селищ міського типу до статусу сіл та інші процеси. Чи варто й надалі вважати містами поселення, де більшість громадян виживає завдяки сільськогосподарським заняттям? Як кваліфікувати монофункціональні поселення, які отримали статус міста, бувши придатком великого підприємства, коли це підприємство давно не працює? Ці питання тепер мають розв'язуватися в Україні і в контексті перебігу реформи децентралізації.

Ще кілька десятиліть тому науковці чітко позначили згадані вище процеси (руралізація, рурбанізація, субурбанізація) як притаманні певним стадіям урбанізації. Зважаючи на диференціальність урбанізації, її специфічні особливості в різних країнах, є сенс замислитися над ступенем універсальності стадійної концепції або принаймні часових їх рамок у застосуванні до України. Розв'язання проблем сучасних міст в Україні, розвиток яких був спотворений специфікою її надіндустріалізації і відповідним суспільно-політичним устроєм, актуалізує дослідження «радянського» спадку і сучасної трансформації середовища українських міст.

Ідеться про подолання розчленування міської планувальної структури, у вирівнюванні ціннісних якостей середовища різних районів, включаючи приміські, забезпечення пріоритету центральних функцій і структур міського середовища, які забезпечують інтеграцію містян у єдину громаду. Все більші «інтервенції» в середовище при цьому стають основою розвитку міст і збагачення населення. Слід також зважити на те, що будь-яке місто є частиною більшої природної, соціально-економічної і культурно-географічної системи, яка необхідна для збалансованого його розвитку. В умовах соціально-економічних та екологічних контрастів між містом і прилеглою до нього територією відбуваються процеси подальшого функціонального наповнення позаміських територій, їх просторової експансії, що потребує детального планування. Центробіжні тенденції концентрації унікальних функцій обслуговування, капіталу, матеріальних ресурсів і транспортних потоків у серці міст на тлі подолання маргіналізації периферійних територій висувають як ще один важливий напрям дослідження взаємовпливу рівня організації простору й середовищної свідомості, поведінки, способу життя людей.

Зростання мобільності населення, деіндустріалізація, розвиток третинної сфери, зміна житлового «вибору» на користь малоповерхового житла, демографічне скорочення населення призводить і до певного «спустошення» багатьох міст

світу, особливо їх центрів, що створює нову ситуацію в осмисленні розвитку міст. Фахівці називають цей процес реурбанізацією, він характеризується стабілізацією людності колишніх промислових центрів, перебудовою та оновленням їх території, реконструкцією середовища та ростом нової економічної активності[91]. Цей процес вимірюється не тільки показниками міграційної чи природної динаміки, набагато важливішими індикаторами є відновлена здатність міст приваблювати високотехнологічні індустрії, культуру, освіту, мистецтво, ефективні владні структури, а також позитивне сприйняття міста самими мешканцями, бізнесом, туристами. І хоча багато фахівців уважають процес реновації міст тимчасовим і фрагментарним, а субурбанізацію більш життєздатною, дискусії щодо формування справжньої міської громади, членами якої мають бути корінні містяни, а не люди з передмістя, не зникають, а процеси джентрифікації староіндустріальних територій демонструють нові успіхи. Поки що ці тенденції не мають яскравого прояву в українських містах, а ось у західноєвропейських країнах і США – повною мірою. Зокрема, прикладом втілення вдалої міської політики в США став колишній металургійний центр Пітсбург, де було створено засади для перепрофілювання занедбаних територій під нове будівництво, отримав розвиток кластер екологічних технологій, освітній кластер. Натомість тривала економічна криза в Детройті – ще одному відомому місті американського промислового поясу, спровокована свого часу неконтрольованою субурбанізацією і обтяжена расовою сегрегацією, – до цього часу не дозволяє відомому автомобільному центру диверсифікувати свою економіку і вийти з рецесії[92]. Відбувається це, зокрема, через брак географічного обґрунтування реновації міста.

Класична урбаністична практика в Європі також здійснювалась в умовах зростання міст, розширення їх території і обґрунтування чітких зон. Тепер вимоги висуваються до відновлення природних об'єктів і територій у раніше забудованих чи промислових зонах (наприклад, на південних околицях Лейпцига), розробляються і втілюються в життя альтернативні варіанти використань занедбаних ділянок міста (побудова житлового масиву «Комфорт-таун» на місці заводу «Вулкан» у Києві), триває переосмислення міського середовища і створення нової міської ідентичності завдяки містоутворювальним підприємствам (започаткування арт-фестивалю і поява арт-об'єктів у місті Викса, Росія, реновація будівлі Фабрики повидла у Львові (Підзамче) під сучасний мистецький центр) тощо. Збереження спадщини лежить в основі міжнародного проєкту Open Heritage, який робить наголос на адаптивному повторному використанні будівель і навколишніх територій як найкращому способі їх розвитку[93]. Все це об'єднується під назвою «ревіталізація», яка означає запровадження позитивних

[91] Дронова, О. Л. *Геоурбаністика*..., с. 110.

[92] *Стратегии развития старопромышленных городов: международный опыт и перспективы в России*. Под ред. И. Стародубровской. Москва, 2011, 248 с.

[93] *Open Heritage. People. Places*. Potential. https://openheritage.eu/. Доступ 05.06.2021.

змін засобами відкриття нових можливостей для розвитку наявних міських територій. На жаль, географи дуже рідко долучаються до відповідних проєктних обґрунтувань.

Нарешті, у просторовому контексті урбанізації реалізується низка глобальних процесів, зокрема йдеться про метрополізацію – процес надконцентрації певних видів діяльності й населення в окремих фінансово-промислових постіндустріальних центрах, які включені у транскордонні взаємодії і територіальні соціально-економічні системи вищих рангів. Такі центри є флагманами розвитку цілих країн і макрорегіонів, і для їх успішного поступу зовнішні зв'язки є набагато важливішими, ніж зв'язки з прилеглою територію, яка не чинить визначального впливу ані на структуру, ані на функції таких міст[94]. В Україні центри й досі відсутні, проте є всі умови для формування метрополісів регіонального значення. Нові функції приваблюють до таких міст додаткові ресурси (людські, фінансові, матеріальні тощо). Ще більше насичення функціями різних типів простору в таких метрополісах та на їх околицях сприяє реорганізації і зв'язаності окремих частин, розвитку «зелених» видів громадського транспорту і розвантаженню центрів міст.

Отже, урбанізм як спосіб життя – це не тільки метафора, але й основа просторових моделей розвитку міст у постіндустріальну добу, що ставить перед геоурбаністикою низку серйозних завдань, актуальних в Україні у зв'язку з реформуванням системи її адміністративно-територіального устрою. Набуває нового значення і сам термін «урбанізація», адже розвиток постіндустріальних видів діяльності забезпечує можливості відмовитися від просторового розмежування місць прикладання праці, місць проживання і відпочинку людей, з чим докорінно змінюються причиново-наслідкові зв'язки поширення міського способу та умов життя. Трансформаційні з погляду людиноцентричності зміни вимагають тісної міждисциплінарної взаємодії, а також застосування як географічних, так і інших методів «соціальної діагностики» – вивчення історії освоєння конкретних міст, соціологічні опитування та інтерв'ю, які краще за наявну офіційну статистику по містах здатні з'ясувати, як сприймають середовище містяни, наскільки вони прив'язані до нього. Такі спостереження, проведені у порівнянні, стимулюватимуть того, хто формує стратегію розвитку міст, дбайливо ставитися не лише до природної та культурної їх спадщини, а й до міської спільноти з її міською ідентичністю.

Геоурбаністика як наука аналізує процес розвитку міст і поширення міського способу та умов життя як відповідь на потреби територій. Своєрідний погляд на місто як полюс розвитку певної території, що його пропонує ця географічна дисципліна, може бути корисний і в історичному містознавстві, і в історичній регіоналістиці. Без цього створення об'єктивної урбаністичної картини в Україні в усіх її можливих вимірах буде доволі проблематичним. Непростою справою бачиться і включення низки соціокультурних, демографічних, національно-етнічних, політичних деталей розвитку міст у конкретний географічний кон-

[94] Денисенко, О. О. *Процеси метрополізації: світогосподарський аспект*. Київ, 2012, 192 с.

текст, зокрема на основі застосування методів інших наук. Проте це неодмінно сприятиме розвитку геоурбаністики.

Одним із перспективних напрямів, у межах якого вітчизняна геоурбаністика може здійснити трансфер знань у практичну площину, є проблематика формування регіональної політики. Наразі прикладні питання інтегрувальної ролі міст та агломерацій доволі чітко постулюються в останній Державній стратегії регіонального розвитку України на 2021–2027 роки[95] як «ключі» до згуртованості нашої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах.

Вікторія Константінова, Ігор Лиман

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ В УКРАЇНІ: ПОГЛЯД «ЗСЕРЕДИНИ»

У рамках дискусії щодо нових обріїв урбаністики, у роздумах про перспективи розвитку урбаністики в різних контекстах спробуємо викласти бачення процесів інституціоналізації історичної урбаністики в Україні «зсередини», очима дослідників, доволі глибоко занурених у відповідні процеси.

Напевно, для початку варто уточнити наше розуміння ключових дефініцій, винесених у назву цієї роботи. Кажучи про інституціоналізацію, маємо на увазі процес створення різноманітних комунікативних органів науки, наукових інституцій, який відбувається в ході перетворення продукування наукових знань на спеціалізовану суспільну практику[96]. За наявності різних типологій наукових інституцій, зокрема і таких, що зараховують до останніх різноманітні наукові форуми, проєкти, виставки, електронні розсилки тощо, у цьому випадку ми розглядаємо наукові інституції у вужчому значенні. Не будемо брати до уваги й запроваджені в кількох українських ЗВО освітні програми, у фокусі яких не історична урбаністика, а загалом урбаністичні студії. При цьому історичну урбаністику ми розуміємо як міждисциплінарну галузь знань, що вивчає урбанізацію як історичний процес[97].

[95] «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки. Постанова Кабінету Міністрів України; Стратегія від 05.08.2020 №695», https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text. Доступ 04.06.2021.

[96] Отже, при тому, що історична урбаністика є міждисциплінарною, розглядаючи її інституціоналізацію, цілком можливо застосувати формулювання, що їх використовують щодо інституціоналізації історичної науки (Стельмах, С. П. «Інституціоналізація історичної науки», *Енциклопедія історії України:* Т. 3: Е-Й. К.: Наукова думка, 2005).

[97] До сьогодні залишається актуальним визначення історичної урбаністики, яке сформулювала Ярослава Верменич, що доцільно розширювати акцентуванням на такому аспекті, як поширення міського образу (способу) життя на сільську місцевість (Верменич, Я. Історія міст і сіл як дослідницький об'єкт. *Український видавничий портал*. http://who-is-who.com.ua/istoriya-mist-i-sil.html. Доступ 21.12.2020).

Так сталось, що точно половину з тридцяти років новітньої української незалежності на вітчизняних теренах не було інституцій, спеціалізованих на дослідженні історії міст. Це зовсім не означало, що міська історія 15 років перебувала поза увагою дослідників: ще «перебудовчі процеси» в СРСР, а невдовзі – і проголошення незалежності України дали потужний імпульс пожвавленню інтересу суспільства до минулого, зокрема – і до історії міст. Розпочався справжній бум краєзнавчих студій, що супроводжувався появою багатьох статей і книг з історії як окремих годонімів і урбанонімів, так і певних міст. При цьому цілком суголосно до трендів, артикульованих ще за часів підготовки та публікації в період 1960–1970-х років «Історії міст і сіл Української РСР», коли краєзнавство розглядали як форму залучення широких кіл громадськості до пізнання історії рідного краю, як прояв творчої активності мас, творцями цих краєзнавчих робіт ставали не тільки науковці дотичних галузей, а й письменники, журналісти, пенсіонери та інші аматори[98], які «писали, як могли», здебільшого так, як бачили в попередників. Цілком зрозуміло, що відбувалося наслідування в роботах значної частини авторів традицій історієписання XIX – початку XX століть. Причому цей тренд стосувався не тільки аматорів, але й фахових істориків. Проте одночасно відбувалися і процеси пошуку нових методологічних підходів. Причому переважно «новими» вони були саме для пострадянського історіографічного простору, представники якого активно запозичували й адаптували інструментарій, давно апробований західною історіографією[99]. До певної міри відповідний тренд відбився і на ситуації з інституціоналізацією історичної урбаністики.

Першою вдалою і такою, що має активне продовження донині, спробою започаткування на українських теренах інституції, спеціалізованої на дослідженні історії міст, стало відкриття в 2006 році Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові. Спочатку він діяв як офіс приватної фундації Центр міської історії Центрально-Східної Європи, яка була заснована двома роками раніше у Відні й мала першу назву Центр історії та культури міста Львова[100]. Ініціатором і засновником Центру був Гаральд Біндер, першим науковим директором – Андрій Заярнюк; уже 2007 року директором Центру став Тарік Сиріл Амар, а 2010 його на цій посаді змінила Софія Дяк.

Від часу заснування цілями Центру стали дослідження історії міст Центрально-Східної Європи, популяризація міської історії як міждисциплінар-

[98] Тронько, П. Т. *Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи*. К.: б. в., 2001, с. 15.

[99] Константінова, В. М. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя: АА Тандем, 2010, с. 23–38. Про різні аспекти цього тренду згадано в низці статей цього видання. Див., зокрема: Інна Голубович, Фаріда Тихомірова, Марія Загурська. «Біографія міста» як субжанр сучасної урбаністики; Дмитро Чорний. Чи можливі нові підходи до вивчення історії міст України, або Харків як дзеркало урбаністичних студій.

[100] *Центр міської історії Центрально-Східної Європи. Перші дванадцять років. 2004–2016*. Львів, 2017, с. 10.

ного формату, сприяння міжнародному академічному та культурному обміну, поглиблення знання і розуміння історії та спадщини Львова[101].

У контексті питання про історію інституціоналізації історичної урбаністики в Україні показово, що ще 2004 року, засновуючи приватний фонд у Відні, Гаральд Біндер мав більш амбітний намір «створити інституційну базу для досліджень міської історії в Україні»[102].

Спочатку джерелом фінансування Центру були вкладення фонду, згодом до цього додалися кошти від оренди в Україні та зовнішні ґранти. Певний час інституція оголошувала відкриті конкурси на дослідницькі резиденції в Центрі та науково-дослідницькі стипендії. У 2009 році таку стипендію отримала і співавторка цієї статті. З 2014 року Центр зосередився на програмі дослідницьких резиденцій.

Діяльність Центру, яка з 2006 року висвітлена на вебсайті, відбувалася переважно за такими трьома напрямами: 1) дослідження, 2) цифрові архіви, 3) цифрова та публічна історія[103]. Звісно, такий поділ є доволі умовний, і велика кількість проєктів, реалізованих Центром або за його участі, стосувалась одразу кількох напрямів.

Що стосується безпосередньо досліджень, то і їх проблематика, і спектр підходів, що використовується, поступово розширювались. Причому, як констатується на сайті Центру, це розширення відбувалось «особливо завдяки міжінституційній співпраці»: дослідницькі проєкти започатковували і виконували як співробітники самого Центру, так і гостьові дослідники різного фаху. Тож через комунікування між урбаністикою, історією, соціологією, історією архітектури, візуальними студіями та цифровою гуманістикою забезпечується міждисциплінарність[104].

У дослідницькому напрямі один з акцентів зроблено на організації чи співорганізації різноманітних заходів, як-от конференцій, воркшопів, лекцій, семінарів, презентацій, круглих столів, літніх шкіл. До мережі партнерів цих заходів протягом історії Центру увійшли інституції та проєкти з України, Польщі, Німеччини, Ізраїлю, США, Австрії, Угорщини, Швеції, Литви, Великої Британії, Швейцарії, Канади й Нідерландів[105].

Визначивши цифровізацію одним з ключових аспектів своєї діяльності, Центр уже на початку існування взявся за проєкти цифрової міської історії та створення цифрових колекцій джерел. Так з'явились «Інтерактивна мапа Львова», база «Урбаністичні образи», колекція «Міське відео», колекція, а згодом

[101] Дяк, С., Склокіна, І. «Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід Центру міської історії у Львові», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2016, № 1, с. 49–50.

[102] «Наша історія та цілі», *Центр міської історії*. https://www.lvivcenter.org/pro/our-history-and-aims/ . Доступ 21.12.2020.

[103] Дяк, С., Склокіна, І. «Дослідження…», с. 50.

[104] «Дослідження…», *Центр міської історії*. https://www.lvivcenter.org/academic/research/. Доступ 21.12.2020.

[105] «Конференції, воркшопи, семінари», *Центр міської історії*. https://www.lvivcenter.org/academic/conferences/. Доступ 21.12.2020.

спеціальний проєкт «Карти міст», усноісторична колекція «Міські історії». На базі вже наявних на той час колекцій і зібрань 2013 року був сформований Міський медіаархів. Згодом він поповнювався в ході реалізації як започаткованих раніше, так і нових проєктів разом з усноісторичним проєктом «Міські розповіді». Переважна частина матеріалів Міського медіаархіву стосується безпосередньо історії Львова. Прикладом поповнення Міського медіаархіву джерелами, які стосуються інших, окрім Львова, міст, є колекція зображальних джерел, зібраних у ході проєкту «Індустріалізація та міський ландшафт Промислового Півдня Російської імперії»[106], яку передав Володимир Куліков.

На початок 2021 року Міський медіаархів уже нараховував 7 000 кінодокументів, 8 709 зображень, 170 усних розповідей, 191 мапу. Одночасно з оцифруванням джерел ще 2006 року розпочато реалізацію проєкту «Інтерактивний Львів», трьома складовими якого є Цифрова енциклопедія Львова, Цифрова дослідницька лабораторія та освітня платформа[107].

Публічні активності Центру відповідають одному з центральних його завдань – популяризації міської історії, що передбачає як презентацію результатів наукових досліджень громадськості, так і залучення до активностей Центру акторів з позанаукового середовища. Тож тут акцентом є налагодження діалогу науковців із міськими громадами, активістами та органами місцевого самоврядування. Формами для такого діалогу стають організовані чи співорганізовані Центром дискусії, круглі столи, меморіально-публічні проєкти. На окрему увагу заслуговують виставки. На сьогодні Центром самостійно або в партнерстві їх організовано вже більше 50, починаючи з організованої самим Центром великої виставки «Ерос і сексуальність: століття насильства, контролю та емансипації»[108].

Попри таку тривалу, надзвичайно плідну і багатоаспектну діяльність, Центр не започаткував якогось періодичного видання, яке би спеціалізувалось на урбаністичній проблематиці. Тож таке видання з'явилось не у Львові, а в Дніпропетровську (нині – м. Дніпро). Ще 2009 року в контексті дискусій щодо козацького / імперського походження міста Дніпропетровськ почала визрівати ідея, яка згодом вилилась у формування нового інституційного осередку історичної урбаністики – історико-культурологічного альманаху «Фронтири міста». Хоча в самій концепції цього часопису мета чи хоча б завдання інституціоналізації міських досліджень не звучали, «Фронтири міста» задумували не як вузькоспеціалізоване видання з урбаністики, а мали на меті стимулювати міждисциплінарні переплетення і поєднання наукових і художніх інструментаріїв розгляду міського простору[109].

[106] Дяк, С., Склокіна, І. «Дослідження...», с. 50–55.

[107] Там само, с. 55–57.

[108] Там само, с. 67–71.

[109] Грибовський, В. «Вступне слово», *Фронтири міста: історико-культурний альманах*. Дніпропетровськ, Герда, 2012, вип. 1, с. 9–10.

Перший випуск «Фронтирів міста» вийшов друком наприкінці вересня 2012 року. Його редактором став ініціатор створення альманаху Владислав Грибовський. Серед членів редколегії альманаху з першого ж випуску були обидва автори цієї статті. 12 жовтня в медіацентрі «Днепрпост» відбулася прес-конференція «Презентація історико-культурологічного альманаху «Фронтири міста». «Це журнал про міську історію, який охоплює весь східноєвропейський простір», – зазначив тоді Владислав Грибовський. За визначенням редактора, «Фронтири міста» є принципово новим виданням, що поєднало місто з «фронтирною тематикою» і прагне його розгляду як кордонного простору, як «багатошарового пирога», спресованого етнокультурного черезсмужжя, використовуючи для цього інструментарії історії, соціології, етнографії, а також художнє слово. Згідно з редакторським задумом, «Фронтири міста» прагнули «уникати уніформізму національних, регіональних та імперських наративів, що створюють ілюзію простого рішення проблем, пов'язаних з мультикультуралізмом міста»[110].

За версією Всеукраїнського рейтингу «Книжка року'2013» альманах потрапив до сімки лідерів літа в номінації «Софія» («Українська гуманітаристика»)[111]. Напевно, це свідчить про успіх проєкту і про те, що «на ринку» був попит на урбаністичні студії. Як сформулював, рецензуючи у вересні 2013 року другий випуск альманаху, Володимир Маслійчук, «за рівнем видання, змісту «Фронтири міста» є досить помітними, а тематично і поліграфічно винятковими в Україні. Незалежному від офіційних інституцій та панівних ідеологем альманаху хочеться побажати чергових чисел, а редакторам творчої наснаги у цей нелегкий для подібних видань час»[112].

Рубриками «Фронтирів міста» стали «Ґрунт» (що вміщує спроби наукового пояснення міської соціальності), «Світло джерел» (анотовані републікації документів, наукових праць і художніх творів з урбаністичної проблематики), «Погляд» (історичні художні фотографії міського простору), «Обрії слова» (сучасні літературно-художні тексти про міста) і «Майдан» (обговорення, дискусії, огляди та рецензії).

Загалом опубліковано 5 випусків «Фронтирів міста». Якщо випуски 1–4 були присвячені широкому контексту історії міст – від Дюнкерка до Самари, то випуск 5 вже зосереджувався тільки на місті, в якому альманах видавали. Як зазначалось у «Передньому слові редактора», п'ятий випуск ніби «завершує повний цикл, дійшовши до точки, з якої починався його рух. І тому він ніби підбиває підсумки самому собі, як і ставить питання про виправданість власного існування»[113].

[110] Там само, с. 7, 9.

[111] «Книжка року'2013»: Лідери літа. Номінація «Софія», *Буквоїд*. http://bukvoid.com.ua/events/raityng/2013/08/19/155906.html. Доступ 21.12.2020.

[112] Маслійчук, В. «Фронтири міста. історико-культурологічний альманах/ ред. В. В. Грибовський. Дніпропетровськ: Герда, 2013. Вип. 2» http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/869-frontyry-mista-istoryko-kulturolohichnyi-almanakh-red-vvhrybovskyi-dnipropetrovsk-herda-2013-vyp2. Доступ 21.12.2020.

[113] Грибовський, В. «Переднє слово редактора», *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпро: Герда, 2016, вип. 5, с. 7.

У рік виходу першого випуску «Фронтирів міста», восени 2012 року, в Бердянську науковці Бердянського державного педагогічного університету спільно з ученими Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України створили Науково-дослідний інститут історичної урбаністики[114].

Одним з перших масштабних проєктів, у яких взяли участь співробітники інституту, став «Чорне море і його міста-порти. 1774–1914. Розвиток, зближення і зв'язки зі світовою економікою». Його метою були виявлення, аналіз та узагальнення матеріалів щодо економічного та соціального розвитку 24 портових міст Азово-Чорноморського регіону, які сформували інтегрований ринок, що став найбільшою зоною експорту зерна у світі у другій половині XIX – на початку XX століття.[115] Проєкт, який офіційно завершився ще 2015 року, реально продовжується донині: у 2020 році в серії «Black Sea History Working Papers» вийшла друком книга «Between Grain and Oil From the Azov to the Caucasus…», два з п'яти співредакторів якої представляють саме НДІ історичної урбаністики[116]. З-поміж більше дюжини монографій, виданих безпосередньо під грифом НДІ історичної урбаністики, п'ять представляють собою започатковану цією інституцією серію «Історія іноземних консульств на Півдні України»[117].

З 2013 року продовжується наповнення сайту Науково-дослідного інституту історичної урбаністики[118] як «трибуни» НДІ, платформи для спілкування науковців, що вивчають історичну урбаністику, та громадськості, яка нею цікавиться.

Чимало вийшло зробити в царині усноісторичних досліджень з міської історії, де основними активностями НДІ є теоретична та практична підготовка інтерв'юерів, організація та проведення експедицій, систематизація, опрацювання зібраних матеріалів та підготовка матеріалів до публікації.

У рамках формування депозитаріїв кіно- та фотодокументів з міської історії зусилля НДІ зосереджені на евристичній роботі в архівах, виявленні та копіюванні документів з приватних зібрань, а також на участі в підготовці на основі

[114] Редактор «Фронтирів міста» Владислав Грибовський є співробітником цього НДІ.

[115] https://project.blacksea.gr/. Доступ 21.12.2020.

[116] Harlaftis G., Konstantinova V., Lyman I. et al. (eds), *Between Grain and Oil From the Azov to the Caucasus: the Port-Cities of the Eastern Coast of the Black Sea, Late 18th – Early 20th Century*, Black Sea History Working Papers, vol. 3 (Rethymnon, 2020), 534 p.

[117] Константінова, В., Лиман, І., Ігнатова, А. *Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство*. Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2016, 184 с. Текст англ., укр.; Лиман, І., Константінова, В., Данченко Є. *Британський консул і промисловець Джон Грієвз*. Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017, 200 с.; Лиман, І., Константінова, В. Український Південь очима консулів Британської імперії 19 – початку 20 ст. Том 1: Британські консули в портовому місті Бердянську. Київ, 2018, 630 с., іл. Текст англ., укр.; Лиман І., Константінова В. *Німецькі консули в Північному Приазов'ї*. Дніпро: ЛІРА, 2018, 500 с.; Лиман, І., Константінова, В. *Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX – початку XX століття*. Мелітополь, 2020, 494 с.

[118] http://ri-urbanhistory.org.ua/. Доступ 21.12.2020.

виявлених джерел документальних і науково-популярних фільмів з міської історії. Останнім за хронологією проєктом, який напряму стосувався формування депозитарію фотодокументів з історії міського простору, став підтриманий USAID проєкт 2020 року «Яка твоя історія?», сфокусований на трьох містах – Запоріжжі, Бердянську та Мелітополі[119].

Створивши вже восени 2012 року Музей історії БДПУ, НДІ історичної урбаністики в подальшому розбудовував його як музей історії освіти в міському просторі. При цьому приміщення музею стало майданчиком для багатьох активностей, що організовував НДІ. Ідеться, зокрема, і про ті активності, що відбувались у рамках громадської діяльності, спрямованої на популяризацію історії міст і на взаємодію науковців із суспільством. Для просування безпосередньо громадських проєктів була створена ГО «Урбаністичні ініціативи». Співробітники НДІ були активно задіяні як експерти в «декомунізаційних» процесах у міському просторі України, а в самому Бердянську стали головною рушійною силою змін годонімів, агоронімів та інших урбанонімів.

З огляду на міждисциплінарність урбаністики, до проєктів НДІ, крім істориків, долучаються архітектори, економісти, географи, соціологи, культурологи, психологи, педагоги, філологи, політологи, філософи та фахівці з низки інших галузей[120].

Коли НДІ історичної урбаністики діяв уже три роки, співробітниця Інституту історії України НАН України Тетяна Водотика поділилась зі співавторкою цієї статті ідеєю започаткувати електронне періодичне видання з історичної урбаністики. Тоді, у листопаді 2015 року, у чернетці інформаційного листа, що її склала Тетяна Водотика, мета задуманого часопису була сформульована так: «Дослідження міст у сучасному методологічному полі. Часопис має стати спеціалізованим фаховим рецензованим виданням з історичної урбаністики». При цьому одне з головних завдань визначалось саме як «інституалізація наукових досліджень урбаністичної тематики».

Щодо питання інституціоналізації, у тій же чернетці 2015 року її стан визначено так: «В Україні досі подібного часопису не було. Водночас на сьогодні створені сприятливі передумови для розвитку цієї дисципліни. Зокрема, при Бердянському державному педагогічному університеті успішно функціонує Інститут історичної урбаністики. У Львові діє дослідницька спілка Центр міської історії Центрально-Східної Європи (досліджує історію та культуру міст Центрально-Східної Європи XIX–XX століть). Вивчення еволюції міст

[119] Константінова, В., Лиман, І. «Урбаністичний проект «Яка твоя історія?», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2020 8 (1), с. 127–130.

[120] Константінова, В. М., Лиман, І. І. «Науково-дослідний інститут історичної урбаністики», *Фронтири міста: історико-культурологічний альманах*. Дніпропетровськ: Герда, 2013, вип. 2, с. 326–330; Константінова, В., Лиман, І. «Науково-дослідний інститут історичної урбаністики», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2016, № 1, с. 44–48; Константінова, В. «П'ять років роботи Науково-дослідного Інституту історичної урбаністики», *Scriptorium nostrum*, 2017, № 3 (9), с. 280–285.

у XIX столітті є плановою трирічною темою відділу історії України XIX – початку XX століття. Інституту історії України НАН України. Відповідна рубрика постійно наявна в збірнику відділу історичної регіоналістики «Регіональна історія». Окреслена проблематика розвивається в рамках діяльності Спілки краєзнавців України, досліджується в окремих розділах монографічних студій та численних наукових статтях. Водночас комплексно вивчення історії міст (а не лише в рамках окремих історичних періодів та напрямів історичної науки) не інституціоналізоване».

Обговорюючи проблематику з ініціаторкою видання урбаністичного часопису, співавторка цієї статті в тому ж листопаді 2015 року написала в електронному листі: «Навздогін є ідея до першого номеру: як на мене, було б дуже доречно, щоб саме в ньому (може, окремою рубрикою) були би подані огляди про кожну з вітчизняних інституцій, які спеціалізуються на історичній урбаністиці. Це б дало змогу більш об'ємно показати історіографічну ситуацію на момент започаткування часопису, побачити проблеми і перспективи, а через декілька років і проаналізувати зміни, що відбулись зокрема і завдяки журналу». І ця ідея була сприйнята. Одразу постало питання, про які інституції йдеться. Тетяна Водотика тоді зауважила, що знає лише дві – у Бердянську та Львові. А в лютому 2016 року вона написала, що є ще Центр урбаністичних студій при НаУКМА, «але вони тільки-тільки заснувались». Тож пані Тетяна запитувала, чи є сенс до них звернутись принаймні за анонсом їхньої діяльності. На що отримала відповідь, що Центр урбаністичних студій навіть у своєму анонсі на сайті НаУКМА жодним словом не обмовився саме про історичну складову. А інституції з урбаністики (не історичної) в Україні діють і інші.

У 2016 році задуманий часопис, назва якого була визначена як «Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій» («МІКС»), вийшов під егідою Інституту історії України НАН України та Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Симптоматичним був наголос на інституціоналізації, наявній у вступному слові Валерія Смолія: «Логіка поступу історичної (хоча й не лише історичної) науки підказує важливість інституалізації субдисциплін, зокрема урбаністики (історичної, урбаністичної антропології, соціології та економіки міста тощо). Шлях до такої інституалізації може бути різним. Найчастіше це заснування та стабільне функціонування періодичного видання та існування відповідних навчальних дисциплін в університетах»[121]. У редакційній передмові також фігурувало завдання «інтенсифікації та інституалізації міських досліджень»[122].

У першому ж номері назва першої рубрики була «Урбаністичні студії: світовий та український контексти», до неї ввійшли статті «Урбаністична антропологія», «Науково-дослідний інститут історичної урбаністики» і «Дослідження, документування та популяризація історії міст в Україні: досвід центру міської історії у Львові». Загалом станом на початок 2021 рік вийшло вже 10 випусків «МІКС», з-поміж яких тільки два не мають спеціальної теми. В решті ж випусків такими темами стали «Декомунізація та місто» (вип. 2), «Музеї в міському просторі» (вип. 3), «Ранньомодерне місто» (вип. 4), «Революція та місто» (вип. 5), «Їжа та місто» (вип. 7), «Київ – місто для/без держави» (вип. 8), «Голокост і місто: простори вбивства – простори руйнації» (вип. 9), «Середньовічне місто» (вип. 10).

[121] «Вступне слово Валерія Смолія», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2016, № 1, с. 5.

[122] «Від редакції», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2016, № 1, с. 7.

Шукаючи нові форми роботи в офлайн, «МІКС» став партнером уже згаданого вище Центру урбаністичних студій (перезасновано та вже незалежного від НауКМА) і співорганізатором започаткованої серії воркшопів «Як міста пам'ятають і як міста забувають», перший з яких відбувся у форматі історико-урбаністичного семінару «Київ: місто для/без держави» (Київ, вересень 2019). Саме його матеріали і становили частину восьмого випуску.

Як спеціальний випуск журналу в 2017 році на сайті «МІКС» фігурує перевидання в електронному вигляді колективної монографії «Археологічні дослідження в київському Гостиному дворі». Хоча в самому е-тексті цієї книги жодних згадок про «МІКС» немає[123]. Натомість у поданій на сайті як спеціальний випуск монографії Сергія Тараненка «Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток»[124] уже наявні логотип «МІКС» і позначка, що перевидання здійснене за сприяння цього журналу.

Показово, що, на відміну від часів розробки концепції часопису «МІКС»[125], зараз інституціоналізація вже прописана не тільки в його завданнях, але й у меті: «Журнал має за мету розвиток міських студій, інституціоналізацію цієї царини в Україні та створення мережі дослідників міста...»[126].

Для адекватного сприйняття історії інституціоналізації історичної урбаністики в Україні принципово важливо підкреслити: вище приділена увага саме інституціям і часописам, для яких історія міст є ключовою проблематикою. При цьому проблеми, так чи так пов'язані з історичною урбаністикою, вивчав і вивчає вельми широкий спектр інституцій – від тих самих краєзнавчих організацій до, скажімо, очолюваного Ярославою Верменич відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України[127].

[123] *Археологічні дослідження у київському Гостиному дворі* / М. Сергєєва, В. Івакін, С. Тараненко, Д. Бібіков, І. Зоценко. Видання друге доповнене. К., 2017, 121 с.

[124] Тараненко, С. П. *Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток*. Вид. 2, виправлене. К., 2017, 164 с. + 8 с. вкл.

[125] Починаючи з першого випуску, співавторка цієї статті є членом Редакційної ради «МІКС».

[126] «Про журнал» http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/about. Доступ 21.12.2020.

[127] Основне завдання цього відділу лежить за межами суто історичної урбаністики і полягає «як в осмисленні ролі регіональних чинників у житті українського суспільства на різних історичних етапах, так і в дослідженні в історичній ретроспективі особливостей територіаль-

Ми вже не говоримо про те, що дослідження певних аспектів історії міст фігурує в планах і звітах найрізноманітніших інституцій та їхніх підрозділів, включно з університетськими кафедрами. Причому найчастіше це зумовлюється лише присутністю в складі викладачів відповідної кафедри автора чи авторів робіт з міської історії. Щоправда, в низці випадків, коли такий автор є очільником відповідного підрозділу, проблематика міської історії оформлюється як кафедральна тема, і за неформальності підходу навколо цієї теми об'єднується вже принаймні частина колективу кафедри. Іншою формою консолідації зусиль є формування і діяльність наукових шкіл, очільники яких спеціалізуються на проблематиці міської історії.

У зв'язку з цим варто також згадати тимчасове об'єднання певних колективів (або ж тимчасове зосередження зусиль уже наявного колективу) для реалізації ґрантових проєктів, дотичних до міської історії, не кажучи вже про таке об'єднання для проведення наукових конференцій, круглих столів та інших наукових форумів.

За умов, з одного боку, наявності такої кількості і дослідників міської історії, і осередків, до яких вони належать, а з другого, їх розпорошеності, навіть більшої актуальності набуває думка, опублікована ще 2010 року: «поки що можемо лише мріяти про створення, скажімо, української асоціації з дослідження історичної урбаністики (як приклади вже діючих подібних асоціацій можна згадати Urban History Association в США з виданням «Urban History Newsletter», Canadian Urban History Association з її часописом «Urban History Review», European Association of Urban Historians)[128].

У монографії «Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)» мрія про українську асоціацію з дослідження історичної урбаністики була згадана зовсім не випадково. Адже ідея створення асоціації, яка б об'єднала українських науковців, що вивчають історичну урбаністику (міську історію, історію міст), жваво обговорювалась з подачі співавторки цієї статті ще восени 2009 року. І йшлося не лише про створення, а і про перспективи від видання електронного часопису цієї асоціації до її співпраці з аналогічними асоціаціями урбаністів Європи та США. Центр міської історії Центрально-Східної Європи тоді цю ідею радо сприйняв, і спільними зусиллями почали робити кроки для її реалізації. Утім, справа закінчилась нічим. А створення такої асоціації могло би відкрити історичній урбаністиці в Україні нові обрії.

Водночас за продуманого підходу нові обрії можуть відкритись створенням в Україні асоціації урбаністів, яка б об'єднала вже не лише дослідників історичної організації». Саме в контексті історичної регіоналістики звертається увага на історичну урбаністику в праці Верменич Я. В. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. К.: Інститут історії України НАН України, 2011, 306 с.

[128] Константінова, В. М. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки)*. Запоріжжя: АА Тандем, 2010, с. 38–39.

ного аспекту урбаністики. Вихід на такі обрії є цілком суголосним до назви цього розділу книги «У пошуках обличчя міста».

Перспективи інституціоналізації історичної урбаністики полягають і в активнішому долученні українських фахівців цієї галузі до відповідних міжнародних асоціацій, інших інституцій і спільнот, у розширенні представництва вітчизняних науковців у складі авторів авторитетних зарубіжних часописів з історичної урбаністики.

Оксана Міхеєва, Олексій Мусієздов, Вікторія Середа

СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЯ МІСТА В УКРАЇНІ

Соціологія міста в Україні є відносно молодою, але доволі динамічною ділянкою наукового знання, яка активно взаємодіє з міждисциплінарним полем урбаністики. На сьогодні це достатньо інституціалізована ділянка, яка поєднує мережу навчальних закладів (де викладають дисципліни, пов'язані і з міською тематикою), дослідницькі центри, громадські організації та окремі мерії. Цей розділ пропонує короткий огляд ключових етапів становлення соціології міста в Україні та загальну оцінку її поточного стану авторами, які приблизно 15 років працюють у цій галузі.

Радянські передумови формування українського міського простору та його теоретичного і практичного бачення

До здобуття незалежності у 1991 році Україна, як і інші радянські республіки, була полем реалізації радянської теорії та практики стосовно бачення й розвитку міст. У радянській соціології місто трактували не лише як місце розміщення необхідної для виробництва робочої сили й осередок кращих порівняно з селом умов життя, але і як місце реалізації функції контролю й управління, що передбачає формування «радянської людини»[129]. Наприклад, на думку М. Меєровича: «Теорія розміщення соціалістичної промисловості і населення стверджувала цінність будівництва нових міст як місць, вільних від стереотипів колишнього способу життя і тим самим сприятливих для впровадження нових форм організації діяльності та життя»[130]. За задумом радянських архітекторів та урбаністів передбачалася «якісна перебудова середовища проживання людини на основі досягнень сучасної науки, техніки, культури»[131]. У «Робочій книзі соціолога», в якій побіжно була представлена тематика міста, зазначалося, що урбанізація в СРСР сприяла подоланню

[129] Чернова, Е. *История развития социологического направления урбанистики*, 2013. http://www.urbanistika.ru/innovation/inova.php. Доступ 19.12.2020.

[130] Меерович, М. *Хозяйство, города, власть: как это было сделано в СССР*, 2010. http://www.rusdb.ru/project/library/meerovich2/. Доступ 19.12.2020. Тут і далі всі переклади належать авторам статті.

[131] Смидович, С. Г., Хорев, Б. С. *Урбанизация. Демографический энциклопедический словарь*. М.: Советская энциклопедия, 1985. http://nation.geoman.ru/demogr/item/f00/s01/e0001304/index.shtml. Доступ 19.12.2020.

«патріархальщини», перебудові суспільних відносин на колективістських засадах тощо. Колективізм, як вважалося, проявляється, зокрема, у творенні гомогенних у соціальному розумінні районів[132]. Усе це спричинює формування «соціалістичної міської територіальної спільності», яку розуміють як «особливу форму соціальної спільності, що утворюється як система соціально-класових, соціально-етнічних, соціально-професійних та інших соціальних груп на основі відносин товариства і взаємодопомоги з приводу освоєння урбосередовища проживання і діяльності»[133]. Розуміння міста як реальності, що змінює соціальні відносини, цілком відповідало класичним західним уявленням про уніфікацію способу життя мешканців міст[134] (у контексті змін у суспільстві з «домодерних» на «модерні»). Відмінності полягали хіба що в тому, що замовчувалася роль ринку в походженні й функціонуванні міст, а негативні елементи урбанізації заміщувалися оптимізмом з приводу соціалістичного міста як середовища для формування нової людини і суспільства: «Великі міста мають стимулювальний вплив на розвиток особистості»[135]. Така спрощена позиція мала низький епістемологічний потенціал, а теоретичної альтернативи їй за радянських часів, по суті, не було.

У цей час в західній урбаністиці активно формується низка немарксистських концепцій, представлених передусім працями А. Лефевра[136], М. Кастельса[137] та інших, які наполягали на вивченні щонайперше економічних контекстів існування міста. Попри близькість ідей та зосередженість саме на економічних чинниках розвитку міст, радянські соціологи з різних причин ці теорії проігнорували[138]. Така ж доля спіткала і соціокультурну парадигму, яка в західній урбаністиці брала свій початок від творів М. Вебера, Ґ. Зіммеля та В. Бенджаміна. У фокус уваги цих дослідників потрапляли передусім особливості міського способу життя. Місто описувалося як унікальний соціокультурний феномен (з наголосом на західноєвропейській специфіці), як спільнота, яка формується через міські ритуали, міську символіку, міський фольклор. Саме якісна унікальність, неповторність характеру міської культури та способів взаємодії містян творять місто як явище та формують його мешканців.

[132] *Рабочая книга социолога, 1983*. http://rudocs.exdat.com/docs/index-560306.html?page=8. Доступ 19.12.2020.

[133] Пароль, В. И. *Социалистическая урбанизация и образ жизни горожан*. Дисс. … доктора философских наук. Таллин, 1984. http://www.dissercat.com/content/sotsialisticheskaya-urbanizatsiya-i-obraz-zhizni-gorozhan. Доступ 19.12.2020.

[134] Вирт, Л. *Урбанизм как образ жизни*. Перевод с английского В. Вагина, 2009. http://www.urban-. Доступ 19.12.2020.

[135] Яницкий, О. Н. *Социальные проблемы урбанизации в условиях НТР. Проблемы современной урбанизации*. М.: Наука, 1972, с. 46.

[136] Lefebvre H. *Writing on Cities*. Cambridge: Blackwell, 1996.

[137] Castells M. *The Urban Question. A Marxist Approach*. London: Edward Arnold, 1977.

[138] Лейбович О. Л. «Социология города в исторической перспективе». *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Урбанистика*. 2012. № 1, с. 142–153.

Радянська урбаністика не повною мірою залишалася осторонь від розвитку цієї ділянки знання на заході. З 1960-х років у контексті лібералізації політичного курсу держави бачимо своєрідне пожвавлення розвитку радянського соціологічного знання в цілому та урбаністики зокрема. Відтоді головною практичною задачею досліджень міста радянські соціологи бачили задоволення потреб не тільки виробництва, а й мешканців міста. Це цілком вписувалося в «гуманістичну» спрямованість радянської соціології взагалі як опозиції плануванню, що здійснюється на підставі виключно теоретичних викладок, без урахування соціальної реальності. Особливо помітною активністю в реалізації цього завдання в період 1985–1995 років відрізнялася група дослідників на чолі з Т. Дрідзе, які розробляли так зване «прогнозне соціальне проєктування»[139]. Принцип необхідності в міському проєктуванні виходити з людських потреб та інтересів виявився суголосний ідеям західної «нової урбаністики» – «місто для людини»[140]. Розвиток цієї теми за часів перебудови й після призвів до актуалізації питань, пов'язаних з узгодженням інтересів і зі шляхами вирішення конфліктів з приводу міського розвитку, формування місцевого самоврядування, створення системи впливу міських жителів на прийняття управлінських рішень тощо[141]. Загальна «гуманістична» тематика соціології міста почала торкатися питання існування та формування міської культури, міського способу життя, мешканця міста як особливого суб'єкта, який усвідомлює власну відповідальність за те, що відбувається в місті, і розуміє, що може обстоювати свої інтереси. Школа Т. Дрідзе певною мірою стала предтечею формування нової урбаністики в Росії вже після розпаду Радянського Союзу, з її ключовими центрами в Москві, Томську та Новосибірську[142].

Натомість в Україні відбувся доволі швидкий відхід від радянського доробку в ділянці міської соціології. Теоретичні розробки радянських соціологів міста не мали істотного впливу на розвиток соціології міста в незалежній Україні. Початковим стимулом для її розвитку стало відкриття кордонів та налагодження співпраці з західними університетами та дослідницькими центрами з тривалим досвідом міських досліджень, для яких падіння залізної завіси відкривало нову цікаву ділянку для досліджень – постсоціалістичний урбаністичний простір.

Становлення соціології міста в Україні

На початковому етапі розвитку соціології міста в Україні бачимо аналогічний російському «гуманістичний» поворот у спробах переосмислення ра-

[139] Дридзе, Т. М. *Прогнозное проектирование и социальная диагностика*. М.: ИСАН СССР, 1991.

[140] Джекобс, Д. *Смерть и жизнь больших американских городов*. Перевод с английского Л. Мотылев. Москва: Новое издательство, 2011.

[141] Яницкий, О. Н. *Гражданские инициативы и самодеятельность масс*. М.: Знание, 1988.

[142] Пирогов, С. В. *Конспект лекций по курсу социология города*. Томск, 2003. http://rudocs.exdat.com/docs/index-560306.html?page=8. Доступ 19.12.2020; Вагин, В. В. *Городская социология:* Учебное пособие для муниципальных управляющих, Москва, 2000.

дянського міського простору та способів його формування. Наголос робився на тому, що радянське планове господарство, маючи пріоритетом розвиток виробництва, підривало міську культуру через велику кількість нових переселенців з села в місто; надто функціональний підхід до планування міського простору руйнував органічну канву міських спільнот. Типове для початкового періоду української незалежності активне відторгнення радянського призвело до більшої концентрації на соціокультурних феноменах, натомість зменшується порівняно з радянським часом вага досліджень, що звертаються до економічних основ функціонування міста, проблем соціального житла, окремих емансипаційних модернізаційних інновацій соціалістичних міст. Характерними рисами цього початкового етапу були як відсунуть фінансової підтримки подібних досліджень з боку академій, так і не сформований стабільний інтерес до цієї тематики з боку інших акторів (політиків, спільнот, об'єднань мешканців, громадських організації тощо). Іншою типовою рисою розвитку урбаністичного знання в Україні на цьому етапі було те, що більш актуальними для дослідження виявлялися політичні, економічні, ідеологічні та інші питання, але не саме місто.

Однак поступово в українському суспільстві посилюється інтерес до міського простору через відкриття «білих плям», нових (забутих) імен, трагічних сторінок історії, першої хвилі декомунізації (в окремих регіонах) та переосмислення пам'яткоохоронної діяльності, але фокус уваги лишався досить вузький. Протягом 1990-х років пожвавлюється зацікавлення соціологічною теорією міста з боку громадського сектора та органів місцевого самоврядування, спричинене процесом творення нових громадських організацій, асоціацій, розробленням перших концепцій міського та регіонального розвитку. Проте на науковій царині це позначилося меншою мірою.

Стимулом для ранніх досліджень, які у фокусі мали ширше коло питань, але зосереджувалися на соціокультурних аспектах міських середовищ, часто стає міжнародна співпраця з усталеними західними центрами (Мічиганським університетом (США), Порівняльною програмою міських досліджень / Лабораторією стійкого розвитку міст Центру Вудро Вілсона (США), Інститутом Кеннана, Канадським Інститутом українських студій[143]), де урбаністичні дослідження мали усталену традицію. Серед них можемо згадати: українсько-американський проєкт «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та

[143] Наприклад, Канадський інститут українських студій фінансував дослідження «Міська ідентичність у (пост)сучасному українському місті (приклад Харкова та Львова)» (2014), «Традиційні, модерні та постмодерні цінності в українському мегаполісі (приклад Харкова)» (2017, співфінансування з Грантом Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень), «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» (2018–2021), видання підручника з соціології міста (Соціологія міста: навчальний посібник, 2010), монографії з міської ідентичності (Мусієздов, 2016), видання серії випусків журналу *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, присвяченої містам України (перший випуск: *Kharkiv: The City of Diversity*, 2020).

ієрархій соціальних лояльностей»[144] (1994, 1999, 2004, у 2010 додалися ще Київ, Житомир, Херсон та у 2015 Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Харків), публікацію «Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці, збірник матеріалів семінару Київського проєкту Інституту Кеннана та філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна»[145], колективні монографії за участі Б. Рубла «Створення столиці різноманітності: транснаціональні мігранти в Монреалі, Вашингтоні й Києві»[146], «Міста після падіння комунізму»[147], проєкт «Україна: образи регіонів і міжрегіональні відносини» (Луганськ-Дрогобич 2005–2008) Луганського національного університету ім. Т. Шевченка та Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

У період 2004–2006 років проєкт «Регіональний семінар з майстерності викладання дисципліни «Сучасні міські культури та ідентичності у «старих» містах», який реалізовував Центр магістерських програм (Львів, Україна) за фінансової підтримки Інституту відкритого суспільства, згуртував навколо себе групу молодих дослідників з Донецька, Дніпропетровська, Києва, Львова й Харкова та європейських урбаністів з Німеччини, Франції, Бельгії. Семінар став потужним імпульсом для інституціоналізації напряму, але і наклав свої обмеження, оскільки його тематичний фокус обмежувався переважно соціокультурними феноменами, а автори спиралися у своїх дослідженнях на теорії М. Вебера, Ґ. Зіммеля, П. Бурдьє, семіотичні та дискурс-аналітичні підходи. Як наслідок, у Львові, Донецьку й Харкові почали викладати курси з соціології міста, відбулася низка фокусованих конференцій, здійснення проєктів та публікацій[148],

[144] *International project organised by the Institute for Social Research, University of Michigan, Ann Arbor; Institute of Historical Research at Franko National University, Lviv; and the Petro Yatsik Research Program of Modern History. Lviv-Donetsk, 1994, n=821; 1999, n=829; 2004, n=800, 2010, n=2014 and 2015? N=2375.*

[145] *Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці.* Збірник матеріалів семінару Київського проекту Інституту Кеннана та філософського факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 11 квітня 2003 р., Київ.

[146] Ruble, B. *Creating Diversity Capital: Transnational Migrants in Montreal, Washington, and Kyiv*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 2005.

[147] Czaplicka, J. *Cities after the Fall of Communism*. Woodrow Wilson center press, 2009.

[148] Малес, Л. «Карта міста: символічний простір управління». *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління.* Матеріали другої наукової конференції. Донецьк: ДонДУУ, 2006, с. 169–174; Міхеєва, О. «Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька)». *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління.* Матеріали другої наукової конференції (Донецьк, 14 квітня 2006 р.). Донецьк: ДонДУУ, 2006, с. 175–180; Міхеєва, О. «Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління». *Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління».* Серія «Спеціальні та галузеві соціології». Т. VIII, 3 (80). Донецьк: ДонДУУ, 2007, с. 413–422; Мусієздов, О. Соціальні уявлення про культурну ідентичність Харкова (за матеріа-

а 2010 року вийшов друком спільний підручник[149]. Проте для більшості авторів цього підручника соціологія міста не стала основним науковим фокусом їхньої діяльності. Міський простір виступає радше як методологічна лінза, яка дозволяє вийти за рамки спрощеного націєцентричного дискурсу або дуалістичного регіонального протиставлення східної та західної України. Символічний простір міста, міські ідентичності та соціокультурні феномени розглядаються як такі, що розкривають різноманіття акторів, багаторівневі владні відносини (від глобальних до локальних), дозволяють почути голоси маргіналізованих груп тощо.

На зламі першого десятиліття XXI ст. в Україні відбувається якісний зсув в інституціоналізації урбаністичних студій загалом та соціології міста зокрема. У багатьох закладах вищої освіти розробляють нові курси та навчальні посібники. Упродовж 2010–2015 років група дослідників захистила кандидатські та докторські дисертації у рамках соціології міста – О. Сенюра (2010), Н. Обухова (2011), О. Мусієздов (2015), І. Козлова (2015), А. Рішко (2015).

У Львові, Києві та Харкові потужно про себе заявили незалежні наукові центри та інституції, які або цілком концентруються на урбаністиці, або визначають її як один з основних напрямів роботи (Центр міської історії Центрально-Східної Європи, CEDOS, Фонд ім. Гайнріха Бьолля, Східний інститут українознавства ім. Ковальських (СІУ).

Інша важлива зміна полягала в тому, що внаслідок Помаранчевої революції в окремих містах до влади прийшли молоді команди, які розуміли, що розвиток міста вимагає співпраці чиновників з архітекторами, громадським сектором та експертами-науковцями (важлива роль тут відводилася саме соціологам). На перетині інтересів цих груп постали Інститут міста й портал «Відкритих даних» у Львові та CANactions в Києві (з розгалуженою мережею досліджень і проєктів по всій Україні).

Відтоді дедалі більше бачимо, що міські дослідження здійснює той, хто є ближче до практики, пов'язуючи «міські справи» з дискурсом про права, громадянське суспільство тощо з відповідною риторикою і посиланнями на відповідних авторів. У цьому, крім іншого, можна вбачати симптом того, що в суспільстві певною мірою склалися більш-менш усталені групи міських жителів

лами дослідження харківських першокурсників). *Вісник Львівського університету.* Серія соціологічна, 2008, 2, с. 100–109; Мусиездов, А. Идентичность города: Образ Харькова в представлениях харьковчан. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, 2009, 881, с. 154–159; Середа, В., Судин, Д. «Львів'янин» – *окрема ідентичність чи місце прописки?» Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2008, 795, с. 94–98; *Соболевська, М. Методологічні аспекти дослідження соціальної пам'яті в контексті формування міської ідентичності. Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного сусп-ва. Харків*, *Т.*1, 2006, с. 290–295; Сорока, Ю. Г. «Соціокультурні зміни у місті як міждисциплінарна проблема». *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу суспільства. Харків*, 2008, с. 454–456.

[149] *Соціологія міста:* навчальний посібник. За заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010.

з певним ступенем усвідомлення своїх інтересів та відповідним запитом. Навіть більше, можливо, – якщо погоджуватися з М. Кастельсом[150], – вони і формуються навколо найбільш резонансних суперечок і посягань на сталий міський простір. Іншими словами, інтерес до соціології міста (і ширше – до міських досліджень взагалі) оформлюється у зв'язку з практичними діями мешканців міста щодо захисту своїх інтересів. Прикладом цього є видання та події, що їх ініціює чи підтримує Представництво Фонду імені Гайнріха Бьолля в Україні[151].

У цей час формується більш прикладний підхід до вивчення міського простору. Серед тематичного фокусу досліджень – якість життя, створення бренду/ідентичності міст, туристична привабливість, просторовий аналіз соціально-економічних зон, інвестиційна привабливість, креативний потенціал. Частина досліджень та розроблених програм розвитку міст базувалася на теорії Р. Флориди про креативні індустрії. Слідом за західними колегами-урбаністами українські дослідники вважали, що «креативна економіка» з фокусом на культурні індустрії, розвиток туризму та ІТ-сектора мають стати ключовими чинниками модернізації міст та перетворити їх на гідне та зручне місце проживання. Ця тематична лінія залишається актуальною в соціології міста в Україні і сьогодні, попри критичне переосмислення «креативних індустрій» у міжнародному науковому дискурсі.

Після Євромайдану та подальших трагічних подій (анексії Росією Криму й початку збройного конфлікту на території Донецької та Луганської областей) українські міста стикаються з новим явищем – інтенсивним переселенням населення з Криму та окупованих частин Донецької та Луганської областей, що створює як гуманітарні, так і ідентичнісні виклики. З одного боку, знов посилюється інтерес урбаністів до символічного переосмислення міських ландшафтів. Цьому сприяють процеси декомунізації, творення спонтанних місць пам'яті (Небесної Сотні та АТО), акцентоване маркування простору міст українською символікою, а також необхідність «ребрендингу та ревіталізації» міст, близьких до зони конфлікту, пошук нових «ідентичностей» для міст, які російська пропаганда подає як проросійські. З другого боку, високий рівень громадянської взаємодопомоги, економічно-інфраструктурні виклики, спричинені війною, розривом економічних зв'язків, масовою вимушеною та трудовою міграцією населення змусили дослідників змістити фокус уваги з макрорегіонів на локальні спільноти й містечка та їхні соціально-економічні проблеми (з особливим зосередженням на Донбасі). Серед ранніх соціологічних праць на подібну тематику можемо назвати лише монографію І. Кононова та колег[152] «Криза і самоорганізація: шахтарсь-

[150] Castells, M.. *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II.* Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell, 1997.

[151] *Анатомія міста: Київ. Урбаністичні студії*, 2012; *Місто й оновлення: Урбаністичні студії,* 2013; Рекомендації щодо організації та проведення досліджень в місті Кушніренко, О., Петренко-Лисак, А., Шутюк, О., 2020.

[152] Кононов, И. Ф., Кононова, Н. Б., Денщик, В. А. *Кризис и самоорганизация: Шахтерские города Донбасса в период реструктуризации угольной промышленности: со-*

кі міста і поселення Донбасу в період реструктуризації вугільної промисловості: соціальний і екологічний виміри», серед нещодавніх – книга «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»[153].

До процесу долучилися також і соціологічні компанії. Соціологічна група «Рейтинг», починаючи з 2016 року, провела 6 хвиль всеукраїнського муніципального опитування, «Інфо Сапієнс» – 2 хвилі індексу конкурентоспроможності міст України, соціологічна агенція «Фама» розробила та провела 2 хвилі вивчення «індексу якості життя» (комплексний показник, який відображає рівень задоволеності міським середовищем (оцінка стану міської інфраструктури, якості послуг, які надають у різних сферах, і умов для життя, створених у місті) та особистим комфортом мешканців у місті).

Зміні фокусу сприяє також інтенсивна присутність міжнародних організацій, які формують істотну частку дослідницького кола питань з концентрацією на гуманітарних проблемах, посиленні ролі громадського сектора, питаннях людської безпеки, інвестиційної привабливості та креативних індустрій. Усі ці дослідження дозволили краще зрозуміти основні соціальні проблеми та уявлення мешканців про міста, в яких вони проживають.

Протягом останніх п'яти років в Україні сформувалася нова когорта урбаністів, частина з яких здобула освіту та науковий досвід за кордоном (О. Анісімов, Є. Власенко, А. Ляшева, В. Поднос, А. Пономарева, І. Тищенко, П. Федорів та ін.). Вони здійснили важливий теоретичний і тематичний «переворот» в українській урбаністиці. Базуючи свої дослідження на неомарксистських теоріях А. Лефевра, Д. Гарві, Ш. Зукін, С. Ройтман, вони повернули в дискусійне поле питання соціально-економічних нерівностей та особливостей їхнього формування в міських спільнотах, громадський та екологічний активізм. Зокрема питання житлової політики, обгородження, бездомності, критичне осмислення наслідків джентрифікаційних стратегій розвитку міст та беззастережного копіювання моделей розвитку, що базуються на теорії «креативних індустрій». Отже, протягом останніх двох десятиліть українська соціологія міста пройшла шлях від периферійної пострадянської ділянки, до інституціоналізованого міждисциплінарного поля, де однаковою мірою наявні як соціокультурний, так соціально-економічний напрями. Молоді українські соціологи-урбаністи інтегрувались у глобальні дослідницькі мережі. Вони спроможні говорити зі своїми закордонними колегами спільною теоретичною мовою, водночас мають власні теоретичні й методологічні напрацювання, які, крім того, стосуються осмислення специфіки пострадянського міського середовища.

циальное и экологическое измерения. Монография. Луганск: Альма-матер, 2001.

153 *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* / ред. Куліков, В., Склокіна, І. Львів, 2018.

Сучасні виклики в царині української соціології міста

Соціологія міста завжди була дисципліною, що виходила за рамки власне соціології. Натомість соціологія як така для свого утвердження часто була змушена чітко визначати власні дисциплінарні межі. Ситуація сучасної забюрократизованості академічної науки й обмеженого фінансування лише сприяє збереженню «чистоти» дисциплінарних рамок, тому міждисциплінарність може декларуватися чи обговорюватися, але не втілюватися в дослідженнях, що їх продукує українська академічна спільнота. Натомість ця міждисциплінарність знаходить більше втілення в діяльності різноманітних центрів та інституцій, які напряму не пов'язані з академічним середовищем, фінансованим з державного бюджету, однак частково залучають до своєї діяльності представників української академічної спільноти.

Прикладами такої міждисциплінарності та своєрідної «зустрічі» української академічної спільноти і самостійних дослідницьких центрів і платформ є діяльність Аналітичного центру CEDOS (ГО «Центр дослідження суспільства»), зокрема досить відомий проєкт «Mistosite» (українська урбаністична медіаплатформа)[154], журналу «Місто: історія, культура, суспільство»[155], Центру міської історії (Львів)[156], освітньої платформи «CANactions School»[157]; можна також згадати окремі випуски журналу «Спільне»[158], воркшоп з урбаністичної антропології для молодих учених «Зрозуміти місто: Антропологія соціальних трансформацій» (Київ, 3–4 жовтня 2019 року)[159], докторські школи в межах проєкту «Українські міста на лінії геополітичного розлому»[160] і багато інших. Окремо слід згадати, що вже кілька років на платформі Prometheus є онлайн-курс «Урбаністика: сучасне місто»[161]. Серед академічних подій у царині соціології міста можна назвати конференцію, яку раз на два роки проводить факультет суспільних наук і міжнарод-

154 *Mistosite – українська урбаністична платформа*. https://mistosite.org.ua/ru/about. Доступ 28.06.2021.

155 *Місто: історія, культура, суспільство.* http://mics.org.ua/journal/index.php/mics/about. Доступ 28.06.2021.

156 *Центр міської історії*. https://www.lvivcenter.org/pro/our-history-and-aims/. Доступ 28.06.2021.

157 *CANactions*. https://ukr.canactions.com/. Доступ 28.06.2021.

158 *Журнал «Спільне»*, № 12: Простір та нерівність. https://commons.com.ua/uk/zhurnal-spilne-12-prostir-ta-nerivnist/. Доступ 28.06.2021.

159 Зрозуміти місто: антропологія постсоціалістичних трансформацій. Воркшоп з урбаністичної антропології для молодих учених. Київ, 3–4 жовтня 2019 р. http://www.historians.in.ua/index.php/en/ogoloshennya/2613-zrozumiti-misto-antropologiya-postsotsialistichnikh-transformatsij-vorkshop-z-urbanistichnoji-antropologiji-dlya-molodikh-uchenikh-kijiv-3-4-zhovtnya-2019-r. Доступ 28.06.2021.

160 Українські міста на лінії геополітичного розлому, http://www.geokyiv.org/uk/pro-proekt. Доступ 28.06.2021.

161 Урбаністика: сучасне місто, https://courses.prometheus.org.ua/courses/IRF/URBAN101/2015_T1/course/. Доступ 28.06.2021.

них відносин Дніпровського національного університету ім. О. Гончара (кафедра соціології) – на цей час відбулося вже чотири конференції.

Як одну з проблем у розвитку знання про місто в сучасній Україні мусимо зазначити те, що зараз у країні реалізовують чимало урбаністичних досліджень, однак більшість з них є суто практично орієнтовані та, отже, не прирощують теорії та не мають оприлюднення в академічних часописах. Вони часто презентуються для вузьких кіл замовників та клієнтів, тому їх результати доволі складно відстежити. А відсутність зв'язку між цими дослідженнями часто робить їх непорівнюваними, що не дозволяє генералізувати дані ані для осмислення феноменів, ані для характеристики процесів. Найчастіше інтерес недержавних замовників досліджень спрямований на вивчення міської політики (в широкому розумінні) або історії. Дослідження, що їх проводить міська влада, на жаль, часто ініціюють навіть не так задля формування міських політик чи стратегій, як заради легітимації певних рішень чи демонстрації власної «демократичності» та уваги до «думки народу». Отже, і професійний рівень цих досліджень часто залишається недостатнім, щоб вважатися внеском до корпусу фахових знань про місто. Також зазначимо, що більш поширеними суто соціологічними академічними дослідженнями виявляються якісні дослідження через їхнє менше фінансування, а отже, доступність як для вчених, так і для замовників. Щоправда, причинами такої переорієнтації на якісні методи є ще й прагнення глибше зрозуміти сутність процесів та деталізовані інтерпретації, а також і наявні в Україні проблеми з формуванням вибірок для кількісних досліджень через тривалу відсутність перепису населення (останній відбувся 2001 року). Все це разом зумовлює певну обмеженість тематики досліджень, що фокусуються передусім на символічних аспектах міста.

Висновки

Загалом зазначимо, що для української соціології міста було типове доволі швидке дистанціювання від радянського теоретичного знання про місто та переорієнтація на співпрацю з потужними західними центрами та школами. Брак фінансування досліджень міста в країні та слабкий інтерес до подібних досліджень з боку того, хто міг би бути потенційно зацікавлений у них, компенсувалися за рахунок активного входження фахівців у західну академічну спільноту через систему грантів, міжнародних стажувань, навчання за кордоном. Політична динаміка в самій країні та переорієнтація на демократичні горизонтальні процедури взаємодії між різними акторами зумовили зростання запиту на знання про місто в українській академічній спільноті та активізували процеси творення нових інституцій – аналітичних центрів, платформ, проєктних команд.

Серед важливих для уваги особливостей відзначимо певне послаблення інтересу до теоретичного розроблення ділянки соціології міста порівняно з початком 2000-х, однак це відбувається на тлі інституалізації дослідницьких центрів, а отже, фахової рутинізації їхньої діяльності. З другого боку, бачимо

актуалізацію подібного знання передусім у практичній площині. Однак залежність від замовників та доволі різний запит, а отже, і аспект вивчення призводять до накопичення часто не порівнюваної інформації, яка мало сприяє прирощенню теоретичного знання про місто.

Попри ці специфічні моменти, маємо на сьогодні плеяду фахівців, які сфокусовані на вивченні українського міського простору з урахуванням його пострадянського характеру, однак при цьому здатних доносити ці смисли до західної урбаністичної академії, говорячи спільною теоретичною мовою. Також накопичено значний обсяг емпіричних даних, що не завжди прямо орієнтовані на місто як основний фокус дослідження, однак дозволяють застосовувати їх до вивчення різноманітних аспектів життя та функціонування сучасних українських міст.

Виходячи з тематик, представлених в українському публічному полі, можна передбачити, що в найближче десятиліття актуальними питаннями для українських міських спільнот, а отже, і для соціологів-урбаністів лишатимуться – зростання структурно-економічних нерівностей, спричинених хижацькою будівельною політикою, процеси деіндустріалізації та декарбонізації окремих регіонів, диверсифікація сфер економічної діяльності, посилення екологічного та інших видів громадського активізму, сприяння переосмисленню радянського минулого, побудові більш відкритих, толерантних та багатокультурних міських спільнот.

Олена Петриківська

ПРИНЦИПИ АНТРОПОЛОГІЗМУ, МІКРОУРБАНІЗМУ Й МІЖДИСЦИПЛІНАРНОСТІ В СУЧАСНІЙ УРБАНІСТИЦІ

Дослідження міст динамічно розвиваються. При цьому бачення міста щільно пов'язано з тією оптикою, яку використовує дослідник. Якщо ми справді хочемо знайти «обличчя міста», потрібно звернути увагу на ті зміни, що відбулися в урбаністиці в останні п'ятдесят років. Місто змінюється разом зі світом, і готових теорій, що пояснюють природу індустріального (Чиказька школа) або постіндустріального міста (Лос-Анджелеська школа) вже не вистачає. Принципи нового мислення про соціальний світ (в його основі – рух, мобільність, випадкове впорядкування) поступово приходять і в урбаністику. Реляційне мислення[162], яке породжено відмовою від мислення в термінах центру – периферії, зайнято освоєнням мереж і потоків. У межах такого бачення немає жодних стабільних структур і соціального порядку, світ є рухливий, нестабільний, утворений різнорідною множинністю чинників.

Таке розуміння вимагає специфічної методології. Цілком можливо, що відповідний теоретичний інструментарій слід створювати під дослідні кейси. Компаративна урбаністика, місцеві («за місцем проживання») дослідження міст

[162] Трубина, Е. Г. *Город в теории: опыты осмысления пространства*. Москва, 2011, с. 196.

і окремих аспектів їх функціонування, порівняльний критичний аналіз міського досвіду сьогодні перебувають у пріоритеті.

У нових урбаністичних підходах можна побачити повернення до базового питання про взаємну пропорційність Міста і Людини. Роздуми про антропомірність міста, створення міста за образом і подобою людини не зникають зі сторінок книг про місто. Як пише Максим Карповець, «філософсько-антропологічна рефлексія передбачає спробу зафіксувати місто як «світ» з огляду на сутність його буття. Тому доцільно не тільки розуміти місто у взаємодії з окремим історичним, соціальним та загалом цивілізаційним ареалом, а й спробувати вибудувати онтологічну ідею міста в горизонті смислового поля культури»[163]. Сергій Смирнов визначає місто як онтологічну ідею збирання людини в одне ціле, ідею організації простору проживання, включаючи як власну людську тілесність («храм душі», тіло як «житло душі»), так і власне зовнішні щодо індивіда форми тілесності – форми середовища (житло, шляхи, комунікації). В основі філософсько-антропологічного аналізу міста лежить принцип інтерпретативного руху від просторових і часових структур міста до виявлення специфіки організації тілесного і світоглядного виміру людського буття, а також суті міської ідентичності. «Пішохідна антропологія[164] стає спробою повернення людиною собі міста, його рівномірності самому собі, повернення пропорційності людини і міста. Міра міста в пішохідній антропології стає іншою. Вона стає подієвою і траєкторною. У траєкторіях обживання міста формуються різні його образи. Пошук людиновимірності стає пошуком людської доречності, пошуком свого подієвого місця на карті міста»[165] (перекл.). Схожі роздуми ледве узгоджуються з «постлюдським» поглядом (речовий поворот) на світ соціального, згідно з яким речі слід розглядати як самостійні агенти, які беруть участь у людських практиках.

Наші дослідницькі пріоритети, до розкриття яких ми переходимо, сформувалися на ґрунті готовності постметафізичної філософії вступати у взаємодію з нефілософськими дискурсами. Класичне співвідношення теоретичного і практичного в сучасній філософії перевизначається в такий спосіб, що сфера практичного не тільки розширюється далеко за межі традиційних сфер етики й політики (охоплюючи неявне знання, особистісне самобуття, соціальні практики, мовну комунікацію та ін.), а й бачиться як первинна щодо теоретичної установки філософії. Це дозволяє говорити про «практичну філософію» в нетривіальному смислі, для прояснення якого використовується методологічний ресурс філософської антропології. Філософсько-антропологічна рефлексія мотивується прагматикою, тим, що здійснюється за межами філософії і чистої свідомості. Як методологія філософська антропологія вимагає дотримання низки

[163] Карповець, М. *Місто як світ людського буття*. Острог, 2014, с. 7.

[164] Коли дослідник відмовляється від позиції відстороненого спостерігача, розчиняється в гущі міського життя, стаючи пішоходом і учасником подій.

[165] Смирнов, С. А. *Город и Человек: Очерки по городской антропологии*. Москва, 2021, с. 53. Тут і далі переклади належать авторці статті.

умов у теорії: відмови від ідеї абсолютного знання; звернення до принципово інших способів пізнання – через буття суб'єкта; орієнтація на «принцип холізму»; антиредукціонізм як відмова від однобічного виділення якогось одного аспекту людського існування і зведення до нього всього розмаїття сутнісних характеристик людини; розширення поняття досвіду; факти свідомості розглядаються як рівноцінні один одному, оскільки в пізнанні дійсності бере участь не один розум, а весь комплекс людських ставлень до світу (емоційне, вольове тощо); вимоги виходити з життєво-практичної завантаженості досвіду (інтересами і цілями), активності сприйняття; під час вивчення людини аналіз біофізичних даних доповнювати культурно-історичними дослідженнями; дослідження людини завжди передбачає смисловий аналіз тієї сфери, яку ми вивчаємо.

Обґрунтування методу антропологічної рефлексії стало результатом плідної взаємодії філософії з соціальними і гуманітарними науками. Антропологія прагне прийти до розуміння культури, суспільства і людства в цілому детальним дослідженням локального життя, доповненого порівняльним аналізом.

На перетині урбаністики й антропології в період 1960–1970-х років виникає міська антропологія. Її фундаментом є антропологізм, мікроурбанізм і міждисциплінарність.

Предмет міської антропології – не місто як таке і не людина як така, а пошук людиною свого місця в місті, надання їй цього місця і, отже, ті міські практики, завдяки яким це місце знаходиться[166]. До завдань урбаністичної антропології належить: систематизувати досвід міської культури, створити образ городянина, беручи до уваги різноманітні стратегії людського буття (просторові, тілесні, повсякденні, текстуальні). Від міських антропологів чекали, що вони опанують додаткові можливості контент-аналізу, семантичного аналізу й інші техніки. Вони навчилися використовувати весь набір аналізу письмових матеріалів, включаючи результати масових опитувань, місцеву статистику, історичні описи, художню літературу, повідомлення засобів масової інформації. Однак, вивчаючи ці матеріали, антропологи продовжували брати безпосередню участь у житті досліджуваних ними людей, зберігаючи типове для своєї науки прагнення зрозуміти значення і зміст подій[167]. Відомий антрополог Кліфорд Ґірц підкреслює, що «розуміння соціального життя означає не просування до точки омега («Істина», «Реальність», «Буття», «Світ»), а невпинне створення і руйнування фактів і ідей. Проте це означало також, що дослідження не можна було більше планувати так просто: поставити мету, продумати метод, мобілізувати ресурси. ...пірнути і подивитися, що буде, тепер здавалося більш доречним підходом» (перекл.)[168]. Пірнути в поле – «потужну дис-

[166] Смирнов, С. А. *Город и Человек: Очерки по городской антропологии*..., с. 58–59.

[167] *Социокультурная антропология: История, теория и методология: Энциклопедический словарь*. Москва; Киров, 2012, с. 561.

[168] Гирц, К. *Постфактум. Две страны, четыре десятилетия, один антрополог*. Москва, 2020, с. 153.

циплінувальну силу: напористу, вимогливу, навіть здатну наказувати» (перекл.)[169]. Ця дуже наполеглива сила відчувається в процесі проведення якісних досліджень. Якісне дослідження – це комплексне дослідження, основане на польовій формі роботи, що припускає збирання докладних описів переживань і смислів людини, оброблення даних за допомогою спеціальних процедур аналізу тексту, інтерпретацію їх з урахуванням соціокультурного контексту, відсутність чіткої стандартизації, увагу до поодиноких випадків, опору на точку зору досліджуваних людей і рефлексію самого дослідника.

Сьогодні актуальне завдання – трансформація антропології в місті в антропологію міста (міську антропологію). У середовищі етнографів антропологію в місті дорікали в неуважності до широкого міського контексту. Антропологи тяжіють до вивчення життя городян у конкретних соціальних і культурних контекстах, але часто звужують ці контексти, вивчаючи вулиці або ізольовані ґетто.

Є альтернативна думка С. Смирнова, що необхідна не антропологія міста, про місто, а антропологія в місті, антропологія життя людини в місті[170]. Тобто життя людини стає відправним пунктом у пошуках відповіді на питання «що саме утримує місто як ціле?». З цим частково можна погодитися, бо сьогодні важливі дослідження в галузі міської антропології, які були би зосереджені на непередбачуваності людського буття в світі і в цілому на проблемності людського буття. Проте виключно людина як особлива жива реальність (вихід на людину) не є метою антропологічних підходів (ні в дослідженнях культури, ні в дослідженнях міста). Антропологія радше є посередником, зв'язковим між людиною і чимось нелюдським. Для реалізації цілей нашого проєкту «City Face. У пошуках обличчя міста: практики саморепрезентації багатонаціональних міст України в індустріальну та постіндустріальну добу» більш релевантною буде все-таки антропологія міста, оскільки в її межах можна розвивати тему суб'єктності міста, розпізнавати обличчя саме українського міста, аналізувати його біоритми та обличчя, інтонацію, практики саморепрезентації. Опис міста в антропологічній оптиці передбачає вивчення просторів репрезентації, світу просторових практик, емоційно навантажених образів, символів, смислів, міфів і легенд. Це означає подолання абстрактних уявлень про міський простір і надає можливість зафіксувати конкретності суб'єктивного сприйняття. Репрезентації насичені плодами людської уяви і символізації, вони вкорінені в загальну та індивідуальні історії, регулярно породжуються соціальною практикою. Тут будуть необхідні якісні польові дослідження.

Канадська антропологиня Таня Річардсон описує три типи етнографічних міських досліджень у сучасній антропології. Перший фокусується на міському уявному, міській міфології і тих місцях і практиках, які їх підтримують. Антропологи намагаються етнографічно підійти до уявлення про «душу міста»

[169] Там само, с. 155.

[170] Смирнов, С. А. *Город и Человек: Очерки по городской антропологии*..., с. 31.

і розглядають міську харизму як особливості міст і конкретних міських типажів (злочинців, політиків, поліцейських, бізнесменів), які можуть претендувати на знання міського світу, а також демонструвати своє вміння контролювати міський простір і створювати наративи про нього[171].

Іншою важливою темою сучасних антропологічних досліджень міст є соціальні рухи і уявлення про громадянство. Ці дослідження присвячені містам як ключовим просторам боротьби за різноманітні права. Антропологи детально аналізують стратегії соціальних рухів, їхні акції і дискурси, що сприяє «зшиванню» разом міських, національних і глобальних відносин і пояснює, як мінливі форми влади впливають на вміння активістів змусити визнати за собою право на незалежну громадянську дію.

Третій напрям антропологічних досліджень міст характеризується зверненням до проблем міського управління та дизайну. Зв'язок планування з регулюванням і контролем над містом робить цю сферу цікавим простором для вивчення продукування й поширення образів ідеального міста.

У період 1990-х років соціокультурна антропологія значною мірою стала міською антропологією. Погодимося з Т. Річардсон, що найбільш цікавими є роботи, присвячені міському уявному, практикам і політиці одночасно. Чи можуть такі дослідження ґрунтуватися на культуральному аналізі К. Ґірца? Так, бо в такий спосіб ми зможемо подолати об'єктне спостереження за містом, протокольне ставлення до нього. Нагадаємо, що аналіз культури в концепції цього видатного антрополога – «це інтерпретація інтерпретації, вторинна інтерпретація світу, що вже постійно описується і інтерпретується людьми, які його створюють»[172]. Це передбачає цілий набір процедур: розгляд структур сигніфікації, встановлених кодів; виокремлення різних рамок інтерпретації, властивих цій ситуації, що передує цьому розгляду; пояснення того, що відбулося. Щойно дослідник починає процес інтерпретації, він виявляється замкненим всередині герменевтичного кола – він частина того, що вивчається. Така теорія культури, наполягає Ґірц, повинна бути максимально наближена до «ґрунту», але не в тому розумінні, що, записуючи голоси інформантів, дослідник може бути впевнений у можливості якогось єдино правильного методу або підстави, але в тому, що «ми починаємо з нашої інтерпретації того, що мають на увазі наші інформанти, або що вони думають, ніби мають на увазі, і потім це систематизуємо»[173]. Антропологічні дослідження постають самі собою як інтерпретації другого і третього порядків, тобто «рефлексії рефлексій». Результат інтерпретації – компроміс між об'єктивною реальністю і суб'єктивними поглядами на неї.

[171] Ричардсон, Т. «По следам «городского» форума», *Антропологический форум,* № 13, 2010. http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/013online/13_online_richardson.pdf. Доступ 10.11.2020.

[172] Гірц, К. *Інтерпретація культур: Вибрані есе*. Київ, 2001, с. 43.

[173] Там само, с. 36.

Тепер час перейти до розгляду мікроурбанізму, який ми розуміємо як дослідницькі підходи (і рефлексію щодо них). Той, хто їх дотримується, прагне відобразити мінливість, множинність і неоднозначність міського життя. Тут місто розглядається як конденсатор нескінченної кількості буденних практик. Загалом мікроурбанізм – це підхід, що пропонує «близький погляд» на місто – через дрібниці й деталі, за допомогою яких розкривається насичена повсякденність і спонтанність міста, привертається увага до обивателя, який оголошується справжнім автором міста. Такою самою мірою місто створює і сам дослідник власною живою мовою, спираючись на «мікроскопічний» метод «щільного опису» (thick description).

Як правило, мікроурбанізм протистоїть традиційному «системному підходу», який виявляється неевристичним для розуміння міської культури. Остання відрізняється «розгалуженою інституційної диференціацією, складною соціальною стратифікацією, безліччю несхожих одна з одною субкультур, наявністю замкнених анклавів з непроникними для сторонніх межами. Отже, постає питання про розроблення нових парадигматичних підстав, що дозволяють теоретично осмислити міську культуру, не випускаючи з уваги всієї її складності, різноманіття та динамізму. Орієнтація на побудову теоретичних узагальнень привела антропологів також до усвідомлення необхідності вивчення механізмів і зміни внутрішньогрупових і міжгрупових відносин у рамках міського життя як на інституціональному, так і на буденному рівні» (перекл.)[174]. На думку дослідників, перехід від макропоглядів (історичного і загальносоціологічного) до процесів, що відбуваються в місті, до їх мікроаналізу неминучий. Протест проти домінування «великих рамок», «глобальних теорій», тобто універсальних урбаністичних теорій, висловлюють і автори збірки «Мікроурбанізм». Передбачається гуманістична перспектива – пріоритетна увага до людей і їхньої повсякденності, а не до соціальних груп і структур, що споріднює мікроурбанізм з мікросоціологією. Підтримується ідея людиномірного міста в архітектурі та в сучасному плануванні. Втім, термін «мікроурбанізм» має відкритий для інтерпретацій характер. Його прихильники обстоюють рухому аналітичну рамку, а не фіксоване визначення, що збільшує шанси дослідників на вільні маневри. Адже місто постійно змінюється.

Олена Трубіна пов'язує «феноменологічний пафос» (фланерське самовідчуття, позиція дослідника-одинака) прихильників мікроурбанізму з виборчою рецепцією в західній урбаністиці. Вона ставить під сумнів, що теоретичні напрацювання останньої можна застосовувати до реальності пострадянських міст. «Естетичні виміри міського існування важливі й цікаві, але найважливішими питаннями» (як розподіляються в місті ресурси, хто приймає ці рішення, як ці рішення позначаються на індивідуальному існуванні і головне як індивіди відповідають на ці рішення) «дослідник, який «загубився», не зможе перейнятися» (перекл.)[175]. На мою думку, мікроурбаністу не заборонено долучатися до розв'язання повсякденних, буденних проблем міського життя. Проте, вочевидь, акцент на естетизації міського існування в цьому підході наявний, а він може продукувати погляд, не призначений що-небудь бачити, а призначений просто дивитися, милуватися. По-перше, «thick description», з такої позиції, нудний і недостатній, тому що відчужений, дистанційний, виробляє «місто на відстані». Взагалі теорії в такому разі не поважають, поважають гру з емоціями, переживаннями; почуття й емоційні досліди розглядають як дієвий інструмент дослідження. По-друге, прихильники мікроурбанізму занадто багато надій покладають на емоції, розглядають їх як дослідницький інструмент, який виявляє і одночасно створює пористість міста[176]. По-третє, у цій інтерпретації мікроурбанізму антропологізм зведений до проживання міста, до розмови про тілесності й різноманіття міських чуттєвих дослідів.

[174] *Социокультурная антропология: История, теория и методология..., с. 568.*

[175] Трубина, Е. Г. *Город в теории...,* с. 34.

Чи не отримуємо ми з такими методологічними припущеннями замість міста «парк культури»? Поясню свою думку. Пошлюся на критику «парку культури» як особливого формування або способу існування сучасної культури. Михайло Ямпольський описує стан «тотальної естетизації всього сущого», який виникає в умовах потреби в гармонізації світу, що досягається завдяки скасуванню принципу гетерогенності, з'єднання всього зі всім. «Світ стає стильним і приємним, але водночас безглуздим. І ця тотальна естетизація можлива тому, що всі її компоненти перестають зв'язуватися з історією та досвідом. Тільки завдяки цьому вони вже входять у відношення загальної еквівалентності. Всі ці речі мають тільки поверхню і абсолютно втрачають історичну глибину» (перекл.)[177]. Тут панує безконфліктне сусідство абсолютно різного, безпроблемний синтез, відсутня внутрішня напруга між складовими. «Внутрішньою основою парку культури» виступає колективна пам'ять, яка «відсилає до сукупності людей, об'єднаних спільними спогадами, яким зовсім немає потреби бути вкоріненими в особистому досвіді» (перекл.)[178]. Акцент на емоціях і повернення афекту можна пов'язати з приходом спостерігача – продукту десуб'єктивації і деперсоналізації, а також із впровадженням технологій створення спільнот. Замість «автентичних спогадів» за відсутності досвіду комунікації з тими чи тими реаліями (минулого) глядачеві «парку культури» пропонують афективну залученість, стимулюють чуттєвість і створюють переживання з приводу відсутнього досвіду. Інтерес до афекту й емоцій пов'язаний з посиленням уваги дослідників до недискурсивного, нерепрезентаційного виміру існування людини і суспільства.

Тепер зупинимося на прикладі релевантного застосування мікроурбанізму в дослідженні українського міста. Блискучий мікроаналіз Одеси здійснила Таня Річардсон в 2002 році, про що написала книгу «Kaleidoscopic Odessa: History and

[176] *Микроурбанизм. Город в деталях*. Москва, 2018, с. 33.

[177] Ямпольский, М. Б. *Парк культуры: культура и насилие в Москве сегодня*. Москва, 2018, с. 52.

[178] Там само, с. 58.

Place in Contemporary Ukraine». Методологія дослідниці – вловити життя міста через аналіз переживання і проживання його місць. Її результат підтверджує, що не завжди мікроурбанізм як спосіб концептуалізації спричинює створення «свого» міста – близького, зрозумілого, яке легко прочитати, людяного і теплого (таку мету поставили перед мікроурбанізмом автори вищезгаданої збірки «Мікроурбанізм»[179]). Однак багатошаровість міста, ті множинні реальності, які з'являються і проявляються в різних міських контекстах і в різних міських персонажів в рамках цього підходу, дослідниці відстежити вдається. Метафора «облізлості» відображена на обкладинці книги Т. Річардсон «Калейдоскопічна Одеса». «Облізлість» та обшарпаність міських руїн відкривають залишені сліди, оголюють приховане, розкривають множинність реалій, одночасне існування «напівминулого» і «напівтеперішнього» – складних нелінійних конструкцій часу і простору, в яких протікає життя городян. Кожен розкритий слід змінює наше сприйняття міста.

Таня Річардсон у своїй «пішохідній» методології набагато більше уваги приділяє рефлексивному досвіду («Прогулянки клубу «Моя Одеса», в яких мені вдалося взяти участь з серпня по листопад 2002 року, дозволяють відчути Одесу як місце… Місце «відчувається найсильніше», коли воно стає об'єктом роздумів і усвідомлення»). Категорії «місце», «прогулянки», «розповідь», «спілкування», «розповідні техніки», «спогади» (які спираються на особистість або на суб'єкт пам'яті), «досвід», «жива історія» (об'єднує досвід, пам'ять (розум і «я») і історію (події, трансформацію і відчуття діахронічного руху в часі) – способи створення міста як цілого. Авторка звертає увагу читачів на просторові дискурси, практики й місця в Одесі, за допомогою яких створюється місто як місцевість, відмінна від інших міст України[180].

Дослідниця-антрополог спирається на наявну літературу і власні прямі спостереження й досвід, відвідуючи уроки історії в школах, ринки, курси, здійснюючи прогулянки містом разом з одеситами. «Прогулянки з дослідницькою метою – не тільки можливість доступу до рефлексивних сторін досвіду проживання в міських місцях, але й виявлення особливостей сприйняття оточення, просторових практик, біографій і соціальних відносин»[181]. За допомогою прогулянки можна привнести мобільність в урбаністичне дослідження. Щоденники інформантів, які відображають їх переміщення в просторі й часі (рукописні, фото-, аудіо-, відео-, комбіновані), дозволяють інформантам поєднувати їх рефлексію щоденних практик з власне практиками. Уявним переміщенням слід надавати стільки ж значення, скільки реальним. Антропологія, за словами Ґірца, – це досвід спроб освоїтися у всіляких місцях і незабутній вплив цих місць на дослідника.

[179] *Микроурбанизм*…, с. 14.

[180] Richardson, T. *Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine*. Toronto, 2008, p. 105.

[181] Kuzenbach, M. «Street Phenomenology. The go-along as ethnographic research tool», *Ethnography*, vol. 4, no 3, 2003, p. 455.

Такі втілені вирази приватних способів існування в місті відкриті і зафіксовані антропологом. Одночасно він (дослідник-антрополог) репрезентує функцію перекладача, тлумача подій, у яких багато учасників, багато сторін, що досягають розуміння. Треба вивчати, як відбувається взаємодія між ними. Сьогодні саме переклад виявляється базисною категорією наук про культуру й суспільство.

Ми бачимо тут застосування до урбаністичної тематики методології постнекласичних стратегій (див. також текст Андрія Артеменка «Парадигми сприйняття міста: від постмодерну до формування урбаністики метамодерну» в цій монографії). Нові характеристики міста відсилають до ідей Ж. Дельоза, М. Фуко, М. де Серто, Б. Латура, М. Оже. Ідея масштабування як способу зміни відносин між аналітиком і досліджуваним світом і відповідно зміни кордонів видимого розвинута в роботах М. Фуко, Б. Латура, Н. Бренера. Усвідомлення складності сучасної міської культури спонукає дослідників до відмови від визнання цілісності і тривалості процесів, спроб їх фіксації за допомогою низки звичних схем.

Сучасні підходи закликають нас відмовитися від дуалізму, властивого феноменологічним версіями антропологізму – уявлення про існування двох радикально різних світів, що існують паралельно: світу фактів і світу смислів, світу природи і світу цінностей, світу фізичних (зокрема й людських) тіл і світу свідомостей. Мають бути заново сформульовані фундаментальні питання з приводу самої природи «соціальної реальності» і специфіки об'єктів і методів соціальних наук.

Осмислення гібридності постсучасного світу поки спричинило створення єдиної мови опису. Спостерігається зміна метафорики для опису сутностей: ризоми замість поверхонь. Мислення в термінах вузлів, що мають стільки вимірів, скільки в них сполук. Акторно-мережева теорія (АМТ) Бруно Латура – це спосіб для дослідника отримати доступ до вузлів мережі. Це метод, а не теорія, спосіб подорожувати від одного місця до іншого, від одного поля до іншого, а не інтерпретація того, що роблять актори. Доводиться здатність вузлів вибудовувати свій світ. В АМТ немає жодної моделі (людського) актора, немає базового списку здібностей, який був би від початку заданий[182]. АМТ не теорія соціального або суб'єкта, Бога або природи. Це теорія простору або потоків, що циркулюють у ситуації не-модерну. Суб'єктивність розуміють як здатність, яка циркулює, щось, що частково набувається або втрачається через підключення до множинності практик. Різні режими даності дають різні реальності. Режими даності Латур називає «модусами існування» (спираючись на «способи існування», розглянуті в Етьєна Суріо, Жильбера Сімондона), це різні способи організації досвіду за певними внутрішніми логіками, кожна з яких задає свої особливі умови успішності/неуспішності. Модуси виявляються емпірично.

Латур викриває стереотип щодо антропології про те, що вона займається лише людськими істотами. «Аналіз мереж простягає руку антропології і пропо-

[182] Латур, Б. «Об акторно-сетевой теории. Некоторые разъяснения, дополненные еще большими усложнениями», *Логос. Философско-литературный журнал*, т. 27, № 1, 2017, с. 182.

нує їй посісти те центральне місце, яке було їй визначено» (перекл.)[183]. «Невже антропологія повинна завжди обмежуватися вивченням територій, будучи не в змозі простежити мережі?»[184].

Латур пропонує антропології «повернутися з тропіків» і зайняти «тричі симетричну позицію». Симетрична антропологія в його розумінні пояснює істини й омани в одних і тих самих термінах – це перший принцип симетрії; вона вивчає одночасно породження людей і не людей – це принцип генералізованої симетрії; нарешті, вона займає проміжну позицію, розташовуючись між традиційними і новими територіями, оскільки утримується від будь-якого твердження щодо того, що відрізняє західних людей від Інших. Здійснивши необхідну трансформацію, антропологія «...здобуває нові території, що дозволяють їй вивчати центральний механізм усіх колективів. Вона втрачає свою прикріпленість лише до культури чи культурних вимірів, але замість цього здобуває природу, що є безцінним надбанням»[185]. Зауважимо, що на поділі між природним і соціальним сучасна людина і суспільство будують розуміння самих себе. Одним з правил симетричної антропології Латура є призупинити віру у відмінність між природними і соціальними акторами. Симетрична антропологія повинна звільнитися від поняття культури Е. Дюркгейма. Здійснюючи проєкт «антропології наук», Латур шукає нову антропологію (замість новоєвропейської), яка не буде розділяти людей і речі, природу і культуру. Тому що насправді все тримається змішанням, все відбувається всередині, все можливо завдяки медіації, перекладу і мережам. Проте європейська філософія модерну це не вміє осмислювати. Тут потрібно вчитися в більш гнучких аборигенів, постійно пов'язуючи нитки – фізичні, соціальні, ментальні.

Треба сказати, що життя в місті підтверджує тезу Латура про те, що ми здатні на симетрію. Місто – утворення багатовимірне, світ гібридів і квазіоб'єктів. Міста в прямому значенні слова складаються з «метафор, концептів та образів тією самою мірою, як і з людей, автомобілів і труб ЖКГ» (перекл. з рос.)[186]. Ми задіюємо небо, землю, тіла, блага, право, богів, душі, предків, сили, звірів, вірування, вигаданих істот. Ми наділяємо всі квазіоб'єкти дією, волею, значенням і навіть здатністю промовляти. Як здійснювати інтерпретацію множинних просторів міста: фізичного (місце, ландшафт) і багатошарового смислового міського простору, залишаючись на позиціях антропологізму?

Оригінальність антропології в тому, що вона претендує на відтворення головного в різних культурах, всієї повноти їх існування. Тому вона не повинна задовольнятися вивченням окремих вулиць, околиць, графіті, зроблених у переходах метро чи на будинках. Антропологу потрібно прагнути опису цілісних практик, що перевершують будь-яку частковість.

[183] Латур, Б. *Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии.* СПб., 2006, с. 178.

[184] Там само, с. 194.

[185] Там само, с. 178.

[186] Бурлина, Е. *Хронотопия*. Самара, 2016, с. 17.

Зверніть увагу: антропологія в Латура не тотожна етнографії, тобто дослідженню традицій і звичаїв минулого. Антропологія виступає як інструмент (опису, вивчення) важливих перетворень, які охоплюють наші суспільства. Адже нам потрібно повністю змінити самих себе, щоб сьогодні створити місце для породжених наукою і технікою не-людей. Буде потрібно змінити структуру наших колективів, щоб вписати гібриди «людина + річ». Антропологія – модель для опису нашого світу, досвіду перебування в ньому, оскільки тільки вона здатна пов'язати в одне ціле дивну траєкторію квазіоб'єктів. Якщо антропологія матиме справу з наукою і технікою, вона зможе стати шуканою моделлю опису. В інтерпретації Латура антропологія кардинально відмінна від соціального знання, оскільки для неї природа і суспільство – два процеси з загальною підставою. Можна сподіватися, що для такої антропології місто не розглядатиметься тільки як лабораторія для вивчення соціальних процесів.

Поворот до матеріальних аспектів міського середовища, їх активної ролі в повсякденності антропологи ще не освоїли. Проте він можливий в принципі. Ясно одне – нам заборонено повторювати спритний хід Ж.-П. Сартра, який визначає людину через вільне існування, що вивергається з природи, позбавленої будь-яких значень. Затребувана здатність «симетрично-антропологічного» зору (погляду).

Місто сповнено складних зв'язків. Міська реальність складається із зустрічей, контактів, спілкувань, конфліктів, споживання, переміщення і безлічі інших взаємодій. Тут ми можемо перенести на місто все, що говорить «новий матеріалізм» (який ми розглянули на прикладі АМТ) щодо Всесвіту. Світ і свідомість повністю сплетені, люди і об'єкти розташовані на одному й тому самому рівні. Для нас важливо помислити й досліджувати «соціальне», «природне», «символічне» і «технічне» сукупно, розглядати, як діють різноманітні не-людські об'єкти. Водночас не слід усувати концепт людського. Людину не треба пов'язувати з природою або суспільством, треба пересунути її ближче до середини, щоб вона стала медіатором і навіть самою точкою змішування. «Людина перебуває в самому делегуванні, в переході, в передачі, в безупинному обміні форм» (перекл. з рос.)[187]. Отже, творці АМТ пропонують її як концептуальну рамку, в якій можна мислити взаємозв'язки, відносини і гібридність, які об'єднують людей і не-людей, живі організми і речі.

Треба вивчати і такі виміри міського життя, які складно або неможливо репрезентувати, ті аспекти людського існування, які вислизають від усвідомлення і втілення в мові. Проте в межах тільки географічного або економічного підходів це теж не виходить зробити, як і неможливо описати загальні механізми міської повсякденності в рамках однієї теорії. Зрозуміло, що міста треба досліджувати

[187] Латур, Б. *Нового Времени не было...*, с. 222.

інтер- і постдисциплінарними командами з географів, соціологів, істориків, архітекторів і економістів. Межі між різними дисциплінами і дослідницькими галузями заважають побачити гібридність міських феноменів, що наполегливо вимагає застосування до них як мінімум міждисциплінарних підходів. Сучасна урбаністична теорія можлива тільки як міждисциплінарна теорія. Міждисциплінарні межі урбаністики часто виявляються такі розмиті, що їх чітке віднесення до конкретної соціальної науки стає неможливим[188]. Міждисциплінарність необхідна для осягнення міської реальності, яка все стрімкіше ускладнюється.

У своїй інтелектуальній біографії К. Ґірц пише про зміну умов етнографічної роботи (цей процес він застав у другій половині XX століття): «Робота зараз майже ніколи не проводиться там, де хоча б поблизу немає вчених з інших галузей знання: істориків, економістів, філологів, політологів, соціологів, психологів, мистецтвознавців, кінематографістів, музикознавців, навіть час від часу одного-двох філософів. І, звичайно, скрізь є журналісти» (перекл. з рос.)[189]. Час, коли етнографи були інтелектуальними господарями всього, що вони досліджували, давно минув. «Зараз ми працюємо під критичним поглядом широкого кола інших фахівців, а іноді й в одній упряжці з ними» (перекл. з рос.)[190]. Може, це і робить науки про людину «нестабільною інтелектуальною ділянкою» (перекл. з рос.) [191]...?

Як уважав Р. Барт, міждисциплінарне дослідження – це створення нового об'єкта, який не належить жодній з окремо взятих дисциплін, що разом розглядають ту чи ту тему[192]. Робота Річардсон «Kaleidoscopic Odessa: History and Place in Contemporary Ukraine» опублікована в серії «Антропологічні горизонти» (редактор Michael Lambek, університет Торонто), яка розпочата 1991 року та присвячена теоретично обґрунтованим етнографічним роботам, що порушують питання розуму і тіла, знання і влади, рівності і нерівності, особистості і колективу. Як зазначено в анотації, міждисциплінарна в своїй перспективі, серія робить унікальний внесок у кілька інших академічних дисциплін: жіночі дослідження, історія, філософія, психологія, політологія і соціологія.

Наступною сходинкою в розвитку методології взаємодії наук, що вивчають місто, стає методологія трансдисциплінарності. Порівняно з міждисциплінарністю трансдисциплінарність є багатоаспектною і багатовимірною. Л. М. Богата називає трансдисциплінарні роздуми розвитком «надтонких гуманітарних технік аналізу»[193]. «Трансдисциплінарність дослідження виникає, коли, попри множинність розрізнених дисциплінарних підходів у розв'язанні екзистенційних,

188 *Социокультурная антропология*..., с. 564.

189 Гирц, К. *Постфактум*..., с. 171.

190 Там само, с. 173.

191 Там само.

192 Барт, Р. «Гул языка». В сб.: Барт, Р. *Избранные работы: Семиотика: Поэтика. Москва*, 1989, с. 541–545.

193 Богатая, Л. Н. *Методология современной гуманитаристики: некоторые направления развития,* Одесса, 2020, с. 176.

біоетичних, екологічних та інших практичних проблем, відчувається їх недостатність. Дослідження потребує для свого проведення, з одного боку, осмислення мотивів, цінностей, оцінку ризиків наслідків спільних дій різних пізнавальних практик, можливість їх вписати в сучасні культуру і цивілізацію, а з другого – погляду на ситуацію в цілому, що типово для філософського підходу»[194].

У монографії «Хронотопія міста» О. Бурліна виділяє хронотоп як ділянку гуманітаристики, як цілісний і трансдисциплінарний підхід (в основі – поняття «хронотоп» О. О. Ухтомського і М. М. Бахтіна). Тут трансдисциплінарність трактується як допущення, що місто для різних адресатів обов'язково постає в опосередкуваннях і переходах – «крізь теорії», «через практики», «за» історичними традиціями[195]. Мається на увазі «транс-» – рух «крізь», «через», «за», зокрема рух від міських практик до наукових теорій і назад. Це нагадує думку Ґірца про специфічний «концептуальний ритм» інтерпретативної антропології – методологічний принцип, який полягає в прагненні дослідника утримувати на кожному кроці свого дослідження в полі зору і емпіричне, і теоретичне – постійний діалектичний рух зигзагом (tacking) між найбільш місцевою з місцевих деталей і найбільш глобальною з глобальних структур, щоб тримати їх одночасно в полі зору.

Префікс «транс-» обґрунтовує рух: до теорій і практик, до моделювання «над містом», «через» епохи і з урахуванням буття міських об'єктів «у» повсякденності. Трансдисциплінарність вимагає спостережливості, знання норм, правил, закономірностей, результатом чого стає нова інтерпретація і діагностика[196]. Щодо пізнавальної специфіки трансдисциплінарності дається таке пояснення: вона має на увазі не тільки вивчення питання з позицій кількох наук (міждисциплінарність), але також «формування другого типу знань» (М. Гіббонс, К. Лімож, Х. Новотни, С. Шварцман, П. Скотт, М. Троу), що відкриває зв'язок сьогодення з минулим, «через» повсякденність і «до» розвитку майбутнього[197].

Між- і трансдисциплінарність надає теоретичним дослідженням практичного звучання, сприяє діалогу та співпраці між містобудуванням, архітектурою, історією, антропологією, культурною географією, соціологією та іншими професійними сферами задля пошуку адекватних відповідей на сучасні виклики для осмислення міста. Подібна методологія застосовна лише для міських проєктів і відповідає сучасному «повороту до міста». Зазначимо також, що ніхто не очікує готової методології, а розробляє її для конкретного дослідження, виходячи з його пріоритетів.

Ми простежили зміни в урбаністиці, пов'язані з антропологізацією соціогуманітарного знання. Урбаністична антропологія – це антропологія складних

194 Киященко, Л. П., Моисеев, В. И. *Философия трансдисциплинарности*. Москва, 2009, с. 29.

195 Бурлина, Е. *Хронотопия*..., с. 42.

196 Там само, с. 63.

197 Там само, с. 64.

суспільств. Ми побачили також, що зміни в самій антропології дозволяють науковцям досліджувати нові проблемні поля, а саме конкретне місто – як контингентний за своєю природою комплекс об'єктності. Історія цих змін ще не завершена. Будь-яке місто може себе продуктивно презентувати за допомогою антропологічних досліджень. Складність зв'язків між людиною і містом, сама динаміка міської культури вимагають постійного моніторингу й готовності відповісти на нові антропологічні виклики.

Дмитро Чорний

ЧИ МОЖЛИВІ НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МІСТ УКРАЇНИ, АБО ХАРКІВ ЯК ДЗЕРКАЛО УРБАНІСТИЧНИХ СТУДІЙ

Урбаністичні студії в Україні перебувають на початковому етапі свого розвитку, проходячи стадію формування концепції, методологічних прийомів, пошуку предмета дослідження, намагаючись відокремитися від соціально-економічної або політичної історії, історії повсякдення, краєзнавства. На нашу думку, ситуація типологічно нагадує ту, яка в деяких розвинених країнах відбувалася в період 1960–1970-х років. Втіленню у вітчизняну практику досягнень світової урбаністики сприяють поява науково-дослідних центрів у Львові, Києві, Бердянську, спеціального журналу «Місто: історія, культура, суспільство», відкриття першої освітньо-професійної програми бакалаврського рівня «Урбаністичні студії» в ХНУ імені В. Н. Каразіна. На порядку денному сьогодні – входження до глобального наукового урбаністичного поля, в рамках якого значна увага приділяється не лише історії конкретних міст, але й методам та методології досліджень, теорії урбанізації, студіюванню різноманітних джерел тощо[198]. На сторінках журналів «Urban History», «Journal of Urban History», «Urban Studies» дослідники обговорюють теоретичні проблеми історичної урбаністики, друкують ґрунтовні кейс-стаді з історії конкретних міст. Можемо погодитися з висновком британських істориків-урбаністів Р. Роджерса та С. Рау, які зазначили у вступній статті до спеціального випуску журналу «Urban History» за 2020 рік, що досліджувати міське потрібно як явище, що перебуває в процесі постійного розвитку [199].

Українські міста так само, як і урбаністи-науковці, перебувають у процесі пошуку моделі розвитку в сучасному світі. За таких обставин історична урбаністика має орієнтуватися на те, щоб допомогти обрати оптимальну модель відповідно як до національних історико-культурних традицій, так і до глобальних

[198] Andrews, A. «Bibliography of urban history 2017», *Urban History*, v. 44, is. 4, 2017, p. 726–781.

[199] Rodger, R., Rau, S. «Thinking spatially: new horizons for urban history», *Urban History*, v. 47, Special is. 3, 2020, 372–383, https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/article/thinking-spatially-new-horizons-for-urban-history/7713C90905AFD140D01DBD99C347594B Доступ 1.03.2021.

викликів. На наш погляд, два підходи до історичних студій варті уваги – деіндустріалізації та постколоніального урбанізму. Вони дозволяють визначитися, по-перше, із тим, чим зумовлені проблеми сучасних українських міст, де шукати витоки цих проблем; по-друге – зі сферами, які потребують докладного студіювання. Напрями та способи застосування означених підходів ми спробуємо окреслити на прикладі Харкова. Це місто є репрезентативним для аналізу, оскільки дозволяє простежити процеси з кількох опцій: як індустріального та інтелектуального центру XIX–XXI століття, як великого міста, як адміністративного центру імперії та незалежної України, як порубіжного суспільства.

Розпочинати варто із постановки питання про образ/обличчя міста, його творення та сприйняття мешканцями на різних історичних етапах. Тривала відірваність від світового інформаційного поля породила низку міфів, які в поєднанні з ідеологічними стереотипами заважали і заважають вибору напрямку, моделі й темпів розвитку міста. Серед цих міфів найголовніший – «Харків – споконвічний індустріальний центр», – створений у радянські часи[200].

Деіндустріалізація пострадянських часів призвела до істотної зміни соціально-економічного обличчя Харкова. У місті занепали або зникли багато промислових гігантів. Зокрема, територія, на якій розташовувався один з найстаріших заводів «Серп і молот», стоїть пусткою, частково перетворившись на сміттєзвалище. Зник багатотисячний колектив підприємства. Причину такого перебігу подій багато хто вбачає лише в одному чиннику – розпаді СРСР. У місті регулярно спалахують дискусії навколо збереження/відродження Харкова як індустріального/промислового центру. Одним з перших каталізаторів її стала стаття під промовистою назвою «Хто хоче перетворити Харків на місто-зомбі, або чи можливо харківське економічне диво?»[201]. Її автор наполягав на необхідності збереження в місті важкого машинобудування, посилаючись на позитивні приклади Детройта, Торонто, Мюнхена. Фактів для підтвердження того, як виглядала ситуація в цих містах, публікації бракувало. Проте за тотальної відсутності об'єктивної інформації про західний світ виходило маніпулювати думкою харків'ян для підтримання ностальгійних уявлень про радянське минуле. У такому разі ми маємо справу з явищем, яке в дослідженні британських та німецьких науковців отримало влучну характеристику: «численні, часто травматичні трансформації»[202]. Схожі ситуації відбувалися в багатьох європейських містах

[200] Кравченко, В. В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вильнюс, 2010, с. 247, 258, 269, 305.

[201] Шаповалов, И. «Кто хочет сделать Харьков городом-зомби, или возможно ли харьковское экономическое чудо?», *Грани*, 1996. 2 сент. № 35.

[202] Arnold J., Becker T., Smith O. S. «The de-industrializing city in the UK and Germany: conceptual approaches and empirical findings in comparative perspective», *Urban History*, v. 47, Special is. 2, 2020, p. 196, https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/article/deindustrializing-city-in-the-uk-and-germany-conceptual-approaches-and-empirical-findings-in-comparative-perspective/52FE3D62145A281C323D4461AB7DB613 Доступ 15.12.2021.

наприкінці XX – на початку XXI століття. Вони вплинули на колективну ідентичність мешканців, породжуючи, наприклад, питання, чи можна Шеффілд надалі позиціонувати як «сталеливарне місто» після закриття заводів?[203].

Радянський стереотип образу Харкова домінує в Генеральному плані розвитку міста 2019 року, у якому назви кількох підрозділів подані з наголосом на індустріальні періоди розвитку міста, натомість залишаючи без чіткого визначення особливості початку XXI століття. Як це впливає на практику політичного життя, показали міські вибори 2020 року. Під гаслом «Без заводів немає Харкова!» ішов на вибори харківського міського голови О. Кучер – представник найбільшої парламентської партії «Слуга народу» і тогочасний голова Харківської обласної державної адміністрації[204]. Вибори він програв, і не випадково.

Для фахівців з урбаністики подібні проблеми індустріальних міст не є чимось унікальним. У типологічно схожій ситуації опинялися Манчестер наприкінці XIX століття, міста Рурського басейну в Німеччині та Фабричного (сьогодні – «Іржавого») поясу США в другій половині XX століття, Лондон у період 1970–1980-х років, Лодзь – після 1989 року та багато інших. Процеси деіндустріалізації всюди були нелінійні і подекуди суперечливі. Наприклад, Детройт протягом багатьох десятиліть переживав значні кризові явища, населення індустріального гіганта скоротилося в період з 1950 по 2010 рік із майже 1,8 млн до 713,7 тис. жителів, причому 25 % втрат припало на десятиліття перед останнім переписом населення 2010 року[205]. У 2013 році Детройт став найбільшим містом-банкрутом США[206]. Проблеми, спричинені деіндустріалізацією, змусили владу міст багатьох країн шукати виходу із кризи на шляху, значно відмінному від того, який вважався загальноприйнятим у XX столітті, ба більше, повертатися до практик і досвіду другої половини XIX століття[207]. Дослідники історії міст Великої Британії доводять, що деіндустріалізація, яка істотно вплинула на країну, не є занепадом, і пропонують новий метанаратив історії Британії після закінчення Другої світової війни[208].

Натомість у Харкові наполегливо просувають дискурс збереження промислового потенціалу міста. Проте його адепти не знають або ігнорують той факт, що сто років тому Харків сприймався передусім як культурний (або – «*умственный*») центр. Другою ознакою міста тих часів була торгівля. Повернення та просування таких образів сьогодні може стати однією з ознак включення Харкова

[203] Arnold, J., Becker, T., Smith, O. S. «The de-industrializing city…», p. 195.

[204] «Без заводів немає Харкова!», *Слуга народу,* Харківська область, 2020, жовтень, № 2.

[205] Seelye, K.Q. «Detroit Census Confirms a Desertion Like No Other», http://www.nytimes.com/2011/03/23/us/23detroit.html?_r=1 *Доступ 10.01.2018*.

[206] Детройт став найбільшим містом-банкрутом США, https://dt.ua/WORLD/detroyt-stav-naybilshim-mistom-bankrutom-ssha-133149_.html Доступ 11.01.2018.

[207] *Urban Governance: Britain and Beyond Since 1750*. Ed. By R.J. Morris, R. H. Trainor. Routledge, 2000. p. 2–3.

[208] Andrews, A. «Bibliography of urban…», p. 756.

у сучасний глобальний світ. Для більш ґрунтовного погляду на «харківський випадок», уважаємо, варто ближче придивитися до іноземного успішного досвіду подолання кризових явищ. Американська соціолог Ш. Зукін, німецький історик А. Нойман, аналізуючи стратегії виходу з кризи великих міст США в 1990-х роках, портового Гамбурга, індустріальних міст Рурського басейну наприкінці XX – на початку XXI століття, довели, що перехід від традиційного виробництва речей до виробництва більш абстрактних продуктів має життєдайний характер, що культурний капітал став так само реальним, як інвестиційний, а знання та культура стали головним джерелом розвитку[209]. Заходи, здійснені владами міст цих регіонів, сприяли успішному подоланню проблем соціального та економічного характеру. Водночас це не означало, що міста припинили стикатися із іншими викликами, на які потрібно вчасно й адекватно реагувати.

Урбаністи, історики та практики, зважаючи на досвід міст інших регіонів світу, мають зрозуміти, що кризові явища економічного характеру в Харкові – не унікальне явище. Пострадянське суспільство мало свої особливості протікання процесів деурбанізації та деіндустріалізації, зокрема, через низьку здатність до соціальної мобільності, закладену радянською «школою життя». Тому чисельність населення Харкова скоротилася між 1989–2014 роками на 10 %, з 1 610 млн до 1 451 млн осіб[210], тоді як мешканці Детройта проявили значну мобільність і шукали кращого життя поза межами свого регіону. Величезна кількість тих осіб, які втратили роботу на промислових підприємствах Харкова, втратили й відносно високий (з огляду на критерії другої половини XX століття) соціальний статус, але стали дрібними й середніми торговцями. У сучасному Харкові динамічно розвиваються сфера IT-індустрії, банківська справа, торгові та розважальні комплекси. Вони мають посісти чільне місце у формуванні нового/старого образу міста так само, як Docklands у Лондоні, Atlantic Station в Атланті, Stary Browar у Познані[211].

У сучасній світовій історичній урбаністиці одним з пріоритетних є питання якості управління містами. Попри наявні в Україні, Харкові зокрема, напрацювання з історії органів міського самоврядування, результати їх діяльності подаються в некритичному позитивному контексті. Залишається поза увагою

[209] Зукин, Ш. *Культуры городов*. М., 2015, с. 11; Neumann A., «From Fordist to neo-liberal urban spaces in times of de-industrialization: a conceptual frame for a complex relationship», *Urban History*, 47, Special is. 2, 2020, p. 234–235, https://www.cambridge.org/core/journals/urban-history/article/from-fordist-to-neoliberal-urban-spaces-in-times-of-deindustrialization-a-conceptual-frame-for-a-complex-relationship/2A4A16FC8D7B3B03982D417AE8BC16B7. Доступ 15.02.2021.

[210] Івченко, А. *Міста України. Довідник*. К.,1999, с. 27.

[211] Кравченко, В. В. *Харьков/Харків…,* с. 317–318; *Харків необхідно позиціонувати як столицю IT-технологій*, http://varta.kharkov.ua/news/technology/1118033. Доступ 12.01.2018; Баранцев, П. *Міста України в контексті процесу глобалізації*. К., 2012, с. 37; Чорний Д. М. «Харків як об'єкт урбаністичних студій: контексти, підсумки, нові орієнтири». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. Харків, 2018. Вип. 26, с. 159.

в сучасній історіографії радянська доба. Усе це, на наш погляд, ускладнює розуміння витоків та масштабів проблем управлінського характеру в умовах імплементації норм законодавства України 2015 року з територіально-адміністративного устрою. Тож важливо дослідити, як, у який спосіб управлінські практики радянської тоталітарної доби збереглися та реалізуються в сучасній Україні[212]. У цьому контексті варто шукати відповідь на проблеми і практики управління міськими просторами із використанням підходів «постколоніального урбанізму». Останній сприймається в нас спрощено, як такий, що стосується лише аналізу урбаністичних процесів винятково по містах «Глобального Півдня», які долають колоніальний спадок. Проте Шеньчжень, Сингапур, Гонконг, Бангалуру та інші міста продемонстрували, як ефективно може працювати приватно-державне партнерство, як співіснують неоліберальні та традиційні цінності, долучаються до перетворень урбаністичного характеру різні соціальні групи міського населення[213]. Застосовуючи підхід «постколоніального урбанізму», необхідно чітко розуміти, які часові рамки та які проблеми ми досліджуємо, які труднощі є типологічно подібними до труднощів українських міст, а отже, які способи їх подолання варто взяти на озброєння.

До актуальних питань урбаністичних студій з управління містами має належати цілісне уявлення про те, що собою являє простір міста, зокрема динаміка формування площі міста, мережі вулиць, природного та культурного ландшафту, розвитку міського центру, міських нетрів та приміських селищ новітніх багатіїв. Якщо зважати на підходи «постколоніального урбанізму», який займається студіюванням колоніального спадку та особливостями трансформацій через поєднання проєктів націоналізму та розвитку, має посилюватися увага до такого аспекту діяльності міських самоврядувань, як збереження історичної пам'яті, топоніміка, зведення/знесення монументів визначним мешканцям[214]. Після ухвалення в Україні закону 2015 року і здійснення масових перейменувань, що відбулися по всіх населених пунктах держави, дискусії навколо цього питання не вщухають. Процес пошуку нового обличчя міста під час і після декомунізації спричинив значну активність членів громади, носіїв як українського національно-патріотичного, так і радянського (колоніального, малоросійського) дискурсів, зіткнення на цьому ґрунті міських владних інституцій із представниками громадянського суспільства. Ситуація в Харкові полягає в тому, що топонімічні питання та пов'язані з ними різноманітні аспекти визначення міської ідентичності залишаються вкрай політизовані. В місті не вщухають, наприклад, конфлікти навколо перейменування проспекту маршала Г. Жукова на честь діяча українського дисидентського руху генерала П. Григоренка. Типологічно схожі

[212] Urban Governance..., p. 15–23, 47–68, 69–85, 86–99, 150–163,

[213] *Worlding cities: Asian experiments and the art of being global*. Ed. by A. Roy and A. Ong. Wiley-Blackwell. 2011, p. 9, 21, 23, 312.

[214] Ibid., p. 312.

конфлікти між громадськістю і міською владою відбувались і в інших пострадянських країнах[215].

Ще однією з актуальних проблем діяльності міських самоврядувань є вибір моделі ревіталізації міських територій. У світі є кілька варіантів її розв'язання: адаптація колишніх промислових об'єктів під нові потреби, цілковите очищення території під забудову новітніми житловими, офісними та розважальними комплексами, органічне поєднання «старих» функцій частини промислових об'єктів із новими потребами довкілля міст, насичення міського простору парками, зонами відпочинку, закладами освіти й культури. Для розв'язання проблем також використовують практики, основані на спільних діях міської влади й бізнесу, співпраці в рамках трикутника самоврядування-бізнес-громадськість, віддають території на повний відкуп бізнесовим структурам[216]. Завдання урбаністичних студій полягає в дослідженні всіх можливих моделей і висування пропозицій для оптимального розв'язання, зважаючи на специфіку кожного окремого міста або району/кварталу міста. Як свідчить досвід міст Європи та Північної Америки, найбільш оптимальною виглядає формула співпраці в рамках вищеназваного трикутника.

Харків, як і будь-яке сучасне велике місто, є складною економічною, соціальною та культурною системою. Тому урбаністичні історичні дослідження головного міста Слобідської України потребують розширення фокусу. Варто спиратися на ідею невідворотності еволюції міста, переосмислити поняття урбаністичної кризи, трактуючи її як таку, що надає стартові можливості до нового розвитку, а не є ознакою цілковитого занепаду, використовуючи підходи студій з деіндустріалізації та постколоніального урбанізму. Очевидним виглядає поглиблене опрацювання проблем еволюції образу міста на різних історичних етапах, визначення площі та простору міста, оптимізація кроків зі збереження та підтримання історичної пам'яті, моделей та механізмів ревіталізації. Уважаємо також, що для адекватного вписування історії Харкова у світовий контекст потрібні наскрізні студії головних проблем протягом усього періоду існування міста в світовому контексті. Настав час говорити про Харків у такому ключі, щоби запобігати виникненню ситуацій невизначеності, коли мешканці й діячі міського самоврядування опиняються заручниками між випадковістю та вибірковістю тих чи тих рішень, що гальмує просування міста в нові реалії XXI століття.

[215] Горбач, Д. Декомунізація Східної Європи: чи правильним шляхом іде Україна, https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/11/10/7040071/. Доступ 12.01.2018; Декомунізація у Польщі: майже 1000 вулиць буде перейменовано, http://naszwybir.pl/dekomunizatsiya-u-polshhi-majzhe-1000-vulyts-bude-perejmenovano/. Доступ 10.01.2018; Тахтаулова, М. «Харківська топоніміка: етапи декомунізації», *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. Київ, 2017. № 1 (2), с. 142–151.

[216] Hewitt, L. E. «Associational culture and the shaping of urban space: civic societies in Britain before 1960», *Urban History,* v. 39, is. 4, 2012, p. 593–606; Cymer, A. *Город: перезапуск*. https://culture.pl/ru/article/gorod-perezapusk Доступ 4.12.2019.

РОЗДІЛ ІІ.
МІСТО МЕТАФОРИЧНЕ

Сергій Білівненко, Володимир Мільчев

ЗАПОРІЖЖЯ – МІСТО КОЗАЦЬКЕ: МЕТАФОРА ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Каркасом, основою для існування соціуму як міцного цілісного утворення є «слово», «слово» прив'язує представників різних етнічних та соціальних груп до певного місця пам'яті та наділяє смислами їхню діяльність. Люди починають корелювати свій патріотизм чи космополітизм із певними фреймами пам'яті, що на підсвідомості або й осмислено зобов'язують особу вибудовувати повсякденні практики відповідно до спільної історичної пам'яті. Таким словом для міста Запоріжжя є його назва, що прив'язує населений пункт (до речі, шостий за кількістю населення в Україні) до цілого пласту української національної пам'яті, одного зі стовпів українського націєтворення – запорозького козацтва. Проте травми колоніальної співучасті у просуванні російської держави на південь та захід від питомо російських територій, прагнення пояснити собі доцільність загалом існування національних самовизначень в епоху глобалізації призводять до багатовимірних криз ідентичностей, які притаманні людству в усі часи трансформацій, але особливо в епоху змін традиційного укладу.

Немає жодної країни, жодного регіону в сучасному глобалізованому світі, який не зазнав би тотальних змін упродовж останніх двох століть. Саме на ці два століття припадає формування сучасного південноукраїнського регіону в тому вигляді, яким ми його бачимо кожен зі свого ракурсу. Цей ракурс визначається освітою, сімейними традиціями, знанням мов, ерудованістю. Для певної частини населення регіону питання про дату народження міста чи про те, яким є його «обличчя», звернене до зовнішнього світу, є питання власної ідентичності та життєвої стратегії. Водночас коли йдеться про українське чи не сповна коріння того чи того міста, то дати однозначну відповідь досить складно, оскільки цьому заважає величезна мобільність населення Південної України в минулому. Тож сьогодні переважно тут не працює архетип на кшталт «славна спадщина предків», адже «предки» досить часто сходилися в смертельному герці, і обирати, чия спадщина «більш славна», доводилось уже за принципом «переможець отримує все», зокрема і право творити історичний наратив і доносити його до всього цивілізованого світу.

У багатьох людей, які відвідували сучасне м. Запоріжжя, могло скластися враження, що, попри свою публічну та показову російськомовність, його населення сповна живе «козацьким міфом» та є його активним творцем. І справді – над адміністративними будівлями обласних, міських і районних рад і адміністрацій міста, поряд із державними прапорами, «стяги в'ються малинові» Запорізької області та м. Запоріжжя. На першому зображено герб історичного Запорожжя – козака з мушкетом, на другому – модифіковану версію герба м. Олександрівська 1811-го року, основною символікою якого вже є «перемога сили вогневої міці імперії над кримцями». «Запоріжжя – колиска державності України», – сповіщає мешканців і гостей слоган на центральній площі міста. Численні магнітики у вигляді козаків, брелоки-булави та розмальовані «мамаями» дерев'яні й керамічні мисочки-сувеніри, із надписами «Січ», «Хортиця», «Запоріжжя» чекають на свого покупця в більшості торгових закладів, орієнтованих на приїжджого...

Отже, відповідь на запитання про те, представники яких саме етнічних груп та соціальних верств домінували серед першопоселенців нашого рідного міста, є справою, на перший погляд, простою. Людина, слабко обізнана із історією нашого міста, може сказати, що першими мешканцями Запоріжжя, звісно ж, були запорожці, тобто запорозькі козаки. І... майже не помилиться! Якщо не зважати на той факт, що сучасне місто Запоріжжя є історичним правонаступником міста Олександрівська (перейменованого в 1921 році), яке, своєю чергою, напряму походить від Олександрівської фортеці Дніпровської лінії укріплень (1770 рік), зведеної Російською імперією.

Запоріжці не єдині у своєму прагненні віднайти початки власного міста, виявити всі аспекти його існування. Схожі студії супроводжують історичний дискурс майже кожного міста не лише Південної України, а всього світу. Прибічники різних версій висхідної межі літочислення міста Запоріжжя продовжують активно озвучувати свої позиції. На нашу ж думку, головною проблемою є надумана конфронтація «історії міста» та «історії території міста». Намаганням підтягнути події із розряду «історії території міста» до власне «історії міста» призводить до маніпуляцій та вибудовування помилкових історичних конструктів, які не враховують тієї самої соціокультурної цілісності ґенези міста Запоріжжя. Поява цієї цілісності пов'язана із способом життя мешканців певного населеного пункту, формуванням верств населення, що ведуть той самий міський спосіб життя.

Перед дослідниками постає питання і про вплив того чи того етносу на формування міського способу життя, на саме «обличчя» міста. І чи має право будь-який етнос претендувати на першість урбаністичного способу життя в регіоні. Постає питання і цивілізаційної належності міст Південної України від кінця XVIII до половини XX століття. Захоплення османських і татарських та заснування «нових імперських» міст російської державою, тотальне заселення міст Півдня українцями в XX столітті, перетворення колишніх сіл та селищ на міста, участь у створенні нових мономіст, докорінно змінилося ставлення і самих українців до міської культури. Адже на відміну від інших регіонів, де вже існувала стала українська традиція міщанства, руральність українців на Півдні була панівною та разом із «козацьким міфом» ставала таким собі маркером «свій-чужий».

Розуміння попереднього життєвого досвіду городян, їхнього бачення себе в історії міста, що вдається встановити завдяки его-джерелам, виводить на певні історичні реконструкції. Ці реконструкції, звичайно, умовні, але дозволяють наблизитися до розуміння «духу» того чи того міста, з'ясувати загальне та локальне, виокремити ті важливі точки відліку, які дозволили певному населеному пункту зі схожими стартовими позиціями стати значущим міським центром в історії регіону, а іншим опинитися в статусі аутсайдерів та рухатися у фарватері головних форпостів модернізації краю.

Датою заснування сучасного міста Запоріжжя ми на сьогодні вважаємо 1770 рік, відколи починається саме безперервний розвиток населеного пункту. Це поселення має за основу і Олександрівську фортецю Дніпровської лінії укріплень, і запорозькі зимівники, а впродовж історії прийняло до свого складу й навколишні селища із різноманітним населенням і сьогодні є чудовим українським містом Запоріжжя.

Поява Олександрівської фортеці була напряму пов'язана із черговим етапом просування Російської імперії у південному напрямку в останні роки історичного буття Війська Запорозького Низового (ВЗН). Тому загальноприйнятою тенденцією, майже гарним тоном, для вітчизняної історіографії під час реконструкції початкового періоду історії міста стало винесення запорозького елемента «за дужки». Запорожці при цьому зображуються як непримиренні антагоністи імперської військово-бюрократичної машини, непричетні до новоприбулого населення Олександрівської фортеці. Ще далі пішли в своїх оцінках місцеві апологети «фолк-хісторі», люди здебільшого патріотично налаштовані, щиросердо закохані в козацьку минувшину, часто й самі дотичні до діяльності неокозацьких формувань, але здебільшого слабко освічені (навіть за наявності в них дипломів про вищу освіту) та схильні розглядати історичну науку виключно як один із інструментів ідеологічної боротьби в умовах сучасної гібридної війни. Як результат, маємо ще більш ускладнену форму несприйняття імперського періоду в історії рідного міста – Запоріжжя.

«Олександрівський» період його історії, як правило, тепер намагаються інтерпретувати в такий спосіб. Фортеця, від якої воно веде свій початок, проголошується абсолютно чужорідним утворенням, заселеним ненависними вояками-московитами та завезеними «*иванами, не помнящими родства*», з числа засланців-каторжан. Такою собі «австралією», що стала на якір на лівому березі Дніпра… Звісно ж, що таке «явище» жодною мірою не може претендувати на роль історичного попередника славного козацького міста Запоріжжя! Вихід побачили в тому, щоби проголосити 250-річчя заснування міста «несправжнім». Мовляв, місто тут було і до 1770 р.: і Січ шуміла-гуляла на Хортиці, прямо як у Гоголя, і Хмельницький під Дубом зупинявся, і Сірко під ним же листа султану писав. Ну а кому не досить, то можна й далі вглиб віків спуститись – аж до часів Святослава чи навіть геродотової змієногої богині Апі! Одним словом,

«хоч від підкови козацького коня, аби не від московської фортеці» слід починати вік міста Запоріжжя.

Певного анекдотизму цій ситуації додає те, що саме запорозькі козаки, від самого початку, були постійно присутні серед населення Олександрівської фортеці. Таке твердження повністю збігається із реальною ситуацією 1770-х років, частково закарбованою в історичних джерелах епохи. Відразу зауважимо, що далі ми розглянемо детальніше ті історичні події, що відбувались на території, де виросло сучасне Запоріжжя. Ядром історичного розвитку міста є територія в нижніх течіях річок Мокра та Суха Московки (ліві притоки Дніпра), неподалік їх впадання в останній. При цьому ми не обмежуємо себе вузькими межами міжріччя з огляду на те, що певні фортифікаційні об'єкти й населені пункти, пов'язані із фортецею, могли розташовуватись і на лівому березі Мокрої Московки або ж на правому – Сухої. Треба також згадати й про те, що у XVIII столітті гідрографія М. Московки була дещо іншою та вона впадала не безпосередньо у Дніпро, а в р. Кушугум. Така позиція є науково обґрунтованою та відкидає прагнення притягнути ранню історію й витоки сучасного міста до літописного Протовчого, фортеці Д. І. Вишневецького, туманних натяків польських хроністів і літераторів чи то навіть до Кирійської переправи, згаданої у творі Костянтина Порфірогенета.

Про постійну присутність запорозького козацтва на теренах сучасного міста (ідеться про адміністративні межі 2020 року) свідчать численні археологічні та писемні джерела, що походять від початкового періоду його виходу на історичну арену, тобто з кінця XV століття. Однак присутність ця так і не конкретизувалася появою якихось поселень, які можна було би розглядати як протоміський центр, із тяглим та безперервним розвитком до нашого часу включно. У період 1750–1770-х років на місці заснування майбутньої фортеці, а також у безпосередній близькості до неї існувало лише кілька зимівників запорозьких козаків. Їх наявність на межі «Московской долины» та Великого Лугу під час своєї подорожі з Полтави на Січ, наприкінці 1749 року, відзначив у подорожніх записках Лука (Леонтій) Яценко-Зеленський. Очевидно, що тут ішлося про долину р. Мокрої (а не Сухої) Московки, оскільки плавнево-байрачна зона розпочиналася саме за нею[1].

Зимівники ці, очевидно, виникають уже після завершення російсько-турецької війни 1735–1739 років і стабілізації воєнно-політичної ситуації у краї. За часів «Нової» Січі (1734–1775) зимівниковий спосіб організації господарювання стає явищем масовим та дуже поширеним на всіх теренах Вольностей ВЗН[2]. Понад тридцятирічний період відносного спокою на запорозько-кримському (більш широко – російсько-турецькому) прикордонні дав змогу зимівникам

[1] Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). *Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр.*, Грибовський, В., Мільчев, В. (упорядн.). Київ, 2012, с. 17–18.

[2] Олійник, О. Л. *Запорозький зимівник*. Запоріжжя, 1997, с. 30–50.

зміцнитися як у кількісному, так і в якісному розумінні. Однак ситуація змінилася вже наприкінці 1760-х, під тиском зовнішніх несприятливих обставин.

Чергова російсько-турецька війна, що почалася восени 1768 року, значно підвищила градус напруженості у відносинах ВЗН з центральною владою. В кінці жовтня – на початку листопада 1768 року київський генерал-губернатор П. О. Рум'янцев, призначений командувачем Другої армії, кілька разів наказував кошовому отаману П. І. Калнишевському привести ВЗН в повну готовність для відбиття нападів турецько-кримського війська. Однак Запоріжжя виявилося непідготовленим до війни: невдоволена мобілізаційними заходами «сірома» підняла на Січі бунт 26-27 грудня 1768 року[3]. Заворушення відбувалися не тільки на самій Січі, а й в інших великих поселеннях Вольностей[4]. Унаслідок цього боєздатність ВЗН була підірвана, і воно не змогло захистити власні володіння та відбити набіги кримського війська на Єлисаветградську і Бахмутську провінції в грудні 1768 року – січні 1769 року[5].

Саме в таких умовах урядом Російської імперії було прийнято рішення про побудову укріплень вздовж усього кордону із Кримським ханством (Османською імперією) на лівобережжі – від Дніпра до Азовського моря, уздовж течій річок Кінської та Берди (1770 рік) відбулося започаткування Дніпровської лінії та її фортець, одній із яких судилося відіграти значну роль в історії міста Запоріжжя.

Будівництво Олександрівської фортеці було розпочато в серпні 1770 року для захисту від набігів кримських татар. Однак у 1771 році через катастрофічну весняну повінь її будівництво було перенесено на два кілометри вище вододілом до р. Сухої Московки. Фортеця повинна була стати потужним укріпленим пунктом. Маючи форму 15-кутної зірки та площу приблизно 130 га, вона нараховувала 16 капонірів, каземати, 5 казарм для гарнізону, склади для зберігання зброї та обмундирування, церкву і т. ін.[6]

Стосовно козацьких осель, зайнятих російськими військовими командами, можна стверджувати таке. На плані Олександрівської фортеці (Першої) 1770 року зображено 10 зимівників, розташованих уздовж течії р. Мокрої Московки[7]. Вони розташовувалися на невеликій відстані один від одного – 150-200 м; площа, зайнята кожною із садиб, становила приблизно 1 000-1 200 м^2. На кожній із ділянок розміщувалось 2-4 будівлі, які являли собою хати розміром 3 (4) х 6 (10) м[8]. Слід відзначити, що подібна щільна концентрація

[3] Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 127–127 об.

[4] Голобуцкий, В. А. *Запорожское казачество*. Київ, 1957, с. 409–413.

[5] Там само, с. 76–78.

[6] Макидонов, А. В. *Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х - начала 1780-х гг*. Запорожье, 2016, с. 4.

[7] Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 349, оп. 12, д. 5032.

[8] Олійник, О. Л. *Запорозький зимівник*..., с. 21–22, 60.

зимівників на такій невеликій ділянці не була загалом типовою не тільки для всього Запорожжя, але й конкретно для території сусіднього Великого Лугу. Така ситуація може бути пояснена положенням місцевості на перетині кількох водних і суходільних транспортних шляхів: з «волості» (густонаселених територій Гетьманщини, Слобожанщини та Великоросії) через Кічкаську переправу та Хортицький брід на Крим та на Січ. Також це кордон геоландшафтних зон (Пороги й Великий Луг), що поліпшувало економічну конкурентоспроможність тутешніх зимівників. За більш сприятливих умов із цієї агломерації зимівників цілком могла вирости військова слобода ВЗН на кшталт Козирщини, Личкової, Барвінкової Стінки й т. п., розташованих на більш безпечних північних землях Вольностей, уздовж течій рр. Самари, Орілі, Вовчої[9]. Зимівники, що опинилися на території побудови Олександрівської фортеці (як І-ї, так і ІІ-ї), від самого початку розбирали будівельні команди. Зазвичай російські командири пояснювали це необхідністю знесення тих із них, які перебували на відстані рушничного або гарматного пострілу від фортеці (більш широко – від форштадту) та могли прислужитися туркам у разі їх наступу на Дніпровську лінію[10].

Від самого початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почало формуватися передмістя, де селилися родини робітників, що будували й обслуговували споруду, відставні солдати, а також каторжники, про яких зазначимо далі. Запорожців, які переходили на життя безпосередньо до Олександрівської фортеці, її передмість, а також до її «округи», згідно з відомостями, можемо розподілити на дві категорії. Першу з них становили такі, яких як власних «підданців» оселили російські офіцери на самовільно захоплених землях ВЗН. Ці запорожці являли собою категорію селян, які поселялись на поміщицькій землі, отримували від свого патрона кошти на створення власного господарства – побудову житла, купівлю худоби тощо і зберігали особисту свободу на період пільгових років (від 5 до 15), після чого по ревізії вписувалися за ним як кріпаки. З рапортів військового судді М. Т. Касапа кошовому П. І. Калнишевському від 14 та 20 липня 1771 року, видно, що станом на літо того року в околицях Олександрівської фортеці та в ній самій таких значилося 27 осіб (очевидно, разом із родинами)[11].

Другими ж стали ті, які формально не вийшли із Війська, однак воліли жити та займатися купецьким та іншими промислами під захистом російського гарнізону Олександрівської фортеці (також й інших фортець Дніпровської укріпленої лінії)[12]. В окремих випадках представники імперських структур йшли на компроміс у питанні повернення збіглих козаків і посполитих ВЗН на попередні місця мешкання. Здебільшого то були одружені сімейні запорожці. Зокрема,

[9] Бойко, А. В. *Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття*. Запоріжжя: РВП «Видавець», 1995, с. 11, 42–53.

[10] Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Т. 1. Запоріжжя, 2007, с. 187.

[11] Там само, с. 186–187.

[12] РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3, л. 223.

8 серпня 1771 року командувач Другої армії князь В. М. Долгорукий своїм ордером повідомляв П. І. Калнишевського про те, що наказав вислати всіх таких з Олександрівської фортеці та її околиць на попередні місця мешкання – у Кодак та Самару[13].

І, нарешті, була ще одна категорія запорожців. Ідеться про тих осіб, які потрапили до числа перших мешканців та будівничих Олександрівської фортеці не з власної волі, – про «колодників». Поява їх в Олександрівській фортеці була прямо пов'язана із наказом Правлячого Сенату від 30 листопада 1773 року. Згідно з ним для каторжних робіт на Дніпровську лінію мали відправляти засуджених та засланців-поселенців із Смоленської, Бєлгородської та Українсько-Слобідської, Новоросійської, Азовської, Астраханської, Київської та Малоросійської губерній. Перші каторжники з'явилися в Олександрівській фортеці на початку 1774 року. Вже у травні 1774 року тут було 23 колодники і 13 поселених, а в грудні того ж року і тих і інших налічувалося вже 85. Через рік, у листопаді 1775 року, у фортеці було 550 каторжних і поселених. Місцем утримання колодників став «острог», розташований у бастіоні Св. Луки. Він являв собою огороджену парканом казарму[14].

Серед документації Новоросійської губернської канцелярії за 1771–1775 роки збереглося кілька десятків місячних і квартальних відомостей про те, яка кількість колодників, перебувала під слідством у двох провінціях губернії – Єлизаветинській (правобережна частина) та Катеринінській (лівобережна). Частину з них становили козаки ВЗН, звинувачені у скоєнні різних злочинів, здебільшого за гайдамакування. Переважну більшість із засуджених для відбуття покарання було відправлено до Олександрівської фортеці. Оскільки її будівництву приділяли першочергову увагу, саме фортеця фігурує як місце каторжних робіт запорожців-гайдамаків: зокрема, лише в жовтні 1774 року маємо відомості про 17 січовиків, засланих саме туди[15].

Разом з ними за тими самими «гайдамацькими» справами проходила й велика кількість людей, які були, так би мовити, їх «симпатиками» – за частку добичі давали притулок, харчі, коней, лікували в разі необхідності тощо. Дослідивши реєстри відправлених на каторжні роботи, можемо стверджувати, що в кількісному вимірі їх було майже втричі більше ніж осіб, афілійованих із ВЗН. Переважно вони так само потрапляли як колодники саме до Олександрівської фортеці. Як бачимо, всі ці факти мають значно змінити усталений погляд на її зведення тільки як на справу рук «московських каторжників» (саме так – із негативними конотаціями в акцентуванні на їх етнічній належності). Водночас хотілось би застерегти й від можливої та зайвої віктимізації засланих гайдамаків, представленні їх насамперед як невинних жертв імперського уряду. Скоєні ними злочини, поза всяким сумнівом,

13 Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Т. 1..., с. 188.

14 Макидонов, А. В. *Днепровская пограничная*..., с. 45–48.

15 РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3-а, л. 93-100.

були діяннями кримінальними, часто-густо спрямованими не проти абстрактних «жидів і ляхів», а проти цілком конкретних представників все того ж українського населення – у Польській Україні, Задніпров'ї й тому ж таки Запорожжі[16].

Після ліквідації ВЗН та впровадження на землях Вольностей нового устрою, Олександрівська фортеця у другій половині 1775 – першій половині 1776 років стала адміністративним центром Кінсьководського повіту, розташованого вздовж течії р. Кінської – власне на землях Великого Лугу[17]. Очільником новоствореного повіту було призначено запорозького старшину Твердого. Через виконання покладених на нього повноважень частину часу він був зобов'язаний проводити у фортеці[18].

Цей факт маємо сприймати як ще одну вказівку на те, що саме із 1770 року можна вести розмову про сталу міську традицію. Серед науковців превалює думка, що міста – це насамперед люди[19]. З цим складно не погодитися. Проте локації, що використовує міський житель у своїх повсякденних практиках, вимагають постійної осмисленої реакції. Місто – це ще потужний комунікаційний центр. Сільська комунікація також є важливим чинником підтримки існування такого соціуму, але там вона має значення консервативної традиції з мінімальними інноваціями, інакше руйнується основа життєдіяльності, і громада не може самовідтворюватися. Міська ж комунікація, а за нею і відповідна традиція, більш гнучкі, дозволяють вийти за консервативні межі без трагічних наслідків, забезпечують певні нововведення, дають можливість відносно мирно (хоча б певний період) співіснувати на обмеженій міській території різним соціальним та етнічним групам.

Час від часу до фортеці прибували невеликі групи колишніх січовиків з інших земель Запорожжя. Зокрема, у серпні 1777 року, коли виникла необхідність у терміновому перевезенні артилерії з Олександрівської фортеці до Шангірейського та Збур'ївського ретраншементів (у зв'язку з початком повстання кримських татар проти російської присутності в ханстві та побоюванням втручання Османської імперії), Новоросійська губернська канцелярія «по секрету» терміново зайнялася пошуком лоцманів з числа запорожців. Як відомо, місцем їх традиційного мешкання були військові слободи Старий Кодак та Половиця (сучасне м. Дніпро), що розташовувалися саме поблизу першого з дніпрових порогів – Кодацького. Кількість лоцманів, як виходить з документа, була не дуже велика – не більше 40 осіб. Усіх, кого вийшло знайти, відрядили до Олександрівської фортеці для виконання цієї місії[20].

16 РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3-а, л. 90 об, 91, 95 об., 96, 103-103 об., 105 об.

17 РГВИА, ф. 52, оп. 1, д. 79, л. 181–182 об., 440–440 об., 441.

18 Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького (ДНІМ), КП. 166478 / АФД. 156, арк. 81–84.

19 Верменич, Я. В., Дмитрук, В. І., Архипова, С. І. *Міська історія України: проблеми початкового датування*. Київ, 2010, с. 11.

20 Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПбИИРАН), ф. 226, оп. 1, д. 424, л. 150-150 об.

Упродовж 1777–1779 років питома вага запорожців серед мешканців Олександрівської фортеці та її передмість зростала й завдяки примусовим переведенням зимівничан до великих поселень, де було легше їх контролювати російській адміністрації. Подекуди ці переведення спричиняли опір з боку січовиків: згадаємо добре знаний у місцевій історії епізод із загибеллю козака Сагайдака, який, не бажаючи покидати рідне урочище (нині – територія Дніпровського району м. Запоріжжя; пізніше назване його ім'ям – Сагайдачне), відстрілювався від присланих солдатів, а потім загинув у підпаленому ними зимівнику[21].

Також відзначимо, що колишні запорожці та їхні нащадки здебільшого оселялися не в самій фортеці, а в Карантинній та Олександрівській слободах. «Карантинкою» називали казенне карантинне селище, де перебували на карантині торговці й переселенці, які прибували з Криму та інших південних регіонів. Нині район є частиною м. Запоріжжя та відомий під народною назвою «Калантирівка». Стосовно Олександрівської слободи, розташованої на правому березі річки Суха Московка, слід зауважити, що під такою назвою офіційно вона існувала недовго. Також фігурувала під народними назвами Нескребівка (від одного з її першопоселенців – колишнього січовика Івана Нескреби) і Підгородня (тобто та, яка лежить поблизу «города»), а згодом увійшла в аннали історії під офіційної назвою Вознесенки (Вознесенівки) – нині територія одноіменного району м. Запоріжжя[22]. Зауважимо, що Іван Артемійович Нескреба був особою цілком реальною, історичною[23].

Крім цього, дослідження записів метричних книг Свято-Покровської церкви Олександрівської фортеці та її форштадту за 1774–1788 роки, зокрема її антропонімічного матеріалу, дозволяє припустити, що деякі із запорожців-засланців, зрештою, могли після відбуття терміну покарання залишитися на постійне мешкання саме тут[24]. Тож можна впевнено стверджувати, що запорожці становили достатньо помітну верству населення Олександрівська (у період 1784–1785 років фортецю було перетворено спочатку на «форштадт», а потім і на «посад») та його передмість аж до початку нової російсько-турецької війни у 1787 році.

Створення Г. О. Потьомкіним «Війська вірних запорозьких козаків», згодом перейменованого на Чорноморське козацьке військо, послугувало каталізатором процесу повернення колишніх січовиків з міщан і селян до козацького стану. Принаймні саме з цього моменту вони та їхні родини починають фігурувати як такі, що належать до Чорноморського, інколи до Катеринославського (Ново-Донського) козацького війська. Після завершення війни та наділення чорноморців землею на Кубані більшість запорожців-чорноморців разом із близькими переселяється туди, назавжди полишаючи Олександрівськ. Найбільш масовим став їх вихід 1793 року[25].

Отже, як ми змогли побачити, уже від перших часів заснування Олександрівської фортеці запорозький козацький субстрат відіграв важливу роль у подальшому розвитку міської інфраструктури та формуванні її населення. Однак, як би нам цього не хотілося, не він перший стимулював урбанізацію. Вдале географічне розташування зведеної імперією фортеці автоматично накладало на неї і військові функції, і адміністративні, будівельні, церковні, медичні, освітні, каральні, фіскальні та інші. Цілком очевидно, що для забезпечення всіх зазначених функцій у фортеці з'являлися особи, що могли забезпечити їх виконання. Всі вони були представниками Російської імперії. Певна кількість офіцерів, священників, лікарів гарантували саме міський темпоритм розвитку поселення. Саме від цього часу з'являється міська схема організації населеного пункту. Адже сільські поселення, якими були запорозькі зимівники, мають здебільшого горизонтальну схему організації взаємодії між мешканцями, коли господар зимівника є лише першим серед рівних. Він має право на землю, господарство, має право наказувати та навіть карати, але при цьому його правовий статус умовний, і він кардинально не вивищується над іншими козаками та посполитими. У міському ж поселенні, риси якого були притаманні Олександрівській фортеці навіть у ранній період її існування, градація мешканців очевидна. З'являється верства населення, що доносить волю вищих органів влади до всього загалу мешканців, причому розпорядження закріплюються письмово. Згідно з теорією комунікації це також є ознакою міського поселення. Лише пізніше така форма комунікації як писемна поширюється на сільські поселення, а не навпаки[26].

Звичайно, ми чудово розуміємо, що жодна інша фортеця Нової Дніпровської лінії укріплень не перетворилася на місто, тільки Олександрівська фортеця внаслідок свого географічного розташування стала об'єктом цілеспрямованої політики перетворення на місто у період 1782–1783 років, оскільки імперія потребувала повітового центру, і чинник близькості до стратегічного транспортного коридору у вигляді річки Дніпра, імовірно, став вирішальним. Цілком логічно, що подальше існування фортеці, потім посаду та міста Олександрівська напрацьовували свої особливі комунікативні та інформаційні потоки, які то посилювалися, то слабшали залежно від спроможностей населеного пункту та запитів до нього як з боку влади, так і мешканців краю та самого міста. Проте можемо

[21] Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Т. 1..., с. 162–163.

[22] Там само, с. 245–246, 277.

[23] Макидонов, А. В. *Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774-1788).* Запорожье, 2017, с. 48, 64, 69, 88, 96, 105.

[24] Там само, с. 22, 32, 48, 64.

[25] Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Т. 1..., с. 262–301.

[26] Бублик, О. Г. *Джерела з історії міської забудови Катеринославщини кінця XVIII – початку XX ст.* Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2017, с. 121.

з певністю говорити про наступність інформації, що накопичувалася та передавалася аж до сьогодення і є одним із джерел саме міської історії Запоріжжя[27].

Наприкінці зазначимо, що соціокультурна цілісність сучасного Запоріжжя є багатогранною та має значну кількість чинників ідентифікації, одним із головних є інформаційно-комунікативний аспект розвитку міста. І саме коли була забезпечена наступність передавання інформації і ця традиція більше не переривалася, можемо стверджувати про сталість і тяглість міського простору Олександрівська/Запоріжжя.

Сподіваємось, що сукупність актуалізованого нами фактажу дозволить читачеві по-новому подивитися на характер взаємовідносин запорозького козацтва із адміністрацією Олександрівської фортеці, яка була одним із опорних пунктів імперської колонізації регіону в період 1770–1780-х років, та значною мірою змінити усталені погляди. Як було показано, запорозьких рис у начебто абсолютно «не-запорозькому» обличчі м. Запорожжя «олександрівського» періоду його історії набагато більше, аніж здається.

Звичайним є запитання щодо тяглості запорозької традиції у свідомості, колективній пам'яті мешканців Олександрівська/Запоріжжя. Відповіді на нього шукали багато дослідників. Найбільш відомий з них – історик Яків Павлович Новицький, який збирав і документував «запорозьку спадщину» XIX сторіччя, і, за свідченнями Гаврила Гордієнка, його книга була в багатьох родинах мешканців Олександрівська. Щодо символів та метафор, то ще на початку XX століття таким «запорозьким символом» стала могила кошового отамана Задунайської Січі Йосипа Михайловича Гладкого, на могильній плиті якого вибито перші слова вірша Тараса Шевченка «До Основ'яненка»:

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!

Цю могилу за свідченнями Гаврила Гордієнка навідували проукраїнськи налаштовані мешканці Олександрівська[28]. І, звісно, перша україномовна газета, яка почала виходити в Олександрівську в 1918 році, отримала назву «Січ», з якої знаємо про існування українського товариства «Запорожець», бойова організація мала назву «Вільне козацтво» тощо. Це все одночасно показувало існування запиту в місцевого населення на козацько-запорозьку спадщину та при цьому підживлювало реальність існування «запорозького духу» в міщанах та селянах. Та й створення «Новітньої Запорозької Січі» (Лисогорський Повстанський Партизанський Курінь) на Лисій Горі в околицях Олександрівська загоном проукраїнської молоді Олександрівська та Вознесенки теж вписується в той же «козацький міф»[29]. І як це не дивно, але єдиною силою, яка могла потенційно чини-

[27] Бублик, О. Г. *Джерела з історії*..., с. 121–122.

[28] Гордієнко, Г. *Під щитом Марса. Спогади. Т.1*. Філядельфія. 1976, с. 12, 36.

[29] Там само, с. 178.

ти опір більшовикам на Півдні України було саме українство просто через свою кількісну перевагу над усіма іншими етнічними групами регіону та існуванням пристойної національної ідеологеми, основаній на козацькій традиції.

Риторичним є запитання, чи був у таких умовах вибір у радянської влади в 1921 році щодо перейменування міста Олександрівська, що в усній історії пов'язувався із царем Олександром І, онуком Катерини ІІ, чий пам'ятник у «столичному» Катеринославі був повалений та сплюндрований непристойними написами. Зв'язок із запорозьким, «до-міським» періодом історії чудово усвідомлювали і імперські російські, і радянські чиновники XIX–XX століть. Саме цим пояснюється наявність кольору малинового стяга козацького Запорожжя на верхньому полі герба повітового міста Олександрівська Катеринославської губернії. Ще одним класично еклектичним (чи синкретичним) прикладом був образ радянського Запоріжжя, що втілився в його гербі: поєднання символів українського козацтва, гідроенергетики, металургії та машинобудування. З позиції прагнення радянського керівництва міста це була спроба поєднати наднаціональне та національне, але з погляду довгострокової перспективи цей герб, як і його попередник, разом із низкою інших чинників апелювали до націєтворчих устремлінь українців краю.

Оксана Довгополова

ОБРАЗ ОДЕСИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ – ПОГЛЯД ЗСЕРЕДИНИ ТА ЗЗОВНІ

Образ міста подекуди створюється не тільки реальними фактами його історії або сучасності. Часто його творять художні тексти чи фільми. Одеса – місто з достатньо потужним «зовнішнім» образом. Крім того, якщо дивитись у загальноукраїнській перспективі, це дуже проблемне місто в багатьох контекстах. Дозволимо собі послатися на міркування Ярослава Грицака, який визначає Одесу всередині України як «такий маленький субрегіон» і при цьому зауважує: «Він окремий, його не вдається включити в інші регіони»[30]. Важливою є думка цього дослідника про стратегічну важливість Одеси як регіону для буття України в цілому: «Одеса, на мою думку, надалі залишається найбільш проблематичним і найважливішим містом України. Моя теза: якщо ми хочемо змін в Україні, мусимо дуже сильно працювати з Одесою»[31]. Текст, у якому містяться ці слова, називається «Одна? Дві? Двадцять дві?» та присвячений проблемі української ідентичності, багатошаровість якої багато дослідників сприймають як проблему, а Грицак пропонує натомість бачити її як ресурс.

У контексті значущості Одеси для існування України важливо розуміти, якою саме бачать одеську своєрідність в цілому, в інших регіонах України. Що

[30] Грицак, Я. «Одна? Дві? Двадцять дві?», *Збруч*, 2020, https://zbruc.eu/node/95051. Доступ: 01.10.2021

[31] Там само.

саме прочитується в сильному одеському міфі? Водночас важливим є й інше питання: що всередині Одеси бачать як ядро міфу?

Ці питання як значущі поставила команда проєкту «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», розпочатого 2019 року в Одесі. Питання Одеського міфу та його інтерпретації всередині України є одним з пріоритетів у процесі реалізації проєкту як платформи культури пам'яті. В рамках проєкту було здійснено кілька експертиз, спрямованих на розуміння образів міста. У цьому тексті ми пропонуємо висновки експертів щодо представленості образів Одеси в сучасній українській художній літературі, а також тих тем «одеського тексту», які зараз з якихось причин опинилися в тіні.

Образ Одеси в сучасній українській літературі українською мовою

Образ Одеси в сучасній українській літератури аналізувала кандидатка філологічних наук, літературознавиця та літературна критикиня Ганна Улюра. Виходячи з того, що експертиза Ганни Улюри здійснена у формі анотованого покажчика з висновками, надаємо тут загальний висновок експертки:

«Перше і очевидне важливе спостереження: книжок, написаних українською мовою, де місцем дії була б Одеса, чи Одеса становила б головний функціонал, чи була б магістральним сюжетом, зовсім небагато. Цю кількість не можна порівняти з корпусом книжок про Львів, наприклад, до яких ідеологічно і мотиваційно книжки про Одесу близькі. Так само не до порівняння з книжками про Київ, які чітко розпадаються на історії про різні часи й різні райони. Найближчий за чисельністю до корпусу книг про Одесу – корпус про Житомир і Бердичів. Це з огляду на те, що Одеса – і міфологема по суті, рівнозначна Львову, і туристична принада. Причин цього бачиться дві. Перше: міська влада не заохочує і не фінансує книжкові проєкти, які мали б висвітлювати історію і топологію міста (як це роблять Львів, Київ та, зрештою, Житомир, і то дуже дієва практика на рівні популярної літератури). Друге: україномовних письменників, які походять з Одеси, небагато. Вони про місто і пишуть кінець кінцем, але три-чотири автори не роблять тему мейнстримом.

Друге важливе спостереження не відповідало вихідній гіпотезі і не було очевидним. Інтертекст Одеси. Одеса – потужний літературний міф, що дуже чітко видно, коли про місто пишуть в російськомовній літературі. Образ і міф міста в такому разі зшивають з цитат з творів Буніна, Катаєва, Бабеля та ін. Це можна помітити на прикладі, скажімо, «Одеської саги» Юлії Верби, написаній російською мовою на замовлення видавництва «Фоліо» в серії «міські саги». Серед проаналізованих книжок є тільки одна – роман В. Івченка, який послуговується в моделюванні історичної Одеси циклом оповідань Бабеля. Ревізією, а не ретрансляцією літературного міфу про Одесу в поезії послідовно зайнятий Б. Херсонський, який теж долучає корпус російських творів про Одесу до своєї поезії. Українські автори воліють відходити від суто літературного канону в зображенні Одеси, оскільки сприймають його як релікт «великороської літератури». Натомість іде робота – повільна, але послідовна – з вибудовування суто українського інтертексту. Тут примітний роман Івана Козленка «Танжер» і романи Євгена Стеблівського, який робить Одесу містом, що надихало український авангард 1920-х, Юрія Яновського і Олександра Довженка зокрема. Інтертекст Одеси в такому разі – це не літературні цитати, а переважно кіноцитати. Зокрема, одна з найчастотніших – Потьомкінські сходи з канонічного фільму «Броненосець Потьомкін». І метонімічно – полишена напризволяще колиска з немовлям, вона стає топосом на означення Одеси. Ще один аспект формування й оновлення інтертексту можна простежити в творах зовсім молодих авторів, «нульовичків» і «двітисячідесятників». Вони відходять від класичної української традиції і водночас від класичної російської традиції та формують поетичні топоси на кшталт того, як робить Дебора Леві з Грецією – реміфологізуючи, вписуючи місто у вищий міф – біблійний. Тут варто відзначити прозу Ганни Костенко. Наголошу: формування пізнаванного інтертекстуального поля щодо Одеси в сучасній українській літературі – найбільш проблемна зона, робота тут тільки почалася і вона не є зараз результативною. Відмовившись від Одеси Бабеля, сучасна українська проза ще не може запропонувати щось таке впізнаване, як Одеса Яновського через те, що твори Яновського та інших модерністів, які писали про Одесу, мають вельми обмежене читацьке поле. Буде розширюватися поле, буде розширюватися й інтертекст. Ці процеси можна стимулювати, активуючи забуті й підзабуті твори про Одесу українською мовою.

Твори, які написали автори-одесити і автори, які не походять з Одеси, принципово не відмінні, коли йдеться про зображення міста. Більша деталізація суто в географічно-історичному плані в авторів-одеситів підважується постійною темою бездомності, образом міста, в якому не можна бути своїм, міста, заточеного під зайд і туристів.

За відсутності літературного прецедентного тексту, його роботу на себе у формуванні міфу про Одесу бере (пост)фольклорний. Найчастіше згадка про Одесу в сучасній українській літературі виникає так: «як говорять в Одесі», «як то було в старому одеському анекдоті». Зазвичай далі йде фраза чи байка, яка не стосується південноукраїнської говірки чи якоїсь прив'язки до реалій півдня. Ці фрази є маячками: зараз буде щось дотепне і сильно застаріле. Такі фрази використовують для характеристики героя: той, хто так говорить, – чоловік старший середнього віку, малодосвідчений, з претензією на почуття гумору.

Тут же і так само звучить тема єврейської Одеси. Тільки в шести зі 102 гасел одеські євреї є героями або темою твору, тільки в чотирьох зі 102 розкривається тема Шоа. Голокост не пов'язаний з темою єврейської Одеси, бо її заступає тема Одеса-під-румунами, цікавість до якої все посилюється і переважно не завдяки історичній прозі, а фантастичній і фентезійній. Зараз же єврейська Одеса зводиться до того, що фраза «як говорять в Одесі» трансформуєтеся в «як казав один старий одеський єврей». Це як одеські, означені в сучасній українській лі-

тературі, анекдоти про «ідіш маме». Словосполучення «типова одеситка» використовують для позначення жінки семітської зовнішності віком тридцять п'ять плюс, натомість «типовий одесит» – це лисуватий повновидий чоловік під п'ятдесят без етнічно виражених ознак.

Імітації південноукраїнської говірки чи акценту є тільки в двох книжках з проаналізованого корпусу. Коректно виконані. Побіжно: в рецепції «Танжера» саме це стало проблемою, читач звик до елементів регіональних говірок у романах про Галичину чи Буковину, але був шокований, що й на Півдні українська мова має свої лексичні й фонетичні варіанти. Найчастіше україномовні автори, щоби передати одеське походження героя, «перекладають» його російською мовою – як правило, спрощеною, власне, просторіччям.

Одна четверта всіх згадок про Одесу й одеситів у літературі українською мовою супроводжується міркуваннями про русифікацію міста. Автохтони або не розуміють української, або знецінюють її. Це стосується і радянської Одеси, і сучасної. Натомість україномовних одеситів описують як певний анклав, як чи не дисидентів. З цією темою весь час сполучаються ще дві: побутове хамство в розбещеному туристами місті і високий рівень криміналу. Напряму ніде «жлобство» і кримінал та російська мова не пов'язані (навіть у романі Забужко, яка натомість залишає цю кореляцію достатньо прозорою), але послідовний перехід від теми до теми такий зв'язок конструює вже у сприйняття читача. Кримінал і русифікація – тема, яка стосується і Києва, скажімо, і Харкова в сучасній українській літературі, але там вони подаються як хвороби великих міст, в яких послаблені родинні цінності і тяглість традицій. В Одесі ці елементи не пов'язують із самими структурами і організаціями міста, їхнє джерело – «слабка» ідентичність. Тільки в одному з романів є фраза «Але Одеса – не зовсім Україна?», це питальне речення, і його озвучує німкеня. Зате в більше як десяти творах є фраза на кшталт «Я не українець, я одесит». Власне, таке самовизначення в сучасній українській літературі читається тільки як ослаблення ідентичності, гібридизація.

Серед топосів, які мають засвідчити Одесу, насправді дуже мало туристичних принад. За винятком роману Шевченко «Гра», адресованого іноземному читачу і отож писаному як путівник-занурення, ніхто послідовно туристичну Одесу не схарактеризував. На одну згадку про Оперний театр і Приморський бульвар припаде п'ять згадок про Тещин міст і чотири про Молдаванку. В такому контексті як туристичний об'єкт найчастіше виринає Привоз (який час від часу автори плутають з Узвозом, пречінь Андріївським – туристичною жилою Києва). В радянській Одесі до цього переліку додається ще Одеська кіностудія. А от в описах сучасної Одеси в 93% випадках буде згаданий Одеський кінофестиваль як основна туристична принада і головна розвага міста. Щодо впізнаваних візуальних символів міста, то на другому місці – Потьомкінські сходи і Морпорт, а на першому і з колосальним відривом у десятки творів – Одеський трамвай. Саме його, навіть не море, згадають, коли треба одним «зафіксованим» образом описати місто. Одеса – це трамвай.

Інститут Філатова. Цей топос стосується тільки радянської Одеси. Клініка світового рівня, де шукають порятунку ті, кому всі відмовили. Інститут у творах, в яких він згаданий, поволі перетворюється на землю обітовану, куди треба дістатися – і все буде нарешті добре. Утішаться скорботні. Дві книжки з проаналізованого корпусу написані суто на цьому розгортанні, ще в п'ятнадцяти є подібні мотиви. У пострадянських реаліях Інститут Філатова з творів зникає.

Море. 91 % всіх проаналізованих творів працює саме з цим елементом, він має природний (буквально) потенціал стати головною міфологемою цього міського тексту. Одеса – це відпочинок на морі. Ба більше: 1) курортний секс-туризм; 2) дитячі спогади про перший відпочинок на морі з батьками; 3) романтична підліткова втеча з дому до моря. У всіх без винятку випадках поїздка «на море» подана як елегійний спогад. Реалії міста тут не відіграють жодної ролі, важить саме інтонація – рекреації, вихід за межі унормованого життя, бахтінський карнавал як він є. Дуже часто відпочинок на морі є мізансценою до сюжетів про сексуальні дебюти.

Одеса кримінальна та Одеса як прихисток і зона переходу. Ці дві теми майже завжди пов'язані сюжетно та ідейно. Це найцікавіший елемент, який виявила експертиза, і це поле, на якому, очевидно, міф Одеси сучасна українська література розвиватиме надалі. Місто контрабандистів і кодексу «уркаганів», тут не діють закони, тут своя влада, тому тут можна легко сховатися від «верховенства права». У цьому ж контексті навала героїв-одеситів – юних мажорів, корумпованих політиків, скоробагатьків, дрібного і впливового криміналітету. Місто «бєшаних» дурних грошей. У жанровій літературі бандитські розборки та фінансові афери в Одесі 90-х посідають значне місце: в кожному детективі про Одесу буде ця тема. Вона ідеально сполучається з уявленням про одесита як такого собі трикстера, який не бачить кордонів (зокрема і буквально: державних) та легко переходить з епоху в епоху. Ця ж тема суголосна уявленням про Одесу як про останній форпост, фронтир, останнє місто, з якого дороги ведуть на «той світ» – в еміграцію найчастіше. Останні роки Одесу в сучасній українській літературі прямо називають «останнім українським містом на півдні», і зазвичай ця номінація пов'язана з подіями в Будинку профспілок.

Головним спостереженням є таке. Так чи так тема Одеси як сакральної межі головує: між Україною і не-Україною, між автохтонами і зайдами, між шлюбом і зрадою, між нормою і коли дозволено все, між законом і беззаконням, між історією і побрехеньками, між незайманістю і сексуальністю, між спогадом і реальними подіями. Одеса в сучасній українській літературі – пункт переходу в інші сакральні стани, наче хатинка на узбіччі, де відбуваються таємні ініціації. Звідки і раз у раз озвучена думка про принципову непізнаванність міста: те, що є місцем переходу і мусить залишатися непізнаванним».

Місця забуття в «одеському тексті»

Експертом з пошуку «місць забуття» в так званому «одеському тексті» (книгах, які писав той, хто дивився на Одесу зсередини) виступив Гера Грудєв, культуролог, науковий співробітник Музею історії євреїв Одеси «Мігдаль Шорашим».

«Серед непрочитаних (або прочитаних зі значним запізненням) літературних творів, які так чи так можна віднести до «одеського тексту», одне з перших місць посідає роман Володимира Жаботинського «П'ятеро». Створений на початку 1930-х і виданий окремою книгою в Парижі у 1936 році, роман з низки причин не міг продертися через кордони до російськомовного читача в СРСР, і зокрема в Одесу, в місто, присвятою якому роман в цілому і є. Публікація роману окремою книгою в Одесі у 2000 році стала подією, яка назавжди змінила образ його автора. Жаботинський, якого до того розглядали передусім як видатного політичного діяча, постав великим російським письменником. «П'ятеро», який тривалий час був «непрочитаним» романом, за останні роки було перекладено всіма основними європейськими мовами, його неодноразово перевидавали в Росії і Україні мовою оригіналу, а у 2020 році твір вийшов в українському перекладі і одночасно з цим в оновленому перекладі сучасним івритом. Однак увійти до «канону одеської літератури» роману лише належить (хоча можна з високою ймовірністю припускати, що це відбудеться в найближчому майбутньому). Текст роману, теми, що порушено в ньому, а головне авторська позиція – доповнюють і здатні скорегувати образ Одеси початку XX століття, який було сформовано у 1920-ті роки текстами Ісаака Бабеля і представників Південно-західної літературної школи і який не зазнав значних змін аж до недавнього часу.

Одеса Жаботинського – місто «сценоцентричне». Театральна сцена і все, що має до неї відношення, – це і є за Жаботинським точка, до якої прикута увага всіх одеситів. Місто живе театром. Візники наспівують популярні арії, а обивателі ламають списи, обстоюючи кожен свого виконавця. Треба відзначити, що театр в той момент відігравав величезну роль і воістину «впливав на уми» не тільки в Одесі, але по всій імперії. Яскравий опис (зокрема і ставлення одеситів до театру) залишив Дон-Амінадо у своїх мемуарах (книги емігранта першої хвилі Амінадо Шполянського повернулися до читачів також лише з розпадом СРСР). Міський театр, тобто нинішній Театр опери та балету, по праву один із символів міста, привід для гордості більшості одеситів, безумовна частина образу сучасної Одеси. Роман же Жаботинського нагадує, що в становленні ідей, в житті одеситів і в історії міста театр відіграв роль досить серйозну, щоб претендувати на місце, значніше за нинішнє місце «архітектурного шедевру».

Жаботинський у романі віддає належне й гастрономічному магніту, який не увійшов до канону. Багато десятиліть у ході більшості оглядових і літературних екскурсій по Одесі згадували переважно три заклади: кафе Фанконі, Робіна і Лібмана (кафе недешеві та для «білої публіки», що складалася з щасливих ділків і маклерів). Опис Жаботинським пивного закладу Генріха Брунса в останнє

десятиліття був підхоплений журналістами та розтиражований ЗМІ. Є підстави вважати, що це місце також з'явиться на культурній мапі.

Закріплення в суспільній пам'яті історії пивної Брунса здається цікавим, оскільки пивна була закладом демократичним, мала постійних відвідувачів, які були знайомі з персоналом та між собою: від студентів до конторських службовців, від письменників (у діапазоні від місцевих Юшкевича, Федорова до гостей Буніна, Андреєва, Купріна) до художників (протягом багатьох років заклад був майданчиком для щотижневих зустрічей художників). Заклад відвідували і дами, причому і самостійно (що зовсім не було нормою для всіх закладів міста). Важливим аспектом є і невідомий читачам роману Жаботинського факт – легендарний міський заклад зачинив свої двері за розпорядженням начальства з початком Першої світової війни в рамках кампанії з боротьбі з «німецьким духом». Опис пивної трапляється, наприклад, і в інших літературних творах, які прийшли до нас з вимушеним запізненням. Зокрема описує пивну і Дон-Амінадо.

Жаботинський нібито полемізує (нам достеменно не відомо, чи був він знайомий з одеським циклом Бабеля) з творцями міфу – міфу про Одесу-Молдаванку, місто нальотчиків і биндюжників, багатонаціональних дворів і щасливих маклерів, світу «жовіальних» людей – описує життя «освіченої Одеси», і навіть його нальотчики – нальотчики не зі світу низів (умовної Молдаванки), а плоть від плоті такі саме вихідці зі світу «освічених людей». Однією з важливих одеських адрес у романі постає редакція газети, в якій працює автор-оповідач. Редакція «Одеських новин», в якій працював Жаботинський, виписана ним з любов'ю, але без конкретних деталей, зі згадуванням лише тих імен, які були доречні на час публікації роману. Розуміючи, що може нашкодити тим колишнім колегам, які залишилися в СРСР, Жаботинський згадує під справжніми іменами лише редактора газети Ізраїля Хейфеца і його дружину, співачку Ізу Креймер, які проживали на той момент уже в Парижі, а також померлих колег (наприклад, свого друга Лазаря Кармена). Редакція в описуваний в романі період, що збігається з періодом розквіту газети, розташовувалася в Пасажі на Дерибасівській. Одеські новини початку століття – газета ліберального спрямування, що вибилась за рамки свого статусу провінційної газети та яка фактично задавала нові високі стандарти для всієї провінційної преси величезної імперії. Публікуватися в «Одеських новинах» не гребували зірки першої величчі Іван Бунін, Леонід Андреєв, Олександр Купрін, Олександр Федоров, Влас Дорошевич, Аркадій Аверченко, Теффі. Тут починали свою кар'єру Жаботинський і його друзі – Корній Чуковський і забутий сьогодні, але колись дуже популярний письменник Лазар Кармен. Біографії співробітників газети можуть скласти окремий грубий том, вкрай цікавий для вивчення історії міста і його мешканців в непростому XX столітті – багато з них піддавалися репресіям ще в дореволюційні роки, велика частина редакції з тих осіб, які не емігрували 1920-го року, плідно до самого кінця 1930-х співпрацювали в столичних газетах. Відшукати опис газе-

ти і її внутрішній «невидимий» світ можна в численних джерелах мемуарного характеру (зокрема і в згаданій книзі Дон-Амінадо). Пасаж цілком міг би закріпитися в масовій свідомості не тільки як «торговий центр» і місце, де розташовувався одеська філія Фаберже, але і як місце, де були виплекані найвищі стандарти одеської журналістики, тобто точка, де перетнулися інтереси Одеси торгової і Одеси інтелектуальної. У романі «Пятеро» Жаботинський представив ще й свою версію подій навколо броненосця «Потьомкін» (імовірно, полемізуючи передусім з відомою стрічкою Ейзенштейна). Не зупиняючись безпосередньо на тому, що відбувалося на самому броненосці, Жаботинський описує сприйняття подій широкими масами, які спостерігають за судном, що стоїть на рейді. Підкоряючись логіці роману, події потьомкінських днів стиснуті в одну добу й поділені на день і ніч. Опис денних подій загалом відповідає опису, який залишили друзі Жаботинського Кармен і Чуковський. Імовірно, вони разом і спостерігали, що відбувалося в місті, хоча в своїх текстах всі троє навмисно не згадують імен один одного. Кармен випустив окремою книжкою збірку статей «Потёмкинские дни» у 1907 році. Його увага передусім зосереджена на описі того, що відбувається «з портовим людом» і мешканцями прилеглого Пересипу. Трохи раніше вийшла стаття Чуковського, яку через 40 років він переробив і опублікував у вигляді спогадів. Тексти Чуковського і Кармена було спотворено цензурою (дореволюційною, а у випадку з Чуковським – і радянською). Текст Жаботинського міг бути спотворений лише самоцензурою. І Жаботинський, і Чуковський (у дореволюційній статті) відзначають проблему невдалої революції 1905 року «на одеському матеріалі» – єврейський компонент революції. Чуковський лише фіксує, а Жаботинський осмислює: революція не відбулася, оскільки народ був не готовий піти за єврейськими агітаторами, як би вони не мали рацію та які б аргументи не наводили. І за Чуковським, і за Жаботинським, день (загальне передчуття змін на краще) змінюється ніччю. Чуковський з гіркотою (в дореволюційній статті) описує масові гуляння в порту з видом на броненосець, що стоїть на рейді, стихійні пікніки добре одягнених дам з парасольками, швидко організований продаж цукрової вати і так далі. Жаботинський описує, як вночі в Олександрівському парку компанії, що спостерігають початок погрому в порту, поступово скочуються в таке саме міщанство, яке відверто ненавидів його друг Чуковський.

Жаботинський навмисно обходить в романі події жовтня 1905 року – єврейський погром. Найбільш яскравий і цінний з художнього погляду, на думку літературознавців, опис погрому залишив Борис Житков в романі «Виктор Вавич». Завершений десь у середині 1930-х, «дорослий» роман дитячого письменника Бориса Житкова про події Першої російської революції в неназваному місті так само, як і «Пятеро», знайшов читача лише у 1999 році. У радянських журналах роман друкували окремими главами, натомість за життя Житкова роман встиг з'явитися окремими книгами з першими двома частинами роману. У 1941 році

(вже після смерті автора) наклад друкованого повного тексту роману було знищено після недоброзичливої внутрішньої рецензії Фадєєва. Один з примірників викрала Лідія Корніївна Чуковська (вона вважала, що він став єдиним збереженим примірником), за ним і було набрано текст для московського видання 1999 року. Роман перевидавали відтоді лише одного разу, і, попри захоплену критику (роман назвали «останнім російським романом»), він так і не знайшов масового читача. Події відбуваються в якомусь великому місті в смузі осілості, в описі якого не складно впізнати Одесу. Роман Житкова, близького друга Чуковського і знайомого Жаботинського, разом з «Пятеро» і «Серебряным гербом» Чуковського мав би становити єдине ціле, хоча автори, ймовірно, цього і не задумували. Кожен з цих текстів містить ключ до розуміння Одеси на межі століть. У кожного автора свій інструментарій, але події, загальний тон, настрій єдині. Погром 1905 року став для всього покоління Жаботинського (вихідця з буржуазного російськомовного єврейського середовища), Чуковського (незаконнонародженого сина прачки) та Житкова (вихідця з родини російських інтелігентів) переломовою подією, яка фактично «закрила» Одесу минулого. Проте для його опису зміг дібрати слова тільки Житков. Імовірно, ще на довгий час пам'яткою про ці події залишиться саме цей літературний текст, оскільки в міському середовищі, як і раніше, пам'ять про погром у жодний спосіб не закріплена, єдине нагадування – меморіал жертвам, розташований на Єврейському кладовищі й не відомий більшості одеситів.

У романі Житкова є і опис пивної Брунса (під вигаданою назвою), і описана в Жаботинського (не названа) поліцейська дільниця, де б'ють одну з героїнь роману після демонстрації.

У Житкова локація названа Соборною і описана детальніше, аж до внутрішнього оздоблення. Події, що відбуваються за зачиненими воротами, ті самі. Виходячи з опису, в обох випадках можна визначити місце як поліцейську дільницю, що розташовувалась впритул до пожежної частини, тобто будівля, вікна якої виходять на нинішній сквер Віри Холодної і пам'ятник героям ще одного «одеського тексту», повісті Валентина Катаєва «Белеет парус одинокий» (присвяченого тому самому історичному періоду).

У цьому ж місці розігрується одна з найбільш пам'ятних сцен ще одного непрочитаного одеського тексту, повісті Семена Ліпкіна «Записки жильца». За сюжетом саме тут збирають євреїв перед відправкою в ґетто у 1941 році і саме сюди приходить один з персонажів повісті Антон Васильович Сосновік, староста Покровської церкви. Сосновік, який хрестився багато років тому. Він приймає свою долю разом з усіма, і сцена, яка описує вигнання євреїв з міста, на думку багатьох критиків, залишається недосяжною вершиною в усьому корпусі «одеського тексту» донині.

Повість було закінчено 1976 року, і автор писав її спочатку «в стіл», без надії на публікацію. Вийшла друком на початку 1990-х, жодного разу не була переви-

дана, стала бібліографічною рідкістю і значної уваги не привернула, хоча, безумовно, посідає одне з перших місць серед «одеських текстів». «Записки жильца» – реквієм рідному місту автора повісті, місту, яке, так само як і у Житкова, жодного разу не названо, але впізнається легко. Беручи до уваги наявний корпус текстів (Ліпкін, який дружив з Чуковським, не міг не знати вкрай захопленого відгуку Пастернака про роман Житкова), автор заповнює прогалини в описі Одеси першої половини XX століття. Описуючи життя мешканців, об'єднаних сусідством (усі живуть в будинку Чемадурової), і їхні долі, Ліпкін вносить істотні корективи в уже усталені моделі опису взаємин. Зокрема, у Ліпкіна, на відміну описаного в текстах Жаботинського і Житкова, двірники зберігають «людську подобу» і, незалежно від зміни влади, залишаються з мешканцями на одному боці: ні з охранкою, ні з ЧК, ні з румунами ліпкінська сім'я двірників не співпрацює. Світ Ліпкіна – у дворі на перетині нинішніх Єврейської та провулку Нечипуренка, він міг би стати ще однією визначною пам'яткою (якщо взагалі було б можливо додати що-небудь до провулку, перенасиченому історичними та літературними посиланнями). Ліпкін вводить в літературу персонажів з важливою і непомітною до нього характеристикою – сім'ю старовірів. Спроб повернути пам'ять про старообрядницьку громаду Одеси в літературі, крім Ліпкіна, ніхто не робив. У Ліпкіна є роздуми і щодо «українського питання». Незручна тема ставлення місцевого населення до петлюрівців (вхід петлюрівських військ у місто ми бачимо очима головного героя Лоренца з кафе на Грецькій площі; петлюрівці ж випадково вбивають єврейську дівчинку, в яку закоханий головний герой) і аргументована, зважена мотивація одного з персонажів, який пояснює потяг українців до свободи.

Друга сцена врівноважує враження від першої і загалом ускладнює текст, в якому авторська позиція досить чітка: він бачить себе росіянином, таким він бачить і своє рідне місто. Литвинець, який відбув покарання «за націоналізм», приїхав із глушини і вступив до університету, де і познайомився з головним героєм Лоренцем. Коли вони випадково зустрінуться, пробираючись з окупованої території до своїх, відбудеться з'ясування стосунків. «Націоналіст» Литвинець, попри «викуплені кров'ю гріхи», все одно зле скінчить. В авторській концепції національна ідея радянську владу пережити не змогла.

У романі Житкова «Виктор Вавич» є і ще один прямий перетин з текстом «Пятеро» Жаботинського, що привертає увагу читача. Жаботинський на студентській вечірці виписує окремо студентів грузинського земляцтва. Мало хто з сучасних читачів розуміє, що грузинська громада до революції була однією з видимих одеських складових, нарівні з грецькою, польською, французькою. Проте якщо Жаботинський, за версією деяких дослідників, вводить грузинів навмисно, віддаючи в такий спосіб шану грузинам, які брали найактивнішу участь в єврейській самообороні під час погромів 1905 року, то Житков персоніфікує героя і дає йому прізвище: Кіпіані. В одній з емоційно важких сцен роману – розгін студентського мітингу на площі біля Університету – не звертаючи уваги на козаків з нагайками, Кіпіані вибігає на балкон і виголошує промову. Прототипом (або одним з прототипів) послужив Олександр (Сабі) Григорович Клдіашвілі, доцент Новоросійського університету, якій загинув у рядах єврейської самооборони. Вбитого соціал-демократа Клдіашвілі в Одесі проводжав величезний натовп і зустрічав ще більш великий натовп у Батумі, куди переправили його тіло для поховання. Його смерть сприймали як героїзм, а сам він став одним з символів революції 1905 року в Одесі. Втім, на жаль, у масовій свідомості його ім'я не закріпилося, хоча останнім часом історію його загибелі згадують усе частіше.

Власне, і сама сцена жорстокого побиття студентів у загальних рисах відповідає подіям, що відбувалися на площі біля Університету на Дворянській, і могла би стати нагадуванням про боротьбу студентів за свої права. Лише мимохідь Житков торкається статусу Університету в той період. Численні мемуарні джерела (зокрема і спогади Дон-Амінадо) доповнюють картину і нагадують читачам, що до початку XX століття Новоросійський університет в академічній своїй частині вважався твердинею реакції, адміністрація не обстоювала права студентів, фактично відмовилася від самоврядування, демонстративно втілювала в життя розпорядження начальства.

Цікавим є опис у Житкова побуту жителів Слобідки. Читач бачить не тільки очікувано скрутний і бідний (у Житкова не так бідний, як небагатий) світ будинків і квартир Слобідки, а й опис церкви, шинків, фабрики. Якщо в нього це необхідне тло, то в забутого Лазаря Кармена – основна тема. Друг і колега Чуковського і Жаботинського по Одеським новинам Кармен помер у 1920 році. Його фейлетони й оповідання, не рахуючи тих, що вписувалися в вибудовування образу справжнього більшовика (кілька збірок було випущено у 1920-ті), виходили лише один раз у 1977 році й до теперішнього часу не перевидавалися. Проза його, на думку фахівців, програє на тлі творчості його сучасників, однак для одеситів може становити великий інтерес. Жаботинський в «Пятеро» саме Кармена називає головним фахівцем з одеської мови. Кармен справді фіксує говір окремих передмість, які описує – пересипські персонажі розмовляють не так, як слобідські, а портовий люд – носій особливого діалекту. Його фейлетони колись, за спогадами сучасників, шалено популярні у «простого народу», в основному присвячені життю бідних передмість і представляють читачам світ притонів, публічних будинків, шинків, убогих кварталів і оспівують життя «людей праці». Попри створений за радянських часів образ «борця за владу рад», Кармен виступав «за все хороше і проти всього поганого», але більшовиком не був (що явно випливає з його фейлетонів, які друкували в одеській пресі у період 1918–1920 років). Доповнити картину могли б і окремі фейлетони його колеги (і також друга Жаботинського і Чуковського), що виступав у пресі під псевдонімом Сіг. Соломон Ізраїлевич Гольдельман протягом кількох років (1901–1906), був одним з провідних фейлетоністів «Одеських новин», і замітки його не наба-

гато поступаються матеріалам, які публікував Жаботинський або Чуковський. Найчастіше реагуючи на порядок денний, Сіг залишив досить багато матеріалу, який вартий уваги і через 120 років. Одноліток Жаботинського, він помер рано, у 1907 році, і тільки цим фактом можна пояснити, чому його друзі-колеги зробили гучні кар'єри, а він ні.

Юхим Миколайович Любич, забутий белетрист, який написав багато оповідань про Сибір, до якого був засланий у 1889 році, залишив кілька примітних згадок про Одесу, з якою було тісно пов'язане його життя. Одна з таких згадок примітна оспівуванням злодійської завзятості й сердечності на одеському матеріалі. Оповідач зустрічає у в'язниці, далеко від будинку, знайомого по Одесі, і той ділиться з ним «поетичним випадком».

Нарешті, відступивши ще на десятиліття, можна відзначити один з описів міста в масовій літературі, який не дійшов до нас за об'єктивних обставин. Вкрай низький рівень творінь хоч і плодовитого автора, який і за життя не був популярним, став причиною повного забуття. Ідеться про Миколу Ардаліоновича Попова (1828 – 27 червня 1908) – публіциста, письменника, гарібальдійця. Образ Одеси, який він створив у романі «Дезертир», певною мірою відповідає наявним серед жителів «глибинної Росії» уявленням про це місто. Перевидавати романи Попова навряд чи спаде комусь на думку, але характеристика Одеси збережеться. Зокрема і як ілюстрація «думки іншої сторони» до оспіваного Жаботинським у романі «Пятеро» світу: «доживала свої останні роки панська, класична старовина, коли хлібники ще називалися негоціантами і, розмовляючи, міксували грецьку мову з італійською».

Висновок

Проєкт «Минуле / Майбутнє /Мистецтво», який спрямований на опрацювання минулого в контексті суспільного порозуміння, безпосередньо сфокусовано на Одесі та Одеському регіоні. Як уже відзначено на початку цього тексту, Одеса – дуже проблемний (та водночас стратегічно важливий) регіон України. Нагальним є завдання створення поля порозуміння та взаємного бачення між Одесою та Україною в цілому, тому що, на жаль, взаємини міста та країни великою мірою базуються на дуже поверхових стереотипах та підозрах. Переважно це спричинено нерозробленістю регіонального вектора колективної пам'яті в Україні, зосередженістю на вибудовуванні єдиного наративу, в якому регіональні відмінності посідають місце маргіналії та місцевої екзотики. При цьому саме чітке бачення регіональної багатошаровості створює унікальний ресурс підсилення єдиного вектора будування майбутнього в Україні. Аналіз художніх текстів створює серйозний ресурс виявлення суспільних очікувань щодо міста, дає можливість побачити хибні інтерпретації – це важливо для виявлення конфліктних точок у взаєминах Одеси та решти України, для формування такого меседжу, який був би спрямований на розвиток комунікації всередині України. Міста створюють особливі світи, які неможливо звести до спільного знаменника. Ресурс розуміння важливий, особливо беручи до уваги те, що Україна зараз перебуває в ситуації воєнного конфлікту. Багаторічна традиція політичного маніпулювання всередині України (пошук «справжніх» українців та тлі розділення на так звані «дві України»), використання механізмів іншування заради отримання додаткових голосів виборців доповнюються інструментами зовнішнього впливу. Взаємне порозуміння та розширення поняття «Свого» в Україні стає механізмом виживання, опору агресії, обеззброєння сил, дії яких спрямовані на розкол держави. Здається, що аналіз літературних текстів не стосується таких глобальних цілей, але це спосіб діагностування точок неспокою суспільства, а отже, пошуку трансформації внутрішнього бачення різних точок сили в Україні.

Оксана Довгополова

ОДЕСА ЯК МІФ У «ПІДПРИЄМНИЦТВІ ПАМ'ЯТІ»

Одеса є одним з українських міст, які мають дуже потужний міський міф, при цьому спроби його описати не завжди виявляються успішні. Те, як бачать Одесу ззовні, подекуди одеситів жахає, при цьому, як будь-яке туристичне місто, Одеса «продає» гостям саме те, чого вони очікують. Очікують найчастіше псевдобабелівський атракціон з тільняшками та юмориною. З особистого досвіду – мені лише раз довелося пережити пароксизм щастя, коли в листі від французького колеги я прочитала, який він щасливий, що їде в Одесу, бо це місто Гілельса. Не Остапа Бендера та Соньки Золотої Ручки, а Еміля Гілельса. Відмінність у погляді ззовні та зсередини зауважують також неодеські автори – зокрема, це фіксує М. Гаухман, зауважуючи, що найпотужніші міфи серед українських міст творять Одеса й Львів, та фіксуючи необхідність розрізняти зовнішній та внутрішній міф міста, а також джерела їх формування[32]. Зовнішній міф так міцно зроблений, що гість Одеси може відчайдушно опиратися реальності та запевняти себе, що бачить саме очікуване, або розчаровуватись та звинувачувати місто в невідповідності уявній картинці.

Коли ми говоримо про потужний міф та непорушні очікування, то маємо поставити питання про канали, через які людина, яка, скажімо, ніколи не була в Одесі, отримує інформацію про цей міф. На якому ареалі цей міф функціонує? Це тільки Україна, це простір колишньої Радянської імперії, Європа, світ? Насправді це питання виникло в мене через зустріч із місцями з якоюсь одеською тематикою за межами Одеси. Вони зовсім не асоціювалися в мене з містом, у якому я живу. Проте щось має відозватись у душі людини, коли вона, наприклад, заходить у ресторан «Одеса» десь у Черкасах або Дрездені. З цього запитування почалася розвідка, деякі результати якої я хотіла би представити в цьому тексті.

[32] Гаухман, М. «Міт Одеси: міркування над книжкою Чарльза Кінга «Одеса: дух і смерть міста мрій», *Україна модерна*, 2016, https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/mit-odesi. Доступ 23.02.2021.

Подібні до моїх запитання ставив собі нідерландський дослідник Я. Гінріхс, коли розпочав пошук на нідерландських сайтах оголошень. Серед пропонованого на продаж товару назву «Одеса» мали столові набори, жіноче шкіряне пальто, весільний альбом, торшер, підвісна лампа, бруківка та самовар[33]. Що робить цю назву вдалою з погляду комерційної привабливості продукту? Чому торшер «Одеса» продається краще за торшер, скажімо, «Едельвейс»? Такі комерційні меседжі орієнтуються на дуже широку аудиторію, яка не обов'язково складається з поціновувачів творчості Бабеля або Гілельса. Звідки й що ці люди знають про Одесу? А вони щось знають, якщо їх зваблюють назвою. Поставивши собі це питання, я спробувала знайти інструменти, які допоможуть на нього відповісти.

Методологічна настанова

Я. Гінріхс спирається на питання про комерційну привабливість маркера «Одеса», але для нього це радше побічне запитування під час занурення у вивчення образу Одеси в літературі. Високу культуру як ядро одеського міфу розглядає більшість дослідників: П. Херліхі, Я. Гінріхс, Ч. Кінг, С. Наткович, Р. Стантон, Дж. Тенні, С. Ципперштейн, І. Монолатій, Я. Поліщук, Г. Фрейдін, А. Маколкін. Їхні підходи дуже різні та подекуди контроверсійні, але в контексті моєї теми важливо окреслити коло дослідників, а не їхнє бачення включеності Одеси в різні культурні традиції. Є також культурологічні та соціологічно-антропологічні дослідження сучасної Одеси, як, наприклад, розвідки Т. Річардсон, В. Сквірської, К. Хемфрі. В останніх ми теж бачимо звернення до культурного міфу, міркування про втрачені смислові шари тощо. Авторка цих рядків свідомо не посилається тут на одеських дослідників міського міфу (не тому, що їх немає або вони другорядні, а тому що вони аналізують міський міф зсередини). Мені важливий саме погляд на Одесу ззовні.

Отже, поставимо собі запитання: які смисли міфу Одеси набули статусу «мандрівного сюжету пам'яті» (А. Ерлл) та циркулюють у широкому просторі за межами міста. Тригером яких сюжетів є слово «Одеса» в сучасному світі? Авторка цього тексту вдалася до пошуку змісту одеського міфу в такому специфічному полі, як ресторани, які декларують репрезентацію одеської тематики.

Чому ресторани? Ресторан є не просто місцем для вгамування голоду та спраги, люди сюди приходять не тільки поїсти, але й долучитися до особливої атмосфери, зіграти в гру за певними правилами. Ресторан не є закладом високої культури зі стандартами репрезентації та науковим підходом. Ніхто не шукає тут освітнього ефекту – люди приходять у ресторан, щоб зануритись у *впізнавану* атмосферу, долучитися до *знайомих* та *зрозумілих* смислів. Ресторатор може розраховувати на успіх, якщо він зміг відповісти на очікування відвідувачів. Отже, аналіз ресторанного меседжу репрезентує нам не тільки фантазію ресторатора, але й очікування публіки.

[33] Гінріхс, Я. П. *Міф Одеси*. Київ, Дух і Літера, 2011, с. 9.

Тематичні ресторани є надзвичайно цікавим медіумом комеморативного меседжу. Пошлюся на дослідження Елеонори Нарвселіус, присвячені рефлексії транскордонної колективної пам'яті на матеріалах аналізу ресторанів у Галіції – українській та польській. Е. Нарвселіус спирається у своєму пошуку на поняття «підприємці пам'яті», яке запропонував Г. Мінк: «…комерціалізація культур пам'яті набрала сили як власне транснаціональний феномен, і, як наслідок, створила попит на «підприємців пам'яті» зі специфічним «багатокультурним багажем», здатних поєднувати пошук прибутку з мистецькими інноваціями, культурним активізмом та політичною інтуїцією»[34]. Успіх комерційних підприємств, які експлуатують історичну атмосферу, відкриває для дослідника дуже специфічний простір смислів, що є невидимим в інших дослідницьких оптиках. Не будучи закладами високої культури, ресторани не зобов'язані дбати про історичну достовірність, об'єктивність інформації тощо. Успіх закладу радше демонструє нам, наскільки емоційно зрозумілий продукт ресторатор пропонує гостю. Як зауважує Е. Нарвселіус, «ресторани пропонують дуже вузький простір для рефлексій і критичної взаємодії з інакшістю; клієнт має отримати задоволення від страв та атмосфери і так чи так «проковтнути» запропоновані оповіді й презентації. Будучи продуктом підприємців, котрі намагаються збалансувати свої культурні зацікавлення, комерційні інтереси та особисті вподобання, тематичні ресторани пропонують вибіркові, перекручені й часто відверто маніпулятивні інтерпретації минулого. Проте їхньою перевагою є задіювання відчуттів та емоцій»[35].

Методологічно для мене важливе поняття «мандрівних сюжетів пам'яті», яке описала Астрід Ерлл в контексті існування Людини символічної[36]. Поняття «memoryscape», яке запровадив Поль Базу в контексті методології multi-sited ethnography[37], дозволяє побачити способи поєднання різних мнемонічних феноменів в одному дослідженні. Такі методологічні інструменти продуктивні в дослідженні й міського міфу.

Одеські тематичні ресторани є не тільки в України, але й далеко за межами. Це змушує припустити, що образ Одеси є впізнаваним для людей, які ніколи не бачили міста. Звісно, Одеса не є унікальною в такій репрезентації – нам легко уявити, наприклад, ресторан «Париж», «Пекін» або «Верона». Ми будемо очікувати в їхніх кухнях

[34] Narvselius, E. «Spicing up Memories and Serving Nostalgias: Thematic Restaurants and Transnational Memories in East-Central European Borderland Cities», *Journal of Contemporary European Studies*, 2015, pp. 417-432, doi.org/10.1080/14782804.2015.1026317.

[35] Там само.

[36] Erll, A. «Travelling Memory». *Parallax*, vol. 17, no. 4, 2011, pp. 4-18, doi.org/10.1080/13534645.2011.605570.

[37] Basu, P. «Memoryscapes and Multi-Sited Methods: Researching Cultural Memory in Sierra Leone», *Research Methods for Memory Studies*, ed. by Emily Keightley and Michael Pickering. Edinburgh, Edinburgh University Press, 2013, pp. 115-131.

та інтер'єрі якісь специфічні меседжі – «Париж» як місце французької кухні, летючої елегантності, образів красивих жінок тощо. У ресторані «Верона» ми будемо шукати очима балкон. Тобто є певна семіотична структура, яка розгортається в «сюжет». Моя амбіція полягає в намірі виокремити деякі елементи міфу Одеси в «одеських» ресторанах, виявити способи поєднання цих елементів та схарактеризувати той «сюжет», у якому седиментовані смисли одеського міфу. Поняття «міф» розуміємо в цьому тексті в тому значенні, у якому його використовував Р. Барт. Використання поняття міф зовсім не відсилає до протиставлення істини та вигадки.

У контексті аналізу міського міфу важливими були дослідження ностальгії в роботах Світлани Бойм. Для мене було важливим зауваження Бойм про природу міфу як руху сюжету, а не тільки нерухомої іконографії[38]. Міркування Алейди Ассман про консьюмер-привабливість ностальгійних просторів з «Is time out of Joints?»[39] додали мені теоретичної підтримки.

Фокус дослідження передбачає використання не тільки специфічної методології Memory Studies, але й звернення до розробок маркетингової семіотики, зокрема аналізу феномену «культурного меланжу». Значущим для мене був аналіз інтерпретаційних патернів у сфері споживання, який здійснила Хелена Гріншпун[40].

Що саме я аналізую?

Метою моєї розвідки є виявлення смислового ядра «одеського міфу» в ресторанах поза межами Одеси, які декларують причетність до одеської теми. За якими критеріями я добирала заклади для аналізу? Я розглядала ті ресторани, в назві яких згадується Одеса чи персоналії, пов'язані з Одесою (Дерибас, Ланжерон, Дюк), або які позиціонують себе як ресторан одеської кухні/одеський тематичний ресторан (у цьому контексті я не торкалася ресторану «Бабель» у Києві, бо він був позиціонований як ресторан старокиївської кухні, але уважно розглядала «Бабель» у Москві, бо одеська тема в ньому є центральною). Загалом проаналізовано 58 закладів у 14 країнах (крім України, це Азербайджан, Австралія, Беларусь, Канада, Польща, Філіппіни, Франція, Німеччина, Ірландія, Росія, Латвія, Туреччина, США). В Україні я знайшла «одеські» заклади в Києві (кілька), Дніпрі, Львові та Черкасах. Ресторани з одеською темою популярні в Росії (Москва, Краснодар, Красноярськ, Ярославль, Челябінськ, Санкт-Петербург, Пушкін, Перм, Хабаровськ, Ніжній Новгород, Саратов, Тольятті, Пенза). Кілька закладів бачимо в Німеччині (у Берліні, Дрездені, Кельні, Дортмунді, Убах-Паленберзі). Очікувано «одеські» заклади є в США – один з районів Нью-Йорка відомий як «Маленька Одеса». Розуміючи, що зовсім не всі заклади можна відвідати особисто, авторка цих

[38] Бойм, С. «Будущее ностальгии», *Неприкосновенный запас*, #3, 2013, https://magazines.gorky.media/nz/2013/3. Доступ 23.02.2021.

[39] Assman, A. *Is time out of Joints? Rise and fall of the time regime of Modernity*. Cornell University Press, 2020.

[40] Grinshpun, H. «Deconstructing a global commodity: Coffee, culture, and consumption in Japan», *Journal of Consumer Culture*, vol. 14, no. 3, 2014, pp. 343-364.

рядків сконцентрувалася на аналізі саморепрезентацій закладу в інтернеті, а саме: концепції (деякі ресторани мають добре опрацьовану концепцію), інтер'єру, меню, комунікаційних інструментів, рецензій у місцевих ЗМІ, відгуків відвідувачів в trip.adviser тощо. Я вдячна колегам, які змогли проінтерв'ювати засновників та менеджерів декількох «одеських» закладів у своїх країнах. Авторка розуміє, що охопила зовсім не всі заклади, бо не всі мають свій сайт. Є заклади, які зорієнтовані на локальну публіку: зокрема, у Польщі я легко знайшла три (Sic!) «одеські» заклади у Вроцлаві (ресторан, кафе та міні-маркет), один у Познані тощо. Моєю метою не є створення каталогу «одеських ресторанів», тим більше, що вони можуть закриватись та перепрофільовуватись. Метою є виокремлення елементів привабливості одеської тематики для людей у різних країнах та описання седиментованих у споживацький простір смислів одеського міфу. Таке виявлення найбільш стійкого ядра семіотичної конструкції «Одеса» допомагає більш чітко побачити власне «Одеський міф» у його сучасному варіанті. Я навмисно аналізувала заклади дуже різних цінових категорій, що дозволяє зловити як найпростіші, так і добре пророблені меседжі.

Одеса в широкому просторі культури

Перш ніж перейти власне до ресторанів, спробую уявити собі, звідки та як сучасна людина далеко за межами Одеси може вхоплювати знання про місто. Багатої літературної традиції торкаюся лише побіжно, бо не впевнена, що згадка про Одесу, наприклад, у романі «Батько Горіо» Бальзака створює актуальний культурний бекграунд для сучасної людини. Це інформація, що цінна для дослідження образу Одеси в XIX столітті, сучасний же читач, імовірно, просто не зверне уваги на те, де саме головний герой мріє поправити статки. У XIX столітті склався умовно «європейський смисл» Одеси – це місто для заробляння грошей[41]. Розширюючи горизонт, нагадаю про «відчуття Америки» в Марка Твена, коли він їв сорбет на Дерибасівській. Для греків Одеса є місцем народження власної незалежності – таємне товариство «Філікі Етерія» діяло саме тут.

Перша половина XX століття створила кілька варіантів візії Одеси як останнього міста перед еміграцією (мається на увазі російська еміграція після 1917 року: нагадаю жахливі картини «Окаянних днів» Буніна або дратівливе зауваження Теффі про «місто-анекдот») чи поверненням до Європи (1945 року саме через Одесу відправляли додому військовополонених, а також частину ув'язнених Аушвіцу: дуже цікавий опис міста залишила, наприклад, Єва Шлосс[42], яка поверталася до Нідерландів через Одесу). Зрозуміло, що з самої Одеси протягом XX століття виїхала купа народу, що зумовлює емігрантську зацікавленість у створенні місць для ностальгії.

У європейській культурі останніх ста років розкидані інколи неочікувані маркери Одеси. Разом з Я. Гінріхсом нагадаю студійний альбом «Odessa» групи «Bee Gees», який не має жодного зв'язку з містом. Додам від себе кліп Мірей Матьє

[41] Гінріхс, Я. П. *Міф Одеси* ... с. 16.

[42] Шлосс, Е. *После Аушвица*. Москва, Аст, 2019, 320 с.

«Odessa», візуальний ряд якого більше підходить до славетної пісні «Конфєтки-бараночки, словно лєбєді, саночки», а сама співачка постає в образі тої самої рум'яної гімназистки в снігах. У романі «The Odessa File» Фредерік Форсайт грає з подвійним «s» в слові OdeSSa, тут ідеться про нацистську організацію – жодного зв'язку з реальною Одесою немає.

Двічі на Одесу мав можливість подивитися Жорж Сіменон – у 1933 та 1965 роках. Перша мандрівка жахнула письменника та відобразилась у серії журналістських репортажів 1934 року та романі «Люди в домі напроти», але візит 1965 року залишив зовсім інші враження – красивого міста в зелені. Напрочуд приємні враження залишила Одеса в 1934 році в Уільяма Булліта, першого посла США в СРСР. Він ненадовго приїздив сюди на відпочинок[43]. Ці дві людини мали радикально різний досвід перебування в Одесі.

Пообіцявши не торкатися поля високої культури, все ж дозволю собі зробити виняток для інсталяцій сучасного французького художника Крістіана Болтанські, створених уже в XXI столітті – «Монумент Одеса» та «Привиди Одеси». Для Болтанські ці проєкти – привід поміркувати над природою уявного. Художник є внуком подружжя одеситів, що вирушили до Парижа в першій половині XX століття – тому для Крістіана Одеса була місцем, звідки приїхали його предки. Батько художника одного разу закрив тему Одеси в розмовах з сином: ти народився у Франції, тебе нічого більше не має цікавити. У своїх інсталяціях Болтанські рефлексує над незрозумілим образом, який є в родинних легендах, але який зовсім не пов'язаний для нього з жодним фрагментом реальності. Перша інсталяція є серією світлин невідомих дітей, які ідентифікуються як вихованці єврейського дитячого будинку, тобто проєкт стає непрямим міркуванням про Голокост. Друга інсталяція «Привиди Одеси» створена зі старих пальт, що висять у повітрі – щось обжите, ношене, але позбавлене життя, спогаду, знання. Одеса була, але що воно таке… Цей крок убік сучасного мистецтва надає мені чудову метафору для того, щоби схарактеризувати той образ Одеси, який існує в широкому полі культури, зокрема, споживацької.

Дивні згадки про Одесу в просторі споживання

Розпочинаючи дослідження теми «Одеса в ресторанах», у якійсь момент я просто розгубилася, адже у величезній кількості закладів немає *нічого* специфічно одеського. Наприклад, згадані вроцлавські заклади пропонують традиційну польську їжу в невибагливому інтер'єрі зі скатертинками в клітинку. Дозволю собі зробити крок убік від кафе – вроцлавський мінімаркет «Одеса» пропонує товари зі всього пострадянського простору – не тільки з України, але й з Росії, Грузії, Вірменії, Молдови, Казахстану. Тут цільова аудиторія – трудові мігранти, яким важлива звична їжа. Чому таке місце називається «Одеса»? Можливо, через особливий імідж міста, який склався в радянські часи – місто, де можна купити все.

[43] Эткинд, А. *Мир мог быть другим: Уильям Буллит в попытках изменить XX век*. Москва, Время, 2015, с. 165.

Жодних натяків на прямі або метафоричні «одеські» смисли ми не побачимо в ресторані «Odessa» в Болтоні (США), Пермі (Росія) або Дубліні (Ірландія). З величезним здивуванням авторка знайшла «Port Odessa» в Баку, де ілюзія перебування на Чорному морі створюється тлом Каспійського. Вишенькою на торті комерційної привабливості Одеси для мене стала база відпочинку «Маленька Одеса» в Карпатах. Найкращим сезоном відвідування цієї маленької Одеси є зима – тут добре кататися на лижах. Може, засновники надихнулися кліпом Мірей Матьє? Відкинувши сарказм, маю констатувати, що наявність закладів, де згадок про реальне або міфічне місто немає, свідчить про те, що саме слово «Одеса» сприймається як таке, що створює позитивну настанову.

Проте який меседж створюють ресторани, де образ міста якоюсь мірою все ж наявний? Спочатку я спробую пошукати спільне ядро в тому, що розуміють як «одеську кухню», а потім запропоную кілька міркувань про інтер'єри та концепції закладів.

Чим годують в «одеських» ресторанах?

У ресторанах, які дбають про репрезентацію самих себе як одеських, можна знайти європейську, українську, російську, єврейську кухню, як правило, у комбінаціях: європейська та українська («Kādreiz Odesā» в Ризі), російська та українська («Odessa» в Дрездені), російська та французька («Odessa» в Нью-Йорку), кошерна, українська, італійська («Одесса» в Саратові) тощо. Інколи це просто рибні ресторани (як «Любчик» у Києві або «Odessa» в Стамбулі). Можна знайти екзотику – пельменна «Дерибасовская» в Пермі, грецька кухня в «Odessa» в Убах-Паленберзі, японські суші та американські стейки (пивний ресторан «Одесса-мама» в Красноярську).

Інколи ресторани пропонують саме «одеську кухню» (київський «Любчик», московський «Дюк-Дюк» тощо). Що це? Єдиною спільною стравою в пропозиції «одеської кухні» є форшмак. Як правило, додається смажена риба. На пострадянському просторі популярною пропозицією є також «барабулька», хоча це не одеська риба, а кримська (як відлуння туристичного запиту барабулька зараз з'явилася і в ресторанах власне в Одесі). Інколи ресторатори вдаються до псевдоодеського фантазування: зокрема, у Кельні подають кав'яр «a la Odesa», в «Ах, Одесса» в Пензі можна побачити «сосиски по-одеськи», в «Одессе-маме» в Петербурзі холодні закуски мають назву «Мясоедовская улица моя» (рядок з одеської пісні).

Ресторани, які створюють власні концепції, можуть пояснити, що вони мають на увазі, коли використовують словосполучення «одеська кухня». «Одеська кухня» – це не специфічні страви, це багато домашньої, простої їжі. Московська «Одесса-мама» пояснює, що одеська кухня – це «смачна їжа в гарній компанії»: «Молекулярная кухня? Дюкан? Омнивор? Бросьте этих глупостей. Только картошка со шкварками и скумбрия с луком. Чтоб мы все так жили!» В оглядових статтях ризького ресторану «K dreiz Odes » («Одного разу в Одесі») зауважується, що одеська кухня базується на чистих смаках, без акценту на приправах. На сайті саратовського ресторану

«Одесса» читаємо, що одеська кухня – це не набір тривіальних страв, це спадок різних народів, що зібралися в Одесі з різних куточків світу.

Ресторатор Алєксєй Носков з Челябінська зауважує в своєму Живому журналі (автор блогу restoratoralex), що одеський ресторан – «Этот ресторан не для посмеяться. Этот ресторан для покушать и для поговорить. И Одесская кухня – это не мода и не тренд. Это образ жизни».

Професійне пропрацювання концепту «одеської кухні» ми бачимо в московської ресторатори Лари Кацової, яка наголошує на своєму одеському походженні. Я ще торкнуся її концепції, зараз тільки зауважу, що концепт одеського щедрого столу Кацова в своєму ресторані «Дюк-Дюк» реалізує через порцію форшмаку, який виносять відвідувачам як комплімент від закладу.

Отже, спроба вивести середнє арифметичне в описах «одеської кухні» в ресторанах поза Одесою приводить нас до візії великої кількості простої домашньої їжі, з обов'язковою єврейською нотою через пропозицію форшмаку та наголосом на використанні традицій різних народів. Можливо, на цьому тлі змішані пропозиції в меню (європейська-українська, російська-французька тощо) саме є варіантом бачення багатонаціонального характеру кухні, а нормальна локальна їжа в польських закладах теж цілком вписується в розуміння Одеси як чогось з простою зрозумілою їжею, якої багато (польська кухня теж зовсім не аскетична).

Інтер'єр

Для ресторану інтер'єр є не менш важливою складовою, ніж меню. Аналізуючи інтер'єри «одеських» закладів, ми можемо зчитати декілька «мов», якими проговорюється меседж. При цьому ці мови відсилають нас до одного й того самого феномену, хоча на перший погляд це зовсім не очевидно.

Як і у випадку з кухнею, ресторан може зовсім не віддзеркалювати одеські смисли в інтер'єрі (ресторани в Болтоні, Познані, Авіньоні, Дубліні, Стамбулі тощо). Інколи ми побачимо рятувальні круги та інші натяки на море. Таке побачимо в кафе-барі «Одеський уголок» у Москві, «Ах, Одесса» в Пензі тощо. Тобто можна знову констатувати, що комерційна привабливість одеського бренду спрацьовує навіть без додаткових зусиль ресторатора. Інколи продається лише ім'я.

Старе й нове в просторі ресторану

Загальним в «одеських» ресторанах є майже тотальна відсутність образів сучасного міста. Одеса присутня як місто минулого: через старі зображення, портрети діячів XIX століття, старі карти тощо. Дуже часто в інтер'єрі наявні також радянські речі та символіка. Більшість ресторанів використовує образ так званої «Старої Одеси», який створюється не тільки завдяки історичним світлинам та картам початку XIX століття. Навіть у такому націленому на образ майбутнього закладі, як ресторан «Odessa» в Києві (визнаний найкращим рибним рестораном України в 2017 році за версією організаторів премії «Сіль»), власне Одеса

присутня у вигляді мап XIX століття. Інколи розповіді про минуле знаходимо на сайті закладу – зокрема, ресторан «Odessa» в Кельні розповідає про османське минуле регіону та про єврейські погроми.

Бачимо й окремі специфічні меседжі з минулого. Наприклад, у Сіднеї «Bar Odessa» присвячений таємному товариству «Філікі Етерія», яка готувала в Одесі повстання заради незалежності Греції, що перемогло 1824 року. Стіни бару прикрашені портретами діячів «Філікі Етерії» та водночас серпами й молотами, яйцями Фаберже та ін. – відсилками до імперій (російської та радянської). Бар є частиною комплексу, який виник на основі грецького ресторану «1824» та містить спільний меседж про історію грецької незалежності.

Інколи зв'язок з добою економічного розквіту Одеси реалізується через використання інтер'єрів початку XX століття, через відтворення іміджу міського кафе у французькому стилі, брасерії. Така собі відсилка до беньяміновської фігури фланера. Натяк на невимушену буржуазність. Такий меседж бачимо в ресторанах «Odessa» в Парижі та Краснодарі, в ризькому «Kādreiz Odesā» тощо.

Дозволю собі згадати й мережу «Beshoff Bros' «FISH 'N CHIPS» в Ірландії. Хоча це не «одеський» ресторан, а мережа закладів швидкого харчування, де подають смажені рибу й картоплю, я позначила б його на одеському Memoryscape. Засновник мережі Іван Бешов розповідав, що ходив моряком на панцирнику «Потьомкін» і втік до Ірландії після поразки повстання. Бешов був дуже колоритною фігурою, харизма якої досі впливає на популярність закладів. Приміщення перекусних «FISH 'N CHIPS» прикрашені портретами засновника та світлинами славетного панцирника. Додам у дужках, що одеські історики не знайшли ім'я Бешова в списках екіпажу, тому в Одесі його фігуру інколи згадують у негативному ключі (про що, звісно, ніхто не здогадується в Ірландії).

Чи можемо ми знайти сучасну Одесу в інтер'єрах ресторанів? Відсилка до сучасного українського міста є в ресторані «Одесса» в Тольятті. Ресторан розташований на великій відкритій території з маленькими павільйончиками, кожен з яких має «адресу» – табличку з назвою вулиці українською мовою та в сучасному дизайні (наприклад, «вулиця Дерибасівська»).

У кількох ресторанах є відсилка до дуже цікавого фрагменту одеського обжитого простору. Це ринок «Сьомий кілометр», який в 90-ті роки став найбільшим речовим ринком Східної Європи та буквально допоміг вижити тисячам людей у ситуації радикального перезавантаження політико-економічної системи колишнього Радянського Союзу. Тема «Сьомого кілометра» вбудована, зокрема, в інтер'єри ресторану «Коммуналка» в Мінську та «Одессы-мамы» в Москві. Оцінюючи наявність теми «Сьомого кілометра», я вагаюся, оцінювати це як відсилку до сучасності чи до минулого. Ринок є і зараз, але його легендарний період припадає на 90-ті роки та міцно асоціюється саме з тією епохою.

Одеса в ресторанах – це місто минулого, дуже різного, але минулого.

Феномен хронологічних міксів

Дослідника одеського меседжу в ресторанах може заплутати вільне жонглювання епохами та часовими шарами в інтер'єрах. Інколи здається, що цю дику мішанину робили божевільні, але якщо уважно придивитися, то починаєш зчитувати ясні повідомлення.

Дозволю собі «зацитувати» кілька таких меседжів. Ресторан «ДерибасЪ» у Москві оформлений у стилі нової економічної політики з відсилками до Остапа Бендера та загалом «Дванадцяти стільців». Не варто нагадувати, що Йосиф де Рибас жив у другій половині XVIII століття, а НЕП – феномен 20-х років XX століття. Додаткову смислову ноту створює відсилка до єврейської історії міста: відвідувача заманюють дивовижними стравами, які готує шеф-повар тьотя Сара (згадаймо, що одеська їжа є домашньою, простою та національно забарвленою, тобто «тьотя» – це відсилка до домашнього гостинного простору, а ім'я вказує на національність хазяйки).

Ідеальний мікс створює ресторан «Ланжерон» у Челябінську. Ресторан розташовано на другому поверсі, над сходами на стелі відвідувач бачить сервірований стіл догори ногами. Біля входу гостя зустрічає портрет Олександра Ланжерона, генерал-губернатора Новоросії та Бессарабії в період 1815–1822 років. Подивившись на Ланжерона, відвідувач заходить до радянської комуналки, де шари обшарпаних шпалер стирчать один з-під одного. Атмосфера тут створена старожитно-домашня, з мереживними абажурами та аматорськими картинами на стінах. Особливою фішкою ресторану є веранда з мереживними фіранками – саме цей простір змушує місцевого журналіста відчути близькість моря та сонця, хоча за вікнами простягається тільки вулиця Молодогвардєйська.

Різні епохи поєднано і в інтер'єрі ресторану «Одесса» в Черкасах: простір тут щільно заповнений зображеннями «Старої Одеси» та обов'язковими портретами одеських міських голів, Пушкіна, предметами радянського побуту – тут є фотозбільшувач, радіо, пляшки, театральні обладунки тощо.

Я вже згадувала дивне поєднання в сіднейському «Bar Odessa» – таємне грецьке товариство представлене портретами на стінах, а в інтер'єрі спокійно сусідують яйця Фаберже та серпи й молоти. Нагадаю, що завдання «Філікі Етерії» було виконано 1824 року. Загалом інтер'єр виконаний у помпезному стилі, який є дуже суголосним стилю багатьох ресторанів в Одесі. Дивний збіг: засновники не є одеськими емігрантами.

Дивовижно, що такі хронологічні «мікси» не створюють відчуття чогось неприродного. Дозволю собі припустити, що тут ми маємо справу з феноменом, який Хелена Ґріншпун називає *культурним меланжем* або *перемиканням кодів* (*code-switching*). У маркетинговій семіотиці ці поняття застосовують для описання ефекту задоволення, що виникає під час поєднання різних культурних кодів в інтер'єрі[44]. Проте щоб виник ефект задоволення, це перемикання кодів має відбуватися за певною логікою.

[44] Grinshpun, H. «Deconstructing a global commodity…», pp. 343-364.

Що поєднує різні часові шари, представлені в інтер'єрі? Епоха фантастичного економічного підйому початку XIX століття, епоха швидких грошей доби НЕПу в уособленні Остапа Бендера, веселе життя серед суцільних злиднів у людей, що «вміють жити», – умовний Бабель «Одеських оповідань». Бабелівський Беня Крік у пізньорадянській свідомості (через декілька фільмів) постає як близнюк Остапа Бендера, аристократичний гангстер (образ, який дуже відрізняється від власне бабелівського). Через умовного Бабеля частиною одеського міфу є одеська Молдаванка з її дворами, які легко римуються з радянською комуналкою, де всі весело та дружно живуть. Припускаю тут наявність теми одеських «цеховиків» радянського часу, які жили показово непримітно, в комуналках, але були фантастично багаті. Таки патерни виявляються на диво живучі. Головне тут «уміють жити». В такому контексті не дивує наявність в «одеських» ресторанах теми «Сьомого кілометра» – це місце можливості швидких та великих грошей в епоху суцільного зубожіння. Саме «Сьомий кілометр» на певний час відродив образ Одеси як торгового міста та «відносно легальних» грошей.

Отже, хронологічні мікси в інтер'єрах «одеських» ресторанів є варіантом культурного меланжа, який актуалізує саме ті смисли історії міста, які пов'язані з можливістю швидких та легких грошей, «умінням жити» в просторі, не орієнтованому на нормальне життя людини, що актуалізує особисті зв'язки та «прямі», не опосередковані нормативністю, відносини між людьми. Етнічні уявлення актуалізовані тут в стереотипі про єврейську підприємливість. Активація смислів з різних хронологічних епох створює відчуття більш насиченого меседжу. Дозволю собі звернутися до досліджень Поля Базу, який аналізує взаємодію між різними моделями пам'яті в одному просторі, що спричинює створення «креольських» або «палімпсестних» форм пам'яті[45]. Ресторани в такий спосіб відкривають картину одеського memoryscape, який створює густий палімпсест.

Мови проговорювання одеського міфу в ресторанах

Перший погляд на інтер'єри «одеських» ресторанів викликає відчуття повної какофонії. Проте я бачу можливість описати дві системи семіотичних подразників, за допомогою яких відвідувач відповідно до власної включеності в культурні простори отримує можливість вибудувати один і той самий уявний світ. Це дві «мови», що мають низку «діалектів».

Першу мову «одеського» меседжу я дозволила собі позначити як *Сарочка-стайл* через основну ноту декларації цього меседжу, запозичену з псевдоодеських анекдотів про Ізю та Сарочку. Наратив у цьому випадку виявляється примітивним та зорієнтованим переважно на етнічні стереотипи. Мовою *Сарочка-стайл* можна «почитати» в ресторанах «I love U Odessa» у Львові та Дніпрі, в «Маленькій Одесі» в Києві, «Odessa» в Дрездені, «Де`рибас» у Хабаровську тощо. Тут обов'язкові рятувальні круги та тільняшки, пишні жінки (жіноча огрядність репрезентує

[45] Basu, P. «Memoryscapes and Multi-Sited Methods …», p. 116.

економічну стабільність та свободу від соціальних умовностей), жарти в псевдоєврейському стилі. Вульгарність жартів сусідує тут зі «смішним» акцентом. Ресторан у Хабаровську, наприклад, саморепрезентується як «Де`рибас», відсилаючи до «єврейської» вимови літери «р». В асортименті пропозиції від шефповарів «тьоті Сари або Цілі». Креативність тут розкривається через демонстрацію «одеських» серіалів («Маленька Одеса» в Києві) та концертів «одеських» пісень (як у львівському «I love U Odessa»). Сайти таких ресторанів прикрашені псевдоодеськими фігурами мовлення на кшталт «таки да», «нє дєлай мінє нєрви» та «смішними» картинками. Варто зауважити, що такі прийоми використовують не тільки умовно «бюджетні» заклади, але й модні ресторани, наприклад, «Баркас» або «Дюк-Дюк» Лари Кацової в Москві.

Можна виокремити більш винахідливий варіант мови *Сарочка-стайл*, спробую позначити його як *Сарочка+*. Ця мова представлена в гриль-барі «Одеса мама» в Черкасах, ресторані «Одесса-мама» в Санкт-Петербурзі тощо. Комедійний образ Одеси супроводжується тут театралізованими пропозиціями – зустріч з Остапом Бендером, НЕП-приміщеннями з можливістю перевдягання тощо. Мінська «Коммуналка» пропонує подивитися на світ крізь ілюмінатори з написом «Коммуналка». Тут є також імітація контейнера з «Сьомого кілометра», поряд з яким бачимо повний набір предметів радянського повсякдення, з-поміж яких старий холодильник, радіо, часи, розкладачка – усе це на тлі портретів одеських діячів XIX століття та плазмових екранів з демонстрацією радянських фільмів (які зовсім не стосуються Одеси). Сьогоднішні газети використовують як серветки під тарілки, а меню пропонує базовий набір радянських салатів.

Друга мова репрезентації одеського міфу в ресторанах будується як свідома опозиція до того, що я щойно описала. Вона не існує незалежно, вона декларується як заперечення більш примітивної подачі та від початку тригерить самоусвідомлення відвідувача як людини з більш високим рівнем експертизи. Позначу цю мову як *Анти-Сарочка*, бо ми її не прочитаємо адекватно, якщо проігноруємо першу.

Ресторатори, які використовують цю мову, претендують на розуміння не поверхових, а глибинних смислів одеського міфу. Концепція ресторану «Одесса-мама» в Москві (це мережа, їх було відкрито два заклади) відразу розставляє крапки над «і» в очікуваннях відвідувача: «Вы ждете, что на входе вас встретят тетя Циля с дядей Изей и под песни Утесова потянут через коридор, обставленный декорациями к сериалу «Ликвидация», в зал, напоминающий старую южную дачу, разговаривая с вами на одесском диалекте великого могучего, на этакой смеси Исаака Бабеля, Левы Задова и Михал Михалыча Жванецкого. Таки нет!». Ресторатор чітко визначає *зовнішні* ознаки одеського міфу. Весь цей балаганний антураж взагалі не стосується суті Одеси, а суттю є *відчуття перебування вдома*. Що таке ресторан «Одесса-мама»? Це звичайне міське кафе з незвичайно смачною їжею. Далі концепція розгортає смисли: Одеса – це антидепресант. Ззовні є Москва з дурною

погодою, побутовою агресією та поганими новинами з біржі. А тут ви знайдете просту їжу та добру компанію. Одеська атмосфера виростає з дружньої розмови за спільним столом, що його розділили між собою представники різних народів, які живуть в одному дворі. Текст концепції відсилає до одеських мовних конструкцій, але відхрещується від вульгарних жартів. Концепція грає на відчутті власної важливості гостя – він «буржуа» (кого ще турбують погані новини з біржі?), який працює день і ніч та заслуговує на відпочинок, він розуміє істинні цінності, йому не цікава вся ця дешева мішура для тих, хто не живе, а вдає життя.

Більш вишуканою є концепція московського ресторану «Бабель». Як епіграф для концепції ресторану використані слова Бабеля «Я думаю об Одессе – душа рвется». Розуміння контексту, в якому Бабель це записав, додає концепції смислів. Це слова зі щоденника часів написання «Кінармії», коли жахи громадянської війни перетворили спогади про Одесу на картину втраченого раю. Складно сказати, чи автори концепції свідомо замислювали цей ефект, чи просто використали потужну ностальгійну інтонацію, яку відчуваєш навіть без контексту.

Інтер'єри московських «Одессы-мамы» та «Бабеля» демонструють бажання утриматися від вульгарних символів. Тут немає ані бакланів над столом, ані білизни на мотузках, ані Остапа Бендера, ані навіть купрінського Сашки-музиканта (як у петербурзькому ресторані). Стилізований якір на стелі «Одессы-мамы» стримано натякає на перебування в морському місті. В лофт-стиль ресторану органічно вписується стінка контейнера з «Сьомого кілометра» – ресторатор демонструє готовність не тільки використовувати старі образи, але й вдивлятися в ядро нового одеського міфу. Інтер'єр «Бабеля» створює меседж буржуазного затишку з легким присмаком «трохи забагато». Як данину традиційним інструментам виразності бачимо картинку пишної жінки в смугастому (наче тільняшка) купальнику.

Дуже близьким за висловлюванням є ресторан «Ланжерон» в Челябінську, попри розмаїті тригери «поверхневого» міфу (хронологічні мікси, комуналка, стіл догори ногами). Уже цитований ресторатор «Ланжерона» Алєксєй Носков ностальгійно описує своє дитинство в комуналці на Пролетарському (нині Французький) бульварі, руки мами, гостинну сусідку тьотю Тамару, дружну зграю дітей, які впевнені, що нагодувати тебе може не тільки твоя мама. Хронологічний мікс у «Ланжероні» розгортається в його описах картинкою реального життя – обдерта комуналка в будинку 1910 року з ліпниною під стелею на висоті 5 метрів, каміни в кімнатах на згадку про зниклий світ. Хронологічні мікси він створює в ресторані цілком свідомо. Для Носкова це кілька шарів зниклого світу, в якому було щастя. Слова ресторатора «Ланжерона» суголосні до концепції московських «Одессы-мамы» та «Бабеля» у відчутті ностальгії, туги за втраченим раєм з істинними цінностями.

Ностальгійні мотиви використовує й уже згадана Лара Кацова, яка побудувала концепцію ресторану «Дюк-Дюк» від центрального елемента – портрета її бабусі Естер Марковни Трахтман. Кацова є професійною блогеркою, яка вміло будує індивідуальний бренд на розповідях про щасливі поїздки до бабусі

в Одесу. Посилання на дитинство доповнюються відтворенням ролі чадолюбивої матусі, яка особисто зустрічає гостей у ресторані та звертається до читачів/глядачів «Діти мої!». Авторка цих рядків має сумніви щодо автентичності «одеських» спогадів Кацової (у текстах є дивні помилки, які не можуть бути пояснені викривленнями часу), але при цьому визнає високу якість медіапродукту, який створила рестораторка.

Paradise Lost одеського міфу

Принципово важливим мотивом у розумінні змісту одеського міфу в ресторанах є ностальгія. Пошлюся на твердження Світлани Бойм про те, що ностальгія є болем, що спричинений відчуттям розриву і тривогою. Занурюючись у ностальгію, людина компенсує нестачу коренів відчуттям «повернення додому»[46]. В «одеських» ресторанах дуже часто ми бачимо тугу за канікулами в бабусі/дідуся, простими сімейним святами, впевненістю, що тебе нагодує не тільки своя мама – ти свій для всіх у цьому дворі/домі. Самий нерв цього відчуття ловить Кацова, описуючи їжу в своєму ресторані як домашню, зрозумілу, ностальгійну та зворушливу, як дитинство.

Одеський міф у ресторанах працює з образом *неіснуючого* ідеального світу, що репрезентує себе через перетин декількох вимірів (як хронологічних, так і просторових). Одеська ностальгія багатошарова. Канадська дослідниця Таня Річардсон аналізує це в книжці «Калейдоскопічна Одеса» («Kaleidoscopic Odessa»). Звертаючись до місця Молдаванки в одеському міфі, Річардсон наголошує, що це місце, яке *не може існувати*. В своєму дослідженні вона показує, як Бабель створює власний варіант високої культури через апропріацію низької: маргінальний район Одеси все місто та репрезентує себе як опозицію до всього бездушного та сірого[47]. Ставши символічним центром Одеси, Молдаванка не змінилася у фізичному просторі через практики джентрифікації, як це відбувається в інших місцях[48]. У бабелівському образі Одеси межі між високим та низьким, центром та периферією розмиваються. За словами Річардсон, Молдаванка стає своєрідним одеським фракталом –частиною, що повністю репрезентує ціле[49].

Таня Річардсон посилається на одеську дослідницю Єлену Каракіну, яка вказує на ще одну одеську конструкцію: столиця/провінція. Одеські фасади мають імідж столиці, двори – провінції[50]. Ці поєднання домашнє/двір/провінція та культура/фасад/столиця створюють відчуття одеської унікальності та часто репрезентуються в інтер'єрах ресторанів як поєднання внутрішнього та зовнішнього просторів в одному приміщенні. Інтер'єри декоровані вуличними ліхтарями та білизною, що розвішана «у дворі». Інколи на стіні просто намальовано вулицю. Таке ми побачимо в саратовській «Одесее», московських ресторанах «Баркас» та «Дерибас», красноярській «Одессе-маме» тощо.

Образ втраченого раю в закладах *Сарочка-стайл* репрезентується через показову відмову від конвенції соціально схвального. Втрачений рай тут набуває обріїв місця, де можна голосно сміятись (Одеса – місто гумору) та не зважати на «умовності». «Одеська мова» інколи сприймається як основна ознака феномену Одеси, причому у формі просто неправильної мови (хоча це складний лінгвістичний феномен, який є об'єктом серйозного наукового аналізу). Свобода від обмежень в кількості їжі (їсти треба багато) уособлюється в образі огрядної жінки (бажано на тлі мізерного чоловіка). У ресторанах, які демонструють розуміння «істинної» природи одеського міфу, цей мотив можуть використовувати опосередковано – наприклад, у «Дюк-Дюк» на столах стоять фігурки пишних жінок у купальниках, які роблять фізичні вправи. Відчуття звільнення реалізується тут інструментами кітчу.

Ностальгія у просторі поза межами пострадянського

Трохи інший тип репрезентації ми побачимо в ресторанах у Європі та США. Проте й тут основним мотивом дуже часто стає ностальгія. «Одеські» ресторани в Дрездені, Кельні, Нью-Йорку демонструють нам інший тип ностальгії – тугу за радянським простором. Подекуди інтер'єри цих ресторанів нагадують радянську мрію про ідеальний заклад харчування. Дозволю собі тут звернутися до спостережень нью-йоркського журналіста Брайана Міллера, які він зробив в огляді ресторанів та кафе в «Маленькій Одесі» (народна назва району Брайтон-Біч у Нью-Йорку). Меню цих закладів напрочуд одноманітні: млинці, борщ, славетне радянське тістечко «картошка», природу якого бідолашний американець не може вхопити.

Цей тип ностальгії годує міфологічний образ Одеси, який ущільнився до бруклінської «Маленької Одеси». Хочу в цьому контексті послатися на міркування Чарльза Кінга з його книги «Odessa: Genius and Death in a City of Dreams», остання частина якої присвячена саме «Маленькій Одесі». Читаючи дослідження Кінга, ми бачимо занепад Одеси після 1917 року, який природно завершується перетіканням решток колись славетного міста в Нью-Йорк та седиментацією в «Маленькій Одесі». Коли читаєш Кінга, складається враження, що на Чорному морі Одеси в принципі вже нема.

Очевидно, погляд зі Сполучених Штатів насправді більше налаштований на оптику кримінальної драми 1994 року «Little Odessa». Слово «Одеса» може тут сприйматися радше як позначення специфічної нью-йоркської мафії, представники якої мають дивні імена та не мають принципів. Як колись у Бабеля, маргінальний район міста посів місце всієї Одеси, так і «Маленька Одеса» (з погляду Одеси Нью-Йорк – це дуже далека маргіналія) посіла місце Одеси реальної. Дуже дивний сюжетний збіг.

Очевидно, що заклади, які відтворюють радше радянську мрію про «багато-їжі-в-магазині», створили емігранти та для емігрантів. Може, «одеські» за-

[46] Бойм, С. «Будущее ностальгии» ...

[47] Richardson, T. *Kaleidoscopic Odessa. History and place in contemporary Ukraine*. University of Toronto Press, 2008.

[48] Там само, p. 137.

[49] Там само, p. 138.

[50] Там само, p. 119.

клади й створюють тільки там, де є потужна пострадянська діаспора? Насправді, ні. Знову нагадаю сіднейський грецький бар зі згадками про місто, де народилася грецька незалежність. І це не єдиний приклад. Завдяки колезі Кандіс Фрізен, яка стала моїм амбасадором у Канаді, я змогла дізнатись про мотиви створення кафе «Odessa» в Монреалі. Це радше магазинчик, де можна купити каву в зернах та випити каву/чай, отже, нічого специфічно одеського в меню немає. Проте кафе прикрашене численними старими світлинами Одеси та – увага! – книгами! Власники кафе захоплені творчістю Бабеля, вони ніколи не були в Одесі, але щиро вірять, що це якесь фантастичне місто. Тобто варіант бабелівської ностальгії канадські підприємці підхопили через тексти. Це люди, життя яких зовсім не пов'язано з Одесою, Україною, пострадянським простором, але які закохалися в красивий ностальгійний образ та спробували дізнатися про місто якомога більше. Сучасна Одеса наявна тут завдяки кільком вмонтованим у стільниці українським монеткам. До речі, неподалік від кафе в Монреалі є рибний магазин «Odessa». Історію його створення, на жаль, я не дізналася.

Елементи сюжету одеського міфу

Коли ми дивимося на «одеський культурний архів» та його репрезентацію в ресторанах, то виокремлюємо седиментовані елементи міського міфу. Комерційна привабливість образу Одеси дивує, бо останній сутнісний сплеск нових смислів відбувся в Одесі в 20-ті роки XX століття. Відтоді міфологічна реальність не відтворюється: тим дивніша наявність міфу в комерційному полі. Можна припустити, що саме комерційна затребуваність поняття «Одеса» пов'язана з іміджем Одеси як міста з грошима.

Хронологічні мікси в «одеських» ресторанах побудовані з елементів, що відсилають до часів «швидких» грошей (перші десятиліття існування міста, інколи порто-франко, НЕП, «Сьомий кілометр»). На додачу до насиченого хронологічного меседжу використовують відсилки до «буржуазного» способу життя: деякі «одеські» кафе декоровані як брасерії. Парадоксально, проте цей самий меседж виявляється близьким до радянської мрії про вітрини магазинів магазини (сто сортів ковбаси). У своїй колекції я маю світлину гастроному «Odessa» в Нью-Йорку, який виглядає саме як втілена радянська мрія, а не як американський магазин.

Дозволю собі припустити, що саме аналіз репрезентації образу Одеси в ресторанах надає можливість побачити один з елементів «одеського міфу», який поки що складно відрефлексувати на інших джерелах. У смисловий фрейм міфу вписується тема «Сьомого кілометра». Жодне опитування цього поки що не покаже, що коли люди думають про одеський міф, вони зосереджуються на відносно віддалених історичних моментах. При цьому варто зауважити, що, наприклад, «Сьомий кілометр» стає одним з ключових «майданчиків», де розгортається сюжет роману Івана Козленка «Танжер» (а цей роман є саме розмірковуванням над еволюцією одеського міфу). Місце також стало об'єктом цікавих

етнологічних досліджень[51]. Саме наявність контейнерів в інтер'єрах ресторанів спонукала мене до фіксації уваги й на сценах дії «Танжеру».

Одеса сприймається як місто з минулого та найкраще прочитується через літературних персонажів. Пошлюся на думку Чарльза Кінга, що Бабель створив дивний ефект: згадка про Одесу спричиняє асоціації саме з літературними персонажами, а не з історичними особистостями[52]. Хоча «одеські» заклади прикрашені портретами реальних людей (міські голови/Пушкін), шеф-кухарі закладів тут все ж в образах літературних (Остап Бендер, Сашка-музикант) та фольклорних колоритних персонажів.

Ключовою темою інтер'єру закладів є мотив світу догори ногами. Інколи це демонструється буквально (сервірований стіл на стелі), інколи через демонстративну трансформацію маргінального простору в елітарний (варіації бабелівської Молдаванки, комунальної квартири тощо). Ресторани з типом репрезентації *Анти-Сарочка* прикидаються трикстером та пропонують гостю зіграти в загадки: ви очікуєте тут такого контенту? Ні, ви зможете прочитати наш меседж тільки якщо знаєте спеціальний код (московські «Одесса-мама» та «Бабель», челябінський «Ланжерон»).

Як у середньовічних карнавалах, які надавали дозвіл на перебування в перевернутому світі, «одеські» ресторани дозволяють потрапити в простір без соціальних конвенцій. Тут раді неповсякденній веселості. Показовими в цьому контексті є слова з концепції кафе «Одесса» в Ярославлі: «ми не маємо жодного стосунку до Одеси, але коли ми там були, це було так весело, що ми вирішили створити місце гумору і в нашому місті». Для більшості «одеських» ресторанів типове використання доволі вульгарних жартів з використанням етнічних стереотипів.

Сутнісним елементом одеського міфу в ресторанах є мотив втраченого раю. У концепціях ресторанів прописаний саме мотив втечі в дитинство. Можливо, природність використання образу Великої Матусі (від монументальних жінок на тлі кволих чоловіків до «Діти мої» Лари Кацової) є одним з елементів цієї туги за дитинством, за простором, де всі тобі раді. Втрачений рай набуває рис *а*-топії, простору *не*-існування (загалом логічно – у дитинство не повернешся). *А*-топія побудована на міксуванні центру-периферії, столиці-провінції, фасаду-двору/комуналки. Цілковита гегемонія мотивів з Бабеля тут очевидна – інший полюс одеських смислів, центрований біля Дерибасівської (роман «Пятеро» Зеєва Жаботинського, відсутній на міфілогічному полі через абсолютну радянську заборону на Жаботинського). Зяяння відсутності й трикстерна підміна цілого маргінальною частиною створює архітектоніку одеського міфу, продукуючи ефект *а*-топії. В інтер'єрах ресторану це віддзеркалюється через *спів*-присутність несумісного – відвідувач опиняється в неможливому просторі вулиці та приміщення одночасно.

---

[51] Пригарин, А. «Рынок как базар»: этнология торговли современной Одессы», *Этнология Одессы в исторической и современной перспективе*, Одесса, Ирбис, 2017, с. 122–160.

[52] Кинг, Ч. *Одесса. Величие и смерть города грез*. Москва, 2013, с. 200.

Сюжет одеського міфу в ресторанах поза Одесою може бути описаний як темпоральна петля, що починається в кількох точках одночасно, проходить точку руйнування світу та повертається до висхідної точки в жесті туги за втраченим раєм. Рай постає тут у вигляді канікулярної поїздки в дивовижний багатомовний простір, де всі виносять на спільний стіл смачну та щедру просту домашню їжу. В цьому просторі можливо все, це ще й простір можливостей та презирства до правил гарного тону; це місто людей, які «знають, як жити», живописних авантюристів із жагою до легких грошей. У цій жазі вони спонтанні та безгрішні як діти. Образ втраченого раю для відвідувача «одеського ресторану» завжди мерехтить звідкись з минулого, усе це було десь там, може, дуже недавно – здається, варто тільки руку простягнути. Проте можна пережити тільки миттєве відчуття повернення, бо варто вийти за поріг – на тебе знов навалиться сіра повсякденність.

Павло Єремєєв

ПОДІЇ МІСЬКОЇ ІСТОРІЇ В ПУТІВНИКАХ ПО ХАРКОВУ

Зважаючи на безсумнівний вплив путівників на формування специфічної оптики споглядання міста[53], спробуємо з'ясувати, як автори путівників по Харкову через характеристику подій створювали образи міста, у який спосіб вибір тих чи тих подій міської історії та особливості їхнього опису ставали засобом і одночасно результатом трансформації історичної пам'яті. Враховуючи соціокультурну зумовленість сприйняття та усвідомлення часу, яку виявив А. Бергсон[54], ми також спробуємо зрозуміти, як формування подієвих рядів у путівниках ставало засобом темпорального структурування образів міста, тобто за допомогою яких подій і як відбувалася періодизація міської історії, здійснювався опис часу як такого.

Дослідження цієї проблематики виводить на низку методологічних проблем та зумовлює вирішення кількох конкретно-історичних завдань. Передусім необхідно виявити ті події, що найчастіше згадуються в путівниках і, вочевидь, впливають на образ міста. Для розв'язання цього завдання була створена база даних. Схоже дослідження здійснював С. І. Посохов, виявляючи ТОП-імена, які

[53] Див., напр.: Склокіна, І. В. «Путівники як джерело», Львівський центр міської історії (30 грудня, 2019), https://www.lvivcenter.org/updates/guide-books-as-a-source/. Доступ 2.05.2021; Koenker, D. «Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure», *Slavic Review*, ol. 62, no. 4, 2003, p. 659; Koshar, R. «'What Ought to Be Seen': Tourists' Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe», *Journal of Contemporary History*, vol. 33, no. 3, pp. 323-340; Малинова-Тзиафета, О. Ю. *Из города на дачу: социокультурные факторы освоения дачного пространства вокруг Петербурга (1860–1914).* Санкт-Петербург, 2013, с. 282–298.

[54] Бергсон, А. «Опыт о непосредственных данных сознания», У зб.: *Собрание сочинений*, Т.1. Москва, 1992, с. 50–156; Гарбузов, Д. В. «Время другого: темпоральные основания феноменологии власти», *Современные проблемы науки и образования*, 2009, № 6, http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=1447. Доступ 26.06.2021.

найчастіше потрапляли в поле зору авторів путівників по Харкову[55]. Однак специфіка опису події вимагає і особливого принципу кількісної оцінки. Події, на відміну від особистостей, є більш плинними сутностями, крім того, опис певної події в путівниках може переплітатися зі згадками про інші факти чи процеси. Тому у визначенні кількісних характеристик певної події ми звертали увагу не тільки на кількість згадок, а й обсяг повідомлення про ту чи ту подію. Це дало змогу визначити динаміку частоти згадок і розуміння значущості конкретних подій у різних путівниках. Також ми класифікували події за такими сферами: архітектурна, військова, господарсько-економічна (будівництво фабрик та заводів, їхній розвиток), культурна та науково-освітня (ці сфери були об'єднані задля уникнення надмірного дроблення класифікації), політична, релігійна, розвиток міської інфраструктури, сфера комеморативних та символічних практик (наприклад, нагородження орденами). Звісно, нерідко одна й та сама подія може бути зарахована до кількох сфер. Наприклад, будівництво театру може бути віднесене як до архітектурної, так і до культурної сфери. У такому разі ми звертали увагу на те, у якому контексті в путівнику згадується та чи та подія. За всієї умовності класифікації вона дає змогу простежити, який тип подій частіше згадується в різних путівниках та в різні періоди (згадані в путівниках події розподілено за десятиліттями).

Спираючись на описані вище принципи, ми створили базу даних (далі – БД) у рамках СУБД MS Access. Стрижневою сутністю БД став путівник. З нею пов'язана характеристична сутність (тип зв'язку один-до-багатьох): «подія». Отже, БД має дві зв'язані таблиці, кожна з них має поля, що містять інформацію про атрибутивні ознаки відповідно путівників та подій. У таблиці, що присвячена путівникам, міститься назва путівника, рік його публікації та інформація щодо мови, якою цей путівник виданий. У таблиці «Подія» міститься інформація стосовно типу події (сфери, в якій вона відбулася), десятиліття цієї події, її значущості (що, як уже зазначалося, вимірювалася обсягом повідомлення), розділу та сторінок путівника, де йшлося про подію.

Загалом до бази даних було внесено інформацію з чотирнадцяти путівників по Харкову, які були опубліковані в радянський період та за часів незалежної України (проаналізовано путівники 1927–2017 років). За межами дослідження залишилися тематично й територіально обмежені путівники. До бази даних внесено події, які були згадані в усіх розділах путівників. Виняток становили путівники 2008–2017 років, які містять окремі хронологічні списки значущих подій. Ці списки проаналізовані окремо. Загалом до бази даних потрапила інформація про 1 712 згадок різноманітних подій міської історії.

Безумовно, кількісний аналіз можливий лише в нерозривному поєднанні з аналізом якісним. Варто зазначити, що поняття «історична подія» нині є пред-

[55] Посохов, С. І. «Початок формування «харківського пантеону» (на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.)», *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія», вип. 57, 2020, с. 74–87.

метом серйозних рефлексій не лише істориків, а й філософів та лінгвістів[56]. Строго кажучи, «подія» – це конструкт, кожна подія складається з інших, більш дрібних подій, тобто являє собою подієву множинність[57]. Тож у який спосіб автори путівників конструювали образи подій, зв'язуючи мерехтливі «факти» в певну подієву структуру? В якому контексті і з якими конотаціями вони вживали термін «подія», «історична подія», «знакова подія» тощо? Аналізуючи створену базу даних, недостатньо лише констатувати частоту згадки події і маркери її значущості. Треба зрозуміти, у який контекст або контексти (часові, просторові тощо) подія була вписана, як події зв'язувалися між собою, як згадувані в путівниках події ставали елементами структурування часу? Отже, враховуючи багатозначність терміна, під час створення бази даних ми розуміли подію як «комплексне явище, що ідентифікується за ознакою виділеності з потоку того, що відбувається у просторі та часі»[58], тобто «подією може бути названо будь-яке явище, яке, здійснюючись, індивідуалізується в своїй унікальній і неповторній сутності і навіть знаходить своє ім'я»[59].

Враховуючи виявлену Дж. Лакоффом та М. Джонсоном метафоричність базових концептів людської мови[60], ми намагалися виявити ті метафори, за допомогою яких характеризуються події в путівниках. Крім цього, було завдання виділити в описі подій «панівні метафори» (за П. Рікером)[61]. Звісно, у сучасній літературі, що присвячена феномену метафори[62], є певні протиріччя як на рівні термінології, так і на рівні деяких базових підходів. Наприклад, Дж. Лакофф та М. Джонсон замість терміна «фрейм» використовують термін «гештальт»[63], якщо

[56] Репина, Л. П. «Событие в истории и коллективной памяти: «Казус 1066», *Диалог со временем*, вып. 56, 2016, с. 39-46; Савельева, И. М., Полетаев, А. В. *Знание о прошлом: Теория и история*. Т. 1: Конструирование прошлого. Санкт-Петербург, 2003, с. 475-514; Гробицкая, А. М. «К вопросу о соотношении понятий «событие» и «факт», *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 9, вып. 4, 2013, с. 33-38; Давыдова, Е. А. «Событие: история и понятие в философии и языке», *Вестник ОГУ*, № 11 (117), 2010, с. 112-116.

[57] Подорога, В. А. «Событие», В кн.: *Новая философская энциклопедия*, предс. научно-ред. совета В. Стёпин. 2-е изд., испр. и дополн. Москва, 2010. https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0139acd568bdd24f76199339. Доступ 12.12.2020 р.

[58] Гробицкая, А. М. «К вопросу о соотношении понятий «событие» и «факт», ..., с. 33-38.

[59] Подорога, В. А. «Событие», https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0139acd568bdd24f76199339. Доступ 11.10.2020 р.

[60] Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем*. Москва, 2004, 256 с.

[61] Рикер, П. «Живая метафора», *HORIZON. Феноменологические исследования*. том 4, № 1 (2015), с. 175-219.

[62] Вжосек, В. *Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії; Про історичне мислення*. Київ, 2012, 296 с.; Тихомирова, Е. А. «Метафора в политическом дискурсе», *Методология исследований политического дискурса*, вып. 1, 1998, с. 214–221; Кобозева, И. М. «Лексикосемантические заметки о метафоре в политическом дискурсе», *Политическая лингвистика*, № 2 (32), 2010, с. 41-46; Трубина, Е. Г. *Город в теории: опыты осмысления пространства*. Москва, 2011, с. 441-493.

[63] Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем* ..., с. 8.

І. М. Кобозєва наполягає на необхідності більш послідовного розрізнення лексикалізованої (мертвої, застиглої) метафори і метафори живої[64] (розрізнення «живої» та «мертвої» метафор важливе і в методологічних підходах В. Вжосека)[65], то Дж. Лакофф і М. Джонсон до терміна «мертва метаформа» ставляться досить критично[66]. Враховуючи ці суперечності, ми водночас не намагалися до початку дослідження обрати той чи той методологічний підхід. Радше відповідно до методологічних порад Е. Домańської[67], концепції, що часом суперечать одна одній, розглядалися не як заздалегідь визначені концептуальні рамки, що накидаються на емпіричний матеріал, а як певні засновки до постановки дослідницьких питань, результатом яких мають стати «теорії знизу».

У радянський період, після буремних подій 1917–1921 років, один з перших путівників по Харкову був виданий 1927 року. Історії міста та його пам'яток приділена невелика увага – лише 2 сторінки. Основна ж частина – це різноманітна довідкова інформація. При цьому варто зазначити, що в «історичній» частині путівника основну увагу приділено не подіям, а процесам. Звісно, як було зазначено вище, розмежування понять «подія» і «процес» є складною та неоднозначною проблемою, що обговорюється в рамках філософії, лінгвістики та літературознавства. Проте навіть якщо не приймати досить радикальну ідею О. А. Давидової про те, що подія, на відміну від процесу, не має тривалості[68], складно заперечувати, що, на відміну від процесу, подія є більш темпорально та локально визначеною. У путівнику ж 1927 року в основному згадуються саме процеси без чіткої темпоральної прив'язки. Наприклад: «разом з розвитком промисловості і ремісництва розвивалася й торгівля», «з 70-х рр. XVIII століття, з розвитком здобичі кам'яного вугілля в Донбасі і заліза в Кривому Розі і взагалі із розвитком промисловості на півдні України Харків стає центром великих торговельних операцій»[69]. Можна припустити, що такий акцент саме на процесах пов'язаний з комплексом чинників. По-перше, сам обсяг «історичної» частини зумовлював необхідність у коротких фразах одразу схарактеризувати великі періоди міської історії. Відповідно саме процеси, а не події, ставали основою наративу. По-друге, передумову для відходу від подієвого структурування тексту створювала марксистська методологія з її постулюванням об'єктивних закономірностей історичного процесу. Навіть будівництво конкретних заводів у путівнику лише згадується без хронологічної прив'язки і докладного опису.

[64] Кобозева, И. М. «Лексикосемантические заметки о метафоре в политическом дискурсе», ..., с. 43.

[65] Вжосек, В. «Межа та межовість як мисленнєві категорії», *Схід/ Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 13–14, с. 294.

[66] Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем* ..., с. 91, 231-232.

[67] Доманська, Е. *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Київ, 2012, с. 203-204.

[68] Давыдова, Е. А. «Событие: история и понятие в философии и языке», *Вестник ОГУ*, № 11 (117), с. 113.

[69] *Провіднинк по Харкову з назвами вулиць та планом міста*. Харків, 1927, с. 54.

З-поміж подій історії Харкова в путівнику 1927 року досить детально описується лише заснування міста (15 % загального обсягу «історичної» частини путівника). При цьому опис цієї події, на відміну від низки інших путівників пізнішого часу, відрізняється проблемним характером. Зокрема, автори путівника, згадуючи легендарні відомості про козака Харка як засновника міста, у поясненні походження назви Харкова посилаються на дослідження Д. І. Багалія. При цьому вживають звороти «найпевніше», «не є доведеним», інколи автори згадують конкретні документи. Можливо, такий проблемний підхід був пов'язаний з ситуацією 1920-х років, коли українська радянська ідентичність була в процесі формування, у культурній сфері панував дух експериментаторства, всіляко підтримувався культ науки і водночас висловлювався сумнів щодо наукового спадку.

У путівниках першої половини 1930-х років очікувано велику увагу присвячено революційним подіям, характеристики яких є підкреслено метафоричні. Наприклад, у путівнику 1930 року читаємо: «Харківські робітники підносять прапор Жовтневої революції, прапор Інтернаціоналу»[70]. Образ прапора акцентує увагу на символічному вимірі події. Символізм посилюється антропоморфічним описом значення «Жовтня» для Харкова: «Жовтень рішуче знищив усі перешкоди… Жовтень твердо накреслив той шлях, яким мало йти життя столиці України»[71]. Отже, ця подія виступає як така, що розірвала собою часовий континуум, стала поворотною в самому ході часу. Схожі принципи опису Жовтневої революції є і в путівнику 1932 року: «Прапор Жовтня, що підняв відважний пролетаріат, непохитно має *[так у тексті – прим. П. Єремєєва]* над Харковом»[72].

Прихід до влади більшовиків у 1917 році очікувано описується в путівниках 1930-х років як поворотна подія в історії міста та в розвитку окремих сфер міського життя. Наприклад, у путівнику 1931 року в характеристиці розвитку друкарства в Харкові «Жовтнева революція» визначається як певна самостійна сутність, причина подальшого поступу культури: «Лише Жовтнева революція привела до розквіту преси в Харкові»[73]. У путівнику 1932 року одразу на перших сторінках зазначається, що Жовтнева революція чітко розділяє історію Харкова на дві частини: «якщо вважати, що Харків далекої минувшини заснував Іван Киркач, то Харків сучасний, пролетарський Харків створили Жовтень та П'ятирічка»[74]. Отже, у наратив одразу вводиться метафоричний опис Жовтневої революції як ключової події, яка водночас є певним вододілом, межею етапів і при цьому створює щось принципово нове. У путівнику 1934 року, на відміну від попередніх, згадується і про остаточне утвердження влади більшовиків

[70] Бразуль, С. *Столиця України Харків: Корот. провідник для екскурсанта*. Харків, 1930, с. 10–11.

[71] Там само, с. 12.

[72] *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 9.

[73] *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 126.

[74] *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 3.

у Харкові 12 грудня 1919 року. Саме ця подія характеризується як така, з якої почалася «нова сторінка історії міста»[75]. Варто зазначити, що в цьому розумінні путівники по Харкову не були чимось унікальним. Схожий акцент на подіях революції та Громадянської війни був характерний і для путівників, виданих в інших регіонах Радянського Союзу наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років[76].

Метафоричністю відрізняються і характеристики революційних виступів 1905 року в Харкові. Зокрема, у путівнику 1931 року вказується, що «1905 рік дав бурхливе зростання революційного руху»[77], у путівнику 1932 року читаємо: «1905 рік об'єднав весь харківський пролетаріат»[78]. В обох випадках ми бачимо антропоморфізацію року. Отже, відбувається символічне присвоєння часу, рік стає уособленням конкретної події. Очевидно, значущість події спричинювала її більшу символізацію і, отже, більш активне використання метафор у її характеристиках.

Цікаво відзначити, що нерідко в путівниках 1930-х років революційні події 1905 року в Харкові описано навіть більш розлого, ніж події 1917, як, наприклад, у путівнику 1930 року. Звісно, текст про «Жовтневу революцію» повністю компліментарний, проте жодної конкретики про перебіг подій у Харкові немає[79], тоді як стосовно 1905 року в путівнику 1930 року міститься відносно детальний опис місцевих подій. Так само і в путівнику 1932 року події 1917–1920 років описані досить коротко (хоча й дуже емоційно)[80], тоді як революційним виступам 1905 року відведено помітно більше місця. Хоча в путівнику 1931 року подіям 1917 року присвячено спеціальний підрозділ «Лютнева та Жовтнева революція на Харківщині», проте виклад цих подій є достатньо сухою хронікою[81]. При цьому і тут приходу до влади більшовиків приділено менше місця, ніж революції 1905 року. Можливо, політичні дискусії та початок масових репресій, коли герої революції могли швидко стати «ворогами народу», спричинив відповідні побоювання авторів путівників та стимулював або до чистої патетики (як в путівниках 1930 та 1932 років), або до фактографізму.

Події, пов'язані з індустріальною історією Харкова, в путівниках 1930-х років характеризуються за допомогою метафоричної антропоморфізації заводів та підкреслення їхнього зв'язку з історією революційного руху. Очевидно, це мало створити більшу емоційну прив'язку робітників до свого підприємства, структурувати нову уявну спільноту радянських людей. Зокрема, у путівнику 1930 року детально й пафосно описано повстання робітників на заводі Гельферіх-Саде

[75] Павликовский В. К. *Харьков (несколько слов о городе и его экскурсионных объектах)*. Харьков, 1934, с. 8.

[76] Koenker, D. «Travel to Work, Travel to Play: On Russian Tourism, Travel, and Leisure», …, p. 661.

[77] *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 136.

[78] *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 9.

[79] Бразуль, С. *Столиця України Харків* …, с. 10-11.

[80] *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 9.

[81] *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 138-141.

(«Серп і Молот») у 1905 році[82], при цьому говориться про «бойове революційне минуле цього ветерана революції»[83]. Антропоморфічна характеристика заводу як «ветерана революції» повторюється і в путівнику 1932 року[84]. Участь робітників Харківського паротягобудівельного заводу в революції 1905 року характеризується в путівнику 1930 року за допомогою мілітарної метафори «фортеця революції»[85]. Створення Харківського тракторного заводу в путівнику 1931 року також описується за допомогою антропоморфних метафор: «Тракторний завод буде серцем великого міста», «пульс його промислового життя буде ще напруженіший»[86]. Тут ми бачимо варіант однієї з чотирьох базових метафор міського «організованого простору» (за Пітером Ланґером), а саме метафору «місто – організм»[87].

Характерними для путівників 1930-х років є слова «невпинність» та «стихійність». Почасти це пов'язано з тим, що, як уже зазначалося, у цей час більше уваги приділено не подіям, а процесам: «стихійно росте Харків», «величезними нечуваними кроками іде Харків – столиця України у здійсненні п'ятирічки» тощо[88]. У путівнику 1934 року реконструкція та будівництво заводів згадані так само безособово, як наслідок якогось невпинного розвитку: «з казковою швидкістю протягом лише одного року зросли величезні корпуси цехів одного з гігантів індустрії – Харківського тракторного заводу»[89], «виріс новий гігант – Харківський турбогенераторний завод»[90]. Очевидно, сила природної стихії уподібнювалася до стихії робітничого ентузіазму, що стало типовим для радянського дискурсу того часу. Зі «стихійністю» пов'язані масовість та «казкова швидкість» перетворень, зрештою, невідворотність будівництва соціалізму як природного процесу. Втім, це зовсім не означало хаотичність. Зокрема, у тому ж путівнику зазначається, що «в роки першої п'ятирічки пролетаріат, керований своїм авангардом – комуністичною партією, на місці старого купецько-дворянського Харкова більшовицькими темпами створює новий – соціалістичний Харків»[91].

У путівниках 1930–1932 років створення заводів, окрім найбільших, зазвичай також описується як певний процес, без акцентування уваги на подієвій історії. Натомість у брошурі 1934 року, попри малий обсяг, детально та через антропоморфічні метафори описано деякі факти процесу створення нових радянських заводів, а також радянської реконструкції дореволюційних індустріальних

82 Бразуль, С. *Столиця України Харків* ..., с. 31.
83 Там само, с. 31.
84 *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 20.
85 Бразуль, С. *Столиця України Харків* ..., с. 33.
86 *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 71.
87 Трубина, Е. Г. *Город в теории* ..., с. 460.
88 *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 12.
89 Павликовский В. К. *Харьков* ..., с. 10.
90 Там само, с. 11.
91 Там само, с. 9.

об'єктів (але не їхнього будівництва в XIX – на початку XX століть)[92]. Тож можна побачити певну трансформацію дискурсу в умовах форсованої індустріалізації.

У путівнику 1930 року та близькому за структурою й текстом путівнику 1932 року велика увага приділяється «українськості» Харкова. Зокрема, у путівнику 1930 року підкреслюється, що Харків заснували «переселенці-черкаси, як колись називали українців»[93], «протягом XVIII ст. Харків являв собою велику українську слободу»[94]. Торговельне значення міста описано так: «з'їжджалося сюди багато крамарів з України, Росії, Польщі та закордону»[95]. Як бачимо, Україна, Росія та Польща представлені тут як сутності одного порядку, всі вони протиставлені «закордону». Заснування Харківського університету в обох путівниках характеризується практично однаково: зазначається, що в результаті Харків «стає за осередок освіти і культури, але не української, а руської», хоча в путівнику 1930 року при цьому визнається, що «Харківський університет стає за огнище української культури»[96]. В типовому для національного наративу стилі описуються події, пов'язані з українським національним відродженням у Харкові та процесами русифікації. Це досить симптоматично в контексті українізації, яка на той час була близька до піку своєї активності, не дивно, що ми бачимо поєднання українського національного та радянського наративів.

Окремо слід звернути увагу на путівник 1931 року, що являє собою цікавий приклад впливу структури наративу на його зміст. На відміну від інших путівників 1930-х років, в яких історія міста описується в межах одного загального розділу («Короткий нарис з історії столиці України», «З історії Харкова»), у цьому путівнику структура детальніша: виділяються розділи, присвячені кліматичним умовам міста, його рослинності, окремим періодам міської історії тощо. Це зумовлює зацікавлення тими подіями, що не привертали увагу авторів попередніх путівників: повені 1893 року, знайдення кісток мамонта (1913 рік), заснування сільськогосподарської (1907 рік) та селекційної (1909 рік) станцій тощо. Ці події описані без якихось ідеологічних конотацій[97]. Детальніше йдеться про «передісторію» Харкова. Зокрема, згадується заснування городищ часів середньовіччя[98]. Цьому навіть присвячено окремий розділ «Городища та селища Харківщини». Як і в путівнику 1927 року акцентується увага на певних наукових дискусіях, що стосуються історії міста, у викладенні матеріалу фактографізм нерідко поєднується з проблемним підходом. Наприклад, автори не просто стверджують тотожність Донецького городища та літописного міста Донця,

92 Там само, с. 9-10.
93 Бразуль, С. *Столиця України Харків* ..., с. 3.
94 Там само, с. 4.
95 Там само, с. 4.
96 Бразуль, С. *Столиця України Харків* ..., с. 4; *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932, с. 5
97 *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 1-14.
98 Там само, с. 16-20.

але й наводять аргументи на користь цієї точки зору. Дуже докладно, на кілька сторінок, описується заснування Харкова (цьому присвячено окремий розділ)[99]. При цьому автори путівника посилаються на документи, наводять різні версії походження назви міста.

Докладно і без будь-яких оцінок описано татарські набіги[100]. Відзначено важкі умови життя козаків, але без прямої критики суспільного устрою. Наприклад: «Жителі терпіли від військового тягару, податків та постоїв»[101]. У цьому контексті згадується й участь козаків у будівництві Ладозького каналу, Української лінії. Тобто осуду влади чи панівної еліти тут немає.

Майже не спостерігаємо політичних акцентів при висвітленні архітектурної історії Харкова. Навіть характеризуючи будівництво Держпрому, автори обмежилися лише даними, що підтверджують грандіозність будівлі.

Заснування Харківського університету подано як один з «культурних і ліберальних заходів», які підтримував Олександр I на початку правління, що спричиняло протистояння з боку «урядництва та консервативної частини дворянства»[102]. При цьому роль університету оцінено виключно позитивно[103].

Типовою рисою путівників післявоєнної доби є зменшення кількості метафор. Це проявилося вже у путівнику 1958 року, де маївка 1900 року та революційні події в Харкові 1905 року описано менш пафосно та менш метафорично, ніж у путівниках 1930-х років (це стосується як «історичної» частини путівника, так і згадок про зазначені події в контексті характеристики пам'ятних місць Харкова). Навіть Жовтнева революція та встановлення радянської влади в Харкові характеризуються без типового для путівників 1920–1930-х років пафосу, без яскравих метафор та метонімій[104]. Так само, без колишньої патетики згадано про будівництво нових та реконструкцію старих підприємств у часи індустріалізації[105]. Така сама тенденція зберігається і в наступних за часом радянських путівниках по Харкову[106].

Зменшення кількості метафор у путівниках післявоєнного періоду може бути зумовлене певною стабілізацією життя. Як зазначає А. М. Баранов у передмові до російськомовного видання книги Лакоффа і Джонсона, «якщо метафора впливає на процес прийняття рішень у проблемних ситуаціях, то кількість метафор має зростати в періоди суспільно-політичних і економічних криз»[107]. На прикладі путівників по Харкову ми бачимо прояв цієї тенденції: саме в переламні й трагічні 1930-ті роки метафор у путівниках найбільше, а з 1950-х років їх кількість в описі подій зменшується. Крім того, можна стверджувати, що це було проявом загальних процесів рутинізації та формалізації ідейної системи.

Звісно, метафоричність у характеристиках знакових для радянської ідеології подій у путівниках післявоєнного періоду повністю не зникає. Зокрема, у путівнику 1958 року зазначається, що «своєю дружною боротьбою в 1905–1907 роках пролетаріат Харкова і селянство Харківської губернії вписали одну з незабутніх сторінок в героїчний літопис першої російської революції»[108]. Дуже типовою в цьому контексті є метафора «літопис першої російської революції». Хоча для професійних істориків є очевидною ангажованість літописів (як і будь-якого історичного джерела), утім, для широкого загалу літопис став втіленням чогось неупередженого, «справжньої історії».

У путівнику 1976 року участь робітників Паровозобудівного заводу у знаменитій маївці 1900 року схарактеризовано так: «Золотими літерами в історію робітничого класу Росії вписана першотравнева демонстрація пролетаріату Харкова 1900 року»[109]. Метафора «вписаних в історію золотих букв» достатньо типова для радянського дискурсу. Така типова, що її можна було би схарактеризувати як мертву чи лексикалізовану. Втім, у цій ситуації здається, що сам метафоричний образ, навіть ставши звичним та лексикалізованим, все ж продовжує відігравати свою роль у сприйнятті часу. Як і метафора «літопису», метафора «золотих літер» підтримує сприйняття історії як лінійного наративу, при цьому наративу застиглого і фундаментального, із об'єктивно наявною і незмінною ієрархією подій. Схожу роль у дискурсі відіграє поширена метафора «яскравих сторінок біографії заводу» (зокрема, в путівнику 1976 року вона використовується стосовно подій 1917 року в історії Електромеханічного заводу)[110].

Тенденція до трансляції «канонічного» дискурсу проявляється і в поступовому відході від проблемного принципу в характеристиці історії заснування міста. Якщо в путівнику 1958 року заснування Харкова подано в проблемному ключі (зазначено різні версії появи міста і тлумачення його назви, є посилання на думки конкретних вчених, джерела)[111], то в наступних радянських путівниках утворення міста характеризується вже лише фактографічно[112].

99 Там само, с. 20-24.
100 Там само, с. 24-25.
101 Там само, с. 32.
102 Там само, с. 91.
103 Там само, с. 92.
104 *Харків. Путівник. Харків*, 1958, с. 28.
105 Там само, с. 32.
106 Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, 216 с.; Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Харьков за один день: две экскурсии по городу без экскурсовода*. Харьков, 1970, 70 [1] с; Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харькова. Путеводитель*. Харьков, 1976, 135 с; Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*. Харьков, 1974, 320 с.; Орленко, И. А. *Туристу о Харькове: путеводитель*. Харьков, 1986, 167 с.
107 Баранов, А. Н. «Когнитивная теория метафоры: почти двадцать пять лет спустя», В кн.: Лакофф, Дж., Джонсон, М. *Метафоры, которыми мы живем*. Москва, 2004, с. 17.
108 *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 26.
109 Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харькова. Путеводитель* .., с. 69.
110 Там само, с. 73.
111 *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 22.
112 Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 6-7; Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова* ..., с. 7; Дьяченко, Н. Т. *Улицы*

У путівниках післявоєнної доби все частіше використовують саме слово «подія». Варто відзначити, що в путівниках 1920–1930-х років воно майже не використовувалося. Можливо, це невипадково. Слово «подія» передбачає наділення того, що цим словом позначається, символічним значенням. Подія до певної міри відділяється від її акторів і водночас ставиться в ряд з іншими подіями. І тут можна побачити аналогію з іншим міфологічним способом опису подій. Як помітив Гене, «середньовічна історія, будучи переважно подієвою, рідко вживає слово «подія» (лат. accidens, eventus, adventus). І причина цього в тому, що середньовічні історики описували не так те, що сталося, як те, що було зроблено. І терміни res gestae, gestae, acta, facta – «діяння», «справи», «вчинки» – трапляються найчастіше»[113]. Схоже ми бачимо в радянському дискурсі 1920–1930-х років. Як уже зазначалося, у путівниках післявоєнного періоду помітним стає певне зниження міфологізації й патетики, тож поступово термін «подія» посідає помітне місце.

У путівнику 1967 року, характеризуючи Перший Всеукраїнський з'їзд рад, автори пишуть: «Дата цієї історичної події – 12 грудня»[114]. Слово «подія» дуже часто вжито в путівнику М. Т. Дьяченка. Наприклад, зазначається, що «з площею Тевелєва пов'язана значна подія в культурному житті Харкова. Тут у домі Дворянського зібрання виступив великий російський композитор П. І. Чайковський»[115], «площа була свідком багатьох революційних подій»[116]. Отже, подія чітко прив'язується до об'єкта міського простору, сам об'єкт при цьому метафорично антропоморфізується (він є «свідком»). Це й не дивно, враховуючи, що саме площі та вулиці є головним об'єктом уваги автора путівника. Так само, у праці І. О. Орленка достатньо часто трапляється термін «історична подія», що, як правило, пов'язується з конкретними локаціями. Наприклад, стосовно Совнаркомівської вулиці зазначено, що з нею «пов'язані важливі історичні події»[117].

Значне місце в путівниках післявоєнного періоду продовжують відігравати події, пов'язані з революційним рухом початку XX століття. Наприклад, у путівнику 1958 року шість рядків присвячено утворенню перших марксистських гуртків у Харкові наприкінці XIX століття, згадано знамениту маївку 1900 року[118]. У путівнику 1986 року майже половину сторінки присвячено будинку (протягом 1902–1903 років це була конспіративна адреса більшовиків[119]). У 1983 році на цьому будинку було відкрито відповідну меморіальну дошку[120].

и площади Харькова, с. 16; Орленко, И. А. *Туристу о Харькове: путеводитель*. Харьков, 1986, с. 30.

113 Савельева, И. М., Полетаев, А. В. *Знание о прошлом* ..., с. 475–490.

114 Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 8.

115 Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова* ..., с. 56.

116 Там само , с. 57.

117 Орленко, И. А. *Туристу о Харькове: путеводитель* ..., с. 101.

118 *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 26.

119 Орленко, И. А. *Туристу о Харькове: путеводитель* ..., с. 126.

120 «Конспіративна явка більшовиків», Історія Харкова у пам'ятних дошках (19 серпня 2016), https://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2016/08/blog-post_19.html. Доступ 13.08.2020.

Жовтнева революція в путівниках післявоєнного періоду продовжує відігравати ключову роль у структуруванні наративу: вона згадується як переломова подія в історії конкретних установ (заводів, науково-дослідних організацій, театрів тощо), підкреслюється роль Жовтневої революції та подій Громадянської війни в історії міста. Це було загальною рисою радянського дискурсу, що проявлялося не лише в путівниках, але й у таких комеморативних актах, як відкриття меморіальних дощок. Зокрема 1967 року за адресою провулок Лізи Чайкіної, 17 на одній із будівель електровозного депо «Жовтень» була відкрита меморіальна дошка із таким написом: «Тут, у депо, в 1917 році був створений загін Червоної гвардії, який приймав активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади в Харкові»[121]. Інша меморіальна дошка, присвячена Харківському штабу частин особливого призначення (1919 рік), була встановлена за адресою вулиця Свєрдлова (нині – Полтавський Шлях), 13/15, дошку на згадку про штаб Червоної гвардії Холодногірського району було встановлено за адресою вулиця Конторська, 75/77.

У путівниках післявоєнного періоду досить докладно описано конкретні епізоди боротьби більшовиків за владу в Харкові. Зокрема, у путівниках післявоєнного періоду спостерігається збільшення конкретності в описі подій 1917 року, постійно згадується загибель 25 червня 1919 року в боях за Харків екіпажа більшовицького броньовика імені Артема (Сергєєва)[122]. До речі, 5 листопада 1957 року на честь 40-річчя Жовтневої революції в центрі Харкові на фасаді будівлі Харківського виконавчого комітету Ради народних депутатів була встановлена й меморіальна дошка в пам'ять про загиблий екіпаж. У подальшому вже сам факт встановлення дошки став об'єктом уваги автора путівника[123].

Варто зазначити, що якщо в путівниках 1930-х років більший обсяг тексту було присвячено революції 1905 року, то в путівниках післявоєнного періоду (окрім путівника 1967 року) події 1917–1920 років займають помітно більше місця. Очевидно, на цей час безпосередні учасники цих подій вже відійшли від справ, а ідейні суперечки вщухли, утвердився єдиний історіографічний канон опису цієї теми.

При цьому разом із революцією в путівниках післявоєнного періоду все більшу роль у структуруванні наративу починає відігравати Друга світова війна. Пам'ять про війну була надзвичайно важливою в післявоєнному радянському дискурсі загалом, вона входила в життя фактично кожного радянського громадянина як на рівні родинних спогадів, так і через низку комеморатив-

121 «Військові загони харківських залізничників», *Історія Харкова у пам'ятних дошках* (11 лютого 2019). http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/search/label/1967. Доступ 13.08.2020.

122 Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харькова. Путеводитель*..., с. 41; *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 63.

123 Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова* ..., с. 63.

них заходів[124]. Серед іншого, це проявилося у відкритті меморіальних дощок. Наприклад, у Харкові 23 серпня 1963 року була відкрита меморіальна дошка, присвячена пам'яті підпільного Харківського обкому комсомолу, що працював у період 1941–1943 років[125], у 1965 році було відкрито меморіальну дошку літераторам, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни[126], в 1974 році було встановлено меморіальну дошку на честь штабу 18-ої армії, сформованого 22 червня 1941 року в Харкові[127]. У путівниках пам'ять про війну також відіграє величезну роль. Зокрема, першою конкретною подією, що згадується в путівнику 1967 року, є звільнення міста від нацистської окупації. Війна постійно з'являється в контексті історії багатьох закладів (описуються руйнування під час окупації та подальша відбудова). Дуже детально схарактеризовано події Другої світової війни в путівнику М. Т. Дьяченка[128]. Про обставини вигнання нацистів з міста зазначено так: «Але наближалася година визволення Харкова». Використання в автора слова «година» в такому контексті, на нашу думку, є невипадковим. Це підкреслює певну доленосність події, її принципове, поворотне значення, а також трагічність кожної години в часи окупації. На думку А. М. Гробіцької, подія є комплексним явищем, що ідентифікується за ознакою виокремленості з потоку того, що відбувається у просторі та часі[129]. Слово «година», яке використовують для позначення досить тривалого за часом процесу, акцентує увагу саме на цій смисловій виокремленості події з часового потоку, її значущості. Звільнення Харкова набуває рис темпорально виділеного об'єкта, що одночасно із причетністю події до буття індивіда є характеристикою події як такої (за Є. А. Давидовою)[130]. Слово в такий спосіб ієрархізує події.

Цікавим прикладом утвердження ієрархії подій і маркування часу є опис історії театру імені Т. Г. Шевченка в путівнику 1967 року. Історію цього театру автори путівника починають з 1922 року, коли Лесь Курбас створив у Києві театр-студію «Березіль» (в 1926 році театр був переведений до Харкова). Зокрема, автори путівника зазначають: «Творча діяльність цього колективу почала-

[124] Склокіна, І. Є. «Перетворення матеріального простору як чинник політики пам'яті про нацистську окупацію Харківщини (1943–1953 рр.)», *Національна та історична пам'ять*, 2013, вип. 6, с. 174–186; Склокіна, І. Є. «Пам'ять про Другу світову війну та нацистську окупацію України в повсякденних практиках радянського суспільства (1953–1985 рр.)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер. : Історія, вип. 44, № 982, 2011, с. 199–220.

[125] «Підпільний обком комсомолу», *Історія Харкова у пам'ятних дошках* (19 серпня 2016), http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2015/09/blog-post_23.html. Доступ 26 жовтня 2020.

[126] «Пам'яті загиблих воїнів-письменників», *Соціалістична Харківщина*, 1965, 9 трав., с. 6.

[127] «Штаб 18-ої армії», *Історія Харкова у пам'ятних дошках* (19 серпня 2016), http://mevorydoskikharkov.blogspot.com/2019/12/18.html. Доступ 26 жовтня 2020.

[128] Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова* ..., с. 17.

[129] Гробицкая А. М. «К вопросу о соотношении понятий «событие» и «факт», ..., с. 33-38.

[130] Давыдова, Е. А. «Событие: история и понятие в философии и языке», ..., с. 112–116.

ся у 1922 році, у тому пам'ятному році, коли було створено Союз Радянських Соціалістичних Республік, і Україна стала його невід'ємною частиною»[131].

У путівнику 1976 року розділ називається «Харків крокує в майбутнє». Його присвячено запланованим на майбутнє подіям[132]. Якщо стосовно сучасності основний акцент зроблено на розвитку заводів, то майбутнє бачиться в розвитку міської інфраструктури.

Уперше в путівниках післявоєнного періоду як окремі події згадуються святкування важливих річниць. Зокрема, у путівнику 1958 року йдеться про заходи, які присвячені 40-річчю Жовтневої революції та 300-річчю Переяславської ради[133]. У путівниках 1976 та 1986 років перша згадана подія – нагородження Харкова орденом Леніна у 1970 році[134], друга подія, яка згадана в путівнику 1986 року, – нагородження міста Орденом Жовтневої Революції (1983 рік)[135]. У текстах посилюється значення опису комеморативних практик (зокрема, відкриття пам'ятників). У путівнику 1986 року нерідко замість зазначення дати заснування підприємства вказано, який ювілей воно відзначає. Наприклад: «Завод [турбінний імені Кірова] – дітище першої п'ятирічки, в 1984 році він святкував півстолітній ювілей»[136]. Можна припустити, що в умовах, коли «світлий образ майбутнього» вже не відігравав колишньої мобілізаційної ролі, зросла роль звернень до минулого, до комеморативних практик та до різноманітних символічних актів, як-от нагородження орденами.

У путівнику 1967 року вперше як спеціально схарактеризована й датована подія міститься інформація про обрання поточного складу Харківської міської ради (11-го скликання)[137], причому цій події відведено більше місця, ніж революції 1905 року чи Першому з'їзду рад.

Важливе місце в путівниках післявоєнної доби посідає опис подій архітектурного життя. Інформація про зведення конкретних будівель у тексті виконує роль прикладів, що мають охарактеризувати історію міста. При цьому у виборі таких подій можна побачити певну еволюцію. У путівнику 1958 року вельми докладно описано державні та партійні наради з приводу будівництва (Липневий пленум ЦК ВКП(б) 1931 року, Всесоюзна нарада будівельників 1954 року та Постанова Ради міністрів УРСР того ж року), які маркують межі етапів в розвитку архітектури[138], є критика архітектурних споруд дореволюційної доби,

[131] Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 122.

[132] Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харькова. Путеводитель* ..., с. 98–105.

[133] *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 36.

[134] Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харькова. Путеводитель* ..., с. 4; Орленко, И. А. Туристу о Харькове: путеводитель ..., с. 5.

[135] Орленко, И. А. *Туристу о Харькове: путеводитель* ..., с. 5.

[136] Так само, с. 135.

[137] Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 9.

[138] *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 96.

1920-х років та періоду сталінізму. Проте вже у путівнику 1967 року в описі архітектури міста майже немає оціночних суджень щодо архітектури попередніх періодів.

Новою рисою всіх радянських путівників післявоєнного часу є згадки про будівництво культових споруд[139]. Звісно, це подається лише в контексті огляду архітектури, проте раніше навіть у такому варіанті культова архітектура в путівниках 1930-х років майже не згадувалася (певним винятком є путівник 1931 року, в якому описано будівництво Покровського монастиря)[140]. При цьому іноді в текстах трапляються недомовки. Наприклад, стосовно Успенського собору в путівнику 1967 року зазначено, що його було сильно пошкоджено під час окупації, проте після звільнення Харкова відновлено[141]. Отже, створюється враження, що радянська влада завжди турбувалася про цю архітектурну пам'ятку. Втім, у післявоєнний час у приміщенні собору працювали швацький і фарбувальний цехи, а ремонтні роботи в соборі почали здійснювати лише наприкінці 1950-х років[142].

Важливо відзначити, що в путівниках післявоєнних часів події історії Харкова починають вписуватися в загальну концепцію «дружби братніх народів». Зокрема, заснування міста трактується в рамках тези про «возз'єднання українського та російського народу», що утверджується в радянській історіографії з 1950-х років[143]. Наприклад, путівник 1958 року починається з такої фрази: «Харків виник в середині 17 століття, коли український народ вів боротьбу за возз'єднання з російським народом в єдиній державі»[144], майже така сама фраза трапляється і в інших радянських путівниках післявоєнного періоду.

На відміну від путівників 1930-х років, зміни в адміністративному статусі Харкова у другій половині XVIII століття найчастіше описують без згадок про козацьку автономію та її ліквідацію[145]. Змінюються акценти в характеристиках історії Харківського університету. Зокрема, у путівнику 1958 року відкриття університету подається як приклад впливу «передової культури великого російського народу та її прогресивних діячів» на розвиток в Харкові освіти і культури[146]. У путівнику 1967 року історія заснування Харківського університету супроводжується такими акцентами: «під благотворним впливом передової російської науки і культури університет з перших днів свого існування перетворився на найбільший науковий центр України»[147]. Тут можна побачити прояв відзначеної С. Єкельчиком загальної тенденції підкреслювати роль російського кермування в розвитку неросійської культурної спадщини, що стала дедалі більше проявлятися в радянській історіографії та публіцистиці після 1945 року[148].

Путівники по Харкову, видані в період незалежної України, дуже відрізняються від радянських як за подієвим рядом, так і за характеристиками історичних подій. У контексті аналізу образу подій у путівниках заслуговує на увагу вже перше речення в анотації путівника 2004 року: «Видання знайомить з найважливішими віхами розвитку міста, з плануванням та забудовою його центральних районів, розповідає про пам'ятки архітектури та визначні місця»[149]. За всієї звичності вислову «віхи історії», його вживання в цьому контексті актуалізує цілком конкретний образ історії міста як послідовності певних ключових подій (віх), у такий спосіб утверджуючи традиційний лінійний історичний наратив. При цьому віха – це ще й «тичина, жердина, гілка (часто з віхтем на кінці), якою вказують дорогу, позначають межі ділянки тощо»[150]. Отже, вживання такого терміна ще й підтримує зв'язок із певними телеологічними уявленнями щодо історичного процесу. Історія, яка розділена віхами, являє собою не просто набір взаємопереплетених процесів, ризому, вона маркується ключовими подіями (віхами), причому кожна з цих подій ніби заздалегідь визначає подальший шлях історичного процесу.

Перша фраза від видавця одразу орієнтує читача на увагу до комеморативних практик: «У 2004 році Харкову – одному з найбільших міст України – виповнюється 350 років»[151]. В історичну частину (у згадках про обставини заснування Харкова) знову повертається проблемність, від якої досить швидко відійшли радянські путівники. Зокрема, вказується на існування поселень на території сучасного Харкова та його околиць до середини XVII століття, згадуються факти, які дають змогу «говорити про те, що Харків значно більш давнє місто, ніж ми звикли вважати»[152]. Отже, як і в 1920-ті роки, у перші два десятиліття незалежної України новий дискурс був у процесі формування. Атмосфера проблемності, дискусій впливала і на такий жанр, як путівники.

Досить чітко в путівнику 2004 року простежується антропоморфізація міста. Наприклад, стосовно розвитку економіки Харкова козацьких часів зазначається, що «Харків зробив серйозну заявку на перетворення його на центр всієї Слобідської України»[153]. Така антропоморфізація (що імпліцитно спирається на метафору «місто – організм») може бути трактована як спроба конструювання

139 Там само, с. 46, 48.

140 *Місто Харків та його околиці*: [Довідник]. Харків, 1931, с. 44-45.

141 Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 178.

142 Новгородов, В. Е. *Золотой венец старого Харькова. Успенский собор – памятник архитектуры XVIII века: Историко-архитектурный очерк*. Харьков, 1990, 48 с.

143 Єкельчик, С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 2008, с. 167-175.

144 *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 20.

145 Так само, с. 23; Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова* ..., с. 8.

146 *Харків. Путівник. Харків*, 1958, с. 26.

147 Дьяченко, Н. Т., Уманский, М. В., Олейник, В. В. *Харьков. Путеводитель*, Харьков, 1967, с. 80.

148 Єкельчик, С. *Імперія пам'яті* ..., с. 186.

149 *Харьков: Путеводитель*. Харьков, 2004, 176 с.

150 «Віха», У кн.: *Словник української мови*. Т. 1. Київ, 1970, с. 670.

151 *Харьков: Путеводитель*. Харьков, 2004, с. 3.

152 Там само, с. 6.

153 Там само, с. 7.

загальноміської ідентичності, утвердження особистого зв'язку читача із містом як цілим. При цьому, якщо путівники пізньорадянського періоду взагалі не згадували ліквідацію козацької автономії, в путівнику 2004 року ця подія нерозривно пов'язана зі становленням Харкова як губернського міста[154].

На відміну від радянських путівників, релігійне життя тепер згадується не лише в контексті опису архітектури. Зокрема, серед іншого, ідеться про створення Харківської єпархії (1799 рік)[155], історію Озерянської ікони Божої матері[156] тощо.

Досить велика увага приділена історії Харкова в часи Другої світової війни. Підкреслюється, що місто двічі переходило з рук у руки, Харків був найбільшим промисловим центром та транспортним вузлом, що потрапив під окупацію нацистських військ, текст супроводжується двома фотографіями, які було зроблено в Харкові у день його остаточного звільнення від нацистської окупації 23 серпня 1943 року[157]. Така увага демонструє важливість пам'яті про війну в образі Харкова. Ця значущість проявлялася і у відкритті в місті нових меморіальних дощок, присвячених подіям Другої світової. При цьому помітною стає строкатість цих подій. Зокрема, у 1992 році було встановлено меморіальну дошку в пам'ять загиблих євреїв по вулиці Громадянська, 19 на будівлі синагоги (меморіальну дошку було оновлено у 1999 році), у 1999 році пам'ять про партизанів та підпільників Харкова увічнила меморіальна дошка, відкрита на будинку № 5 по вул. Воробйова, де в часи окупації була конспіративна квартира (скульптор – С. Якубович), 4 серпня 2000 р. відкрито меморіальну дошку на будинку № 21 по вул. Римарській, де у грудні 1943 року відбувся перший у світі процес над військовими злочинцями.

У 2008 році харківський краєзнавець А. Парамонов видав путівник по Харкову та Харківській області. Структурно в путівнику матеріал щодо міста та області чітко розподілено. Окремий розділ (10 сторінок) має назву «Найважливіші події в історії міста», його оформлено у вигляді хронологічного списку, що містить пів сотні пунктів. При цьому зовсім не всі ці пункти можна називати подіями в точному розумінні цього слова. Нерідко замість подій указано довготривалі процеси чи навіть стани: «Середина XVII – друга половина XVIII століття. Невелика Харківська фортеця слугує захистом місцевого населення за набігів кочовиків. Фортеця була центром козацького полку – особливої адміністративної одиниці»[158]. Очевидно, що теоретизування з приводу термінів «подія», «процес» та «стан» не належала до завдань автора путівника, проте вказана плутанина, на нашу думку, невипадкова. Назва розділу відсилає до традиційного уявлення про історію як набір подій. Проте навіть масова історична свідомість, вихована,

154 Там само, с. 7.
155 Там само, с. 8.
156 Там само, с. 19.
157 Там само, с. 13.
158 Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, 2008, с. 15.

зокрема, шкільними підручниками, на сучасному етапі не обмежується лише сприйняттям минулого як простого подієвого ряду. Унаслідок цього навіть наратив, задуманий як спрощена схема «найважливіших подій», має тенденцію до переростання в опис етапів розвитку міста.

Перша згадувана в цьому списку подія – заснування слов'янами поселення Донець у VIII столітті, далі вказана перша згадка цього поселення в Іпатіївському літописі за 1185 рік[159]. Можна побачити, що, як і в проаналізованому вище путівнику 2004 року, тут чітко простежується тенденція пов'язати історію Харкова із часами, більш ранніми, ніж середина XVII століття. Цікаво, що в аналізованому путівнику ледь не вперше згадується така подія, як проголошення Харкова столицею Донецько-Криворізької республіки[160]. Можливо, це пов'язано з тим, що в ході Помаранчевої революції частина української політичної еліти на південному Сході України спробувала актуалізувати регіоналістські ідеї (це, зокрема, проявилося під час з'їзду в Сєвєродонецьку). Отже, у путівнику також знайшли відображення ті події, які могли віддалено нагадувати сучасні авторові процеси.

У 2009 році вийшов путівник по Харкову англійською мовою. Автором тексту став І. Байда. Як і путівник А. Парамонова, цей путівник містить хронологічний список подій з історії міста (42 позиції). Перед самим списком вміщено досить цікавий абзац стосовно ролі подій в історії міста: «Історія Харкова, як і будь-якого іншого міста, найкраще ілюструється завдяки головним подіям. Саме вони маркують певні періоди розвитку, дають імпульс до нових сфер розвитку, стають поворотними пунктами міської історії та роблять Харків добре відомим у багатьох країнах світу»[161]. Характерною рисою є особлива увага до подій, пов'язаних із символічним утвердженням статусу Харкова. Серед найважливіших подій в історії міста згадано створення герба Харкова (1781 рік) – подія, яку в попередніх путівниках практично не згадували. Також вміщена інформація про нагородження Харкова Орденом Леніна (1970 рік) та Орденом Жовтневої Революції (1983 рік)[162]. Здавалося б, зазначені символічні акти радянської доби вже втратили актуальність, тим більше для іноземних гостей міста. Утім, пояснення такої уваги до символічних відзнак минулого може полягати в тому, що цей путівник видано за підтримки Харківської міської ради. Міське керівництво неодноразово наголошувало на тому, що Харків отримав престижні європейські нагороди: Диплом Ради Європи (2003 рік), Почесний Прапор Ради Європи (2004 рік), Європейську Дошку Пошани (2008 рік). Така увага до символічних актів сучасності, ймовірно, спричиняла й увагу до символічних нагород попередніх періодів.

У 2017 році зазначений путівник був перевиданий (також за підтримки Харківської міської влади). За збереження дизайну, загальної структури, окре-

159 Там само, с. 11.
160 Там само, с. 19.
161 *Kharkiv. Visitors' guide*. Kharkiv, 2009, p. 11.
162 Ibid. p. 11-13.

мих частин тексту, у видання було внесено деякі зміни. Вже у першій фразі анотації ми читаємо: «Туристичний проспект містить інформацію про головні події історії міста, його планування та розвиток центру міста, а також деякі природні, історичні та культурні цікавинки Харківського регіону»[163]. Тож саме «головні події» – перше, на що звертають увагу автори путівника, на їхню думку, саме події значною мірою визначають «обличчя міста». У цьому виданні також міститься розділ «Сторінки історії». При цьому текст перед хронологічним списком подій трохи розширений. Тепер тут вміщено коротку інформацію стосовно подій до середини XVII століття: згадано Готську державу, Хазарський каганат, фортецю Донець. Отже, порівняно з виданням 2009 року, що починає історію Харкова із заснування міста, путівник 2017 року символічно пов'язує Харків із ранішими часами (у цьому виявляється схожість з путівниками 2004 та 2008 років).

Список подій у другому виданні путівника майже не змінився. Було додано згадку про створення на початку XX століття професором Харківського технологічного інституту Щукарєвим «Машини логічного мислення»[164], додано інформацію щодо будівництва Держпрому (її відсутність у списку 2009 року складно пояснити). Зі списку прибрано інформацію щодо радянських нагород Харкова (очевидно, це пов'язано зі змінами в історичній політиці України в рамках декомунізації). Замість цього згадано створення 1989 року асоціації харківських підприємців, включення більш ніж 500 міських об'єктів у Список Національного Надбання України (1993 рік), запуск мобільного зв'язку в Харкові (1994 рік). Звісно, додано події, що відбулися після 2009 року, причому акцент також зроблено на подіях, пов'язаних із символічним утвердженням статусу міста: нагородження Харкова Призом Європи (2010 рік) та головування Харкова в асоціації міст, що отримали Приз Європи (2015 рік). Також додано згадка про проведення в Харкові Євро-2012[165].

Кількісний аналіз бази даних дає змогу краще зрозуміти, який тип подій привертав найбільшу увагу авторів путівників у різні періоди. Якщо зосередитися на кількості згадок різноманітних подій у путівниках 1927–2004 років, то можна побачити досить яскраву тенденцію (Дод. 1). Частка подій політичного життя, щодо загальної кількості наведених у путівниках подій, була особливо великою у 1930-ті роки. У післявоєнні роки частка згадок політичних подій поступово стає менша.

Зазначена тенденція ще краще простежується, якщо враховувати не просто кількість згадок про події, але й обсяг цієї інформації (Дод. 2). Чітко видно, що в 1930-х роках саме політичним подіям присвячується найбільше уваги (40–50 % від загального обсягу тексту, присвяченого подіям), у післявоєнні роки частка тексту, що присвячена політичним подіям, дещо зменшується, а в путівнику 2004 року політичні події – взагалі не найголовніша тема.

163 Ibid.

164 *Kharkiv. Tourist prospect*. Kharkiv, 2017, p. 19.

165 Ibid, p. 20.

У висвітленні подій, пов'язаних із розвитком міської інфраструктури, також можна побачити досить чітку тенденцію. У путівниках 1920–1930-х років такі події практично не згадані. Винятком є лише путівник 1931 року. Збільшення частки згадок про події, пов'язані з розвитком міської інфраструктури, а також обсягу текстів, присвячених схожим подіям, спостерігається в путівниках післявоєнного періоду. Розвиток міської інфраструктури в путівниках цього періоду подається в контексті демонстрації успіхів соціалістичного будівництва. Така зміна акцентів, на нашу думку, була пов'язана із загальною зміною акцентів у декларованих політичною верхівкою завданнях. Тобто тепер не лише розвиток важкої індустрії, але й міської інфраструктури (що безпосередньо пов'язана з життям пересічної людини) ставав матеріалом для демонстрації успіхів. Ще більше посилення уваги до подій, пов'язаних із розвитком інфраструктури, бачимо в путівнику 2004 року (особливо це видно за кількістю згадок про такі події).

Частка згадок подій культурного та науково-освітнього життя в путівниках всього досліджуваного періоду є досить сталою (кількість таких згадок – 20–30 %) (Дод. 1). Водночас, якщо звернути увагу на обсяг тексту (Дод. 2), що цим подіям присвячений, то можна побачити певну динаміку. У післявоєнних путівниках увага до подій культурної та науково-освітньої сфери посилюється порівняно з путівниками 1930-х років (знов-таки окрім путівника 1931 року, що вирізняється на загальному тлі). Ще більше посилення уваги до подій цієї сфери спостерігаємо в путівнику 2004 року. Вочевидь, науково-освітня сфера досить давно виокремлює Харків з-поміж інших великих міст. Утім, помітно, що путівник 2004 року, порівняно з аналогічними виданнями попереднього періоду, менше вписує історію Харкова в історію великих уявних спільнот (конструйовану, переважно, політичними та, у випадку з радянським дискурсом, господарськими подіями). Тож, можливо, саме цим пояснюється акцент у путівнику 2004 року на такому «бренді» міста, як освіта та наука.

Щодо будівництва та розвитку фабрик і заводів, можна чітко побачити, що такі події особливо часто згадували в путівниках 1930-х років, що цілком логічно в контексті форсованої індустріалізації (Дод. 1, 2). Винятком знову ж є путівник 1931 року, де згадок про події економічного життя значно менше. При цьому дуже типовою є особливо значна частка опису подій економічного життя в путівниках 1927 та 1934 років. Обсяг «історичної» частини цих путівників був вкрай малим, у путівнику 1927 року згадано три події (причому дві з них – це заснування заводів), у путівнику 1934 року – шість подій, з яких п'ять – будівництво фабрик і заводів. Отже, якщо обраний формат путівника вимагав чіткого вибору, які саме події актуалізовувати, то вміщували інформацію саме про об'єкти великої індустрії. У післявоєнний період відбувається певне зменшення частки подібних згадок і особливо обсягу тексту, що таким подіям присвячений. Промисловий розвиток, звісно, залишався важливим для самопрезентації радянського суспільства, проте такого значного акценту на цій

сфері вже не було: одночасно з'являється згадана вище міська інфраструктура, частіше згадують події комеморативного та символічного характеру (про що йтиметься нижче). У путівнику 2004 року відсоток згадок подій, пов'язаних із заснуванням та розвитком промислових об'єктів, ще менший: менше 5 % як за кількістю згадок, так і за обсягом тексту, що присвячений цим подіям.

Дуже яскравою є динаміка частки згадок про події комеморативного (відкриття пам'ятників, перейменування об'єктів на честь відомих діячів та подій) та символічного (присвоєння почесних звань, нагород) характеру. У 1920–1930-х роках такі події в текстах майже не фігурують, а в післявоєнний період, особливо протягом 1960–1970-х років, кількість таких згадок стрімко зростає. На той час у радянського режиму вже була досить тривала історія, що вимагала комеморіалізації. Крім того, відіграла свою роль поява доктрини «розвиненого соціалізму» та поступова зневіра в реальності побудови комуністичного суспільства. Це також вплинуло на зміну акцентів: з майбутнього на минуле.

Окремого кількісного аналізу заслуговують хронологічні списки визначних подій історії Харкова, що вміщені в путівниках 2008–2017 років. Оскільки формат хронологічного списку не передбачає детального опису подій, під час кількісного аналізу ми обмежилися лише порівнянням кількості згаданих подій різних сфер життя (адже обсяг тексту, присвячений кожній згаданій у списку події, є приблизно однаковий).

На основі бази даних було створено діаграму (Дод. 3), що відображає співвідношення кількості подій з різних сфер життя в путівниках 2008–2017 років. Можна побачити, що в усіх трьох путівниках 2008–2017 років дуже незначною є частка подій, пов'язаних із розвитком індустрії. Нагадаємо, що і в путівнику 2004 року увага до таких подій невелика. Тож можна вважати сталим зменшення в путівниках часів незалежності України частки згадок про події, які пов'язані з промисловим розвитком Харкова. При цьому у вміщеному в путівнику 2008 року хронологічному списку подій більше пунктів присвячено політичній сфері (отже, наслідується дуже традиційний підхід до історії як передусім історії політичної), комеморативним практикам та символічним актам присвячено небагато уваги. Натомість у розділі «Сторінки історії» путівників 2009 та 2017 року події політичної історії відіграють меншу роль (причому в путівнику 2017 року їх помітно менше), тоді як комеморативним практикам і символічним актам присвячена значна частина цих текстів.

* * *

Отже, можна зробити висновок, що подієвий ряд у путівниках по Харкову 1920–2010-х років змінювався передусім під впливом загальної трансформації переважального в суспільстві дискурсу. Панівні в суспільстві (і нерідко утверджувані державою) уявлення щодо значення тих чи тих сфер життя, політичні та світоглядні орієнтири впливали як на вибір подій, що згадувалися в путівниках, так і на їхню оцінку.

У путівниках другої половини 1920-х – першої половини 1930-х років особливий акцент зроблено на подіях політичного та господарсько-економічного характеру. При цьому низка подій міської історії в путівниках цього часу характеризується через поєднання українського національного та радянського наративів. Революційні події та події, пов'язані з форсованою індустріалізацію, описано з використанням низки живих метафор, тексти вкрай емоційні, спостерігається антропоморфізація найбільш важливих подій (наприклад, Жовтневої революції) та заводів, що мало посилити емоційний зв'язок читача з цими сутностями.

У післявоєнні роки в путівниках дещо зменшується частка подій політичного життя, при цьому різко зростає кількість згадок і докладність опису подій, пов'язаних із розвитком міської інфраструктури, а також комеморативних практик та символічних подій. Емоційність опису ключових для радянського дискурсу подій у путівниках кінця 1950-х – 1980-х років дещо знижується, метафори стають більш шаблонними (зокрема, в путівниках післявоєнного періоду такі події, як заснування Харкова, створення університету та ін. вписуються у концепцію «дружби братніх народів»).

У путівниках по Харкову часів незалежності України спостерігається акцент на локальних подіях, які здебільшого стосуються культурно-освітнього життя.

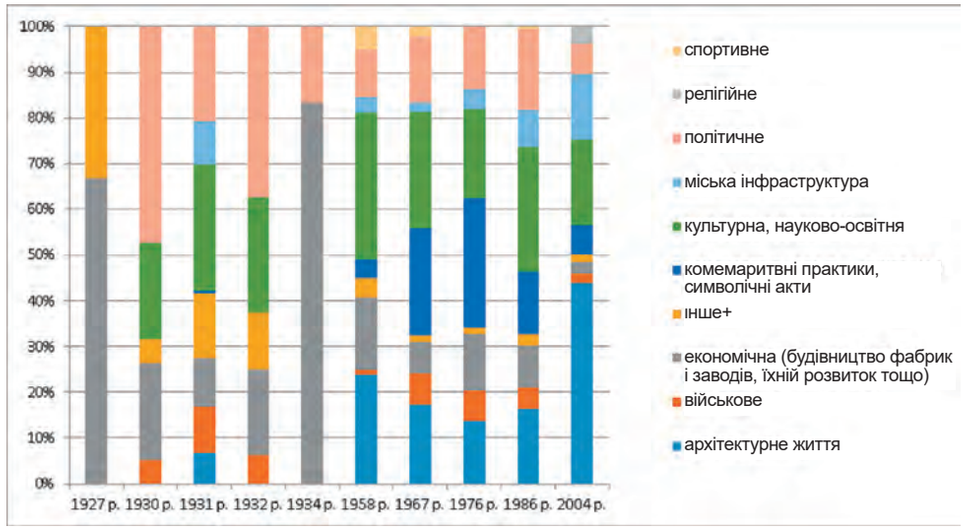

Дод. 1 Співвідношення кількості згадок подій різних сфер у путівниках 1927–2004 років

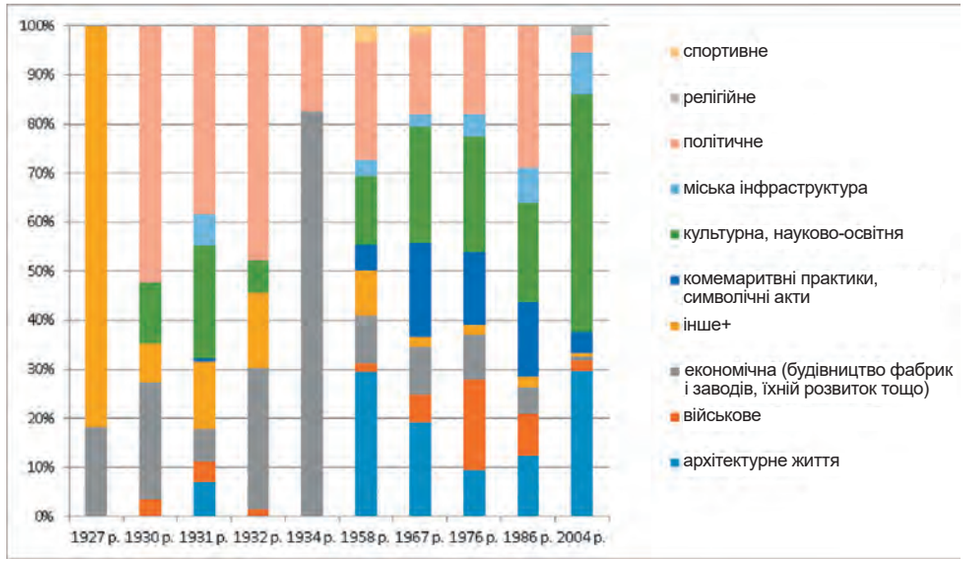

Дод. 2. Співвідношення обсягу тексту, що присвячений подіям різних сфер у путівниках 1927–2004 років

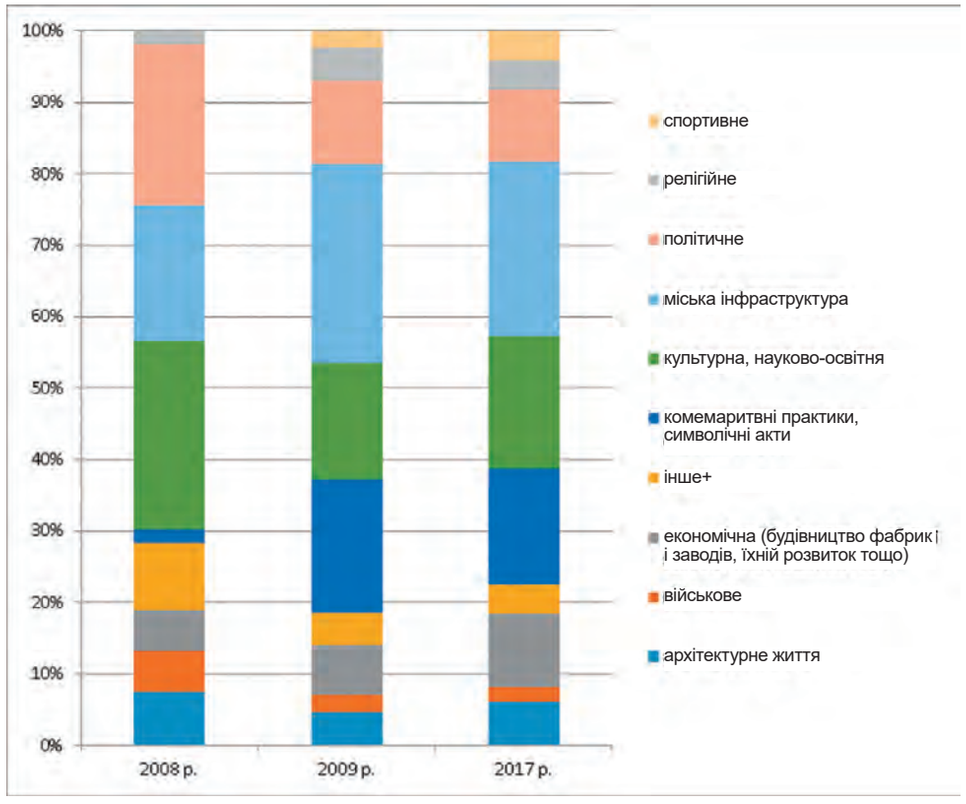

Дод. 3. Співвідношення кількості згадок подій різних сфер у хронологічних списках путівників 2008–2017 років

Ольга Красько

ПІСЕННА САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ ХАРКОВА: ЛІНГВІСТИЧНИЙ, МЕТАФОРИЧНИЙ, ЕМОТИВНИЙ ВИМІРИ

До дослідження пісенної самопрезентації Харкова було залучено понад 160 музичних творів (російською та українською мовами), більшість текстів яких було опубліковано в книзі «Харків'яни. Поема про місто в цитатах поетичних творів» (Харків, 2007)[166]. Зазначену поетичну збірку підготував харківський інженер, поет, бард Володимир Копичко, який усе життя колекціонує поетичні твори, присвячені Харкову, зокрема пісні. Водночас, оскільки в XXI столітті кожен охочий може поділитися своєю пісенною творчістю з широким загалом через аудіохостинги, відеохостинги, власні сторінки в соціальних мережах, здійснювався також пошук пісень в інтернет-просторі – на форумах та в групах харків'ян у соціальних мережах, у Youtube, найбільш популярному ресурсі, що надає послуги розміщення відеоматеріалів. Загалом було виявлено близько сорока відеосюжетів з піснями про Харків – це виступи наживо, кліпи, відеопрезентації з відповідним музичним супроводом.

Відомості про виявлені музичні джерела було занесено до реляційної бази даних за допомогою системи керування базами даних Microsoft Office Access 2013. У таблиці «Головна» було зафіксовано інформацію про назву, період створення, жанр, виконавця, автора слів та музики, наявність та кількість переглядів кліпу в Youtube. Слід зазначити, що, на жаль, не в усіх ситуаціях вдалося знайти всі дані про той чи той музичний твір.

Історія створення та особливості виконання кожного музичного твору дозволили умовно віднести їх до «офіційного» та «неофіційного» пісенних дискурсів. Також на основі результатів анкетування «Місто очима молоді» в межах проєкту «CityFace: Практики самопрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу»[167] ми виокремили третій пісенний дискурс – «асоціативний». Одне з питань у спеціально розробленому опитувальнику, на який відповідали студенти харківських закладів вищої освіти, звучало так: «Чи можете Ви назвати пісню про своє місто чи ту, яка відповідає його «обличчю»?». Це дозволило з позиції музичної герменевтики визначити настрій, з яким асоціюється Харків у його мешканців.

До «офіційного» дискурсу було віднесено пісні, створені на замовлення чи за ініціативою міської влади. Як зазначає М. Лур'є, створення міських пісень у період 1950–1970-х років було одним з елементів державної політики

[166] Копичко, В. *Харків'яни : поема про місто в цитатах поетичних творів : збірка поезій*. Харків, 2007, 414 с.

[167] Красько, О. «Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія, вип. 57, 2020, с. 106-119.

в СРСР, спрямованої на розвиток міського локального патріотизму[168]. Натомість у XXI столітті міська влада використовує музику для просування бренду міста, залучення туристів до регіону. Зокрема, за підтримки мерії були підготовлені пісні з нагоди 350-річчя Харкова, пісня-візитівка до Євро-2012, «неофіційний» гімн Харкова від відомої співачки Наталії Могилевської та ін. Попри те, що киянка Могилевська виконала пісню про Харків під час урочистого концерту до Дня Перемоги в 2013 році, організованого міським головою, Харківська міська рада й досі не затвердила гімн міста. Це була вже друга спроба місцевих політичних еліт створити пісню-візитівку про Харків. В 2002 році до міста приїхала його відома уродженка, народна артистка СРСР Людмила Гурченко для виконання пісні «Харьковский вальс», авторами якої стали композитор Геннадій Пугачов та поетеса Юлія Копичко[169]. До речі, тривалий час у медійному просторі стверджувалося, що вірші для пісні написав тодішній депутат Міської ради Михайло Добкін, що саме на його запрошення знаменита артистка, Почесний громадянин Харкова, виконала цей музичний твір, знялася у відеокліпі й дала єдиний концерт в ХНАТОБі в 2002 році. Подальша конфліктна ситуація, яка виникла в артистки з рідним містом з приводу встановлення пам'ятника їй в 2006 році, напевне, вплинула на те, що утвердження пісні «Харьковский вальс» як офіційного гімну тоді не відбулося. На відміну від мерії, Харківська обласна рада ще 2010 року для популяризації Слобожанщини затвердила гімн Харківської області (слова Л. Петрик, музика В. Дашкевича).

Переважна більшість сучасних музичних творів про Харків сформували «неофіційний» дискурс, до якого увійшли пісні професійних музикантів та авторські пісні харків'ян. Оскільки авторами слів та музики стали переважно уродженці Харкова, ми можемо стверджувати, що через пісенну творчість вони продемонстрували свої уявлення про місто, а можливо, й не лише свої, тобто ті погляди, які притаманні й іншим мешканцям міста.

Взагалі пісенний метанаратив про Харків характеризується стильовим різнобарв'ям: радянська естрадна музика, міські романси, авторська пісня, сучасні музичні твори в стилі реп, хіп-хоп, шансон. Серед радянських композиторів цих творів відомі такі імена, як Петро Гайдамака, Ісаак Дунаєвський, Марко Карминський, Ігор Ковач. У багатьох випадках музику створювали на вірші про Харків визначних українських поетів та письменників – Наталі Забіли, Ігоря Муратова, Тереня Масенка, Володимира Сосюри, певний етап життя яких (дитинство, навчання в університеті, робота у видавництвах) був пов'язаний з Харковом. На жаль, визначити всіх виконавців пісень про Харків у радянський час не вийшло. Найбільш значна постать – народна артистка СРСР Клавдія Шульженко. Після 1991 року пісні про Харків є в репертуарі народної артистки України Ніни Шестакової, гуртів з Харкова – «Разные люди», «ТНМК», «П@п@ Карло», «Жадан і Собаки» та ін.

[168] Лурье, М. Urbs et terra «Поэтика локального патриотизма в песнях о городе». У зб.: *Литературные явления и культурные контексты: Материалы Коллоквиума молодых ученых-гуманитариев Санкт-Петербурга и Даугавпилса*. Санкт-Петербург, 2005, с. 41, http://www.ruthenia.ru/folklore/luriem23.pdf

[169] Копичко, В. *Харків'яни : поема про місто* ..., с. 33.

Пісня як синтез музичного й вербального текстів, маючи лінгвістичне, культурне та психічне наповнення, представляє ту частину дійсності, яка може бути схарактеризована лише завдяки міждисциплінарному підходу. Якщо лінгвістичний аналіз пісенних дискурсів є доволі затребуваним серед філологів з середини 1970-х, то культурологічний вимір текстів пісень став об'єктом спеціальних досліджень істориків, культурологів, соціологів лише в останні два десятиліття, що, поза сумнівом, пов'язано з культурним поворотом у гуманітаристиці, розумінням історичної зумовленості певної образності, метафоричності, емоційності текстів[170]. При цьому в центрі уваги дослідників не тільки жанрові особливості пісень, але й пісенні дискурси різних соціальних груп, передусім тих, для яких характерний особливий життєвий досвід, наприклад в'язнів ГУТАБу[171], злочинців[172], остарбайтерів та ін. В 2003 році побачило світ комплексне дослідження міського фольклору другої половини XX століття, в якому проаналізовано, зокрема, і пісенний фольклор[173]. О. С. Башарин, окреслюючи такі питання, які виникають у процесі дослідження міського пісенного фольклору (жанровість, середовище функціонування, носії та ін.), зазначає, що наукові проблеми теоретичного характеру здебільшого залишаються поза увагою дослідників[174].

Під впливом праць Мартіна Гайдеґґера почала формуватися нова музична герменевтика, яка, концентруючи увагу на ідеї взаємозв'язку музичних змістовно-смислових шарів та особистісної свідомості, прагнула охопити співвідношення форми і змісту, цінності й оцінки музичного твору[175]. Враховуючи теоретичні засади та попередній практичний досвід дослідження пісенного фольклору в роботах філологів, культурологів та істориків, ми запропонували методику аналізу пісенних текстів, яка дозволяє розкрити їхній джерелознавчий потенціал для урбаністичних студій.

[170] *Ethnicity, Identity and Music: The Musical Construction of Place*. Oxford, 1994; Лурье, М. *«Образ города в советской лирической песне», Образы России в научном, художественном и политическом дискурсах (история, теория, педагогическая практика): Материалы науч. конф. (4–7 сент. 2000 г.)*. Петрозаводск, 2001. с. 214-225.

[171] Джекобсон, М. *Песенный фольклор ГУЛАГа как исторический источник (1940–1991)*. Москва, 2001.

[172] Джекобсон, М. «Особенности тюремной песни в России», *Живая старина*, 1995, № 1, с. 9–10.

[173] Неклюдов, С. *Современный городской фольклор*. Москва, 2003, 731 с.

[174] Там само, с. 500.

[175] Хайдеггер, М. *Бытие и время*, Москва, 1997. 437 с.; Dahlhaus C. Das ««Verstehen» von Musik und die Sprache der musikalischen Analyse», *Musik und Verstehen. Aufsatze zur semiotischen Theorie, Asthetik und Soziologie der musikalischen Rezeption*. Koln, 1973, p. 37.

Для аналізу текстів, зокрема пісень, сучасні дослідники насамперед застосовують контент-аналіз та сентимент-аналіз[176]. При цьому для більш якісної роботи з текстами все частіше використовують спеціальні комп'ютерні програми, такі як «MAXQDA. Version 10». Програмне забезпечення «MAXQDA. Version 10» дозволяє розглядати тексти як єдине ціле, так і за групами чи окремими одиницями залежно від обраного критерію, визначати найбільш частотні лексеми та засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності, виокремлювати метафори, аналізувати текст за допомогою спеціально складеної системи кодів, показувати зв'язок між кодами й сюжетами в текстах.

Завантажені в програму «MAXQDA. Version 10» тексти пісень про Харків сформували метанаратив, який був проаналізований трьома складеними системами кодів. Для визначення лінгвістичного виміру текстів пісень до системи кодів увійшли найбільш поширені в них лексеми (наявні різні частини мови – іменники, дієслова, прикметники тощо), для характеристики метафоричного виміру було визначено коди-метафори. Емотивний вимір проаналізовано за допомогою слів з тезауруса емотивних слів «WordNet-Affect».

Перейдемо до результатів лінгвістичного аналізу. Незалежно від періоду створення (в радянський час або в період після 1991 року) найчастіше автори характеризують Харків, згадуючи його старі будинки, парки, площі, вулиці й, зокрема, вулицю Сумську (називають її «красавицей», «антикваріатом», «старенькой», «многолюдной», відзначають, що вона нічим не гірша за Дерибасівську в Одесі, Тверську в Москві та Хрещатик у Києві). Насамперед вулиця Сумська, центральна вулиця міста, згадується як головний місцевий топонім з чіткою ідентифікаційною функцією. Можливо, порівняння вулиці Сумської з центральними вулицями Москви та Києва, свідчить про сприйняття Харкова в 1990-х роках як периферії щодо зазначених двох столиць. Проте порівняння з Дерибасівською, вочевидь, не пов'язано з дихотомією «периферія-центр». Вочевидь, воно було основано на іншому: «Одесса с Черным морем по краям, и никуда ни спрятаться, ни деться, зато у нас Зеркальная Струя, да-да Струя, и вдоволь минеральная водица». До речі, під час анкетування «Місто очима молоді» понад 80 % студентів назвали Харків передусім «центром», а не «периферією»[177]. Для характеристики міста автори текстів пісень використовують прикметники «любимый», «рідний», «дорогий», «близький серцю» та ін.

Взагалі відповідно до провідного сюжету, центрального об'єкта в піснях їх можна поділити на декілька груп: пісні про місто, пісні про конкретні місця (райони, вулиці, парки), пісні про конкретні об'єкти (заводи, транспорт, базари, ресторани), пісні про харків'ян, пісні-особисті розповіді. У кількісному співвідношенні 75 % пісень присвячено місту як такому, конкретним міським локаціям – 10 % (пісні про райони: Салтівку, Кулиничі, Шатилівку; вулиці Сумську,

[176] Гегер, А. Компьютерные программы для анализа качественных и смешанных данных. *Петербургская социология сегодня*, 2015, с. 374-383.

[177] Красько, О. Особливості сприйняття міста ..., с. 106-119.

Римарську, Пушкінську; бульвар біля скверу Поезії), трохи менше пісень про конкретні об'єкти (Харківський тракторний завод, завод «Свет шахтера», завод імені Т. Г. Шевченка, харківський трамвай, метро, ринок «Барабашово», кафе «Авангард»). Лише близько трьох відсотків пісень про харків'ян, передусім харків'янок. Зовсім незначну частину проаналізованого пісенного репертуару становлять пісні, в яких автори висловлюють свої особисті почуття та спогади про значні події життя, які відбулися в Харкові, наприклад, зустріч з коханою людиною, навчання в університеті, ностальгують за дитинством або юністю.

Відкритим залишається питання про визначення кола слухачів пісень про Харків, популярність тієї чи тієї пісні про місто взагалі та зокрема в харків'ян, особливостей проникнення пісенного фольклору в місцеву культуру. Безперечно, розв'язання цих завдань потребує подальшого та окремого дослідження, зокрема спеціального опитування харків'ян. Проте вже сьогодні ми можемо частково з'ясувати популярність пісень про Харків, а саме зафіксувати кількість переглядів на Youtube, наявність аматорських відеопрезентацій з відповідним музичним супроводом. Певна річ, слід зауважити, що більшість пісень радянського періоду, не представлена на YouTube чи інших аудіохостингах чи відеохостингах. Аналізуючи кількість переглядів понад 40 пісень про Харків, виявлених на YouTube, можна констатувати, що найчастіше слухають пісні «Welcome to Kharkiv» Анастасії Блінової (понад 100 тис. переглядів), «Харьков мой» Володимира Карафетова (понад 100 тис. переглядів) та «Город Ха» гурту «Кто ТАМ?» (понад 90 тис. переглядів). Ми враховували кількість переглядів на офіційних YouTube-каналах виконавців, хоча в мережі є кілька версій запису, тож загальна кількість переглядів є, безсумнівно, більшою. Вочевидь, перевага за кількістю переглядів цих музичних творів стосовно інших зумовлена тим, що пісня «Welcome to Kharkiv» була піснею-візитівкою до Євро-2012, а пісні Володимира Карафетова та гурту «Кто ТАМ?» виконані в популярних жанрах – шансон та реп відповідно.

Чи можна, враховуючи показники у 100 тис. переглядів, назвати одну з цих пісень знаковою для майже двох мільйонів харків'ян? Піснею-візитівкою, піснею-асоціацією, так званим харківським саундтреком, як «New York, New York» у виконанні Frank Sinatra, «Barcelona» у виконанні Freddie Mercury та Montserrat Caballe, «Sous le ciel de Paris» у виконанні Yves Montand та ін.? На нашу думку, ні. Відповідні пісні про Нью-Йорк, Барселону, Париж знають не тільки в своїх містах, а й поза межами власних країн. І справа не тільки у величі виконавців цих музичних творів. Наприклад, рядки пісні «Як тебе не любити, Києве мій», яку за майже 60 років (вперше пролунала 1962 року, а в листопаді 2014 року стала офіційним гімном міста) виконували різні музиканти (проте найбільш знаковою стала перша версія у виконанні Юрія Гуляєва), або пісні про Одесу «У Черного моря» відомі в багатьох країнах світу. Насамперед, нам здається, вони стали піснями-візитівками завдяки тому, що були схвалені та прийняті спільнотою цих міст, вписані в систему ідентифікаційних кодів місцевої культури, яку

транслюють з одного покоління в інше. Можливо, саме пісню «Харьковский вальс» у виконанні Людмили Гурченко місцева влада хотіла зробити такою знаковою піснею про Харків. І частково це вийшло. Тому що за кількістю аматорських відеопрезентацій з відповідним музичним супроводом лідирують саме пісня «Харьковский вальс», а також «Я иду по Харькову» Андрія Грунзовського, тобто харків'яни для власних відеосюжетів про місто обирають саме ці пісні.

Набір лексем залежить від періоду створення певного музичного твору. Зокрема, залежно від періоду створення пісні, панівним є одне з понять дуалізму «старий-новий». У радянських піснях Харків передусім нове місто, в якому постійно з'являються нові будинки, квартали. Натомість сучасні автори пишаються його багатовіковою історію, яка підкреслюється через згадку старовинних будинків, найстаріших храмів, старих парків і навіть вікових дубів у міському саду імені Т. Г. Шевченка. Звісно, поняття «нове» відігравало важливе значення для комуністичної ідеології, особливо в період відбудови народного господарства після завершення війни в 1945 році, поступового розвитку в 1960–1970-х роках. Поява нових кварталів, розвиток промисловості, швидкі темпи урбанізації інтерпретувалися як поступ у світле майбутнє. Водночас ці автори неначе не помічали негативні наслідки цих процесів, зокрема погіршення екології. Навпаки, у радянських текстах багатозначно підкреслюється наявність зелених парків (Лісопарк), гаїв, великих зелених зон (Журавлівські схили, Гончарівка, Основа) і навіть зелених вулиць, які разом дають відчуття, що все місто потопає в зелені. Кілька разів можна побачити клішований вислів «місто-сад». У сучасних текстах «озеленення» не стало провідним сюжетом, а в деяких творах, навпаки, згадується про брудне повітря.

Також серед лексем трапляються власні імена, зокрема прізвища та імена уродженців Харкова (І. Дунаєвський, К. Шульженко, Л. Гурченко), назви пам'ятників (пам'ятник Тарасу Шевченку та Григорію Сковороді, Дзеркальний струмінь), харківський жаргон («трампель»). Водночас очевидним є вплив міського середовища на створення пісенного фольклору, адже згадки міських пам'ятників, муралів, конкретних місць (наприклад, «благбаз», «под градусником») є зрозумілі переважно лише для харків'ян, тобто вони виконують радше функцію ідентифікації, аніж самопрезентації міста.

У пісенному метанаративі про Харків вийшло зафіксувати й виокремити певні метафори, за допомогою яких автори характеризують специфічні риси міського ландшафту, створюють образи міста.

Слід відзначити, що тексти сучасних авторів вирізняються більшою метафоричністю, на відміну від радянських. М. Лур'є, досліджуючи поетико-ідеологічну парадигму «міської» пісні радянських часів, відзначає, що для неї типова стереотипність, наявність традиційних урбаністичних атрибутів, набір ландшафтних кліше, внаслідок чого неможливо зрозуміти, про яке місто йдеться[178].

[178] Лурье, М. *Urbs et terra.* Поэтика локального патриотизма .., с. 43.

Тільки згадування в тексті назви того чи того урбаноніма чи назви самого міста дозволяє ідентифікувати певний міський простір:

Юності перші турботи,/ світлі кохання і труд;
сонячну путь до заводу,/ ранніх алей прохолоду –
в серці роки не зітруть.
Стяги і квіти, і трави,/ цеху надійна сім'я...
Місто робочої слави: / Харків – юність моя!
чи
Де взялись за руки Лопань-річка й Харків
де чудесне місто виросло моє,
можна опинитись в кольоровім царстві,
в українській казці, що на світі є.
На землі немає, сонце-Україно,
імені красивіш, точно знаю я.
Кращому з об'єднань рідна Батьківщина...

Метафора «місто-трудівник» є доволі поширеною для характеристики будь-яких індустріальних міст у радянських піснях. У піснях про Дніпро, Донецьк, Маріуполь, Нікополь та інші промислові центри автори також звертаються до міста зі словами «город рабочей славы», «город-мастер», «місто на вахті трудовій», і лише в деяких випадках, переважно згадуючи традиційні атрибути промисловості (наявність заводів, шахт, робітників), називають конкретні підприємства чи промислову продукцію-візитівку – трактори, автомобілі, літаки, труби та ін. Як і у випадку з результатами анкетування «Місто очима молоді»[179], в сучасних текстах пісень Харків не постає як місто з «промисловим обличчям», хоча є згадки про Харківський тракторний завод, Турбоатом та завод імені Т. Г. Шевченка.

Не маркуючи певний міський простір спеціальними урбаністичними кодами, радянські поети навпаки вимушені весь час підкреслювати єдність певного міста з усіма іншими в Радянському Союзі:

Харьков, ты славен ударным трудом:
мощность турбин, трактора и пшеница,
Родина может тобою гордиться...
Чи
Ти завжди в напрузі, місто трудове,
тут життя Вкраїни почалось нове.
ХТЗ, турбінний, вузів корпуси –
України лицар, Батьківщини син.

Напевне, єдиною оригінальною метафорою для Харкова поміж інших українських міст є визначення «Перша столиця», яке, звісно, вперше пролунало в радянських піснях і поширенішим стало в сучасних текстах. Для харків'ян-

[179] Красько, О. Особливості сприйняття міста ..., с. 106–119.

сучасників столичний статус міста, безперечно, – гордість та привід похвалитися передусім перед киянами. Якщо в текстах про інші українські міста констатується «не перший ти, але й не другий», у піснях про Харків підкреслено, що «перша столиця» залишається назавжди такою:

Навсегда первый ты для меня,
Харьков мой, и не в прошлом,
а вечно – столица.
Ты столица любви, столица разлуки.

Інший комплекс метафор про Харків становлять ті, які умовно можна назвати про «Харків різний». Автори в текстах підкреслюють різноманіття його образів. Харків одночасно є «дворянське», «ділове», «купецьке», «мистецьке», «наукове», «провінційне», «промислове», «робітниче», «романтичне», «столичне», «студентське», «торгове» місто. Ці образи, на думку поетів, не суперечать, а радше доповнюють один одного. В одній сучасній пісні про Харків чуємо:

Город мой личный и город вокзальный,
Харьков столичный и провинциальный,
крутится, вертится, кружится всласть,
к Вашим коленям желая припасть...
Город купеческий, город дворянский,
стареньких двориков Харьков мещанский:
кружится время, свивается в жгут –
тайны истории рядом живут...

При цьому для радянських пісень передусім характерне конструювання образів «промислового» та «робітничого» центру, натомість для наших сучасників Харків радше «студентське» й «торгове» місто.

У цьому питанні особливості пісенного метанаративу корелюються з результатами вже згаданого анкетування в межах проєкту «CityFace»[180]. На думку респондентів місто насамперед «студентське», а вже потім промисловий і/або торговий центр. Розвиток торгівлі в місті автори пісень пояснюють наявністю в харків'ян природних комерційних задатків[181]. Зокрема, в одній з пісень зазначається:

Благосклонностью щедрых небес не особенно хвастая,
Этот город известен своею коммерческой хваткою,
полагаясь во всем лишь на собственный ум и талант.
И печать деловитости – жизненных сил отражение –
каждый здешний подросток несет на себе от рождения.

На нашу думку, згадування автора тексту про комерційний талант харків'ян є певним зверненням до міської історії, маркуванням періоду, коли Харків був

[180] Красько, О. Особливості сприйняття міста .., с. 111.
[181] Копичко, В. *Харків'яни: поема про місто* ..., с. 268.

одним із провідних центрів торгівлі в XVIII столітті – першій половині XIX століття, зокрема, відомого своїми ярмарками. До речі, «торгове обличчя» Харкова знайшло відображення й на гербі міста, де основними символами є Ріг достатку й «кадуцей» – жезл бога торгівлі Меркурія.

Теза про «непомітність» природних відмінностей Харкова є однією з досить поширених у сучасних піснях. Про місто стверджують – «город неброской, скупой красоты», «три неброских реки», «нет моря, нет лиманов – ну и что ж? природа нам не сделала подарка». Вочевидь, насамперед автори відзначають незначні водні ресурси міста. Сучасні автори акцентують увагу на стані річок у місті, підкреслюючи «но нет же моря у нас, южных особых прикрас, просто текут три небольшие речки», «и в Лопани не ловим мы бычков», «узнают тебя, город с не очень-то звучным названием». І навіть у жартівливій формі згадують відому історичну харківську приказку:

Знаменит наш город Харьков,/ он со всех сторон хорош:
в нем заводы есть и парки,/ институтов не сочтешь.
...
Вдруг он спросит: «Есть ли речка/ в этом городе твоем?»
Тут уж мне похвастать нечем,/ хоть я в город свой влюблен.
– Речка есть, – ему отвечу, / но не Волга и не Дон.
А названье речки Лопань,/ шутят все на этот счет:
– Лопань даже при потопе,/ хоть ты лопни, не течет.

Окремо слід відзначити згадку про «багатонаціональність» Харкова, яка пов'язується як з минулим міста, так і з його сьогоденням. Зокрема, тепер наочним прикладом став відомий ринок «Барабашово». Щодо етнічного складу Харкова, то в піснях, окрім українців, згадуються також адигейці, вірмени, в'єтнамці, євреї, корейці, росіяни, цигани та ін.

З огляду на те, що, як уже відзначалося, радянські пісні – зразки клішованого жанру, поетика та ритміка яких повинна була виконувати виховну місію, в них майже не згадуються проблеми міста, на відміну від сучасних музичних творів, які за допомогою метафоричних висловлювань намагаються схарактеризувати труднощі міського життя. Автори не тільки називають певні проблеми (кримінальність, наркотики, погана екологія, проституція), але й локалізують їх у міському просторі. Наприклад, згадування вулиці Сумська супроводжується такими словами: «здесь много девушек хороших и красивых, что по ночам дарят нам любовь», віддалені від центру райони характеризуються як кримінальні («Ивановка, затем почти что край... И виды за окном щекочут нервы»).

Звісно, більш яскраво кримінальна тематика виражена в шансоні й так званій «блатній пісні» («блатний фольклор», «блатняк»). На жаль, на відміну від інших міст, окремої збірки з харківськими блатними піснями поки що нема. І, вочевидь, це також варто подальшого дослідження. Фрагментарно харківська блатна піс-

ня відображена в книзі Маро (М. І. Левітана) «Беспризорные: Социология. Быт. Практика работы» (1925)[182], а саме пісні тодішніх безпритульних дітей Харкова, які зібрала Велецька, голова «коллегии обследовательниц» Харківської комісії у справах неповнолітніх.

Тепер перейдемо до особливостей емоційного навантаження музичних творів про Харків, а саме проаналізуємо засоби вираження емоційного забарвлення пісень про місто та їхню загальну музичну спрямованість. Дослідники «історії емоцій» запропонували конкретні методи роботи з джерелами, зокрема Б. Розенвейн пропонує на основі аналізу якнайбільшого кола джерел йти шляхом складання емоційного тезауруса та фіксації панівних емоцій, при цьому звертаючи увагу на контексти їхнього висловлювання та особливості вираження[183]. Ми використали семантичний тезаурус «WordNet-Affect», у якому поняття, пов'язані з емоціями, представлені за допомогою слів з емоційною складовою, наприклад, емоція за допомогою слова «гнів», емоційний настрій за допомогою слова «ворожість», емоційна особливість за допомогою слова «агресивність», когнітивний стан за допомогою слова «потрясіння» тощо.

Переважно, за винятком сучасних пісень у стилі хіп-поп та реп, емоційне забарвлення пісенного метанаративу балансує в межах від нейтрально-позитивного до позитивного поля. Для пісень типова домінанта блоку лексем, спрямованих на вираження гордості й любові – «любимый», «люблю», «любовь», «гордиться», «найкращий», «дорогий», «рідний». Емоції, що пов'язані з сумом, виражаються в текстах, у яких головний герой (найчастіше йдеться про самого автора поетичних рядків) зараз проживає в іншому місті чи навіть за кордоном. У пісні «Харьков – не Париж» є такі рядки:

Кто-то скажет, что Харьков – совсем не Париж,
и не Рим, и не Мехико даже,
только с городом этим кудесница-жизнь
мне сдается полнее и краше.
Прелесть парков, музеев, театров родных
не всегда мы, порой, замечаем.
Лишь когда уезжаем, даже на миг,
вспоминая о них, мы скучаем.

Харків'яни-емігранти досить часто порівнюють Харків з тим містом, де вони зараз мешкають. Харків зіставляють як з українськими містами (Київ, Львів, Одеса), так і зі столицями інших країн (Москва, Мехіко, Париж, Рим). Автори визнають, що згадані міста все ж таки мають свої переваги, проте для них Харків – особливе місто:

[182] Маро, *Беспризорные: Социология. Быт. Практика работы*. Москва, 1925.

[183] Plamper, J. The History of Emotions: An Interview with William Reddy. Barbara Rosenwein, Peter Sterns. *History and Theory*. 49 (2010), p. 251.

Одессу-маму не напрасно уважают:
она щедра, блистает южной красотой,
но Молдаванка и Пересыпь знают,
что первая столица – Харьков мой!
Пусть говорят: Париж и Питер краше,
но Харьков обожаю я
и Павлово не променяю Поле
на Елисейские и Марсовы поля.
Киев без Подола невозможен –
так киевлянин уверяет нас.
А чем Крещатик лучше, чем Сумская,
и чем Благбаз наш хуже, чем Евбаз?
Ну покажите Брайтон-Бич мне, покажите,
я посмотрю, как там живется землякам,
чтобы потом, истосковавшись, возвратиться,
в мой чудный город, домой к себе и к вам.

Тема повернення до рідного міста додає текстам емоційності, чуттєвості. «Повернення» виступає концептуальною метафорою. З одного боку, радянські автори її використовують, коли характеризують післявоєнну відбудову, налагодження мирного життя та новий етап розвитку міста в 1950–1970-х роках, з другого боку, герої пісень повертаються до Харкова, як до міста свого дитинства та юності. М. Лур'є зауважив, що відносини з містом дитинства і юності, з містом-батьківщиною завжди забарвлені особливим ліричним драматизмом[184].

Помолодеем мы душой/и обретем души покой,
и вспомним юности былые времена.
Старый парк на Сумской познакомил нас весной.
Как прекрасен в это время лучший город – Харьков мой!

У часовому просторі пісні спрямовані в майбутнє, тому домінують лексеми «надія», «мрія», «обрій», «впереди», «завтра». Навіть серед сезонів року автори пісень найчастіше обирають весну, коли в місті все розквітає, прокидається життя. Зокрема, образи зимового, літнього та осіннього Харкова трапляються в середньому 10 разів кожен, натомість весняне місто постає в кожному четвертому музичному творі:

На Журавлівці, Леваді, Основі/веснами вишні й каштани в цвіту,
на твою раду і добру розмову/Харкове любий, іду.

Складніше було визначити музичну спрямованість пісенного метанартиву про Харків, оскільки, на жаль, знайти аудіозаписи всіх пісень, особливо радянських часів, не вийшло. В нашому розпорядженні були записи виконання кожної четвертої пісні, яка потрапила до бази даних.

[184] Лурье, М. *Urbs et terra*. Поэтика локального патриотизма ..., с. 45.

На емоційну спрямованість певної пісні, безсумнівно, впливає обраний музичний жанр, насамперед його стильові особливості. У такий спосіб музичні твори, створені в стилі авторської пісні, міського романсу, з відповідною мелодійністю та гармонійною функціональністю, камерністю, допомагають виконавцю висловити такий самий емоційний стан, пробуджують у слухачів щирість і довіру. Один із засновників авторської пісні О. М. Городницький відзначив: «Авторская песня не терпит фальши. Она не навязывается слушателям телевидением и радио, а насильно слушать вранье у костра никого не заставишь...»[185]. Типові для естрадної пісні та пісні в стилі поп-музики простота і легкість сприйняття мелодії, ритмічність, наявність чіткого та незмінного біту викликають у людини почуття захопленості, позитивного заряду, душевний підйом (пісні «Просыпайтесь, харьковчане», «Харків – моя любов», «Этот любимый город Харьков). Натомість жанр хіп-хоп та реп, в основі яких також лежить біт, переважно зорієнтовують слухача на текст, аніж на музику, який може мати різне наповнення – від легкого й невимушеного (спогади про дитинство, юність) до актуалізації соціальних проблем (тести гуртів «Ліон», «ТНМК», «Жадан і собаки»).

Зв'язок музики і емоцій є доволі складною проблемою в сучасній науці. Один із провідних фахівців у сфері філософії музики П. Ківі, визнаючи, що музика містить емоційний заряд (наприклад, смуток, радість, страх, надія та ін.), зазначає, що при цьому не доведено здатність сумного або радісного фрагменту викликати такі саме емоції в людини[186]. У цьому контексті доречно знову навести результати анкетування «Місто очима молоді», яке здійснювалося в межах проєкту «CityFace»[187]. Для більшості студентів харківських закладів вищої освіти Харків – нетипове місто. Проте лише 140 осіб з опитаних 360 запропонували свої варіанти пісні, яка відповідає «обличчю» Харкова. Студенти назвали як безпосередньо пісні про Харків, так і композиції, які, на їхню думку, передають настрій міста, як, наприклад, творчість харківських музикантів та поетів (С. Жадана, С. Бабкіна, О. Михайлюти та О. Сидоренка з гурту «ТНМК») або окремі відомі композиції «Этот город самый лучший» гурту «Браво, «Районы-кварталы» гурту «Звери», «Родина» гурту «ДДТ», «Дополнительный 38-й» гурту «Чиж и Ко», «Simply The Best» співачки Тіни Тернер, «Місто» співачки ONUKA та ін. Обрані варіанти засвідчують, що місто асоціюється в молодих харків'ян з протилежними настроями. Для когось це найкраще місто, динамічне, велике, проте комфортне для проживання, для небагатьох Харків – місто з великою кількістю проблем, які разом тиснуть на його мешканців, і людина благає «відпустити» її. При цьому почуття любові до міста все одно залишається, як у рядках згаданої пісні «Родина» гурту «ДДТ».

Отже, лінгвістичний, метафоричний та емоційний виміри пісенного метанартиву про Харків істотно змінилися протягом XX–XXI ст. і нарешті характеризуються локальними, ідентифікаційними ознаками. Радянські пісні про Харків відповідали встановленому владою клішованому пісенному жанру та мали сталу структуру, набір лексем і засоби вираження емоційно-чуттєвої тональності для виконання поставленого завдання – вписати місто в загальний культурно-історичний простір, виховати «радянський патріотизм». Тому в радянських піснях Харків постає в образі молодого міста-трудівника. Натомість сучасний пісенний метанаратив відрізняється спрямованістю на визначення специфічних рис міського ландшафту та урбаністичних кодів, передавання емоційного зв'язку з містом з увагою до «старого», «перевіреного часом».

На відміну від музичних творів про інші українські міста, в яких урбаністичний код переважно підміняється кодом природничим (домінування образів річок або моря), у пісенних текстах про Харків, можливо, через недостатність виражених водних ресурсів, найпоширенішими стали саме урбаноніми – вулиці, площі, проспекти. Вулиця Сумська посідає ключове місце в міському просторі харків'ян і є ідентифікаційним символом, як річка Дніпро для однойменного міста та Чорне море для Одеси.

У сучасних піснях про Харків утвердилася радянська метафора «перша столиця», натомість інші радянські метафори відійшли в небуття («місто-трудівник», «місто-сад», «місто-герой»). Водночас з'явилися нові, які можна об'єднати словом «різний». Сучасні автори текстів, живучи в більш лояльний для самовираження культурно-історичний час, на відміну від радянських поетів, мають змогу не тільки висловлювати власне захоплення містом, повагу та любов до нього, але й розмірковувати про труднощі міського життя, ділитися негативним емоційним сприйняттям.

За винятком небагатьох випадків, автори наділяють пісні про Харків насамперед позитивним емоційним забарвленням, використовуючи сюжети та лексеми-емоції в текстах, а також відповідне музичне оформлення. Водночас у молодих харків'ян місто асоціюється з протилежними настроями, в одному емоційному стані вони називають його «лучшим городом на Земле», в іншому благають «відпустити».

Тетяна Литвинова

ПІСЕННА САМОРЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА/ДНІПРА

Дослідження символічного простору міста, механізмів та способів його репрезентації все більше утверджуються в урбаністичних студіях останніх років. Однак серед різних типів і видів саморепрезентації міст українські фахівці найменше уваги приділяли музичній, зокрема пісенній. Утім, тема «музика і простір» уже має свою історію. З 1970-х років її почали розробляти в рамках культурної географії, згодом з'явились роботи з музичної географії, автори яких переважно вивчали проблему географічного розподілу різних музичних стилів. У 1993 році в Лондоні відбулася конференція, за результатами роботи якої вийшла збірка

185 Беленький, Л. *Люди идут по свету: книга-концерт*. Москва, 1989, с. 189.
186 Kivy, P. *Introduction to Philosophy of Music*. Oxford, 2002, p. 31.
187 Красько, О. Особливості сприйняття міста ..., с. 112.

«Етнічність, ідентичність та музика: Музичне конструювання місця» (1994). Крім іншого, музику тут розглядали як форму вираження або конструювання локальної ідентичності.

Цей напрям просторової ідентичності, вираженої в музиці, став поширюватися, особливо з 2000-х років. Як зазначив фольклорист, антрополог Міхаїл Алєксєєвський, класик музичної географії Сара Коен вперше переконливо показала, що музика не тільки відображає соціальні, економічні, політичні, матеріальні реалії того місця, де вона була складена, а й «конструює це місце», стає своєрідним маркером локальної ідентичності не тільки авторів, а й слухачів. Музика як концептуальна та символічна практика може через колективну й індивідуальну інтерпретацію конструювати образ місця: слова формують стійкі уявлення про певний об'єкт, а музичні інструменти або мелодії відсилають до локальних культурних символів[188].

Пісенну творчість у сучасній культурології розглядають як факт мистецтва, культури, соціуму. Водночас зрозуміло, пісні – це різновид музичного твору, який має як інструментальний, так і текстовий зміст. Отже, крім естетичної, розважальної, пісня виконує ще й виховну функцію. Навіть більше, поєднання музики, тексту, виконання роблять пісню доволі ефективним механізмом закріплення у свідомості певних образів, знаків, символів, метафор. Пісні також розкривають ціннісні орієнтири мешканців того чи того населеного пункту, особистісне сприйняття навколишньої дійсності.

Особливо це стосується патріотичної пісні, жанр якої набуває розвитку в СРСР з 1920-х років. До цієї ж категорії відносять і пісні про міста, які були покликані виховувати локальний патріотизм. Як зазначив мистецтвознавець, антрополог М. Л. Лур'є, уже з 1950-х років написання «міських пісень» заохочувала влада, почали видавати збірки пісень, наприклад, «Песни об Одессе», «Легендарный Севастополь» тощо[189]. У 1956 році таке видання під назвою «Фестивальна збірка пісень композиторів Дніпропетровщини», підготовлене до Всесоюзного фестивалю молоді, з'явилося й у Дніпропетровську[190]. Саме тут, гадаю, було надруковано й першу пісню «Днепропетровский вальс» (муз. А. Мунтяна, сл. В. Прокопенка). Відтоді було написано десятки пісенних текстів. На жаль, весь цей масив поки що не став предметом дослідження ні музикознавців, ні краєзнавців, ні істориків.

[188] Алексеевский, М. «Музыка нашего города. Версия 2.0», *Антропологический форум*. 2011, № 15, с. 291. https://cyberleninka.ru/article/n/muzyka-nashego-goroda-versiya-2-0/viewer. Доступ 01.10.21.

[189] Лурье, М. «Urbs et terra. Поэтика локального патриотизма в песнях о городе». *Литературные явления и культурные контексты: Материалы Коллоквиума молодых ученых-гуманитариев Санкт-Петербурга и Даугавпилса*. Санкт-Петербург, 2005, с. 41. http://www.ruthenia.ru/folklore/luriem23.pdf. Доступ 01.10.21.

[190] «Днепропетровский вальс». У зб.: *Фестивальна збірка пісень композиторів Дніпропетровщини. Співає молодь*. Дніпропетровськ, 1956, с. 24-28.

Варто зазначити, що поетичні тексти, які закарбували деякі риси образу міста, було написано ще в період 1920–1930-х років. Зрозуміло, тут фігурувала його історична назва. Проте вже відчувався пафос нового часу. 1922 року з'явився вірш Михайла Свєтлова «Екатеринослав», присвячений комсомольському осередку Брянського заводу. Як бачимо, тут мирно сусідять і перша назва заводу, який згодом отримає ім'я Григорія Петровського, і молодь, що представляє нову організацію[191]. Проте головне, що місто тут постає як важливий промисловий центр, а гудок заводу – як його ритм і символ робітничої слави. Показово, що вірш Дмитра Кедріна «Екатеринославский мост» був написаний 1926 року, саме тоді, коли назавжди зникне стара історична назва міста, яка потім у піснях буде лише епізодично згадуватись. Уже 1943 року, коли фронтовий кореспондент Д. Кедрін потрапив у тільки-но звільнене рідне місто, він написав вірш «Днепропетровску», у якому поряд із сумними враженнями від жахливих слідів війни, автор проспівав йому славу, фактично закріплюючи ті риси образу, які будуть посідати важливе місце й у пісенній творчості: «Здравствуй, город чугуна и стали, / Выдержавший бой с лихим врагом!»[192].

Загалом щодо радянського періоду, починаючи з 1956 року, поки що вийшло виявити близько 50 пісень. Їх друкували в місцевих періодичних виданнях «Зоря», «Прапор Юності», «Днепровская правда», «Дніпровська зоря», «Днепр вечерний»/«Дніпро вечірній», а також у регіональних та центральних українських – «Україна», «Радянська Україна», «Молодой ленинец». До написання цих пісень долучались як місцеві композитори та поети, так і відомі на всю країну автори – П. Майборода, Г. Мовсесян, О. Фельцман, І. Шамо, Р. Рождественський, М. Ткач та інші. Пісні звучали українською та російською мовами – «Днепропетровский вальс» (1956), «Днепропетровская лирическая» (1962), «Пісня про рідне місто» (1962), «Марш дніпропетровців» (1963), «Рідне місто моє» (1964), «Місто квітуче моє» (1966), «Знову в рідному місті» (1967), «Місто – пісня моя» (1967), «Дніпропетровська осіння» (1971), «Місто краси на Дніпрі», «Пісня про Дніпропетровськ» (1972), «Місто моє весняне» (1973), «Мій Дніпропетровськ» (1975), «Моє рідне місто» (1975), «Пісня про рідне місто» (1976). Причому останню назву було дано кільком пісням. До святкування 200-річного ювілею Дніпропетровська у 1976 році було написано низку пісень (за моїми підрахунками, – 8) як українською, так і російською мовами. Зауважу, що така мовна ситуація збереглася й у незалежній Україні.

Складно визначити кількість пісень, те, наскільки вони були відомі широкій публіці, чи відповідали ідеології локального патріотизму й чи могли впливати на формування локальної ідентичності. Отже, це не могло сприяти й дослідженням, які би представили специфіку побутування міської пісні. Мимохідь зауважу, що, на жаль, ситуація не надто змінилась і в наш час – епоху бурхливого роз-

[191] *Рідне місто моє* / упор. В.В. Слобода. Дніпропетровськ, 2006, с. 31–32.

[192] Там само, с. 33-35; с. 61-62.

витку засобів масової інформації та збільшення можливостей для тиражування музичних творів і ознайомлення з ними.

У радянський час міські пісні виконували під час різних урочистостей, на День міста, значна частина з них могла не бути в студійному записі, їх звукового відтворення не збереглося. Деякі з них, імовірно, публіка могла почути один-два рази, очевидно, й через невисоку якість. Мені також доводилось швидко розучувати і озвучувати на концертах пісні місцевих композиторів, імена яких, а також назви, тексти і мелодії їх творів затримувались у пам'яті лише на момент їх виконання через невиразну музику та банальний клішований зміст.

Утім, одна з пісень не тільки набула широкого звучання, а й, по суті, перетворилась на неофіційний гімн міста. Під цю пісню від'їжджали та прибували потяги на центральний залізничний вокзал, вона звучала під час різних офіційних та неофіційних урочистостей, її виконували різні співаки та колективи, у 2002 році її 20-річчю було присвячено урочистий вечір, який відвідав сам перший виконавець, відомий дніпропетровець Й. Кобзон. А 12 вересня 2012 року міська рада затвердила цю пісню композитора Георгія Мовсесяна та поета Роберта Рождественського «Днепропетровск – мой дом родной» як офіційний гімн міста, яким відкривалися сесії міської ради. Очевидно, піднесена музика, а головне слова «город, город-труженик, / Выше неба слава твоя. / Люди сильные, люди дружные, / Мы – твое могущество, мы – одна семья. / Днепропетровск, мой дом родной, / Моя земля надежная. / Ты только будь всегда со мной, / Товарищ мой, Днепропетровск!» не тільки збадьорювали, а й відповідали ідеології локального патріотизму, вселяли впевненість: ми живемо в найкращому місті світу.

Щоправда, 2014 року депутати міста затвердили нову редакцію гімну, який відтепер повинен був звучати у виконанні дитячого музичного театру «Чарівний міст», про що й повідомлялося на офіційному сайті міста. Відтоді місцеві очільники культури замислились і над можливістю в майбутньому або перекласти цей гімн українською мовою, або ж подумати над створенням зовсім нового[193]. Однак, як засвідчує вибіркове опитування, і до сьогодні саме ця пісня серед городян залишається найвідомішою. Навіть більше, на запитання, які пісні про місто Ви знаєте, у відповідь зазвичай можна почути тільки «Днепропетровск – мой дом родной».

Хоча в пострадянський час вплив держави на створення та популяризацію пісень про міста зменшився, посилилася роль і професійних місцевих авторів, і аматорів, з'явилася можливість публікувати, робити аудіозаписи і навіть знімати кліпи, поширювати власні твори через інтернет-мережу. Замовниками пісень стали міська та обласна влада, представники різних соціальних груп міста, що не могло не призвести до стильового, жанрового, змістовного розмаїття. Щоправда, не зникли й типові жанрові прийоми та образні канони попереднього часу.

[193] Выхристенко, К. «Официальный гимн Днепропетровска исполнят дети». https://gorod.dp.ua/news/94501. Доступ 01.10.21.

Пісні про Дніпропетровськ/Дніпро написані в різних жанрах та стилях – шансон, міський романс, ораторія, авторська пісня, рок, хіп-хоп, реп. Вони мають різний характер – ліричні, маршові, величальні, патріотичні, споглядальні. Їх виконували автори, місцеві гурти («Левый берег», «КорВалALL», «VIDVERTO» та інші), співаки-аматори та професіонали, а також відомі на всю країну Йосип Кобзон, Микола Кондратюк, Гарік Кричевський, Слава Медяник, «Потап та Настя» та ін.

Зрозуміло, що значна частина пісень – це не так розповідь про місто, як авторські інтенції, особистісні спогади, переживання, судження героїв, ностальгійні згадки про своє дитинство, юність, найкращі життєві моменти, друзів, що певною мірою залежить від культурних орієнтацій, належності до певної соціальної групи нашого міста, соціокультурного контексту та інституцій, які стимулюють і спрямовують пісенну творчість. Наприклад, задля того, щоб знайти якомога більше пісень, які прославляють Дніпро, звернути на них увагу, стимулювати їхню подальшу популяризацію, 2018 року в місті було проведено пісенний конкурс, організаторами якого стали Дніпровська міська рада та художня рада при міському голові[194].

Засновники цього конкурсу, хоча й побоювалися щодо успішності його реалізації, врешті отримали велику кількість заявок, що перевершило всі очікування та підтвердило необхідність проведення такого заходу. Головна мета конкурсу вбачалась у пошуку якомога більшої кількості пісень, що прославляють Дніпро, та звернення на них уваги. Це стало б і стимулом для їхньої подальшої популяризації. Організатори також уважали, що проведення конкурсу обов'язково повинно було завершитися визначенням нового гімну Дніпра, який мало обрати не журі, а люди[195]. Аналіз творів-переможців конкурсу, які пролунали на гала-концерті для широкої публіки, з очевидністю демонструє, що певну частину пісень створювали «на потребу дня», «на догоду», з претензією написати новий гімн Дніпра, стати переможцем (до речі, такий же підхід помітний і в «ювілейних» піснях 1970-х років). Зазначу, що, попри численні претензії авторів створити новий гімн міста, тобто пісню, яка би красиво звучала, легко запам'ятовувалась та адекватно відбивала локальний патріотизм, навряд чи в когось це вийшло. Це також засвідчує різноголосся коментарів під кліпами в Youtube. Водночас як конкурсні, так й інші пісні, що з'явились у пострадянський період, дають можливість виявити не тільки зміни, а й тяглість у процесі формування образу міста.

М. Л. Лур'є, аналізуючи радянські пісні про міста, змушений був констатувати, що урбаністичні атрибути – галасливі вулиці, фабрики, заводи, швидкий ритм життя, внутрішня будова міста (будинки, вулиці, площі) – доволі рідкісні елементи в таких творах. Тобто пісенний текст ніби розмиває міські межі (наприклад, пісня про Одесу: «Край мой, родная сторона»). Навіть більше, місто

[194] «Пісні про Дніпро». http://pisniprodnipro.dp.ua/ru/obrashhenie-orgkomiteta-konkursa-pesni-o-dnepre/. Доступ 01.10.21.

[195] Там само.

не описується детально, а включається в контекст того природного простору, з яким воно пов'язане (наприклад, Севастополь – бурхливі чорноморські хвилі)[196]. Крім того, унаслідок нанизування шаблонних характеристик часто виходить такий образ міста, що неможливо дізнатися, про яке місто йдеться[197]. Ознайомлення з низкою пісень, присвячених містам України, з клішованою образністю, яка має універсальний характер, підтверджує такі спостереження. Наприклад, у пісню про Харків (муз. Г. Пугачова), яку прекрасно виконала знаменита харків'янка Людмила Гурченко, цілком можна підставити і Київ, і Рівне, і Овруч. Хіба що згадка про три річки трохи видає належність пісні. Хоча й така ознака для міст України зовсім не рідкість.

Однак цього не скажеш про наше місто. У більшості пісень про Дніпропетровськ, як радянського часу, так і сучасних, наявний чітко виражений урбаністичний код, причому фігурують не тільки абстрактні міські реалії (заводи, вулиці, парки, хмарочоси, мости), а цілком зримі, пов'язані саме з нашим містом. Знаковими стають образи площ, вулиць, монументів, архітектурних пам'яток. Це стосується не тільки пісень у стилі реп, для якого характерна значна увага до простору, а й ліричних. Наприклад, у популярній останнім часом пісні Даші Єгорової згадуються проспекти Гагаріна, Карла Маркса, Кірова. У творах різних авторів можна почути й побачити такі знакові для дніпрян реалії, як ринок «Озерка», пам'ятник Слави, Набережна, згадку про гудок Петровки. У пісні «Днепр – любимый город» (сл. С. Савчук, А. Прилипко, муз. С. Савчук), яка прозвучала у стилі реп у виконанні групи «Левий берег» і журі конкурсу 2018 року була визнана однією з найкращих, названо райони міста – Сонячний, Парус, Лівобережний, 12 квартал, конкретні об'єкти – «Танк», карусель біля Центрального універмагу, на місці якої колись був фонтан, Старий та Новий мости. В пісні «Июнь. Днепропетровск» у виконанні М. Хайкіна (муз. та слова Е. Вакса) згадані проспект Пушкіна, вулиця Шмідта, парки Т. Шевченка та В. Чкалова, центральний ринок «Озерка», з якого поспішає додому бабуся, острови Комсомольський та Шефський, де «купается весь Днепропетровск» тощо.

Деякі географічні, територіальні, архітектурні іпостасі міського простору, які іноді наділяються аксіологічним змістом, містять особливу міфологію – бані храмів («купола Преображенские» в пісні Д. Єгорової), пам'ятник Слави тощо.

Однак іноді урбаністичний код підміняється кодом природничим, ландшафтним – річка, степ, осінь, весна, пагорби (місто на трьох пагорбах), «Днепровских круч зеленые холмы» («Украина. Город Днепр», Гарик Кричевський), яблуні, акації, тополі тощо.

Ключовим став образ річки Дніпро. Нагадаю, що за структурування простору за допомогою актуалізації системи семіотичних опозицій «свій/чужий» вода, як правило, сприймається як «чужий», ворожий простір, світ. Однак у рамках міста – це простір освоєний. Тому річка Дніпро так чи так наявна в більшості пісень не просто як «свій», а як «рідний» – «Город и Река – Вместе навека» («Песня о Днепре», 2018), місто – син Дніпра, Дніпро на Дніпрі (авт. Сергій Бойко, 2018), «Город и река / Вместе навека / С именем одним / Днепр!» (сл. Г. Гельфер, и Е. Гендин, муз. М. Некрич, 2018) та інші.

[196] Лурье, М. Л. «et terra», с. 43–44.

[197] Лурье, М. Л. «Образ города в советской лирической песне». В кн.: *Образ России в научном, художественном и политическом дискурсах (история, теория, педагогическая практика): Материалы научной конференции (4-7 сентября 2000 г.),* Петрозаводск, 2001, с. 217.

Ставлення городян до міста втілюється у прикметниках «любимий», «рідний», «найкращий», «славне», «безсмертне», «дороге», Дніпро «гордий», «могутній», «неповторний» тощо, у висловах: «найкраще місто для життя», «місто-красень», «мій Едем», місто, яке має крила, «місто-герой», «місто-трудівник», місто, яке сповнене безліччю ідей, тощо. Щоправда, такі визначення можна застосувати щодо будь-якого міста. Водночас у багатьох піснях підкреслюється унікальність нашого міста, зокрема, в рядках «Город проснулся и начал размеренный бег / Так начинается день только в нашем Днепре» (В. Кириченко «Днепропетровский вальс», 1988) ідеться про те, що це місто чавуну та сталі, що Дніпро – космічна гордість України: «Дніпропетровськ гартує сталь, і це з його землі / Стартують в зоряний кришталь космічні кораблі» («Дніпропетровські зорі», муз. Ю. Кутєпова, сл. Ю. Лігуна). Уявлення про місто як про серце України і водночас як про форпост держави, місто-герой, яке її захистило, стало доволі поширеним лейтмотивом пісень останніх років.

Варто нагадати, що пісня – це найбільш клішований жанр, який самою своєю природою та ритмікою задає піднесено-ліричний тон. Однак у піснях про Дніпро, написаних останнім часом, особливо в творах альтернативної культури, можна віднайти неоднозначні характеристики, почути критичні нотки, бо місто «задает нам сложные задачи», має свої недоліки – погані дороги, недобудоване метро («Днепропетровск – наш город непростой» та інші), «город вперемешку нищеты и роскоши» (Днепропетровск, «Потап и Настя»). Проте наскрізним мотивом пісень стала віра в майбутнє міста. У значній кількості творів Дніпро – місто, спрямоване в майбутнє («в будущее откроем дверь», «в лучшее мы все сегодня верим», «в грядущее стремительно летит», «Завтрашний. Уверенный. Открытый»). Інколи згадуються й історичні персоналії: Катерина ІІ, з якою пов'язується народження міста, О. Поль, О. Матросов. Не забута в піснях і козацька минувшина – «козацький край», «козацька шабля», «ми – нащадки козаків».

Зрозуміло, стверджується, що це місто – «наш спільний дім», що воно стало «однією для всіх сім'єю», яка об'єднує робітників, студентів, підприємців, «братву», у якої місто «в почете», як стверджує Гарік Кричевський. Виявляється, що в Дніпрі живуть «люди сильные, люди дружные», найкрасивіші в світі дівчата, наймужніші хлопці, які будь-якої миті готові стати на захист держави. Багатонаціональність міста підкреслює мелодика низки сучасних пісень, де поєднуються мотиви єврейської, української, східної музики.

Дніпро, «не перший ти, але й не другий», – неодноразово заявляють різні автори. Зрозуміло, схожі «претензії» можна, імовірно, побачити й в одеситів, львів'ян, харків'ян та ін. Однак важливо, що ця метафора закріпилася у свідомості мешканців Дніпра. Так само, як і «Дніпро – серце України», «форпост держави», «космічна столиця», «ділова столиця», які становлять метафоричну картину міста. Підтверджують це й численні коментарі під кліпами пісень, що мають десятки, а іноді й сотні тисяч переглядів. Це дозволяє подивитись на пісні Дніпра як на важливий чинник формування локального патріотизму й локальної ідентичності.

Отземко Олена

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ІСТОРІЇ ДОНЕЦЬКА (ЮЗІВКИ) В МЕМУАРИСТИЦІ

Юзівка, Сталіне, Донецьк… Історія промислового міста на південному сході України відбиває віхи історичного розвитку країни і водночас має власну траєкторію, формуючи складну, суперечливу ідентичність. Погоджуючись із твердженням про те, що засобом відтворення «живого образу» міста є простеження механізмів його виникнення, розвитку, функціонування[198], звернемося до початкового етапу промислової історії Донецька (у той час Юзівки) – від 1869 до 1917 року. У цей період сформувалося чимало рис, які надалі визначили обличчя міста.

Юзівка виникла як робітниче поселення при металургійному заводі й копальнях «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізоробного й рейкового виробництв». Селище швидко розвивалося разом з регіоном, який став центром індустріальної модернізації. У 1870 році в Юзівці проживало 164 особи, у 1900 – 32 тисячі, у 1917 – 54,7 тисяч осіб, з яких робітничий контингент становив 25 тисяч (майже половина з них – гірники)[199]. Юзівський завод за обсягом продукції належав до найбільших підприємств Російської імперії, а селище навколо нього, розростаючись, поглинало навколишні шахтні поселення. Своєрідність ситуації полягала в тому, що Юзівка на початку XX століття, дорівнюючи за кількістю населення середньому місту і маючи розвинену інфраструктуру, залишалася селищем, життя якого повністю регулювала адміністрація Новоросійського товариства (втім, зауважимо, що існування таких поселень в цілому типове для епохи індустріальної модернізації). З кінця XIX століття неодноразово ставилося питання про надання Юзівці статусу міста, який вона отримала лише 1917 року[200].

[198] Верменич, Я. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення*. Київ, 2011, с. 18.

[199] Куліков, В. *Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр.*: монографія. Харків, 2019, с. 6, 68-69.

[200] Куліков, В. *Підприємства й суспільство в заводських*..., с. 70–72, 75–77; *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, Ільченко М., Кузіна К., Куліков В., Портнова Т., Склокіна І., Студенна-Скруква М., Стяжкіна О.

Зважаючи на те, що місто – це і матеріальне середовище (фізичний шар), і люди, і розмаїття відносин[201], цінним джерелом, яке дає змогу з'ясувати процес винайдення та осмислення характерних рис міста, є мемуари. Як різновид джерел особового походження або его-документів, мемуари віддзеркалюють і світ окремої особистості, і її соціально зумовлені «параметри», дозволяючи вивчати і унікальне, і соціально типове[202]. Суб'єктивний погляд на події дозволяє відчути за рядками творів не тільки особисте ставлення автора, його настрій, а також вплив часу та умов написання. Суб'єктивність як яскрава риса мемуарних наративів втілюється в розмаїтті оцінок людей, подій, процесів.

Мемуаристика, яка залучена до дослідження історії Юзівки, різноманітна за авторським складом і часом походження. Це спогади інженерів, які працювали на Юзівському заводі та в навколишніх копальнях: А. Ауербаха (видані 1909 року), О. Феніна (створені в еміграції), О. Терпигорева та І. Бардіна (написані в радянські повоєнні роки). Певну інформацію про Юзівку початку XX століття можна почерпнути зі спогадів, які в різні роки до ювілейних дат писали «ветерани комуністичної партії», згадуючи свою робітничу молодість. Утім, Юзівка – це не тільки робітники й технічна інтелігенція, значну частину її населення становили ремісники, дрібні підприємці, працівники сфери торгівлі й послуг, вчителі, лікарі та ін. Тому цікавими є спогади А. Залмана – представника єврейської громади, яка відігравала важливу роль у житті селища, а також лікаря-студента, у майбутньому відомого письменника, В. Вересаєва. Своєрідний погляд на Юзівку віддзеркалюють записки іноземців, які за різних обставин відвідували Юзівку чи жили в ній: журналістів-мандрівників Дж. Бадделі, Г. Нормана, Л. Вілларі, підприємця Дж. Юма, Е. Г. Джонс – вчительки англійської мови дітей Артура Юза.

Юзівка в мемуаристиці постає передусім як уже досить потужний промисловий центр (завод-шахти-інженери-робітники), що виявляється в таких характеристиках: «одне з найважливіших промислових міст Росії» (J. Baddeley), «місто великої промисловості» (H. Norman), «піонер великої чорної металургії» (перекл. з англ.)[203] на півдні Росії (G. Hume)[204].

Центр Юзівки – металургійний завод, навколо якого оберталося життя населення. О. Ауербах наголошує на важливості побудови «першого на півдні

Львів, 2018, http://www.historians.in.ua/index.php/en/novi-knizhki/2435-volodimir-kulikov-irina-sklokina-promislovi-monomista-risi-istoriya-obrisi-majbutnogo. Доступ 30 січня 2021.

[201] Чепайтене, Р. «Місто як ідеологічний текст: теоретичні й інтерпретаційні аспекти», *Схід/Захід : Іст.-культ. зб.*, вип. 15, 2011, с. 11-30.

[202] Суржикова, Н. «Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость?» У зб.: *История в эго-документах: Исследования и источники*. Екатеринбург, 2014, с. 11.

[203] Тут і далі всі переклади належать авторці.

[204] Baddeley, J. *Russia in the 'Eighties,' Sport and Politics*.London, 1921, p. 39; *Norman*, H. *All the Russians: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia*. New York, 1904, p. 380; Hume, G. *Thirty-Five Years in Russia*. London, 1914, p. 268.

Росії рейкопрокатного заводу», бо «російські заводи в ті часи рейок не катали» (перекл. з рос.) і перші залізниці в Росії будували лише на іноземних рейках. О. Терпигорев, який перший раз потрапив до Юзівки 1896 року студентом гірничого інституту, згадує про неї як про містечко, в якому працював найпотужніший металургійний завод, а на шахтах розробляли тонкі вугільні пласти[205]. Його спогадам суголосні записки іноземців, які відвідували Юзівку на початку XX століття та відзначали, що тут працює найстаріше та найважливіше з металургійних підприємств півдня Росії, яке має власні вугільні шахти й залізницю[206].

Невід'ємною частиною образу Донецька завжди були шахти. На межі XIX–XX століть це були нещодавно закладені копальні, які тяжіли до Юзівки. Частина їх постачала вугілля металургійному заводу. Їхні робітничі поселення згодом увійшли до складу міста. О. Ауербах, який безпосередньо був причетний до розроблення вугільних родовищ Донбасу в 70-ті роки XIX століття, докладно описав як інженер і підприємець обставини розвідки, переговори з братами Рутченками щодо оренди і придбання їхніх земель, закладки Рутченковської копальні, «вугілля якої належало до найкращих коксових вугіллів» (перекл. з рос.), а також розвідку та будівництво копальні в маєтку П. Карпова (Карповська, згодом Вознесенська, Петровська копальня)[207].

Про Рутченковську копальню згадує і О. Фенін. На шахті № 19 він у 1891 році, відразу ж після закінчення гірничого інституту, працював старшим штейгером: 1 000-1 200 робітників, глибина приблизно 100 саженів (майже 200 метрів) і спрацьоване обладнання. Варта уваги розповідь Феніна про роботу шахти в зимових умовах, коли шахтний стовбур вкривався кригою так, що кліть з гірниками іноді застрягала у кризі, зависаючи над проваллям[208].

О. Терпигорев у спогадах описує шахту «Нова Смолянка» глибиною 700 м, яка належала Новоросійському товариству та поставляла металургійному заводу Юза «відмінний кокс». Як нова шахта, що й відзначав автор, вона була більшменш механізована порівняно зі старими копальнями на кшталт Рутченковської. Загалом О. Терпигорев і О. Фенін досить детально зупиняються на технічних характеристиках копалень[209].

У мемуарах О. Терпигорева докладно описана ще одна сторона шахтних реалій – аварія 1908 року на Риковській (Макар'євській) копальні, яка через

[205] Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*. Москва,1956, с. 51; Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России», *Русская старина*, 1909, июнь, с. 456.

[206] Villari, L. *Russia under the Great Shadow*. London, 1905, с.111; Norman, H. *All the Russians*..., с. 378.

[207] Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития...», с. 457-460, 471-472.

[208] Фенин, А. *Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага, 1938, с. 46-48.

[209] Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 51, 60-61, 63-70; Фенин, А. *Воспоминания инженера*..., с. 44-45.

порушення правил безпеки та вибух газу забрала життя 270 шахтарів. Тут він не наводить технічних деталей, але передає враження очевидців і як член комісії, що розслідувала причини аварії, наголошує на повній безпорадності адміністрації, представники якої навіть не могли знайти плану шахти[210]. Спогади одного з шахтарів, що вижив у цій катастрофі, 1925 року опублікувала газета «Диктатура труда»[211].

Загалом вимальовується досить колоритний образ промислового міста: ліс димових труб, величезні доменні печі, що вивергають стовпи полум'я і диму, вночі полиски їх полум'я нагадують «вхід у пекло» (G. Hume, L.Villari, H. Norman); гори породи, що горіла зловонною сіркою (терикони), біля них «завжди товклися силуети людей, що перекидали вагонетки» (перекл. з рос.) (О. Фенін); коксові печі на великих шахтах і на заводі, які цілодобово горіли «красивим, яскравим полум'ям», їх зарево було видно далеко навкруги; майстерні, залізниці, а також гуркіт двигунів (О. Терпигорев). «Промислове пекло», за словами Г. Нормана[212]. Ще одна риса – шахтні та заводські гудки, які, за спогадами І. Людникова, перегукувалися різними голосами: тенором, баритоном. Особливо «сильним басом» відрізнявся гудок заводу Юза (за яким, до речі, жителі Донецька звіряли годинники аж до 2014 року)[213].

Промислова Юзівка – це люди – інженери, робітники заводу, шахтарі. Зважаючи на обставини заснування Юзівського заводу, зрозумілим є запис О. Ауербаха про те, що у 70-ті роки всі інженери, майстри і старші робітники на металургійному заводі були англійці[214]. Чимало спогадів присвячено Дж. Юзу. Зокрема О. Ауербах, Дж. Юм наголошують на тому, що він усього досяг «завдяки своєму природному розуму та енергії» (перекл. з англ.), завзятості, яка стала запорукою успіху. Хоча з висоти свого інженерного досвіду О. Ауербах вважає його людиною неосвіченою, навіть «безграмотною», але наголошує, що «Іван Іванович Юз» надзвичайно багато зробив не тільки для будівництва заводу, але й перших залізниць, піклувався про своїх службовців, хоча російської мови так і не вивчив. Його враження збігаються зі спогадами англійського журналіста і мандрівника Дж. Бадделі, який багато спілкувався із заводчиком: ледве читаючи, останній був неперевершеним металургом-практиком і проникливою людиною, яка «читала» людей і вміла управляти ними. Це дозволило йому зробити гідну кар'єру і, на переконання Бадделі, стати засновником «одного з найваж-

[210] Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 122-126.

[211] Гаврилов Юзовский. Рыковская катастрофа (воспоминания очевидца). *Диктатура труда*. № 161, 21 июля 1925, с. 3.

[212] Hume, G. *Thirty-Five Years in Russia*..., p. 273; Villari, L. *Russia under the Great Shadow*..., p. 112; Norman, H. *All the Russians*..., p. 378; Фенин, А. *Воспоминания инженера*...., с. 47; Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 73.

[213] Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. П-533, оп. 1, спр. 15. Генерал-полковник Иван Иванович Людников. Герой Советского Союза. 5 февраля 1965 г., арк. 6.

[214] Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития ...», с. 457.

ливіших промислових міст Росії – Юзівки» (перекл. з англ.)[215]. До цих позитивних характеристик Е. Г. Джонс додає «незламну скупість» англійця, а О. Терпигорев пише, що родина Юзів нещадно експлуатувала робітників[216].

Спогади інженерів, окрім опису технічних деталей виробництва, віддзеркалюють різні сторони, і, що важливо, емоційну складову їхньої професійної діяльності. Інженер-металург І. Бардін, згадуючи Юзівський завод періоду 1911–1915 років, зосереджується на людях: директор А. Свіцин, талановитий прокатник-самоучка М. Соболевський (з ним Бардін співпрацював у конструкторському відділі). Проте головна дійова особа його розповіді – видатний інженер-металург М. Курако, технічні новації, а також стиль спілкування і керівництва якого автор описав досить докладно. Розповідаючи про свою діяльність як помічника начальника доменного цеха заводу, Бардін зупиняється на технічних деталях, а також взаєминах з англійським персоналом, не завжди позитивних, навіть конфліктних. Загалом його спогади відбивають захоплення молодого інженера масштабами виробництва, ентузіазм інженерів-конструкторів: «Вечорами за креслярськими столами велись гарячі спори щодо різноманітних деталей конструкції доменної печі та необхідних пристроїв, що могли забезпечити її якісну роботу» (перекл. з рос.) [217].

Приклад енергійного та ризикового підприємництва віддзеркалюють мемуари О. Ауербаха. Водночас О. Фенін згадує перші п'ять років на Рутченковській і Вознесенській копальнях як «страшний кошмар»: голий степ, шахтні пейзажі, неосвічена місцева публіка, одноманітність сірого життя, яка багатьох рудничних інженерів спонукала до пияцтва. Певне задоволення від роботи автор відчув, лише набувши професійного досвіду, авторитету, отримавши підвищення[218].

Значне місце в мемуарах усіх без винятку авторів відводиться шахтарям. У спогадах О. Ауербаха наголошується: «З початком розвитку кам'яновугільної справи на півдні Росії, там з'явився особливий клас людей, так званих «шахтарів», тобто тих, що працюють у шахтах» (перекл. з рос.). Це були переважно селяни з середніх російських губерній, але чимало було волоцюг, біглих каторжників, тих, які спилися, – колишні купці, священники, поліцейські та ін.[219].

[215] Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития....», с. 456-457; Hume, G. *Thirty-Five Years in Russia*..., p. 266; Baddeley, J. F. *Russia in the 'Eighties,'*..., p. 39.

[216] Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892. Impressions of Life on the Steppes of Russia Between 1889 to 1892 By Mrs Edgar Jones. *Recollections written about 1900. Transcribed from her notes by Siriol Colley*, https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm. Доступ: 13.02.2021; Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 51, 59.

[217] Бардин, И. «V. Работа на Юзовском металлургическом заводе. Михаил Константинович Курако». В кн.: *Жизнь инженера*, https://www.booksite.ru/fulltext/bar_1/index.htm. Доступ 15.02.2021.

[218] Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития...», с. 471-472; Фенин, А. *Воспоминания инженера*..., с. 44-45.

[219] Ауэрбах, А. А. «Воспоминания о начале развития...», *Русская старина*, 1909, декабрь, с. 547, 549.

О. Ауербах, О. Фенін і О. Терпигорев досить докладно зупиняються на особливостях шахтарської праці, її організації, відзначаючи варварські умови («вільна каторга»), зловживання підрядників та артільників. Однією з проблем шахтарського життя вважають пияцтво, яке здатне було зупинити роботу копальні на 2-3 дні. Відзначимо й те, що О. Фенін провину за важкі умови життя та пияцтво частково покладає на самих шахтарів, виправдовуючи власників підприємств, які, на його думку, прагнули налагодити нормальне життя робітників[220].

О. Терпигорев пише про використання дитячої праці на шахтах Донбасу, про що не згадують інші інженери. Формально на шахту допускали підлітків не молодше 16 років, але починали працювати з 13, іноді з 11 років, на що начальство не звертало уваги. Діти виконували переважно допоміжні роботи[221]. Його відомості підтверджують «старі більшовики». Більшість їхніх спогадів звичайно присвячена революційним подіям, але дехто подає автобіографічну інформацію. Ф. Соколов почав працювати з 13 років, на Вознесенській копальні був лампоносом, з 15 років – коногоном, кріпильником; майбутній генерал-полковник І. Людников з 11 років після переїзду до Юзівки працював на вибиранні породи (таких «робітників» називали «копченка» через те, що вони були чорні від вугільного пилу), відкатником, чистильником казанів, лампоносом, коногоном, машиністом на парових насосах; син сталевара Юзівського металургійного заводу П. Алфьоров з 11 років працював у ливарній майстерні Риковської копальні. Д. Перцев разом з батьком з 15 років працював машиністом крану ЮМЗ. Робочий день його тривав, як у дорослого з 6 ранку до 6 вечора. Поступово він підвищив кваліфікацію і став слюсарем-збірником[222].

Протестні рухи робітників Юзівки переважно відбилися у спогадах ветеранів-комуністів. Автори згадують про страйки й демонстрації, намагаються довести, що в Юзівці та прилеглих шахтних селищах на початку XX століття діяли соціал-демократичні гуртки[223]. М. С. Хрущов згадує нелегальне зібрання на Карповській копальні, під час якого мав виступати Г. І. Петровський[224]. Більшість спогадів стосується 1905–1917 років, що загалом відповідає періоду політиза-

[220] Ауэрбах, А. А. «Воспоминания о начале развития...», декабрь, с. 551–552; Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 60-70; Фенин, А. *Воспоминания инженера*..., с. 48–51, 53–59.

[221] Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 68,78.

[222] ДАДО, ф.Р-2858, оп.15, спр. 4. Автобиография Соколова Федора Михайловича. Б.д., арк.1; ф.П-533, оп.1, спр.1. Воспоминания Алферова Павла Александровича о революционной деятельности в Донбассе, начиная с 1906 г. Автобиография Алферова П. А. 14 января – 12 мая 1959 г., арк. 1,4; спр.15..., арк. 7-13; спр.16. Воспоминания Перцева Дмитрия Павловича об Октябрьской революции и дооктябрьском Донбассе, гражданской войне, социалистическом стрительстве. 14 ноября 1966 – 24 апреля 1969 гг., арк.1.

[223] ДАДО, ф.Р-2858, оп.8, спр.1. Воспоминания Прокофьєва Антона Григрьевича. 1957 г., арк.1-2; ф.П-533, оп. 1, спр. 1. ...арк. 9; спр. 7. Воспоминания Деревянко Ивана Петровича о событиях в Юзовке за период с июня 1914 г. по 1918 г. 12 октября 1962 г., арк.2.

[224] Хрущёв, Н. С. *Время. Люди. Власть (Воспоминания).* Книга І. Москва, 1999, с. 18.

ції робітничого руху в Донбасі[225]. Водночас у мемуарах А. Залмана відбився жах єврейських погромів[226].

Інженери, зокрема І. Бардін і О. Терпигорев, які свої мемуари писали за радянських часів, загалом уникають опису страйкового руху робітників. О. Ауербах та О. Фенін згадують взаємини з робітничим класом як форму «товариського співробітництва», справедливості та свободи за суто негативної реакції на протестні акції, зокрема пасивні[227]. Відчувається прагнення романтизувати відносини з робітниками, показати їх з ліпшого боку.

Інший образ Юзівки – містечко навкруги заводу, населення якого, окрім робітників та інженерно-технічного персоналу, становили ремісники, дрібні підприємці, працівники сфери торгівлі і послуг, вчителі, лікарі та ін.

А. Залман на початку автобіографічних спогадів про Юзівку пише, що за документами він народився 1899 року на території Юзівського заводу (!). З дитинства та юності в нього залишилися спогади про міський сад («городской сад», у Донецьку й тепер це місце так і називається «горсад»), містечкову бібліотеку, кінотеатр, гастролі театральної трупи в «горсаду», лінійну побудову вулиць, синагоги[228].

Важливий момент, на який А. Залман звертає увагу: значна частина населення містечка жила за рахунок обслуговування робітників заводу та шахтарів навколишніх шахт: «День оплати тижневої праці робітникам називався днем «получки». Цей день був своєрідною економічною «трубкою», за допомогою якої годувалося містечко тиждень за тижнем, з року в рік» (перекл. з рос.). Розповідаючи про базар, багаті на товари лавки і крамниці, автор зауважує, що торгівля й ремісництво Юзівки були в руках євреїв[229].

Спогадам А. Залмана, попри неточності та перебільшення, суголосні записки англійського журналіста Г. Нормана: лінійне планування вулиць, магазини, відділення банку, школа, лікарня, поліцейська дільниця. Усе це утримувалося на кошти Новоросійської компанії. Е. Г. Джонс згадує також про те, що в Юзівці була козача частина і пожежна команда. «Оскільки будинки були дерев'яні, влітку часто траплялися пожежі, через це споруджено сторожову вежу» (перекл. з англ.)[230].

Ще одна особливість Юзівки, принаймні в 90-ті роки XIX століття, – небрукована центральна вулиця і базар, через що, як пише О. Терпигорев, «коли підіймався навіть невеликий вітер, уся Юзівка вкривалася густими хмарами куряви,

225 Куліков, В. *Підприємства й суспільство в заводських*..., с. 286-290.

226 Цит. за: Иващенко, А. *История еврейской общины Донецка*. Донецк, 2014, с. 26.

227 Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития...», декабрь, с. 552, 557–558, 560; Фенин, А. *Воспоминания инженера*..., с. 48-52.

228 Цит. за: Иващенко, А. *История еврейской общины*..., с. 22, 24.

229 Так само, с. 23.

230 Norman, H. *All the Russians*..., p. 379-382; Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892, https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm. Доступ: 13.02.2021.

до якої додавалися ще заводські гази і дим з труб» (перекл. з рос.) [231]. Під час осіннього та весняного бездоріжжя, навпаки, проїхати населеним пунктом було неможливо, усі ходили пішки. Про це також читаємо в І. Людникова, Е. Г. Джонс і А. Залмана (ідучи одного разу з навчання, він так застряг у багнюці, що не міг витягти з неї ноги)[232].

О. Терпигорев пов'язує розмаїття населення Юзівки з особливостями забудови: шахтні селища, будинки для робітників, більш комфортні для інженерно-технічного персоналу, будиночки дрібних торговців, які будували житло на орендних засадах[233].

Отже, була Юзівка, в якій жили робітники заводу. Л. Вілларі писав, що це не найкраще місто з забрудненою атмосферою, почорнілими від бруду вулицями та рядами робочих котеджів, що трохи нагадує похмурі передмістя південного Лондона. Були шахтні селища, в яких усі автори констатують страшні умови життя. Як згадує О. Ауербах: «у доброго поміщика худоба поміщалася краще, ніж шахтарі в землянках» (перекл. з рос.), які, за словами Е. Г. Джонс, «вкопуються прямо в землю шахти, побудовані з бруду, і видно лише трохи диму, що виходить із димоходу або печі» (перекл. з англ.)[234].

Болючою проблемою всіх робітничих поселень, зокрема Юзівки і копалень, що її оточували, була антисанітарія, яка спричиняла епідемії дизентерії, тифу, холери. Е. Г. Джонс зазначає: «Ця велика спека в поєднанні із загальною нестачею дренажу, великою нестачею дощу, поширеністю сухого піщаного пилу породила всілякі лихоманки, що сильно пошкодило наше здоров'я. Смертність від дизентерії, особливо серед маленьких дітей, була просто жахливою...» (перекл. з англ.)[235].

Про епідемію холери 1892 року на Вознесенській копальні згадує В. Вересаєв, брат якого працював там гірничим інженером. Студента-медика вразив випалений сонцем степ, гори вугілля, чорна земля, ряди смердючих землянок і «буйні шахтарі», які боялися і хвороби, і лікування. В. Вересаєв докладно описав боротьбу з холерою, в ході якої він змушений був переконувати власника копальні П. Карпова в тому, що для подолання хвороби потрібні кошти, а гірників – не боятися холерних бараків. З другого боку, Вересаєв з теплотою згадує щирість шахтарів, які самі охоче бралися допомагати лікарю[236]. Дитячі враження від епі-

231 Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 51, 64–65

232 ДАДО, ф.П-533, оп.1, спр.15...., арк. 6; Цит. за: Иващенко, А. История еврейской общины Донецка..., с. 27; Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892.

233 Терпигорев, А. *Воспоминания горного инженера*..., с. 51.

234 Villari, L. *Russia under the Great Shadow*..., p. 112; Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития...», декабрь, с. 557–558; Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892.

235 Jones Annie Gwen. Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892, https://www.garethjones.org/margaret_siriol_colley/annie%20gwen/life-steppes.htm. Доступ: 13.02.2021.

236 Вересаев, В. Воспоминания. II. В студенческие годы. Вересаев В. *Собрание сочинений в пяти томах*. Т. 5. Воспоминания. Москва, 1961, с. 685-695.

демії холери в Юзівці закарбувалися також у пам'яті А. Залмана: в'їдливий запах карболки, страх, кожен день поховання померлих[237].

Водночас була інша Юзівка, де мешкали інженерно-технічні співробітники, зокрема, англійці, які, як пише О. Ауербах, «утворили справжню англійську колонію зі своїми звичаями» (перекл. з рос.). Дещо по-іншому згадує про це Е. Г. Джонс: «У Юзівці ми були невеликою групою валлійців та англійців серед змішаного населення росіян, поляків, євреїв, татар, французів та німців» (перекл. з англ.)[238].

За словами О. Ауербаха, Юз забезпечив своїм службовцям зручність проживання та розваги, навіть заняття спортом і скачки. Е. Г. Джонс описує захопливе полювання на лисиць та зайців «у приємну та прохолодну осінь» (перекл. з англ.), катання на санчатах і «трійках» взимку, улюблене задоволення на відкритому повітрі – катання на ковзанах на водосховищі, побудованому компанією для виробничих потреб. Влітку – катання на човнах, гра в карти, танці, вечірки: «... компанія побудувала дамбу, яка постачала виробництво водою, а також забезпечувала чудовий майданчик для катання на ковзанах і катання на човнах. Осінь, коротка, як і весна, є найпрохолоднішою та найприємнішою. Тоді верхова їзда та полювання були в розпорядку дня» (перекл. з англ.)[239].

А ось емоційний запис Г. Нормана: після провінційної Росії, а також Харцизька та Ясинуватої, в гостях у Юзівці: фортепіано, Шопен, більярдна – «стільки цивілізації» (!) (перекл. з англ.)[240].

Така Юзівка притягувала до себе гірничих інженерів з навколишніх копалень з їх нудним одноманітним буттям. Як згадує О. Фенін, рудничні інженери їздили до Юзівки поспілкуватися з «культурною родиною юзівського доктора» або іншою «інтелігентною родиною» (перекл. з рос.)[241].

Отже, мемуаристиці, що містить відомості про Юзівку, притаманна фрагментарність і розмаїття поглядів, характеристик, оцінок, які зумовлюються різним походженням авторів, залежать від тривалості їх перебування в Юзівці та сприйняття побаченого, часу написання, професії.

Звертаючись до М. Гальбвакса, зауважимо, що мемуаристика виступає як результат не тільки індивідуальної, а й колективної (групової) пам'яті, зокрема, людина, якій притаманна активна професійна діяльність, буквально зливається з певною соціальною групою та в своїх мемуарах часто викладає факти не так своєї власної історії, як історії певної соціальної групи – професійної або світської[242]. Отже, кожен автор мемуарів «конструює» свою Юзівку. Інженери багато уваги приділяють технічним деталям виробництва, робітники згадують важку працю з дитячих років, страйки і демонстрації. Англійські мандрівники наголошують на визначальній ролі іноземного (англійського) підприємництва в промисловому розвитку Донбасу, буквально малюючи картину «нічого не було – виросло квітуче місто». Мешканець заводського передмістя детально описує його вулиці, лавки, крамниці, базар і т. д., молода англійська вчителька – розваги.

Попри це, вимальовуються певні óбрази Юзівки. Панівним є образ потужного промислового центру, який містить металургійний завод, шахти та супровідне виробництво, у ньому також мешкають люди (інженери, робітники), які своєю працею, а часто і життям забезпечують швидкий його розвиток. Неоднозначність, суперечливість цього образу проглядає у визначеннях «піонер чорної металургії» – «промислове пекло», «вільна каторга», емоційних позначеннях (ентузіазм, завзятість – «нудьга», «неволя»).

Інший образ теж складний: Юзівка – поселення навколо заводу із достатньо розвинутою інфраструктурою. Він теж неоднозначний: і жахливі шахтарські селища, і робочі котеджі, і центр міста з крамницями, банком, кінотеатром, і поселення інженерно-технічного персоналу, що позиціонується як культурний осередок. Тут теж маємо різні позначення: цивілізоване, розваги, культурний осередок – «брудне», «чорне», «пил», «багнюка», «епідемії», «пияцтво», «погроми».

Складність цих образів, які переплітаються між собою, та особливості мемуаристики як джерела, не заважають побачити швидку еволюцію селища при заводі, яке набуває рис промислового міста з етнічним і соціальним розмаїттям населення, поєднанням швидкої промислової модернізації та гострих соціальних проблем.

Сергій Посохов

МЕТАФОРИ ЯК ЗАСІБ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МІСТА В ПУТІВНИКАХ ПО ХАРКОВУ

Осмислення специфіки міста можливо, зокрема, і шляхом аналізу тих основних характеристик, які використовують для його опису. У цьому випадку мета полягає в тому, щоб виявити ті метафори (точніше – метафороподібні висловлювання, тобто ті образні побудови, що мають як когнітивну основу уподібнення об'єктів, які належать до різних областей онтології), на яких основані образи міста. Як зазначив Єжи Топольський, «метафора є своєрідним скороченим викладом думки, що дозволяє в економній формі представити певну складну інформацію, необхідну для конструювання істориком наратії»[243]. На особливу увагу заслуговують системоутворювальні метафори, які пропонують такі пояснення, що прагнуть до ідеалу ексклюзивності, тобто виключають всі інші можливі інтерпретації.

---

237 Цит. за: Иващенко, А. *История еврейской общины Донецка...,* с. 20.

238 Ауэрбах, А. «Воспоминания о начале развития...», июнь, с. 457; Jones Annie Gwen. *Life on the Steppes of Russia 1889 to 1892*.

239 Там само.

240 Norman, H. *All the Russians*.., p. 378.

241 Фенин, А. *Воспоминания инженера*..., с. 47

242 Хальбвакс, М. *Социальные рамки памяти* / пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва, 2007, с. 217.

243 Топольський, Є. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наратії*. Київ, 2012, с. 197.

Образи міста можна виявити в різних текстах. У цьому випадку основним джерелом (але не єдиним) став особливий вид інформаційних видань – путівники по місту. При цьому йдеться переважно про ті путівники, які були опубліковані в Харкові і являють собою, так би мовити, «погляд зсередини» (тобто ендогенний варіант репрезентації міста або саморепрезентацію). Спочатку ця категорія путівників виникла як результат бажання частини місцевого суспільства акцентувати увагу на пам'ятках і особливостях міста, знайти його «обличчя». Уже в першому проаналізованому путівнику, виданому 1881 року, його автор І. А. Устинов на самому початку оповіді зазначив таке: «Хтось помітив, що міста, як і люди, мають власний характер-фізіономію, своє життя, свої прагнення в плані досягнення багатства і значення між іншими містами-побратимами. Як у людей є вихваляння вельможністю предків, так само і міста можуть виставити на огляд свою історію колишнього процвітання і значення»[244]. Отже, автори путівників прагнули знайти цю специфіку, визначити досягнення, переваги міста. При цьому вони також повинні були враховувати і певною мірою відбивали погляди місцевих мешканців. Про це може свідчити хоча б той факт, що основними споживачами такої друкованої продукції ставали самі жителі міста. Зокрема, в передмові до путівника по Харкову (1914 рік) відзначено, що перше видання, яке вийшло попереднього року накладом 2 000 примірників, було розпродано за пів року, у наступному путівнику (1915 рік), зазначено, що друге видання також розійшлося вельми швидко. Очевидно, що ці книги купували не так приїжджі, як самі городяни. У зв'язку з цим автори путівників, вочевидь, прагнули запропонувати тексти, які би сподобалися читачам. Цим можна пояснити той факт, що в перших путівниках по Харкову можна знайти як чимало критичних зауважень (особливо про міський благоустрій), так і виявити комплементарні твердження: «Харків – одне з найкращих провінційних міст імперії», «одне з найкращих губернських міст Росії»[245]. Автори радянського періоду працювали не так «на ринок», як на «політичне замовлення». І все ж ігнорувати залежність путівників цього часу від уподобань місцевих мешканців не можна.

У цьому випадку було проаналізовано понад 30 путівників та фотоальбомів по Харкову і Харківському регіону (з них більше половини радянського періоду). Автори текстів – харківські письменники, журналісти, історики, архітектори, краєзнавці.

Перш ніж перейти до викладу результатів дослідження цих путівників відзначимо ще деякі їхні загальні характеристики, а також акцентуємо увагу на певних змінах, які відбувалися з плином часу.

Як уже зазначено, перший путівник (І. А. Устинова) опубліковано ще 1881 року. Втім, слід підкреслити, що він ще має чимало спільного з тими довідково-інформаційними виданнями, які з'явилися дещо раніше – у 1860-ті роки (статистико-інформаційний щорічник «Памятная книжка Харьковской губернии», статистико-інформаційний збірник «Харьковский календарь»)[246]. Надалі можна спостерігати поступове формування чіткіших ознак цього типу видання. Перші радянські путівники з'явилися в Харкові наприкінці 1920-х років. Утім, якщо поглянути на путівник 1927 року[247], то це радше довідник, аніж путівник. Однак невдовзі були опубліковані відповідні цьому жанру видання.

Цілком очевидна ідеологічна спрямованість путівників радянського часу. Про це свідчить як набір концептуальних метафор, так і опозитивна будова дискурсу (коли розповідь побудовано на протиставленні). Особливо це помітно в путівниках 1920–1930-х років. Зокрема, в путівнику 1932 року вже в першому рядку зазначено таке: «Історію м. Харкова треба різко розмежувати на два періоди – до Жовтневої революції і після Жовтня»[248]. Відповідно подальший виклад будується на цьому принципі, який визначив всю аксіоматику. Такий підхід характеризував і післявоєнні видання. Навіть більше, іноді прямо зазначали, що ці видання призначені для агітаторів і пропагандистів. Зокрема, про це свідчить анотація до путівника 1967 року: «... головна увага приділяється матеріалам, що ілюструють бурхливий розвиток міста після Жовтневої революції й особливо за семиріччя 1959–1965 років, розповідають про плани в новій п'ятирічці. Різноманітні відомості з усіх галузей життя Харкова та харків'ян знайдуть у цьому довіднику пропагандисти, агітатори, викладачі, студенти, широке коло читачів»[249].

І все ж радянський час не являє собою цілісність. Очевидно, що з погляду дискурсивних характеристик довоєнний період істотно відрізняється від 1950–1960-х років, а ці роки, своєю чергою, від періоду 1970-х, а також другої половини 1980-х років.

В історичній довідці за радянських часів, як правило, основна увага була зосереджена на ролі міста в революційному русі, і це й бачиться сьогодні як головна ознака видань. Однак якщо в довоєнний час характерним явищем було вкрай негативне ставлення до дореволюційного минулого, то в подальшому оцінки були пом'якшені. Під час зіставлення радянських путівників різних десятиліть можна виявити досить відмінні судження. Це, зокрема, помітно у вивченні оцінок, які давали архітектурним спорудам. Наприклад, у 1920–1930-ті роки споруди в стилі конструктивізм викликали у авторів путівників захоплення і, на їхню думку, уособлювали «рух міста в майбутнє», тоді як будівлі, що

[244] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова: путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1881. Харків, 2007, с. 64. Тут і далі авторський переклад українською.

[245] Там само, с. 64, 86.

[246] Звісно, можна згадати й більш ранні «описи» губернії та міста, наприклад: *Топографическое описание Харьковского наместничества 1787 года*. Харьков, 1878; Кованько, С. И. *Описание Харьковской губернии. Харків*, 1857; та ін.

[247] *Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом міста*. Харків, 1927.

[248] *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины*. Харьков, 1932, с. 3.

[249] *Харків у цифрах і фактах*. Харків, 1967.

були створені в попередній період за проєктами архітектора О. М. Бекетова в стилі модерн, називали «найгіршими зразками еклектики»[250]. У повоєнний час вже спадщина доби конструктивізму характеризувалася як «сліпе копіювання західноєвропейських зразків», зазначалося, що архітектори «захоплювалися конструктивізмом в його найгірших формах»[251]. У пізній радянський час і ті, і ті архітектурні пам'ятники вже оцінювали радше позитивно, хоча й дещо стримано (виняток становила лише будівля Держпрому[252]). У сучасних путівниках ставлення до архітектурної спадщини вельми контраверсійне. Утім, з огляду на критичне, а то й негативне ставлення до радянського періоду, автори, вочевидь, надають більшого значення бекетовським спорудам у формуванні образу міста.

Безумовно, можна легко помітити відмінності в структурі наративу радянських і сучасних путівників по місту Харкову й Україні в цілому. Провідне місце в радянських путівниках відведено опису економічного потенціалу міста. Вже з 1930-х років інформацію про об'єкти подавали в такій послідовності: великі заводи і фабрики, потім науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади, в кінці – музеї, бібліотеки тощо. Зараз автори путівників майже повністю зосередились на описі дозвіллєво-розважального простору міста. Сучасні путівники по місту також відрізняються тим, що в них згадують чимало курйозних випадків, анекдотів, легенд. Як приклад, можна навести історію про «змагання» Петра I з козаком у місцевому трактирі (звісно, цар його програв[253]). Пізнавально-розважальний характер сучасних путівників очевидний.

Попри еволюцію оцінок, загальною залишалася ідейна спрямованість радянських путівників. Маються на увазі не тільки соціально-політичні акценти, але й націленість у майбутнє. У цих путівниках чимало місця відведено планам розвитку міста. Ця риса є типовою для всього радянського періоду. Репрезентації міст можна розглядати як складові процесу утвердження «радянської утопії», де «світле майбутнє» відігравало системоутворювальну роль. В емоційному плані вони вельми оптимістичні. Наприклад, у вже згаданому путівнику 1932 року автори закликають не тільки подивитися навколо, але і в майбутнє: «Будинок Державної промисловості на площі ім. Дзержинського світить, як маяк, що закликає вогнем і вказує шлях до завтрашнього майбутнього. Он туди, за маяк простягнеться нове місто, місто майбутнього»[254]. У пізній радянський час такі сюжети менш емоційні, але все ж таки наявні. В одному з путівників розділ має

[250] Бразуль, С. *Столиця України Харків: Короткий провідник для екскурсанта*. Харків, 1930, с. 42; *Місто Харків та його околиці*. Харків, 1931, с. 49-50.

[251] *Харків: Путівник*. Харків, 1958, с. 82.

[252] Будинок Державної промисловості (Держпром) – перший радянський залізобетонний хмарочос, який був побудований у період 1925–1928 років. Пам'ятка архітектури в стилі конструктивізм.

[253] Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, 2008, с. 50.

[254] *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины*..., с. 14.

промовисту назву «Харків крокує в майбутнє»[255]. В іншому можна прочитати таке: «Майбутнє міста, перспективи його розвитку ще більш грандіозні»[256]. З таким поглядом можна пов'язати і вельми емоційні образні характеристики міста, і його архітектури: «розмашиста крилатість»[257], «окрилені мрії»[258]. Звісно, це майбутнє пов'язувалося з «будівництвом комунізму», яке, на думку Моніки Рютерс, було «сильною метафорою»[259].

Симптоматично, що в сучасних путівниках тепер набагато більше уваги приділено найдавнішому періоду в історії регіону, коли власне міста Харкова ще не було. І, як правило, в них немає жодних прогнозів і планів. Пояснити це можна тим, що тепер у кращому випадку обговорюються короткострокові плани і панує відчуття невизначеності щодо більш-менш віддаленого майбутнього. Звісно, тексти навіть одного періоду можуть істотно відрізнятися один від одного за стилем викладу. Повною мірою це стосується й того, наскільки вони насичені метафоричними висловами. Загалом можна помітити, що вкрай бідні на такі словесні форми дорадянські путівники, частіше їх можна побачити в путівниках 1930-х років, рідше – в післявоєнний час. Ті метафори (метафороподібні висловлювання), які трапляються в згаданих текстах, можна поділити на низку категорій: що пояснюють географічні особливості міста, його національне (етнічне «обличчя»), економічний потенціал і стан інфраструктури, соціальні характеристики його жителів, статус міста щодо інших, роль в історії, на них також основані естетичні оцінки. Деякі з цих метафор, що виникли кілька десятиліть тому, продовжують використовуватися і сьогодні, інші піддалися баналізації, а то й зовсім перетворилися на «мертві». Спробуємо показати це на прикладах.

Цікаві вже ті ремарки, що стосуються географічного розташування міста. Зокрема, в першому путівнику І. А. Устинова сама поява Харкова пов'язується з необхідністю захисту «наших південних кордонів від згубних набігів татар»[260]. Схарактеризовано і значення міста в цей час («воно відігравало роль фортеці; саме слово «місто» означало «укріплення»[261]) і його становище («життя міста було войовничо-тривожним»[262]). Дещо в іншому ключі викладено версію появи міста в путівнику 1905 року: «Харків виник з невеликої фортеці, яку побудували *для свого захисту від хижацьких набігів степових татар* [курсив. – С. П.] вихідці з-за Литовського кордону втікачі «черкаси», що становили непокірне

[255] Андреева Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель*. Харьков, 1976, с. 97.

[256] Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*. Харьков, 1974, с. 316.

[257] Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*. Харьков, 1984, с. 13.

[258] *Харьков: архитектура, памятники, новостройки*. Харьков, 1985, с. 14.

[259] Рютерс, М. «История города: модернизация, глобализация, «социалистический город», *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 174.

[260] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова...*, с. 136.

[261] Там само, с. 130.

[262] Там само, с. 139.

«хлопство» шляхетських маєтностей»[263]. Як бачимо, в цій ситуації волелюбність слобожан набула характеру родової риси: вони боролися за звільнення і раніше, а потім були готові захищати свою свободу на новому місці.

Утім, вже в дорадянський період автори не тільки детально пояснювали особливості природно-кліматичного та географічного розташування міста (див. путівник О. М. Гусєва[264]), а й висунули тезу про «щасливе географічне розташування міста»[265]. У переважній більшості радянських путівників зазначено, що Харків має вигідне географічне розташування[266]. При цьому акцентувалася увага на безпосередній близькості вугільно-металургійної бази Донбасу та Придніпров'я, басейну Курської магнітної аномалії, зручних транспортних зв'язках[267]. У радянських путівниках по Україні Харків загалом згадано серед міст «Донецько-Придніпровського району»[268].

Іншими словами, місто було позначено як елемент економічної системи, а регіональні культурні відмінності при цьому ігнорували. Тепер Харків усі частіше згадують серед міст «південного сходу» України, розуміючи це як інші, ніж у «Західній Україні», менталітет, ідейно-політичні й культурні орієнтири. Втім, уже відзначено, що «Західна Україна» та «Східна Україна» теж не являють собою цілісні феномени[269]. Повною мірою це стосується і «південно-східних регіонів України». Зокрема, на думку дослідників, за політичними настроями мешканці сучасного Харкова виявилися ближче до жителів Дніпра й Запоріжжя, ніж Донецька й Луганська[270]. Сучасні автори називають Харків «столицею Прикордоння», по суті акцентуючи увагу на близькості кордону з Росією.

Не менш цікаві ті метафоричні трактування географічного розташування міста, які пов'язані зі словами «дикий степ». У путівниках 1920–1930-х років автори постійно протиставляють місто і степ. У виданнях нерідко вказується, що Харків виник серед «дикого степу»[271] (частково у зв'язку з тим, що після монголо-татарської навали ця місцевість вилюдніла й отримала назву «Дике поле»). Проте ще більш виразним стало протиставлення степу і нового соціалістичного міста: «Не віриться, що це метушливе місто, усе перевите дротом, перерізане залізничними рейками, залите асфальтом, забудоване громадами заводів – що

263 *Екатеринослав и Харьков: иллюстрированный путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1905. Харків, 2007, с. 80.

264 Гусев, А. Н. *Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1902. Харків, 2008, с. 12-22.

265 *Екатеринослав и Харьков*..., с. 83.

266 *Харків у цифрах і фактах*..., с. 7; *Харьков: архитектура, памятники, новостройки*..., с. 7.

267 *Харьков: архитектура, памятники, новостройки*.., с. 17.

268 Tikhomirov, Ya. *Soviet Ukraine*. Kiev, 1977, p. 23.

269 Див.: Barrington, L.W., Herron, E.S. «One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences», *Nationalities Papers*, vol. 32, no. 1, 2004.

270 Кравченко, В. В. *Харьков – столица Пограничья*. Вильнюс, 2010, с. 321, 335.

271 Див., наприклад: *Харьков – столица Украины*. Харьков, 1932, с. 3.

це місце було колись тихим, неосяжним степом»[272]. Очевидно, що місто як результат людських зусиль протиставляється степу як порожньому безлюдному простору, а використання епітетів «дикий», «тихий», по суті, веде до протиставлення архаїчного і модерного, стагнації і розвитку.

В наш час у путівниках також можна побачити твердження, що місто виникло як «форпост в Дикому полі»[273]. Водночас зараз стали писати про те, що Харків і Харківщина розташовані на межі лісу і степу. В цьому випадку акцентується увага на тому, що це була зона активного переміщення різних народів у давнину[274], що «тут обмінювалися товарами представники цих природних зон за часів, коли панував природно-географічний поділ праці»[275]. Цей сюжет можна пов'язати з твердженням про те, що «Харків – багатонаціональне місто»[276], що це «міст між цивілізаціями, культурами, народами»[277]. Цікаві такі рядки: «... Харків – це велике європейське перехрестя. Цивілізації і народи, віри і філософії зустрічаються тут, стикаються, збагачуючи одне одне...»[278]. Деякі наші сучасники тепер почали порівнювати освоєння цього степового простору з освоєнням «Дикого Заходу» в США. І це також симптоматично з погляду пошуку історичних аналогій і цивілізаційних перспектив. Як зазначають сучасні дослідники, глобальна «геополітика уявлення» має тенденцію бути зорієнтованою на Захід[279].

У зв'язку з характеристикою географічного розташування міста часто висловлювалися і висловлюються думки щодо національного (етнічного) «обличчя» міста. Вже І. А. Устинов звернув увагу на культурні процеси в сучасному йому місті: «Харків майже зовсім втратив тип малоросійського міста навіть за говором його жителів і мало схожий не тільки на повітові міста Харківської губернії, – але не походить на близьку до нього Полтаву»[280]. Пояснив це автор «напливом прибульців»[281]. Звернув він увагу і на економічний чинник. «Харків, слугуючи ринком великої торгівлі півночі з півднем Росії ... ще й тепер не може звільнитися економічної залежності від великоруських губерній»[282]. Особливий колорит міста, на його думку, створює велика кількість євреїв[283].

272 *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины*..., с.13.

273 *Харьков и Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, [2007], с. 5.

274 Там само, с. 20.

275 *Харьков многонациональный*. Харьков, 2012, с. 2.

276 *Kharkiv: Visitor's Guide*. Kharkiv, 2009, p. 10; Zgurska, *J.,* Baida, I. *Kharkiv: Tourist prospect*. Kharkiv, 2017, p. 16.

277 *Удивительная земля Харьковская: фотоальбом*. Харьков, 2016, с. 4.

278 «350 лет харьковской архитектуры», Чечельницкий, С., ред. *Архитекторы Харькова*. Харьков, 2008, с. 4.

279 *The Routledge Companion to Urban Imaginaries*. Edited by C. Lindner and M. Meissner. London: Routledge, 2019, p. 9.

280 Устинов, И. А. *Описание г. Харькова*..., с. 75.

281 Там само, с. 80.

282 Там само, с. 92–93.

283 Там само, с. 106–107.

За радянських часів ніхто з авторів путівників не писав про Харків як «місто російсько-українського прикордоння». Утім, також слід зазначити, що жоден з радянських авторів не ставив під сумнів і питання про «українську належність» міста. Звісно, в радянських путівниках по Харкову чимало місця відведено характеристиці українсько-російських зв'язків. При цьому ключовими стали слова «благотворний вплив», «братерські стосунки» і «єдина дружна родина». Наприклад: «Харків є живим втіленням історичних зв'язків двох братніх народів»[284]; «історія Харкова – бентежливий приклад безкорисливої допомоги великого російського народу своєму єдинокровному братові – українському народу»[285]; «в братній сім'ї радянських міст зростає і гарнішає Харків»[286].

У сучасних путівниках по Харкову «етнічне обличчя» міста характеризується доволі нейтрально. Як правило, автори звертають увагу на те, що тут проживають представники різних націй і народностей, але в загальному складі населення переважають українці. Була видана навіть книга з назвою «Харьков – многонациональный» (Харків, 2004), а в подальшому неодноразово видавали брошури з такою самою назвою, у яких було наведено інформацію про національно-культурні організації, що діють у місті. У цих виданнях, як і в путівниках, рефреном повторюється твердження про унікальність Харкова в тому плані, що тут не було жодного великого зіткнення на національному ґрунті[287]. В одному з сучасних путівників Харків схарактеризовано як «гігантську лабораторію не тільки нових технологій у виробництві, науці та освіті, а й принципів спільного проживання представників різних народів, їх співдружності і співтворчості»[288]. Йдеться навіть про те, що «...традиція синтезування етнокультурних впливів була покладена у підвалини формування специфічної людської «породи» харків'ян»[289].

Акцент на національній ідентичності, що є прикметою нашого часу, став чинником активізації міських національно-культурних товариств. Завоювали популярність екскурсії «Харків єврейський», «Харків польський», «Харків німецький» та ін. З'явилися і спеціальні видання, які присвячені історії окремих національних (етнічних) спільнот в місті. У цих працях можна також побачити цікаві метафори. Зокрема, в одній з робіт, присвяченій грекам, можна прочитати таке: «Харківщина – маленький острівець безмежної еллінської Ойкумени»[290].

Останнім часом автори почали підкреслювати особливу роль Харкова в українському національному відродженні. При цьому йдеться як про період 1820–1830-х років, коли в місті діяла група так званих «харківських романтиків» – поетів, письменників, істориків, фольклористів, видавців, так і період кінця XIX – початку XX століть, коли в місті виникла Революційна українська партія – перша політична партія на українських землях Російської імперії, і навіть період 1920-х років, коли відбувався процес «радянської українізації». Втім, у діаспорній історіографії та сучасній українській публіцистиці Харків часто представлений як русифіковане українське місто, як головне місто російсько-українського Прикордоння. Отже, в сучасних текстах, як уже зазначали дослідники, ми бачимо протилежні за значенням метафори, які застосовуються щодо Харкова: «колиска українського національного відродження» і «форпост русифікації»[291].

Про економічний потенціал Харкова епізодичні відомості можна знайти вже в дорадянських путівниках. При цьому місто бачилося як живий організм, який розвивається відповідно до вимог часу. Зокрема, у путівнику І. А. Устинова читаємо: «... край, що тяжіє до Харкова, який нещодавно був, переважно, землеробським, починає прокидатися до заводської та фабричної діяльності... Щоправда, немає в ньому й досі підприємливих капіталістів, і технічних сил, і здорового погляду на правильність комерційних оборотів, та все ж край рухається до заводської і фабричної промисловості»[292]. Перед Першою світовою війною Харків уже цілком був усвідомлений як «центр південно-російського гірничо-промислового району»[293]. І все-таки не економічний чинник бачився тоді головним. Наприклад, у путівнику 1905 року наголошується, що «створення колегіуму ... було нескінченно більш важливим для краю, ніж його торгово-промислове значення»[294].

У радянський період економічний потенціал став найважливішою характеристикою міста. І це зрозуміло, якщо врахувати панівний марксистський підхід. Отже, автори передусім характеризували Харків як великий промисловий центр. Як уже було зазначено, в путівниках є не тільки спеціальні розділи, які присвячені промисловим підприємствам, але часто саме вони є першими і головними. У цьому ряду і різноманітні висловлювання, якими позначали місто. Харків називали «містом машинобудівників», «містом підприємств-«гігантів» («велетнів»), «трудовим», «індустріальним».

Про підприємства автори путівників писали з любов'ю: «ХТЗ ... Ім'я це і зараз звучить у Харкові як пароль, що відкриває серце»[295]. Харківські заводи характеризували як «живу історію трьох революцій, соціального і технічного прогресу»[296]. Зауважимо, що слова «живе», «життя» пов'язували саме з розвитком промисловості. Типовим виглядає таке твердження: «Бурхливим творчим жит-

284 *Харків: Путівник*..., с. 34.

285 *Харків сьогодні*: [фотоальбом]. Харків, 1960, с. 5.

286 Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*..., с. 317.

287 Див., наприклад: Zgurska, *J.,* Baida, I. *Kharkiv: Tourist prospect*. Kharkiv, 2017, p. 10.

288 *Харьков и Харьковская область. Путеводитель*..., с. 24.

289 *Харків-350. Історія, сучасність, стратегія розвитку: Історико-економічний огляд*. Харків, 2004, с. 14.

290 *Греки Харьковщины*. Харків, 2003, с. 20.

291 Кравченко, В. В. *Харьков – столица Пограничья*..., с. 5.

292 Устинов, И. А. *Описание г. Харькова*..., с. 94.

293 *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. 2-е изд. Харьков, 1914, с. 56.

294 *Екатеринослав и Харьков*..., с. 85.

295 Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 11.

296 Там само, с. 12.

тям живе індустріальний Харків»[297]. Тож не дивно, що дореволюційний Харків характеризується такими словами, як «відсталий», «сонний», «провінційний», «позбавлений найелементарніших культурних переваг»[298]. Зазначалося, що місто «оживало тільки під час ярмарок»[299].

Безумовно, розвиток промисловості бачився головною умовою побудови нового суспільства. Один з авторів путівника навіть дозволив собі поділитися з читачами своїми дитячими враженнями, які дуже симптоматичні: «Читати я навчився за плакатами. Розглядаючи їх, я уявляв собі соціалізм як суцільні домни і мартени, гори вугілля і нескінченні черги машин»[300]. Так само типово виглядають і ті рядки, де цей автор оповідає про продукцію Харківського тракторного заводу: «Цей трактор не просто орав, він був прапором часу, він кликав на боротьбу зі старим»[301].

Подолання економічної відсталості, ривок уперед порівнюється з битвою. Тож не дивно, що часто вживаним у радянських путівниках стало слово «фронт»: «пролетарський Харків кинув на будівельний фронт найкращі сили і найбільші кошти»[302]. У путівниках цього часу можна побачити також і «культурно-освітній фронт», і «промисловий», і «фронт торгового будівництва», і «фронт охорони здоров'я»[303]. Власне, про «нову мову» радянської епохи вже чимало сказано. Зокрема, Ю. Афанасьєв зазначив: «Формація, процес, клас, партія, революція, закон, марксизм, пролетаріат – ось основи нового історичного словника. Проте, мабуть, найпопулярнішим і найбільш поширеним терміном радянської історіографії, починаючи з перших самостійних творів радянських істориків і до кінця 1980-х, стане слово «боротьба»[304]. Очевидно, що це слово характеризує «радянський дискурс» як такий. Світ бачився як сцена, на якій розгортається боротьба між комунізмом і антикомунізмом, між тим, що «не бажає йти у минуле» і «світлим майбутнім», яке неминуче наближається. Зумовлені метафорою «фронт» номінації стимулюють відповідні їм фрейми, наприклад, «ворог», «союзник», «загін» тощо.

Хоча в класичній урбаністичній метафориці чільне місце посідають механістичні, машинні метафори, в проаналізованих путівниках вони радше рідкість і застосовуються до інших (невиробничих) сфер. Наприклад, ідеться про такі метафори, як «кузня здоров'я»[305] (про лікарні) і «кузня кадрів» (про вищі на-

[297] Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*..., с. 24.

[298] *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины* ..., с. 4; *Харків: Путівник*. Харків, 1958, с. 26.

[299] *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины* ..., с. 4.

[300] Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 18.

[301] Там само, с. 19.

[302] *Харків: Короткий* провідник по столиці України. Харків, 1932, с. 10.

[303] Бразуль, С. *Столиця України Харків*, *с.* IV, V.

[304] Афанасьев, Ю.Н. «Феномен советской историографии». Афанасьев, Ю. Н., ред. Советская историография. Москва, 1996, с. 21.

[305] Бразуль, С. Столиця України Харків, с. V.

вчальні заклади). Значно частіше ми маємо справу з антропоморфними метафорами. Зокрема, зазначається, що в дорадянський період харківські «окраїни тонули в багнюці», а за радянських часів «в асфальт одягаються нові вулиці і площі»[306] [підкреслено. – С. П.]. Можна стверджувати, що місту в радянську добу приписувалися риси, які характеризують молоду й енергійну людину. Тож не дивно, що, говорячи про економічний розвиток міста, використовувалося слово «пульс»: «Найближчі роки перетворять Харків, і пульс його життя буде ще більш напружений»[307]. Утім, і сьогодні в межах цього ж модуля персоніфікації є міркування про «обличчя міста», а також новітня метафора «Харків – розумне місто»[308], якою намагаються заповнити вакуум, що утворився з втратою старих смислів. Зокрема, ідеться як про «комфортне проживання», про гостинність городян, так і про можливості для розвитку ІТ-технологій, про Харків як інтелектуальний центр. На цій підставі був сконструйований навіть туристичний бренд Харкова. У квітні 2011 року він був офіційно представлений, хоча до цього вперше був показаний на Міжнародній туристичній виставці ІТВ, яка відбулася в березні в Берліні (тут він здобув 6 місце). У його розробленні взяли участь члени харківської організації Спілки дизайнерів України. Логотип асоціюється з першою літерою назви міста, символізує перетин шляхів, на якому стоїть Харків, і водночас схожий на людину, яка «радісно підняла руки». Девізом стала фраза «Харків – розумне місто». При цьому також було записано, що SMART можна розшифровувати як абревіатуру: (social) соціальне, (modern) сучасне, (art) місто мистецтва, (research) місто наукових досліджень, (tourist) туристичне місто[309].

Традиційно підкреслювалося значення Харкова як «перехрестя шляхів»[310] і «транспортного вузла». Вже у путівнику 1915 року вказано: залізничні колії розходяться з Харкова у сім різних напрямків, щодня прибувають і відправляються з міста близько 100 пасажирських потягів, харківський залізничний вокзал є одним з найбільших у Російській імперії[311]. Надалі пасажиропотік, як і випуск промислової продукції, став маркером статусу міста. Зокрема, у путівниках, опублікованих у період 1970–1980-х років, автори підкреслювали, що і за обсягом промислової продукції, і за обсягом пасажирських перевезень Харків

[306] Дьяченко, Н. Т. Улицы и площади Харькова..., с. 10, 23.

[307] Місто Харків та його околиці..., 1931, с. 71.

[308] Див.: «Харьков совместно с компанией «Huawei» разработает концепцию «Умного города», https://www.city.kharkov.ua/ru/news/kharkiv-spilno-z-kompanieyu-huawei-rozrobit-kontseptsiyu-rozumnogo-mista-42091.html. Доступ 3.10.2020.

[309] «Представлен туристический бренд Харькова», *Вечерний Харьков* (11 апреля 2011), https://vecherniy.kharkov.ua/news/50737/. Доступ 12.10.2020.

[310] В одному з путівників розділ так і називається – «На перехресті багатьох шляхів» (Харків у цифрах і фактах. Харків, 1967).

[311] Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. 3-е изд. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1915. Харків, 2007, с. 14.

посідає третє місце[312], тобто поступається лише Москві й Ленінграду. У зв'язку з цим виникло твердження, що Харків – «третє місто СРСР». Таким саме маркером високого статусу міста стала наявність метро (вказано, що Харків став шостим містом СРСР, яке має метро[313]). До речі, на думку Моніки Рютерс, такий елемент інфраструктури, як метрополітен, є «носієм імперського значення»[314]. «Місце в рейтингу міст», звісно, було досить умовним, але важливо підкреслити, що Харків порівнювали насамперед з Москвою і Ленінградом, а не з Києвом[315]. Вочевидь, за радянських часів саме Москва й Ленінград символізували центри інновацій, і таке порівняння могло бути аргументом на користь того, що Харків – місто, яке динамічно розвивається. Можливо, цьому сприяв і колишній столичний статус Харкова.

У радянських путівниках предметом гордості стали як величезні підприємства, так і їх продукція. Один з авторів написав так: «Звичайні, буденні слова – назви заводів, машин, предметів побуту, але деякі з них в моєму місті звучать по-особливому»[316]. Тож не дивно, що такі сюжети насичені метафорами. Зокрема, Харківський тракторний завод визначений як «радісний квітучий сад»[317]. Характеризуючи трактори марки «ХТЗ», автори послуговуються такими метафорами: «красень», «добродушно-могутній велетень», «степовий богатир»[318]. З гордістю відзначено той факт, що промислова продукція Харкова стала широко відома: «Харків славиться в країні та за її межами тепловозами, турбінами, тракторами, двигунами...»[319]. Традиційно місто називалося «форпост індустрії». В цьому слові виявлялася очевидна претензія на першість.

Уже в перших радянських путівниках помітний акцент на досягненнях у розвитку міської інфраструктури. Наприклад, у путівнику 1929 року серед тих місць, які варті уваги мандрівника, названа навіть каналізаційна станція біологічного очищення. На думку автора, «ця наша харківська станція є не тільки кращою в Союзі, а й займає одне з визначних місць в Європі»[320]. Протиставляючи дореволюційний і радянський Харків, автори путівників цього часу писали про те, що

[312] Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель*. Харьков, 1976, с. 6; Орленко, И. А. *Туристу о Харькове = Kharkov. A tourist's guidebook: путеводитель*. Харьков, 1986, с. 6.

[313] Орленко, И. А. *Туристу о Харькове*..., с. 9.

[314] Рютерс, М. «История города: модернизация, глобализация, «социалистический город», *Антропологический форум*, № 12, 2010, с. 176.

[315] На це вже звернув увагу О. Мусієздов (Мусієздов, О. О. *Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід*. Харків, 2016, с. 209).

[316] Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 8.

[317] Там само, с. 10.

[318] Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 10, 13; Андреева Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков*..., с. 88.

[319] Немчонок, Б. Я., Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця. Короткий путівник*. Харків, 1967, с. 8.

[320] Платонов, К. *По околицях Харкова*. Харків, 1929, с. 18.

раніше місто було «джерелом бруду, смороду і різних хвороб», у зв'язку з чим Харків називали «фабрикою, що виробляє гній». Цитували В. Г. Бєлінського, який назвав Харків «помийною ямою»[321]. Автори також відзначали, що, «люди, які оселилися в цьому місті, втрачали здоров'я, ставали «малокровними» (цим вони пояснювали «харківську блідість», тобто бліді обличчя городян)[322]. До слова, сучасні дослідження свідчать про те, що протиставлення брудного міста і чистої природи стало характерним сюжетом у текстах вже наприкінці XIX – на початку XX століття. Зокрема і в путівниках по містах автори критикували недосконалість санітарних порядків[323]. Отже, за радянських часів відбулася лише «переконцептуалізація» проблеми. Благоустрій міста пов'язали із новим суспільним ладом: тобто раніше Харків був «сіре, брудне купецьке місто», а тепер «Харків – велике упорядковане радянське місто»[324]. Не дивно, що його порівнювали з садом («в буйному цвітінні зустрічає він початок четвертого століття свого існування»), з велетенським дубом («Харків справді можна порівняти з криславим дубом, що широко розкинув свої віти»)[325].

Автори сучасних путівників і по місту, і по Україні в цілому зрідка згадують про харківську промисловість і роль транспорту. У деяких з них ще можна знайти твердження про те, що Харків зберіг традиції купецького міста, що харківські танкобудівники мають репутацію «зброєносців першої руки»[326]. Утім, симптоматичним є той факт, що розділ «економіка» (якщо такий є) розташовано в самому кінці путівників[327]. Фактично в текстах відсутні будь-які епітети, з цим пов'язані... Пояснюється це передусім занепадом харківської промисловості й новими культурними орієнтирами, які відповідають принципам суспільства споживання. Утім, на це вплинуло і переосмислення радянського минулого. Наприклад, в одному з путівників зазначено, що в 1920–1930-ті роки Харків «перетворився на один з потужних промислових центрів Європи», що «у 1940 році промисловість міста в 12 разів перевищувала рівень 1913 року», а далі відзначено, що перетворення супроводжувалися руйнуванням традиційного села, голодом, що Харківщина найбільше постраждала від Голодомору[328].

Найбільш широкий спектр метафоричних висловлювань можна побачити в радянських путівниках, коли йдеться про соціальні характеристики міста. Провідними з них є ті, які пов'язані з робітниками, пролетаріатом (і трапляють-

[321] Павликовский, В. К. *Харьков: Несколько слов о городе и его экскурсионных объектах*. Харьков, 1934, с. 7.

[322] *Місто Харків та його околиці*..., с. 9, 10.

[323] Малинова-Тзиафета, О. Ю. *Из города на дачу: социокультурные факторы освоения дачного пространства вокруг Петербурга (1860–1914)*. Санкт-Петербург, 2013, с. 115.

[324] *Харків сьогодні: [*фотоальбом*]*..., с. 5.

[325] Там само, с. 5.

[326] *Харьков и Харьковская область*..., с. 5.

[327] Див., наприклад: *Харьков и Харьковская область*..., с. 225–226.

[328] Харьков и Харьковская область..., с. 22–23.

ся вони аж до кінця радянської доби): «робітничий Харків», «трудовий Харків». Звідси й багато похідних характеристик: «місто робітничої слави», «трудова слава робітничого міста», «Харків – місто-робітник, місто-трудівник»[329]. На думку радянських авторів, «саме в цехах, в робітничих селищах, найбільше відчутні неповторність Харкова, його славні традиції»[330]. Праця схарактеризована як моральний подвиг і як головний чинник позитивних змін у майбутньому. У путівниках знайшла відображення і така характерна для радянського часу метафора, як «робітнича династія». Зокрема, в одному з путівників зазначено, що в Харкові є понад 300 робітничих династій[331].

Створені такі метафори були ще в 1920–1930-ті роки, коли епітет «пролетарський» використовували як маркер перетворень у суспільстві. Це стосувалося всіх сфер життя, а не тільки політичних і соціально-економічних процесів. Наприклад, в одному з путівників Харків названо «фортецею пролетарської культури»[332]. Очевидно, що цій «фортеці» відводилася важлива роль у боротьбі за перемогу «нового» над «старим». Відповідно в путівнику 1932 року знаходимо не тільки «пролетарський Харків», а й більш розлогі і яскраві характеристики з частим використанням слова «новий»: «Пролетаріат будує своє соціалістичне нове місто, місто майбутнього, риси якого ми спостерігаємо зараз...», «український пролетаріат не тільки будує окремі будівлі, він творить нові міста ..., надає їм нового характеру, нового змісту»[333].

Звісно, в 1970–1980-х роках такого пафосу ми вже не побачимо. Спостерігається баналізація метафор. Типовою для цього часу є така констатація в путівнику по місту: «Харків – великий центр машинобудування і металооброблення. У місті 230 промислових підприємств і виробничих об'єднань, на яких працює більш ніж 300-тисячний загін робітників»[334]. Очевидно, що слово «загін» колись було пов'язане зі словом «промисловий фронт», але тепер воно вже не має колишнього значення, його значення зведено до позначення професійної групи[335]. І хоча навіть станції метро в середині 1970-х років були названі «Індустріальна» і «Пролетарська», метафора «пролетарський Харків» у цей час вже втратила колишню актуальність. Примітно, що в процесі декомунізації, тобто 2015 року, були перейменовані і деякі станції метро. Тепер уже немає станції «Пролетарська», хоча назва «Індустріальна» ще залишилася.

Говорячи про сучасні путівники, можна констатувати, що в них майже немає інформації про соціальну структуру міста або вона подається зовсім в іншому

329 Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 8.

330 Там само, с. 12.

331 Там само, с. 19.

332 Бразуль, С. *Столиця України Харків*..., с. 13.

333 *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины*..., с. 4, 12.

334 Орленко, И. А. *Туристу о Харькове*..., с. 5.

335 Зокрема, в іншому путівнику зазначено, що «в місті працює великий загін письменників, композиторів, артистів, художників» (Андреева Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков*..., с. 10).

варіанті: наприклад, ХТЗ – це не завод, яким пишаються городяни, а найбільш кримінальний район міста[336]. Виняток, мабуть, становить лише поширений вислів «Харків – студентська столиця» (сьогодні в Харкові навчається майже 180 тис. студентів). Він також прийшов з радянського часу як певна соціально-демографічна характеристика. У путівниках 1930 і 1932 років можна знайти метафору «Харків – мозок України», яка пояснювалася так, що в місті функціонує величезна кількість вишів, наукових інститутів, бібліотек, музеїв, «і все це переповнене десятками тисяч молоді»[337]. У 1950–1960-ті роки Харків називали «містом молодості»[338], «містом вишів[339]», а також «кузнею висококваліфікованих кадрів»[340]. Очевидно, що остання з названих метафор символізує зв'язок з «трудовим Харковом». В середині 1980-х років теза «Харків – місто студентів»[341] стала типовою.

Чисельність і склад населення впливали на визначення статусу міста, його загальну характеристику. Зокрема, в путівнику 1976 року відзначено, що це друге за кількістю населення місто в Україні. А далі наводяться характерні слова Л. І. Брежнєва: «Харків став одним з найбільших радянських міст. Тут найбільш численний в Україні загін робітничого класу»[342]. З огляду саме на кількісні соціально-економічні характеристики, в кінці 1960-х років Харків називали «другою столицею України»[343]. Відразу зауважимо, що метафора «перша столиця» в радянський період не була так поширена, як тепер. Хоча, безумовно, в путівниках зазначалося, що саме в Харкові була вперше встановлена радянська влада, а також повсюдно підкреслювалася роль Харкова як центру революційного руху (ця характеристика часто ставилася на перше місце: «місто революційної, бойової і трудової слави»[344]), Харків називали «колискою радянської влади в Україні»[345].

Останнім часом набули певного поширення трактування радянського Харкова як «столиці терору», «столиці Голодомору», «столиці відчаю»[346], які ви-

336 Див.: Kopylova, H., Pavlychko, D. *Awesome Kharkiv*. Kyiv, 2018, p. 38.

337 Бразуль, С. *Столиця України Харків*..., с. VI, 12; *Харьков: краткий путеводитель по столице Украины*..., с. 13.

338 Немчонок, Б. Я., Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця*..., с. 8.

339 *Харків: Путівник*. Харків, 1958, с. 140.

340 Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*..., с. 21.

341 Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. 32; Орленко, И. А. *Туристу о Харькове*.., с. 8.

342 Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков*..., с. 4, 62.

343 Дьяченко, Н. Т., та ін. *Харьков: Путеводитель*. Харьков, 1967, с. 15.

344 Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*..., с. І.

345 *Добро пожаловать в Харьков*. Москва, 1978, с. 7.

346 Див., наприклад: *Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: свідчення, коментарі*. Харків; Львів, 2006; Мироненко, О. «Харків – столиця Голодомору», *Стопком* (27 квітня 2009), http://www.100p.com.ua/statti_2/Harkiw.html. Доступ 6.01.2021; Аваков, А. «Харьков стал столицей Голодомора», *LB.ua (*29 листопада 2009*),* https://lb.ua/news/2009/11/29/15492_harkov_stal_stolitsey_golodomora.html. Доступ 6.01.2021.

никли в зарубіжній (діаспорній) історіографії ще в повоєнний час (їх авторами стали представники т. зв. «тоталітарної школи»). Сьогодні ці метафори трапляються в різних публіцистичних працях (як правило, «національно-патріотичної» спрямованості). Згадки про репресії можна побачити і в путівниках по Україні (наприклад, у путівнику 1995 року в рубриці «відомі імена» акцент зроблено на тих людях, які були репресовані або розстріляні в радянський період), почасти у такий спосіб формується і певний імідж міста: «З Харковом пов'язані перші репресії української інтелігенції»[347]. Бурхливий розвиток промисловості в роки «сталінської п'ятирічки», що тривалий час був предметом гордості харків'ян, тепер пов'язано із зубожінням народу і Голодомором[348]. Вочевидь, зміна ідеологічної парадигми вплинула і на оцінки, які стосуються історичної ролі Харкова. Деякі сучасні автори, наприклад, взагалі не схильні вважати Харків колишньою столицею України, а тільки адміністративним центром квазідержавного утворення – УРСР[349].

Місто, як правило, відмовляється приймати такі характеристики. Принаймні в проаналізованих путівниках по Харкову не тільки немає згаданих метафор, але часто і відповідних сюжетів. Утім, це стосується не тільки путівників. Автори часом просто ігнорують відповідний історичний період. Наприклад, у шкільному посібнику з курсу «Харківщинознавство»[350] тільки 13 сторінок присвячено XX століттю, тоді як про другу половину XVII століття йдеться на 29 сторінках, про XVIII століття – на 35 і про XIX – на 88 сторінках.

Підбиваючи підсумок, слід сказати, що автори путівників по Харкову переважно прагнули створити сприятливий образ міста, для чого, зокрема, користувалися метафорами (метафоричними висловлюваннями). Як правило, ці метафори пов'язані з основними характеристиками міста, їх використання являє собою спосіб виявлення міської специфіки і конструювання його відповідних образів (визначення «обличчя» міста). Якщо спробувати узагальнити такого роду характеристики, то можна помітити, що автори як путівників, так і інших праць про Харків, прагнули позначити його статус (центр або периферія), визначити належність до більш загальних систем (економічних, культурних), порівняти минуле і сьогодення міста. На наш погляд, з цим пов'язано й «змагання» Харкова зі столицями в різні періоди історії. Нагадаємо, що ще Г. Ф. Квітка-Основ'яненко в творі «Заснування Харкова» так схарактеризував місто: «Столиця, право-слово, столиця!»[351]. В одному з перших путівників О. М. Гусєв постійно здійснював порівняння з іншими містами і передусім з Москвою і Петербургом[352]. Автор шукав переваги Харкова, порівнюючи висоту дзвіниці Успенського собору з іншими спорудами світу, стверджуючи, що Харків одне з перших міст, яке має мережу електричного освітлення[353] та ін. Втім, уже на початку книги він констатує, що Харків – «центр півдня Росії»[354]. Безумовно, і в цих текстах можна знайти чимало критичних зауважень про місто: про невиразність архітектури[355], про стан доріг[356] і т. п., але не вони визначають тональність цих видань.

У радянський період автори схильні були характеризувати дореволюційний Харків як велике провінційне місто з дуже відсталим міським господарством і примітивним благоустроєм[357]. Цілком зрозуміло, що така оцінка була необхідна, щоб на контрасті підкріпити твердження про те, що саме в радянський період місто розквітло й перетворилося на «один з найбільших промислових, наукових та культурних центрів України й усього Радянського Союзу»[358].

Зараз у літературі про Харків можна натрапити на досить контраверсійні думки. Наприклад, цілком виразно звучить думка про те, що «сьогодні Харків – європейський мегаполіс зі славною історією і великим потенціалом»[359], що це «... вічно молодий і з кожним роком кращий Харків; європейський і з погляду географії, і за менталітетом...»[360]. Інші автори більш стримані в оцінках: «Харків поступово набуває образу великого європейського міста»[361]. А хтось висловлює ще більш категоричну думку з цього приводу: «... Харків все ще не може називатися «європейським» містом, хоча в кожній десятій квартирі і зроблено «євроремонт»[362]. В окремих випадках автори схильні до невизначених висновків або дещо парадоксальних тверджень: «Харкову і його мешканцям пощастило в одному – з днів заснування місто не змінювало назви...»[363]; «Провінційність починається тоді, коли намагаються будь за що від неї відмовитися. А Харків – місто

[347] Зінкевич, О., Гула, В. *Україна: Путівник*. 2-е вид. Київ, 1995, с. 350–351.

[348] Снайдер, Т. *Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным*. Київ, 2015, с. 45, 46.

[349] Сергійчук, В. «Харків – не тільки столиця Голодомору, це і розстріляне відродження», *UA: Українське радіо* (29 червня 2018), http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=79546. Доступ 6 січня 2021.

[350] Див.: Зайцев, Б. П., та ін. *Історія рідного краю (Харківщинознавство)*: Навч. посібник. Харків, 2001–2002.

[351] Основьяненко, Г. Ф. Основание Харькова. Старинное предание, *Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким*. Часть первая. Харьков, 1843. с. 7–10.

[352] Гусев, А. Н. *Харьков: его прошлое и настоящее*..., с. 27, 35; та ін.

[353] Там само, с. 94, 204.

[354] Там само, с. 39.

[355] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова...*, с. 199–200.

[356] *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. 3-е изд. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1915. Харків, 2007, с. 15.

[357] *Харків: Путівник*. Харків, 1958, с. 26.

[358] Немчонок, Б. Я., Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця*..., с. 5.

[359] Кернес, Г. А. «[Передмова]». *Харьков многонациональный*. Харьков, 2012, с. 1.

[360] *Удивительная земля Харьковская...*, с. 4.

[361] *Харьков вчера, сегодня, завтра*. Харьков, 2004, с. 151.

[362] *Мачулин, Л. Улицы и площади Харькова*. Харків, 2007, с. 477.

[363] *Харьков и Харьковская область. Путеводитель*..., с. 19.

без претензій. З досягненнями, але без претензій»[364]. В цьому ж ряду оксюморон «провінційна столиця»[365]. Ці думки суперечать принципово іншій позиції: «Харків завжди був у центрі подій, завжди йшов нестандартним, новаторським шляхом, звик бути попереду, задавати тон. Все це вплинуло на менталітет його мешканців...»[366]. Якщо ми розширимо коло аналізованої літератури, то помітимо ще більш контрастні думки.

Отже, метафори, які вживали автори в характеристиці Харкова, були зумовлені різним розумінням минулого, сьогодення і майбутнього міста. Звідси акцент на досягненнях або на проблемах. Цілком очевидно, що в різних варіантах саморепрезентації панує оптимістична проєкція. Критичне (негативне) ставлення до попереднього історичного періоду (дорадянського чи радянського) також можна виявити в цих текстах, однак метафори, які використовують у такому разі, врівноважуються тими, які створюють привабливий образ «нового» міста. Ось чому сьогодні навіть така відносно нейтральна метафора як «столиця Прикордоння» не стала визначальною для самоопису. Таке розуміння міста, можливо, є правильним для сучасного етапу, але неприйнятним для конструювання образу міста серед самих городян, оскільки передбачає конфлікт, конфронтацію, відсіч. Місто тривалий час культивувало відкритість, толерантність, взаємодію. Отже, образ міста як такої собі «китайської стіни», «східної брами» навряд чи має шанс утвердитися серед містян у найближчій перспективі. Здається, місто більш схильне до того, щоби врівноважити «стіну» метафорою «міст». Тож не дивно, що продовжує залишатися стійкою метафора «Перша столиця». На нашу думку, це не так згадка про радянське минуле, як прояв регіонального патріотизму, в якому можна бачити претензії на особливий статус, на можливість приймати самостійні рішення, а не чекати вказівки від центральних органів влади[367]. Водночас ця метафора не підсилюється іншими. Харків перебуває в пошуку свого місця серед інших українських мегаполісів. Вочевидь, він визнає першість Києва як реальної столиці і навіть статус Львова як «культурної столиці», втім, не погоджується бути «третім». Можливо, сьогодні є сенс подивитися на Харків як на «другу метрополію». Цей термін запропонував Блер Рубл[368]. На його думку, термін «друга метрополія» поєднаний з почуттям неповноцінності та ураженої гордості, водночас мешканці таких міст дотримуються більш плюралістичної, винахідливої та прагматичної політики. Здається, що Харків

[364] Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*. Харьков, 2005, с. 3.

[365] Шварц, С. Полуостров Москалевка – особый район Харькова. https://www.youtube.com/watch?v=bhEUicnkeu4 Доступ 12.03.2021.

[366] Кушнарев, Е. «[Передмова]». У кн.: *Харьков вчера, сегодня, завтра*. Харьков, 2004, с. 5.

[367] Почасти про це йдеться в одному із зарубіжних путівників, де зазначено, що «змагання з Києвом продовжується донині, і, маючи й багато інших пріоритетів, Харків претендує на титул першої столиці України» (Evans, *A. Ukraine. The Bradt Travel Guide*, Globe Pequot, 2007, p. 388).

[368] Див.: Ruble, B. *Second Metropolis: Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow, and Meiji Osaka*. Cambridge. 2001.

у цьому плані гідний приклад. Його «столичність» у минулому, втім, він прагне до змагання за «центральність» й має для цього певний потенціал.

Як зазначалося, за радянських часів важливими маркерами статусу міста були передусім кількісні показники, пов'язані з промисловим виробництвом, транспортом, кількістю населення. Їм відповідали певні метафори. Сьогодні більшість з них «мертві», бо вони вже не відповідають сучасній ситуації і не народжують затребуваних смислів. Однак на зміну їм не прийшли нові системоутворювальні метафори. Спостерігаються лише слабкі спроби знайти їм альтернативу. Тож не дивно, що сьогодні, у процесі пошуку «актуального обличчя» міста, висловлюються досить контраверсійні думки щодо особливостей Харкова.

Ольга Рябченко

ХАРКІВ ОЛЕКСАНДРА КОПИЛЕНКА: (НЕ)ПРИМІТНА ЧАСТИНА ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Харків завжди привертав увагу письменників і поетів, особливо в період, коли він отримав столичний статус і став центром літературного життя. У той час і відомі майстри пера, і нове покоління авторів, які активно долучалися до літератури за покликом серця чи за завданням партії, зверталися до популярної урбаністичної тематики. Літературознавці відзначають, що тоді кожен другий урбаністичний твір був про Харків. «Та й це не головне, бо Харків, а ще радше метаморфози, що їх він переживав протягом якихось десяти років, справді захоплював, заворожував і «диктував» себе яко тему»[369].

Для аналізу використано художні твори (fiction / imaginative literature), у яких ідеться про Харків, Олександра Копиленка, – письменника, який протягом 1920-х – середини 1930-х років проживав у цьому місті. Важливо те, що ці твори були створені й опубліковані саме в цей час. Копиленко не був корінним мешканцем Харкова, як зазначає Я. Цимбал, «на початку 20-х майже всі харківські письменники, крім щасливчика Йогансена, – столична ліміта без кутка і з мізерними заробітками»[370]. Проте письменник став «своїм» для Харкова, він чудово орієнтувався в місті, знав не лише його майдани, мости, вулиці, але й провулки та завулки, їхні назви в різні історичні періоди, офіційні і простонародні. О. Копиленко тут навчався, працював, брав активну участь у радянському будівництві, він зжився з містом і розкривав його таємничі сюжети, з яких, власне, і складається життя, «зсередини». Можливо, письменник, щоб краще пізнати Харків і його околиці, як і один із його героїв, «сідав на якийсь з нумерів

[369] Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років: обірвана спроба», *Літературознавчі обрії,* вип. 18, с. 55.

[370] Цимбал, Я. «Хороші люди і квартирне питання», *ЛітАкцент*, (16.04.2016), http://litakcent.com/2016/04/16/horoshi-ljudy-i-kvartyrne-pytannja/. Доступ 19.02.2021.

трамваю і їхав до останньої, кінцевої зупинки. Там злазив і годинами блукав вулицями і завулками...»[371].

Для дослідження були обрані саме такі твори, у яких чітко прописано, що йдеться про Харків: романи «Визволення» і «Народжується місто», а також кілька ранніх оповідань: «За пустелями сіл», «Архітектурна історія», «Сальто-Мортале», «ECCE HOMO!», «Будинок, що на розі»[372]. Цікаво, що в оповіданні «Федерація» автор наголосив, що події розгортаються на зовсім інших вулицях «... комуністичного міста не Харкова – розкиданого, розпутаного ...»[373].

Іноді для порівняння взяті метафори з творів інших письменників, які в цей період були столичними мешканцями. Проте предметом цього дослідження вони не стали, оскільки, наприклад, М. Хвильовий досить часто детально описує місто й містян, проте не вказує назву міста, а його топонімію складно прочитати, хоч літературознавці і роблять такі спроби, переконуючи читачів, що, наприклад, «Тайгайський» міст («Лілюлі») – це не що інше, як міст Основ'янський[374]. Інші дослідники називають «фігурою замовчування» те місто, про яке йдеться у творах М. Хвильового, при цьому підкреслюючи, що, «позбавляючи місто назви, Хвильовий якщо не заперечує факту існування цього міста, то робить його буття сумнівним»[375]. Автор абстрагувався від конкретного міста, змальовуючи суспільні проблеми тогочасної України в цілому.

Під час аналізу важливо також враховувати, що твори, які були написані в зазначений період, попри їхню велику популярність і неодноразове перевидання протягом 1920-х – початку 1930-х років, потім були вилучені з обігу й стали відомі широкому загалу значно пізніше – після розпаду СРСР. В інших випадках їхнє перевидання стало можливим лише після авторських коректив, як, наприклад, це сталося з романом О. Копиленка «Народжується місто». Зокрема, для видання 1952 року автор вилучив «окремі сюжетні лінії та епізоди, «згладивши» гострі проблемні моменти й «залакувавши» сповнену неоднозначності дійсність початку 1930-х років»[376]. Тож цей варіант книги тяжіє до надмірного схематизму й штучності в змалюванні персонажів і сюжетних ходів, відповідає «приглад-

[371] Копиленко, О. «Визволення». У зб.: *Буйний хміль*: Роман ; Повість : Оповідання. / Упорядк. та післямова Л. О. Копиленка. Київ, 1990, с. 8.

[372] Копиленко, О. *Буйний хміль,* 405 с.; Копиленко, О. *Народжується місто*. Київ; Харків, 1935, 215 с.

[373] Копиленко, О. «Федерація». *Буйний хміль*, с. 244.

[374] Безхутрий, Ю. М. *Хвильовий: проблеми інтерпретації*. Харків, 2003, 495 с.; Богданова, Т. П. *Структура художнього світу Миколи Хвильового: інтертекстуальний аспект*: дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 – українська література. Харків, 2016, с. 96.

[375] Гусейнова, О. «Дискурс міста в прозі Миколи Хвильового: феноменологія маргінальності», *Вісник Львів. ун-ту*, Серія філол., 2004, № 33, ч. 1, с. 68; Богданова, О. «Топографічний образ міста у прозі М. Хвильового та романі «Берлін. Александерплатц» А. Дьобліна», *Іноземна філологія*, 2014, вип.126, ч.1, с. 31.

[376] Коломієць, І. А. *Творчість О. Копиленка і соцреалістична 1920–1950-х років*: дис. ... канд. філолог. наук: 10.01.01 – українська література. Харків, 2016, с. 109.

женим» спогадам про індустріалізацію 1930-х у контексті соцреалістичної парадигми 1950-х років, а сам письменник втрачає статус неореаліста[377].

З огляду на вищезазначене, метою дослідження є аналіз метафоричного образу столичного Харкова у творах Олександра Копиленка і трансформації цього образу протягом 1920-х – початку 1930-х років. Цікавим виявляється також зіставлення метафор, котрі використовував письменник для характеристики Харкова, з метафорами тих авторів, які перебували в місті тимчасово й описували його «ззовні»: «какой-то Харьков», «город шумный», «университетский центр», «тесновато и скучно», «харьковская столица», «столичный город», «столицей шумит ... живой, трудовой, железобетонный»[378].

Образ будь-якого міста письменники досить часто створюють, добираючи надзвичайно влучні метафори. Завдяки їм місто уявляється привабливим або ні, усе залежить від здатності автора наповнити текст смислом, а читача розшифрувати цей смисл. Метафори, які застосовані для характеристики Харкова, пропонуємо досліджувати через аналіз концепту «місто». Концепт – ментальне утворення, означає сукупність асоціацій і уявлень, які ґрунтуються на подібності явищ, предметів, об'єктів тощо[379]. Концепт можна передати одним словом і відтворити його сутність різними мовними засобами: словом, словосполученнями, реченнями.

У когнітивній лінгвістиці в структурі концепту розрізняють ядро і периферію. Найяскравішим, емоційно насиченим, складним і багаторівневим концепт «місто» в 1920–1930-ті роки представлений саме у творах Олександра Копиленка (романах, повістях, оповіданнях). Його ядро становлять різноманітні, нерідко протилежні за значеннями лексичні одиниці та метафори.

Місто: «велике місто» («Архітектурна історія», с. 316); «Невеличке місто-кам'яниця на Слобожанщині», «кам'яниця-місто», «європейське місто» («За пустелями сіл», с. 363); «мільйоннооке вовкулака-місто» («ECCE HOMO!», с. 295); «місто» («Будинок, що на розі», с. 339–340);

Харків: («Визволення», «Народжується місто») «Я живу в робітничому кварталі Харкова, в цьому пеклі, залишеному нам від царату» («Народжується місто», с. 76);

Столиця: «місто-столиця», «столиця УСРР», «єдина столиця на всесвіт» («За пустелями сіл», с. 357, 363, 365); «наша столиця» («Визволення», с. 97); «столиця» («Будинок, що на розі», с. 339–34).

В інших письменників, наприклад, у М. Хвильового, епітети й метафори, якими описується концепт «місто», бідніші порівняно з художніми засобами творів

[377] Там само.

[378] Див.: Посохов, С. «Харків в дзеркалі світової літератури»: погляд історика. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Доля історичного пізнання та долі істориків*. Дніпро, 2021, с. 49–72.

[379] Степанов, Ю. С. «Концепт». У зб.: *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва, 1997, с. 40–76.

О. Копиленка. У новелах «Редактор Карк», «Ревізор», «Вступна новела», «З лабораторії» (1923–1927 роки) Хвильовий конкретно зазначає, що описані події відбуваються в Харкові. До речі, іноді для опису використовують іншу лексичну одиницю – «город»: «В городі і справді нічого не знали» («З лабораторії»)[380]; «він приїхав із Харкова – з того города, про який вона так часто мріяла і який що довше вона його не бачила, то більше приваблював до себе» («Ревізор»)[381].

Обидва письменники знали Харків, їхні герої часто прогулювалися чи ходили пішки цим містом, тому події у творах розгортаються на реальних вулицях та в будівлях, які можна ідентифікувати й сьогодні. Можливість таких зіставлень спонукає відвідати ці локації, пройтися маршрутами героїв, а також стимулює дослідників до творчих пошуків.

Харків О. Копиленка – це завжди відкритий простір. Його представлено за допомогою топонімів, які належать до ближньої периферії концепту «місто». Читач бачить справжні райони: Журавлівка, Москалівка; майдани (у творах першої половини 1920-х років «площі») площа/майдан Рози, Карла Маркса, майдани Тевелєва, Театральний; вулиці: Ветеринарна, Чорноглазівська, Технологічна, Пушкінська, Свердловська тощо. Місто 1920-х років «розпливлося вулицями, гострими щілинами покручених провулків» («Сальто-Мортале», с. 284), «Заплуталась столиця у вулицях, вуличках, провулочках, кварталах» («За пустелями сіл», с. 363). Багатьом топонімічним одиницям автор дає влучні характеристики-метафори. Зокрема, Конторська «викривлена і нудна вулиця», Банний провулок має «гучну славу і носить її поважно, мов весільну квітку», як і вулиця Катеринославська, бо саме там була славнозвісна «біржа праці» для провінціалок – майбутніх повій («Визволення», с. 55, 121). Таких «сфінксів» можна було зустріти й на інших «темних вулицях», «темних і тихих околицях» («ECCE HOMO!», с. 294). До околиць ведуть і «сизі, наче крицеві вулиці» («Архітектурна історія», с. 214). Привокзальні території (Кінний майдан) та вулиці біля базарів – Панасівка (Велика Панасівська), Клочківська – це справжні «пастки злодіїв», особливо для приїжджих. Вони «угноєні торговельною метушнею», саме там «виростають отрутні місця, де шукають собі пристановища і загибелі злодії, авантюрники, невдахи». Про ці столичні околиці «летить задушлива слава» («Визволення», с. 55).

У Копиленка часто можна побачити «темні провулки провінціальних харківських закутків» («Визволення», с. 7), в одному такому провулку він «поселяє» головного героя Саву з роману «Визволення» на самому початку його «завоювання» столиці. Він мешкає на Москалівці, за адресою: «Петлястий провулок, шість» («Визволення», с. 32) «В готелі, на одному з численних брудних провулків» центральної частини Харкова поселився гість столиці Варіянтов («Архітектурна історія», с. 319).

[380] Хвильовий, М. *Повне зібрання творів у п'яти томах,* т. 4, твори 1927–1930-ті / за заг. ред. Р. Мельникова. Київ, 2019, с. 249

[381] Так само, с. 72.

Численна кількість таких безіменних провулків є і в Харкові Хвильового. Вони «темні», «забуті», «глухі», саме по таких «сірих заулках республіки» йшла «глибока сіра осінь». На думку дослідників, завулки у творах письменника стають символом країни із безліччю темних закутків[382].

Інша річ – центральна частина Харкова, де «очі не встигали ловити всіх красот вулиць великого міста» («Архітектурна історія», с. 316). Застигли вулиці, «переморгувались світлом» («За пустелями сіл», с. 366). Однак те, що в приїжджого викликало захоплення, у місцевого мешканця часто не було предметом особливої гордості. Для Макара – столичного студента, – вулиці були «сірі», «нерівні», «бились у конвульсіях», для нього і таких, як він, «реальність говорила мовою якоїсь тупості в голові й нахабним бурчанням у животі» («Архітектурна історія», с. 317).

Можна погодитися з Я. Цимбал, яка зазначає, що до середини 1930-х років перелік топонімів для оспівування поступово усталюється згідно з ідеологічними настановами: «Майдан Тевелева» (1931) і «Держпром» (1935) Тереня Масенка, «На майдані Дзержинського» (1933) Андрія Панова, «Площа Дзержинського» (1940) Степана Крижанівського...»[383]. Проте зауважимо, що в цей час узагалі зменшується кількість творів про Харків, цьому посприяли і репресії, і перенесення столиці до Києва, куди разом з установами переїхали й уцілілі письменники. Писати про місто і людей ставало небезпечно, особливо з початком критики конструктивізму, авангарду загалом. Тому, наприклад, О. Копиленко спрямував увагу на тему дітей і природи.

Розпізнати структуру Харкова допомагають багато різних орієнтирів, серед них річки – «вузенькі і брудні» («За пустелями сіл», с. 369). Вони можуть навіяти якісь неприємні спогади, наприклад, про те «... як цирульник вночі кидає труп у річку з мосту» (там само). Річки описуються непривабливими метафорами: «міст висів над мутною річкою, що стурбовано несла весняну воду разом із міським сміттям кудись у веселі краї» («Визволення», с. 186). У пролозі до книги сто тридцять першої «Літературного ярмарку» М. Хвильовий не випадково риторично запитує: «О, Лопане! О, ріко нашої молодої столиці! Хто проспіває тобі гімн! Тобі й Нетечі? Хто?»[384]. Мабуть, ніхто так і не наважився, – «в них тільки плюнути можна з охотою» («За пустелями сіл», с. 369).

Парки і сади викликають зовсім інші емоції. Наприклад, в Університетському саду виникає бажання «поблукати між голих дерев, що вже відчували теплий подих весняних днів і стривожено бавилися вітами назустріч вітрові». Там, на відміну від вулиць, «прекрасні пахощі прілої землі заспокоювали і відволікали увагу в інший бік» («Визволення», с. 170). Тож «і травневі небеса, і весняні зорі кличуть в Постишевський сад, Постишевський город»[385]. Знову ж таки в парках

[382] Богданова, О. «Топографічний образ міста» ..., с.32.

[383] Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років» ..., с. 56.

[384] Хвильовий, М. «До книги сто тридцять першої», *Літературний ярмарок*, 1928, кн. 1 (131), с. 4.

[385] Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років» ..., с. 56.

на лавках можна зустріти героїню, яка «сіла трохи підчитати тут», бо працює, «як собака» («Визволення», с. 171).

Стосовно пам'ятників, то їх, по-перше, згадують рідко, а по-друге, вони пов'язуються з роздумами героїв про історію Харкова, яка постає історією «руського урядовця і купця». Один із персонажів роману «Визволення» Антон замислюється: «Яке місце займає Харків у великій, славній історії України? Київ, Переяслав, Гадяч, Батурин – тут жили князі, гетьмани, кожен камінь промовляє до серця своїм минулим» («Визволення», с. 17). У Харкові особливу увагу іншої героїні цього роману заслужив хіба що В. Н. Каразін, «опецькувата постать» якого «навівала Мар'яні безрадісних думок», оскільки це «постать царського урядовця, ліберального поміщика». «Він свариться пальцем харківському обивателеві, що поставив цього пам'ятника за відкриття університету. Мар'яна подумала: «Благодітелю поставили пам'ятника! Як же, допомагав робити Харків істинно руським містом. Дарував від щедрот своїх і, напевне, збудував ще й церкву та в'язницю». Крім того, їй здавалося, що цей пам'ятник псував увесь садок Університетський, і дивувалася, що не знайшлося розумної людини, яка б скинула опудало» («Визволення», с. 170).

З інших згадуються пам'ятники Гоголю й Пушкіну на Театральному майдані, які стоять «за спинами один одного, на різних кінцях, мов вороги, і «спостерігають вдень дітей, а вночі закоханих хатніх робітниць» («Визволення», с. 100). І ще один цікавий – безіменний, хоч і розташований у центрі столиці, напроти будинку ВУЦВК: «Серед площі пам'ятник мусянжовий – погруддя» («Архітектурна історія», с. 319). Мабуть, один із тих, що в перші роки радянської влади встановлювали відомим революційним діячам, проте ні ім'я, ні заслуги цього персонажа не були цікаві героям нарису. Навіть попри те, що погруддя це було не гіпсове, а вилите із бронзи чи міді.

Варто зупинитися ще на одному громадському просторі, що трапляється тільки у творах О. Копиленка, – цвинтарі. У цьому випадку ми маємо не метафоричний опис окремої міської локації, а метафору самого життя. Ідеться про втечу від міста, від його шуму, це метафора втечі від проблем, породжених зіткненням двох світів, різних світоглядів. Не випадково цвинтар для опису двічі береться той, що розташований за новостворениими більшовицькими установами – необхідними елементами «перековки» людини в «нову, радянську». «Поряд із комуністичним університетом школа комскладу, а далі міський цвинтар, а ще далі степ» («Будинок, що на розі», с. 345). Барокова метафора життя – марнота марнот і могильний камінь, який кінець кінцем чекає всіх без винятку. Наприклад, одна з героїнь Ліза «задумливо бродить поміж брудних могил та хрестів цілими годинами, неначе там вона щось загубила» або «немов шукаючи загубленого чогось» («Будинок, що на розі», с. 347). Інша героїня Пріся теж у момент пошуків себе «пішла на велике міське кладовище, сиділа на гробках, читала написи, повні сліз і болю. Деякі могили – забуті, позаростали, і ніхто їх, мабуть, не згадає» («Визволення», с. 120).

Цей громадський простір протиставлений іншому – марнотному міському, де легко загубити себе, віру, орієнтири. Цвинтарі Харкова 1920-х років в описах письменника, як і місто, постають занедбаними. На них «хрести дерев'яні на паливо давно позрубано та повитягувано, а залізні лежать прахом на землі поламані. Фігури, бронзові та мармурові, позбиваних янголів, святих монументів лежать, у землю носами позагрузали. Могили поруйновано, і хрести поруйновані, і їх ракли[386] калом позабруднювали. Літом на цвинтарі кози пасуться обивательські, а бабусі та тітки богу моляться на забруднені могили та хрести» («Будинок, що на розі», с. 345).

У багатьох містах світу цвинтарі були місцями прогулянок, зустрічей, побачень і навіть ігор, це була цілком нормальна практика[387]. Відголоски такої ролі місць поховання містять не лише літературні твори О. Копиленка. Зокрема В. Сосюра в автобіографічному романі «Третя рота» писав, що на цвинтарі поблизу Артемівки[388] молодь часто влаштовувала романтичні побачення, він також там призначив побачення вночі Наталі Забілі, у яку був закоханий і «писав їй закохані записки»[389]. І якщо Наталя не розділяла такої романтики, то інша дівчина – майбутня дружина поета Віра, не відмовилася від неї, щоправда, уже вдень: «Я призначив їй побачення, й вона з охотою дала згоду. Цвинтар. Сонце. Пташині пісні... Життя, молодість, і любов, а під нами – царство мертвих, світ мертвих»[390].

Ближню периферію міста становить також архітектура столиці. Вона доволі неприваблива у творах О. Копиленка 1920-х років: «В око впадала безбарвність і бездарність архітектури будинків, скупчених в квартали, вулиці і цілі райони» («Визволення», с. 57). Місто було «заклепане в сірі будинки й брук» («За пустелями сіл», с. 363). Ці будинки стояли «вряд сухо, похмуро, як провалля, сірими зміями» («Будинок, що на розі», с. 343) або «стояли, похнюпивши свої залізні лисі голови дахів» («Визволення», с. 12). Вони «насували один на одного. Змагалися поверхами, кольорами дахів, корпусами надбудов» («Визволення», с. 45). «Будинки важко тягли догори свої плечі поверхів, щоб стояти вище один від одного й більше стиснути в обіймах брук... щоб міцніше стиснути маленькі брудні двори... Щоб здалека місто здавалось картонно-декоративним...» («Архітектурна історія», с. 319).

Посеред такого неприваблівого міста «нудним мухомором» лежить базар. У центрі майдану (Карла Маркса) стирчить височенна Благовіщенська церква, схожа на дешевий смугастий ковпак блазня чи на копійчаний ярмарковий пряник («Визволення», с. 57).

386 Раклами в Харкові називали переважно грабіжників.

387 Арьес, Ф. *Человек перед лицом смерти*. Москва, 1992, с. 87.

388 Так неофіційно називали Комуністичний університет імені Артема, що функціонував у Харкові протягом 1922–1932 років.

389 Сосюра, В. *Третя рота*, https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=312&page=33. Доступ 19.02.2021.

390 Там само.

На околицях уже можна спостерігати «низенькі одноповерхові будиночки, мов у провінціальному місті» («Сальто-Мортале», с. 286). У центрі «будинки вишикувалися, мов на параді, і розрізи вулиць здавалися широкими і привабливими» («Визволення», с. 170). Гарні будівлі «виринали назустріч» – у різних стилях, із чудесною скульптурною обробкою («Архітектурна історія», с. 316). Вони вишукані, вони однаково привабливі і для приїжджих, і для мешканців столиці. Зокрема, будинок Дворянського зібрання, зведений за проєктом архітекторів В. Лобачевського і Є. Васильєва 1820 року в стилі російського класицизму не залишив байдужим ані провінціала Варіянтова, ані голодного студента Макара з «Архітектурної історії». В обох випадках «кремового кольору будинок стилю ампір початку XIX сторіччя» вирізнявся «яскраво, якоюсь особливою недоторканістю й чистотою», особливо «на фоні незабрукованої землі й сірих вулиць» («Архітектурна історія», с. 317, 319). Саме перед ним Варіянтов «застиг у трохи зігнутій позі ... Яка краса». Він уважно розглядав деталі споруди, колони, обробку, хотів навіть зайти всередину, якби не надпис «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет» – щось незрозуміле, але який стиль! Узагалі пересічному мешканцеві Харкова і гостям складно було «розібратися в усіх оцих словах і назвах сучасних. Маркси, Енгельси, всякі «коми» і «дєли» («ECCE HOMO!», с. 292). Нові часи потребували нових героїв, тому вони в місті з'являлися скрізь, а не лише в назвах вулиць та площ – з «однієї вітрини висунулась борода Карла Маркса й азіатські косі очі Леніна» («Сальто-Мортале», с. 282, 283). Поширеною, але незвичною й незрозумілою в міському просторі була абревіатура. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і комсомольську еліту[391]. Людина ж зі старими культурними навичками, як відзначав А. Селіщев, відчувала себе в новому просторі незатишно[392].

Як зауважують сучасні дослідники: коли йдеться про Харків кінця 1920–1930-х років, в уяві постає місто з яскравою, виразною авангардною архітектурою[393]. І тогочасні автори звертали увагу на те, що Харків активно розбудовувався, «асфальтом і бруком скував землю»[394]. Натомість О. Копиленко в описі постійно використовує бінарні опозиції, коли метушливому місту протиставляються тихі, спокійні приміські території, інші міста України, а також у дусі того часу – старий Харків – новому. Проте з'являється й нова опозиція – столиця УСРР порівнюється з європейськими столицями: Берліном і Парижем. Відмінність починається з планування: «У Харкові кожен будував, як хотів, не

[391] Рябченко, О. Л. «Новомова і культура мовлення студентів радянської України 1920-х рр.», *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*, вип. 10, 2016, с. 28-36.

[392] Селищев, А. М. *Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926).* Москва, 1928, с. 200.

[393] Смоленська, С. О. «Образ «першої столиці»: проблеми збереження історичного середовища Харкова», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»,* 2011, № 719, с. 254.

[394] Іволгін, В. «Харьковъ – Харків. Нарис», *УЖ (Універсальний журнал),* 1928, № 1, с. 67.

замислюючись про майбутнє» («Народжується місто», с. 207). Тому німецькому інженерові Моріцу під час його прогулянок «місто це зовсім не нагадує Берліна. Безладно заплановане й несиметричне, вулиці нерівні й поверхи високих будівель повзуть на низесенькі одноповерхові будинки, що стоять поряд. Ритміка життя тут зовсім інша» («Народжується місто», с. 64). Він звертає увагу на очевидні йому протиріччя: будуючи новий Харків, «... починають його з будинків. А ми починаємо з каналізації, деревонасадження. От і ріжниця ... Вони будують заводи, електростанції, міста, а не мають путнього мила, носовичка, білизни. А людина, вона розуміє в першу чергу маленьке, конкретне, дрібне, своє. Такого великого їй не збагнути, не відчути всіма почуттями» («Народжується місто», с. 68).

Старий, дореволюційний Харків, як і в інших письменників, постає в образі міста купецького, «міщанських традицій і дореволюційного крамаря». Квартали тут «нагадували про смак дрібних крамарів, що товстим, коротеньким, заслиненим пальцем перегортали сторінки книжки, куди записували прибутки увечері, міцно закривши віконниці. Нагадували ці будинки про те, що Харків завжди був купецьким містом, заслиненим, як сторінки тієї книжки, куди богомольний купець вписував неграмотні карлючки чисел і мріяв про благодать здобути ще одну гільдію» («Визволення», с. 57). І ці традиції, уважав автор, «вивітрити» складно, тому й робітничі квартали Харкова – це «пекло, залишене нам від царату» («Народжується місто», с. 76), і людям більшу половину життя доводиться використовувати «примітивне житло без ніякого смаку і краплиночки творчої радості» («Визволення», с. 57).

Досить часто за допомогою метафор описано квартири, в яких мешкають містяни. Для характеристики однієї з них – «надзвичайно романтичної», використано опис власного житла, де О. Копиленку довелося жити зі своїми друзями під час навчання в Харківському ІНО. Саме ця кімната згадується на сторінках спогадів Олександра Івановича про своє студентське життя[395]. «Вона в підвальному поверсі – кухня бувшого власника будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі» («ECCE HOMO!», с. 288).

У схожій кімнаті жив і студент Макар Гармаш. У ній було «просте віконце з мутними шибками, мов очі в старої людини. Темні закурені стіни й одно ліжко, що його хлопці називають «човном». Бо в нього погнуті ніжки й поламані бильця, а тримається воно на двох скриньках, і коли на нього сісти або лягти, то воно весь час намагається перекинутись. Дощок, звичайно, немає, – їх давно попалено. Тут живе не сам Макар, а ще двоє, але на ліжку спить Макар, найстаріший мешканець кімнати, решта на долівці, підкладаючи під голову книжки. Звичайний витесаний сосновий старовинний стіл служить для найрізноманітніших потреб» («Архітектурна історія», с. 312).

У «подібних брудних, обшарпаних» кімнатах зупинялися численні гості столиці для ночівлі, і їх було «багато розкидано по Харкову» («Визволення», с. 55).

[395] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 740, оп. 1, спр. 278. Як ми починали, арк. 4.

Ближню периферію міста також становлять люди, саме вони як творці міста визначають його образ. Перше, що впадає в око в описах, – це те, що «столиця живе бурхливим життям», тут «... все кудись спішить. Біжать наввипередки вулиці, авто, люди» («За пустелями сіл», с. 363). Харків – це завжди натовп, «гомінкий і розмаїтий» («Визволення», с. 170), «велетенський рух життя й кипіння» («Архітектурна історія», с. 316).

Юрба «розпливалась», «котилася» як «тисячонога велетенська тварина – тисячоногий змій» («Архітектурна історія», с. 316). Людей «вихлюпували» будинки і «всмоктували знову в свої поверхи, кидали їх по східцях, по коридорах, у кімнати» («Сальто-Мортале», с. 281). Юрбу людей «проковтнув трамвай», «втягувала в себе» зала вокзалу («Сальто-Мортале», с. 285, 286), «юрба пливла суцільним конвеєром на зчовганій мідній стрічці асфальту» поблизу театрального майдану («Народжується місто», с. 172).

Як бачимо, люди – це завжди натовп, юрба, киплячі потоки, проте є й ще одна характеристика. Ця юрба зовсім непатріотична, на відміну від інших міст, бо «кожне місто, навіть Кобеляки чи Умань, не кажучи вже про Київ або Одесу, кожне місто має своїх патріотів, які, попри всі невдачі й логіку, вміють безглуздо любити своє рідне місто.... Ну, про киян нема чого й говорити. Мешканець другої столиці, почавши говорити про свою Наддніпрянську батьківщину, стає враз красномовним і натхненним». Харків же немає «ні своїх патріотів, ні захисників. Люди, що живуть тут по двадцять років, самі єхидно глузують із харківських річок, із трамвая, із порохні і неможливої соші» («Визволення», с. 136). Перед нами у копиленковому метафоричному зображенні постають висміяні В. Маяковським «клопус нормалис» і «обывателиус вульгарис», які мешкають у «затхлих матрацах часу».

Харкову катастрофічно бракувало символічного й культурного капіталу, зауважувала В. Агеєва[396]. Тож слобожанські незабудовані простори радянізуються простіше й швидше. Про «смердюче промислове місто, велике, але не величне», яке «забуло слобожанське народження, забуло слобожанські полки», писав і М. Хвильовий[397].

Краще життя, як відомо, пропонували більшовики у «світлому майбутньому». Герой роману «Визволення» Сава переконує, що з часом, але невідомо коли, «з Харкова зробимо справжню столицю. З'являться і традиції, і люди. Але замість камінців буде бетон і сталь, а замість гетьманів – робоча міць» («Визволення», с. 18). Проте для цього потрібно пожити, почекати, «помножити на нуль» усе, що заважає соціалістичному будівництву.

Використовуючи такий вуличний жаргон злодіїв, на яких Харків був дуже багатий, влучно характеризується освітня політика більшовиків. Саме тоді, коли було «філософію скорочено під час рішення задачі з двома невідомими», коли «філософія попала під риску формули і її скоротили», залишився філософ без філософії Вахрах – «помножений на нуль плюс одиниця. Одиниця, звичайно, я, що паную над собою. Я і нуль...» («Народжується місто», с. 215). Пізніше цей вислів зазвучить із вуст героя Олега Янковського у фільмі «Сержант міліції» (1974), потім його відродить мер Г. Кернес, проте вже без одиниці, у значенні «зроблю нулем, знищу, зітру в порошок».

Дальню периферію міста становлять погода, звуки й запахи, оскільки вони завершують формування його цілісності. Погода вербалізується досить колоритними й емоційними метафорами, діаметрально протилежними залежно від пори року – від сірих, похмурих тонів до проблисків світла.

Осінь чітко асоціюється з водою, вона «вогко мжичить», «по ринвах вода монотонно аж співає», «бреде дощ». У цей період «по вулицях грязюка» («Будинок, що на розі», с. 340) і місто «забруднене болотом», «як свиня, барложиться в грязюці», «загрузло в тумані» («За пустелями сіл», с. 358). Страждали від такої погоди містяни, особливо ті, у кого «черевики були – самі дірки», бо «рідка тванюка клеїлася і заливала ноги» («Визволення», с. 49).

Небо восени – «намочена ганчірка», «намочена брудна сіра онуча», воно «сіяло краплини своєї водяної плоті», «мжичило плоттю хмар і висіло сірим, брудним, мов онучі, шматтям» («Архітектурна історія», с. 319, 321), або «кілька день слинить щілини вулиць» («За пустелями сіл», с. 358).

Емоційний стан героя передається в такий час одним словом – «нудно». Удома не пересидиш негоду – «у кімнаті темно, бо повибивані вікна позатуляв папером». І харків'яни, і гості міста вимушені в кращому разі «шльопати по калюжах» («Будинок, що на розі», с. 340), у гіршому – «місити багнище» («За пустелями сіл», с. 368). Ходити потрібно обережно, бо «один із п'яних хотів швидко вбігти у двір – коло хвіртки підсковзнувся і впав у калюжу» (Там само).

Грязюка переслідує людей скрізь, вона не зникає й через десять років, навіть на будівництві промислових об'єктів і гігантів першої п'ятирічки: «Розкопана земля швидко розмокала, чоботи грузли і тягли за собою десяток кілограмів глеюватої чорноземлі. Розкопана земля набухала від похмурого дощу. Земля стала зла і люто хапала за ноги м'якими щелепами кілограмів грязюки й сповзала в мутні калюжі, зарябілі від дощу («Народжується місто», с. 11). Люди тішили себе думкою, що незабаром усе буде заасфальтовано і, за винятком будівельників, ніхто не знатиме, як вони «плавали в калюжах багна». Крім іноземних спеціалістів, свідомість яких не могла поєднати такий дисонанс: «Ви говорите про майбутнє, а зараз живете в грязюці...» («Народжується місто», с. 36).

Мабуть, негативні умови життя й праці впливали на емоційний стан і героїв, і самих авторів, про що відверто пише М. Хвильовий у «Вступній новелі»: «В кімнаті, де я працював, було страшенно тісно (жило багато народу), так що

[396] Агеєва, В. «Чому в Харкові не прижилася столиця України», *BBC news/Україна*, (27 листопада, 2017), https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42134807. Доступ 19.02.2021.

[397] Хвильовий, М. «Редактор Карк». *Я (Романтика).* Київ, 2008, с. 99.

я міг сідати за стіл лише вночі. Саме тому, мабуть, у моїх творах і мжичка. Ні, мабуть, не тому: я просто фіксував настрої тридцятих років»[398].

З приходом зими Харків ставав привабливішим – сніг «вичепурив вулиці». Місто Копиленка – завжди живий організм, тому воно «припудрює трухляві зморшки і дряблу шкіру на кам'яному обличчі». Там же, де сніг витоптували ногами й колесами, «брук виставив своє рябе гадюче черево», «рясні вибоїни й щербини лякали коней» і «місто загубило свою принадність» («Визволення», с. 136).

Узимку від холоду «мліли вгорі ліхтарі і заливали вулицю чужим, холодним світлом». Особливо в цю пору року дошкуляв містянам вітер, який постійно «налітав з гори», «з покривлених вулиць волочив за собою сніговий хвіст або падав з високих будинків» («Визволення», с. 12-13). Вітер «гнав вулицею вниз, замітаючи її, шелестів, сковзаючись по набитій за день дорозі. Підкидав своїми прозорими долонями сніговий порох із землі і сипав на людей» («Визволення», с. 10). Як і восени, «вітер пробирається аж до голого тіла» («Будинок, що на розі», с. 340). Вітер Копиленка всесильний і небезпечний, саме він розносить комуністичні ідеї по Європі: «Столиця УСРР стоїть на червоних всесвітніх чатах – єдина столиця на всесвіт (вітрами в Європу дме)» («За пустелями сіл», с. 363).

А навесні Харків, як і людина, змінюється, набуває «свого справжнього вигляду». Проте місто не оновлюється, а стає мов «перезріла жінка, що вдома обмила цілий шар фарби і пудри з обличчя» («Визволення», с. 58). Весна оголює всі проблеми – вибоїни на дорогах, ями, взагалі весна в столиці буває якась «особливо чудернацька». Тонкий знавець природи, письменник зазначав, що «ця пора року для харків'ян майже не існує. Весна сюди приходить на якийсь тиждень чи півтора, а потім враз робиться спека, починає докучати пилюга, і нагріті сонцем вулиці робляться непривітні, чужі і навіть огидні» («Визволення», с. 136).

Проте весною емоційний стан інший – цьому сприяло квітневе сонце, що «... стояло над Харковом велике і таке принадно близьке. Стояло на сторожі, чатувало весну, виганяло людей із нудних клітин-кімнат. Єдина пора року, коли містяни дивляться часто на небо, задираючи голову до сонця. Це буває тільки весною». Місто в цю пору «здається поновленим», у сонячні, погожі дні «навіть не дратували калюжі, бо в них відбивалася глибока блакить» і у вибоїнах тротуарів вони стають «веселими» («Визволення», с. 170, 136). І «вітрець зовсім чудний – вискочив швиденько на вулицю, мабуть, із-за міста, поринув спочатку в один провулок, потім у другий, влетів у двір, знову вискочив на вулицю, шугнув і покірно ліг – стомився. Він, як і дядько із села, із степу, що прийде в місто. Ходить вулицями і ніяк не знайде того, що йому потрібно, з тим і назад покірно собі їде» («За пустелями сіл», с. 366).

Проте навіть легенький вітерець докучав харків'янам. Наприклад, відчиняти вікна в кімнатах було небажано, бо, коли «повійне вітрець, тоді пил, лушпайки з насіння і брудний папір, що ним забруднено вулиці міста, летить прямо мені

[398] Хвильовий, М. *Повне зібрання творів* ..., т. 2. Етюди. Київ, 2018, с. 29.

на стіл» («ECCE HOMO!», с. 288). Насіння і лушпайки з нього – ще одна ознака часу. Насіння лущили скрізь і забруднювали ним все, що можна, – вулиці, аудиторії і коридори навчальних закладів, зали різних організацій: «Юрба з європейськими модами на панелі, що луще насіння й забруднила панель лушпайками»; «В залі ззаду лущили насіння й напівголосно розмовляли»; «На шостому році революції, перед початком сьомого року, над столицею УСРР, єдиною на всесвіт, що вулиці її запльовані насінням...» («За пустелями сіл», с. 363, 365, 369).

У підсумку грязюка і пилюка – важливі речі, які викликають постійну асоціацію з Харковом. Тут «влітку за день буває більше пилюги, ніж в Парижі за рік. А в Парижі шість мільйонів населення, а в Харкові тільки шістсот тисяч» («Народжується місто», с. 207). Не рятують від пилюки і грязюки навіть ті нетривалі погожі дні, які бувають у місті. Попри те, що «жовтень прийшов чистий та бадьорий», що вечорами «прозоре небо», повітря все одно «наповнене вщерть пилом і гуркотом» («Будинок, що на розі», с. 341, 342). Весною також, ледве розтане сніг, а вже «трахомні вікна будинків і миршаві дерева засипані пилом, і в'януть, як від хороби» («Визволення», с. 97).

Улітку харків'янам дошкуляла спека, і було навіть «від каміння парко». «Гарячий порох тече крізь сонячне проміння» («Визволення», с. 45) Тому й «дивувався Сава, що люди в столиці живуть ніби тимчасово, ніби в готелі, звідки намагаються обов'язково вирватись і кудись тікати. Принаймні всі про це говорять» («Визволення», с. 136). «Коли мене задушать вулиці, я нестямно біжу за місто, за парк, падаю на землю і притуляюся до неї» («ECCE HOMO!», с. 291). Та й взагалі було «приємно повештатися серед дерев на сонці, скинувши із себе кам'яний панцир міста» («Визволення», с. 182).

А ще справжнім порятунком від спеки був дощ. З якою насолодою, добираючи теплих метафор, описує зливу М. Хвильовий: «А сьогодні над Харковом зупинились табуни південних хмар і йде справжній тропічний дощ – густий, запашний і надзвичайно теплий. Горожани зовсім збожеволіли з такої несподіванки й висипали на вулиці. [...] Натовпи суєтяться, ловлять язиками солодкі краплі тихої тропічної зливи й ніяк не думають ховатись під навісами домиків» [399].

З одного боку негативно, добираючи образливих метафор, а з другого – з любов'ю до Харкова, до цієї погоди, висловлювався не лише О. Копиленко. Справжню оду вітрам присвятив, зокрема, Іван Дніпровський: «Бурий вітер, що вартує біля Біржі Праці, схоплює кошлатими лапами того вітру, що мчить від Лопані, підіймуть один одного над головами людей, вдаряться разом об камінь, встануть на ноги і біжать божевільно до Воєнкомату. Тут уже вдвох, як спаровані пси, зчепляться на розі з двома вітрами, що йдуть з двох боків, гепнуться об мури і вже вчотирьох біжать до вокзалу. А тут їх! А з Катеринославської, з Холодної Гори – чатують на мійські вітри, кидаються раптом на них, вгризаються зубами в буру шерсть і виють з голодним виснаженим болем. Од вокзалу

[399] Хвильовий, М. *Повне зібрання творів* ..., т. 2, с. 27.

в степ. По коліях, вивертають дорогою верби над ставами й мчать кудись по лінії телеграфних стовпів, кружляють коліньми доріг, виють осатаніло й біжать, біжать, не обминаючи сел, хапаючи зубами стріхи, загати, копиці, біжать, шкутильгають, танцюють і біжать, біжать без вісти»[400]. Саме харківські вітри спонукають героя І. Дніпровського на «безумний» для довколишніх учинок[401].

Другий компонент дальньої периферії міста становлять звуки й запахи, які доповнюють і завершують образ міста і його районів.

Звуки міста. Харків 1920–1930-х років поставав містом надзвичайно шумним, і шум цей створювався різними звуками, стукотом, голосами, приємними і неприємними, короткими і довготривалими, випадковими і постійними. Вулиці міста «розсипали рух і гук», «розсипали на найтонші й ніжні тони, починаючи від гуркоту візників та трамваїв і кінчаючи якоюсь руладою, що неслась із вікна будинку» («За пустелями сіл», с. 366).

Задовго до Мюррея Шафера[402] (Raymond Murray Schafer) Олександр Копиленко намагався освоїти «звукову настройку» міста, у якому мешкав, класифікувати наявні в ньому звуки. Їх виробляв передусім транспорт: «… Гудів міст під копитами коней, під колесами трамваїв та автобусів» («Визволення», с. 186), а «гуркіт вулиць – то грім обвалів і громовиць» («ECCE HOMO!», с. 288).

Кожен звук у Харкові «бився в чіткому резонансі». Автор намагається описати своєрідну мелодію трамваїв: «На вулицю Свердлова трамваї вилітали веселі й руді, ніби вони стомилися, захекалися, але працювали з охотою». На самій Свердловській вони вже «хрипіли», «напружено перекидаючи з одного кінця міста на другий загони могутньої робочої армії» («Визволення», с. 97, 57). По Пушкінській трамвай «підіймався, крекчучи, вгору і затишно блимав вікнами. Ці вікна нагадували теплі очі, запорошені пелюстками сніжинок і кристалами інею» («Визволення», с. 6).

Отже, трамвай, як правило, «хрипів на зворотах», «викреслюючи плавко овали зворотів» або «хрипів залізним своїм нутром» («Народжується місто», с. 39, 200), «кректав», «підповзав», «з хруском їхав далі» («Сальто-Мортале», с. 285). Іноді він «мчав, врізався в улиці», «істеричним дзвінком переривав нервову гарячку думок» або «гнівним скреготом перерізав мертву цитату» («Народжується місто», с. 172).

Першим партіям трамваїв вторили менш потужні звуки автомобілів, які «йшли безшумно», їхній «мотор муркотів приглушено», а якщо авто й «ковзалися» на асфальті, то все рівно «задоволено хрокали гумовими горлянками» («Народжується місто», с. 178, 200). Машини на околицях міста «шумлять», «шелестять своїм живим, рухливим шелестом» («Сальто-Мортале», с. 286). Ці звуки доповнив автобус, який «захропів і спинився на розі, потім знову пішов і потягнув за собою свій одвислий, великий зад» («Народжується місто», с. 172).

400 Дніпровський, І. «Під чорним парусом». У зб.: *Квартали*. Харків, 1924, с. 99.

401 Цимбал, Я. «Харківський текст» 1920-х років: обірвана спроба»…, с. 59.

402 Murray, R., Schafer. *The Tuning of the World (The Soundscape)* New York, 1977, 301 p.

Харків – «місто галасливе, місто нервове»[403], воно «шумить, б'ється в мурах життя» («Будинок, що на розі», с. 339). Крім транспорту, тут, «надриваючись, хрипіли» («Визволення», с. 184) або «бездушно стогнали сирени» («Народжується місто», с. 178). Наприклад, «на площі Рози завжди сирени, рух і трамваї» («За пустелями сіл», с. 369).

У Харкові «звуки рвалися гучно і приємно глушили». Не випадково Сава з роману «Визволення» збирався «ті звуки підпорядкувати законам мелодії і створити якусь вуличну симфонію. Так би мовити, утилізувати звуки» («Визволення», с. 97).

Шум міста створювали також люди. «Могутня машина людського життя шуміла рубачами, колесами, пасами, кроками, подихами». Ці звуки доповнювалися човганням підошов об тротуари, «мов морська вода шелестіла біля берега об камінці» («Визволення», с. 45, 170). З будинків «летіли звуки рояля й тоскно розпливались у вогкому повітрі, б'ючись об кам'яні мури» («Архітектурна історія», с. 321). «Гойдався гул» над базаром, до якого поспішали зі всіх кінців. Цей гул долітав аж до майдану Карла Маркса, його могли «розірвати жорстким хрипом» лише трамваї («Визволення», с. 57). Тупотіння й вигуки можна було почути навіть на порожніх вулицях, де жодної людини не було видно («За пустелями сіл», с. 368).

Акустичною віддушиною постає вулиця Пушкінська, не схожа на інші вулиці центру столиці. Лише тут «дзвінкий трамвай не порушував ліричної затишної тиші і спокою, що навівали задумливі будинки, сплетені парканами» («Визволення», с. 60).

Звук мав різну гучність і силу звукового тиску в різні пори року, час доби, у різних місцях: ранком Харків ще «лежав тихий», «в задумі», з «в'ялою гримасою сонного напівзабуття». У цей час вулиці ще «не захлиналися в людському прибої» («Визволення», с. 57). По околицях міста вранці «гудуть гудки» і «робітники на зміну йдуть», у комуністичному університеті «о восьмій годині ранку дзвонять на сніданок» («Будинок, що на розі», с. 344).

Удень «кам'яну горлянку» міста стискає гул («Визволення», с. 57). Потім розпочинається «метушня вечірнього й нічного життя – виходили дівчата з обличчями, схожими на брудну білизну, а хтось хрипло під нішею вигукував, як у селі, де він не був ось уже два роки». Уночі в місті «будинки важко стоять і витріщають жовті очі – сонно блимають» («Будинок, що на розі», с. 342).

Загалом харків'яни «звикли до одноманітного гуркоту вулиць, бруку, бетону» («Будинок, що на розі», с. 342). Проте зі встановленням радянської влади Харків наповнюється новими звуками – гучними, незвичними й неконтрольованими. Стрімко увірвалися вони в життя міста й почали порушувати його ритм. Сприйняття одних і тих саме звуків різними групами людей влучно описав О. Копиленко на прикладі студентів Комуністичного університету й мешканців будинку, що напроти. Саме після відкриття цього нового освітнього закладу часто ночами в будинку, що на розі вулиць, не було тиші: «В університеті неначе не сплять усю ніч. Хоч у восьмій годині ранку уже дзвонять на сніданок, але

403 Іволгін, В. *«Харьковъ – Харків»…,* с. 67.

вночі співи, гомін там чути далеко аж за північ. Співи з вікон високого будинку університету летять далеко на всі кінці й дратують тишу». За допомогою влучних метафор показано, як різні люди сприймали ці звуки. Комусь спів студентів був приємним, а для когось слугував джерелом дратування. Ставлення до звуків формується вихованням, попереднім досвідом і персональними когнітивними особливостями. Тому в будинку «всі в нас не люблять, коли в отому університеті співають бадьорих, живих революційних пісень». І «Сіма лежить із розплющеними очима й стогне – це називається студенти-колеги», і Раісія Фелісіївна (дружина співробітника університету) теж ніяк не може заснути, «бо з далека, як морський прибій, летить: Мы – студенты-коммунары / От винтовки и сохи, / И от молота удара / Все учиться мы пришли» («Будинок, що на розі», с. 342).

Мешканці «великого, квадратового і тихого уночі, як труна», будинку постійно перебували в ситуації «шумового забруднення». Звуки, які видавав університет і його «похідні», були такі неприємні, що заважали повноцінно жити. А в ніч на 25 жовтня, коли студенти зовсім не спали і «гуляли біля арки, сміялись, жартували, влаштовували мітинги, мешканці будинку на другий день говорили про те, що треба протестувати, бо не можуть вони із-за когось там страждати» (Там само).

Інша категорія людей, представником якої є бабуся років сімдесяти, теж обурювалася: «Не дають спати… Я розумію, під паску люди не сплять, гуляють, так то ж свята ніч у церкві служиться, а тут казна-що» (Там само).

Бажання протесту в мешканців будинку досягнуло апогею, коли студентам довелося котити по вулицях казани для парового опалення: «Котити треба вночі. Командують усі разом, кричать майже цілу ніч молодими голосами. Крики чути на далекі вулиці, і обиватели сходяться дивитись на роботу» («Будинок, що на розі», с. 345).

Для одних це були звуки, які об'єднували й споріднювали всіх, хто «бурхливо виявляв своє життя», а для інших – неприємний шум: «Не можна ж так людей день у день ґвалтувати, у нас же нерви, а не дротини». Ці містяни «неначе самі хочуть сказати, що вони проспівали свою лебедину пісню й зупинились на рослинному й тваринному житті» («Будинок, що на розі», с. 343).

Отже, важливо було бути суголосним місту, бо того, «хто не попадав у такт», «засмоктувало без вагань і без зітхань. Одвівало, мов куряву, щоб, одвіявши, пустити іншого на це місце» («Визволення», с. 45).

Запахи в Харкові представлені переважно негативними епітетами, фігурують запахи каналізації, сморід. Попри те, що каналізаційна мережа в Харкові була споруджена ще 1914 року[404], столиця продовжувала стійко асоціюватися з містом вонючим, де «ішов гнилий дух невивезених нечистот» («За пустелями сіл», с. 369). Навіть весною, коли «від сонця пріла земля і пахло інколи свіжою травичкою», «ніздрі ловили цей запах серед смердючих міських калюж і пилу» («Визволення», с. 119), «з воріт одного двору понесло духом вогкого смороду від діжок, що там

[404] *Харків – 350. Історія, сучасність, стратегія розвитку. Історико-економічний огляд*. Харків, 2004, с. 36.

лежали» («Архітектурна історія», с. 318). Та й річки, по мимо того, що були вузенькі і брудні, ще й воняли. Аналогічний неприглядний опис Лопані й у М. Хвильового: «… на березі багато калу й дохлі коні…», а саме місто – «смердюче»[405].

Покриття вулиць асфальтом додавало нові запахи: «На вулицях міста й на площі, в центрі, стоять чавуни. В них варять удень асфальт – на цілі квартали смердить тоді смоляним гострим димом» («За пустелями сіл», с. 363).

Ж. Лернер переконаний, що те місто, «яке ані пахне, ані смердить…», – бездушне[406]. Ураховуючи зазначені описи, Харків був містом не бездушним, але «з душком».

Романи й оповідання, у яких події розгортаються в Харкові, написав ще зовсім молодий автор, який приїхав до столиці з невеликого провінційного містечка Костянтиноград (нині – місто Красноград). Як відзначають дослідники, О. Копиленко, «ставши харків'янином, не почувався маргіналом із провінції, хоча знав на власному досвіді непростий, болісний шлях адаптації природної людини до міського темпоритму, супроводжуваний розчаруваннями й сумнівами, іноді драматичними надривами»[407]. Значна кількість його головних і другорядних героїв також не корінні мешканці, а ті, хто приїхав «завойовувати» місто. Їхнє сприйняття Харкова як загалом, так і окремих його локацій, часто залежало від тих умов і обставин, у яких їм доводилося перебувати. Можливо, переповнюючи тексти влучними метафорами, О. Копиленко узагальнив власний досвід і власне враження від міста. Харків, представлений у його творах, має складну багаторівневу структуру. Письменник любить наводити реальні назви і самого міста, і його вулиць, площ, районів, ці топоніми утворюють цілісну картину урбаністичного простору. Найповніше образ міста виявляється через метафори, які зображують вулиці, архітектуру, пам'ятники, погоду, звуки й запахи, людей. Проте ці «міські метафори» мають переважно непривабливі, образливі, а іноді й негативні конотації. При цьому письменник іронічно зазначає: «Дехто каже – місто має своє обличчя. Обличчя міста так само важко змінити, як вилікувати наслідки віспи. Краще стерегтися хвороби, або правильно її лікувати»[408].

Наразі складно говорити про те, наскільки метафоричний образ Харкова в текстах Олександра Копиленка впливав і впливає на розуміння й сучасне сприйняття міста, оскільки проаналізовані твори, хоч і були перевидані на початку 1930-х років декілька разів, проте вже з середини цього десятиліття зникли з літературного обрію. Водночас і сьогодні, коли йдеться про Харків, можна натрапити на негативні асоціації міста з вічною «чорнильницею», «пісочницею», містом, що продувається всіма вітрами, «сірим» і «брудним». І, звичайно, потребує подальшого ґрунтовного аналізу метафоричний опис Харкова в творах інших письменників – мешканців столичного міста.

[405] Хвильовий, М. «Редактор Карк», с. 99, 100.

[406] Лернер, Ж. *Акупунктура міста*. Видавництво Старого лева, 2016, 160 с., https://textbook.com.ua/istoriya/1549381247/s- . Доступ 19.02.2021.

[407] Ковалів, Ю. «О. Копиленко», *Слово і час*, 2018, №8, с. 47.

[408] Копиленко, О. *Народжується місто*, с. 9.

РОЗДІЛ ІІІ.
МІСТО ПЕРСОНІФІКОВАНЕ

Ольга Вовк

ОСОБОВІ МЕМОРІАЛЬНІ ДОШКИ В КУЛЬТУРНОМУ ЛАНДШАФТІ ХАРКОВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Меморіальні дошки виступають одними з найбільш численних знаків комеморації в сучасних українських містах. Наприклад, у Харкові їхня кількість перевищує півтисячну позначку: лише на честь видатних осіб тут було відкрито 538 дощок[1]. Засобами вербальної та візуальної виразності ці об'єкти сприяють формуванню уявлень про місто як у його гостей, так і в мешканців. Вивчення сукупності меморіальних дощок, на нашу думку, надає можливість виявити пантеон місцевих героїв та простежити трансформацію образів міста, що були сформовані за допомогою цих знаків комеморації[2].

Меморіальну дошку ми будемо розуміти як плиту з довговічного каменю, металевого сплаву або полімерного матеріалу, що увічнює пам'ять про особу або подію та встановлюється на фасаді будівель і споруд, пов'язаних з історичними подіями або життям та діяльністю увічнюваних осіб. У цьому дослідженні лише інколи згадуються внутрішні меморіальні дошки (тобто ті, що встановлені в інтер'єрах будівель і споруд). За межі розвідки були винесені анотаційні дошки – знаки, які встановлювані на фасадах будівель, що містять відомості про особу чи подію, на честь якої найменовано елемент вулично-дорожньої мережі або установу чи організацію[3].

[1] Див., наприклад, базу даних наукового проєкту «Практики саморепрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу», https://cityface.org.ua/. Доступ 10.03.2021.

[2] Детальніше про роль меморіальних дощок у символічному просторі міста, їхні функції, проблеми типологізації див. у публікаціях: Беседина, Е. А., Буркова, Т. В. «В этом здании жил и работал...»: мемориальные доски как образ исторической памяти». *Искусство и зритель*. Сборник статей, 2013; Беседина, Е., Буркова, Т. «Реализация коммеморативной и информационно-коммуникативной функций мемориальных досок в начале XXI века». *Світогляд – Філософія – Релігія*, Вип. 6, 2014; Вовк, О. И. «Мемориальные доски в социокультурном пространстве города: к вопросу о видовых признаках, функциональных особенностях и информационной насыщенности». У зб.: *Актуальные проблемы источниковедения : материалы VI Международной научно-практической конференции*, Витебск, 23–24 апреля 2021 г., под ред. А. Н. Дулова и др. Витебск, 2021, с. 19–21.

[3] Детальніше про проблему визначення меморіальних дощок див. Вовк, О. І. «Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні: хронологія, типологія, топографія». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія», вип. 57, 2020, с. 283–284.

Як відомо, до початку XX століття в міському просторі Харкова були відсутні зразки монументальної скульптури. Перший пам'ятник (на честь російського поета О. С. Пушкіна) з'явився в місті 1904 року, а через два десятиліття дійшла черга і до меморіальних дощок. На початковому етапі цей процес був безпосередньо пов'язаний з діяльністю Харківського наукового товариства при ВУАН – науково-громадської організації, діяльність якої була добре відома не лише в Харкові, а й у масштабах усього Радянського Союзу[4].

У 1927 році на урочистому засіданні Медичної і Природничої секцій Харківського наукового товариства, присвяченому річниці смерті першого вітчизняного Нобелівського лауреата І. І. Мечникова, було ухвалено створення Мечниковського комітету для увічнення пам'яті про видатного земляка. До його складу увійшли відомі вчені-природодослідники та медики (М. Білоусов (голова), В. Рубашкін, С. Златогоров, М. Марков, М. Мельников-Разведьонков, О. Яната, І. Петренко), а пізніше також історик М. Яворський, ректор ХІНО М. Гаврилів та доктор М. Соловйов[5].

Серед низки інших заходів тоді було заплановане відкриття мармурових дощок на харківських будівлях, де жив і навчався майбутній вчений. Це й було зроблено у травні 1928 року. Дошки з'явилися на фасаді колишнього університетського корпусу, де в той час розміщувався ХІНО (сучасна адреса – вул. Університетська, 16), на будівлі Трудової школи імені К. Маркса (колишньої Другої харківської гімназії) та на будинку по вул. Червоножовтневій (тепер Конторська), де мешкав майбутній учений[6].

До нашого часу збереглася лише одна з цих трьох дощок, яка встановлена на історичній будівлі Харківського університету. Вона засвідчує, що «Тут з 1862 по 1864 рік вчився великий вчений Ілля Ілліч Мєчніков»[7]. В останні роки з боку окремих громадських організацій лунали заклики замінити стару дошку з білого мармуру новою (могильного типу). На нашу думку, це робити недоцільно ані з історичного, ані з естетичного погляду.

У міжвоєнний період кількість меморіальних дощок у Харкові залишалась незначною. У 1934 році була відкрита ще тільки одна – на стіні сучасного ректорського корпусу Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Вона засвідчила, що «В этом здании 23 февраля 1927 года выступал великий советский поэт В. В. Маяковский»[8]. Крім тексту, на плиті з білого мармуру були ще зображені відкрита книга і лаврова гілка.

[4] Савчук, В. С., Кушлакова, Н. М., Кушлакова, В. В., Кисільова, Т. О., Ісаєва, І. Ю., Якимюк, О. Л. *Організація наукової та інженерно-технічної діяльності в Лівобережній Україні та Причорномор'ї: перша половина XX століття (деякі моделі і форми).* Дніпропетровськ, 2015, с. 38–63.

[5] Там само, с. 43–44.

[6] Ефимов, Д. Памяти великого ученого. *Путь к здоровью*, № 6, 1928, с. 2–3.

[7] Тут і далі текст на меморіальних дошках наведено дослівно, зі збереженням автентичної орфографії та стилістики.

[8] Товажнянський, Л. Л., Ніколаєнко, В. І., Сакара, Ю. Д., Пономаренко, Р. О. *Навіки в пам'яті (меморіальні дошки НТУ «ХПІ»).* Харків, 2013, с. 75.

Основна ж роботу з установлення таких знаків комеморації було розгорнуто вже після Другої світової війни. Символічно, що перша з них була відкрита в переможному 1945 році на будівлі по вул. Сумській, 37, де в той час розміщувався Ветеринарний інститут. Ця дошка мала більші розміри порівняно з найпершою, більшою ошатністю вирізнялося і її оформлення. По-іншому була представлена і змістовна частина напису, який свідчив: «В цьому будинку в лабораторії проф. Щьолкова працював великий російський вчений Ілля Ілліч Мєчніков, 1862–1864 рр.». Однак на цьому місці дошка була відносно недовго. На початку 1960-х років будівлю передали Харківському палацу піонерів (тепер Харківський обласний палац дитячої та юнацької творчості). Майже одразу провели реконструкцію будівлі, під час якої дошку зняли (в наш час вона зберігається в музеї палацу).

У 1950-х роках Харків поступово почав відновлюватися з руїн; відповідно стала збільшуватися і кількість нових меморіальних дощок на фасадах його будівель. Особливо активним цей процес був у 1956 році, коли в місті відбулося масштабне святкування його 300річчя. 19 травня 1956 року на стінах низки закладів культури з'явилося 8 нових меморіальних таблиць. Наприклад, дошки на будівлі старого оперного театру (вул. Римарська, 11) позначили місце проведення 9-го з'їзду КП(б)У, на якому виступав М. І. Калінін, та місце виступу поета В. В. Маяковського. Ще одна дошка на честь поета з'явилася на фасаді Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка (пров. Короленка, 18)[9]. Дві дошки на будівлі театру музичної комедії (вул. Енгельса, тепер Благовіщенська, 32) засвідчили, що тут відбувалися 3-й Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому виступав Я. М. Свердлов, та 7-й'їзд Рад, де виступив М. В. Фрунзе.

Палац культури Харківського електромеханічного заводу (Московський просп., 94), прикрасила меморіальна дошка на честь Ф. І. Шаляпіна з відповідним написом. На будівлі Українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (вул. Сумська, 9) встановлено дошки на честь російських літераторів – критика В. Г. Бєлінського та драматурга О. М. Островського. Тоді ж фасад Театру російської драми імені О. С. Пушкіна (вул. Чернишевська, 11) прикрасила дошка на честь відомого актора й режисера М. М. Синельникова[10].

У 1958 році було відкрито дошка на честь поета-революціонера П. А. Грабовського. Її було розташовано на стіні будинку колишньої семінарії по вул. Володарського (тепер вул. Семінарська).

Переважна більшість цих дощок не збереглася: її було втрачено через пожежі, реконструкції та інші обставини, пов'язані з режимом експлуатації будівель, на яких були встановлені. У більшості випадків не збереглося навіть зображень цих об'єктів, також невідоме авторство жодної з них. Утім, деякі закономірності все

[9] Ліфшиць, М. Вшанування пам'яті В. В. Маяковського. Соціалістична культура, № 9, 1956, с. 12.

[10] В дни празднования 300-летия Харькова. Красное знамя, 22 мая, 1956.

ж можна простежити. Зокрема, впадає в око те, що більшість увічнених у період 1950-х років осіб мали до Харкова опосередковане відношення і бували тут лише тимчасово. При цьому вони були громадськими діячами або митцями, відомими в масштабах усього СРСР. Більш тісно з Харковом та Слобожанщиною пов'язані лише М. М. Синельников та П. А. Грабовський. Також привертає увагу те, що встановлені в цей час дошки вперше були локалізовані не лише в центрі міста, а й в інших районах (Гончарівка, район Південного вокзалу, Кінного ринку тощо). Причому встановлювали їх переважно на стінах будівель з масовим перебуванням людей.

У 1960-х роках кількість меморіальних дощок у Харкові збільшилася на 12 одиниць. Найбільше з них (4) було відкрито на честь героїв Другої світової війни. Наприклад, 1963 року на території механоскладального цеху Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева (вул. Плеханівська, 126) відкрили дошку на честь колишнього працівника цього заводу, Героя Радянського Союзу Г. І. Ковтуна[11]. У 1966 році було встановлено ще 3 дошки: на честь мінерів В. І. Паневіна та З. В. Шошиашвілі, що загинули під час розмінування території колишньої комуни імені Ф. Е. Дзержинського у вересні 1943 року (Помірки)[12], та дві дошки на честь одного з організаторів Харківського підпільного обкому комсомолу, Героя Радянського Союзу О. Г. Зубарева – на будівлі Харківського педагогічного інституту, де він навчався (вул. Артема, тепер Алчевських, 29)[13], і на колишній будівлі Орджонікідзевського райкому комсомолу, де працював секретарем (просп. Орджонікідзе, тепер Архітектора Альошина, 7).

На другому місці за кількістю в цей період дошки, встановлені на честь провідних державних та партійних керівників. Зокрема, були позначені будинок, де мешкав Г. І. Петровський (вул. Дзержинського, тепер Мироносицька, 64), будівля Харківської контори Держбанку, де у січні–квітні 1918 року працював Г. К. Орджонікідзе (Театральний майдан, 1, 1967 рік)[14], будинок, де народився і жив В. І. Межлаук (вул. Ольмінського, тепер Максиміліанівська, 9, 1968 рік).

Були відзначені й літератори, серед яких чехословацький письменник і публіцист Ю. Фучик, який у липні 1934 року перебував у Харкові (вул. Сумська, 11, 1963 рік)[15] і М. О. Островський, який у 1924, 1925 і 1926 роках лікувався в Харківському науково-дослідному інституті ортопедії і травматології (вул. Пушкінська, 80, 1970 рік). Декілька дощок позначили місця проживання знаних діячів мистецтва: академіка живопису М. С. Самокиша (вул. Дарвіна, 37, 1962 рік), народного артиста СРСР І. О. Мар'яненка (вул. Гіршмана, 19, 1969 рік). У 1970 році на території Харківського політехнічного інституту була встановле-

[11] Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 292.

[12] Куделя, В. Минеры шли впереди. *Красное знамя*, 20 авг., 1966.

[13] Памяти Александра Зубарева. *Красное знамя*, 10 нояб., 1966.

[14] Тут працював С. Орджонікідзе. *Соціалістична Харківщина*, 7 листоп., 1967.

[15] Памяти Юлиуса Фучика. *Красное знамя*, 10 марта, 1963.

на дошка на честь науковця-хіміка, академіка АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці П. П. Будникова[16].

Прикметами цього десятиліття стало те, що на зміну «текстовим» дошкам поступово почали приходити «образотворчі»[17] (співвідношення 3:7; зображення ще трьох дощок не збереглися). Тобто текстові повідомлення почали частіше доповнюватися засобами художньої виразності. Як і раніше, автори переважної більшості встановлених дощок залишилися безіменними, однак два імені скульпторів вдалося ідентифікувати – ними стали Ю. Варвянський та В. Литвин, які розробили проєкти дощок М. С. Самокишу та М. О. Островському. Загалом дошки були локалізовані в центральній частині міста, однак їх встановлювали тепер не тільки на стінах громадських будівель, але й на житлових будинках та іноді – на будівлях промислового призначення.

У 1971–1980 роках кількість нововідкритих меморіальних дощок дещо знизилася і становила тільки 5 одиниць. Зокрема, у 1976 році була відкрита меморіальна дошка на честь ученого в галузі аерогідромеханіки та енергетики, академіка АН УРСР Г. Ф. Проскури з нагоди 100-річчя з дня його народження. Місце її розміщення – вул. Мистецтв (тоді Червонопрапорна), 4, де розташовано Інститут проблем машинобудування імені А. М. Підгорного НАН України. Того ж року на стіні будинку «Слово» (вул. Культури, 4) відкрили дошку на честь українського поета і громадського діяча П. Г. Тичини (її автором став скульптор-аматор В. Юр'єв).

У 1977 році, коли відзначалося 100-річчя з дня народження Ф. Е. Дзержинського, на честь цього революціонера й політичного діяча в Харкові було відкрито дві меморіальні дошки. Одна з них була розташована на фасаді Управління Комітету державної безпеки в Харківській області (вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 2) а друга, автором якої став М. Ф. Овсянкін, – на фасаді палацу культури міліції (вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 13)[18]. Нарешті, 1980 року на фасаді однієї з будівель Харківського електромеханічного заводу (просп. Московський, 199) відкрили меморіальну дошку на честь Героя Радянського Союзу В. В. Черінова, який тут колись працював[19].

Кількість нових меморіальних дощок помітно зросла в період 1981–1990 років: у цей час їх встановлено 24 одиниці. Найбільше з них було присвячено діячам культури і мистецтва – 7. Наприклад, 1984 року на будинку по вул. Сумській, 11, де у період 1920–1930-х років розміщувалася редакція газети «Вісті ВУЦВК», була відкрита дошка на честь редактора цієї газети, письменника

16 Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 11–12.

17 Питання типології меморіальних дощок розглянуті в публікації Вовк, О. И. Мемориальные доски в социокультурном пространстве города: к вопросу о видовых признаках, функциональных особенностях и информационной насыщенности, с. 20–21.

18 Полум'яному революціонеру: мітинг, присвячений відкриттю в Харкові меморіальної дошки на честь 100-річчя від дня народження Ф. Е. Дзержинського. *Соціалістична Харківщина*, 11 верес., 1977.

19 Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 347.

В. М. Еллана-Блакитного з нагоди його 100-річчя[20]. У 1989 році в рамках фестивалю радянської музики в Харкові відкрито меморіальні дошки музиканту й педагогу І. І. Слатіну, заслуженому діячу мистецтв СРСР В. Т. Борисову (вул. Культури, 3) та народному артисту РРФСР І. О. Дунаєвському (вул. Петровського, тепер Ярослава Мудрого, 24)[21]. Того ж року були відкриті дошки на честь поета М. В. Кульчицького на будинку, де він мешкав (вул. Грековська, 9), та на фасаді Українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка (вул. Сумська, 9) – в пам'ять про театрального режисера Л. С. Курбаса[22]. У 1990 році на стіні житлового будинку по вул. Сумській, 122 з'явилася дошка на честь братів-письменників Остапа Вишні (П. М. Губенка) та Василя Чечвянського (В. М. Губенка)[23].

Діячам науки було присвячено 6 нових дощок, причому 5 з них були відкриті на корпусах різних вищих навчальних закладів. Зокрема, 1983 року на стіні Ректорського корпусу Харківського політехнічного інституту встановили дошку на честь колишнього ректора, Героя Соціалістичної Праці М. Ф. Семка. Через два роки Головний аудиторний корпус цього ж вишу прикрасила дошка на честь фундатора Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичова[24]. Того самого року на фасаді головного корпусу Харківського авіаційного інституту (вул. Чкалова, 17) з'явилася дошка на честь колишнього ректора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки В. Г. Кононенка. У 1987 році на Головному корпусі Харківського медичного інституту (просп. Леніна, тепер Науки, 4) були відкриті дошки в пам'ять про біохіміка, Героя Соціалістичної Праці, президента АН УРСР О. В. Палладіна[25] та анатома, академіка АН УРСР В. П. Воробйова. А 1985 року була увічнена пам'ять вченого-мовознавця О. О. Потебні: дошка на його честь з'явилася на однойменній вулиці[26].

Декілька меморіальних дощок було відкрито на честь діячів промисловості, винахідників і конструкторів. Наприклад, 1985 року по вул. Дзержинського (тепер Мироносицька), 54-б встановили дошку на честь одного з перших авіаконструкторів С. В. Гризодубова[27]. У 1986 році на території Харківського авіаційного заводу (вул. Сумська, 134) була відкрита дошка на честь першого директора і головного конструктора цього підприємства К. О. Калініна, репресованого в період «великого терору». Наступного року фасад будівлі по вул. Пушкінській, 54 прикрасили парні дошки на честь конструкторів бронетанкової техніки М. І. Кошкіна та О. О. Морозова[28]. У тому ж 1987 році на території Харківського

20 Матюх, Н. «Його не зів'яне вінок...». *Вечірній Харків*, 12 січ., 1984.

21 Калашник, П. С уважением и любовью. *Красное знамя*, 17 окт., 1989.

22 Румянцева, И. Здесь он создавал свой театр. *Красное знамя*, 28 мая, 1989.

23 Заливадный, В. Памяти писателя. *Красное знамя*, 28 янв., 1990.

24 Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 27–28.

25 Півень, Ю. Видатному вченому-біохіміку. *Ленінська зміна*, 29 серп., 1987.

26 Ромченко, М. В честь ученого. *Красное знамя*, 17 окт., 1985.

27 Цвиндина, В. Здесь жил наш земляк. *Красное знамя*, 12 нояб., 1985.

28 Пам'яті видатних конструкторів. *Вечірній Харків*, 23 верес., 1987.

політехнічного інституту відкрили меморіальну дошку на честь одного з перших вітчизняних авіаторів Л. М. Мацієвича[29].

Також було відкрито три нові дошки на честь діячів, які брали участь у російських революціях та Громадянській війні, а в міжвоєнний період відзначилися на організаційному поприщі. Наприклад, 1981 року відкрито дошку на честь учасника Громадянської війни, одного з організаторів української радянської системи охорони здоров'я І. В. Попандопуло (вул. Черепанових, 7). У 1982 році по вул. Сумській, 71 встановлено дошку на честь Маршала Радянського Союзу В. К. Блюхера, репресованого у 1930-х роках[30]. У 1985 році на фасаді Головного аудиторного корпусу Харківського політехнічного інституту відкрили дошку на честь дипломата Л. Б. Красіна[31].

Ще три дошки були встановлені на честь учасників Другої світової війни: зокрема, генерал-лейтенанта інженерно-технічних військ Д. М. Карбишева (Червоношкільна, тепер Гімназійна наб., 1), офіцера-підводника, Героя Радянського Союзу І. І. Фісановича (вул. Римарська, 23-а) та лікаря-антифашиста О. І. Мещанінова (вул. Свердлова, тепер Полтавський Шлях, 152)[32].

У 1980-х роках меморіальні дошки більшою мірою встановлювали в центральній частині Харкова. Однак якщо раніше вони локалізувалися переважно у старому місті (Київський адміністративний район), то тепер почали поширюватися і в районі нового центру, зведеного у 1920–1930-х роках (Дзержинський, тепер Шевченківський район). У 1960-х роках співвідношення дощок, встановлених у цих районах, становило 9:1, у 1970-х – 3:1, а в 1980-х – 12:9. Збільшилася кількість художніх дощок (17 одиниць, або 71 % від загальної кількості), причому вони визначалися не лише атрактивністю та оригінальністю художніх форм, а й легкістю «зчитування» розміщеної на них інформації.

Авторство дощок відоме у 10 випадках (42 % від загальної кількості), що є найвищим показником порівняно з усіма іншими періодами. Серед тих, хто створював меморіальні дошки Харкова у 1980-х роках, були лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка, заслужений діяч мистецтв УРСР М. Ф. Овсянкін, професор архітектури, член-кореспондент Української академії архітектури Є. А. Святченко, скульптори С. А. Якубович, І. П. Ястребов та інші визнані митці.

У період 1990-х років кількість меморіальних дощок у Харкові продовжувала щороку зростати, у підсумку було відкрито 42 нові об'єкти. Найбільше нових дощок (17) було присвячено діячам культури й мистецтва. Наприклад, у 1991 році була встановлена меморіальна дошка на честь мешканців будинку «Слово» (вул. Культури, 9), поета П. Г. Тичини (вул. Фрунзе, тепер Багалія, 4)[33] і літературного, музичного та театрального діяча Г. М. Хоткевича (Ректорський

[29] Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 41–42.
[30] Федоренко, С. Герою громадянської війни. *Вечірній Харків*, 23 серп., 1982.
[31] Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 31–32.
[32] Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 290, 310.
[33] Микитенко, Г. Шануймо Тичину! *Слобідський край*, 25 черв., 1991.

корпус Харківського політехнічного інституту)[34]. 1992 року були відзначені народний артист СРСР О. І. Сердюк (вул. Гіршмана, 17)[35], художник-авангардист О. В. Шевченко (вул. Римарська, 19)[36]; 1993 року – письменник М. Г. Хвильовий (вул. Римарська, 19)[37] і народна артистка України В. М. Чистякова (вул. Гіршмана, 19 – у рамках міжнародного театрального фестивалю «Березіль-93»)[38]. У 1996 році було увічнено пам'ять про літераторів і громадських діячів О. Т. Гончара (вул. Університетська, 23) та Б. О. Чичибабіна (ріг вул. Чичибабіна з просп. Леніна, тепер Науки)[39]; у 1997 році – актора й режисера, народного артиста СРСР М. М. Крушельницького (вул. Сумська, 9)[40] і співачки, народної артистки СРСР К. І. Шульженко (вул. Володимирська, 45)[41].

1998 рік ознаменувався появою дощок на пошану художника, заслуженого діяча мистецтв України С. Ф. Бесєдіна (вул. Культури, 9)[42], композитора Д. Л. Клебанова (вул. Красіна, тепер Манізера, 5), письменника С. В. Пилипенка (вул. Рози Люксембург, тепер Павловська, 4)[43], поета і громадського діяча Б. О. Чичибабіна (вул. Танкопія, 9-а). У 1999 році з'явилися дошки на честь зустрічі поетів П. П. Гулака-Артемовського та А. Міцкевича (вул. Університетська, 16)[44] та в пам'ять про поетесу Лесю Українку (вул. Лесі Українки, 4). У 2000 році в Харкові увічнили пам'ять театрознавця, професора Харківської державної академії культури В. К. Айзенштадта (вул. Червоножовтнева, тепер Конторська, 1)[45] і поета Р. С. Третьякова (вул. Скрипника, 6)[46].

14 нових дощок було відкрито на честь науковців. Наприклад, дошки на честь академіків Б. І. Вєркіна (1992 рік, вул. Артема, тепер Алчевських, 6), Д. І. Багалія (1993 рік, вул. Фрунзе, тепер Багалія, 9), М. П. Барабашова (1994 рік, вул. Пушкінська, 67/69), Д. В. Волкова (1998 рік, вул. Курчатова) з'явилися на стінах будинків, де вони мешкали[47]. Дошки на честь Ю. В. Кондратюка (1997 рік,

[34] Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 67–68.
[35] Зоряний, В. Навічно в пам'яті народній. *Слобода*, 24 дек., 1992, с. 7.
[36] Лучковский, И. Художник любил Харьков *Слобода*, 4 июля, 1992, с. 5.
[37] Романовский, В. Мятежному сыну Украины. *Вечерний Харьков*, 11 дек., 1993.
[38] Румянцева, И. И наступил день первый. *Время*, 2 апр., 1993.
[39] Яковлева, В. Памяти поэта и гражданина. *Панорама*, № 3, 1996, с. 16.
[40] Андрияненко, Ю. Увековечен в сердцах и в камне. *Слобода*, 4 июля, 1997.
[41] Львов, А. Клавдия Шульженко : «Где я? В Харькове?». *Время*, 21 июня, 1997.
[42] Память сердца. *Вечерний Харьков*, 24 окт., 1998.
[43] Кардиналовська, Р. «Хай проб'ється голос мій...». *Літературна Україна*, 3 верес., 1998.
[44] Зайцев, Б. П., Іващенко, В. Ю., Кісельова, Ю. А., Куделко, С. М., Куліков, В. О. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: хроніка подій (1991–2014 рр.).* Харків, 2015, с. 22; Боброва, М. І., Дончик, І. М., Куделко, С. М., Павлова, О. Г., Посохов, С. І. *Харківський університет в образотворчому мистецтві*. Харків, 2017, с. 82.
[45] Славянов, Ю. Он знал театр, как никто. *Вечерний Харьков*, 9 нояб., 2000.
[46] Селезньова, Н. Роберту Третьякову присвячується. *Слобода*, 8 груд., 2000.
[47] Зайцев, Б. П. зі співавт. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна* ..., с. 11, 12.

вул. Сумська, 36/38) та В. Н. Каразіна (1998 рік, вул. Університетська, 16) були пов'язані з місцем творчої діяльності вчених. Крім того, було встановлено 5 дощок на території Харківського політехнічного інституту: на честь В. І. Атрощенка (1993 рік), А. С. Бережного (1998 рік), Л. С. Палатника (1999 рік), О. Й. Гундера та М. Ф. Семка (обидві – 2000 рік)[48]. Ще три меморіальні дошки були встановлені на честь учених-медиків. Серед них – офтальмолог Л. Л. Гіршман (1995 рік, вул. Гіршмана, 5), рентгенолог С. П. Григор'єв (2000 рік, вул. Пушкінська, 82), хірург, академік В. Т. Зайцев (2000 рік, вул. Сумська, 48).

Було увічнено пам'ять шістьох представників промисловості (передусім військово-промислового комплексу). Зокрема, у 1998 році на території Харківського політехнічного інституту відкрили меморіальну дошку на честь інженера-авіаконструктора О. Г. Івченка[49]. Цього року в Харківському авіаційному інституті було встановлено дошку на честь того ж О. Г. Івченка та ще одного видатного авіаконструктора О. К. Антонова. На території Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева (вул. Плеханівська, 126) встановлено дошку на честь конструктора танка Т-34 М. І. Кошкіна (1998 рік)[50] та директора цього заводу О. В. Соїча (2000 рік). На фасаді будівлі комбінату «Харківпромбуд» (вул. Сумська, 39) у 1999 році встановлено дошку на честь директора об'єднання «Харківбуд» В. Ф. Ляліна[51], а на корпусі Харківського трамвайно-тролейбусного управління (вул. Молодої Гвардії, 5) у 2000 році – на честь його директора та голови Харківського міськвиконкому В. В. Ведернікова.

У 1990-х роках у Харкові вперше почали відкривати дошки на честь педагогів та організаторів початкової та середньої освіти. Першою з-поміж них стала видатна просвітителька Х. Д. Алчевська (1996 рік, вул. Раднаркомівська, тепер Жон Мироносиць, 9). Увічнювалася пам'ять і інших громадських діячів, серед яких був піонер кооперативного руху в Україні М. П. Баллін (1996 рік, вул. Чернишевська, 40).

Дві дошки було присвячено учасникам Другої світової війни: Герою Радянського Союзу, льотчику-винищувачу, а в повоєнний час – директору Харківського експериментального протезно-ортопедичного підприємства В. В. Ісаєву (1998 рік, вул. Котлова, тепер Велика Панасівська, 112)[52], та підпільнику, господарю явочної квартири М. О. Коржу (вул. Воробйова, 5)[53].

Нарешті, ще дві дошки, відкриті 1996 року, увічнили пам'ять про державного діяча часів пізнього СРСР та незалежної України, голову Харківської обласної ради та Харківської обласної державної адміністрації О. С. Масельського[54].

48 Товажнянський, Л. Л. зі співавт. *Навіки в пам'яті* ..., с. 17, 61.

49 Там само, с. 25.

50 Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 299

51 Владимиров, К. Человеку, который строил заводы. *Время*, 14 янв., 1999.

52 Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 288–289.

53 Там само, с. 297–298.

54 Пилюгина, Н. К нему не зарастет народная тропа. *Вечерний Харьков*, 10 дек., 1996.

Можна визначити кілька рис, притаманних харківським меморіальним дошкам 1990-х років. У цей період вперше ініціаторами та замовниками відповідних проєктів почали виступати приватні особи (часто – члени родини увічнюваних діячів), тому візуальне оформлення дощок залежало передусім від їхніх естетичних уподобань та фінансових можливостей. Через це на стінах харківських будівель почали з'являтися дошки, виконані на темних кам'яних плитах у техніці фотокераміки, яку традиційно використовують для оформлення надгробків. У 1990-х роках їх кількість становила 4 одиниці (близько 10 % від загальної кількості), однак наступні десятиліття чисельність та питома вага таких «могильних дощок» буде тільки збільшуватися. Утім, 8 дощок виготовили професійні скульптори (серед них – М. Ф. Овсянкін, С. А. Якубович, О. М. Сорудейкін, О. П. Владимиров тощо).

«Текстові» дошки (2 одиниці) фактично повністю були витіснені «образотворчими» (37). Привертає увагу, що відкриті в цей період нові знаки комеморації почали відзначатися більшою смисловою деталізацією візуальних образів, використаних в оформленні. Наприклад, на меморіальній дошці, присвяченій письменнику О. Т. Гончару (1996 рік), була зображена не книга або сувій з пером (символи письменства, що є, зокрема, і на харківських знаках комеморації), а обриси церкви як відсилка до його відомого роману «Собор». Ця тенденція продовжилася і в наступні десятиліття: наприклад, якщо на дошці на честь композитора І. Й. Дунаєвського (1989 рік) було зображено нотний стан, ноти на якому не складались у якусь мелодію, то на дошці в пам'ять про К. І. Шульженко (2003 рік) ця співачка була показана з хустинкою в руках (як відомо, пісня «Синий платочек» стала її «візитною карткою»).

У період 1990-х років у Харкові вперше з'явилися дошки на честь жінок (зокрема, актриси В. М. Чистякової у 1993 році, педагога Х. Д. Алчевської у 1996 році, співачки К. І. Шульженко у 1997 році й поетеси Лесі Українки у 1999 році), що становило трохи менше 10 % від загальної кількості відкритих у цей час об'єктів. У цей час почали формуватися «корпоративні» комплекси меморіальних дощок, які стали окрасою історичних та сучасних територій Харківського університету, Харківського політехнічного інституту, Харківського авіаційного інституту. Водночас певну кількість дощок було пошкоджено або знищено (серед них – дошки поету М. В. Кульчицькому, мешканцям будинку «Слово», лікарю О. І. Мещанінову, Герою Радянського Союзу І. І. Фісановичу тощо). Однак на цьому етапі це були радше вияви побутового вандалізму, а не ідейного протистояння.

Протягом 2001–2010 років кількість меморіальних дощок у Харкові стрімко зросла. В цей час було відкрито 107 нових об'єктів, що перевищило кількість меморіальних дощок, відкритих у місті протягом усього попереднього часу. Майже третину з них (32 одиниці) було присвячено діячам науки. Серед них були як представники XIX – початку XX століття (історик М. С. Дрінов,

мовознавець Я. М. Ендзелін, вчений-енциклопедист В. Н. Каразін та ін.), так і діячі радянської епохи (математик Н. І. Ахієзер, біохімік І. М. Буланкін, фізик, Нобелівський лауреат Л. Д. Ландау та ін.), а також ті, що застали період незалежності України (вчений у галузі систем управління ракетно-космічних комплексів Я. Є. Айзенберг, кібернетик А. В. Дабагян, математик О. В. Погорєлов тощо)[55].

Ще 7 дощок було встановлено на честь учених-медиків та організаторів системи охорони здоров'я. Зокрема, це такі діячі, як педіатр В. О. Бєлоусов, кардіолог Л. Т. Малая (2 дошки), організатор і головний лікар Харківської станції швидкої медичної допомоги М. О. Молохов, судовий медик М. М. Бокаріус, медичний психолог і сексолог В. В. Кришталь, уролог В. І. Шаповал.

Три нові дошки увічнюють пам'ять про діячів освіти, зокрема, засновника другого у світі гуртка юних натуралістів М. П. Евальда, педагога Я. П. Ряппо, бібліотекознавця К. І. Рубинського.

Промисловій сфері присвячено 12 дощок. Зокрема, було відкрито дошки на честь авіаконструкторів О. К. Антонова та М. Й. Гуревича, розробників бронетанкової техніки К. П. Абросімова, Г. В. Малюка, С. Н. Махоніна, О. О. Морозова, М. О. Соболя та К. Ф. Челпана, генерального директора КП «Харківводоканал» В. А. Петросова[56], директора Харківського державного приладобудівного заводу імені Т. Г. Шевченка – О. П. Шпейєра. Окремо привертає увагу дошка, встановлена по вул. Мироносицькій, 36, де увічнені імена десяти співробітників першої в Україні Харківської повірочної палатки, які були прийняті на роботу з 1901 по 1906 роки.

19 дошок увічнили пам'ять про діячів культури і мистецтва, зокрема акторів і режисерів Л. Ф. Бикова (2 дошки), Є. В. Лисенка та В. М. Шестопалова; художників С. І. Васильківського, О. О. Кокеля, В. Г. Кричевського, О. Ф. Проніна, В. В. Сізікова і С. М. Солодовника, а також художниці по костюмах В. А. Каринської; літераторів М. Ернандеса та М. Т. Шаповала; композиторів і музикантів М. В. Кармінського, І. К. Ковача, О. П. Петросяна, Ф. І. Шаляпіна і К. І. Шульженко. Також вперше було увічнено пам'ять про фотографа і кінооператора – А. К. Федецького (2010 рік, вул. Римарська, 21)[57].

Три дошки було присвячено релігійним діячам, серед яких – православні священники Т. І. Буткевич (2006 р., вул. Артема, тепер Алчевських, 50-а) та В. М. Вєтухов (2006 рік, вул. Клочківська, 94), а також патріарх УГКЦ Йосип Сліпий (2005 рік, вул. Малиновського, 5). Остання з них провела певну лінію протистояння в суспільстві: у 2008 році її розбили невідомі, однак невдовзі дошку було відновлено на тому самому місці. У 2010 році її демонтували згідно з рі-

[55] Боброва, М. І. зі співавт. *Харківський університет в образотворчому мистецтві* ..., с. 84, 87, 89; Зайцев, Б. П. зі співавт. *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна* ..., с. 42, 50, 51; Товажнянський, Л. Л. зі співавт. Навіки в пам'яті ..., с. 45, 63.

[56] Галаур, С. Пам'ять про земляка в бронзі. *Урядовий кур'єр*, 13 квіт., 2010.

[57] Дутова, О. Відкрито пам'ятну дошку людині, яка першою показала харків'янам кіно. *Слобідський край*, 18 трав., 2010.

шенням суду, але 2011 року знову поновили, при цьому дещо змінивши візуальне оформлення[58].

На честь громадських діячів було відкрито 13 дощок, з-поміж яких були дошки, присвячені як історичним діячам, так і сучасникам. Серед них – Є. Є. Урюпін, харківський міський голова, один зі сподвижників В. Н. Каразіна у справі відкриття Харківського університету, перший попечитель Харківського навчального округу С. А. Потоцький, фундатор українського кооперативного руху М. П. Баллін, засновник першої української політичної партії М. І. Міхновський, лауреат Нобелівської премії миру Ф. Нансен, меценат М. А. Гедройц. Також у бронзі й камені увічнили діячів кінця XX – початку XXI століття загальнодержавного й місцевого масштабів: колишнього секретаря Харківського обкому КПУ, заступника генерального секретаря ЦК КПРС В. А. Івашка, лідера українського національно-демократичного руху В. М. Чорновола, голову Харківського облвиконкому, депутата Верховної ради УРСР та СРСР А. П. Бездітка, першого секретаря Харківського обкому КПУ, міністра торгівлі СРСР Г. І. Ващенка, голови Адміністрації Президента України, голови Харківської обласної ради, голову Харківської обласної державної адміністрації та міського голову Харкова Є. П. Кушнарьова, Народного депутата України, заступника голови Харківської обласної ради В. Ф. Мещерякова, депутата Харківської міськради Є. Д. Малієва.

У вересні 2009 року на будинку по вул. Демченка (тепер Дівоча), 14 було відкрито меморіальну дошку засновнику Харківського відділення «Союзу російського народу» А. С. Вязігіну. Відтоді 14 громадських організацій (зокрема, Харківська крайова організація Спілки Української Молоді) вимагали демонтаж об'єкта, що увічнив пам'ять про цього громадського діяча. Зрештою, у вересні 2010 року рішення про демонтаж дошки погодили органи місцевого самоврядування і невдовзі це рішення було виконано[59].

Було відкрито 10 меморіальних дощок на честь учасників Другої світової війни. Серед них – Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв, Герої Радянського Союзу І. І. Бакулін, К. П. Білоконь, П. О. Покришев та П. І. Семеняко, А. В. Добродецький та Є. О. Косьмін, Р. С. Павловський, Я. Л. Райнберг, О. І. Свічкарьов, Ф. В. Тюленєв, учасник оборони Брестської фортеці Ю. М. Фомін[60], лікарка-антифашистка К. О. Іліаді.

Дві дошки було відкрито на честь «воїнів-інтернаціоналістів», загиблих в Афганістані: М. Ф. Алтуніна, Н. М. Гаврюш, Г. В. Гусєва, М. О. Єрьоменка, Г. Є. Машкова, В. А. Месьянінова, С. І. Новикова та І. М. Хлєбнікова та

[58] Харківська влада поверне на місце дошку кардиналу Сліпому. *Історична правда* (4 лютого, 2011), https://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/4/21826/. Доступ 10.01.2021.

[59] Мемориальная доска организатору «Черной сотни» в Харькове А. Вязигину демонтирована. *Status Quo* (6 октября, 2010), https://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/06.10.2010/memorialnaya_doska_organizatoru_chernoj_sotni_v_harkove_a_vyaziginu_demontirovana/. Доступ 24.01.2021.

[60] Фомин, Ю. Комиссар Фомин вернулся в Харьков. *Харьковские известия*, 28 янв., 2010.

В. О. Піддубного. Ще п'ять дощок було відкрито на честь представників різноманітних силових структур: учасника військового конфлікту в Нагорному Карабасі, національного героя Азербайджану В. В. Серьогіна, генерал-лейтенанта СБУ М. Г. Гібадулова, генерал-майора внутрішньої служби І. І. Покуса, начальника управління пожежної охорони Харківщини О. С. Сумцова, командира пожежного відділення С. П. Дерев'янка.

У 2010-х роках стрімке збільшення кількості меморіальних дощок у Харкові продовжилося. В цей час у місті з'явився 271 новий об'єкт. Зокрема, було відкрито 27 меморіальних дощок на честь науковців та інженерів. Серед них були фахівці в галузі математики (О. В. Погорєлов), фізики (І. І. Залюбовський, В. М. Кошкін, С. М. Фертик), хімії (І. П. Осипов, М. О. Чернай, О. М. Щукарьов), розробки штучного інтелекту (М. Ф. Бондаренко), авіаційних технологій (В. С. Кривцов, Л. О. Малашенко, М. А. Масленников), танкобудування (В. П. Абрамов), двигунобудування (М. М. Глаголєв, В. М. Зайончковський), турбінобудування (В. М. Маковський, Я. Е. Шнее), теплоенергетики (П. С. Колобков, Б. О. Левченко), металургії (С. М. Андоньєв), економіки (лауреат Нобелівської премії С. А. Кузнець), філології та етнографії (І. І. Срезневський), історії та краєзнавства (П. Т. Тронько), мистецтвознавства (Є. К. Рєдін). Також були увічнені головний конструктор рекордно-гоночних автомобілів ХАДІ В. К. Нікітін та науковець і меценат С. І. Чернишов.

Окремо варто згадати про дошку на честь літературознавця Ю. В. Шевельова, встановлену по вул. Сумській, 17. Процес її встановлення супроводжувався гострими дискусіями. Дошку відкрили 3 вересня 2013 року (раніше первісно запланованої дати). Того ж дня органи місцевого самоврядування розпочали процедуру відкликання раніше даного дозволу на встановлення цієї дошки, однак ще до прийняття остаточного рішення з цього питання дошку збили невстановлені особи[61]. Противники встановлення цієї дошки апелювали до того, що в роки Другої світової війни Ю. В. Шевельов співпрацював з окупаційною владою.

Протягом 2011–2020 років найбільшу кількість меморіальних дощок, що було встановлено в Харкові, було присвячено учасникам різноманітних військових конфліктів та співробітникам силових структур. Наприклад, у 2012 році була встановлена дошка Герою Радянського Союзу М. М. Андрійку. Того ж року було відкрито нову дошку (замість втраченої старої) на честь лікарки-антифашистки К. О. Іліаді[62].

У 2013 році з нагоди 70-річчя визволення Харкова від нацистів в усіх районах міста було відкрито 95 типових меморіальних дощок на честь Героїв Радянського

[61] Силаєва, Г. Як Харків позбувся меморіальної дошки Юрію Шевельову. *ВВС Україна* (25 вересня, 2013), https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/09/130925_sheveliov_kharkhiv_dt. Доступ 11.01.2020.

[62] Детальніше див. Вовк, О. І. Меморіальні дошки Харкова, присвячені Другій світовій війні..., с. 281–300.

Союзу та повних кавалерів ордену Слави, які тут мешкали[63]. Щоправда, через декілька років дошки на честь Т. А. Панчешного, Г. І. Маца і М. Л. Фельзенштейна з різних причин були замінені новими (могильного типу).

Відповідно до рішення виконавчого комітету Харківської міської ради від 17 січня 2018 року було відкрито 49 дощок на честь «воїнів-інтернаціоналістів», загиблих в Афганістані[64]. Низка дощок увічнила пам'ять інших військових діячів. Зокрема, 2012 року було відкрито дошки на честь В. В. Березюка – солдата, що загинув під час збройного нападу на військову частину, прокурора Харківської області І. Г. Цесаренка, начальника міліції громадської безпеки УВС Харківської обл., полковника міліції Л. Д. Чернецького. У 2013 році встановили дошки на честь генерал-майора міліції Л. І. Волощука, полковника міліції А. Є. Лукашука, пожежного-рятувальника В. С. Чмужа.

В умовах загальної кризи та розгортання збройного конфлікту з Росією взимку-навесні 2014 року меморіальні дошки Харкова стали одним з маркерів ідеологічного розколу суспільства та інструментом політичних провокацій. Прикладом може слугувати дошка на будівлі по вул. Римарській, 18, яку було відкрито 30 березня 2014 року без попереднього громадського обговорення і без узгодження з органами місцевого самоврядування. На ній було декілька сколів, що символізували сліди від куль, зображувалися дві гвоздики, георгіївські стрічки і містився текст: «Здесь 14 марта 2014 года от пуль неонацистских бо-евиков погибли защитники Харькова Артем Жудов 19 лет и Алексей Шаров 30 лет»[65]. Через деякий час дошку було демонтовано. У березні 2016 року за цією самою адресою відкрили іншу дошку, з зображенням Малого Державного Герба України (тризуба) і текстом: «На цьому місці в ніч на 15 березня 2014 р. відбувся бій між патріотами України і проросійськими бойовиками. Харків довів, що є українським містом»[66].

Події, пов'язані з Революцією Гідності, знайшли своє відображення і в низці інших меморіальних дощок Харкова. Наприклад, у 2016 році на корпусі Харківського національного університету радіоелектроніки (просп. Науки, 14) було відкрито меморіальну дошку на честь загиблого на Майдані випускника вишу Є. М. Котляра. У 2019 році на території фізико-технічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (просп. Курчатова, 31)

[63] Див. Вовк, О. І. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 1. ..., с. 356–362.

[64] Бондаренко, Г. А., Вовк, О. І., Козіна, А. А., Коршунов, В. Г., Кушнарьов, С. С., Олефір, М. О., Пичугін, М. Ф., Проценко, М. В., Росоха, В. О., Солдатенко, В. І., Янкул, О. М. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020, с. 338–340.

[65] Харьковский антимайдан открыл мемориальную доску на Рымарской. *Агентство телевидения новости* (30 марта, 2014), https://atn.ua/obshchestvo/harkovskiy-antimaydan-otkryl-memorialnuyu-dosku-na-rymarskoy. Доступ 10.01.2021.

[66] На Рымарской установили памятный знак в честь украинских патриотов. *Vgorode* (22 марта, 2016), https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/289729-na-rymarskoi-ustanovyly-pamiatnyi-znak-v-chest-ukraynskykh-patryotov. Доступ 10.01.2021.

відкрили меморіальну дошку на честь фізика І. О. Толмачова, що загинув під час теракту біля харківського Палацу спорту 2015 року. У 2018 році було відкрито дошку на честь випускників харківської школи № 11 (вул. Василя Мельникова, 7) – військовослужбовця, Героя України В. О. Мельникова, який загинув у 2002 році, рятуючи життя курсанта, і Д. А. Дідика, який загинув 2015 року під час теракту. У 2020 році було відкрито дошку на честь Героя Радянського Союзу Ф. П. Пуртова[67].

Ведення військових дій на Сході України також відбилося в меморіальному просторі Харкова. Протягом останніх 5 років у місті з'явилося 12 дощок на честь загиблих учасників АТО–ООС. Зокрема, 2016 року було увічнено пам'ять Героя України, генерал-майора І. Ф. Момота і А. В. Попеля; у 2017 році – В. Є. Блінова, П. Г. Лавріненка, Ю. Ю. Литвиненка, С. М. Лобова, Р. В. Плоходька; у 2018 році – О. О. Затилюка; у 2019 році – В. В. Гусакова, А. О. Сілка, В. В. Усенка; у 2020 році – Я. М. Бобкової (Червоної)[68].

Утім, в цей час у Харкові продовжили з'являтися і меморіальні дошки на честь учасників бойових дій і військових діячів, не пов'язаних з проведенням бойових операцій на Сході України. Наприклад, 2014 року було відкрито меморіальну дошку на честь головнокомандувача ракетними військами В. Ф. Толубка, в 2016 році – на честь ліквідаторів аварії на ЧАЕС В. Савенкова й Г. Попова. У 2017 році було відкрито дошки на честь космонавта В. В. Васютіна і начальника Управління МВС в Харківській області, генерал-лейтенанта В. М. Музики, а 2018 року – у пам'ять про генерал-полковника, колишнього голову Служби безпеки України В. В. Малікова[69].

Деякі з цих об'єктів стали причинами локальних конфліктів. Наприклад, 2019 року за адресою вул. Свободи, 9 було відкрито дошку на честь Почесного громадянина міста Харкова, генерал-майора СБУ, Народного депутата України Ю. М. Шрамка. Через кілька днів її зняли представники «Національних дружин»[70].

Серед інших громадських діячів, на честь яких у 2010-х роках було відкрито меморіальні дошки, були як місцеві активісти (учасник пошукового руху В. А. Супонін, голова виконавчого комітету Харківської міської ради депутатів трудящих Ю. А. Гуровой, так і діячі всеукраїнського та міжнародного масштабу (дисидент, генерал П. Г. Григоренко, а також польський державний і військовий діяч, перший голова Другої Речі Посполитої Юзеф Пілсудський).

Одночасно у зв'язку з реалізацією положень Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», прийнятого 2015 року,

67 Бондаренко, Г. А. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020.

68 Там само.

69 Там само.

70 Меморіальну дошку генерал-майору КДБ Юрію Шрамку зняли з фасаду будинку. *UA: Харків* (5 листопада, 2019), https://kh.suspilne.media/news/45743. Доступ 15.01.2021.

низку меморіальних дощок було знято (на честь Л. Б. Красіна, В. І. Межлаука та ін.). Також, як і в минулі роки, певну кількість пам'ятних таблиць зірвали або пошкодили вандали (дошки на честь П. Г. Тичини, М. В. Кульчицького, В. Ф. Мещерякова тощо), зняли під час реконструкції будівель і не повернули на попереднє місце (серед них – дошки, присвячені В. П. Воробйову, Л. Т. Малій, О. В. Палладіну на фасаді Харківського національного медичного університету тощо)[71].

У Харкові в цей час продовжували встановлювати пам'ятні знаки на честь промисловців, освітян, митців та представників інших галузей діяльності. Зокрема, було відкрито 11 дощок керівникам і співробітникам промислових підприємств Харківщини – директору ХТЗ В. В. Біблику, генеральному директору ВАТ «Турбоатом» А. О. Бугайцю (2 дошки), першому начальнику Харківського метрополітену М. Я. Безсонову[72], генеральному директору заводу «Світло шахтаря» Г. В. Висоцькому, директору Харківського заводу транспортного машинобудування імені В. О. Малишева О. В. Соїчу, директору КП «Харківкомуночиствод» і КП «Харківводоканал» І. В. Коріньку, генеральному конструктору Харківського конструкторського бюро з двигунобудування М. К. Рязанцеву, керівнику обласних будівельних підприємств С. М. Соколовському. Ще одна дошка, яку було відкрито 2011 року на території ДНПП «Комунар» (вул. Рудика, 13), увічнила пам'ять про візит на підприємство легендарного конструктора ракетно-космічної техніки С. П. Корольова, з яким завод потім підтримував тісні ділові стосунки.

Було відкрито 6 дощок на честь діячів освіти – від XVIII століття й до сьогодення. Наприклад, 2019 року у дворі будинку по вул. Римарській, 4 було відкрито меморіальну дошку, яка засвідчила: «Тут зупинявся Г. Сковорода. Його мрії про відкриття на Слобожанщині університету були втілені друзями та учнями філософа В. Каразіним та Є. Урюпіним». Дошка на будівлі Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка, відкрита 2012 року, увічнила пам'ять про бібліотекознавця, доктора педагогічних наук Л. Б. Хавкіну. На головному корпусі Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (вул. Алчевських, 29) у 2013 році було відкрито дошку на честь перших міністрів народної освіти України Г. Ф. Гринька, В. П. Затонського, О. Я. Шумського та М. О. Скрипника[73]. Також було відкрито дошки на честь ректора Харківського інституту фізкультури С. М. Філя, педагога, режисера дитячих театрів П. Л. Слоніма, вчителя, засновника фізико-математичного ліцею № 27 А. В. Століна.

11 дошок було присвячено медичним працівникам. Серед них – педіатри Ю. В. Бєлоусов і К. К. Макаренко, судовий медик М. С. Бокаріус, хірурги Ю. Ю. Вороний, А. Г. Подрєз та академік О. О. Шалімов, ортопед-травматолог О. О. Корж, кардіолог, академік Л. Т. Малая, фахівець в галузі щелепно-лицьо-

71 Буряковская, Т. Встречался ли Юлиус Фучик с харьковскими журналистами в ночном клубе? *Время*, 30 марта, 2007.

72 К 40-летию подземки. *Харьковские известия*, 15 авг., 2015.

73 В Харькове увековечат память ряда известных земляков. *Время*, 14 нояб., 2013.

вої хірургії М. Б. Фабрикант, а також головний лікар Харківської міської лікарні № 20, ліквідатор аварії на ЧАЕС М. Г. Фоміна[74] та лікар і меценат В. А. Франковський.

Здобули поширення меморіальні дошки на честь діячів мистецтва (їх нараховано 27 одиниць). Зокрема, були увічнені актори й режисери В. А. Афанасьєв, О. С. Барсегян, Л. М. Гурченко, А. В. Ефрос і В. Ф. Харитонова; композитори і музиканти В. С. Бібик, В. А. Комаренко, В. В. Крайнєв і Г. В. Мовсесян; художники Є. Н. Левін, П. Д. Мартинович, Г. І. Семирадський[75] та скульптор М. Ф. Овсянкін; літератори В. О. Мисик, Г. М. Поженян, В. Є. Свідзинський, І. Я. Франко, а також письменники-харків'яни – лауреати Національної премії України імені Т. Г. Шевченка (К. О. Гордієнко, С. Є. Сапеляк та Ю. В. Шевельов), журналісти Є. І. Каулько та С. О. Коротков[76]; фотографи і піонери кінематографії О. М. Іваницький, О. М. Мішон, Й. А. Тимченко, А. К. Федецький та Д. І. Харитонов.

Шість меморіальних дощок було встановлено на честь архітекторів, зокрема О. М. Гінзбурга, В. А. Естровича, С. М. Петрова, В. О. Реусова, С. П. Тимошенка, Ю. С. Цауне[77].

Вперше почали відкривати меморіальні дошки на честь спортсменів. Наприклад, у 2016 році по вул. Державінській, 2-б було встановлено дошку заслуженому тренеру України з греко-римської боротьби, почесному майстрові спорту СРСР В. М. Жменьку, в 2018 році – голові Харківського обласного спорткомітету В. М. Зубу і дворазовому Олімпійському чемпіону з волейболу Ю. М. Пояркову, а в 2019 році – дворазовій Олімпійській чемпіонці зі спортивної гімнастики М. К. Гороховській[78].

Також у 2016 році було увічнено релігійного діяча – митрополита Харківського і Богодухівського, який керував Харківською єпархією УПЦ, – Никодима (Руснака). Дошку на його честь було відкрито на території Свято-Покровського чоловічого монастиря по вул. Університетській, 8.

Точне датування ще 57 харківських меморіальних дощок встановити не вийшло.

Можна простежити кілька характерних рис, які були притаманні меморіальним дошкам, встановленим протягом 2000–2010-х років. Насамперед варто сказати про те, що в цей час ще більш яскраво проявилися тенденції, типові для 1990-х років, про що йшлося вище. Крім того, варто зазначити, що ці знаки комеморації, які до початку XXI століття переважно сприймали як нейтральні, надалі стали одним з маркерів ідеологічної поляризації суспільства. Процеси

[74] Бондаренко, Г. А. зі співавт. *Скрижалі історії Харкова*. Т. 2. Харків, 2020, с. 324–325.

[75] Боброва, М. І. зі співавт. *Харківський університет в образотворчому мистецтві* ..., с. 83.

[76] Чепижный, С. Харьковчане почтили память музыковеда и журналиста. *Время*, 8 апр., 2014.

[77] Ковальская, Е. На Сумской увековечили память латвийскому зодчему. *Вечерний Харьков*, 21 марта, 2015.

[78] Великой землячке посвящается. *Харьковские известия*, 14 дек., 2010.

встановлення та зняття деяких з них спричинили значний суспільний резонанс, що, зрештою, поглиблювало протистояння між контроверсійно налаштованими групами населення.

Переважна більшість дощок, в усі часи встановлених у Харкові, мала тексти, написані українською мовою; на другому місці за поширенням була російська мова. Наприклад, для об'єктів, відкритих до 2000-х років, це співвідношення становило близько 3:1 (зокрема, російською мовою був поданий переважно текст на дошках, встановлених на честь організаторів виробництва, розробників наукомістких технологій, а також учасників Другої світової війни). У XXI столітті тенденція в цілому збереглася, проте в низці випадків на дошках почав з'являтися паралельно текст мовами інших народів світу (іврит, латиська, литовська, польська мова тощо).

На деяких встановлених наприкінці XX – на початку XXI століття меморіальних дошках було вказано ініціаторів та замовників їх встановлення (Фонд Музею К. Шульженко, Харківський музей Голокосту, ХОК «Дробицький Яр» тощо). Тобто дошки почали додатково виконувати функцію інструмента самопрезентації цих та інших організацій у міському просторі. В окремих випадках як аналогічний інструмент до певної міри почало виступати і візуальне оформлення меморіальних дощок. Наприклад, на дошці в пам'ять про К. О. Іліаді, відкритій за безпосередньої участі грецької національної громади в Харкові, зображено меандр, а шрифт в інформаційному написі стилізований під еллінський. Отже, засобами візуальної виразності підкреслюється саме етнічне походження цієї жінки, а не те, що вона була лікарем за професією й учасницею Руху Опору (щоправда, це все описано у присвятному написі).

Привертає увагу, що на межі XX–XXI століть у Харкові увічнювалася пам'ять як про події та постаті давно минулих часів (XVIII–XIX століття), так і про процеси, що відбувалися в недавньому минулому. Причому часовий лаг між тим, коли відбулася подія і тим, коли вона була увічнена в меморіальній дошці, помітно скоротився. Наприклад, для Другої світової війни у середині XX століття ця різниця становила приблизно 20 років, для війни в Афганістані наприкінці XX століття – близько 15 років. Для актуальних політичних подій, що відбувалися в Україні після 2013–2014 років, він становив максимум 2 роки.

Розширилося розуміння того, хто гідний бути увічненим встановленням меморіальної дошки. Зокрема, в наш час вперше відповідні об'єкти було встановлено на честь релігійних діячів, спортсменів, фотографів та кінооператорів, архітекторів. Привертає увагу також і те, що на початку XXI століття в меморіальних дошках почали увічнювати не лише діячів світового та загальнодержавного значення (Нобелівських лауреатів, керівників держави тощо), а й діячів місцевого масштабу (депутатів міської ради, керівників місцевих підприємств та організацій і рядових співробітників).

Цікаво, що в окремих випадках у тексті дощок, крім традиційних даних (ім'я увічненої особи, дати її життя і професійні заслуги) зазначалися й особисті ха-

рактеристики. Наприклад, артист О. І. Сердюк був названий «людиною великої душі», а ректор ХАІ М. А. Масленников – «людиною кришталевої чесності».

Загалом, якщо судити за кількісним співвідношенням встановлених у Харкові меморіальних дощок, то можна стверджувати, що Харків пережив чимало трагічних та героїчних подій у роки Другої світової війни (127 дощок), він є вагомим центром розвитку науки (97) та культури (87), хоча й інші галузі виробничої та невиробничої сфери активно в ньому розвиваються і посідають гідне місце. Отже, можна зробити висновок і про «пантеон» харківських героїв.

При цьому дошки на честь жінок у кількісному відношенні значно програють «чоловічим»: у загальному масиві їхня кількість нині не перевищує 3 %. Щоправда, з кожним десятиліттям відбувається їхній приріст (наприклад, у 1990-х роках було відкрито 4 такі дошки, у 2000-х роках – 5, у 2010-х роках – 7), однак темпи цього зростання, звичайно, незіставлювані з загальною швидкістю відкриття цих знаків комеморації в цілому.

Переважна більшість харківських меморіальних дощок вирізняється високим рівнем атрактивності. Зокрема, лише 32 з них є «текстовими» (трохи більше 6 % від загального масиву). В оформленні дощок використано різні засоби художньої виразності залежно від того, на чию честь вони були встановлені. Наприклад, на дошках у пам'ять про лікарів є емблема медицини (змія з чашею). Крім того, на них іноді відтворюються графічні символи, безпосередньо пов'язані зі спеціалізацією фахівця – наприклад, на дошці кардіологу, академіку Л. Т. Малій можна побачити кардіограму.

В окремих випадках за допомогою візуального ряду автори прагнули доповнити біографічну інформацію про увічнену особу. Наприклад, на меморіальній дошці керівнику харківських підприємств водопостачання та водовідведення І. В. Коріньку можна побачити зображення четвертого енергоблока Чорнобильської АЕС та головної насосної станції Диканівських очисних споруд (м. Харків). Отже, за допомогою невербальних символів повідомляється, що І. В. Корінько брав участь у ліквідації техногенних катастроф на цих об'єктах виробничої інфраструктури.

Подекуди на меморіальних дошках можна знайти орнаменти та інші символи, що позначають національну належність увічненої особи (наприклад, уже згаданий вище меандр на дошці К. О. Іліаді). Найбільш поширені українські орнаменти, які використовують як елемент оформлення самої дошки або як деталь одягу (вишита сорочка) на портреті увічненої особи. Вони передусім трапляються на об'єктах, що увічнюють пам'ять про тих, хто безпосередньо займався вивчав і популяризував українську історію та культуру (художник М. С. Самокиш, 1962 рік; артист І. О. Мар'яненко, 1969 рік; композитор П. Д. Гайдамака, 1980-ті роки (?); музикант і письменник Г. М. Хоткевич, 1991 рік; історик Д. І. Яворницький, 2005 рік; письменник і громадський діяч І. Я. Франко, 2011 рік тощо), рідше – політичних діячів (В. М. Чорновіл, 2002 рік).

З топографічного погляду особові меморіальні дошки в Харкові представлено нерівномірно. В деяких районах (історичних, а не адміністративних) немає жодного такого знаку комеморації – передусім це місцевості з переважно одноповерховою приватною забудовою (Тюринка, Журавлівка, Немишля тощо).

Переважну більшість меморіальних дощок сконцентровано в центрі міста, а в «спальних районах» вони поодинокі. З одного боку, це визначається специфікою розвитку інфраструктури великих міст, де розташована більшість адміністративних будівель, закладів науки, освіти, культури, а також престижна житлова забудова сконцентрована саме в центрі. З другого боку, як показує практика, замовники меморіальних дощок у тих випадках, коли є можливість вибору місця її встановлення (наприклад, у центрі міста, де людина працювала, або у спальному районі, де вона мешкала), частіше обирають саме центральні локації. При цьому замовники враховують комплекс чинників: від стратегії «охоплення аудиторії» (у центрі міста дошку побачить значно більше місцевих мешканців та приїжджих людей, ніж на околиці) до естетичних (на панельній п'ятиповерхівці ошатна меморіальна дошка виглядатиме не так виграшно, як на старовинній будівлі в середмісті) та суто практичних міркувань (у віддаленому районі збереженість дошки, а надто такої, що виконана з цінного металу, забезпечити складніше, ніж у центрі).

У «спальних районах» Харкова (Салтівка, Холодна Гора, Нові Будинки, ХТЗ, Павлове Поле, Олексіївка тощо) в основному представлено меморіальні дошки на честь місцевих мешканців, які брали участь у Другій світовій війні або загинули під час інших військових конфліктів – зокрема у війні в Афганістані або в ході АТО–ООС на Сході України. Звичайно, подекуди трапляються й інші випадки: як, наприклад, дошка актрисі В. Ф. Харитоновій на будинку по вул. Волонтерській, 56 (Холодна Гора), де вона мешкала, але вони виглядають радше винятком з правил.

Водночас у цих же більш або менш віддалених районах меморіальні дошки встановлюються на території розташованих тут підприємств, наукових інститутів, лікарень, спортивних установ та інших закладів виробничої і невиробничої сфери. І до певної міри саме вони визначають мікрорівневу специфіку «пантеонів» місцевих героїв. Що стосується центральної частини Харкова, топографічна поширеність особових меморіальних дощок тут більшою мірою підпорядкована логіці історичного розвитку міста. Зокрема, у найстарішій частині міста (вулиці Університетська, Римарська тощо) встановлено дошки на честь діячів кінця XVIII – початку XIX століть (Г. С. Сковороди, В. Н. Каразіна, Є. Є. Урюпіна тощо). Цей же район, а також початкова частина вулиць Сумської і Пушкінської, Полтавського Шляху і прилеглі до них вулиці, забудова яких продовжувалася у XIX – на початку XX століть, більшою мірою стали місцем увічнення діячів відповідного періоду. Переважно це були представники університетської науки, освіти, культури, громадські діячі (серед них – хірург А. Г. Подрєз, мовознавець О. О. Потебня, співак Ф. І. Шаляпін, кінопідприємець Д. І. Харитонов, фотограф О. М. Іваницький, піонер повітроплавання Л. М. Маціевич тощо). При цьому «місцями пам'яті» тут виступа-

ють не лише будівлі, де ці та інші діячі жили, навчалися або працювали, а й заклади, які вони відвідували епізодично (наприклад, з гастролями).

Розвиток Харкова протягом першої половини XX століття, який особливо активно продовжився в північному напрямку (дальня частина вулиць Сумської і Пушкінської, майдан Свободи і район за Держпромом тощо) визначив список тих осіб, життя яких було пов'язане з цими районами й імена яких пізніше були тут увічнені. Серед них були радянські політичні, партійні та військові керівники (В. К. Блюхер та ін.), але більшою мірою – інженерно-технічні працівники (М. І. Кошкін, К. Ф. Челпан та ін.), представники творчої інтелігенції (Остап Вишня і Василь Чечвянський, мешканці будинку «Слово» та ін.). У другій половині XX і на початку XXI століть у цих же районах продовжували жити і працювати (що й відбилося у спектрі встановлених тут меморіальних дощок) як знані діячі літератури, культури і мистецтва – С. Ф. Бєсєдін, М. В. Кармінський, А. М. Константинопольський, Б. О. Чичибабін та ін., так і науковці – І. М. Буланкін, Б. І. Вєркін, І. Є. Островський, О. В. Погорєлов тощо.

Також варто зауважити, що розміщені в центрі Харкова громадські заклади (передусім освітні й наукові установи, дещо меншою мірою заклади культури), так само як й організації, розташовані «на периферії» міста, виступають відчутними «центрами тяжіння», на території яких сконцентровано значну кількість меморіальних дощок. При цьому велику частину з них було встановлено у перші два десятиліття XXI століття. Можна припустити, що ця тенденція є одним з виявів характерної для більшості міст сучасної України боротьби за символічний капітал.

Олег Журба

КОНСТРУЮВАННЯ МІСЬКОГО ПАНТЕОНУ В ПІЗНЬОРАДЯНСЬКИХ ПУТІВНИКАХ ПО ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Виникнення запиту на саморепрезентацію міського соціуму як самоцінного суб'єкта громадського життя, як правило, відбувається значно пізніше надання місту правового статусу та визначення його місця в адміністративно-територіальних структурах та ієрархіях. Це дещо нагадує процес становлення особистісного самоусвідомлення, яке завершується в доволі зрілому віці й означає підготовленість людини до саморефлексії і відповідальності перед собою та оточенням. Якщо на персональному рівні це найяскравіше виявляється в писанні щоденників, у сповідальному листуванні та автобіографізації художньої творчості[79], то на рівні «дорослішання» громади – у формуванні міської історії, турботі про «наші» міфи та «наших» героїв, про специфічні місця пам'яті, виникненні та виявлення почуття регіонального патріотизму, в усвідомленій конкуренції з іншими. У концентрованому вигляді всі ці параметри виявляються

[79] Зорин, А. Л. *Появление героя: из истории русской эмоциональной культуры конца XVIII – начала XIX века*. Москва, 2016, 568 с.

в такому специфічному виді літератури, як міський путівник, що покликаний репрезентувати місто як у навколишньому світі, так і перед самим собою. Безумовно, для появи цього способу самоосмислення недостатньо мати лише довгу історію (путівники по Києву, зрештою, з'явилися майже тоді, коли й харківські чи одеські). Для цього необхідно формування низки обставин, властивих модерному соціуму з певним рівнем розвитку комунікацій, грамотності населення, його достатньо високою не лише виробничою, але й пізнавальною мобільністю, становленням туристичної інфраструктури, поширенням у стандартах міського життя екскурсійного мандрування як їх невід'ємної складової[80].

Саме тому, що уважний погляд на путівники відкриває нові можливості в постановці й дослідженні багатьох питань на міждисциплінарних перехрестях сучасної гуманітаристики, останнім часом накопичився вже доволі значний масив літератури, де вони ставали предметом спеціального розгляду[81]. Досліджувався процес виникнення і трансформації путівників в європейській і вітчизняній культурі, класифікація, функції і призначення такого роду літератури, її інформаційний потенціал у вивченні регіонів, історії туризму, міської історії[82]. Путівники вже були в центрі уваги авторів історико-бібліографічних, краєзнавчих, джерелознавчих досліджень[83]. Вони ставали навіть предметом дисертаційних праць[84].

[80] Архіпова, Т. А. «Листівки мандрівника останнього року XIX ст.», *Дніпропетровський історико-археографічний збірник,* під ред. О. Журби. Дніпропетровськ, вип. 3, 2009, с. 562–586.

[81] Шенк, Ф. Б. «Репрезентации пространства и ментальные карты», Шенк, Ф.Б. *Поезд в современность. Мобильность и социальное пространство России в век железных дорог*. Москва, 2016, с. 183–231.

[82] Руцинская, И. И. «Путеводитель как инструмент конструирования региональных достопримечательностей (вторая половина XIX – начало XX в.)». *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация,* № 1, 2011, с. 74–93; № 2, 53–64; Розанова, Ю. Н. «Путеводитель как жанр туристического дискурса: диахронический аспект». *Историческая и социально-образовательная мысль,* № 5, 2014, с. 281–285; Савчук, Н. «Спеціалізовані видання у путівниковому дискурсі Києва кінця XIX – початку XX ст.», *Краєзнавство*, № 3–4, 2017, с. 83–92. Диса, К. Л. «Образ модерного міста в путівниках по Києву межі XIX –XX ст.», *Живучи в модерному місті: Київ кінця XIX – середини XX ст.* Київ, 2016, с. 82–95; Диса, К. Л. «Путівник як дзеркало смаку: естетичні судження на сторінках київських путівників зламу XIX – XX ст.», *Наукові записки НаУКМА*, т. 197, 2017, с. 47–59.

[83] Иерусалимская, М. Ю. «Путеводители и справочные издания середины XIX – начала XX вв. как источник по истории культуры Верхнего Поволжья». *Современные проблемы сервиса и туризма,* № 2, 2011, с. 9–14; Мовна, М. «Путівники Львова міжвоєнного періоду (1919–1939): сучасна історична візія», *Народознавчі зошити*, № 1, 2011, с. 155–167; Мовна, М. «Путівниковий дискурс Львова епохи Габсбургів (1772–1918)». *Народознавчі зошити*, № 1, 2012, с. 70–81; Мовна, М. «Сучасні путівники Львовом: типологія і зміст». *Народознавчі зошити*, № 1, 2013, с. 133–141; Мовна, М. *Путівники Львовом (друга половина XIX – початок XXI ст.): історико-бібліографічне дослідження*. Львів, 2013. 604 с.; Тарасенко, А. И. «Источниковедческое изучение и классификация путеводителей», *Архівознавство, археографія, джерелознавство*, вип. 5. 2002, с. 260–271.

[84] Крапліна, Л. О. *Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.)*: автореф. дис. канд. культурології. Київ, 2010, 19 с.;

У цьому плані серед українських міст найбільше й цілком заслужено пощастило Києву і Львову. Причому, якщо в роботах К. Диси київські путівники ставали інструментом розгляду способів формування образу міста та естетичних смаків його мешканців на межі XIX–XX століть, то для М. Мовної путівники по Львову – цілком самодостатнє культурне явище, предмет прискіпливого історико-бібліографічного дослідження в довгій протяжності кінця XVIII – початку XXI століття.

Наукове опрацювання путівників по Катеринославу-Дніпропетровську-Дніпру з дослідницькою метою тільки-но розпочинається і має свої характерні особливості. Насамперед зазначимо, що путівники по місту почали з'являтися доволі пізно. Виявлено загалом 11 видань, опублікованих з 1959 по 1985 роки, предметом репрезентації яких є місто Дніпропетровськ загалом[85]. Причому лише сім із них ідентифікуються як путівники, довідники-путівники, стислі путівники. Інші, загалом відповідаючи вимогам до такої літератури, представляють собою огляди «вулиць і площ», «пам'ятних та визначних місць», «обласного центру» загалом. Наявність такої кількості путівників на відносно короткому часовому відрізку дозволяє говорити про становлення регіональної традиції саморепрезентації, що остаточно складалася лише в пізній радянський час, а також про вибуховий запит на туристичну та пізнавальну привабливість великого міста.

Водночас варто відзначити, що першим виданням такого роду став катеринославсько-харківський ілюстрований путівник 1905 року, що був репринтно відтворений на початку нашого століття[86] і який досі не розглядали в науковій літературі. Випуск подвійного путівника (бо в ньому йдеться не лише про Катеринослав, а й про Харків) – рідкісне явище. Проте обидва зазначені міста, як уважали сучасники, не були багаті на історичні, релігійні, архітектурні або рекреаційні достопам'ятності. А тому, як можна припустити, саме ця обставина й змусила ініціаторів проєкту взятися за підготовку оригінального путівника, який і відкривав традицію їх публікації у близьких за своїм індустріальним характером містах.

Особливістю дніпропетровських путівників була їх цільова аудиторія. Рекламний характер текстів, властивий путівникам, був зорієнтований лише на «внутрішню» аудиторію, тобто власне на мешканців самого міста (на «своїх») та на їх радянських співвітчизників («чужих-своїх»). Офіційний статус закритого міста не передбачав відвідування Дніпропетровська іноземцями. Це накладало на зміст, структуру, авторську стратегію, стилістику серйозні зовнішні та внутрішні обмеження. Наприклад, величезні території Південного машинобудівного заводу, Конструкторського бюро «Південне» та низки інших дніпропетровських підприємств, пов'язаних із ракетно-космічною галуззю не були навіть позначені на картах. Зрозуміло, що вони не могли бути включені й до міських туристичних маршрутів.

Руцинская, И. И. *Образы российских регионов в культурном пространстве России второй половины XIX – начала XX в.*: автореф. дисс. докт. культурологии. Москва, 2012, 45 с.

[85] Див. додаток.

[86] *Иллюстрированный путеводитель «Екатеринослав и Харьков»*. Харьков, 2007, 148 с. [репринт издания 1905 г.].

Попередниками радянських путівників можна вважати численні інформаційно-довідкові публікації другої половини XIX – початку XX століття. Проблемно-тематична еволюція цих видань на місцевому рівні розпочалася від ретельного, але занадто суворого офіційного огляду суто адміністративних структур губернії та їхнього штатного розпису в покажчику 1860 року[87] і завершилася демонстрацією широких виробничих, освітніх, духовно-культурних, торгівельних, міжнародних, рекреаційних можливостей регіону в довідниках, що з'явилися напередодні Першої світової війни і могли би претендувати на статус своєрідних регіональних та міських енциклопедій[88].

Широкий проблемний засяг, великий і насичений довідковий потенціал, наявність візуальних, статистичних, аналітичних матеріалів, – усе це й досі робить катеринославські інформаційно-довідкові видання цінним джерелом для постановки різноманітних і важливих дослідницьких проблем. Причому інформаційна вартість цих видань значною мірою була зумовлена унікальним місцем Катеринослава в соціально-економічних та суспільно-політичних процесах, що визначали розвиток не лише регіону, але й Російської імперії в цілому. Саме тому матеріали цих видань широко залучали до наукового обігу, зокрема як джерельну основу для вивчення міського середовища, розвитку регіональної історичної науки, духовно-культурного життя[89]. Проте нерідко це відбувається цілком утилітарно, а самі інформаційно-довідкові видання як самодостатнє культурне явище лише починають викликати дослідницький інтерес[90].

До середини 1980-х років за умов ембріонального рівня наукового розроблення проблем історії Катеринослава та Південної України XVIII – середини XX століття в цілому, дореволюційні інформаційно-довідкові видання ставали одним з основних джерел для укладання радянських путівників і справили на їх інформаційне наповнення значний вплив. Зрозуміло, що в ідейному і проблем-

[87] *Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 г. Адрес календар лиц, служащих в губернии*. Екатеринослав, 1860, 91, 25, VI с.

[88] *Справочная книга «Весь Екатеринослав»*. Екатернослав, 1913, [3] 63, XIII, 302, XXVIII, 6, [4] с.

[89] Утешева, Г. В. «Культурно-духовная жизнь Катеринослава конца XIX – начала XX века на страницах справочно-статистических изданий города». У зб.: *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*, вип. 2, 2001, с. 416–429; Абросимова, С. В. «Історія Катеринослава на сторінках видань губернського статистичного комітету», *Грані*, № 3, 2001, с. 9–12; Леонова, О. В. «Історичні сюжети на сторінках довідково-статистичних видань Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст.», *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*, вип.16, 2008, с. 228–235.

[90] Сільванович, С. Б. «Інформаційні можливості регіональних довідників у дослідженні проблеми саморепрезентації Катеринослава у другій половині XIX – початку XX ст.», *IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання: тези доповідей*. Дніпро, 2020, с. 152–165.

но-тематичному аспектах вирішальну роль у цей час відігравала марксистсько-ленінська ідеологія та примхливі розвороти внутрішньополітичної ситуації в Радянській Україні та СРСР загалом. Звичайно, що зміст, обсяг, способи представлення інформації, науковий рівень та літературне оформлення відчутно залежали від підготовленості авторського складу путівників, серед якого домінували професійні історики-музейники. Авторами були також викладачі вишів, письменники, краєзнавці, журналісти, фотографи.

Написання путівників виявилося справою переважно колективною: з 11 видань абсолютна більшість (9) укладені у співавторстві (від двох до чотирьох осіб). Серед авторів заслужену першість мали багаторічний директор Дніпропетровського історичного музею ім. Д. Яворницького А. Ватченко та її заступник Г. Шевченко (кожний узяв участь у підготовці 7 публікацій). Саме під їхнім керівництвом Історичний музей у 1960–1970-х роках став визнаним осередком популяризації історії регіону, зокрема й завдяки потужній та регулярній роботи над укладанням міських путівників. Загалом з 1966 по 1979 роки колективи музейників опубліковували 8 таких видань (№ № 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10) загальним обсягом у 1 752 сторінки та накладом 275 тис. примірників. Причому, якщо наклад путівника 1966 року був 4 000, то в ювілейному для міста 1976 році, коли Дніпропетровськ урочисто і бурхливо святкував своє 200-річчя, а також у 1979 році, вони з'явилися у нечуваних ані до, ані після обсягах – відповідно 75 та 50 тисяч примірників.

Разом же всі враховані путівники за 26 років нагромадили наклад у 380 тисяч. Цікаві як такі, названі цифри яскраво ілюструють зростання потужностей місцевого книгодрукування, публічного запиту на історичне знання, турботу влади про «правильне» масове сприйняття регіонального минулого, про готовність позиціонувати Дніпропетровськ як значущий туристичний та історико-культурний об'єкт.

Путівниковий вибух кінця 50 – середини 80-х років XX століття продемонстрував, що двічі зруйнований і чотири рази протягом XX століття перезаселений Катеринослав-Дніпропетровськ вкотре розпочав формувати свою нову автобіографію, своє парадне обличчя, яке було би не соромно демонструвати назовні. Автори дніпропетровських путівників активно включилися до творення нової міської історичної культури як важливого сегмента духовно-культурного ландшафту міського середовища[91]. Тут їм належала особлива місія синтезування міської історії. Справа в тому, що, попри те, що історичний факультет Катеринославського університету був створений ще 1918 року, його історія, неодноразово перервана численними реорганізаціями та війною, фактично розпочалася лише 1972 року[92]. А тому і кадровий потенціал, і наукові пріоритети дозволили університетським історикам звернутися до минулого рідного міста лише наприкінці 1980-х років, а перший результат наукового осмислення історії Катеринослава-Дніпропетровська з'явився лише 2002 року. До цього ж часу картини цілісної історії міста набували або белетризованих форм (у чудовій книжці М. Шатрова «Город на трех холмах»[93]), або вигляду путівників. Їх автори, за відсутності науково обґрунтованих праць, окрім дореволюційних інформаційно-довідкових видань, преси, міських переказів та нечисленних спогадів, змушені були спиратися на результати краєзнавчої та журналістської роботи, які того часу активно друкували в засобах масової інформації, до яких, разом із досить розгалуженою і популярною місцевою періодикою з кінця 1950-х років долучається й телебачення.

Випуск майже всіх путівників відбувався за місцевою ініціативою і був реалізований у місцевих друкарнях та видавництвах. Перший з'явився 1959 року в «Дніпропетровському книжковому видавництві», решта – у «Проміні». Лише один текст став частиною загальноукраїнського проєкту і був опублікований 1966 року в серії «Обласні міста України», яка виходила в республіканському видавництві «Мистецтво». Поява цього серійного видання одночасно із підготовкою монументальної «Історії міст і сіл України» означала офіційну підтримку популярних історичних проєктів на високому рівні і ставала важливим стимулом для якісних зрушень у вивченні місцевої та регіональної історії України, формуванні краєзнавчого та дослідницького середовища, актуалізації завдань публічної історії, до чого органічно вписувалися і зусилля з підготовки дніпропетровських путівників.

Ситуація щодо мовного режиму та його динаміки засвідчує загалом двомовний характер комплексу цих видань, але з тенденцією збільшення частки російської мови. Із загального обсягу українською було надруковано 4 книжки накладом 86 тисяч примірників, а російською – 7 (кількістю 294 тисячі примірників). Причому всі чотири україномовні видання припадають на 1959–1967 роки, а з 1969 року публікації виходили лише російською.

Динамічними за чверть століття виявилися й зображувальні стратегії путівників, які лише нещодавно стали предметом дослідницької уваги[94]. Вони можуть бути зрозумілі крізь оптику візуальної історії, потенціал якої зорієнтований на спробу осмислити культурний світ крізь призму його візуальної культури[95].

Безумовно, одним з важливих інструментів саморепрезентації міста є демонстрація людського потенціалу, внаслідок чого відбувалося формування міського «пантеону», тобто такого ієрархізованого набору персонажів, що, за задумом укладачів, здатен яскраво і переконливо формувати актуальний колек-

[91] Журба, О. І. «Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону», *Харківський історіографічний збірник*, вип. 15, 2016, с. 163–173.

[92] *Історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (1918 – 2018)*, під ред. С. І. Світленка. Дніпро, 2020, 444 с.

[93] До речі, М. Шатров став також автором одного з міських путівників (№ 6).

[94] Журба, О. І. «Міські путівники пізнього радянського часу та візуальна саморепрезентація Дніпропетровська», *IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання, присвячені 160-річчю від дня народження академіка Д. І. Яворницького*. Дніпро, 2020, с. 55–158.

[95] Вишленкова, Е. А. *Визуальное народоведение империи, или «увидеть русского дано не каждому»*. Москва, 2011, с. 10.

тивний портрет міста. Тому йдеться не лише про окремі постаті, які неодноразово згадуються на сторінках путівників або щодо яких застосовується глорифікаційна лексика, але про соціальні, класові, національні, професійні пріоритети в демонстрації місцевих героїв протягом останньої радянської чверті століття. Окрім того, через наявність у кожному путівнику не лише інформації, що представляє сучасне місто, але й історичних екскурсів, путівники, зорієнтовані на широку внутрішню аудиторію, мають значний потенціал щодо постановки і дослідження проблем формування історичної культури міського соціуму.

Здійснюючи підрахунки, я свідомо ігнорував «масовку», тобто списки сотень революціонерів, простих героїв, учасників і жертв революції, Громадянської та Великої Вітчизняної війн, передовиків виробництва, раціоналізаторів, будівельників, архітекторів, акторів і режисерів місцевих театрів, місцевих підприємців.

Як така саморепрезентація міста через масове представництво широких верств населення як міських героїв вирішує, на мій погляд, кілька важливих завдань, пов'язаних зі специфікою радянського способу формування регіональної міської ідентичності. Через такий прийом читачам було значно ефективніше ототожнювати себе з народними героями, відчувати власну причетність до славних сторінок історії міста. У такий спосіб формувалося уявлення про місто та його успіхи не лише як результат зусиль видатних діячів, але й маси простих працьовитих людей, на яких варто рівнятися, а також переконливо обґрунтовувалися поширені метафори, які утворювали метафорику радянського Дніпропетровська: «місто-трудівник», «нескорене місто», «місто революційних традицій».

Попри таку масовізацію міського пантеону, в пізньорадянських путівниках яскраво відображені механізми й результати селекції знакових для історії міста осіб, а також еволюція уявлень про них не лише у свідомості укладачів, але й значної частини дніпропетровців. Для виявлення цієї динаміки підрахунки здійснювали вибірково, що зумовлено, зокрема, й тим, що 8 з 11 видань створені одними й тими самими авторами – співробітниками історичного музею, – а ще в одному путівнику вони були рецензентами. Окрім персонального обліку, враховувалися також соціальні параметри персоналій та їхнє емоційно-метафоричне забарвлення в текстах.

Серед соціальних характеристик виділялися такі: державний діяч (дд), революціонер, радянський державний та військовий діяч до 1941 року (р), військовий (в), науковець та освітянин (но), представник вільних професій (вп), робітник (р), службовець (с), інженер (і), підприємець (п), обиватель (о), партизан, підпільник (пп). Зрозуміло, ці маркери доволі еластичні, значною мірою вони не є ані самоназвами, ані означеннями авторів текстів. Вони нав'язані логікою дослідження, бо надають змогу виявити та систематизувати пріоритети самоідентифікації міста пізньорадянської доби.

Метафорична лінійка, через її менше різноманіття, навпаки, вирізняється своєю автентичністю, тобто її створили саме автори путівників, вона являє собою

своєрідну шкалу оцінювання персонажів оповіді: геніальний (г), видатний (ви), великий (ве), відомий (ві), відважний (від), прославлений (пр), талановитий (т), відданий справі (від), незламний (нез), активний (а). Окрім того, зауважу, що не враховувалися згадки про іменні топоніми та підприємства та установи, названі іменами.

Створення образу міських героїв у путівниках по Дніпропетровську стартувало в другій половині 1950-х років (далі видання зазначені під тими номерами, за якими вони подані в додатку). З першого такого путівника[96], що вийшов 1959 року (№1) розпочався пошук нових форм саморепрезентації міста. Особливе значення надавалося історичному нарису та розділам, спеціально націленим на представлення знакових персонажів: «Видатні діячі партії і Радянської влади в Дніпропетровську»[97], «Славні імена», «Визначні місця Дніпропетровська». У загальному обсязі путівника (296 с.) вони займають 48 % (142 с.).

«Історичний нарис» розпочинався подіями доби неоліту. Заснування Катеринослава укладачі, за дореволюційною традицією, відносили до 1787 року. Історія міста в цілому була розподілена відповідно до періодизації історії СРСР на 5 періодів: перший – до 1861 року; другий – до Жовтневої революції 1917 року; третій (у виділенні якого укладачі виявили міську специфіку) – до перейменування міста на Дніпропетровськ 1926 року; четвертий – до 1941 року; п'ятий – до кінця 1950-х років.

У нарисі історії наведено імена 50 осіб. Серед них абсолютним колективним лідером стала фігура «революціонера» (17 імен). Деякі з представників цієї групи можуть бути ідентифіковані також і як державні діячі, і як військові. Майже всі ці імена вже на кінець 1950-х років були офіційно наявні в міському ландшафті. Серед них за кількістю згадок вибудувалася досить очікувана ієрархія: В. Ленін (12), Г. Петровський (12), В. Аверін (8), І. Бабушкін (6), Е. Квірінг (6), С. Гопнер (3), по два рази названі С. Орджонікідзе, П. Воронцов, В. Клочко, К. Ворошилов. Цікаво відзначити, що, попри тотальну перевагу більшовиків-революціонерів, партійних функціонерів, радянських військових та державних діячів, які вивершувалися над десятками імен рядових городян, щодо них укладачі були надзвичайно скупі на емоційні характеристики. Серед революціонерів навіть до імені В. Леніна не знайшлося величного епітета, лише І. Бабушкін названий талановитим діячем, а імен лідерів партії та Радянської держави І. Сталіна та М. Хрущова не згадано взагалі.

Жодної емоційної оцінки не дісталося також «військовим» (13 імен), окрім яскраво негативних характеристик отамана Григор'єва (1; «банда») та А. Денікіна (3; «граб-армія»), разом з якими у схожому контексті згадувалися імена Н. Махна (3)

[96] Путівник 1959 року вийшов друком як друге, виправлене та доповнене видання. Перше стало такою бібліографічною рідкістю, що знайти його не вийшло. Інформацію про існування першого видання 1956 року надав М. Е. Кавун, у бібліотеці якого зберігається цей рідкісний екземпляр.

[97] Зверну увагу, що розділ, який спеціально присвячений партійно-радянським діячам, після випуску 1959 року більше жодного разу не повторювався.

та П. Врангеля (1). Військові, на відміну від революціонерів, які компактно «розмістилися» наприкінці XIX – на початку XX століття, присутні в усій міській історії: від князів Святослава (1) та Володимира (1) до підпільників та партійних лідерів часів нацистської окупації М. Сташкова (3) та Ю. Савченка (4). Особливо відзначу активну присутність у ранній історії міста запорозьких старшин, діяльність яких, як і роль Запорозької Січі в цілому, укладачі путівника оцінювали цілком позитивно. Відважним отаманом названий І. Сулима (2), а талановитим вояком І. Сірко (2). Окрім них, по одному разу згадані Б. Хмельницький, М. Корж та І. Глоба. Дещо незвичною виявилася оцінка Запоріжжя в цілому як місця «рятунку від гноблення феодалів та росіян», що, як здається, можна пояснити або неуважністю редактора, або тим національним піднесенням, що було спричинено знаменитими «Тезами до 300-річчя Возз'єднання України з Росією».

Третьою категорією виявилися «державні діячі», які щільно «розташувалися» в двох перших, дореволюційних розділах (10). А тому через переважно імперську належність епітетів їм не дісталося. Лідерами тут стали засновники міста – Г. Потьомкін (4) та Катерина II (2), а також княгиня Ольга (2), постать якої разом із князями Володимиром та Святославом пов'язувала історію міста з давньоруською добою. Серед місцевих урядників був названий лише губернатор А. Фабр (1), а міські керівники Катеринослава-Дніпропетровська були проігноровані взагалі.

Четвертою значущою групою в колективному портреті міста стали «особи вільних професій», до яких були віднесені письменники, художники, архітектори (7). Саме до них укладачі виявилися найщедрішими на оціночні характеристики: геніальним був названий О. Пушкін (4), а всі інші – видатними: В. Белінський (4), І. Старов (2), В. Стасов (1), А. Захаров (1), І. Айвазовський (1), М. Щєпкін (1).

Найменшою групою в нарисі міської історії представлені діячі науки і освіти (3): професор М. Пирогов, академіки О. Терпигорєв та В. Маковський.

Виявлені персонологічні пріоритети укладачів нарису історії Катеринослава-Дніпропетровська 1959 року виглядатимуть за формулою: р – 17; в –13, дд – 10; вп – 7; но – 3. Таке співвідношення в цілому зберігалося і в наступних 8 розділах, побудованих як репрезентація різних галузей сучасного міського життя (підприємства, культура, навчальні заклади, спорт, театри, музеї тощо). Із 48 імен: вп – 19; р – 13; дд – 3; но – 8; в – 3; п – 1, де на полюсах є представники вільних професій та підприємець.

Прагнення презентувати місто як носія революційних традицій та зосередження творчих діячів реалізувалося у двох спеціальних розділах – «Видатні діячі партії і Радянської держави в Дніпропетровську»[98] (24), та «Славні імена» (12), де представлені тільки діячі науки, художники та письменники, так чи так пов'язані з містом. Причому в обох виключно персонологічних розділах укладачі повністю компенсували своє занадто стримане ставлення до міських героїв, позначене ними в нарисі міської історії. Всі партійно-радянські діячі, окрім трьох (М. Будьоний, М. Калінін, Т. Бондарев), названі видатними (15), або (по 1 разу) відомими, талановитими, незламними, славними, легендарними, активними. Причому активна фаза діяльність всіх із них без винятку припадала на кінець XIX – 30-ті роки XX століття. У «Славних іменах», де також немає сучасних діячів, лише академік О. Терпигорєв та критик В. Бєлінський представлені без оціночних характеристик. Великим визнаний лише В. Докучаєв, видатними – 5 осіб, відомим – Д. Яворницький, талановитим – В. Маяковський та геніальним – О. Пушкін.

[98] Розділ під такою назвою більше не повторювався у наступних путівниках. Партійні і державні діячі «розчинялися» у розповідях про історію міста або в тематичних блоках.

Останній розділ путівника 1959 року був присвячений визначним місцям Дніпропетровська і закріплював виявлену тенденцію до конструювання революційного образу міста. З 25 об'єктів (будівлі, пам'ятники, вулиці, площі) лише 5 не викликають революційного або військово-патріотичного піднесення (Комсомольський острів, пов'язаний не так із комсомолом, як з міською легендою про візит княгині Ольги, перша міська фабрика – найстаріша кам'яна будівля, Кафедральний собор, Севастопольський парк та пам'ятник О. Пушкіну). Всі інші об'єкти пов'язані з діяльністю більшовицької партії на початку XX століття, революційними подіями 1905–1907 та 1917–1920 років. Лише два бронзові бюсти встановлено на честь подвигів в роки Великої Вітчизняної війни (далі ВВВ) дніпропетровців-двічі Героїв Радянського Союзу.

Наступний путівник (№ 3) створив 1966 року той самий колектив авторів на основі попереднього видання (№ 1), а тому він мало чим відрізнявся змістовно. Цей путівник був трохи менший за обсягом і форматом, але зберіг попередні принципи організації матеріалу (історичний нарис та статті сформовані за критерієм галузевого представлення міського простору). Проте все ж таки відбулася певна трансформація: остаточно «розчинився» сюжет про видатних партійно-радянських керівників, не було представлено інформацію про адміністративні органи та підприємства міста. Водночас з'явилися розділи про міське телебачення та пам'ятники. Важливо відзначити, що ця книжка розпочинала лінійку російськомовних видань путівників по Дніпропетровську.

Обидва персонологічні розділи з № 1 були замінені статтею «В граните и металле», де коло осіб звужувалося лише до тих, чиї імена були увічнені в пам'ятниках та міській топоніміці, що дещо знижувало персонологічну проблематику завдяки насамперед надлишкової присутності «видатних діячів партії та Радянської держави». Водночас розділ «Памятные места» майже копіював відповідний розділ № 1 з його революційно-патріотичним пафосом. А тому в ієрархії дніпропетровського пантеону зразка 1966 року якісних змін не відбулося. Прирощення героїв, що сталося за 7 років, пов'язане із відзначенням 20-річчя від дня завершення ВВВ та відповідними комеморативними заходами, які засвідчували поступову трансформацію цієї глобальної події з живої пам'яті

у сферу історичної політики. Це яскраво відбилося на сторінках розділу «В граните и металле», де з 16 статей абсолютно домінують присвячені цьому ювілею бюсти, пам'ятники, обеліски, алеї, сквери (12). Більшість з них були відкриті 1965 року й значно поповнили міський пантеон героями ВВВ, витісняючи в такий спосіб на нижчі ієрархічні щаблі міської історичної культури діячів кінця XIX – перших десятиліть XX століття. Серед об'єктів комеморації цього часу згаданий лише «величний пам'ятник В. Леніну».

Дореволюційну добу в цьому розділі представляв іще дореволюційний бюст О. Пушкіна, до якого 1959 року, немовби врівноважуючи національні культурні баланси, додалися бюст М. Гоголя та грандіозний пам'ятник Т. Шевченку. Знаменно, що укладачі виявилися і тут досить стриманими в оціночних характеристиках, надаючи їх («великий») лише діячам культури та В. Леніну.

Наступного 1967 року вийшов іще один путівник (№ 4), який засвідчив подальші пошуки нових форм саморепрезентації Дніпропетровська. За істотно скороченого історичного екскурсу до 10 сторінок, основним критерієм саморепрезентації міста стали його вулиці та площі, назви яких перетворилися на заголовки кожної з 35-ти статей путівника. Автори спеціально підкреслювали, що «обрали незначну кількість найголовніших вуличних магістралей, минуле і сучасне яких особливо красномовне і багатозначне» (№ 4, с. 6). Доцільність такого вибору, вочевидь, була зумовлена й тим, що абсолютна більшість цих вулиць розташовувалася в центральній частині, що дозволило охопити ранню історію міста. Проте назви обраних серед сотень топонімічних об'єктів вулиць і площ яскраво репрезентували саме радянську героїку: іменами революціонерів і радянських діячів було названо 16 топонімічних об'єктів; революційних подій і радянських інституцій – 6.

Вулиць на честь письменників виявилося тільки 4 (О. Пушкін, М. Гоголь, Т. Шевченко, В. Короленко), на честь героїв ВВВ – лише 2, назв без ідеологічного навантаження – 4 (Набережна, Філософська, Фабрика, Ленінградська).

Параметри сформованого 1967 року міського пантеону дозволяють стверджувати, що трансформація структури путівника була невипадковою. Вона дозволила істотно змістити акценти в конструювання обличчя міста. Серед врахованих 77 імен: р – 18; дд – 7; в – 13; вп – 22; но – 10; п – 1; і – 1, пп – 3; о – 2. Кількість «революціонерів» разом з військовими до 1941 року та підпільниками (26) істотно поступилася «особам вільних професій», діячам науки, освіти та представникам інших професійних й соціальних категорій (51). Причому, як і в попередніх виданнях, автори дуже стримано характеризували своїх героїв, серед яких лише В. Ленін та О. Пушкін названі геніальними.

Іменний список лідерів ієрархії в міському пантеоні 1967 року виглядав так (враховано більше 3 згадок): В. І. Ленін – 23; І. Бабушкін – 17; Катерина II – 6; О. Суворов – 6; О. Пушкін – 4; О. Ган – 5; М. Столяров – 5; Т. Шевченко – 4; С. Гопнер – 4; А. Достоєвський – 4; Ф. Дзержинський – 4; М. Цхакая – 4; І. Лалаянц – 4; Ю. Савченко – 3; Г. Петровський – 3; губернатор В. Каховський – 3.

Серед них за частотою нагадувань, безумовно, перемагають «революціонери» та герої ВВВ.

Проте названі по 1–2 рази діячі яскраво репрезентують саме міський інтелектуальний простір (академіки О. Терпигорєв, О. Дінник, Л. Писаржевський, О. Чекмарьов, К. Стародубов, П. Ширшов, Д. Яворницький, письменники, співаки, архітектори І. Паторжинський, А. Красносельський, М. Світлов, М. Голодний), що додавало якісно нових барв у стратегію саморепрезентації.

Уперше як чинник розвитку міського простору з'явилися згадки про діяльність конкретних місцевих підприємців та поміщиків. До нюансів міської інтелектуальної ситуації 1967 року варто віднести також надзвичайно часті, порівняно з попередніми та майбутніми путівниками, згадки Катерини II, про яку автори наважилися сказати як про ініціаторку та засновницю міста, а також повну відсутність імен тогочасних керівників СРСР та УРСР (епіграфом до путівника обрана беззмістовна цитата М. Калініна). Знаменно також, що лідери сучасного міського пантеону О. Поль, А. Фабр, О. Блаватська не згадані зовсім, а ім'я академіка Д. Яворницького – лише один раз.

Пошуки стратегій саморепрезентації через нові форми спілкування з читачем та способи представлення міського простору активно тривали протягом 1970-х років. Авторами всіх чотирьох путівників, що вийшли тоді, були А. Ватченко та Г. Шевченко. Їхню продукцію можна поділити на дві нерівні частини – № 7 та № № 8–10, які представляють три доповнених видання одного тексту, що дозволяє розглядати їх як одне ціле.

Путівник 1970 року став немовби симбіозом попередніх видань і водночас важливою спробою вийти на новий, незвичний для місцевих довідників рівень звернення до публіки, в якій автори починали бачити нову іпостась споживача їхньої продукції – туриста та екскурсанта, а також не тільки пасивного читача краєзнавчих текстів, але й рівноправного учасника зацікавленого діалогу. Останнє виявилося в яскравому вступі з незвичною назвою «Давайте знакомиться!», де поряд із ліричним зізнанням у любові, автори беруть у Дніпропетровська, як у колективного антропологізованого суб'єкта, інтерв'ю, створюючи ефект живого спілкування читачів із самим містом. Це сприяло перетворенню звичайної історичної довідки на розкуту розмову про основні віхи міського минулого. Серед них традиційно виділялися: запорозьке поселення Половиця, на місці якого виріс Катеринослав, закладка 1787 року Катериною II кафедрального собору й міста в цілому, побудова 1884 року Катерининської залізниці, що стимулювала бурхливе індустріальне зростання краю, революційна діяльність більшовиків на межі XIX–XX століть, бурхливі роки революції 1917 року та громадянської війни, трудовий героїзм 1920–1930-х років, лихоліття 1941–1943 років, післявоєнний період та сучасні трудові будні.

Іще однією новацією стала спроба пристосувати галузевий принцип розташування матеріалу до завдань екскурсійної роботи. До традиційних розділів,

що представляють промислові підприємства, музеї, пам'ятники, культурні та спортивні заклади, додалися дві частини, які були незвично й несподівано названі «мандрівками»[99]. Це були тематичні мандрівки в історію революційної діяльності та встановлення радянської влади в Катеринославі («Память сердца (путешествие первое») та розповідь про Дніпропетровськ та дніпропетровців під час ВВВ («Время тяжких испытаний (путешествие второе»), які ґрунтувалися на матеріалах попередніх путівників, які створили ті самі автори.

Сформований наприкінці 1960-х років міський пантеон в основному залишався тут незмінним, але все ж таки з'явилися окремі істотні нюанси, головним з яких стало бажання не стільки вписати Дніпропетровськ у загальну картину зразкового радянського міста «ймовірно, схожого на інші міста», але настирливо демонструвати «неповторно своєрідні» риси обличчя міста (№ 7, с. 6). Вірогідно, саме тому значні за обсягом розділи спеціально були присвячені Історичному музею імені Д. Яворницького та меморіальній кімнаті-музею цього історика. Його ім'я згадано тут 20 разів, що підносило цю особу на вершини міського пантеону і ставило поряд зі згадкам про В. Леніна. Д. Яворницький відтоді впевнено перейшов із категорії «відомих» до рангу «видатних», що «виявив справжній героїзм» та «залишив величезний науковий спадок». Сама ж розповідь про музей була зосереджена на репрезентації ексклюзивності його колекцій та експозиції. До речі, у цьому путівнику востаннє початок міста був пов'язаний із його заснуванням Катериною II.

Спроба саморепрезентації міста через створення екскурсійних маршрутів вповні реалізувалася в путівниках №№ 8–10. Усі ці путівники схожі за структурою: вступ під назвою «Страницы истории» та 6 маршрутів під однаковою назвою («За власть Советов», «По местам трудовой славы», «Никто не забыт, ничто не забыто», «Их имена в биографии города», «Архитектурный облик города» и «Наука, искусство, культура»). Ці путівники об'єднує концептуальна схожість, зумовлена як загальнорадянською ідеологічною ситуацією, так і святкуванням 200-річчя міста. Ззовні це виявилося у використанні цитат Л. Брежнєва як епіграфів до видань, надзвичайно стриманим представленням Історичного музею та постаті його засновника, який був позбавлений будь-яких оціночних характеристик, а також в агресивності щодо «дворянської історичної науки», яка на догоду монархічній ідеї нав'язала Катеринославу дату заснування, приурочену до мандрування Катерини II, коли 9 травня 1787 року було закладено Преображенський собор.

Путівники по Дніпропетровську другої половини 1970-х років за кількісними ознаками сформували такий вигляд пантеону міста доби «розвиненого соціалізму»: р – 27; в – 11; дд – 4; пп – 6; вп – 26; но – 7; і – 2; п – 1. Індивідуальні рейтинги такі (враховані згадки 3 і більше разів): І. Бабушкін – 28; Г. Петровський – 19;

[99] Тут і далі переклад цитат з російської мови здійснив автор.

В. Ленін – 18; Д. І. Яворницький – 16; М. Сташков – 15; Т. Шевченко – 12; Л. Писаржевський – 12; Ю. Савченко – 11; Пархоменко – 11; А. Войцехович – 11; О. Пушкін – 10; І. Квірінг – 8; П. Воронцов – 7; С. Гопнер – 7; М. Свєтлов – 7; М. Голодний – 7; І. Старов – 6; О. Терпигорєв – 6; Ю. Пушкін – 6; Д. Кедрін – 6; М. Столяров – 6; В. Аверін – 6; В. Клочко – 6; О. Федоров – 5; В. Маковський – 5; М. Калінін – 5; П. Гусенко – 5; В. Конобаєв – 5; Г. Потьомкін – 5; Артем (Сергєєв) – 5; Г. Андрусенко – 5; Б. Кротов – 5; Г. Епік – 5; В. Маяковський – 4; Лалаянц – 4; А. Красносельський – 4; В. Каруна – 4; В. Судец – 3; А. Брандис – 3; О. Матросов – 3; Ф. Дзержинський – 3.

Наведені дані демонструють встановлення в 1970-х роках паритету в саморепрезентації міста між партійно-радянськими діячами, з одного боку, та представниками дореволюційних урядовців, військових, «особам вільних професій», науковцями, та культурно-освітніми працівниками, з другого. Прикметно, що в жодному пізньорадянському путівнику не згадані церковнослужителі, хоча їх внесок у формування міського простору, особливо в дорадянський час, дуже значний. До пантеону місцевих діячів не потрапила також і Катерина II, яку «позбавили» ролі засновниці міста у зв'язку із перенесенням дати народження Катеринослава і пристосуванням цієї події до поточних ідеологічних потреб.

Кількісні підрахунки навіть візуально засвідчили надзвичайно щільне «заселення» видань 1970-х років. І це при тому, що в цьому разі не враховувалися сотні імен рядових дніпропетровців. Головним героєм виступали люди праці (металурги, зварювальники, вальцювальники, слюсарі, токарі, монтажники, кранівники, машиністи, ковалі, фрезерувальники, машинобудівники, викладачі вишів, вчителі, службовці, інженери). Виразною тенденцією ставало посилення регіональної репрезентації, що виявилося у впевненій «перемозі» місцевих революціонерів над В. Леніном, відсунення персонажів загальнодержавного масштабу на другий план. Навіть «команда» місцевих поетів (М. Свєтлов, М. Голодний, М. Епік та Д. Кедрін), з сукупним рейтингом в 25 пунктів «переграла» класиків (Т. Шевченко та О. Пушкін). Остаточне утвердження когорти героїв на різних ділянках міського життя та способів інтерпретації їхньої діяльності стало не лише результатом ідеологічного конструювання історичної пам'яті, але й наслідком кадрового і наукового зростання колективу Історичного музею, мобілізації навколо нього краєзнавчого активу міста, істотне зростання суспільного попиту на історичну легітимацію місцевого радянського патріотизму. Отже, саме в путівниках 1970-х років остаточно завершився процес оформлення історичної культури пізньорадянського Дніпропетровська, невід'ємною частиною якої ставав усталений міський пантеон.

Останній радянський путівник по Дніпропетровську вийшов 1985 року. Його автори не просто спиралися на попередній досвід співробітників Історичного музею, але надзвичайно широко використовували матеріали попередніх видань. Саме тому міський пантеон, сформований раніше, залишився

непорушний. Проте надзвичайно символічним стало переформатування структури путівника на основі тотальної метафоризації образу міста. Через назви розділів Дніпропетровськ саморепрезентувався як місто-казка, місто-ілюзія, місто-мрія («Місто-революціонер», «Місто-робітник», «Місто-солдат», «Місто-палац», «Місто-сад», «Місто-творець», «Місто-учений», «Місто-музей», «Місто-спортсмен»). Яскравий художній і журналістський прийом, з одного боку, спирався на традицію хронологічного, галузево-тематичного, екскурсійного представлення міста, а з другого, немовби відривав його від історичних, суспільних та культурних реалій, демонструючи завершеність і вичерпність цього популярного історико-літературного та публіцистичного жанру в рамках радянської історичної культури, затребуваної і специфічно засвоєної на дніпропетровському культурному ґрунті.

Додаток 1

Довідники-путівники по Дніпропетровську:

1. Дніпропетровськ. Довідник-путівник. Вид. друге, виправлене і доповнене / Ватченко А. Ф., Огризкіна О. М., Шевченко Г. І. та ін. – Дніпропетровськ: Дніпропетровське книжкове видавництво, 1959. – 302 с. + (5 с. реклама, б/н). (укр. мова, наклад – 16000).
2. Дніпропетровськ. Серія «Обласні міста України» / Текст Г. А. Мартиненка, фото М. К. Плаксіна. – К.: Вид-во «Мистецтво»,1966. – 95 с. (укр. мова, наклад – 30000).
3. Днепропетровск. Краткий путеводитель / Ватченко А. Ф., Огрызкина О. М., Шевченко Г. И. с участием преподавателей ДГУ Н. А. Стручковой и канд. истор. наук В. П. Чумаченко, преподавателя Дн-го инженерно-строительного института Е .В. Черных. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1966. – 249 с. (рос. мова, наклад – 4000).
4. Вулиці і площі Дніпропетровська / за ред. заст. дир-ра Дніпропетровського істор. музею ім. Д. І. Яворницького по наук. частині Г. І. Шевченка. – Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1967. – 150 с. (укр. мова, наклад – 20000).
5. Визначні місця Дніпропетровщини / Ватченко Г. Ф., Петрищева В. М., Сергєєва Л. М., Стругова М. І. – Дніпропетровськ: Вид-во «Промінь», 1967. – 195 с. (укр. мова, наклад – 20000).
6. Страницы каменной книги. 60 памятных мест Днепропетровска / текст М. Шатрова. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1969. – 238 с. (рос. мова, наклад – 45000).
7. Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1970. – 208 с. + илл. [16 с. + 16 с.]. (рос. мова, наклад – 20000).
8. Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1974. – 247 с. + илл. [загальна нумерація, друкарські чорно-білі відбитки] (рос. мова, наклад – 50000).

9. Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. Издание второе и дополненное. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1976. – 263 с. + илл. [16 с. + 8 с.]. (рос. мова, наклад – 75000).
10. Ватченко А. Ф., Шевченко Г. И. Днепропетровск. Справочник-путеводитель. Издание третье, дополненное – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1979. – 246 с. + илл. [36 с., б/н] (рос. мова, наклад – 50000).
11. Белич В. Я., Сумина З. Г. Днепропетровск. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Изд-во «Промінь», 1985. – 223 с. + илл. [16 с.+ 16 с.] (рос. мова, наклад – 50000).

Юлія Кісельова

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРИЧНИМ ДІЯЧАМ: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ КОМЕМОРАЦІЇ В ХАРКОВІ

Встановлення пам'ятника лише зрідка має «випадковий» характер. Ця подія є результатом складного процесу, в якому задіяно чимало осіб. Зазвичай у пам'ятниках віддзеркалено «значуще минуле» з позицій сьогодення і водночас є певний натяк на майбутнє. Монументи діячам минулого є частиною оповідної конструкції колективної пам'яті[100], в якій вони виконують роль дійових осіб. Узяті разом, пам'ятники наочно презентують «пантеон історичних героїв». Однак деякі дослідники вважають, що факт монументальної комеморації зовсім не гарантує перетворення об'єкта на місце пам'яті[101]. Певні місця пам'яті можуть мати більше значення та привертати більше уваги мешканців міста, тоді як інші можуть взагалі ставати непомітними в міському ландшафті. Відповідно виникає завдання визначити співвідношення чинників, що впливають на статус пам'ятників історичним діячам.

Монументальна скульптура є найбільш почесною і значущою формою увічнення пам'яті. Не дарма поети всіх часів сподівалися, що залишать по собі хоч і не на рукотворний, але все ж таки пам'ятник. Проте було би спрощенням думати, що увічнення залежить лише від ступеня визнаних заслуг історичної особи. Для створення та подальшого вшанування монументального місця пам'яті потрібна комбінація кількох чинників: воля влади, згода громадськості (хоча б її частини), визнання заслуг вшанованої особи в межах актуальної соціальної та політичної кон'юнктури, вимоги туристичної та іміджевої привабливості міста, а також певної меморіальної традиції.

Перші харківські пам'ятники – погруддя О. С. Пушкіна та М. В. Гоголя, встановлені на початку XX століття, являють собою приклад продовження вже уста-

[100] Зерубель, Я. «Динамика коллективной памяти», *Империя и нация в зеркале исторической памяти*. Москва, 2011, с. 16.

[101] Еремеева, С. А. «Каменные гости: монументальные памятники коммеморации», *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом*. Москва, 2012, с. 499.

леної традиції: відкриття монументів «учителям», людям «слова та мови»[102], які стали «національною гордістю».

Проте найпершою меморіальною ініціативою в Харкові була ідея встановлення пам'ятника на честь місцевого діяча, засновника Харківського університету, В. Н. Каразіна. Початок цієї ініціативи відносять до 1861/1873 років і пов'язують з іменем письменника Г. П. Данилевського. Втілення ідеї в життя розтягнулося на багато років, що було зумовлено як тривалим збиранням коштів, так і дискусією, що виникла з приводу того, чи гідний В. Н. Каразін такого увічнення. Не заглиблюючись у подробиці аргументів сторін, які вже не раз ставали предметом аналізу[103], хотілося би підкреслити, що дискусію, крім ідейного протистояння, живила відсутність відповідної меморіальної традиції, адже В. Н. Каразін не був ані політичним діячем відповідного масштабу, ані літератором чи видатним ученим, ані засновником міста[104]. При цьому й роль «засновника університету» при офіційній версії про роль імператора Олександра I потребувала наукового обґрунтування. Суперечлива вдача В. Н. Каразіна не полегшувала процес його ідеалізації, навіть прихильники установки пам'ятника визнавали, що він був «людиною надмірно захопленою власними науковими та господарськими ідеями»[105].

Тож ця ситуація стала потужним каталізатором наукових студій про життя та діяльність В. Н. Каразіна, а також про час заснування університету. Окрім десятків статей, були написані кілька монографій (Я. В. Абрамов, М. Й. Тихий), за рішенням Ради університету було опубліковано зібрання творів, листів та документів В. Н. Каразіна за редакцією професора Д. І. Багалія. Отже, було багато зроблено, щоби пам'ятник став не тільки візуальним символом, але і пам'ятним місцем. Проте головне, чого було досягнуто, – це те, що в ході тривалого процесу актуалізації цього завдання в очах містян, а згодом ідейної дискусії з супротивниками встановлення пам'ятника, був створений образ В. Н. Каразіна як лідера місцевого суспільства. Недаремно на монументі В. Н. Каразін зображений саме в момент виступу перед громадськістю міста з промовою про необхідність

[102] Там само, с. 504.

[103] Романовський, В. «Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові та дискусії довкола нього». *Объединяя поколения. Откуда родом*, https://www.otkudarodom.ua/ru/pamyatnik-v-n-karazinu-v-harkovi-ta-diskusiyi-dovkola-nogo-v-romanovskiy. Доступ 20.12.2020; Вовк, О. І. Постать Василя Каразіна в історіографії. Харків, 2016, с. 120–128; Посохов С. І. «Непонятный» versus «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология, *В.Н. Каразін: діалоги у часі й просторі*. Х., 2015, с. 249–270.

[104] Перший пам'ятник засновнику міста (Арману де Рішельє) був встановлений в Одесі 1828 року, проте ця ініціатива не перетворилася на меморіальну традицію. Див. Еремеева, С. А. Каменные гости…, с. 504.

[105] Цит за.: Романовський, В. «Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові та дискусії довкола нього». *Объединяя поколения. Откуда родом*, https://www.otkudarodom.ua/ru/pamyatnik-v-n-karazinu-v-harkovi-ta-diskusiyi-dovkola-nogo-v-romanovskiy. Доступ 20.12.2020.

заснування університету. Отже, пам'ятник почав символізувати місцеву освітню ініціативу, що сприяла розквіту міста, а сам пам'ятник став уособлювати певну регіональну ідентичність.

У період 1910-х років планувалося встановити в центрі міста ще кілька пам'ятників на честь представників культури: пам'ятник класику української літератури Т. Г. Шевченку та монументи харківським діячам – письменнику Г. Ф. Квітці-Основ'яненку та композитору М. В. Лисенку[106].

Практику увічнення регіональних героїв було перервано зі встановленням радянської влади, для якої стала властива принципова інша політика пам'яті. Зокрема, першими харківськими пам'ятниками за радянської влади стали монумент революціонерки Рози Люксембург (1919), встановлений на однойменній площі[107], пам'ятник В. І. Леніну (1920)[108], що було відкрито на привокзальній площі, та пам'ятник Артему [109].

Загалом ми виявили 92 місця пам'яті Харкова радянського періоду, які присвячено 53 історичним особам (при цьому не враховано кенотафи та пам'ятники, які були частинами внутрішніх інтер'єрів харківських закладів). Беззаперечним лідером за кількістю скульптур, що очолював список «видатних історичних діячів», був В. І. Ленін, на честь якого в Харкові влаштовано, за нашими даними, 45 місць пам'яті (тільки в процесі декомунізації до «Переліку об'єктів культурної спадщини у Харківській області, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», потрапили 43 пам'ятники В. І. Леніну, які збереглися до 2016 року)[110]. Велика кількість скульптурних зображень В. І. Леніна, серед іншого, була зумовлена наявністю в місті багатьох великих промислових підприємств, на території яких пам'ятник «вождеві» був обов'язковий.

Утвердження меморіальної традиції, що призвела до домінування пам'ятників партійним діячам, відбулося лише у другій половини 1950-х років. У перші ж десятиліття радянської влади місцевим елітам радянських республік дозволяли, а часто їх і заохочували, артикулювати власну культурну спадщину[111], завдяки чому певний час зберігалася традиція вшановувати пам'ять діячів

[106] «Новые памятники». *Южный край* (25 мая, 1913).

[107] Варварецький, Ю. А. *Становлення української радянської скульптури*. Київ, 1972, с. 9.

[108] «Открытие памятнику Ленину на привокзальной площади», *Пролетарий*, (11 ноября, 1920).

[109] «Грандиозный памятник тов. Артему. Закладка памятника», *Пролетарий*, (24 ноября, 1923).

[110] Наказ Міністерства культури України від 04.04.2016 № 200 «Про незанесення об'єктів культурної спадщини до державного реєстру нерухомих пам'яток України», *Міністерство культури України: офіційний сайт*, http://195.78.68.75/mcu/control/publish/article?art_id=245079196. Доступ 20.12.2020.

[111] Єкельчик, С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 2008, с. 18.

культури, передусім письменників. Зокрема, разом з пам'ятниками В. І. Леніну, Артему, «Ленін та Сталін у Горках» на міських вулицях упродовж 1920–1930-х років з'явилися пам'ятники М. М. Коцюбинському, В. М. Еллану-Блакитному та Т. Г. Шевченку. Проте серед останніх лише В. М. Еллан-Блакитний був пов'язаний з Харковом та міг претендувати на роль місцевого героя. На честь письменника була названа площа, на якій встановлено пам'ятник, Будинок літераторів, вулицю та пересувний робітничо-селянський театр. У 1929 та 1932 роках двома виданнями вийшло повне зібрання творів письменника[112]. Такі меморіальні заходи мали безпрецедентний характер у межах вшановування пам'яті харківських діячів радянського часу та частково наслідували попередні комеморативні практики. Утім, віднесення В. М. Еллана-Блакитного до ТОП-осіб проблематично, зважаючи на те, що в кінці 1930-х років розпочалася компанія проти боротьбістів, з часом зазначений пам'ятник був перенесений на Театральний узвіз, а згодом взагалі зник з міського простору[113].

У другій половині XX століття внаслідок посилення політизації меморіальних ініціатив сформувалася категорія «видатних діячів», яка представлена партійними і державними лідерами (21 особа з загальної кількості 53). До них можна додати також і класиків марксизму (3 особи). Другою за кількістю групою стали учасники Другої світової війни. Зокрема, у міському просторі було вшановано пам'ять 18 відомих військових керівників, героїв СРСР та діячів підпілля. При цьому кожен політичний діяч удостоївся окремого пам'ятника, тоді як пам'ять героїв війни увічнювали лише 6 місць пам'яті. На вулицях міста було встановлено пам'ятники на честь 5 літераторів: Т. Г. Шевченко, М. М. Коцюбинський, М. О. Островський, В. М. Еллан-Блакитний, М. Горький, пам'ятний знак філософу та просвітителю Г. С. Сковороді, пам'ятники 3 ученим – М. Є. Жуковському, В. В. Докучаєву, В. Я. Юр'єву, інженеру-конструктору – М. І. Кошкіну, космонавту – Ю. О. Гагаріну та педагогу – А. С. Макаренку. Водночас саме літератори стали лідерами за кількістю пам'ятників, встановлених на честь однієї особи. Якщо серед державних діячів двох місць пам'яті в Харкові були удостоєні С. М. Кіров, Ф. Е. Дзержинський та Ф. А. Сергєєв (Артем), а також діячі підпілля О. Г. Зубарєв та В. О. Нікітіна, то О. М. Горький, М. О. Островський та Т. Г. Шевченко були вшановані трьома монументами, окрім цього, на вулицях міста були встановлені два пам'ятники А. С. Макаренку.

Навіть названі прізвища вказують на те, що «привілейоване» положення в наративній конструкції колективної пам'яті мали діячі періоду революції та перших десятиліть радянської влади (зокрема, до цього часу належить діяльність 19 з 21 вшанованих партійно-державних діячів), оскільки місто вважалося одним із центрів «революційної боротьби», стало першою столицею Радянської

[112] Полякова, Ю. Ю. «В. Эллан-Блакитный при жизни и после смерти: история одного памятника». *Пам'яткознавчі погляди молодих вчених*, вип. V, 2016, с. 141.

[113] Там само, с. 143.

України та плацдармом проведення масштабної індустріалізації. Інші історичні періоди були майже не представлені. Наприклад, з імперським часом пов'язана діяльність лише трьох літераторів та одного вченого.

На думку дослідників, виразною рисою радянської політики пам'яті було те, що вона функціонувала як важлива частина механізму синхронізації радянського простору за допомогою репрезентації централізованої довгострокової пам'яті[114]. Не тільки перелік пам'ятників партійним діячам був майже єдиним для всіх міст країни, але цікаво, що і серед інших категорій превалювали «герої» союзного масштабу. Зокрема, серед трьох учених, на честь яких були встановлені пам'ятники в Харкові, тільки В. Я. Юр'єва можна назвати місцевим діячем. Серед вшанованих шести літераторів лише три були пов'язані з містом. Серед вісімнадцятьох вшанованих учасників Другої світової війни таких осіб було шість. Проте доля окремих міст у радянській історії та регіональні агенти пам'яті давали можливість втілити місцеву специфіку як через кількість пам'ятників на честь окремих осіб, так і через вигляд монументів, їх місцерозташування та зв'язок з топонімією та місцевими установами, які впливали на вибір осіб, пам'ять про яких увічнювалася у формах монументальної скульптури.

Передусім статус вшанованої особи впливав на форму монументів та їхню художню цінність. Цікаво, що переважна більшість історичних діячів у радянську добу була вшанована зображеннями у формі погруддя, як правило, невеликого розміру. Великі пам'ятники (вище за 6 метрів), які зображували фігуру діячів минулого на повний зріст, були рідкістю. Встановлені вони були на честь В. І. Леніна, Т. Г. Шевченка, Г. К. Орджонікідзе, Артема (Ф. А. Сергєєва), М. О. Руднєва, М. Горького, К. Маркса та Ф. Енгельса. Це пояснюється тим, що витрати на культуру дозволяли зводити щорічно лише два монументи на території всієї республіки[115], тоді як погруддя могли бути виконані на кошти місцевої влади та промислових підприємств. Важливою також була і художня цінність монументів. Наприклад, пам'ятник Т. Г. Шевченку став результатом втілення скульптурного проєкту, що переміг у конкурсі[116]. Тим часом пам'ятник М. Горькому роботи А. Білостоцького, встановлений на вул. Сумській (копія встановлена в парку на проспекті Ілліча), був варіантом скульптури авторства В. Мухіної, встановленої на Білоруському вокзалі в Москві.[117].

[114] Мюлерюс, Н. «Синхронизация и десинхронизация настоящего и прошлого на советском и постсоветском пространствах». *P.S. Ландшафты: оптики городских исследований*, под ред. Н. Милерюс, Б. Коуп. Вильнюс, 2008, с. 56.

[115] Єкельчик, С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*. Київ, 2008, с. 210.

[116] Програма міжнародного конкурсу на проект пам'ятника Т. Г. Шевченку у Харкові. Харків, 1930; Путятін, В. Д. «Пам'ятнику поету Т. Г. Шевченку у Харкові 75 років», *Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини*. Збірка науково-популярних статей до 70-річчя від дня народження. Харків, 2011, с. 10–18.

[117] Путятін, В. Д. «Пам'ятник М. Горькому». *Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини*. Збірка науково-популярних статей до 70-річчя від дня народження. Харків,

Радянська політика пам'яті передбачала відображення статусної ієрархії вшанованих осіб не тільки в розмірах та формах монументів, але і в місцях їхнього розташування. Наприклад, пам'ятники партійним діячам розміщувалися на центральних площах, а літераторам та вченим – у парках та скверах. На думку Ю. Скубицької, місцерозташування пам'ятників передбачало не тільки певні практики взаємодії з ними, але і правила поведінки в цих місцях взагалі: пам'ятники партійних діячів виконували дисциплінувальну функцію, резервуючи простір міста для офіційних свят, а паркова зона була місцем вільної репрезентації[118].

Цікаво, що в радянський період в центрі Харкова було лише 20 монументальних місць пам'яті (не враховуючи монументів В. І. Леніна), а більшість пам'ятників на честь окремих осіб у радянському Харкові була розташована на периферії, переважно у промисловій частині міста. З одного боку, це можна пояснити тим, що саме там жили та працювали реципієнти політики пам'яті. З другого боку, наявність особливих місць пам'яті на окремих підприємствах, поява яких була зумовлена історично (засновник заводу) чи символічно (наприклад, пам'ятник Тарасу Шевченку на території заводу його імені), сприяла тому, що такі місця пам'яті виконували не тільки ідеологічні функції, але і впливали на формування корпоративної ідентичності працівників окремих підприємств. Зрідка підприємства спрямовували свої меморіальні ініціативи за межі професійної корпорації, ініціюючи створення загально значущих місць пам'яті в публічному просторі. Прикладом може бути ініціатива працівників заводу ФЕД встановити пам'ятник одному із засновників підприємства А. С. Макаренку по вул. Сумській (1969 рік) навпроти входу в парк імені М. Горького[119].

Певною меморіальною традицією радянського часу стало встановлення монументів безпосередньо на території навчальних закладів: не тільки університетів, але і середніх шкіл та профтехучилищ, які часто носили імена вшанованих історичних особистостей. У Харкові таких місць пам'яті нараховувалося дванадцять.

Більш тісною в радянські часи була прив'язка пам'ятників до відповідних топонімів, що підсилювало значення місць пам'яті та підвищувало статус особи, що увічнювалася. З урбанонімами були пов'язані пам'ятники М. О. Руднєву, М. І. Кошкіну, Т. Г. Шевченку, М. Горькому, Г. К. Орджонікідзе, М. Є. Жуковському, В. О. Малишеву, В. М. Еллану-Блакитному, І. Ф. Котлову, О. І. Тихонову, В. Я. Юр'єву, Я. М. Свердлову, Ф. А. Сергєєву (Артему). При цьому на сприйняття містянами значення вшанованого діяча впливало те, який саме елемент

2011, с. 183–185.

[118] Скубицкая, Ю. «Гибкость хаоса вместо стройности ансамбля: двадцать лет постсоветского Харькова». *Historians.in.ua,* historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/586-yulyia-skubytskaia-hybkost-khaosa-vmesto-stroinosty-ansamblia-dvadtsat-let-postsovetskoho-kharkova. Доступ 20.12.2020.

[119] «Кернес и памятники: лицемерие Харьковского мэра или выборочная амнезия?», *MyKharkov.info* (01 октября, 2014), https://mykharkov.info/news/kernes-i-pamyatniki-litsemerie-harkovskogo-mera-ili-vyborochnaya-amneziya-72147.html. Доступ 20.12.2020.

міського простору називали на його честь: вулиця, проспект, центральну площу, станцію метро чи район міста.

Іноді на честь вшанованих осіб одночасно називалися урбаноніми та установи, що містилися поряд з місцем пам'яті (прикладом може бути вшанування пам'яті творця аеродинаміки М. Є. Жуковського, на честь якого встановили пам'ятник, назвали Харківський авіаційний інститут та навіть мікрорайон, у якому розташовувався інститут, мешкали студенти та викладачі). Така комеморативна насиченість дозволяла на рівні повсякденних практик розглядати діяча, що увічнювався, як цілком «свого», а на рівні колективної пам'яті перетворювало монументи на місце пам'яті не тільки «корпоративного» масштабу, але і загальноміського. Наприклад, пам'ятник С. Орджонікідзе біля входу до Харківського тракторного заводу, який розташовувався на території Орджонікідзевського району, попри периферійне місцерозташування, отримав статус міського туристичного об'єкта в путівнику, опублікованому в 1967 році[120].

Отже, підсумовуючи вищесказане, можна сформувати певний перелік ТОП-осіб, якщо врахувати чинники, що впливали на статус місць пам'яті – кількість пам'ятників на честь однієї особи, це особисті чи колективні монументи, форми монументів, місцезнаходження (центр-периферія), а також зв'язок з назвами установ та урбанонімами. Усвідомлюючи всю умовність подібних підрахунків[121], ми отримали наступний перелік «видатних діячів», увічнених у формі монументальної скульптури: В. І. Ленін, В. М. Еллан-Блакитний, Ф. А. Сергєєв (Артем), Т. Г. Шевченко, Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кіров, М. О. Руднєв, М. О. Островський, М. Горький, А. С. Макаренко.

На сьогоднішній день лише місця пам'яті Т. Г. Шевченка не зазнали трансформацій. Пам'ятник Блакитному, як уже зазначалося, було втрачено за радянських часів, пам'ятники чотирьох партійних діячів були ліквідовані внаслідок декомунізації, монументи М. Горького та А. С. Макаренка, а також погруддя М. О. Островського на Алеї комсомольців було переміщено з центру міста на окраїни[122]. Це зайвий раз свідчить про те, що конструювання актуальної колективної пам'яті відбувається паралельно із забуттям.

[120] Любавський, Р. Г. «Місто Сонця – район ХТЗ»: простір, образи, пам'ять», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 215.

[121] Наприклад, формальний підхід призводить до того, що два пам'ятники С. М. Кірову, які були встановлені біля Харківського турбінного заводу та Харківського інституту інженерного транспорту (що були названі на його честь), «випередили» пам'ятники Жуковському та Малишеву (на честь якого було названо станцію метро та ім'я якого в харківській топоніміці було більше знайоме мешканцям).

[122] «Пам'ятник Макаренкові переїжджає з Сумської на територію «ФЕДу», *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету* (24 жовтня, 2011), https://www.city.kharkov.ua/ru/news/pam-yatnik-makarenkovi-pereyizhdzhaye-z-sumskoyi-na-teritoriyu-fedu-10294.html. Доступ 30.01.2021; «Кернес и памятники: лицемерие харьковского мэра или выборочная амнезия?»...; Ксенз, В. «Бюсты комсомольцев, снятые за Зеркальной струей, перенесут на ХТЗ», *Status Quo* (25 ноября, 2013), https://www.city.kharkov.ua/ru/

У період незалежності в Харкові було влаштовано 48 нових монументальних місць пам'яті, що увічнюють пам'ять про 47 історичних діячів[123]. При цьому три монументи були присвячені кільком особистостям («Лауреатам Нобелівської премії Харківського університету І. І. Мечникову, С. А. Кузнецю та Л. Д. Ландау», «Пам'ятний знак на честь розщеплення атомного ядра», «Особистості фармації: М. О. Валяшко, Д. П. Сало»), а п'ять осіб удостоїлися кількох пам'ятників (Г. С. Сковорода, К. І. Шульженко, І. І. Мечников, О. М. Бекетов, С. А. Кузнець).

У цьому дослідженні ми не залучали до аналізу пам'ятники, які встановлено на честь кількох учасників подій (імена яких зазначені списком). Наприклад, «Пам'ятний знак астрономам, що загинули у роки німецько-фашистської окупації», «Загиблим в АТО вихованцям педагогічного університету» та ін. Також ми не враховували пам'ятники, які зображували історичних діячів минулого, проте не містили про них відомості у присвятному написі. З цих міркувань ми не враховували в нашому дослідженні Комітаса, зображеного на меморіалі жертв геноциду вірмен, а також засновника та першого ректора Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичова, образ якого увійшов до складу скульптурної композиції «Першому інженеру ХТІ випуск 1890 р.»[124].

Також ми відмовилися від фіксації осіб, імена яких згадано в анотаційних написах на пам'ятниках. Справа в тому, що низка монументальних місць пам'яті доби незалежності (18 з 47), влаштованих на честь «великих попередників», одночасно містить анотаційні дошки, де зазначено імена архітекторів, скульпторів, ініціаторів, авторів ідей та спонсорів зведення монументів. Таке ставлення до історичного минулого французький історик Ф. Артог назвав «презентизмом». Тобто сучасність намагається не тільки трактувати минуле, але й зарезервувати собі місце в історії, закарбувати себе в ньому[125]. Цікаво, що з плином часу відбувається еволюція цих написів від невеликих анотаційних табличок, до закарбування імен «сучасних героїв» у бронзі.

Загальні цифри встановлення пам'ятників на честь окремих історичних діячів у добу незалежності України свідчать про інтенсифікацію такої форми комеморації порівняно з попереднім періодом (53 увічнені особи протягом 70

news/pogruddya-geroyiv-komsomoltsiv-perenesut-u-skver-radyanskoyi-ukrayini-22150.html. Доступ 31.01.2021.

[123] У цьому дослідженні ми не враховували пам'ятники, встановлені на честь дійових осіб біблійної історії.

[124] Ивашкевич, В. «В ХПИ появился единственный в Украине памятник первому инженеру». *Объектив* (18 ноября, 2015), http://archive.objectiv.tv/181115/121186.html. Доступ 20.12.2020.

[125] Мильчина, В. «Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Ф. Артог. Реферат». *Отечественные записки*, вып. 5, 2004, https://strana-oz.ru/2004/5/tipy-istoricheskogo-myshleniya-prezentizm-i-formy-vospriyatiya-vremeni. Доступ 20.12.2020; Савельева, И. М., Полетаев, А. В. О пользе и вреде презентизма в историографии. В сб.: *«Цепь времен»: Проблемы исторического сознания*. Москва, 2005, с. 63–88.

років радянської влади, проти 47 за останні 30 років). Отже, можна впевнено сказати, що роль особистості в новій конструкції колективної пам'яті значно зросла. Проте процес комеморації окремих особистостей розгортався протягом новітньої доби поступово. Піковим став початок 2000-х років, коли відзначали 350-річчя заснування міста та 60-річчя завершення Другої світової війни.

Найпомітнішою рисою нового часу стала зміна форми монументів. Якщо у 1990-ті роки превалювали, як і за радянської влади, монументи у формі погруддя, то серед 15 пам'ятників, які було встановлено за останні 15 років, лише три погруддя. Ця тенденція свідчить як про зростання можливостей основних агентів пам'яті та конкуренцію між ними, так і про зростання важливості візуалізації (унаочнення) пам'яті, коли монументальні форми мають втілювати не тільки образ історичного діяча, але й інші зображення, що символізують його діяльність та заслуги.

Нові меморіальні традиції значною мірою формувалися на противагу радянським. Передусім це стосується відмови від меморизації подій та героїв сучасності[126] на користь вшановування «незаслужено забутих» діячів минулого. Наприклад, у меморіальному просторі міста тепер наявні по 3 пам'ятники, що увічнюють діячів періоду Київської Русі та часів козацтва, 18 пам'ятників встановлено на честь осіб, основна діяльність яких припала на імперський період (5 з яких продовжували свою діяльність і в радянські часи) та 21 пам'ятник діячам радянського періоду. До героїв сучасності можна віднести митрополита Никодима, пам'ятник на честь якого було відкрито 2021 року.

Принципово змінився і професійний склад увічнених осіб. Зокрема, серед представників давніх періодів історії України превалюють державні та військові діячі. Імперський час представлений найбільше вченими та літераторами (14 з 18), одним державним діячем (Є. О. Щербінін), одним митцем (І. Ю. Рєпін), підприємцем та благодійником (О. К. Алчевський), церковним діячем (священномученик Олександр (Петровський). Проте серед діячів радянського часу кількість представників культури та мистецтва (7) майже дорівнює вченим (8), п'ять вшанованих особистостей пов'язані з Другою світовою війною.

Загалом професійний склад осіб, пам'ять яких увічнюється у формі монументальних скульптур виглядає так: державні та військові діячі – 8 осіб; герої Другої світової війни – 5 осіб; представники мистецтва (переважно музичного та кіномистецтва) – 8 осіб; літератори – 5 осіб; вчені – 18 осіб. Серед останніх перевагу мають представники точних наук – 10 осіб, представників медицини та фармації – 5 осіб, по одному гуманітарію, архітектору та економісту[127]. Домінування пам'ятників ученим, вочевидь, пов'язано зі значенням Харкова

[126] Серед 103 місць пам'яті, влаштованих за останні 30 років у Харкові, лише 11 вшановують події сучасності та їхніх учасників.

[127] Певною мірою такий склад увічнених осіб відтворює категорії, що були «популярні» в дореволюційні часи. Див.: Посохов, С. І. «Початок формування «харківського пантео-

як наукового центру та зумовлено активізацією університетів та науково-дослідних інститутів як агентів пам'яті в умовах плюралізму й демократизації меморіальних ініціатив.

При цьому цікаво зазначити, що нові агенти пам'яті намагаються вшанувати своїх видатних попередників та колег не тільки для того, щоби віддати їм данину пошани та черпати в цій пам'яті наснагу для творчої діяльності, але й щоби використати це як ресурс у боротьбі за першість, підтвердити претензію на «довгу історію», навіть з боку тих інституцій, які її не мають, а також як засіб символічного позначення/присвоєння території. Такі цілі визначають місцерозташування пам'ятників. Загалом можна стверджувати, що місця пам'яті перемістилися з периферії до центру міста, з промислових районів та підприємств до навчальних і наукових закладів та на територію церков. Загалом у центрі Харкова є 29 з 46 місць пам'яті на честь окремих осіб. При цьому часто монументи розташовано у внутрішніх дворах, тобто певною мірою за межами публічного простору, а ті, що встановлені при вході до закладів, міцно асоціюються з замовником. Наприклад, можна назвати два пам'ятники О. М. Бекетову поряд із закладами вищої освіти, де він працював. Один із них стоїть на вул. Сумській, але все ж він наближений до центрального входу до навчального закладу і асоціюється з ним. Хоча були висловлені ідеї встановити цей пам'ятник архітектору біля одного з бекетовських будинків чи навіть на майбутній площі Архітекторів[128], проте вони так і лишилися нереалізовані.

Децентралізація меморіальних ініціатив впливала і на зменшення зв'язку місць пам'яті з відповідними урбанонімами. Втім, як уже зрозуміло, зв'язок з назвами установ зберігся. Загалом таких пам'ятників в Харкові нараховується дванадцять. Отже, репрезентативна та виховна функція місць пам'яті сьогодні остаточно поступається функції формування професійної та корпоративної ідентичності.

Виразною тенденцією нового часу також стала регіоналізація пам'яті та бажання меморіалізувати місцевих героїв для укріплення регіональної ідентичності. З 47 увічнених осіб діяльність 28 відбувалася в Харкові, доля 8 осіб епізодично була пов'язана з містом (уродженці чи ті, хто нетривалий час навчався у Харкові) і лише 11 осіб не мають зв'язку з містом взагалі.

Наприклад, 2019 року за ініціативи міської влади був створений комплекс скульптурних композицій знаним харків'янам у центральному парку імені Т. Г. Шевченка. Загалом скульптур було сім (за аналогією до «семи див»). З другого боку, влада намагалася наблизити образи історичних діячів до глядачів: зазнала зміни форма пам'ятників, а саме – з великих монументів на контактну скульптуру. Одночасно була змінена й ідейна складова скульптурних рішень,

ну» (на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.)». *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 80.

[128] Амирханян, Н. «Памятник Бекетову появится перед ХИСИ», *Вечерний Харьков* (15 января, 2007), https://vecherniy.kharkov.ua/news/8345/. Доступ 20.12.2020.

які мали презентувати «героїв» минулого в повсякденному житті (наприклад, скульптура академіка В. І. Вернадського, який готує борщ[129]) чи в артистичних образах (скульптура Л. Ф. Бикова в образі персонажа фільму «В бой идут одни «старики»[130]).

У певний спосіб «демократизації» монументальних місць пам'яті передувала традиція створення в міському просторі меморіальних муралів, що упродовж 2010-х років інтенсифікувалася після підпорядкування цієї діяльності Департаменту культури Харківської міської ради. Мурали, виконуючи не тільки меморіальну функцію, але й естетично-декоративну стали зручним засобом формування «пантеону» нових героїв та творення палітри образів, які би викликали позитивні емоції. Наприклад, на стінах міських будинків з'явилися як обличчя літераторів О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка, так і нові герої, пов'язані переважно з масовою культурою: актори кіно та цирку – Л. Ф. Биков, І. М. Бугримова, Л. М. Гурченко, Н. М. Фатєєва, співаки К. І. Шульженко та Кузьма Скрябін, а також космонавт Ю. О. Гагарін, льотчиця В. С. Гризодубова, фізик Л. Д. Ландау[131]. Більшість цих постатей уже вшановані зведенням монументів на міських вулицях, тоді як встановлення пам'ятників на честь інших тільки планується[132]. Це доводить, що формування пантеону міських героїв – це комплексний процес зі створення різних за характером місць пам'яті, які виконують різні функції та працюють на впізнаваність образів певних персон. Проте, як зазначають деякі дослідники, контроль влади над мистецьким публічним простором у Харкові робить його ареною для маніпуляцій публічною практикою[133], тим самим заважаючи формуванню низових варіантів «пантеону» місцевих героїв.

Як і у випадку з радянськими пам'ятниками, ми визначили список ТОП-осіб, увічнених у монументальній скульптурі, врахувавши чинники, що впливали на статус місць пам'яті – кількість пам'ятників на честь однієї особи, особисті чи колективні монументи, форми монументів, місцезнаходження (центр-периферія), а також зв'язок із назвами установ і топонімами. Унаслідок аналізу ми

[129] «У Харкові встановили скульптуру академіка Вернадського, який варить борщ», *Ukrinform* (12серпня, 2019), https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/2758843-u-harkovi-vstanovili-skulpturu-akademika-vernadskogo-akij-varit-bors.html. Доступ 31.01.2021.

[130] Пихтерева, А. «Автор четырех скульптур в саду Шевченко рассказал об их создании». *Объектив* (16 августа, 2019), https://www.objectiv.tv/objectively/2019/08/16/avtor-chetyreh-skulptur-v-sadu-shevchenko-rasskazal-ob-ih-sozdanii/. Доступ 31.01.2021.

[131] Янкул, О. М. «Масове мистецтво або мистецтво для мас: стрит-арт у Харкові». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 322.

[132] Соколова, Е. «Памятник дрессировщице отправлен на доработку». *057.ua* (16 июля, 2010), https://www.057.ua/news/21876/pamatnik-dressirovsice-otpravlen-na-dorabotku. Доступ 31.01.2021.

[133] Malykhina, S. «Change and Continuity in the Urban Semiosphere of Post-Soviet Kharkiv», *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2020, Vol. 7 No. 1 (2020), p. 79.

маємо такий список ТОП-осіб: Г. С. Сковорода, Ярослав Мудрий, О. М. Бекетов, І. Д. Сірко, І. І. Мечников, К. І. Шульженко, Л. Л. Гіршман.

Ще раз підкреслюючи умовність таких підрахунків, звернемо увагу, що запропоновані списки ТОП-історичних діячів (як для радянського, так і сучасного часу) відображають радше комплексні зусилля агентів пам'яті з меморіалізації пам'яті про певних осіб, аніж популярність конкретних місць пам'яті серед міського загалу чи упізнаваність та визнання заслуг особи місцевими жителями. Для розуміння сприйняття монументальних місць пам'яті потрібно звернутися до дослідження інформаційного резонансу та комеморативних заходів як офіційного, так і неофіційного характеру, пов'язаних із ними.

У наш час старі практики публікації збірників творів чи документів, проведення конференцій та урочистих засідань, що супроводжували відкриття пам'ятників та були спрямовані на популяризацію діяльності історичної особи, замінюються медійним висвітленням комеморативних заходів та якісною фотопрезентацією пам'ятників у мережі Інтернет. Наприклад, зараз лідирують за кількістю публікацій у ЗМІ пам'ятники Л. М. Гурченко, П. П. Гулаку-Артемовському та Івану Сірку. Проте широкий інформаційний резонанс сьогодні щодо пам'ятників зумовлений не так заслугами історичних діячів чи інтересом суспільства до їхньої діяльності, як визначається іншими чинниками, наприклад, дискусіями (незгодою) в суспільстві щодо влаштування певного місця пам'яті, як у ситуації з пам'ятником Л. М. Гурченко.

Також кількість повідомлень залежить від стратегії замовників нових місць пам'яті. Наприклад, висвітлення відкриття пам'ятника П. П. Гулаку-Артемовському за кількістю повідомлень перевищує повідомлення, наприклад, про відкриття пам'ятника І. Сірку саме завдяки цілеспрямованій інформаційній роботі університетського Центру зв'язків з громадськістю. Треба також враховувати, що окремі повідомлення про встановлення тих чи тих пам'ятників (як правило, у виданнях загальноукраїнського формату) можуть бути інспіровані спонсорами чи враховувати цей момент. Пам'ятник П. П. Гулаку-Артемовському отримав чотири публікації, які мають промовисті заголовки, як-от «Ярославський подарував Харкову черговий пам'ятник»[134]. Нарешті, на кількість повідомлень впливає і особа чи подія, що увічнюються, які можуть відповідати чи ні сучасній ідеологічній та меморіальній кон'юнктурі. Саме тому кількість повідомлень про відкриття пам'ятника Нобелівським лауреатам Харківського університету майже вдвічі поступається кількості повідомлень про пам'ятник «ректору, професору історії, класику української літератури» П. П. Гулаку-Артемовському. Такий «медійний успіх» своєю чергою формує

[134] Див., наприклад: «Ярославський подарував Харкову черговий пам'ятник», *УНІАН* (17 листопада, 2017). https://www.unian.ua/society/2249486-yaroslavskiy-podaruvav-harkovu-chergoviy-pamyatnik-foto.html. Доступ 30.10.2019.

і певний напрям політики пам'яті окремих агентів пам'яті – громадських організацій та корпорацій.

Публікації ЗМІ також є джерелом інформації про заслуги вшанованих осіб. Однак адекватній реалізації цього завдання новинним повідомленням «заважає» їх владоцентричний характер. Більшість повідомлень розпочинаються інформацією про присутність офіційних осіб на церемонії відкриття. Саме цитати з промов представників влади, як правило, наводяться в публікаціях першими, а іноді вони стають єдиними спікерами, чия пряма мова є в публікаціях[135]. У цих промовах влада часто звітує про свою діяльність. Наприклад, на відкритті пам'ятника Л. Гіршману директор Департаменту охорони здоров'я та соціальних питань Харківської міськради І. Шурма розповів про міську програму безкоштовного лікування очей та висловився на підтримку лікарів[136]. Окрім цього, часто саме представники влади на сторінках преси озвучують мотиви увічнення[137], говорять про значення місця пам'яті[138] та про заслуги особи, пам'ять про яку увічнюється[139], демонструючи патерналістське ставлення до громадян у всьому, що стосується колективної пам'яті[140]. При цьому замовники та ініціатори пам'яті часто відсуваються на другий план (лише друковані регіональні ЗМІ зрідка надають слово на своїх шпальтах представникам громадських організацій – ініціаторам увічнення пам'яті[141], хоча такі публікації радше є винятком). Реакція громадян

[135] Див., наприклад: «В Харькове возле университета Каразина поставили памятники трем Нобелевским лауреатам». *Kharkiv Today* (23 апреля, 2016), https://2day.kh.ua/v-harkove-k-karazinu-prisoedinilis-tri-nobeliata/. Доступ 30.10.2019.

[136] «Памятник профессору Л. Гиршману открыт на территории 14-й городской офтальмологической клиники в Харькове». *Status Quo* (15 октября, 2009). http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/15.10.2009/pamyatnik_professoru_l_girshmanu_otkryt_na_territorii_14_j_gorodskoj_oftalmologicheskoj_kliniki_v/. Доступ 30.10.2019.

[137] «В Харькове открыли памятник Владимиру Высоцкому». *Харьковские известия* (5 сентября, 2013) http://izvestia.kharkov.ua/SpecPro/hi-v-gor-rayonah/801/874/1145448.html. Доступ 30.10.2019.

[138] «Памятники ученым Д. Багалею и А. Ляпунову открыли в Харькове». *Status Quo* (17 ноября, 2010). http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/17.11.2010/pamyatniki_uchenym_dbagaleyu_i_alyapunovy_otkryli_v_harkove/. Доступ 30.10.2019; Кутнова, Є., Луханін, І. «У Харкові відкрили памятник Григорію Сковороді». *Харьковские известия* (9 жовтня, 2012), http://izvestia.kharkov.ua/tv-proekty/hi/381/1123812.html. Доступ 30.10.2019; «У Харкові відкрили пам'ятник видатному ученому-криміналісту», *ДепоХарків* (19 квітня, 2019). https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-vidkrili-pamyatnik-vidatnomu-uchenomu-kriminalistu-20190419951181. Доступ 30.10.2019.

[139] Корсунский, В. «Жил, как учил, и учил, как жил». *Время* (4 сентября, 1992); Логвиненко, Л. «Скорбота в очах ангела», *Слобідський Край* (26 грудня, 1995).

[140] Журженко, Т. «Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору». *Україна модерна* (28 листопада, 2015), http://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials. Доступ 30.10.2019.

[141] Соболевский, В., Литвинов. В. «Уходили на фронт батальоны». *Вечерний Харьков* (29 октября, 1999); Тараненко, М. «На постаменті – «маршал пісні». *Слобідський край* (4 жовтня, 2001)

на відкриття пам'ятників, як правило, також не згадується[142], хоча саме така реакція може сприяти творенню та поширенню емоційних значень пам'яті[143].

Утім, останнім часом до кола спікерів поруч з представниками влади потрапляють скульптори та архітектори, які коментують не тільки мистецькі характеристики пам'ятників[144], але й висловлюються з приводу значення історичних осіб[145] та щодо мотивів встановлення місць пам'яті (замість ініціаторів)[146]. Яскравим прикладом є пам'ятник Івану Сірку. Хоча скульптор монументу О. Рідний згадав, що ініціатором пам'ятника був голова Харківської обласної організації Всеукраїнської ради краєзнавців І. Саратов[147], проте сюжети про значення І. Сірка в історії міста озвучили не представники громадських сил, які ініціювали чи підтримували цю ініціативу (зокрема політична партія «Національний корпус»), не професійні історики, а саме скульптор. Основою для такої практики, з одного боку, є визнання важливості мистецьких характеристик пам'ятників для формування та адекватного передавання змісту та значення пам'яті. Проте, з другого боку, на нашу думку, для сучасного Харкова звернення представників ЗМІ до скульпторів стало також способом нівелювати можливу ідейну конфронтацію (прикладом можна вважати пам'ятник актрисі Людмилі Гурченко).

Архітектоніка новин дає можливість говорити про механізми формування образів минулого в суспільній свідомості. Водночас її аналіз дозволяє з'ясувати не тільки те, що хотіли висловити ініціатори створення місця пам'яті та автори повідомлень, але і те, що було відсунуте на другий план. У сучасних ЗМІ спостерігається відмова від пошуку та висвітлення експертної оцінки щодо місць пам'яті. У повідомленнях регіональних ЗМІ все ж таки час від часу згадується думка експертів (наприклад, про значення увічнення пам'яті Г. Сковороди висловився письменник та головний редактор журналу «Березіль» Ю. І. Стадниченко[148], а про роль О. К. Алчевського – професор, голова спілки краєзнавців Харкова С. М. Куделко[149]). В інших випадках авторами публікацій ставали експерти та замовники пам'ятників, чиї публікації відрізнялися інтенцією підкреслити історичні заслуги осіб, чия пам'ять увічнюється, наголосити на обов'язку пам'яті та продовженні славних традицій, а також сформувати значення місця пам'яті для іміджу міста[150]. Проте з поширенням електронних ЗМІ роль експертної думки майже знівелювалася, особливо це помітно на тлі великого масиву публікацій. І справа не в тому, що скульптори чи представники влади надають поверхову чи навіть викривлену інформацію стосовно певних сторінок минулого, але радше в тому, що професійні історики, літературознавці, мистецтвознавці та експерти-представники інших галузей можуть продемонструвати глибину наукової рефлексії та результати професійного вивчення історичних подій та акторів і замість апологетизації запропонувати наукові аргументи на користь увічнення їхньої пам'яті. Проте сьогодні спостерігається очевидний розрив між науковою історією та соціально орієнтованим історієписанням, а також дискредитація професійної історіографії, що зумовлено такою політикою пам'яті, яка не передбачає участь у її вироблені незалежних експертних професійних співтовариств[151].

На другий план у сучасних медійних повідомленнях про відкриття пам'ятників відсувається також інформація про особу, чия пам'ять увічнюється. Публікації, в яких головною темою є саме сторінки біографії історичних акторів, їхні заслуги та значення їхньої діяльності для міста становлять радше виняток[152]. Правилом же на сьогодні для повідомлень електронних ЗМІ стала форма стислої довідки про особу чи подію, яка подається наприкінці публікацій (як правило, меншим шрифтом). Така форма викладення матеріалу впливає не тільки на імідж осіб, чия пам'ять увічнюється, але нівелює значення питання, кому і за що встановлюються пам'ятники[153].

---

142 Винятки становлять повідомлення про відкриття пам'ятників, щодо яких є незгода або чия поява пов'язана з певними казусами. Наприклад, наявність реакції харків'ян у публікаціях про відкриття пам'ятника Л. Гурченко та у повідомленні про відкриття другого пам'ятника Незалежності замість встановленого 2001 року «невдалого» пам'ятника, див.: Стрельник, И. «Памятник Независимости преобразил площадь в Харькове». *Вечерний Харьков* (22 августа, 2012). https://vecherniy.kharkov.ua/news/67635/. Доступ 30.10.2019.

143 Сьогодні така думка фігурує в публікаціях про конфлікти навколо пам'ятників та представлена у формі узагальненої думки «користувачів мереж», див.: «У Харкові відновили пам'ятник Жукову». *РБК-Україна* (6 травня, 2018). m https://styler.rbc.ua/ukr/zhizn/harkove-vosstanovili-pamyatnik-zhukovu-foto-1525618818.html Доступ 30.10.2019.

144 Тарасова, Л. «И вечный бой добра со злом…». *Вечерний Харьков* (17 января, 1995).

145 «В Харькове открыли памятник известному архитектору Алексею Бекетову». *Главное. Новости. Аналитика* (30 августа 2016). https://glavnoe.ua/news/n281682. Доступ 30.10.2019.

146 «У Харкові встановлено скульптури студентів медуніверситету». *Ukrinform* (16 червня, 2018), https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2481472-u-harkovi-vstanovleno-skulpturi-studentiv-meduniversitetu.html. Доступ 30.10.2019.

147 «В Харькове откроют семиметровый монумент атаману Сирку». *Newsroom* (17 августа, 2017), https://newsroom.kh.ua/news/v-harkove-otkroyut-semimetrovyy-monument-atamanu-sirku. Доступ 30.10.2019.

148 Романовский, В. «І до правнуків прийшов Сковорода». *Вечірній Харків* (28 травня, 1992).

149 Дикань, Ф. «В «Харькове открылся памятник Алексею Алчевскому». *MediaPort* (23 августа, 2004) https://www.mediaport.ua/news/city/16368/v_harkove_otkryilsya_pamyatnik_alekseyu_alchevskomu__obnovleno_ Доступ 30.10.2019.

150 Бобин, В. «Сделанное им забыть невозможно». Слобода (6 октября, 2000); Посохов, С. «Харківські студбатівці». *Слобідський край* (18 квітня, 2003).

151 Див. детальніше: Посохов, С. І. «Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України)». *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання*. 2017, с. 277–291.

152 Наприклад: Буряковская, Т. В. «Харькове открыт памятник Петру Широнину». Время (7 мая, 2005).; Тараненко, М. «На вулиці свого імен», *Слобідський край* (23 августа, 2005); Львов, А. «Оказывается памятник Ломоносову, открытый вчера в Харькове, 13 лет пролежал на складе». *Время* (26 января, 2002).

153 Кісельова, Ю. А. «Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 247–280.

Складно переоцінити важливість інформаційного резонансу щодо встановлення монументів для формування пам'яті. Проте після гучного відкриття пам'ятників не менш важливо підтримувати «гарячу пам'ять». Отже, сьогодні більшою мірою «популяризують» діячів, вшанованих у формі монументальної скульптури, саме регулярні комеморативні заходи. Якщо в радянський час монументи В. І. Леніну ставали центрами офіційних свят (парадів, покладання квітів делегаціями тощо) та неофіційних повсякденних практик (наприклад, фотографування під час одруження), то на сучасному етапі найбільше офіційних комеморацій практик пов'язано з пам'ятником Т. Г. Шевченку, біля якого відбуваються заходи з нагоди «Дня соборності України», «Дня гідності та свободи», «Дня незалежності», «Шевченкових роковин», «Дня української писемності й мови», «Дня пам'яті жертв Голодомору»[154]. Цікаво зазначити, що такого значення набув пам'ятник, який був встановлений саме в радянський час. Почасти це може свідчити на користь тези про регіоналізацію пам'яті, тоді як комеморативні заходи офіційного характеру мають на меті конструювати не місцеву, а національну ідентичність. Проте друге місце «за відвідуваністю» посідає пам'ятник Г. С. Сковороді, який розташований у Покровському сквері. Зокрема, у Харкові з 2014 року є традиція покладати квіти до цього пам'ятника з нагоди «Дня української писемності й мови», який збігається з днем смерті філософа[155], а також під час святкування «Дня Незалежності». Біля пам'ятника відбуваються й неформальні політичні та громадські акції[156]. Цікаво, що під час таких заходів спостерігаються намагання апелювати не тільки до місця пам'яті як до вже усталеного символу (патріотизму, українськості), але відзначено використання специфічних характеристик та метафор, пов'язаних з образом вшанованої особи. Наприклад, флешмоб активістів «харківського майдану» проти паніки під час пандемії коронавірусу біля пам'ятника Г. Сковороді отримав назву «До коронавірусу з мудрістю» [157].

[154] Цікаво, що за даними анкетування 60 % українських студентів визначили пам'ятник Т. Шевченку як такий, що визначає обличчя Харкова, а 20 % іноземних студентів назвали Кобзаря найважливішою персоною для міста. Див.: Бондаренко, Г. А. «Особливості сприйняття міста Харкова іноземними студентами (за даними анкетування)», Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 97; Красько, О. І. «Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія Історія, вип. 57, 2020, с. 111.

[155] «Харьковчане украсят памятник Григорию Сковороде цветами», *KharkivToday* (7 ноября, 2016), https://2day.kh.ua/harkovchane-ukrasyat-pamyatnik-grigoriyu-skovorode-tsvetami. Доступ 31.01.2021.

[156] «У Харкові пам'ятники Григорію Сковороді та героям Ільфа і Петрова одягнули у вишиванки». *Корреспондент* (24 серпня, 2013), https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1595852-u-harkovi-pamyatniki-grigoriyu-skovorodi-ta-geroyam-ilfa-i-petrova-odyagnuli-u-vishivanki. Доступ 31.01.2021.

[157] «До коронавірусу з мудрістю»: В Харкові пройшов антипанічний флешмоб». *ДепоХарків* (12 березня, 2020), https://kh.depo.ua/rus/kh/do-koronavirusu-z-mudristyu-v-kharkovi-proyshov-antipanichniy-fleshmob-202003121129821. Доступ 31.01.2021.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що цінність запропонованих списків ТОП-осіб полягає не в тому, що вони відображають справжні «пантеони героїв». Вони радше дають можливість унаочнити зміни меморіальних традицій та визначити цілепокладання агентів пам'яті в різні періоди, з'ясувати, що впливало на формування наративних конструкцій колективної пам'яті. Наприклад, у радянський час «пантеон» формувався переважно з партійно-політичних діячів. При цьому всі вони були «героями сучасності», а їхня комеморація мала не тільки затвердити новий варіант колективної пам'яті, але й змінити її темпоральний вимір. Серед представників інших професій домінували, як і в імперський час, літератори, які втратили роль втілювачів національної самосвідомості, але набули значення будителів і вчителів мас. При цьому всі особи мали всесоюзне чи принаймні всеукраїнське значення, деякі були пов'язані з містом, але їхня місцева діяльність відходила на другий план порівняно з заслугами в більш загальних масштабах.

Список ТОП-осіб, увічнених у монументальній скульптурі в добу незалежної України, навпаки, складається переважно з місцевих діячів. Навіть якщо їхня діяльність мала загальнонаціональне значення, то важливість зв'язку з містом та вплив на його історію навмисно підкреслюється. Наприклад, ушанування пам'яті І. І. Мечникова свідчить про плідне продовження його справи медичними та науковими закладами міста, на що вказує місцерозташування його монументів. Другою характеристикою нового «пантеону героїв» є різноманіття сфер їхньої діяльності: адміністрування, військова справа, наука, архітектура, мистецтво, що також «працює» на образ міста як центру науки, освіти, культури та мистецтва. Третя особливість сучасного «пантеону героїв» є різноманіття історичних періодів, які вони репрезентують, що відображає «довгу історію» міста та впливає як на формування регіональної ідентичності, так і на підтримку претензій Харкова на провідну роль у масштабах країни. Водночас наведені списки вказують на лакуни в наративі колективної пам'яті порівняно з історіографічною традицією. Наприклад, жоден з сучасних пам'ятників не підтримує «індустріальний» образ міста та лише один монумент О. К. Алчевському, подарований містом Алчевськ з нагоди ювілею Харкова, натякає на традиції, які пов'язані з підприємництвом та меценатством. Отже, осмислення значення монументальних місць пам'яті та з'ясування їхнього сприйняття громадськістю може сприяти як пошукам «обличчя міста», так і вивченню процесів формування регіональної ідентичності.

Сергій Куделко

ОСОБИСТОСТІ В МЕРЕЖІ ТОПОНІМІВ ХАРКОВА

Саморефлексія харків'ян стосовно свого минулого і ставлення до навколишнього світу розпочалась в останній чверті XIX століття. Саме тоді міська дума десятками перейменовувала урбаноніми на честь тих чи тих видатних осіб. Такі рішення спричинили певну дискусію в місцевій спільноті. Показовим є приклад,

коли відомий харківський літературознавець, етнограф, мистецтвознавець та історик М. Ф. Сумцов у 1902 році наполягав на перейменуванні двох центральних вулиць Харкова: Сумську перейменувати на Гоголівську, а Римарську – на Жуковського[158]. Цю пропозицію було відхилено. Революційні хвилі початку XX століття різко змінили назви багатьох харківських урбанонімів. Це зумовило потребу в спеціальних виданнях, які повідомляли мешканцям і гостям міста про нові та старі назви[159]. Під час нацистської окупації Харкова міська управа перейменувала 483 вулиці та інші топонімічні об'єкти[160] (зазначимо для порівняння, що в «Списке домовладельцев г. Харькова» початку XX століття згадується про 453 урбаноніми[161]). У радянські часи свого максимуму перейменування міських об'єктів досягли у період 1931–1940 років (було перейменовано 202 об'єкти) і протягом1951–1960 років (203 об'єкти). У період незалежної України найменування та перейменування в місті здебільшого здійснювались упродовж 2011–2020 років (153 об'єкти). Найбільш активно й масштабно зміни відбувались протягом 2015–2016 років. Утім, загальне співвідношення назв на честь людей мало змінилось. Наприклад, якщо в Шевченківському районі було змінено 9 таких назв (враховуючи узвіз Пасіонарії на честь іспанської революціонерки Д. Ібаррурі), то нових урбанонімів, присвячених особам, з'явилось лише 11.

Нещодавні численні перейменування вулиць, провулків, площ та інших об'єктів міського простору спричинили жваве обговорення серед харків'ян і знайшли відображення в ЗМІ. У цій статті на прикладі Харкова здійснено спробу аналізу урбанонімів (агоронімів і годонімів), що отримали свою назву на честь тієї або тієї особи.

Перш ніж перейти до основної частини, необхідно зробити кілька попередніх теоретичних зауважень.

1. У наш час (втім, як і в інші періоди історії) урбаноніми виконують не лише свою номінативну функцію (яка дозволяє відрізняти за назвою один об'єкт міського середовища від іншого), а й слугують маркером політичних, економічних, культурних векторів розвитку в регіоні і в країні в цілому. Варто зазначити, що, на нашу думку, політичний вектор в Україні все ще відіграє помітну роль у цій конфігурації. Знамениті слова Арістотеля «людина за своєю природою є істотою політичною»[162] переконливо підкреслюють політичне підґрунтя будь-якої публічної діяльності людини – навіть тієї, що, здавалося б, напряму не пов'язана з політикою.

[158] *Южный край*. 1902. 22 янв.

[159] *Список улиц, переулков и площадей г. Харькова: (По новым и старым названиям).* Харьков, 1937 та ін.

[160] Дьякова, О. В. «Відображення історії Великої Вітчизняної війни у топоніміці Харкова. *Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Харків, 20–21 вересня 2013 р.)». Харків, 2013, с. 189–194 та ін.

[161] *Список домовладельцев г. Харькова*. Харьков, 1901.

[162] «Аристотель. Политика». *Аристотель. Сочинения в 4-х т.* Т. 4. Москва, 1983, с. 378.

Це важливо розуміти в контексті означеної проблеми для того, щоб бачити як культурні, так і політичні відтінки в самопрезентації міста, що постійно змінюється. Культурне й політичне не завжди існують у несуперечливій єдності. Втім, саме їхнє співвідношення породжує такі феномени, які називаються «культурна політика» та «політична культура». Зазначені феномени стають помітними чинниками в процесі формування міської ідентичності, образів минулого та сьогодення міста.

2. Важливо визначити символічну природу назв міських об'єктів, зокрема урбанонімів. П. Бурдьє писав: «Символічна влада є владою створення речей за допомогою слів»[163]. У нашому випадку слова – це урбаноніми. Це знаки, образи й метафори одночасно, що змагаються між собою за право описувати, а згодом і змінювати простір, ідеологію та, зрештою, історичну пам'ять. Примітно, що символічна влада (як і будь-яка інша) спочатку бореться за мову опису / самоопису, а вже потім спирається на її допомогу. Особливо це помітно в періоди, коли перейменуванням урбанонімів відбувається легалізація нових режимів, ідеологій, ідентичностей, образів як в окремому регіоні, так і в загальнодержавному масштабі. Утім, як засвідчує історія (історична практика), багато з нововведень мають тимчасовий характер.
3. Варто розуміти й те, що міська ідентичність та образи міста, що формуються, зокрема, за допомогою урбанонімів, – це, як правило, результат зусиль лише невеликої частини членів міської спільноти. Не може йтися про єдність думок мешканців міста тоді, коли навіть невелика його частина (наприклад, члени топонімічної комісії, які виробляють відповідні рішення про найменування / перейменування об'єктів міського середовища) інколи не можуть домовитись про кінцевий результат, бо їхні позиції, світоглядні, ідеологічні, етичні принципи різні.

Своєю чергою, у пересічних містян образ міста також може бути різноманітним, оскільки він залежить від того, що ми бачимо чи не бачимо, що хочемо бачити, а що – ні. Місто – це в певному розумінні завжди декілька уявних, вельми різних міст. Ось чому назви об'єктів міського простору, які існують у той чи той історичний період – це своєрідна домовленість меншості за відносно мовчазної згоди більшості. Хай там як, але без такої угоди складно уявити життя будь-якого великого міста, адже догодити всім, як відомо, неможливо. Тут варто згадати слова Ґ. Зіммеля: «Обставини і життя жителя великого міста бувають зазвичай надзвичайно різноманітними та складними, і, що особливо важливо, завдяки скупченню такої маси людей з настільки диференційними інтересами, їх життя та діяльність складається в такий складний організм, що без найпунктуальнішої точності договорів і їх виконання все перетворилося б на цілковитий хаос»[164].

[163] Бурдье, П. *Социология социального пространства*. Москва; Санкт-Петербург, 2007, с. 84.

[164] Зиммель, Г. «Большие города и духовная жизнь». *Логос*. № 3/4, 2002, https://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf. Доступ 14.12.2020.

Тож принципово важливо підкреслити, що у зв'язку із зазначеними обставинами складно говорити про саморепрезентацію міста, оскільки вона не є усталеним уявленням про об'єкт, яке влаштовує всіх. Радше це результат іноді певних акумуляцій точок зору тих, хто конфліктує між собою.

За допомогою синхронного і діахронного методів аналізу бази даних нам вдалось визначити деякі особливості самопрезентації образу Харкова на матеріалі урбанонімів. Зазначимо, що в процесі роботи використано новітній «Справочник по топонимике Харькова», підготовлений 2020 року, та інші джерела[165]. Серед них ми можемо виділити поштово-телеграфні довідники[166], списки вулиць[167], списки домовласників[168]. Не обійшли ми також суто утилітарні довідники, в яких міститься відповідна інформація[169]. Особливе значення має фундаментальний каталог публікацій, які присвячені топонімам міста, що зберігається у Відділі «Україніка» ім. Т. Г. Шевченка в ХДНБ імені В. Г. Короленка. Цей каталог налічує кількасот позицій, розділених за рубриками: харківські вулиці, площі, проспекти, провулки, які названі іменами видатних особистостей: названі на честь учених, винахідників, просвітителів; учасників Другої світової війни; видатних закордонних діячів; діячів мистецтва та літератури; історичних особистостей та ін. Також використовувались праці М. Т. Дьяченка, Л. І. Мачуліна, О. В. Хорошковатого та інших авторів[170]. Останнім часом були опубліковані узагальнювальні та аналітичні праці з питання, що нас цікавить. З'явились спеціальні публікації з проблем харківської урбаністики, автори яких розглядають конкретні урбаністичні теми[171]. Наприклад, Л. Удовенко звертає увагу на проблеми самоідентифікації харків'ян і форми збереження в пам'яті мешканців офіційно скасованих назв[172].

Загальна кількість харківських урбанонімів, які ми виявили і які пов'язані з іменами людей (антропононімами), становить 1 177 (похибка дорівнює 2 %). Похибка пояснюється тим, що є урбаноніми, чиє ототожнення за браком або

[165] Дьякова, Е. В., Дмитриева, Е. Н., Харченко, Н. М. *Справочник по топонимике Харькова*: рукопись *та ін*.

[166] *Почтово-телеграфный справочник*. Харьков, 1982 та ін.

[167] *Список вулиць міста Харкова*. Харків, 1954 та ін.

[168] *Список домовладельцев г. Харькова*. Харьков, 1895 та ін.

[169] Наприклад, Каллих, П. С. *Указатель улиц гор. Харькова в алфавитном порядке и распределение их по полицейским и судебно-мировым участкам, а также адреса судебных, административных и правительственных учреждений гор. Харькова*. Харьков, 1908; Вулиці, провулки, площі м. Харкова: (Пожеж. гідранти: довідник). Харків, 1991 та ін.

[170] Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*. 4-е изд. Харьков, 1977 та ін.

[171] Дьякова, О. В. «Університет імені В.Н. Каразина на мапі Харкова», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки», випуск 19, 2014, с. 31–43 та ін.

[172] Удовенко, Л. О. «Особливості взаємозв'язку між урбанонімами й історичною пам'яттю (на матеріалах м. Харків)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 129–134.

дискусійністю джерел не може бути точно встановлено. Загалом довідники фіксують близько 6 000 урбанонімів, тобто частка тих, які були названі на честь людей, становить приблизно 19 %. Між урбанонімами є багато таких, що неодноразово повторюються. Наприклад, ім'я художника І. К. Айвазовського у складі назв трапляється 5 разів (вулиця, в'їзд та ін.), Луї Пастера – 7 разів. Отже, маємо 598 наявних на тепер персоналій із загальної кількості урбанонімів приблизно 2 500. Тобто їхня частка сягає 24 %.

Наші спостереження залежали від тих завдань, що були поставлені на початку дослідження, а саме: 1) виявити сфери діяльності номінантів, 2) означити історичний період, у якому жив той чи той фігурант топонімічної мережі, 3) визначити належність до Харкова та Харківщини, а також 4) ґендерну належність тих, на честь кого були названі урбаноніми міста. Крім того, ми проводили такі підрахунки двічі: для всіх номінантів і окремо для тих, чиїм ім'ям був номінований урбанонім після 1991 року. Це дозволяє уявити як загальну картину, так і ті тенденції, що властиві Харкову з моменту проголошення незалежності України. Ми створили відповідну базу даних: види об'єктів (вулиця, провулок та ін.), сфера діяльності увічнених осіб, сфера діяльності увічнених осіб (об'єкти, що були перейменовані або зникли), зв'язок увічнених осіб з Харковом, ґендерний розподіл увічнених осіб.

Розглянемо актуальний топонімічний реєстр урбанонімів Харкова.

- ✓ Сфера діяльності номінантів.

Говорячи про сфери їхньої діяльності, ми пропонуємо таку класифікацію: «Культура», «Наука», «Політичні і державні діячі», «Інші корпоративні групи», до яких увійшли військові, церковні діячі та ін. Як і будь-яка інша систематизація, ця класифікація є умовною. Деяких персонажів урбанонімів Харкова можна віднести одразу до різних сфер діяльності. Видатні письменники, архітектори, музиканти, вчені, лікарі, мандрівники, звичайно, є членами своїх професійних корпорацій. Передусім ми зосередили нашу увагу на таких сферах діяльності номінантів, як культура та наука, бо саме ці галузі сьогодні найбільше характеризують місто.

До категорії «Культура» належать 192 (32 %) персонажі. З них до літератури та публіцистики ми віднесли 87 осіб (К. Аксаков, А. Ахматова, І. Багмут та ін.). Якщо імена Ф. Достоєвського, М. Лермонтова, О. Пушкіна, Л. Толстого, А. Чехова та інших є значущими для світової історії культури (а значить, і для України), то імена таких літераторів, як Д. Писарев, О. Полежаєва, М. Пом'яловський важливі передусім для історії російської літератури. Образи цих письменників вже мало актуальні для міста сьогодні.

31 номінант був пов'язаний з музичною діяльністю (серед них О. Аляб'єв, М. Балакірев, М. Бернес та ін.).

25 осіб з нашого списку присвятили життя театру та (або) кіно (В. Афанасьєв, А. Бучма, Л. Биков та ін.).

23 урбаноніми в Харкові названі на честь художників (В. Аверін, І. Айвазовський, Д. Безперчий та ін.).

20 осіб серед номінантів – архітектори (П. Альошин, О. Бекетов, Є. Васильєв та ін.).

Крім того, серед номінантів категорії «Культура» 3 скульптори (Ф. Балавінський, І. Кавалерідзе та М. Манізер), а також по одній особі в галузі мистецтва балету (Н. Дудинська), цирку (І. Бугримова) та фотографії (А. Федецький).

До категорії «Наука» належать 133 особи (22 %). В ній ми виокремили три групи: природничі (54 людини), точні (49 осіб) та гуманітарні науки (30 осіб).

До першої групи потрапили 22 спеціалісти в галузі медицини (М. Амосов, В. Бехтерев, О. Богомолець та ін.), 8 географів / першовідкривачів (В. Беринг, І. Папанін, М. Пржевальський та ін.), по 6 геологів (В. Вернадський, В. Докучаєв, О. Карпінський та ін.) і біологів (Ч. Дарвін, Т. Лисенко, І. Мечников та ін.), 4 хіміки (О. Бутлеров, М. Ломоносов, Д. Менделєєв, О. Палладін) і 3 представники сільськогосподарських наук (Я. Берзинь, І. Даниленко, В. Юр'єв), по 2 астрономи (М. Барабашов, М. Коперник) і спеціалісти в галузі космонавтики (Ю. Кондратюк, К. Ціолковський).

До другої групи ми віднесли 24 фахівці в галузі техніки (І. Грищенко, М. Гуревич та ін.), 17 фізиків (О. Ахієзер, С. Вавилов, А. Вальтер та ін.), 8 математиків (Н. Ахієзер, М. Лобачевський, О. Ляпунов та ін.) і одного економіста (С. Кузнець).

До представників гуманітарних наук належать 15 істориків і краєзнавців (Є. Альбовський, Д. Багалій, В. Бузескул та ін.), 6 філологів, літературознавців (О. Білецький, Ю. Лавріненко, М. Пилинська та ін.), 4 філософи (Д. Дідро, Г. Сковорода, Л. Феєрбах, П. Чаадаєв), 2 педагоги (А. Макаренко, К. Ушинський) та один мистецтвознавець (С. Таранушенко).

До політичних і державних діячів (разом з закордонними) ми відносимо 14 урбанонімів (княгиня Ольга, Міхновський, Скрипник та ін.). Зауважимо, що за весь час таких було значно більше. Репертуар цих імен останніми роками істотно змінився. Наприклад, вул. Петровського перейменували на Ярослава Мудрого, Павла Лебедєва – на В'ячеслава Чорновола, Дмитра Клапцова – на Петра Болбочана та ін. Ще більше урбанонімів на честь політичних і державних діячів було змінено на імена представників науки і культури (просп. Постишева – на просп. Любові Малої, вул. Артема – на вул. Алчевських, вул. Красіна – на вул. Манізера та ін.).

До інших корпоративних груп ми віднесли 273 особи (46 %). Серед них – 102 мешканці Харкова – як ті, хто брав активну участь у житті та розвитку міста (Алчевські, Гольберги, Донець-Захаржевські та ін.), так і ті, чиїм ім'ям названі урбаноніми за фактом проживання їх у конкретній місцевості (І. Білобровий, М. Драгомиров, П. Приходькова та ін.). Зазначимо, що серед останніх, як і в попередніх групах, номіновані вихідці з різних станів, зокрема – селяни. Окрім жи-

телів Харкова, до категорії «Інші корпоративні групи» були зараховані 110 військових діячів – герої війни, воєначальники, офіцери (Е. Ахсаров, Ю. Бажанов, О. Дерев'янко та ін.) і підпільники в роки Другої світової війни (І. Бакулін, В. Дубінін, М. Кисляк та ін.). В цю ж категорію увійшли 30 революціонерів, ватажків повстань і народних рухів (Дж. Гарибальді, У. Кармелюк, М. Кибальчич та ін.), 26 громадських діячів (В. Каразін, Ф. Нансен, Є. Урюпін та ін.), 7 церковних діячів (св. Георгій, Д. Гумілевський, сщмч. Олександр та ін.), 6 спортсменів (О. Баркалов, М. Гороховська, І. Піддубний та ін.) і 2 космонавти (Ю. Гагарін, Г. Титов).

✓ Історичний період, у який в основному жили персонажі харківських урбанонімів.

Ми розподілили номінантів за чотирма хронологічними періодами: 1) XVIII століття й раніше, 2) XIX – початок XX століття, 3) радянський період, 4) сучасний період (після 1991 року). Варто зазначити, що в деяких випадках номінант належав одразу до двох означених періодів. У такому разі ми відносили його до того часу, в якому він прожив більшу частину життя, або до того, в якому він зробив те, завдяки чому вписав своє ім'я до літопису нашого міста. Тож, ми отримали такі дані: до першого періоду були віднесені 40 осіб (7 %), до другого – 285 (47 %), до третього – 268 (45 %), до четвертого – 6 (1 %).

✓ Регіональна належність номінантів.

У цій категорії номінанти були розподілені за двома групами:

1. ті, хто мав стосунок до Харкова чи Слобожанщини;
2. ті, хто не мав до них прямого стосунку.

До першої групи ми відносили не лише того, хто прожив більшу частину свого життя на Харківщині (не лише в сучасному розумінні, а й ширше – у колишній Харківській губернії), а й тих, хто проживав тут невеликий проміжок часу або був у місті лише один раз. Відповідно до першої групи належать 388 осіб (64 %), а до другої – 211 (36 %).

✓ Ґендерна належність номінантів.

Серед 598 номінантів 561 чоловік (94 %) і 37 жінок (6 %).

Ми вважаємо за необхідне визначити як загальні особливості, так і останні тенденції репрезентації образу Харкова на прикладі розглянутих урбанонімів. Почнемо з загальних особливостей.

✓ *Харків позиціонується як місто культури і науки.* Представниками культури і науки загалом є 325 із 598 осіб (54 %). Це доволі високий показник. Інші 46 % (273 номінанти) – це ті, кого ми віднесли до категорії «Інші корпоративні групи». З них 140 – військові та революціонери (51 % і 23 % від загальної кількості номінантів). При цьому неможливо недооцінювати історичне значення для нашого міста тих, хто боровся, а почасти й віддавав життя за спільну перемогу проти Німеччини та її союзників у 1941–1945 років. Звідси випливає сучасна характеристика Харкова як «Міста воїнської слави».

- ✓ *Харків позиціонується як університетське місто.* Цей пункт виходить із попереднього, однак ми хочемо підкреслити цей важливий момент. Звертає на себе увагу розподіл в категорії «Наука» (133 особи, 22 %): представники природничого знання, точних і гуманітарних наук (40 %, 37 % і 23 % відповідно). Це свідчить, зокрема, про багату університетську традицію в Харкові, яка налічує вже 216 років[173]. У наш час Харків – це місто університетів. Уже понад 100 років існує думка, що наше місто зобов'язане своїм розвитком передусім класичному університету.
- ✓ *Харків позиціонується як місто з бікультурною ідентичністю.* Ми спеціально не ставимо завдання довести це статистично. Однак, якщо уважно дослідити список урбанонімів, у цьому можна переконатись. Наведемо один приклад, який підтверджує цю тезу. Серед найбільш репрезентативної групи в категорії «Культура» (а саме в групі письменників, поетів і публіцистів) 87 осіб належать до україно- та російськомовної культур. По 46 % номінантів були з цієї групи і ще 5 (8 %) осіб творили іншими мовами[174].
- ✓ *Харків позиціонується як історичне місто (місто з багатим минулим).* З 598 номінантів 325 (54 %) належать до дореволюційного періоду. Це означає, що *позавчорашній день* не менш важливий для харків'ян, аніж *вчорашній*. Це свідчить й про схильність містян до історичної рефлексії, пам'яті як про недавнє, так і про давніше минуле, про зберігання й шанування традицій XIX століття та навіть про деяку спадкоємність тих звичаїв, що зберігає Харків протягом кількох століть. Розуміння Харкова як історичного міста прийшло відносно нещодавно. Путівники по місту другої половини XIX століття відзначають, що в ньому немає жодних історичних пам'яток або ж трапляються такі твердження: «Переходячи до опису хоч яких чудових в архітектурному розумінні будинків міста Харкова, нам вдруге доводиться обмовитись, що якщо місцеве технічне мистецтво не проявило себе в нас нічим особливим, то в Харкові досі немає жодного будинку (крім Технологічного інституту), побудованого хоч яким відомим зодчим або будівельником»[175]. Варто зазначити, що

[173] Рачков, Є. С. «Процеси саморефлексії та саморепрезентації університетської спільноти в сучасній Україні (на матеріалах Харківського університету)». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 135–141 та ін.

[174] Гірік, С. І., «Меморіалізація спадку етнічних меншин і зміни міської топоніміки в Україні (2015–2017 роки)». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія України. Українознавство», випуск 26, 2018, с. 112–117 (найбільшу увагу приділяє єврейським іменам при перейменуванні), Дьякова, О. В. «Национальный аспект в урбанимике Харькова». *Теорія та практика мультикультуралізму: український і європейський досвід : матеріали науково-практичної конференції. ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2016, с. 19–24 та ін.

[175] Устинов, И. А. *Путеводитель по г. Харькову. Описание г. Харькова.* Харьков, 1881, с. 199.

увічнення видатних людей в Харкові почалося не зі встановлення пам'ятників і меморіальних дощок, а з присвоєння відповідних назв вулицям і площам. Автори «Биографического указателя замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии», розміщеного в «Харьковском календаре на 1884 год», зазначають: «Ми ... народ з недавньої свідомої історією, не встигли виробити в собі такої поваги до свого минулого і його діячам, яким відрізняються країни з більш вкоріненою культурою. Проте ми вже не потребуємо того, щоб нам доводили користь і необхідність пам'ятати своє минуле і людей, які внесли більш-менш помітну частку своєї участі в громадську роботу»[176]. Отже, лише за останні десятиріччя XIX століття у харків'ян виникла саморефлексія на своє минуле, яка знайшла відображення в урбанонімах, пам'ятниках, пам'ятних дошках та ін. Після відзначення містянами 350-річчя від дня заснування Харкова (2004 рік), він був прийнятий до Міжнародної ліги історичних міст.

- ✓ *Харків'яни позиціонують себе як жителі міста, яке увічнює пам'ять про тих, хто жив тут і зробив внесок у його розвиток.* З 598 номінантів 388 (64 %) безпосередньо стосувалися міста або краю. Харків почергово був частиною загальноімперської, радянської та української ідеологічних традицій, що, безумовно, вплинуло й продовжує впливати на назви вулиць, майданів та інших об'єктів міського простору. Безумовно, загальні цінності та пантеони героїв мають бути в кожному місті й кожному населеному пункті, однак при цьому не варто забувати, що лише актуалізація місцевої чи регіональної історії дозволить мати своє обличчя кожному населеному пункту. Ось чому ці цифри (64 %, тобто практично 2/3) мають таке важливе значення.

Новіші тенденції. Варто зазначити, що з 598 номінантів 206 (35 %) з'явились на карті Харкова після 1991 року. Це значна цифра, тому вона потребує спеціального аналізу.

Ми вже підкреслювали те, що Харків позиціонується як місто культури і науки, а також як університетське місто. Немає жодних сумнівів у тому, що Харків цілком заслуговує на такі оцінки. Про це яскраво свідчить відображення цієї особливості в урбанонімах. Вказане явище нараховує вже півтора століття. З 325 номінацій на честь діячів культури і науки 143 з'явились після 1991 року. Кількість таких перейменувань становить 69 % від усіх назв, що з'явились після 1991 року, та 44 % від усіх номінантів з категорії «Культура» та «Наука». Зазначимо, що багато груп з означених категорій тепер переважно представлені тими персоналіями, які були відмічені на мапах міста після 1991 року. Наприклад, у цей час були номіновані 16 з 25 представників театрального і кіномистецтва, 15 з 24 художників, 13 з 20 архітекторів. Ще більший відсоток спостерігається в кількох наукових

[176] «Биографический указатель замечательных уроженцев и деятелей Харьковской губернии». *Харьковский календарь на 1884 год: год двенадцатый*. Харьков, 1883, с. 404.

групах. Зокрема, у вказаний час були номіновані 14 з 24 спеціалістів в області техніки, 12 з 17 фізиків, 12 з 15 істориків і краєзнавців, 5 з 6 філологів. Отже, на прикладі урбанонімів можна стверджувати, що на наших очах відбувається *актуалізація Харкова як найважливішого центру культури і науки в Україні*.

Попри те, що серед усіх номінантів великий відсоток мають ті, чия доля була пов'язана з Харковом, у «місті на п'ятдесятій паралелі», як іноді його називають, поступово з'являються імена й тих, кого можна вважати частиною сучасного загальноукраїнського пантеону. Особливо це помітно в групі категорії «Культура», яку становлять письменники, поети й публіцисти. Ця група виявилась найменш схильною до значних змін серед інших з цієї категорії. Зокрема, з 87 імен цієї групи після 1991 року з'явились 22 номінанти, 18 (82 %) з яких – україномовні автори. Це дозволяє констатувати, що *Харків, зберігаючи власні регіональні відмінності, демонструє при цьому помітну рефлексію щодо загальнодержавних тенденцій*. Така стратегія має як політичний, так і символічний характер.

Ми вже підкреслювали, що Харків – *історичне* місто. Водночас важливо підкреслити й те, що Харків – *сучасне* місто. Цю тезу можна підтвердити за допомогою різних прикладів. Ось один з них: з 37 номінанток-жінок 19 (51 %) з'явились на мапах Харкова лише в останні роки. Загальна кількість жінок залишається невеликою, проте вже намічаються певні зміни, що дають змогу більшої їх репрезентації в урбанонімах. Цей факт, своєю чергою, дозволяє стверджувати, що Харків демонструє певну рефлексію не лише до сучасних місцевих і загальноукраїнських, а й світових тенденцій.

Варто вказати і на деякі особливості загального переліку номінантів сучасних харківських урбанонімів. Передусім привертає увагу 1) невелика репрезентація релігійних діячів і закордонних осіб, чиє життя пов'язане з історією нашого міста та 2) наявність у загальному списку номінантів тих, кого на сьогодні складно назвати значущими фігурами для Харкова, але вони стали частиною історії нашого міста (наприклад, на згадку про козацького суддю Тимофія Клочка одна зі старовинних вулиць міста має назву «Клочківська»; у центрі міста, на історичному Подолі, є вулиця Клименкова, яка отримала назву від двора Грицька Клименка, який колись тут розташовувався).

Зокрема, з приводу першого пункту можна зазначити, що вже кілька століть Харків підтримує дружні та партнерські відносини з іншими містами і державами. Пізніше, на початку XX століття, в місті почали відкриватись дипломатичні представництва різних країн. Ця тенденція є й сьогодні. «Сліди» цих контактів досить численні. А з часом, певне, таких «слідів» буде більше. Отже, поява номінацій, які підкреслювали би ці контакти і дружні взаємини, були би важливою подією в розвитку партнерських відносин. Можна помітити, що у другій половині XIX століття на зміну урбанонімам, які виникали стихійно на честь тих чи тих мешканців міста (часто за першим жителем або ж найбільш колоритним мешканцем вулиці і т. д.), настав час, коли Міська дума стала надавати назви цілеспрямовано, на честь видатних місцевих або загальноімперських діячів (Каразінська, Чайковського, Пушкінська та ін.). У радянські часи серед урбанонімів з'явилось багато назв на честь всесвітньо відомих вчених, літераторів, революціонерів і т. д. (Шекспіра, Байрона, Феєрбаха, Спартака та ін.). Це було пов'язано як з претензією Радянського Союзу на вплив у світі, так і його реальною роллю в світі. Після здобуття незалежності України харківська локальна спільнота більше зосередилась на місцевих героях.

Також, очевидно, що сучасний світ стає здебільшого світським, однак не варто забувати про давні релігійні традиції минулого. Для багатьох харків'ян ці традиції не є чужими й сьогодні. Харків залишається важливим релігійним центром не лише регіону, а й всього світового православ'я (шосте за величиною православне місто планети). Тут функціонує найбільший на Сході України Благовіщенський кафедральний собор, з 1726 по 1817 роки в місті діяв Харківський колегіум (у якому викладав Г. С. Сковорода), а з 1817 року готувала церковнослужителів Харківська духовна семінарія (після тривалої перерви відновила свою діяльність у 1996 році).

Підбиваючи підсумки, можна зробити такий висновок. Серед назв урбанонімів Харкова багато нових, пов'язаних з епохою незалежності України. В період проведення так званої політики «декомунізації» деяким об'єктам повертали їх попередні («історичні») назви. Урбаноніми переважно мають назви на честь реальних або референтних героїв харків'ян (І. Каркач, Г. Сковорода, Г. Квітка-Основ'яненко або ж Б. Хмельницький, Т. Шевченко, М. Амосов та ін.). Наявність власного репертуару діячів – один з показників самосвідомості харків'ян, або харківців, як їх називали до середини XX століття. У положеннях про топонімічну комісію останніх десятиріч наголошується про необхідність зваженого підходу до надання імен тих чи тих діячів урбанонімам міста. Підкреслюється, що перевагу треба віддавати не політичним і державним діячам, а представникам культури, науки і освіти або використовувати нейтральні назви. На практиці ці положення порушуються, однак така тенденція, до якої прихильно ставляться мешканці міста, вже набрала силу та чітко простежується в постійному процесі найменувань і перейменувань.

Тетяна Портнова

НЕСТОР МАХНО І МАХНОВСЬКИЙ РУХ В ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОМУ МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРА

Міська пам'ять і міфологія – речі примхливі. Часто особливе місце тут належить не однозначно позитивним героям, а постатям суперечливим, але колоритним. Для сучасного Дніпра такою постаттю є Нестор Махно (1888–1934), лідер масового повстанського руху в Південній Україні 1918–1923 років.

З 1980-х років і до сьогодні триває активне переосмислення постаті Махна та пов'язаного з ним руху – від наукових досліджень до суспільних ініціатив

і мистецького перевідкриття. Відбувається передусім переоцінка сформованого радянською пропагандою суто негативного образу махновців (добре знаного поколінням 1950–1970-х за фільмами «Олександр Пархоменко» (1942) та «Похмурий ранок» (1959), де Махно поставав бандитом, який прагнув тільки збагачення, нерозлучним із пляшкою та схильним до садистських вчинків, а його прибічники – зграєю авантюристів і злочинців). Наукові дослідження після 1991 року стали пропонувати більш виважену історію махновського руху – як своєрідного породження часів війн і революцій, оригінального синтезу теоретичного анархізму із прагматичними прагненнями селянства, а самого Нестора Махна зараховувати до ключових фігур збройної боротьби за владу на українських землях у період 1918–1921 років[177]. Ба більше, у суспільній уяві помітним став запит на суто позитивне сприйняття і позитивну міфологізацію махновського руху: як єдиної сили, що захищала інтереси простої сільської людини, продовження традицій козацьких вольностей і навіть своєрідних носіїв ідей громадянського суспільства. Втім, через велику кількість «незручних» сюжетів суспільного консенсусу до сьогодні не досягнуто: якщо історики сперечаються про те, як розповідати про байдуже, а часом вороже ставлення Махна до українських державних структур, допомогу, яку надали махновці більшовикам у перемозі над арміями Денікіна та Врангеля, або як оцінювати особливості політичної програми махновського руху (який боровся за «вільні ради», революційні ідеали та повне руйнування державного апарату), то пересічну людину не можуть не лякати свідчення про насильства, яке чинили махновські загони.

Особливим сюжетом у цьому контексті є сюжет про локальну пам'ять про Махна і махновський рух у тих містах, що перебували під контролем Революційної повстанської армії України у 1919 році. Тож це дослідження присвячено «місцям пам'яті» Нестора Махна в сучасному Дніпрі з метою з'ясувати, як і хто актуалізується постать цього військового лідера в міському просторі. Щоб показати особливості і вибірковість репрезентації, спочатку здійснимо екскурс в історію перебування махновських загонів у місті.

[177] Волковинський, В. М. *Батько Махно*. Київ, 1992; Верстюк, В. Ф. *Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)*. Київ, 1992; Чоп, В., Лиман, І. *Нащадки запорожців: махновський рух у Північному Приазов'ї (1918–1921 рр.)*. Мелітополь, 2019; Архірейський, Д. В. *Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр.* Київ, 2015; Чоп, В. *Нестор Махно: останній селянський герой*. Київ, 2019. Останнім часом розлога українська історіографія махновського руху зазнала критики за своєрідну однобічність, зображення руху передусім як втілення неприйняття українцями більшовизму та ігнорування можливостей вписати рух у ширші теми й контексти, як-от історії насильства в умовах «вакууму влади» та феномену народження «масової політики» у XX ст. Див.: Гилли, К. «Украинская атаманщина: национализм и идеология в пространстве насилия после 1917 года», *Большая война России: Социальный порядок, публичная коммуникация и насилие на рубеже царской и советской эпох*, ред. К. Бруиш, Н. Катцер. Москва, 2014, с. 159–178.

Катеринослав під владою махновців[178]

Хоча в масовій уяві Нестор Махно асоціюється передусім із його малою батьківщиною Гуляйполем, Катеринославу (сучасному Дніпру) теж випала своєрідна роль у його біографії. У 1910 році, після арешту групи анархістів-експропріаторів за напади, обтяжені вбивством, Махно потрапив до Катеринославської губернської в'язниці, у камеру смертників, і лише неповноліття врятувало його від страти. Згодом Махно залишив детальний спогад про знущання тут над в'язнями, біль від потреби бачити, як забирають на страту товаришів, і власні думки про можливу ранню смерть[179]. Бував Махно в Катеринославі й у 1917 році, після звільнення з московської бутирської в'язниці й долучення до активного політичного життя –як повітовий делегат на губернському з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів. Проте відомим практично всім катеринославцям він став у 1918 – вже як керівник власної армії, неочікувано успішний самостійний гравець у потужному конфлікті українських сил, більшовиків і Добровольчої армії за контроль над регіоном. Але раніше за загони махновців до Катеринослава прийшли неймовірні чутки про цю незнану силу. Зокрема пліткували, що «… Махно вимагає від петлюрівців, щоб вони впустили його до Катеринослава лише на три дні: за цей час він обіцяє запровадити новий анархо-комуністичний лад – відібрати все у багатих і віддати бідним. Розповідали, що Махно шляхетна людина і «ворог лише жидам і німцям», а населенню його не слід боятися»[180][181].

Вперше встановити контроль над Катеринославом Махну вдалося лише на кілька днів – наприкінці грудня 1918 року в альянсі з більшовиками його загони витіснили з міста сили Директорії, проте вже 1 січня махновці знову залишили місто під тиском українських військ[182]. Сучасники по-різному описували перше

[178] Чи не вперше сюжет про особливості політики Махна щодо міст описаний у книзі В. Верстюка саме на матеріалах Катеринослава: Верстюк, В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух…, с. 192–196. Див. також: Архірейський, Д. В. «Військова присутність махновців у Катеринославі», *Гуманітарний журнал*, 2015, № 3–4, с. 11–21. Тупица, Л. О. «Катеринослав у часи махновщини: «вільне місто» чи арена громадянської війни», *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, вип. 3, Дніпропетровськ, 2005, с. 54–59. Про контроль Махна над іншими містами та особливу політику, що проводилася в них, див.: Чоп, В. М., Лиман, І. І. *«Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1981–1921 роки)*. Запоріжжя, 2007.

[179] Н. Махно так описував свої переживання: «Я відчував божевільне бажання завдати жахливих страждань усім тим, хто засуджує до смерті і змушує вас чекати і сподіватися до найостаннішої фатальної години… Я намагався закарбувати в пам'яті усі ці роздуми, щоб помститися коли-небудь винуватцям такого стану справ, якщо залишуся живим». Махно, Н. Мятежная юность (1888–1917). Приложение: Группа «Дело труда». *Большевистская диктатура в свете анархизма. 1928*. Париж, 2006, с. 38.

[180] Игренев, Г. «Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.)», *Архив русской революции, издаваемый И. В. Гессеном*, т. 3, Берлин, 1921, с. 236.

[181] Тут і далі переклад з російської мови здійснила авторка.

[182] Архірейський, Д. «Махновці в Катеринославі: хронологія військової присутності», *Придніпров'я: Історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, 2015, с. 38. Сам відступ

перебування махновців у місті. Зіновій Арбатов, катеринославський журналіст, який видав спогади в Берліні у 1922 році, пригадував передусім самовільні розправи над мешканцями («Перші криваві відвідини Махна Катеринослава додали до загального числа жертв понад триста трупів»), пограбовані магазини та вандалізм ватажка нападників («Сам Махно поставив посеред проспекту тридюймову пушку і впритул стріляв у найвищі і найкрасивіші будинки»)[183]. Є й інші свідчення, автори яких натомість з подивом зауважували відсутність масових грабунків і нападів на євреїв, які мешкали в місті. Як писав Василь Сокіл, український письменник, якому 1919 року було 14 років: «Хоча прийшла влада анархістів, які проповідували безвладдя, в місті не відчувалося неладу… Масових грабунків не помічалося. Населення, особливо єврейське, чекало гіршого, проте нікого не чіпали…»[184]. Городяни, які подеколи сприймали Махна як загадкового розбійника, також пліткували, що єдиною метою захоплення міста для «батьки» стало бажання вбити прокурора, який колись його судив[185].

Під повною владою Махна на шість тижнів Катеринослав опинився в листопаді-грудні 1919 року, коли махновці заступили тут вояків Добровольчої армії. Останні, щоправда, відступили недалеко, закріпилися на лівому березі Дніпра й вели звідти постійний артилерійський обстріл міста, на який не менш затято відповідали і махновці. Тому згадки про постійну канонаду, почуття жаху від обстрілів, щоденне руйнування будинків і жертви серед перехожих – постійна тема всіх спогадів свідків про цей період.

Махновська політика в Катеринославі була частиною ширшої спроби побудувати безвладне суспільство на великій території, підпорядкованій Революційній повстанській армії України. Анархістська ідеологія передбачала, що міста слід перетворити на «вільні комуни», без жодних владних зловживань та приватної власності. Після вступу загонів Махна до Катеринослава було оголошено, що Повстанська армія лише охороняє місто від зазіхань будь-якої влади, натомість контроль над міським життям мусять перебрати на себе місцеві мешканці, скликавши конференцію представників усіх трудящих і обравши власні форми самоорганізації[186].

махновців був украй драматичним. Притиснені до берегу Дніпра, вони намагалися врятуватися вплав, тоді потонуло кілька сотень вояків. Опис паніки махновців, які намагалися пливти геть на саморобних плотах і навіть на коритах, кидаючи багату здобич на березі, лишився в багатьох спогадах і потрапив у роман Олексія Толстого «Хождение по мукам».

[183] Арбатов, З., «Екатеринослав 1917–1922 гг.». *Архив русской революции*, М., 1991, т. 12, с. 85–86.

[184] Сокіл, В. «Здалека до близького», Чабан М. У старому Катеринославі. (1905–1920 рр.). *Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів та громадських діячів*. Дніпропетровськ, 2001. с. 198.

[185] Волковинський, В. М. *Батько Махно* …, с. 17.

[186] Як писав з цього приводу Петро Аршинов, анархіст та один з ідеологів махновського руху: «Одним з улюблених аргументів більшовиків проти махновців той, що останні за час свого перебування в Катеринославі нічого творчого в життя цього міста не внесли. Але при цьому більшовики приховують від мас дві надзвичайно важливі обставини. По-перше, махновці – не партія і не влада. У Катеринославі вони були як військовий революційний загон, що оберігав свободу міста. Як такі, вони не повинні брати на себе обов'язок виконувати творчу программу революції. Це справа місцевих робітничих мас…». Другою причиною він називав стан облоги Катеринослава й постійні артобстріли. Аршинов, П. *История махновского движения (1918–1921)*. Запорожье, 1995, с. 143.

Анархістська газета «Путь к свободе», яка стала виходити в Катеринославі, закликала городян:

«Місто, звільнене від політичної влади, ще не є власне вільним містом. Воно лише має можливість стати таким. Для того, щоб місто стало справді вільним, необхідно, щоби мешканці його припинили бути міщанами і обивателями; щоб усе населення, відчувши себе остаточно вільним, сміливо і рішуче стало до справи будівництва нового життя на рівних, справедливих і розумних началах»[187].

Першою помітною зміною у «вільному безвладному Катеринославі», як його називали у махновських агітаційних матеріалах, стало звільнення ув'язнених та демонстративне руйнування міської в'язниці. Для махновського руху принциповим було визнання в'язниць втіленням утисків трудівників та несвободи. В'язниці махновці руйнували в усіх містах, де встановлювали контроль – у схожий спосіб були знищені тюрми Олександрівська, Бердянська, Кривого Рогу.

Скасовані були і будь-які обмеження для свободи друку. Впродовж шести тижнів контролю махновців над Катеринославом тут діяли 6 політичних газет («Путь к свободе» – офіційне видання анархістської Реввійськради, «Набат» – видання анархістів-набатівців, «Знамя восстания» – лівих есерів, «Народовластие» – правих есерів, та «Звезда» – більшовицька газета). Прикметно, що дозвіл на власне видання був наданий навіть більшовикам – політичним противникам Махна – «щоб не кидати тінь на величні принципи свободи слова і свободи організацій»[188]. Сучасники з певним подивом згадували, що більшовицька преса злісно висміювала недоліки «безвладної влади», на що анархістські газети відповідали примирливо і намагалися виправдовувати і пояснювати[189].

Інші зміни були типовими для сумних реалій громадянської війни. У перші дні перебування махновців Катеринослав був обкладений контрибуцією у 500 тисяч рублів на потреби армії, були реквізовані гроші місцевих банків та речі з двох міських ломбардів. Останнє стало ударом для містян – у ломбардах намагалися сховати останні вцілілі від грабунків Білої армії цінні речі.

[187] «Статья Волина «О вольном городе», опубликованная в газете «Путь к свободе», характеризующая взгляды теоретиков-махновцев на социально-экономическую организацию общества 18 ноября 1919», *Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии*. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1993, с. 22–23.

[188] Аршинов, П. *История махновского движения*…, с. 144.

[189] Гутман, М. «Под властью анархистов (Екатеринослав в 1919 г.)», *Русское прошлое*. Исторические сборники под ред. С. Ф. Платонова, А. Е. Преснякова, Ю. Гессена. Петроград-Москва, 1923, с. 66.

Містом прокотилася масова облава на білогвардійських офіцерів. Безжально знищували і тих осіб, які допомагали їм ховатися, не жаліли і сім'ї та родичів. Полювали також на колишніх поліцейських і стражників. Білогвардійська листівка кінця 1919 року із промовистою назвою «Ужасы Екатеринослава» наголошувала на особливій жорстокості вбивств:

«Перші два тижні добровольців ловили скрізь: по квартирах, горищах, льохах і сараях, проводилися на них облави, як на тварин… Родина добровольця Шендеровича, з матері і доньки, після наруги були задушені. Цей спосіб у бандитів мав назву «взяти за зябра». Родина Боброви з матері, доньки, сина-студента з дружиною були зарубані сокирами. Доброволець партизанського Олександрівського полку Іван Дудка [був] повішений у Потьомкінському саду. Особливо жорстоко переслідувалися родини «шкуровців». Одному впійманому козаку випекли «Шкуро» на спині і змусили танцювати лезгінку. Нещасному потім вбили цвях у голову…»[190].

Хвиля розправ над денікінцями та особами, що їм співчували, на практиці могла зачепити будь-яку людину, яку можна було маркувати як «контрреволюціонера» чи «буржуя». Так було вбито священника Григорія Станіславського, настоятеля Хрестовоздвиженського собору в селищі Діївці під Катеринославом – разом із родиною його розстріляли у дворі храму, де він служив[191]. Жертвами також ставали виявлені в місті німці, яких рядові махновці, обурені насильницькими практиками австро-німецьких військ у місцевих селах, подеколи сприймали як особистих ворогів: так був убитий махновцями Йоган Тіссен (молодший), кількаразовий гласний міської Думи, очільник менонітського молитовного будинку й успішний місцевий підприємець[192]. Особливий острах мешканців викликала махновська контррозвідка, яку очолював Лев Задов (Зіньковський). Для катувань і вбивства достатньо було підозри чи доносу, які процвітали в умовах соціальних конфліктів. Налякав містян розстріл начальниці гімназії С. Степанової – наклепу про стосунки з білогвардійцями було достатньо, щоб засудити літню і політично нейтральну жінку до страти[193]. М. Гутман, завідувач катеринославських дитячих притулків, переказував історію про загибель місцевого двірника – його вбили за те, що мав гарні офіцерські чоботи[194]. Тіла вбитих скидали в Дніпро, і вони лишалися біля берегу непоховані, тіла страчених офіцерів інколи лишали лежати просто на центральних вулицях.

[190] «Листовка Добровольческой армии «Ужасы Екатеринослава». У кн.: *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Документы, материалы*. М., 2006, с. 241. Варто згадати, що вояки Білої армії поводилися з полоненим махновцями із подібною садистською жорстокістю.

[191] Савченко, С., Ткач, Л. «Нераскрытое преступление: священник Григорий Станиславский (1875–1919)». *Сеть независимых историков SWBB* (15 мая, 2019), https://indepnethist.wixsite.com/swbb/post/савченко-с-в-ткач-л-н-нераскрытое-преступление-священник-григорий-станиславский-1875-1919. Доступ 19.12.2020.

[192] Старостін, В. *Прогулянки по німецькому Дніпру*. Дніпро, 2019, с. 22.

[193] Щап, З. «Анархо-махновщина» в Екатеринославе». *Вестник профдвижения в Украине, орган Южбюро ВЦСПС и ХГСПС*, № 14, 31 марта 1923 года, с. 80–81.

Від перших до останніх днів перебування махновців у Катеринославі при штабі армії діяв спеціальний «відділ соціального забезпечення» для допомоги нужденним міста. Вже сучасники оцінювали його діяльність суперечливо. Одні хвалили за щедрість – тут, підтвердивши своє скрутне становище, можна було отримати суму, яка дозволяла родині прожити місяць. Махновці виявилися єдиною владою, яка подбала про катеринославський сиротинець, виділивши для дітей один мільйон карбованців, а також борошно, сало й ковбасу[195]. Інші сприймали осудливо та іронізували, що, однією рукою грабуючи, махновці іншою ділилися крихтами здобичі. Робітників катеринославських заводів обурювала сама практика – потреба прийти і особисто просити: «Справа велася в найбільш примітивний спосіб, як свого часу іменити купці роздавали подачки жебракам»[196]. Згодом у спогадах діячів профспілкового руху-більшовиків ця допомога стала зображуватися навмисно карикатурно і вочевидь недостовірно: як п'яний махновець, не питаючи жодних документів, на око оцінював, кому скільки грошей дати, і де допомогу по кілька разів на день отримували передусім найбільш спритні і нахабні прохачі, навмисно перевдягнені у лахміття[197].

До сьогодні історики сперечаються щодо непростого запитання про обсяги грабунків місцевого населення в часи махновського контролю над Катеринославом. Суперечливі свідчення лишили і сучасники, враження яких переважно залежали від соціальної належності. В офіційних наказах Нестор Махно забороняв грабувати цивільне населення, проводити самовільні реквізиції[198] і суворо карав за переступ цієї заборони. Як пригадував юрист Г. Ігренєв, самі махновці повідомляли містянам: «Махно кожному дозволяє взяти по одній парі всього, скільки потрібно, щоб на собі носити. А хто більше візьме, тих усіх розстріляє»[199]. На практиці ж грабунки були поширені. Передусім пограбовано

[194] Гутман, М. «Под властью анархистов» …, с. 66.

[195] Там само, с. 65.

[196] Из статьи «Профдвижение в период махновщины» ноябрь-декабрь, 1919 г. (автор не установлен), *Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сборник документов и материалов*. Дніпропетровськ, 1993, с. 33.

[197] Щап, З. «Анархо-махновщина» в Екатеринославе…с. 79.

[198] «Из приказа командующего партизанско-повстанческой украинской армии батьки Махно об обязанностях повстанцев и задачах партизанского повстанческого движения. 18 октября 1919 г.». *Н. Махно и махновское движение. Из истории повстанческого движения в Екатеринославской губернии. Сборник документов и материалов*. Дніпропетровск, 1993, с. 19.

[199] Игренев, Г. «Екатеринославские воспоминания (август 1918 – июнь 1919 г.)». *Архив русской революции, издаваемый Г. В. Гессеном*., т. 3, Берлин, 1921, с. 238.

магазини і квартири заможних людей, проте страждали й робітничі квартали. З вулиць зникли пристойно вдягнені люди, бо дозвіл брати «по одній парі» рядові махновці реалізовували буквально – зупиняли перехожого і, погрожуючи розправою, «обмінювались» із ним одягом[200].

Сучасники звертали увагу на особливий характер грабунку – махновці, серед яких переважали селяни, сприймали захоплення міста як шанс випробувати невідомі міські практики й речі. І саме незнаний міський одяг особливо вабив:

«Брудні, веселі, чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі – піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх наопашки брали м'які кожухи й жіночі ротонди...»[201].

Популярними були суміш чоловічих та жіночих шуб (махновців інколи навіть називали «шубниками»), ювелірні вироби (як свідчать спогади, типовий махновець ходив Катеринославом в українській свитці, зі зброєю через плече і з великим жіночим золотим ланцюгом на шиї чи з браслетами на руках[202]). Рядові махновці охоче ділилися здобиччю з міською біднотою. Один зі спостерігачів подій Г. Григоров (звільнений загонами Махна з місцевої в'язниці, де його утримували як симпатика більшовиків) зафіксував у спогадах, як махновці роздавали речі зі спалених магазинів – особливо охоче розбирали пальта, костюми, каракулеві та котикові шапки й калоші:

«Ось на одну сільську бабу нап'яли міхову шубу, а голову вкрили великою вовняною хусткою. Баба уся просяяла і сказала: «Дякую, хлопці, за подарунок», вона сіла на свій віз і швидко помчала, ніби побоюючись, що з неї вимагатимуть гроші за такі дорогі речі. Таку ж картину я побачив біля готелю «Франція», де біднякам роздавали шуби, смушкові шапки, чоботи, тканини і продукти. У натовпі добувачів я не зустрів робітників. У цій дільбі брали участь переважно селянки і міське міщанство, голота, особливо з Жандармської балки. Цей строкатий натовп радів, що вперше в житті натягали на себе дорогоцінні речі, про котрі вони і мріяти не могли. Звісно, ніхто з них не думав про те, морально чи аморально брати участь у цьому шабаші»[203].

Натомість спільної мови з катеринославськими робітниками, від яких сподівалися підтримки, махновці не знайшли. Робітники були обурені реквізиціями палива, устаткування та матеріалів з заводів і самовільними грабунками робітничих кварталів. Саме у зв'язку з Катеринославом джерела часто переповідають відомий, проте неправдивий анекдот про Махна, активно ти-

[200] Щап, З. «Анархо-махновщина» в Екатеринославе», ... с. 77.

[201] Підмогильний, В. *Третя революція. Оповідання. Повісті. Роман*. Київ, 2012, с. 239.

[202] Гутман, М. Под властью анархистов ..., с. 64.

[203] Григоров, Г. И. «Махно». Григоров Г. И. *Повороты судьбы и произвол: Воспоминания, 1905–1927 годы.* Москва, 2005, http://www.hrono.info/libris/lib_g/grigorov_mahno.html. Доступ 19.12.2020.

ражований білогвардійською пресою та більшовиками: нібито «батько» на прохання поштарів і залізничників про допомогу відповів, що не потребує залізниці, адже має тачанки, і не схвалює звичку писати листи, вважаючи її за буржуазну. Ідею про передачу підприємств у повну власність робітників і необхідність самостійно задовольняти свої потреби місцеві профспілки сприйняли як химерну і нереальну, таку, що прирікала підприємства на загибель, а робітників – на голод[204].

З описів сучасників влада Махна над Катеринославом переважно постає як влада випадкова, чужа і нелегітимна (більшість були солідарні з формулою з мемуарів Г. Ігренєва: «під владою розбійника»). Містяни загалом не знали або не сприймали серйозно економічну програму махновського руху і пропозиції щодо самостійного облаштування вільного життя. Дії махновців також переважно сприймалися негативно: у руйнуванні в'язниці бачили підтвердження кримінального характеру махновського руху, а можливість читати різноманітні газети не втішала після розграбування квартири або чуток про загибель сусідів. Наприклад, герой оповідання В. Підмогильного «Третя революція» (1925), переглядаючи міські газети після того, як з помешкання винесли геть усе до ложок і подушок, розмірковував: «От... які гарні рецепти і як багато вмирає від них людей»[205]. На думку декого з сучасників, символом ставлення махновців до міста стало руйнування ними міського залізничного мосту через річку Дніпро, окраси й гордості тогочасного Катеринослава.

Пам'ять про Нестора Махна в сучасному міському просторі

У радянський час, зважаючи на загальну практику однозначного таврування Махна як контрреволюціонера і злочинця, місцеві краєзнавчі видання переважно взагалі уникали згадок про махновський рух. У місті, що швидко зростало передусім завдяки припливу нових мешканців, які ставали дніпропетровцями у першому поколінні, уявлення про історію міста початку XX століття формувала не жива сімейна пам'ять, а художня література. Освічені містяни переважно уявляли собі ті часи за популярним романом О. Толстого «Ходіння по муках», найвідомішим тоді літературним твором про 1918 рік у Катеринославі і водночас вдалою літературною дискредитацією постаті Махна. Щоправда, у місті побутувала й переказувалася усно своєрідна міська легенда, що під час перебування в Катеринославі Махно вінчався з місцевою дівчиною у Свято-Миколаївській

[204] З. Щап переповідав промову представника від махновського штабу на конференції профспілок: «У вас, – сказав він, – є заводи. Ми звільнили вас від золотопогонников. Тепер улаштовуйтеся самі. На заводах є залізо, дріт, канати, ремені. Продавайте це або міняйте на хліб. Ми вам заважати не будемо. І допомагати не будемо. Наша справа – воювати» (Щап, З. *«Анархо-махновщина» в Екатеринославе* ..., с. 79).

[205] Підмогильний, В. *Третя революція* ..., с. 252.

Фото 1. Пам'ятна дошка про відомих відвідувачів поштамту. Адреса: просп. Дмитра Яворницького, 62 (фото Т. Портнової, 2013 р.)

церкві на Старій Ігрені[206] (походження легенди невідоме, проте в масовій уяві вона відповідала негативним образам отаманів часів громадянської війни, які могли святкувати весілля в кожному захопленому місті й селі).

Перша нейтральна згадка про Нестора Махна в міському публічному просторі з'явилася на початку 1990-х років – його ім'я включили до доволі розлогого переліку відомих осіб, які у XX столітті відвідали тутешню центральну пошту (Фото 1). Скромна табличка, де Махно згаданий у доволі дивному сусідстві – поруч зі знаними письменниками і радянськими політичним лідерами, не лише свідчила про початки переосмислення фігури військового лідера. Вона наголосила також на його впізнаваності: можна по-різному оцінювати діяльність Махна, проте не можна заперечувати, що він є однією з найвідоміших постатей української та міської історії.

Уперше спеціальним меморіальним знаком Нестор Махно був вшанований уже у 2000-х роках. 22 грудня 2006 року на готелі «Асторія» (просп. Дмитра Яворницького, 66) повісили гранітну меморіальну дошку із написом «У цьому будинку в 1919 р. знаходився штаб борця за свободу Нестора Івановича Махно»[207] (Фото 2 та 3).

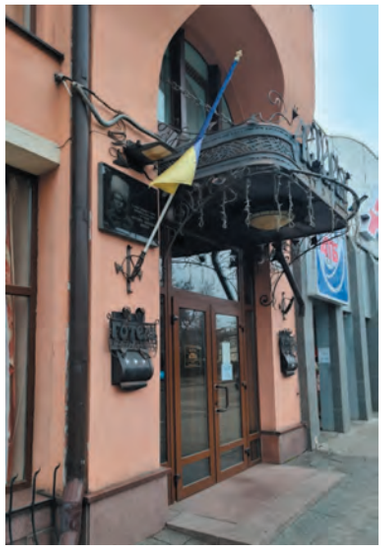

Фото 2. Меморіальна табличка на готелі «Асторія». Адреса: просп. Дмитра Яворницького, 66 (фото Т. Портнової, 2020 р.)

[206] Детальніше про церкву див.: Романчик, Л. Легенда о Махно, *Gorod.dp.ua* (22.05.2013) https://gorod.dp.ua/news/81857 . Доступ 19.12.2020.

[207] Романчик, Л. Легенда о Махно, *Gorod.dp.ua* (22.05.2013) https://gorod.dp.ua/news/81857 . Доступ 19.12.2020.

Нова дошка сусідувала із встановленим на будівлі готелю в радянський час меморіальним знаком про розташування тут більшовицького губревкому і пункту прийому добровольців до Червоної армії. Уважній людині, навіть необізнаній з міською історією, таке сусідство дощок підказувало, що готель у центрі міста був жаданою здобиччю для всіх влад, що контролювали Катеринослав на початку XX століття. Зараз знак про губревком приховали від перехожих фанерою.

Фото 3. Меморіальна табличка на готелі «Асторія». Адреса: просп. Дмитра Яворницького, 66 (фото Т. Портнової, 2011 р.)

Прикметно, що ініціатором вшанування виступила не міська влада чи міські культурні організації, а Дніпропетровське відділення партії «Братство». Для цієї радикальної партії із доволі одіозною репутацією, яка обрала своїм гаслом вислів: «Геть демократію! Хай живе свобода!», Нестор Махно став досконалим героєм з минулого. Історико-просвітницькі матеріали на тогочасному сайті партії називали махновський рух втіленням українського національного духу, а лідер партії Дмитро Корчинський відзначав, що «..воістину в душі кожного українця спить махновець»[208]. Встановлення знаку в місті стало одним з низки заходів партійного вшанування «батьки». Пізніше, 2007 року, представники «Братства» зібралися під телеканалом «Інтер», вимагаючи перемоги Махна в рейтингу «Великі українці» поза конкурсом.

Встановлення дошки було епатажним, що властиво більшості акцій «Братства» – її самовільно прибили біля входу до готелю під час невеличкого мітингу, без спеціального дозволу на встановлення пам'ятних знаків і попри опір охорони готелю. За словами Дмитра Корчинського, захід не був узгоджений ані з міською владою, ані з власниками готелю, бо «Нестор Іванович Махно був анархістом». Потребу вшанування лідера Революційної повстанської армії Д. Корчинський наголосив і через незмінну актуальність його ідей:

«Всі гасла «махновщини» сьогодні дуже актуальні. «Бий жовтих, поки не посиніють, бий жовтих, поки не посиніють», «Будь-яка Конституція – брехня» – все це правильно. Цей будинок належить штабу Махна. Те, що тимчасово «махновці» не в місті – ну, то нічого, вони повернуться. Ні, Лазаренкові тут нічого не належить, тут все належить «махновцям»[209].

[208] Диктатура анархії, http://www.bratstvo.info/ua/analitika/1838-1195464975. Доступ 03.03.2018. Щоправда, далі йшло застереження: «Бо воістину в душі кожного українця спить махновець... Хоча ні, скоріше так: на правому плечі кожного українця сидить маленький махновець і шепоче на вухо що робити. А на лівому плечі сидить маленький сержант міліції, і переконує, що всього цього робити не треба, а краще одразу у всьому зізнатися». Компліментарний образ Нестора Махна як натхненника ідеї самоврядування, чи не єдиного українського діяча, знаного і шанованого за кордоном, та й просто дуже обдарованої людини, пропонували і інші матеріали сайту Братства, напр: Нестор Махно про державу, народ і суспільство, http://www.bratstvo.info/ua/tvori/1307-1256651100. Доступ 03.03.2018.

[209] Рацибарська, Ю. «Махно повертається до Дніпропетровська», *Радіо Свобода* (22.12.2006), /https://www.radiosvoboda.org/a/956565.html . Доступ 19.12.2020. У промові

Попри нелегальний характер встановлення і обіцянки адміністрації готелю зняти дошку, у сучасному Дніпрі вона досі прикріплена на фасаді готелю. Її показують туристам. Більшість містян не знає про обставини встановлення і сприймає її як офіційний пам'ятний знак. Дошка претендує на звання першої меморіальної дошки на честь Нестора Махна в Україні поза Гуляйполем. Вона була відкрита раніше за пам'ятники Нестору Махну в Гуляйполі (2008), в Нікополі (2009), у Старобільську (2013).

На офіційному рівні про зв'язок Махна із Катеринославом згадали в контексті кампанії з декомунізації, коли виникла потреба знайти нові імена для назв вулиць та самого міста. Тоді серед версій нового імені міста разом із Кодаком, Половицею, Січеславом і Яворницьким фігурував і «Махноград»[210]. Як пояснював представник місцевої влади: «Щодо Махнограда – вона пов'язана з тим, що Запорізької області в той час не було, а Махно і його повстанська армія діяли в межах Катеринославщини, як раніше називався теперішній Дніпропетровськ»[211]. Ідея перейменувати місто на честь ватажка Повстанської армії не мала підтримки і виглядала радше екзотичною, проте усе ж мала симпатиків[212].

Ім'ям Нестора Махна названо колишню вулицю Радгоспна (Совхозная) в Амур-Нижньодніпровському районі Дніпра – невелика вулиця на окраїні міста, на якій переважає приватна забудова (Фото 3). Публічних заперечень від містян щодо нового імені вулиці не було – ніхто не висловив сумніву, чи варто давати вулиці ім'я людини, яка відіграла в історії міста доволі суперечливу роль. Вулиця імені Махна в Дніпрі стала третьою, названою на честь керівника Революційної повстанської армії України. Друга розташована в Гуляйполі, на батьківщині Махна. Ще одна була в місті Оріхів, районному центрі в Запорізькій

обігрувалося махновське гасло: «Бий червоних, поки не побіліють, бий білих, поки не почервоніють». Тут, імовірно, трапилася або помилка промовця на слові, або друкарська помилка в матеріалах про подію, і фраза мала звучати так: «Бий жовтих, поки не посиніють, бий синіх, поки не пожовтіють».

[210] Див., напр.: Ладнова, Ю., Никитин, А., Логуш, И. Днепропетровск предлагают назвать Махноградом, Кодаком или Сичеславом. *Сегодня* (20.11.2014), https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dnepropetrovsk-predlagayut-nazvat-mahnogradom-kodakom-ili-sicheslavom--570812.html . Доступ 19.12. 2020; Тереньева, Н., «Махноград, Сичеслав или все-таки – Днепропетровск?». *Вісті Придніпров'я : Обласна газета*, № 92(27.11), 2014/2, с. 5.

[211] «Переименуют ли Днепропетровск в Сичеслав? Мнение специалистов». *Слово і діло. Аналитический портал* (20.11.2014), https://ru.slovoidilo.ua/articles/5848/2014-11-20/pereimenuyut-li-dnepropetrovsk-v-sicheslav-mnenie-specialistov.html . Доступ 18.12.2020.

[212] За різними даними, назву «Махноград» підтримали 3 % містян (Шруб, К. Давайте переименуем город в … Днепропетровск! *Днепр вечерний* (07.12.2014), https://dv-gazeta.info/obshestvo_dnepr/davayte-pereimenuem-gorod-v-dnepropetrovsk.html. Доступ 19.12.2020) або 5,4 % містян (Опитування: Историки инициируют переименование Днепропетровска. За каное наименование Вы готовы проголосовать? *Сегодня*, https://www.segodnya.ua/ua/allvotes/272.html. Доступ 19 грудня 2020). Щоправда, опитування не претендували ані на репрезентативність, ані на охоплення великої кількості респондентів.

області, проте 2016 року назву змінено на нейтральну – вулиця Лугова[213]. Вулиць імені Махна немає в інших містах, які перебували під контролем його армії – ані в Бердянську, ані в Маріуполі, ані в Запоріжжі, ані в Нікополі тощо.

Фото 3. Вул. Нестора Махна у м. Дніпро (фото Т. Портнової)

Для багатьох мешканців Дніпра постать Нестора Махна асоціюється передусім з місцевим історичним музеєм імені Дмитра Яворницького. І не лише тому, що сюжети про діяльність махновців в регіоні з'явилися в експозиції після 1991 року (раніше єдиним винятком був документ про жертовну боротьбу місцевих комуністів із «махновськими бандитами»[214]). Із музеєм пов'язана розповідь про те, як 1919 року директор музею, знаний дослідник запорозького козацтва Дмитро Яворницький отримав від Нестора Махна «охоронну записку» – документ, що гарантував музею недоторканність від конфіскацій. Цю записку і сьогодні показують відвідувачам, переповідаючи, якою спокусою для рядових махновців були старовинні коштовності й козацька зброя. Оскільки обставини зустрічі і зміст розмови військового лідера та історика достеменно невідомі, вона стала досконалим приводом для легенд, фантазій і живодайною темою для белетристики. Якщо пересічній людині передусім лоскоче нерви потреба уявити, як непросто було говорити з всесильним військовим ватажком, який легко міг би дозволити своїм хлопцям «погуляти» в музеї, то історикам цікаво поміркувати, чи впізнав Яворницький у махновцях нащадків запорожців і чи не переглянув він свого позитивного ставлення до козацьких вольнощів.

Досі, попри спростування музейників, побутує уявлення, що грамоту Дмитро Яворницький здобув, пригостивши Махна горілкою з козацького поховання. У творах Василя Чапленка («Українці», 1960) та Івана Шаповала («У пошуках скарбів», 1963) історія зустрічі Яворницького й Махна – це передусім історія про те, як розумна, дотепна людина, рятуючи справу свого життя від плюндрування, вправно зіграла на слабкостях пихатого «батьки». У романі Олеся Гончара «Собор» розмова (уявою автора перенесена до старовинного козацького собо-

[213] «Перелік всіх назв вулиць, провулків, площь в м. Оріхів». *Офіційний сайт Оріхівської міської ради*, https://ormr.gov.ua/pereimenuvannia_vulits_ta_provulkiv_m_orikhiv/. Доступ 19.12.2020.

[214] За спогадами музейників, документи, що згадували ім'я Махна, не допускали в експозицію або ім'я зафарбовували. Рацибраська, Ю. «У Дніпрі відкривають маловідомі сторінки біографій Махна та Яворницького» (10 січня, 2017), *Радіо свобода*, https://www.radiosvoboda.org/a/28221762.html . Доступ 22.12.2020.

ру в Новомосковську) вже перетворюється на протистояння правди і грубої сили, драматичний діалог охоронця і руйнівника, захисника істинних цінностей і фальшивого героя на хвилину, який марно претендує на місце в історії. Прикметно, що останні роки через розповіді і публікації співробітників музею Нестору Махну відводиться дедалі позитивніша роль. Оскільки, окрім охоронної записки, керівник Повстанської армії виділив гроші на розвиток музею та забезпечив музей дровами (а взимку 1919 року проблема опалення часто була ледь не питанням життя і смерті), про Махна стали говорити як про єдину владу в місті часів громадянської війни, яка подбала про культурні інституції, і не лише з примхи, а й з ідейних міркувань[215].

Позитивний образ Нестора Махна – як видатного військового ватажка, втілення сміливості і просто людини, готової захищати те, у що вона вірить, – обігрує «МахноПАБ», розташований у центрі Дніпра, у будівлі колишньої шваційської фабрики імені Володарського (Фото 4).

Заклад підтримує легенду про живий зв'язок із «батьком» – відвідувачам повідомляють, що чи то сам Нестор Махно, чи то його наближені особи, ідучи повз будівлю, виголосили: «Осьо туточки ми будемо пити, гуляти і святкувати перемогу!»[216]. Зал пабу декорований фотокартками Махна, його соратників і вояків, а також гаслами на кшталт «Воля або смерть». Постійним відвідувачам пропонують пройти посвяту в махновці XXI століття. Постать Махна також представлена як важливий символ нонконформізму – при пабі діє популярний у Дніпрі концертний майданчик «Підпілля Махно», що регулярно збирає слухачів на рок-концерти. Про те, що сучасний, поширений у масовій уяві образ Махна найкраще пасує передусім індустрії дозвілля і розваг, свідчить і той факт, що під махновські сюжети стилізований ще один ресторан-готель, із промовистою назвою «Гуляй поле», розташований неподалік від міста Дніпро, у селі Піщанка Новомосковського району[217].

Фото 4. Вивіска МахноПАБ. Адреса: вул. Магдебурзького права, 4 а. (фото Т. Портнової, 2020 р.)

[215] Рекуненко, Н. «Махно й тепер гуляє полем». *Наше місто*, № 45 (3988), 8 листопада 2018, с. 27.

[216] *МахноПАБ, сайт закладу*, https://makhnopub.dp.ua/. Доступ 19.12.2020.

[217] *Сайт ресторан-готелю «Гуляй поле»,* http://g-p.dp.ua/. Доступ 18.12.2020.

Сучасна присутність постаті Нестора Махна в міському просторі й топоніміці Дніпра відповідає загальним тенденціям позитивної міфологізації махновського руху. Це типова історія про вибіркову репрезентацію і перетворення складної постаті з минулого на символ, зручний для сучасників зараз: коли радикальні політичні сили знаходять у ньому першоджерело своїх переконань, місцева влада – локального героя, не пов'язаного з радянським минулим міста, а туристично-розважальний сектор – колоритну принаду. Прикметно, що саме локальний досвід і контекст махновщини актуалізований вкрай слабко: за кадром залишаються сюжети про політичну програму махновського руху і своєрідний експеримент з облаштування «вільного міста», про відмінності між політичними деклараціями і практиками часів війни всіх проти всіх, про причини непопулярності махновців саме в містах, а розповідь про відносини махновців і міського населення зводиться до кількох колоритних анекдотів. Практично всі пам'ятні знаки і простори залишають поза увагою надскладне питання етичної оцінки діяльності махновців загалом і в місті зокрема і хибують на романтизацію насильства.

Сергій Посохов

ТОП-ОСОБИ ХАРКІВСЬКОГО ЛОКУСУ (НА МАТЕРІАЛАХ ПУТІВНИКІВ ПО МІСТУ)

Не в останню чергу на сприйняття міста, на формування його образу впливають імена тих осіб, які з ним асоціюються. Ідеться про сприйняття як місцевих мешканців, так і інших людей. Вочевидь, особливе значення при цьому має тиражований список ТОП-осіб місцевої історії. Утім, виникає питання: хто, коли і як виокремив цих осіб. Вочевидь, їхній перелік можна виявити, якщо проаналізувати наявні в місті пам'ятники, мурали, урбаноніми, «іменні» назви установ та організацій, меморіальні дошки тощо. При цьому важливо розуміти, що список таких персон завжди буде досить рухомим. Хоча пам'ятник чи меморіальна дошка вже тривалий час можуть «засвідчувати» високий статус тієї чи тієї особи, на сучасному етапі відповідна постать, можливо, вже не належить до актуального ТОП-списку. Під впливом різноманітних обставин деякі особи можуть «випливати з небуття» і ставати «новими зірками», а колишні герої можуть «випасти з поля зору». Наведемо такий приклад. У путівнику «Харьков и Харьковская область» (2007 рік) у спеціальному розділі «Харків'яни – наша гордість»[218] опубліковано біографічні нариси про таких осіб: М. Бернес, В. Бессонов, І. Бугримова, Л. Биков, С. Васильківський, Л. Гурченко, І. Дунаєвський, Я. Клочкова, Ю. Поярков, К. Шульженко, О. Яковлєва. Путівник «Awesome Kharkiv» (2018 рік)[219] починається розділом «Історія», який містить нариси про визначних діячів, серед яких фігурують такі: козак Харко, Іван Сірко,

[218] *Харьков и Харьковская область. Путеводитель. Харьков*, [2007], с. 18.

[219] Kopylova, H., Pavlychko, D. *Awesome Kharkiv*. Kyiv, 2018.

Г. Хоткевич, В. Каразін, М. Костомаров, А. Денікін, А. Макаренко, О. Бекетов, Ю. Кнорозов. Зіставляючи ці списки імен, легко помітити, що немає жодного імені, яке б фігурувало і там, і там.

Про те, що історичні персонажі формують «обличчя міста», легко переконатися, якщо переглянути фотоальбом зі світлинами міста, який також має розділ «Відомі в усьому світі» (тут розміщено фотографії та наведено відомості про деяких осіб)[220]. На сьогодні є кілька спеціальних біографічних довідників та календарів з промовистими назвами «знамениті харків'яни»[221], де наводяться біографічні довідки чи опубліковані нариси про невідомо за яким принципом відібраних людей[222].

Міські етнічні спільноти також почали акцентувати увагу на своїх видатних представниках в історії міста, відбувається намагання саме за етнічною (національною) ознакою підійти до пошуку найбільш видатних осіб в історії міста[223].

Звісно, що вже перелік імен та аналіз біографій спонукає до певних порівнянь, характеристик, тверджень про специфіку міста. Почасти такі думки досить суперечливі чи навіть парадоксальні. Ці твердження складно як довести, так і спростувати. Наприклад, В. Карнацевич пише: «Схоже, що знамениті харків'яни так і не стали «історичними діячами» в тому монументальному значенні, яке звикли надавати таким словам. Ці люди наче й не вмирали, а, як і раніше, виходять зі свого будинку… І певний культ міста та його знаменитостей аж ніяк не вдається створити – тут немає видатних, тут усі свої, звичні люди»[224]. У передмові до книги «Неизвестный Харьков» М. Добкін відзначив таке: «На жаль, багато років наш Харків піддавався систематичному приниженню, багато талановитих людей змушені були залишити його, бо так і не знайшли застосування своїм талантам»[225].

Вочевидь, останнім часом досить активно відбуваються процеси конструювання позитивного іміджу міст. З формуванням привабливого образу міста пов'язують перспективи його розвитку, на цій основі намагаються утвердити певну міську ідентичність. У багатьох містах України, зокрема й у Харкові, спостерігається своєрідний «комеморацій ний бум», коли місцева влада, шукаючи

[220] Чапай, В. та ін. *Харків – 350. Фотоальбом*. Харків, 2004.

[221] Адам, О. Ю. и др. *100 знаменитых харьковчан*. Харьков, 2004; Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*. Харьков, 2005; *Видатні харків'яни: календар на 2018 рік*. Харків, 2017.

[222] В анотації до однієї з книг зазначено таке: «Розташовувати героїв цієї книги за принципом «хто більш знаменитий», – просто абсурдно. Головне – вони любили й люблять своє місто й прославили його своїми справами. Сподіваємося, що ці сто біографій допоможуть читачеві відчути ритм життя цього міста, дізнатися більше про його історію, просто зрозуміти його» (Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан…).*

[223] *Еврейские адреса Харькова. Иллюстрированная карта-схема*. Харьков, 2012; Жванко, Л. М. *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1895–1918).* Харків, 2018; *Польські митці і Харків: календар на 2019 рік*. Харків, 2018.

[224] Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан…*, с. 3.

[225] Добкин, М. «[Передмова]». У кн.: *Неизвестный Харьков*. Харків, 2006, с. 3.

переваги свого міста, віднаходить місцевих героїв вартих вшанування, а потім здійснює серію заходів: встановлення пам'ятників, найменування міських об'єктів, створення меморіальних музеїв тощо. Утім подекуди це робиться без урахування традицій, попередніх практик. Почасти спостерігається намагання написати абсолютно нову історію міст, з новими героями та новими досягненнями. Ясна річ, що цей процес переосмислення також природний, тим більше враховуючи чіткі ідеологічні рамки, які в радянський час іноді не дозволяли навіть назвати ім'я певного історичного діяча. І все ж краще, коли ми маємо спадкоємність у цьому плані, тобто коли з покоління в покоління мешканці із гордістю визначають ті самі імена своїх «видатних земляків». Саме послідовність місцевої політики пам'яті може стати надійною основою формування позитивного іміджу міста, а усталеність відповідних культурних практик стабілізувати суперечливі процеси, пов'язані із трансформаціями міської ідентичності. Тому перш ніж розпочати шукати «нові привабливі імена» спочатку слід визначити того, хто раніше був на цьому «п'єдесталі». Зокрема, це можна зробити, якщо взяти до уваги путівники по містах. Зазвичай, саме вони дають можливість з'ясувати «погляд на себе та свої переваги». Зокрема це стосується й «найбільш шанованих осіб» місцевої історії.

Отже, завдання полягає в тому, щоби на основі путівників по Харкову визначити список ТОП-персон місцевої історії на різних етапах історії міста, зафіксувати, як змінювався цей список, виявити тих, хто стабільно був присутній у ньому, а після цього з'ясувати, як ці імена увічнені в міському просторі сьогодні і як вони впливають на образ міста[226].

У моєму розпорядженні було більше тридцяти путівників по місту Харкову. У цьому випадку було детально проаналізовано 24 видання. Окрім одного, усі путівники вийшли друком у Харкові і відповідно вони являють собою один з варіантів саморепрезентації міста. Зрозуміло, що більшість цих видань була опублікована в радянський час (16). За хронологією виокремлено чотири типи путівника: кінця XIX – початку XX століть, 1920–1930-х, 1950–1980-х; від 1990-х років – до сьогодні. У цьому випадку проаналізовано путівники загального характеру. Тобто за межами дослідження залишилися тематично й територіально обмежені путівники (на кшталт «Харків юридичний», «Харків: центр освіти, науки, культури» чи «Революційні пам'ятки Харкова», «Пам'ятні місця революційних подій Київського району м. Харкова» тощо). Зрозуміло, що проаналізовані видання також відрізняються – за обсягом, спрямуванням, структурою, стилем викладу матеріалу. Наявні відмінності не в останню чергу пов'язані з зацікавленнями авторів путівників. Вочевидь, автор першого путівника І. А. Устінов[227]

[226] В основі цього тексту лежить моя стаття на цю тему: Посохов, С. І. «ТОП-особи харківського локусу, або про роль імен у конструюванні образів міста». *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*, Вип. 20, 2020, с. 193–212.

[227] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова: путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1881. Харків, 2007.

частіше згадував акторів, а в путівнику по Харкову, який вийшов друком 1915 року[228], пріоритет надано художникам (тут основний акцент зроблено на характеристиці музеїв та колекцій живопису). Однак, не роблячи акцент на цих відмінностях, згадки тих чи тих осіб було розглянуто як єдиний масив даних.

Методика дослідження базується на принципі контент-аналізу: коли ступінь важливості певної сутності корелює з кількістю її згадувань у дискурсі. Зокрема, імена, які трапляються на сторінках путівників, занесено у відповідну базу даних. Вона була створена в системі управління базами даних (СУБД) Microsoft (MS) Access 2010. Ще на початку дослідження були визначені принципи побудови бази даних (з урахуванням особливостей путівників усіх періодів). Вона містить два поля – «особи» і «згадки». У першому полі фіксували імена, які трапляються на сторінках путівників, у другому – оцінки, які супроводжують певне ім'я. У полі, де фіксувалося ім'я, також зазначалася певна соціальна чи професійна характеристика особи (вчений, військовий, архітектор, державний діяч тощо). Зауважимо, що до бази даних не включалися імена, які траплялися в складі урбанонімів, назвах підприємств та організацій, церков, нагород, а також імена літературних персонажів, героїв кінофільмів та ін. У полі «згадки», залежно від характеру згадування тієї чи тієї особи, зазначався певний коефіцієнт: якщо ім'я фігурувало без оцінок – це коефіцієнт 1 (1 бал), поєднання з такими епітетами як «відомий», «визначний» та подібні – коефіцієнт 2 (2 бали), більш-менш детальна характеристика діяльності, передусім з погляду впливу на розвиток міста – коефіцієнт 3 (3 бали)[229]. У підсумку це дозволило створити певну ієрархічну систему імен і виокремити «ТОП-осіб». Враховуючи зазначені вище хронологічні блоки, це дало можливість побачити зазначену систему імен у динаміці, коли деякі особи в певні періоди «випали» з кола лідерів, а інші потрапили до цього списку. Також важливо було зафіксувати зсуви в плані збільшення чи зменшення уваги до певної категорії осіб (мається на увазі соціальна та професійна характеристики).

Розглянемо послідовно результати аналізу путівників і почнемо з кінця XIX – початку XX століття. До бази даних з 4-х путівників[230] цього періоду потрапила інформація про 659 осіб. Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори путівників приділили державним діячам, місцевим

[228] *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. 3-е изд. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1915. Харків, 2007.

[229] Наявність персонального фото на сторінках путівника чи згадка про пам'ятник певному діячеві також оцінювалася коефіцієнтом 3.

[230] Гусев, А. Н. *Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях: Историко-справочный путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1902. Харків, 2008; *Екатеринослав и Харьков: иллюстрированный путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1905. Харків, 2007; Устинов, И. А. *Описание г. Харькова: путеводитель*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1881. Харків, 2007; *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1915. Харків, 2007.

губернаторам та міським головам, іншим посадовцям, військовим, починаючи ще з козацьких часів (загалом таких 151 особа, або майже 23 %). Наступну сходинку посіли вчені, керівники освітніх закладів та вчителі (89), після того – художники (78), актори, антрепренери, режисери, диригенти (71), церковні діячі (59), купці та підприємці (45), письменники та поети (39), благодійники (37), медики (35), архітектори (27). Хоча, на перший погляд, домінування «можновладців» очевидне, втім, якщо звести докупи «представників вільних професій», то ця група переважить інші. Симптоматичною є доволі висока кількість згадок імен науковців та освітян, що, вочевидь, пов'язано із утвердженням образу Харкова як університетського міста. Важливо також відзначити високу частоту згадок імен медиків. До цієї групи потрапили як лікарі, так і професори медицини (отже, частка вчених може бути ще збільшена). Ясна річ, що серед благодійників часто називали заможних людей (або купців/підприємців, або дружин губернатора тощо). Тому ця група також може бути розподілена між іншими. Утім, на нашу думку, виокремлення цих груп важливо з погляду того, що, наприклад, високий відсоток згаданих медиків також свідчить про певний імідж міста як медичного центру (до речі, в путівниках спеціально виокремлено розділ, який присвячено медичним закладам). Акцент на діяльності благодійних товариств та окремих осіб може свідчити на користь того, що в суспільстві набули значення громадська та приватна ініціативи.

Помітно, що на початку XX століття в путівниках все менше згадували державних діячів та місцевих адміністраторів, а більше – художників, архітекторів, науковців. Принаймні, якщо серед ТОП-10 перших двох путівників переважну більшість (70 %) становлять державні та церковні діячі, а решта – це здебільшого купці та актори, то вже в путівнику 1905 року до групи лідерів не увійшов жоден державний діяч, а серед церковних діячів лише ті, які відзначилися своєю працею на ниві просвіти та науки. У ТОП-10 путівника 1915 року не потрапив жоден зі світських та церковних адміністраторів, до цієї групи увійшли лише архітектори, вчені, просвітники, художники, письменники.

Сумарний рейтинг усіх осіб дозволяє легко виокремити лідерів (за кількістю балів): імператриця Катерина II (27), письменник Григорій Квітка-Основ'яненко (26), громадський діяч і просвітитель В. Н. Каразін (22), імператор Олександр I (21), генерал-губернатор С. О. Кокошкін (17), митрополит Філарет (Гумілевський) (16), перший харківський єпископ Христофор (Сулима), архітектор Є. О. Васильєв, підприємець та меценат В. І. Пащенко-Тряпкін (по 14), імператор Петро I та намісник А. Я. Леванідов (по 13). Втім, цього недостатньо для з'ясування списку «місцевих героїв». Зокрема, якщо взяти до уваги лише коефіцієнт 3, який пов'язаний із фіксацією певної ролі особи в історії Харкова, то ці місця будуть виглядати дещо інакше: В. Н. Каразін (15), С. О. Кокошкін (12), архітектор О. М. Бекетов, а також лікар-філантроп В. А. Франковський (по 9), професор медицини В. Ф. Грубе, губернатор П. П. Дурново, купець Ф. С. Карпов,

мистецтвознавець професор Є. К. Редін (по 6), решта – 3 і менше. Якщо згадку із коефіцієнтом 1 можна вважати до певної міри випадковою, то з коефіцієнтом 2 такою вважати вже не можна. Отже, якщо ми порахуємо показники осіб у розділах «коефіцієнт 2» та «коефіцієнт 3», то, здається, і отримаємо «справжні ТОП-10» харківського списку імен на кінець XIX – початок XX ст.: В. Н. Каразін (17), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (14), С. О. Кокошкін (14), В. А. Франковський (11), А. Я. Леванідов (10), О. М. Бекетов (9), Олександр I, Ф. С. Карпов, Катерина II, перший харківський губернатор Є. О. Щербінін (по 8). Однак і в цьому випадку можливі як сумніви, так і корективи. Вочевидь, високий рейтинг певній особі міг забезпечити лише один з путівників. Щоби цього не сталося, треба врахувати «вагу» тієї чи тієї персони в конкретному путівнику. Відповідно з наведених переліків випадають такі особи, як Карпов, Кокошкін, Леванідов. Те саме можна було би сказати й про О. М. Бекетова, але в цьому випадку слід врахувати, що він став помітною фігурою міського життя лише наприкінці XIX століття, і його ім'я об'єктивно не могло потрапити, наприклад, у путівник 1881 року. Тобто не слід обмежуватися формальною верхньою десяткою, а варто взяти до уваги й тих осіб, які мають дещо нижчий рейтинг. Серед таких осіб можна побачити й тих, кого і сьогодні називають серед визначних особистостей в історії міста. Маються на увазі перший попечитель Харківського навчального округу С. Й. Потоцький, підприємець М. Х. Гельферіх, перший харківський осадчий Іван Каркач, засновник Харківського колегіуму Єпіфаній Тихорський та ін. Водночас дивує низький «рейтинг» Григорія Сковороди, Івана Сірка, Іллі Рєпіна та деяких інших осіб. І це при тому, що навіть деякі об'єкти міського середовища вже тоді отримали відповідні назви (що свідчить про визнання результатів діяльності цих людей): міська офтальмологічна лікарня імені Л. Л. Гіршмана, музичне училище імені І. І. Слатіна, лікарня з невідкладної допомоги імені Д. Л. Донець-Захаржевського.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. список «місцевих героїв» у Харкові лише почав формуватися. Саме цим можна пояснити відсутність деяких відомих осіб у ТОП-10. Почасти це пов'язано також із тим, що й сам жанр путівника ще не набув своєї завершеності, а перші путівники радше нагадували інформаційні довідники, були тематично незбалансовані. Це був початковий етап складання «місцевого пантеону».

1920–1930-ті роки. Після буремного періоду 1917–1920-х років жанр путівників відновився вже в інших суспільно-політичних умовах. Це істотно позначилося як на змісті, так і на формі цих видань. У цьому разі для аналізу використовувалося п'ять видань зазначеного часу[231]. Вони являють собою невеличкі брошури кишенькового формату і маленького обсягу, папір та ілюстрації – низької якості. Вони радше є інформаційно-довідковими виданнями, аніж путівниками по місту, бо часто інформація (адреса, телефон тощо) про певні структури займає більшу частину обсягу. У виданні 1927 року характеристиці міста відведено лише дві сторінки. Три з п'яти видань мають зазначеного автора. Чотири написані українською мовою (між іншим, зазначимо, що тоді використовували назву «провідник»), видання 1932 року має і російськомовний варіант. У структурі путівників цього часу з'явилися такі рубрики, як «заводи та фабрики», «революційні події» (до речі, у другій половині 1930-х років вийшли друком спеціальні путівники, які присвячені саме революційним подіям, але вони, як уже зазначено, не використовувалися для аналізу цього разу[232]).

У цих п'яти путівниках згадано 191 особу. Загалом можна стверджувати, що особам автори путівників цього часу не приділяли значної уваги. З п'яти путівників лише в одному, виданні 1931 року [233], маємо достатньо імен (183 згадки), натомість в інших – лише близько 20-ти (звичайно, така диспропорція може істотно впливати на підсумковий результат). Подекуди в путівниках цього часу декілька сторінок тексту не містять жодного імені. Натомість дуже часто наводяться цифри, які мають засвідчити темпи будівництва чи все більшу кількість робітників. Взагалі посилена увага до соціально-економічного розвитку дещо знеособила історію. Часто йдеться про людей «взагалі». Особливістю періоду є й те, що згадки імені часто супроводжувалися негативними характеристиками. Тобто якщо в попередній та наступні періоди в путівниках зазвичай згадують «видатних осіб», якими пишаються чи мають пишатися містяни, то в цей час досить часто згадують і «реакціонерів» (і не лише, скажімо, губернаторів, а й, наприклад, журналістів). Подекуди навіть імена таких осіб подані відповідно, як-от «Микола Палкін» (імператор Микола I)[234], або схарактеризовані певними словами (губернатора Оболенського названо «самодур»[235]). Це було зумовлено загальним підходом, який втілився у таке твердження: «Історію Харкова треба гостро розмежувати на два періоди – до Жовтневої революції й після Жовтня»[236]. Ясна річ, що «відштовхування» від минулого зумовило активне використання чорної барви в зображенні дореволюційного Харкова й діячів того часу.

Утім, у середині 1930-х років стосовно імен виникла й інша тенденція. Зокрема, чи не вперше серед цих видань у путівнику 1934 року названо повністю ім'я і по батькові (ідеться про П. П. Постишева)[237], а про Сталіна, якого до цього

[231] Бразуль, С. *Столиця України Харків: Короткий провідник для екскурсанта*. Харків, 1930; Кушнаренко, І. Місто Харків та його околиці: Довідник. Харків, 1931; Павликовский, В. К. *Харьков: Несколько слов о городе и его экскурсионных объектах*. Харьков, 1934*; Провідник по Харкову з назвами вулиць та планом міста*. Харків, 1927; *Харків: Короткий провідник по столиці України*. Харків, 1932.

[232] *Провідник по історичних місцях революційних подій у Харкові*. Харків, 1937; *Революційні пам'ятки Харкова: Довідник для дитячих екскурсій та військовізованих вилазок і походів*. Харків, 1936.

[233] Кушнаренко, І. *Місто Харків та його околиці…*

[234] *Харків: Короткий провідник по столиці України…*, с. 5.

[235] Кушнаренко, І. Місто *Харків та його околиці…*, с. 135.

[236] Харків*: Короткий провідник по столиці України…*, с. 3.

[237] Павликовский, В. К. *Харьков: Несколько слов о городе…*, с. 13.

в путівниках не згадували, сказано як про «любимейшего вождя рабочего класса»[238]. До речі, в першій половині 1930-х років іменами сучасників почали називати різноманітні об'єкти та структури: Харківський електромеханічний завод імені Сталіна, Харківський станкобудівельний завод імені Косіора, Харківський велозавод імені Петровського, сад імені Постишева, Науково-дослідний інститут історії української культури імені Багалія.

Почасти складно характеризувати «професійні» чи «соціальні» ознаки тих осіб, що згадані на сторінках цих путівників. Бо, скажімо, професора Журавського згадали не як науковця, а у зв'язку із сутичкою між ним та студентами (симпатії автора, звісно, на боці революційних студентів)[239]. Вочевидь, у цьому випадку йдеться про так званих «казенних професорів». Так само складно подекуди оцінити внесок певної особи в розвиток міста. Наприклад, зазначається, що академік Бекетов збудував у дореволюційний час найбільші будинки в Харкові, водночас вони схарактеризовані так: «цим будинкам властиві дріб'язкова пишність декоративних способів у дусі ренесансу й бароко при деякій важкості мас, що й відповідало новому стилю буржуазії»[240].

Деякі кількісні підрахунки, які зроблено на основі бази даних, дають можливість помітити й інші моменти. Зокрема, що стосується професійних та соціальних ознак, то можна стверджувати, що переважають згадки імен державних та політичних діячів, революціонерів та повстанців (загалом 63 імені). Серед них третина – це революціонери й повстанці (21). Утім, досить часто згадуються губернатори (8), попечителі (5), воєводи (4), тобто діячі дореволюційного часу (звісно, як уже зазначалося, переважно з негативними характеристиками). На другому місці – імена діячів культури (32, переважно театральні діячі), письменники та поети (32), вчені та освітяни (22), військові (16, з них 9 – козаки). У путівниках цього часу згадано лише чотири архітектори та шість медиків, лише два купці та один механік.

За кількістю згадок імена розташувалися так: В. Н. Каразін (17), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (12), І. І. Срезневський (10), П. П. Гулак-Артемовський (8), М. І. Костомаров (7), Т. Г. Шевченко та легендарний засновник міста козак Харко (по 6), перший осадчий Іван Каркач (5). Для порівняння зазначимо, що автори путівників згадали Артема 4 рази, а Леніна – 3. За кількістю балів список істотно не змінився: Каразін (32), Квітка-Основ'яненко (17), Срезневський (14), Гулак-Артемовський (11), Костомаров та Харко (по 10), Іван Каркач (9), Сковорода (9), Артем (8), Шевченко (6).

Тож, вочевидь, хоча в цей час на місто дивилися переважно крізь призму нещодавніх політичних подій, протиставляючи сучасне і минуле, все ж за кількістю згадок імен попереду опинилися діячі науки, освіти та культури. Результати

[238] Там само, с. 9.

[239] Кушнаренко, І. *Місто Харків та його околиці*..., с. 132.

[240] Бразуль, С. *Столиця України Харків* ..., с. 49.

політики українізації виявилися в тому, що першість мають імена діячів українського національного відродження 1820–1830-х років. Також слід згадати про увагу авторів до козацької доби в історії міста.

До пізнього радянського періоду *(1950–1980-ті роки)* належать одинадцять з проаналізованих путівників. Деякі з них неодноразово перевидавали. Цей період для зручності оброблення матеріалу[241] було розподілено на два етапи: 1) кінець 1950-х – середина 1970-х років; 2) середина 1970-х – кінець 1980-х років. Відповідно були зафіксовані відмінності між етапами. Водночас підкреслимо, що путівники цього періоду мають багато спільного. Ідеться про загальну спрямованість та стилістику викладу матеріалу. Порівняно з попереднім періодом вони мають більш привабливий вигляд, супроводжуються фотографіями (близько 20-ти на видання), в тому числі кольоровими (з одинадцяти – в трьох). Більшість путівників була видана російською мовою. До речі, в цьому плані помітна тенденція: кінець 1950-х – 1960-ті – українською, з початку 1970-х – російською мовою. Подекуди надано паралельний переклад англійською (або є розлогі анотації англійською та німецькою мовами). Між іншим, кольорові фотографії та паралельний переклад англійською мовою бачимо вже у путівнику 1958 року.

Кінець 1950-х – середина 1970-х років. Загалом до бази даних із 6 путівників цього етапу[242] потрапила інформація про 887 осіб. Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори цих путівників приділили діячам мистецтва (до цієї групи увійшли актори, співаки, композитори, режисери, диригенти, балерини, хореографи) – 238 (26,8 %). Наступну сходинку майже з однаковим результатом посіли науково-педагогічні працівники та архітектори/скульптори: відповідно 141 (15,9 %) та 128 (14,4 %). На третій сходинці розташувалися державні й політичні діячі (зокрема партійні, комсомольські, а також революціонери) – 116 (13 %). Зауважимо, що серед них лише 14 з дорадянського періоду. Нижче опинилися письменники, поети, журналісти – 85 (9,6 %). Потім робітники – 61 (6,9 %), військові – 36 (4 %), медики – 27 (3 %), спортсмени – 16 (1,8 %) та ін. До речі, вартий уваги той факт, що тепер згадали й імена спортсменів.

За кількістю згадок серед лідерів представлені такі імена: Ленін (61), Артем (55), О. Бекетов (51), Т. Шевченко (35), М. Руднєв (25), М. Фрунзе (23), Г. Петровський (22), Ф. Дзержинський (20), В. Каразін (19), О. Пушкін (18), робітники-революціонери І. Котлов та Ю. Тіняков (по 17), Я. Свердлов, архітектор Є. Васильєв та письменник Г. Квітка-Основ'яненко (по 16). Як бачимо, з тієї ко-

[241] Технічну роботу щодо внесення інформації до бази даних з цих путівників допомагали здійснити М. Аристархова та І. Сергієнко.

[242] Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Харьков за один день: Две экскурсии по городу без экскурсовода*. Харьков, 1972; Дьяченко, Н. Т. *Улицы и площади Харькова*. Харьков, 1974; Дьяченко, Н. Т., та ін. Харьков*: Путеводитель*. Харьков, 1967; Немчонок, Б. Я, Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця. Короткий путівник*. Харків, 1967; Решетов А. *Добро пожаловать в Харьков: Путеводитель*. Москва, 1978; *Харків: Путівник*. Харків, 1958.

горти, яка фігурувала в путівниках дорадянської доби, у цьому списку представлені лише чотири діячі.

Сумарний рейтинг усіх осіб (за кількістю балів) істотно не впливає на розташування імен: Ленін (81), О. Бекетов (75), Артем (66), Т. Шевченко (56), М. Руднєв (37), В. Каразін (35), Я. Свердлов (28), О. Пушкін (28), Г. Петровський (26), Ф. Дзержинський та М. Фрунзе (по 25), І. Котлов (24), Ю. Тіняков (23), Г. Квітка-Основ'яненко (21), М. Барабашов, М. Гоголь, Є. Васильєв, В. Данилевський (по 20). Нижче опинилися А. Макаренко (19), М. Бекетов та С. Орджонікідзе (по 18), В. Маяковський, В. Воробйов, І. Мечников, Л. Гіршман (по 15), решта ще нижче.

Якщо взяти до уваги лише коефіцієнти 2 та 3 (тобто вилучити «технічну» згадку), то список буде таким: О. Бекетов (43), Т. Шевченко (36), В. Каразін (30), Артем (22), М. Руднєв та Я. Свердлов (по 21), В. Данилевський (20), М. Барабашов (19), А. Макаренко (18), І. Мечников (16).

Середина 1970-х – кінець 1980-х років. Загалом до бази даних із 5-ти путівників цього етапу[243] потрапила інформація про 1 039 осіб.

Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори цих путівників приділили архітекторам/скульпторам – 329 осіб (31,6 %), діячам мистецтва (до цієї групи увійшли актори, співаки, композитори, режисери, диригенти, балерини, хореографи) – 199 (19,1 %) та військовим (зокрема партизани, підпільники) – 132 (12,7 %). Наступну сходинку майже з однаковим результатом посіли науково-педагогічні працівники та письменники/поети: відповідно 96 (9,2 %) та 91 (8,8 %). Далі йдуть державні і політичні діячі (зокрема партійні, комсомольські, а також революціонери) – 78 (7,5 %). Зауважимо, що серед них лише п'ять із дорадянського періоду. Потім ідуть робітники – 49 (4,7 %), інженери/конструктори – 28 (2,7 %), медики – 14 (1,3 %) та ін. Отже, порівняно з попередніми двома десятиліттями посилилася увага авторів до архітекторів та військових і відповідно трохи впала до інших категорій.

За кількістю згадок серед лідерів представлені такі імена: О. Бекетов (63), В. Ленін (22), Артем (Ф. Сергєєв) (21), Т. Шевченко (19), Е. Черкасов[244] (18), В. Співачук[245] (18), Б. Клейн[246] (16), Ф. Дзержинський, Г. Петровський (по 15), архітектори Є. Васильєв, В. Величко, М. Овсянкін[247], П. Чечельницький[248]

[243] Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков: Путеводитель*. Харьков, 1976; Бородулин, В. Г. *Харьковщина туристическая: 22 экскурсионных маршрута: Путеводитель*. Харьков, 1988; Герасименко, Ю. Г. *Встречи с Харьковом: Путеводитель*. Харьков, 1984; Лейбфрейд, А. Ю., Реусов, В. А., Тиц, А. А. *Харьков: Архитектура, памятники, новостройки. Путеводитель*. Харьков, 1985; Орленко, И. А. *Туристу о Харькове – Kharkov. A tourist's guidebook: Путеводитель*. Харьков, 1986.

[244] Черкасов Е. Ю. (1927–1996) – головний архітектор Харкова.

[245] Співачук В. О. (1931 – ?) – головний архітектор інституту «Харківметропроект».

[246] Клейн Б. Г. (1918–2009) – архітектор, працював в інституті «Харківпроект».

[247] Овсянкін М. Ф. (1922–2009) – скульптор.

[248] Чечельницький П. Г. (1942) – головний архітектор Українського державного проєктного інституту «Укрміськбудпроект».

(по 14), В. Каразін (13), архітектор В. Костенко (12). У цьому списку представлено лише чотири діячі дорадянського періоду. Зважаючи на ту увагу, яку надано архітектурним об'єктам, стає зрозуміло, чому більше ніж половина з названих імен – імена архітекторів. Імовірно, у деяких випадках стає очевидною також певна кон'юнктурність («цеховий принцип відбору») у згадуванні осіб, які представляли архітектурну галузь.

Список лідерів за кількістю балів такий: О. Бекетов (68), Артем (33), Т. Шевченко (29), Г. Сковорода (28), В. Каразін (26), В. Ленін (26), П. Ярославський (22), І. Рєпін (20), А. Макаренко (19), Е. Черкасов (18), М. Скрипник (18), В. Співачук (18), Г. Петровський та Є. Васильєв (по 17). У цьому випадку суто харківські діячі вже становлять більше половини наведеного списку, і такий рейтинг склався завдяки детальнішим характеристикам їхньої діяльності.

Якщо взяти до уваги лише другий та третій коефіцієнти, лідерами стають Г. Сковорода (28), В. Каразін (22), Т. Шевченко (20), Артем та І. Рєпін (по 19), А. Макаренко (15), С. Васильківський (13), Д. Багалій, М. Барабашов, М. Руднєв, П. Ярославський (по 12).

Цікаво подивитися, як змінювалася трійка лідерів від путівника до путівника (за кількістю балів). Путівник 1976 року: Т. Шевченко, Л. Брежнєв, Артем; путівник 1984 року: В. Малишев[249], О. Крамов[250], Б. Котляров[251]; путівник 1985 року: О. Бекетов, В. Співачук, Б. Клейн / П. Ярославський; путівник 1986 року: О. Бекетов, Артем, Г. Петровський; путівник 1988 року: Г. Сковорода, І. Рєпін, В. Каразін.

Отже, пізній радянський період відзначається тим, що путівники перенасичені іменами, які часто наведені без коментарів та пояснень. Посилена увага до архітектурних об'єктів зумовила переважання згадок імен архітекторів та констатуючий характер згадки. Утім, наприкінці 1980-х років автори путівників уже не так кон'юнктурно відобразили роль певних осіб в історії міста та регіону.

Доба незалежної України. У цьому випадку було проаналізовано чотири сучасні путівники[252] загального характеру. Вони мають привабливий вигляд (кольорові фото, оригінальний дизайн), здебільшого видані російською мовою, але з'явилися й путівники англійською. Зрозуміло, що ці видання також відрізняються між собою – за обсягом, спрямуванням, структурою та стилем викладу матеріалу. Наявні відмінності не в останню чергу пов'язані зі складом авторів путівників. До речі, з поміж чотирьох текстів лише один має одно-

[249] Малишев В. О. (1902–1957) – нарком (міністр) транспортного машинобудування СРСР.

[250] Крамов О. Г. (1885–1951) – актор, режисер, педагог, художній керівник Харківського російського драматичного театру імені О. С. Пушкіна.

[251] Котляров Б. І. (1911–1989) – поет, прозаїк, публіцист.

[252] Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, 2008; Харьков и Харьковская область. Путеводитель. Харьков, [2007]; Харьков: Путеводитель. Харьков, 2004; Zgurska, J., Baida, I. *Kharkiv: Tourist prospect*. Kharkiv, 2017.

осібний характер (путівник 2008 року[253], решта – колективні). Важливо зазначити, що в деяких випадках, очевидно, укладачі користувалися довідками, які надавали певні структури (особливо це помітно в путівнику, який був опублікований 2007 року[254]). У путівнику 2017 року[255] взагалі не зазначено авторів/укладачів. Тож, вочевидь, текст до певної міри являє собою компіляцію, а ініціатори видання, імовірно, вважали, що наведена інформація є загальновідомою й не потребує фіксації авторського внеску. За фахом автори/укладачі – архітектори, історики, мистецтвознавці. Це також визначало вектори певних уподобань. Останній з аналізованих путівників (2017 року) фактично має додатки, де відзначено роль певних етнічних спільнот в історії міста (євреїв, караїмів, поляків, німців, вірмен, латишів). Однак, не роблячи акцент на відмінностях, які вирізняють зазначені путівники між собою, згадки тих чи тих осіб так само було розглянуто як єдиний масив даних.

Загалом до бази даних з цих 4-х путівників потрапила інформація про 1 054 особи. У кожному з путівників імена людей згадувалися в середньому 460 разів: від 344[256] до 640[257]. Взагалі можна говорити про те, що сучасні путівники (як і в пізній радянський період) перенасичені іменами.

Якщо порахувати соціальний стан та професійні ознаки, то більше уваги автори путівників приділили діячам мистецтва (загалом 361 ім'я): акторам (148), художникам (80), композиторам (33), співакам (29), диригентам (14) та ін. На другому місці (173 згадки) – архітектори (149) та скульптори (24). На третьому – письменники та поети (загалом 122). Такий рейтинг професій можна пояснити тим, що у згадках театрів домінують саме відомості про авторів та виконавців. Творчий внесок таких осіб досить складно «виміряти», вважається, що ім'я говорить саме за себе, і в довідках про діяльність закладів культури зазвичай наводиться чимало імен. Почасти превалювання згадок про цих осіб може пояснюватися намаганням представити місто як центр високої культури, надати аргументи на користь того, що оскільки тут виступали відомі театральні зірки, то місто не було провінційним. До речі, останнім часом помітна тенденція більше уваги звертати на акторів кіно, які відомі сучасному широкому загалу (Л. Биков, Л. Гурченко, Н. Фатєєва, О. Яковлєва). Почасти з аналізом репертуару театрів пов'язана й висока частка згадок письменників. Утім, ці імена також часто використовують у характеристиці фондів бібліотек. Оскільки зазвичай подорож містом передбачає ознайомлення з архітектурними об'єктами та пам'ятниками, то часті згадки імен архітекторів та скульпторів легко пояснити. Високий рейтинг мають науковці та педагоги – 104 імені. Разом із тим, наприкінці списку опинилися інженери та конструктори (17), військові (17), медики (16). Порівняно з радянським часом зменшилася увага до державних та політичних діячів (63), тоді як посилилася до спортсменів і тренерів (59). Тепер значно частіше, ніж раніше, згадують підприємців та купців (58), а також церковних діячів (21).

За кількістю згадок серед лідерів переважають імена архітекторів: архітектор О. М. Бекетов (79), Т. Г. Шевченко (31), архітектор О. І. Ржепішевський (24), художник С. І. Васильківський (22), архітектор А. А. Тон (21), архітектори Є. О. Васильєв та В. В. Величко (по 20), архітектор Б. Г. Михаловський (18), архітектор Б. М. Корнієнко (17), співачка К. І. Шульженко (17).

Сумарний рейтинг усіх осіб (за кількістю балів) істотно інший. Список ТОП-20 за кількістю балів такий: О. М. Бекетов (99), В. Н. Каразін (62), Т. Г. Шевченко (51), І. І. Мечников (36), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та Г. С. Сковорода (по 35), С. І. Васильківський (33), М. Л. Кропивницький (32), О. І. Ржепішевський (31), Д. І. Багалій та Л. Д. Ландау (по 29), П. П. Гулак-Артемовський (28), Є. О. Васильєв та М. Хвильовий (по 26), М. М. Синельников (25), Х. Д. Алчевська (25), М. П. Барабашов та К. І. Шульженко (по 24), В. В. Величко, Л. Курбас та І. М. Бугримова (по 23).

Якщо взяти до уваги другий та третій коефіцієнт, то лідерами стають: В. Н. Каразін (53), І. І. Мечников (34), Г. С. Сковорода (33), Т. Г. Шевченко (32), О. М. Бекетов (31), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (30), М. Л. Кропивницький (29), П. П. Гулак-Артемовський (28), Д. І. Багалій та Л. Д. Ландау (по 27). Якщо порівнювати лише третій коефіцієнт, то лідерами є В. Н. Каразін (45), О. М. Бекетов (29), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко та Т. Г. Шевченко (по 24), М. П. Барабашов, Л. Биков та М. Хвильовий (по 18), Д. І. Багалій та Г. С. Сковорода (по 15), Х. Д. та О. К. Алчевські, І. М. Бугримова, П. П. Гулак-Артемовський, Л. Курбас, І. І. Мечников (по 12).

Врешті, можна говорити про незаперечні ТОП-10 «харківських імен» на сучасному етапі, які за абеткою розташувалися так: Д. І. Багалій, О. М. Бекетов, П. П. Гулак-Артемовський, В. Н. Каразін, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, М. Л. Кропивницький, Л. Д. Ландау, І. І. Мечников, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко. Про високий авторитет цих осіб свідчать й інші маркери. Зокрема, у Харкові встановлено пам'ятники цим діячам, на їхню честь названі вулиці та університети. Втім, вочевидь, «харківськими» деяких із цих осіб можна назвати лише умовно. Якщо взяти до уваги місце народження/смерті (поховання) та місце основної діяльності, то з зазначеного списку випадають Т. Г. Шевченко та Л. Д. Ландау. Як відомо, Т. Г. Шевченко жодного разу не був у Харкові. Значною мірою увага до постаті Тараса Григоровича авторів/укладачів путівників пов'язана з тим, що саме в нашому місті за ініціативи родини Алчевських на подвір'ї їхньої садиби було встановлено перший пам'ятник поету (скульптор В. Беклемішев, 1899 рік), а також найкращий, на думку багатьох мистецтвознавців, пам'ятник Великому Кобзареві (скульптор М. Манізер, 1935 рік). Разом із Г. Ф. Квіткою-

253 Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область*...
254 *Харьков и Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, [2007].
255 Zgurska, J., Baida, I. *Kharkiv: Tourist prospect*. Kharkiv, 2017.
256 *Харьков: Путеводитель*. Харьков, 2004.
257 Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область*...

Основ'яненком, П. П. Гулаком-Артемовським та М. Л. Кропивницьким ім'я Т. Г. Шевченка засвідчує «українськість» Харкова[258]. До речі, на масштабних муралах, які були створені в пострадянський час у Харкові, відображено лише діячів XX–XXI століття. Виняток знову-таки становить Т. Шевченко, обличчя якого зображено на торцевій частині багатоповерхівки.

Імена Нобелевських лауреатів І. І. Мечникова та Л. Д. Ландау підтверджують статус Харкова як центру науки та «студентської столиці», хоча «харківський період» обох з них був вельми нетривалий. Історик Д. І. Багалій виступає в ролі «харківського літописця» і, на нашу думку, саме тому потрапляє до ТОП-осіб.

Загальні підрахунки свідчать про те, що лише В. Н. Каразін увійшов до ТОП-груп усіх періодів та етапів. О. М. Бекетов та Г. Ф. Квітка-Основ'яненко – ті діячі, які увійшли до ТОП-10 імен путівників дорадянського, радянського та пострадянського часу. Високий рейтинг мають Т. Г. Шевченко та Г. С. Сковорода, які представлені серед лідерів усіх періодів, окрім дорадянського.

У підсумку п'ятірка лідерів, вочевидь, виглядає так (за абеткою): О. М. Бекетов, В. Н. Каразін, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Г. С. Сковорода, Т. Г. Шевченко[259]. Це підтверджують й інші маркери. У Харкові встановлено два пам'ятники О. М. Бекетову та меморіальну дошку, його іменем названо Харківський національний університет міського господарства, вулицю та станцію метро; У місті встановлено три пам'ятники та стелу на честь Г. С. Сковороди, його іменем названо Харківський національний педагогічний університет та вулицю; пам'ятником та меморіальною дошкою вшановано В. Н. Каразіна, його іменем названо Харківський національний університет та вулицю. У Харкові є вулиці, парки й пам'ятники на честь Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та Т. Г. Шевченка (на честь Тараса Григоровича названо ще і театр, і район міста).

Враховуючи, що Т. Г. Шевченко не мав прямого стосунку до міста Харкова (про що вже йшлося), у списку «харківських героїв» залишається чотири персони. Цікаво поглянути на ті характеристики, які надавалися цим особам не тільки в путівниках, але й в іншій «місцевій» літературі, щоби спробувати збагнути ті переваги, які й визначили високі рейтингові місця.

Почнемо з Григорія Сковороди – «мандрівного любомудра», «філософа-мораліста»[260]. У книзі Є. Кушнарьова «100 кроків Харківською землею» (2004)

[258] Звісно, що в радянський час він також інтерпретувався як «поет-бунтар». Наприклад, у путівнику 1958 року зазначено, що його постать на монументі така, що він «рукою ніби скидає самодержавство» (Харків: путівник..., с. 50).

[259] До речі, за результатами опитування 2008 року п'ятірка лідерів була такою: Г. Сковорода, Д. Багалій, І. Рєпін, І. Мазепа, І. Мечников. [Див.: Г. Сковорода стал победителем проекта «Главные харьковчане звезды Слобожанщины», https://www.sq.com.ua/rus/news/kultura/17.04.2008/gskovoroda_stal_pobeditelem_proekta_glavnye_harkovchane_zvezdy_slobozhanschiny/. Доступ 10.08.2020). Результати цього опитування, а точніше його методика, зазнали критики.

[260] Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*..., с. 401, 402.

є нарис про Григорія Сковороду «...от источника Сковороды», який розпочинається так: «Коли постало питання, з розповіді про кого починати розділ «Харків'яни, відомі в світі», то відповідь прийшла миттєво – зі Сковороди. І справа тут навіть не так у тому, що він вважається першим українським філософом, до того ж єдиним, творчість якого вивчають в університетах усього світу, скільки в тому впливі, що зробила його постать на долю Харківщини. Від його джерела почалося духовне піднесення нашого краю»[261]. Далі наводяться й інші аргументи. Зокрема, Григорій Сковорода порівнюється з Тарасом Шевченком: «Обидва були аскетами, обидва були зарозумілими підбурювачами думок» (до речі, в одному з календарів, який має промовисту назву «Видатні харків'яни», Сковороду схарактеризовано словами «мандрований дервіш»). Філософію Сковороди названо «філософією серця», бо це вчення «з середини серця йде й до серця звертається» і зазначено, що ця філософія торкнулася й серця автора. Згадано й про те, що Григорій Сковорода мандрував Слобожанщиною й написав «Басни Харьковские», що він «надихнув багатьох людей, якими пишається наша земля». Утім, найбільш виразним є такий абзац: «Сковорода щиро любив Харківщину, навіть склав молитву за Харків. Його часто називають «небесним патроном Слобожанщини», і, мабуть, це насправді так. ...Сковорода став духовним батьком нашої землі, не тільки «мандрівним університетом», як тоді про нього казали, а й справжнім втіленням свободи, вищих християнських чеснот»[262]. У цих метафоричних визначеннях, на нашу думку, можна віднайти відповідь на питання про значення Сковороди для харків'ян. Утім, важливо підкреслити, що нарис про нього закінчується цитуванням відомих багатьом висловлювань Григорія Савича: «Всякому городу нрав и права...», «Мир ловил меня, но не поймал». Гадаємо, що ці висловлювання філософа припадають до душі багатьом мешканцям Харкова і можуть бути схарактеризовані як основа певного світогляду (право на свободу думки, право мати свою позицію). Принаймні один з авторів зазначив, що саме в цих висловлюваннях основна ідея його філософії, а також «очевидна прихильність Сковороди до вільного життя мандрівника, небажання пристосовуватися до вимог якихось контролюючих, владних органів»[263].

Не менш знаковою для міста є постать Василя Каразіна, якого зазвичай називають «засновником Харківського університету». Сучасні місцеві автори зазначають, що це «один з найбільш шанованих в Харкові історичних діячів», і водночас пишуть, що «складно віднайти в нашій історії людину настільки неоднозначну», «досі не зовсім зрозуміло, що це була за людина»[264]. Про нього написано чимало творів. Серед останніх – книга з назвою «Василь Каразін: діалоги

[261] Кушнарьов, Є. П. *100 кроків Харківською землею*. Харків, 2004, с. 69.

[262] Там само, с. 72.

[263] Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*..., с. 401.

[264] Там само, с. 170.

у часі й просторі» (2015)[265]. Уже ця назва досить промовиста, бо розмова про В. Н. Каразіна не вщухає вже впродовж багатьох років. У зазначеному виданні зібрано різноманітні тексти про цю людину, починаючи з робіт О. І. Герцена, Г. П. Данилевського та ін. Характеристики його діяльності, які можна віднайти в літературі, вельми суперечливі: «прогресивний діяч, який за свої проєкти зазнав репресій», «людина схильна до доносів», «переконливий прихильник самодержавних форм правління й кріпацтва», «піонер демократичного слов'янофільства», представник «ліберального напряму»[266]. Його називали «мрійником», «прожектером»... Є й метафоричні визначення: «він, як метелик, що надто наблизився до полум'я[267]» (В. Анастасевич), «Маркіз Поза» (О. Герцен), «архітект українського відродження» (Ю. Лавріненко), «ми ...схильні зарахувати Каразіна до породи предтеч і піонерів, ...чи до Колумбів» (І. Лисяк-Рудницький), «український Ломоносов» (А. Слюсарський). Прикметно, що дискусія навколо постаті В. Н. Каразіна активізувалася на початку 2000-х років. Стимулом до цього став скандальний фільм про нього, який відзняв відеоканал «Перша столиця». У цьому фільмі його автор В. Нестерук не назвав жодної позитивної риси В. Н. Каразіна, натомість він схарактеризував його як невігласа, брехуна, авантюриста, розбещувача... Цей фільм зазнав різкої критики. Врешті, не дивно, що до книги «100 знаменитых харьковчан» (2004), в якій були зібрані тексти, що стали основою фільмів зазначеного відеоканалу, сюжет про Каразіна не увійшов і його ім'я взагалі було вилучено з ТОП-100.

Розмірковуючи над тим, чому ім'я В. Н. Каразіна набуло такого значення в міському наративі вже наприкінці XIX – на початку XX ст., слід звернути увагу на той контекст, в якому, зокрема, воно згадується в путівниках того часу. Зазвичай ідеться про ініціативу громадськості, про благодійність, про прихильність городян до освіти тощо. Часто саме на освіті робиться акцент як на потужному чиннику розвитку міста: «З такого знесиленого стану, якому навіть не допомагає його значення як адміністративного центру, його виручають торгівля і розвиток культурних і освітніх установ, що роблять Харків єдиним представником і розсадником освіти всього Південноросійського краю»[268]. Не завжди зазначається, але, імовірно, мається на увазі й «місцевий патріотизм» Каразіна. Зокрема, уже в першому путівнику можна прочитати таку його характеристику: «ревностный поборник выгод Украйны»[269]. Тобто Каразін став уособленням людини, яка спромоглася використати загальну ситуацію з користю для регіону.

[265] Посохов, С. І., ред. *В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі : дослідження і матеріали. Харків*, 2015.

[266] Див.: Хридочкин, А. В. *Общественно-политические взгляды В. Н. Каразина*. Дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 2001, с. 33.

[267] Мається на увазі центральна влада імперії.

[268] *Екатеринослав и Харьков*..., с. 83.

[269] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова*..., с. 230.

Сюжет про «перший університет», який був заснований всупереч труднощам та зумовив швидкий розвиток краю, став предметом гордості містян. Виникнення «каразінського міфу» слід віднести до пореформеної доби, тобто другої половини XIX століття, коли ідеї розвитку місцевого самоврядування, університетської автономії, громадянських прав набудуть значного поширення в освічених колах. Саме тоді, у 1870-х роках, почали збирати гроші на перший пам'ятник у нашому місті[270]. Не дивно, що в проаналізованих путівниках дорадянської доби неодноразово робиться акцент на такого роду традиціях та досягненнях: «Особливість Харкова – дуже *велика кількість* значних *старих та молодих культурних установ* [курсив автора], влаштованих не урядом й міським управлінням, а самим суспільством»[271], «Громадська та приватна ініціативи в справі народної освіти відіграє в Харкові визначну роль»[272]. У деяких путівниках розповіді про благодійні установи та конкретних благодійників займають багато сторінок[273]. Саме цей акцент на значенні громадської ініціативи, на нашу думку, й став вирішальним у визначенні В. Н. Каразіна серед ТОП-персон місцевої історії й у інші історичні періоди.

Наступна особа – письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Уже навіть виникнення міста з його легкої руки[274] дехто й сьогодні пов'язує з пращуром письменника – Андрієм Квіткою[275]. Також згадують про його внесок у розвиток місцевої журналістики, у створення Інституту шляхетних дівчат, про його піклування справами Харківської публічної бібліотеки тощо. Утім, безсумнівно, визначальною є його роль у перетворенні Харкова на літературний центр. Значення Г. Ф. Квітки-Основ'яненка для розвитку української літератури складно заперечити. В енциклопедичних виданнях його характеризують як «основоположника художньої прози в новій українській літературі»[276]. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що в кількох його широковідомих творах ідеться саме про Харків, Слобожанщину. Зокрема, у «Сватанні на Гончарівці» автор зазначив такі риси харків'ян, як щедрість, відкритість. У вже згаданому творі «Основание Харькова»

[270] Цей процес затягнувся, і врешті цей пам'ятник став третім (був урочисто відкритий 1907 року).

[271] *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. 2-е изд. Харьков, 1914, с. 8.

[272] *Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов*. 3-е изд. Репринт. воспр. изд.: Харьков, 1915. Харків, 2007, с. 8.

[273] Гусев, А. Н. *Харьков: его прошлое и настоящее*..., с. 129, 143, 149, 170 та ін.

[274] Основьяненко, Г. Ф. «Основание Харькова. Старинное предание» У кн.: *Молодик на 1843 год, украинский литературный сборник, издаваемый И. Бецким*, ч. 1, Харьков, 1843, с. 67–70. У наш час було написано лібрето для опери «Заснування Харкова» на основі твору Г. Ф. Квітки-Основ'яненко (Див.: Саратов, И. *Харьков, откуда имя твое?* Харьков, 2003, с. 227–244).

[275] Принаймні ця легенда інколи повторюється і в путівниках по місту. Див.: *Харьков и Харьковская область*. Харьков, [2007], с. 19.

[276] Шепель, Л. Ф. «Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович», Смолій, В. А., ред. *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком. Київ, 2007, с. 165.

він надав досить гладеньку характеристику місту: «Посмотрите вы на этого молодца, на этого франта между городами, посмотрите на Харьков в праздничный день, – чудо! ...Столица, право-слово, столица!»[277]. Сьогодні вважається, що саме Г.Ф. Квітка-Основ'яненко сприяв створенню позитивного іміджу Харкова ще у XIX столітті. Його п'єса «Шельменко-денщик» мала неабияку популярність і в імперський, і в радянський час (особливо після її екранізації 1971 року[278]). Не дарма головного героя цієї п'єси, який вирізняється кмітливістю та гумором, порівнюють зі Швейком та Фігаро. І хоча останнім часом популярність його творів дещо знизилася, проте завдяки згадкам його серед класиків української літературі в школі відомість цього діяча серед широких кіл харків'ян не підлягає сумніву. Можна припустити, що популярність постаті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка серед мешканців базується саме на тому, що він водночас є видатним українським письменником та виразником самобутності Слобожанщини.

На увагу заслуговує й постать архітектора О. М. Бекетова. За його проєктами було зведено більше сорока будинків у місті. Не дивно, що часто його називають «творцем сучасного Харкова», «автором архітектурного обличчя міста», людиною, що «намалювала Харків»[279]. Зазначається, що саме він «перетворив Харків з провінційного міста на місто європейського рівня», що «він проєктував свої будинки не для маленької людини, а для людини, яка поважає себе, яка крокує з високо піднятою головою»[280]. При встановленні одного з пам'ятників О. М. Бекетову тодішній головний архітектор Харкова С. Чечельницький зазначив, що «це не просто пам'ятник, це символ нашої архітектури»[281]. Втім, у зв'язку з цим виникає певне протиріччя. Адже беззаперечно знаковою архітектурною спорудою міста вважається Держпром, а Харків по праву вважається «столицею конструктивізму»[282], і при цьому декларується, що «обличчя міста» сформував архітектор О. М. Бекетов, який є радше представником модерну[283].

Звісно, зовнішній вигляд міста, його визначні архітектурні споруди передусім формують образ міста. Отже, на нашу думку, будівля Держпрому передусім запам'ятається туристу, а споруди, які пов'язані з іменем О. М. Бекетова, важливі для місцевого мешканця, який прагне затишку, який шукає більш спокійної «величі». О. М. Бекетов поєднав імперську добу з сучасністю, його архітектурні проєкти стали втіленням спадкоємності в міській культурі (на відміну від споруд 1920-х років у стилі конструктивізму, які символізують розрив у культурі). Не дивно, що популяризація його імені активно відбувається останнім часом, коли місто намагається подолати певні «культурні розриви».

Підбиваючи певний підсумок, варто зазначити, що на загальноукраїнський рівень з названих чотирьох осіб беззаперечно на сьогодні вийшов лише Григорій Сковорода, про що промовисто свідчить 500-гривнева купюра з його зображенням. Усвідомлюється це й у Харкові. Зокрема, автор книги «100 знаменитых харьковчан» В. Карнацевич зазначив: «Людина, яку вважають батьком української філософії, належить всій Україні. Втім, особливо його шанують на Слобожанщині»[284]. Ймовірно, що відзначення 300-річчя з дня його народження ще додасть ваги цій фігурі на місцевому і загальнонаціональному рівнях[285]. Утім, за певних обставин імена В. Каразіна та Г. Квітки-Основ'яненка[286] також можуть вийти на більш високі рейтингові місця. Принаймні 250-річчя цих діячів, яке також будуть відзначати найближчими роками (відповідно 2023 та 2028 роки), вочевидь, сприятиме усвідомленню значення цих осіб в історії та піднесенню їхніх імен не тільки в «місцевому пантеоні». Уважаємо, що серед тих осіб, які на сьогодні зі зрозумілих причин «випали» з сучасних ТОП-10, але варті уваги, – такі персони, як А. Макаренко та І. Рєпін. Поступово піднімаються по сходинках рейтингу імена режисера Л. Курбаса, акторів Л. Бикова та Л. Гурченко, художника В. Єрмілова. Враховуючи роль «музичного повороту», перспективним, з погляду практик саморепрезентації міста, бачиться ім'я композитора І. Дунаєвського.

Водночас якщо аналізувати верхню частину списку, який виник внаслідок аналізу путівників, то впадає в око відсутність імен інженерів, конструкторів та винахідників, організаторів виробництва та підприємців, хоча традиційно і раніше, і сьогодні писали й пишуть про Харків як про потужний індустріальний центр і відзначають його особливу роль у розвитку машинобудування. Хоча Харків інколи сьогодні називають «містом військової слави», але відповідні імена згадуються побіжно. Так само, на нашу думку, недостатньо уваги приділено медикам, хоча значення Харкова з-поміж інших міст України в цьому плані складно переоцінити. Серед ТОП-імен майже немає жінок. Лише на сучасному етапі у другій десятці трапляються прізвища просвітительки Х. Д. Алчевської,

277 Основьяненко, Г. Ф. «Основание Харькова. Старинное предание», с. 7–10.

278 Зазначимо, що за цією п'єсою було знято кілька фільмів, починаючи з дорадянських часів.

279 Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*..., с. 44.

280 Петренко, Д. «Бекетовское наследие». *Вечерний Харьков* (2 апреля 2007). https://vecherniy.kharkov.ua/news/10082/. Доступ 6.01.2021.

281 Амирханян, Н. «Памятник Бекетову появится перед ХИСИ». *Вечерний Харьков* (15 января 2007). https://vecherniy.kharkov.ua/news/8345/. Доступ 6.01.2021.

282 Михайлов, Г., Бисов, В. *Харків столиця конструктивізму: фотоальбом*. Харків, 2019.

283 У літературі з цього приводу є суперечки. Хтось називає його «майстром класицизму», хтось «представником модерну», дехто використовує таке визначення – «новатор з класичною освітою». На думку Т. Ф. Давидич, він був типовим для свого часу еклектиком (Давидич, Т. Ф. «Архитектор А. Н. Бекетов. Жизнь и творчество», *Academia. Архитектура и строительство,* № 2, 2018, с. 28).

284 Карнацевич, В. *100 знаменитых харьковчан*..., с. 398.

285 Статистика переглядів статей в україномовній Вікіпедії засвідчує, що серед ТОП-10 історичних персоналій за підсумками 2020 року Григорій Сковорода розташувався на десятому місці. До речі, в цій десятці з названих ТОП-осіб харківського локусу представлений лише він («Найпопулярніші історичні особи в українській Вікіпедії».

https://uk.wikinews.org/w/index.php?curid=9335&fbclid=IwAR0IUxM0NuAqA3ZDwimIU8Dn020wwXuT8Ag-6NONuEXvYKVDV4Nkm4iNYA0. Доступ 12.01.2021.

286 У 2008 році була викарбувана ювілейна монета на його честь номіналом у дві гривні.

співачки К. Шульженко та циркової актриси, дресирувальниці І. Бугримової. Спостерігається поступове збільшення «ваги» імен спортсменів, утім, поки що жоден з них не увійшов у ТОП-групу.

Водночас у сучасних путівниках можна помітити тенденцію до згадок «небажаних» раніше персон. У цьому, на наш погляд, виявляється передусім прагнення до сенсаційності у викладенні матеріалу. Наприклад, у путівнику 2008 року в характеристиці одного з будинків автор згадав не лише власника, а й його сина, який був генералом денікінської армії, а потім командував російським корпусом, що воював на боці Вермахту[287].

Також можна позначити певну невідповідність між наведеним вище списком ТОП-осіб та переліком нових пам'ятників, чимала кількість яких була встановлена за останні кілька років у міському парку імені Т. Шевченка та в так званому «Саду скульптур». Вочевидь, ініціатори встановлення пам'ятників передусім намагалися позначити зв'язок Харкова з широко відомими особами, залишаючи поза увагою їхню роль в історії міста.

Отже, поступово сформувався список осіб, які стали «обличчям Харкова». Вочевидь, вони презентують Харків передусім як місто науки, освіти, культури. Важливо підкреслити, що переважна частина цих осіб, безсумнівно, засвідчує належність Харкова до України. Почасти це є результатом певної політики пам'яті. Утім, вважаємо, що «унормування»/«врегулювання» списку цих «видатних осіб» на місцевому, а тим більше центральному рівнях є недоречним. Вочевидь, такий список складається поступово. Цей процес не виключає цілеспрямованих дій певних людей чи структур, але водночас передбачає й певну легітимацію з боку містян. Головне, щоб сьогодні на перетині зацікавлень конкретних осіб чи груп людей та уподобань широкого загалу також враховувалася й думка фахівців-експертів, які можуть надати всебічну характеристику ролі тієї чи тієї особи в історії міста.

Сергій Сільванович

ФОРМУВАННЯ МІСЬКОГО ПАНТЕОНУ КАТЕРИНОСЛАВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ДОВІДКОВО-СТАТИСТИЧНИХ ВИДАНЬ)

Комплекс катеринославських довідково-статистичних видань [далі ДСВ. – С. С.] середини XIX – початку XX століття є унікальним джерелом, що дозволяє простежити процес формування міського пантеону як інструменту саморепрезентації міста.

Термін «пантеон», окрім свого історичного значення (культовий храм у стародавніх греків чи римлян), застосовується в метафоричному розумінні для позначення гідних пам'яті творів мистецтва або літератури, фактів історії, імен[288]

[287] Парамонов, А. Ф. *Харьков...*, с. 27.

[288] Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2005, с. 882.

тощо. У межах цього тексту поняття «міський пантеон» окреслено як уявна ієрархічна добірка імен катеринославських діячів, яких мешканці міста вважали своїми найвидатнішими земляками.

Попри те, що ДСВ широко використовували в дослідженнях соціально-економічної, освітньої, культурної історії регіону[289], в краєзнавчо-бібліографічних[290] та джерелознавчих[291] контекстах, роль зазначених видань у процесі формування міського пантеону дотепер залишалася поза увагою істориків. А тому найближчими історіографічними орієнтирами можуть бути праці, автори яких вивчали роль путівників у конструюванні міського семіотичного простору (Л. Кисельова[292]). На мою думку, ДСВ та путівники мають щонайменше дві спільні риси – це відбір об'єктів для презентації та створення їх ієрархії за допомогою спеціальної системи позначок, астерисків або використання ціннісних епітетів. Методологічним орієнтиром стала праця С. І. Посохова[293], яка стимулювала до використання кількісних методів для оброблення даних. Комплекс катеринославських ДСВ складається з трьох серій: «Памятная книжка Екатеринославской губернии» [далі ПК], «Приднепровье» [далі П] та «Весь Екатеринослав» [далі ВЕ]. Вагомою перевагою цього комплексу є його інформативність та ступінь збереженості. Цінність таких видань влучно схарактеризувала Н. Балацька: «Особлива

[289] Закірова, С. «Довідкові видання як джерело вивчення соціально-економічної історії (на прикладі пам'ятних книжок Катеринославської губернії: XIX – поч. XX ст.)». *Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського: зб. наук. пр.*, вип. 43, 2016, с. 221–228; Казьмирчук, М. «Пам'ятні книжки» як джерела про систему освіти Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.». http://www.rusnauka.com/22_PNR_2009/Istoria/50107.doc.htm. Доступ: 10.12.2020; Утешева, Г. «Культурно-духовная жизнь Екатеринослава конца XIX – начала XX века на страницах справочно-статистических изданий города». Дніпропетровський історико-археографічний збірник, вип. 2, 2001, с. 416–429.

[290] Раздорский, А. «Памятные книжки Курской губернии: (Историко-библиографический обзор)», *События и люди в документах курских архивов*. Курск, вып. 7, 2009, с. 81–104; Раздорский, А. «Памятные книги Подольской губернии (историко-библиографический обзор)», *Наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. Івана Огієнка: Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство»*, вип. 2, 2010, с. 374–388; Балацкая, Н., Раздорский, А. *Памятные книжки губерний и областей Российской империи (1836–1917): предвар. список*. Рос. нац. б-ка. Санкт-Петербург, 1994, 500 с.

[291] Левин, Д. «Памятные книжки губерний и областей Российской империи в системе культуры: опыт исследования», *Ежеквартальник русской филологии и культуры*. Санкт-Петербург, т. 3, № 2, 2000. с. 227–301; Кондратьєва, Л. «Щорічник «Придніпров'я»: живі сторінки міста». https://www.dnipro.libr.dp.ua/Shorichnyk_Katerinoslav. Доступ 18.12.2020.

[292] Киселева, Л., Пильд, Л., Степанищева, Т. «Некоторые итоги «Путеводительного проекта», *Travel Guide as a Semiotic Object*. Tartu, 2008, с. 7–14; Киселева, Л. «Путеводитель как семиотический объект: к постановке проблемы (на примере путеводителей по Эстонии XIX в.)», http://www.ruthenia.ru/vademecum/KISELJOVA.pdf . Доступ 18.12.2020.

[293] Посохов, С. І. *«Початок формування Харківського пантеону на матеріалах путівників другої половини XIX – початку XX ст.»*. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». вип. 57, 2020, с. 74–87.

цінність пам'ятних книжок для істориків та краєзнавців полягає в тому, що вони дозволяють в усіх подробицях відтворити картину повсякденного життя губернії або області, окремого населеного пункту... отримати з «перших рук» не спотворені більш пізніми поправками відомості... спостерігати зміни, що відбуваються в губернії рік за роком протягом більш ніж 60 років ...»[294] (перекл. з рос.). І хоча наразі доступними для опрацювання є лише всі випуски ПК, а випуски інших видань представлені фрагментарно, значний обсяг ДСВ (22 випуски) надає можливість для реалізації зазначеної мети.

Водночас аналіз ДВС був пов'язаний з подоланням певних труднощів: неоднорідність стилю, форм подачі матеріалу та інформаційної наповненості. Наприклад, ПК 1860–1900-х років мають переважно статистично-довідковий характер, тоді як у виданнях, починаючи з випуску П на 1910 рік, панівною стає довідкова складова, а вміст аналітичного матеріалу скорочується та спрощується до популярного рівня. Крім того, сам Катеринослав за понад пів століття зазнав значних змін, що просто не могло не вплинути на зміст, стиль, обсяг, оформлення та структуру видань.

Тому згадані особливості вимагають від дослідника пошуку адекватних та обґрунтованих підходів до роботи з усім комплексом, щоб простежити формування «міського пантеону» та еволюцію присвоєння героям нових семантичних значень. Під час дослідження було відзначено найбільш репрезентативні інформаційні блоки.

Насамперед виокремимо серію нарисів з історії Катеринослава, які трапляються на сторінках видання ПК на 1864, 1889, 1901, 1915 та 1916 роки та ВЕ на 1913 роки, адже саме в таких нарисах, які мають подекуди аматорський характер, можна спостерігати за відрефлексованими спробами піднесення певних осіб на п'єдестал та фіксацією їхнього «рейтингу» в історичній пам'яті.

Можна виділити також серію біографічних статей, які розміщені на сторінках П на 1909, 1910, 1913 та 1914 роки та зосереджені на конкретній постаті, через що поставала проблема не пошуку особи, а інтерпретації її образів-смислів. Важливим також є пласт персоніфікованого ілюстративного матеріалу, який за допомогою кількісного аналізу дозволив більш комплексно дослідити формування ієрархії місцевих діячів.

Для розв'язання поставлених завдань корисною може стати фіксація комеморативних практик, які завдяки довідковій специфіці видань зафіксовані в назвах різноманітних організацій та установ. Це переважно заклади освіти, благодійні організації, лікарні, музеї, що мали у своїй назві імена діячів, пам'ять про яких виявилась знаковою для міського соціуму в цілому або для його окремого сегмента. Останній джерельний блок представлений статтями путівникового характеру, опублікованими на сторінках ВЕ на 1913 рік.

[294] Балацкая, Н. М. Губернские памятные книжки как краеведческий источник, *Донской временник*, 1994. http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m15/2/art.aspx?art_id=248. Доступ: 03.12.2020. – Тут і далі всі переклади належать автору.

Історичні нариси ДСВ вперше трапляються 1864 року, а отже, дають змогу максимально наблизитись до витоків формування уявного «міського пантеону». Історія міста в ПК на 1864 рік включена до розділу «Опис міст Катеринославської губернії»[295], а тому навряд чи метою автора було докладно і всебічно висвітлити історію міста. Проте, з другого боку, в тексті відзначено найважливіші етапи й постаті, з якими пов'язана ця історія, навмисно вибудовувалася модель стислої оповіді про минуле Катеринослава та його героїв, адресована освіченій публіці. Аналіз імен дозволив констатувати, що лідеркою за кількістю згадок була Катерина ІІ (19 згадок), а найближчим її конкурентом виявився князь Г. Потьомкін (3). По 2 згадки мають Микола І, архієпископ Гавриїл та губернатор А. Фабр. Усі інші персонажі згадані одноразово. Такий відрив Катерини ІІ зумовлений, на мою думку, самою концепцією цього наративу, а також відсутністю власне міських діячів, здатних стати об'єктом комеморації, насамперед через нетривалу історію та нечисельність населення міста.

Сам текст умовно можна поділити на три частини: історичний нарис Катеринослава, сучасний стан та путівник по його пам'ятках. Симптоматично, що ім'я Катерини ІІ фігурує в усіх частинах: у першій – 8, у другій – 4, у третій – 7 разів. Її фігура органічно вплетена в текст, а слова-ознаки, що супроводжують постать («могутність», «піклуватись», «діяння царювання») натякають на її особливу роль в історії Катеринослава.

Складається враження, що все велике та славне в історії міста асоціюється лише з фігурою імператриці, адже саме вона є таким собі «годинникарем» його славного початку, а інші високопосадовці (Потьомкін, Каховський, Зубов), імена яких також фігурують у тексті, були лише виконавцями її волі (якщо їхні імена аналізувати окремо, то вони майже завжди будуть присутні в контексті з іменем/титулом Катерини). Крім того, у третій частині, яка присвячена видатним пам'яткам міста, усі вони пов'язані з особою правительки: 1) дві мармурові колони Херсонеса Таврійського біля Преображенського собору, встановлені в пам'ять його закладення імператрицею 1787 року; 2) піраміда, побудована на тому місці, де правителька побувала під час подорожі до Херсона; 3) пам'ятник самій Катерині ІІ.

Таку модель «міського пантеону», де Катерина ІІ фактично одноосібно займає п'єдестал історичної значущості, на мій погляд, пов'язується з уявленнями про імператрицю як помазаницю Божу, візит якої трактувався як знакова подія для міста (фактично йдеться про визнання міста). Підкріпленням цієї тези можна вважати також опис закладки Преображенського собору, де, окрім імператриці, згадано архієпископа Амвросія, Австро-Римського імператора Іосифа ІІ, польського короля Станіслава Августа, австрійського принца де Ліня, принца Нассавського та двох послів-графів[296]. Пізніше до списку значущих для міста осіб

[295] *Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год.* Екатеринослав, 1864, с. 160–169.

[296] Так само, с. 161.

потраплять імператори Павло I, Олександр I та Микола I (який отримає епітет «Благочестивейший» за заслуги у фінансовому сприянні встановленню пам'ятника Катерині II). Забігаючи наперед, зазначу, що в пізніших версіях історії міста імена церковних діячів трапляються вкрай рідко, натомість у ПК на 1864 року згадано архієпископів Амвросія та Гавриїла, а також ієродиякона Антонія.

Проте навіть попри домінування персони Катерини II та пов'язаних з нею акторів, у тексті двічі згадується також цивільний губернатор А. Фабр. Цікаво, що це фактично єдиний персонаж, що не пов'язаний з пам'яттю про Катерину II. Він представлений як місцевий начальник, за часів правління якого в місті побудовано доволі гарний бульвар. Однак навіть у такому зародку міського патріотизму діяльність А. Фабра не звільняється повністю від «катеринінського наративу», адже сам проспект називається Катерининським та, як влучно зазначив автор наприкінці, – «Навколо Пам'ятника [Катерині II. – С. С.] колишній Начальник Губернії А. Я. Фабр влаштував красивий бульвар»[297] (перекл. з рос.) – тобто знову поставив до центру сюжету постать імператриці.

У короткому описі міста та основних етапів його історії в ПК на 1864 рік міський наратив вибудовувався навколо Катерини II. Аналіз уживаності антропонімів у кількісному та контекстному аспектах засвідчує, що «міський пантеон» Катеринослава ще формувався та обмежувався рамками політичних (Г. Потьомкін, Микола I, А. Фабр) та церковних фігур (архієп. Гавриїл), а його неперечним лідером була Катерина II. Підрахунок імен та їх розподілення за соціально-професійними категоріями свідчать про домінування державних діячів, місцевих урядовців та церковників (див.: Діаграма 1).

Як і в попередньому нарисі, в ПК на 1889 рік заснування та етапи розвитку Катеринослава також не стали окремою темою, адже історію міста було вписано в широкий контекст розділу «Історичний нарис Катеринославської губернії»[298], що, безумовно, вплинуло на визначення знакових постатей Катеринослава.

Аналіз згадок персонажів (які фігурували не один раз або щодо яких уживано метафоричні прийоми) показав такі результати: на першому місці Катерина II (25), на другому – князь Г. Потьомкін (23), на третьому – губернатор І. Синельников (9), по 3 згадки мають генерал-губернатори В. Каховський та П. Зубов, по 2 – австрійський імператор Йосиф II та імператор Микола I. Отже, в «рейтингу історичної значущості» знову лідирують Катерина II та князь Г. Потьомкін. Утім, якщо порівняти ці результати з попереднім нарисом, то можна побачити, як ідеалізований образ героїні-засновниці Катерини II помітно втрачає абсолютне лідерство. Г. Потьомкін згадується майже у 8 разів частіше, аніж у минулому описі та постає вже не в ролі виконавця повелінь імператриці, а як активний опікун новоствореної губернії, яка була його «головним

[297] Там само, с. 169.

[298] *Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год.* Екатеринослав, 1889, с. 32–44.

предметом піклування». Хоча й зазначається, що Г. Потьомкін планував місто «для возвеличення слави Катерини Великої» (тобто наратив ототожнення міста з імператрицею нікуди не зникає), але саме князю тепер надається роль творця планів з облаштування міста. Отже, Г. Потьомкіна презентували як головного представника й захисника інтересів міста перед Катериною II.

Відзначена й роль губернатора І. Синельникова. Для його характеристики використано такі епітети: «головний співробітник та старанний виконавець усіх доручень Потьомкіна» та «енергійний опікун и будівник [Катеринослава. – С. С.]»[299]. Це дозволяє припустити, що автор конструював певну ієрархію осіб, причетних до створення міста: Катерина II (як символ міста, як особа, для якої будується), Г. Потьомкін (як піклувальник та реформатор краю, головний ідеолог міста) та І. Синельников (як безпосередній реалізатор цих планів).

Варто також відзначити, що після смерті І. Синельникова, у тексті фігурують іще два губернатори – В. Каховський, який «продовжував розпочату його попередником справу» та П. Зубов, наслідком діяльності якого стала «гірка доля… Катеринослава». Одним з можливих пояснень, чому автор зупиняється лише на них та не виділяє наступних губернаторів, є смерть Катерини II, яка стала незворотною крапкою в реалізації планів Катерини II щодо зростання міста. Можливо, саме тому зі смертю імператриці припиняється чіткий неперервний опис історії міста, він стає фрагментарним і містить лише окремі сюжети часів Миколи I.

Отже, зазначимо, що чи то через вписування історії міста до контексту розвитку губернії, чи то через еволюцію уявлень авторів нарисів історії Катеринослава про міську минувшину та її головних героїв, відбуваються зміни і в ієрархії міського пантеону. За результатами підрахунку й надалі лідирують державні діячі, місцеві урядовці. Однак зменшується число згадок священнослужителів, які виходять з поля зору і в наступних виданнях (див.: Діаграма 2).

На відміну від попередніх сюжетів, пов'язаних з історією міста, в ПК на 1901 рік[300] нарис займає лише кілька абзаців у структурі опису міського господарства Катеринослава. Хоча для пояснення причин бурхливого зростання Катеринослава тепер виділяли переважно «природні причини» та «всесильний економічний чинник»[301], важливе місце відводилося й особистісному чиннику. В цьому фрагменті згадані імена Г. Потьомкіна (двічі) та імператриці Катерини II. Однак автор розставляв певні акценти, коли застосовував до Г. Потьомкіна метафори «ініціатора й головного будівника міста» та зазначав, що саме після його смерті Катеринослав «упродовж трьох чвертей століття волочив мізерне життя». Як здається, це демонструє, що на початок XX століття ім'я Катерини II та

[299] Там само, с. 36, 40.

[300] *Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1901 год.* Екатеринослав, 1900, с. 172.

[301] Там само, с. 172.

князя Г. Потьомкіна вже остаточно закріпилися в місцевому пантеоні, оскільки це не потребувало порівняння з іншими персонами, що могли би конкурувати з ними за масштабністю внеску в заснування та розбудову міста.

Водночас аналіз тексту ПК на 1901 рік засвідчує якщо не зміну критеріїв в оцінці внеску конкретних осіб, за яким раніше будувався міський наратив, то його істотне оновлення. На перше місце поступово, але впевнено виходила цінність і значущість економічного розвитку, про що свідчить подальша оповідь про стан міського господарства та імена місцевих благодійників кн. Куйдашева, А. Колесникова та П. Бєлявського, які пожертвували значні суми міській думі на її проєкти благоустрою Катеринослава.

Щодо представлення історії Катеринослава у ПК на 1915 та 1916 роки, то в обох цих виданнях воно ідентичне, тобто у ПК на 1916 рік текст просто було передруковано з ПК на 1915 рік. Історія міста, зумовлена форматом видання, подана тут у контексті історії губернії. Підрахунки надали такі результати: Катерина II згадана 15 разів, князь Г. Потьомкін – 12, підприємець і громадський діяч О. Поль (з урахуванням двох згадок про музей його імені) та германський імператор Йосиф II – по 4, І. Синельников та М. Муромцев – по 3, професори Д. Яворницький та А. Серебренников – по 2 рази.

Варті окремої уваги згадки Катерини II та Г. Потьомкіна. Різниця в кількості згадок не така велика, крім того, істотно не відрізняються й характеристики[302]. В одному фрагменті читаємо: «Катеринослав став розвиватися такими гігантськими кроками, що грандіозні плани його засновника…», тобто автор недвозначно натякає саме на Г. Потьомкіна. Трохи далі використано ту саму метафору, але вже в жіночому роді: «…пам'ятника засновниці та покровительки міста Катерини II…» (перекл. з рос.). На мою думку, це свідчить про остаточне зрівняння значущості цих персон як «засновників міста». Навіть більше, зростання статусу Г. Потьомкіна в «конкурентній боротьбі» з постаттю Катерини II тривало й надалі. Особливо яскраво це виявилося в «Історії міста Катеринослава» академіка Д. Яворницького[303], написаної 1937 року, яка починалася фразою: «Місто Катеринослав – витвір цілком князя Г. О. Потьомкіна» (перекл. з рос.)[304].

Ще більш цікавою обставиною є збільшення рейтингу тих діячів, які не пов'язані із заснуванням та становленням міста. Найбільш яскравими фігурами в цьому плані на початку XX століття стали підприємець і громадський діяч О. Поль та Д. Яворницький («відомий дослідник та історик нашого краю»). Така ситуація дещо нагадує історію з ПК на 1864 рік, коли було згадано А. Фабра на певному контрасті, та з апеляцією до глорифікованого періоду заснування міста. До речі, ім'я А. Фабра, яке міцно закріпилося в міській міфології, трапляється і в нарисі на 1915

[302] *Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год*. Екатеринослав, 1915, с. 89.

[303] Вегеря, І. В. «Д. І. Яворницький як історик Катеринослава», *IV Всеукраїнські Яворницькі наукові читання: тези доповідей*. Дніпро, 2020, с. 59–60.

[304] Яворницкий, Д. И. *История города Екатеринослава*. Дніпропетровск, 1989, с. 15.

рік як губернатора, за правління якого було збудовано бульвар, що визначив подальшу долю формування архітектурно-ландшафтного розвитку Катеринослава.

У контексті переакцентування уваги з державних діячів на імена тих осіб, які визначали духовно-культурне та інтелектуальне обличчя міста, фіксуються згадки, хоча й одноразові, представників творчих професій: «…відомий свого часу архітектор, найкращий знавець класичного стилю» Козаков, відомий композитор Сарті, художники Майєр, Мельцер і Маукіш.

Отже, можна констатувати, що конструкція міського пантеону на 1915–1916 роки істотно ускладнилася, перебуваючи одночасно в двох площинах. Перша – це закріплення образів Катерини II та князя Г. Потьомкіна як «засновників міста», які затьмарювали собою пам'ять про інших діячів ранньої історії. Водночас зростання популярності О. Поля та Д. Яворницького свідчать про активний пошук героїв поза добою становлення Катеринослава, а саме в хронологічно близькому часі початку бурхливої модернізації міста. Контент-аналіз також засвідчує вщухання традиції домінування державних діячів, які тепер поступилися за кількістю згадувань місцевим урядовцям та підприємцям, особам творчих професій та вченим (узятих разом). До трійки лідерів уперше потрапила категорія представників творчих професій (див.: Діаграма 3).

Особливо цікавим джерелом з огляду на дослідження саморепрезентації міста та формування міського пантеону є випуск ВЕ на 1913 рік. Тут вміщено і нарис історії краю у зв'язку з його промисловим розвитком, і опис сучасного Катеринослава та його околиць, запропоновано короткий путівник по пам'ятках та пам'ятних місцях, але, що не менш важливо, запропоновано свою версію історії міста в окремому розділі «Минуле Катеринослава». Текст займає лише 4 сторінки, а його зміст умовно можна поділити на початкову історію (яка стала хрестоматійною для довідково-статистичних видань) та характеристику міста, починаючи з його економічного піднесення кінця 1870-х років. До того ж, на відміну від нарисів у ПК, вибірково розкривалися деякі окремі аспекти міського минулого, наприклад, історія міського самоврядування, розвиток пароплавної справи чи місцевої преси. Така особливість структури та предмета викладу зумовила доволі специфічний набір героїв, який у певний спосіб суперечить уже усталеній для такого типу видань версії хроніки міського життя.

Отже, за підрахунками імен, які трапляються в тексті, маємо такі результати: Г. Потьомкін (10), Катерина II (4), письменник Н. Биков (3), міський голова А. Толстіков та генерал Мальцев (2). Інші персонажі згадуються одноразово, проте тут варто виділити фабриканта Дж. Юза та землевласника О. Поля, яких автор описує так: «… дві людини, які завдяки своїй передбачливості й виключній енергії воскресили та спонукали їх [Донецький та Криворізький басейни. – С. С.] до життя» (перекл. з рос.)[305]. Попри таку характеристику, одиничну згадку, на наш погляд, можна пояснити тим, що їх внесок в історію регіону більш детально

[305] Сатановский, Л. И. *Весь Екатеринослав на 1913 год* …, с. 108.

окреслений у розділі про історію промислового розвитку краю, де вони згадуються по 4 рази, а їхні імена найчастіше супроводжують такі слова, як: «надзвичайна енергія», «людина залізної енергії» тощо.

Щодо ролі й місця «старих» героїв у нових конструкціях міського наративу, то зазначу, що імена Г. Потьомкіна та Катерини ІІ, попри появу інших яскравих персонажів, все одно перебувають на вершині міського рейтингу. Проте їх символічне значення залишається переважно в межах лише ранньої історії. Місто доби бурхливої модернізації вже не зосереджувалося на «катерининському періоді», не шукало своєї легітимації через представлення славного минулого, а формувало когорту нових міських героїв, популяризуючи активних, енергійних, підприємливих, орієнтованих на новації діячів.

Утім, формування «нового пантеону» перебувало ще на початковій стадії. Більш-менш чітко окреслювалася лише роль О. Поля, Д. Юза та Д. Яворницького, що ж стосується інших осіб (Толстіков, Мальцев, Биков), то їхні імена трапляються зрідка та без метафоричного означення, що засвідчувало неусталеність позиції. Дуже показовим прикладом пошуку обличчя нового модерного міста став нарис історії катеринославської преси, де акумульована велика кількість видань та згадані імена їхніх редакторів. Проте в цьому калейдоскопічному переліку імен (22) не наведено навіть стислих характеристик цих осіб.

Потужний та занадто прискорений розвиток міста формував складне, конфліктне, розгалужене міське середовище, кожен сегмент якого висував своїх лідерів, що так чи так були причетні до формування модерного обличчя міста. Проте саме через їхню значну кількість, вони губилися на сторінках оповіді, автор якої був поставлений перед складним завданням: виокремити нові знакові постаті великого промислового Катеринослава. Про це свідчать результати контент-аналізу імен, які згадувались у тексті. Як можна побачити, провідні позиції місцевих урядовців та державних діячів значно похитнулися через «зливу» згадок осіб творчих професій (див.: Діаграма 4).

Одним зі шляхів, за допомогою якого особистість могла запам'ятатись і закріпитися у свідомості мешканців, була ретрансляція його портрета. Сам факт розміщення зображення персони в довідкових виданнях говорить, на наш погляд, про її значущість для міського простору. Наявність та характер персоналізованого ілюстративного матеріалу в ДСВ пов'язані зі специфікою кожного окремого видання. Нагадаємо, що комплекс ПК, який видавав місцевий Губернський статистичний комітет [далі ГСК. – С.С.] був продуктом запиту центральних органів влади, тому головною метою укладачів було не висвітлити чи продемонструвати наявність місцевих героїв, які заслуговують бути відомими широкому загалу, а зібрати стислу інформацію про стан справ у регіоні. З інших позицій будували свою концепцію П та ВЕ, адже в центрі їх уваги була не так потреба узагальнити якомога більшу кількість даних з різних сфер, а потреба

обслуговувати суспільний, насамперед міський запит на локальну інформацію (зокрема історію) зі своїми героями та перипетіями.

Підтвердженням цього є аналіз зображень діячів, які розміщені на сторінках ДСВ. Наприклад, у 17 виданнях ПК (не рахуючи ПК на 1913 та 1914 роки, які вийшли спільно з П) опубліковано загалом 10 зображень: 2 гравюри пам'ятника Катерині ІІ (ПК на 1864 рік[306] та 1894 рік[307]), серія з 5 фотографій членів царської родини, 2 фотографії вищих політиків та фотографія катеринославського губернатора в ПК на 1912 рік[308]. Тобто маємо справу із загальноімперськими державними діячами, і якщо Катерина ІІ на перших шпальтах видань виглядає символічно, то інші герої – це данина державній лояльності.

З погляду формування міського пантеону за ілюстративним матеріалом більш інформативним є П. Видання насичене фотографіями, а тому персоніфікований ілюстративний матеріал можна розділити на дві частини: 1) зображення діячів для оздоблення, без прив'язки до самого тексту (гравюри катеринославських пам'ятників Катерині ІІ, О. Пушкіну та Л. Глобі); 2) фотографії, які розміщені в біографо-історичній рубриці «Пам'яті кращих наших людей» (Ф. Келлер, І. Лешко-Попель, Д. Яворницький). Окремою групою є зображення О. Поля (портрет та пам'ятник) в описі музею на честь його імені та одиничні гравюри барона Корфа й підприємця Ф. Кочура (див.: Діаграма 5).

Отже, комплекс візуальних матеріалів засвідчив розподіл на усталений історичний міський пантеон, який транслюється не лише через прямі зображення, а й опосередковано, тобто демонстрацією персоніфікованих пам'яток, що забезпечує публічну впізнаваність, та нового, «свіжого» пантеону, який орієнтувався на недавнє минуле та не мав усталених варіантів репрезентації конкретних діячів. Можна констатувати, що коло зображуваних осіб у цей час виходить за рамки лише державних діячів та починає охоплювати людей з різних соціально-професійних груп.

Зважаючи на особливість комплексу ДСВ, насамперед його довідковий характер, який акумулював інформацію про найважливіші інституції регіону, вкрай цікаво було відстежувати процес надання міським організаціям та установам імен знакових для Катеринослава діячів. Цей процес розпочався наприкінці XIX століття і тривав надалі.

Була виявлена 21 іменна міська інституція, починаючи з ПК на 1895 рік до ПК на 1917 рік. З них 12 – це навчальні заклади різного рівня, 5 благодійних установ, лікарня, музей, літературне товариство та кулінарні курси.

---

306 *Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год ...*, с. I.

307 *Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1894 год.* Екатеринослав, 1894, с. 1.

308 *Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год.* Екатеринослав, 1912, 424 с.

У сфері освіти домінують заклади на честь осіб, які є загальноімперськими (це, зокрема, відомі письменники та правителі). Таких закладів 8 з 12. Решта закладів названа на честь тих місцевих діячів, які безпосередньо опікувались міською освітою та вкладали власні кошти та організаційні зусилля в цю справу. Цікаво, що лише на честь О. Пушкіна було названо одночасно два заклади – початкове та вище училища (див.: Діаграма 6).

Стосовно благодійних організацій, то можна констатувати незаперечну першість саме локальних героїв (4 назви з 5). Це, вочевидь, пов'язано з тим, що саме міські благодійники засновували і певний час утримували на власний кошт такі установи (див.: Діаграма 7). Однак «Товариство піклування ... в пам'ять І. В. Лешко-Попеля», яке згадується в ПК на 1916 рік, свідчить про ситуативне створення установи такого типу, де об'єднавчим елементом могла стати особа, до якої в суспільстві було однозначно позитивне ставлення. Забігаючи наперед, відзначимо, що в некролозі в П на 1910 рік лікар Лешко-Попель буде названий «другом бідних» та «народним лікарем».

Серед інших установ, які не пов'язані однією сферою діяльності, також домінують назви на честь міських діячів – І. В. Лешко-Попель (9 згадок), в пам'ять якого було названо одну з міських лікарень (до речі, єдина міська лікарня на вшанування особи), музей імені О. М. Поля (11) та кулінарні курси імені М. А. Келлер, дружини губернатора графа Келлера (1). Цікаво, що літературне товариство мало ім'я письменника М. В. Гоголя (11), який зовсім не був пов'язаний з Катеринославом.

Отже, аналізуючи назви установ та організацій, присвячених конкретним особам, можна виділити дві тенденції у формуванні міського пантеону визначних діячів. По-перше, відбувалося його активне формування на тлі економічного розвитку початку XX століття, який зумовив різке збільшення кількості навчальних закладів, запит на просвітницькі та благодійні організації, тобто збільшилась загальна кількість різних установ, частина з яких тепер повинна була вирізнятись з-поміж інших щонайменше авторитетом особи, на честь якої вони названі.

По-друге, можна простежити певну провінційність у таких комеморативних практиках. На прикладі Літературно-просвітницького товариства імені М. В. Гоголя, як і в назвах початкових училищ (Некрасова, Жуковського), можливо спостерігати імпорт інтелектуальних загальноросійських героїв через відсутність узгоджених та усталених уявлень про власних.

Інформативною з погляду дослідження проблеми формування міського пантеону є серія біографічних статей на сторінках щорічника П. Як зазначено у виданні, на 1914 рік серія мала на меті ще з першого випуску «подавати біографії *найкращих* наших людей» (перекл. з рос.)[309]. У рамках цієї рубрики з 1909 по 1914

[309] *Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год*. Екатеринослав, 1914, *с. 206*.

роки вийшло 5 статей про таких діячів (про І. Лешко-Попеля[310], О. Риндовську та Й. Алдирьова[311], Л. Глобу[312], графа Ф. Келлера[313] та Д. Яворницького[314]).

Сам факт того, що автор звернув увагу на життєвий шлях вищезгаданих осіб, свідчив про їхню значущість для Катеринослава та констатував, що вони ввійшли до кола «наших *най*кращих людей». Однак цього недостатньо, щоб зрозуміти, в який спосіб відбувалась трансляція певного ідеалізованого образу діяча та в якій іпостасі він представлений у колі «найкращих». Щоб відповісти на ці запитання, варто глибше зануритись у текст, проаналізувавши їхні образи та метафори, якими супроводжується згадка імені, а також визначити маркери для їх порівняння в межах цієї серії.

Хронологічно першою вийшла біографічна стаття, яка була присвячена О. Риндовській та Й. Алдирьову. Через відсутність доступу до видання на 1909 рік та можливості працювати з текстом, обмежусь лише загальним образом, поданим у заголовку, – «світочі просвіти». Тобто навіть не знайомлячись зі змістом статті, можна зрозуміти, що йдеться про навчально-педагогічну сферу та першорядне значення героїв нарисів у справі розвитку освіти в Катеринославі.

У наступному випуску була надрукована стаття пам'яті І. Лешко-Попеля. З назви знову чітко зрозуміло базові смисли, якими наділений цей герой – «Друг бідних – доктор І. В. Лешко-Попель». Панівні образи, які фіксуються в тексті, можна умовно поділити на три категорії. Перші апелюють до якостей справжнього християнина: «Євангелійський самаритянин», «християнин у найвищому розумінні цього слова», «кристалічно чиста душа, подібна Еоловій арфі». Другі пов'язані з позитивними особистими якостями: «нескінченна доброта», «кротка незлобливість», «невтомний трудівник», «жертва обов'язку и самопожертви». Третя група пов'язана з професійною сферою: «лікар-ідеаліст», «відомий у місті військовий лікар», «як солдат на посту».

Автор статті одну за одною згадував історії, які представляли Лешко-Попеля як найвідданішого справі та людям лікаря. Однією з причин повірити автору є його слова, які мають фотографічне підтвердження наприкінці статті: «Катеринослав ніколи ще не бачив такого натовпу, який би об'єднався навколо труни людини так щиро, з глибоким почуттям». До речі, під час проводів лунав марш Бетговена «На смерть героя», і це певною мірою також підтримувало таку думку: «Чи був покійний героєм? ... – Так, він був героєм!» (перекл. з рос.)[315].

[310] *Календарь-ежегодник «Приднепровье» на 1910 год*. Екатеринослав, 1909, с. 207–227.

[311] *Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г.* ..., с. 2.

[312] *Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1913 год*. Екатеринослав, 1913, с. 251–253.

[313] *Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г.* ..., с. 173–190.

[314] Там само, с. 209–218.

[315] *Календарь-ежегодник «Приднепровье» на 1910 год ...,* с. 226.

Важливо розуміти, що діяльність Лешко-Попеля припадає на кінець XIX – початок XX століття, тобто період разючих змін в економічних і соціальних сферах міського суспільства. Новому індустріальному місту був потрібен образ того християнського, жертовно-доброго лікаря, який стане захисником передусім найуразливіших груп населення: «...з якою дивовижною любов'ю зустрічали доктора Лешко-Попеля в цих балках, де вмощується найбідніше населення міста. При його появі проливали сльози, йому цілували руки...» (перекл. з рос.)[316].

На тлі розлогого панегірика Лешко-Попелю біографічна замітка про козака Лазаря Глобу виглядає досить скромно – лише 3 сторінки. Оскільки статтю написав історик В. Бєднов, то цілком зрозуміла лаконічність та обережність у формах репрезентації героя широкому загалу, бо автор передусім намагався спиратися на джерела. Водночас він розставив образні акценти, за допомогою яких читач міг сформувати певне уявлення про Глобу.

Символічною виглядає вже назва розділу, де вміщено біографію Л. Глоби – «Пам'яті будівників нашого міста», що засвідчує щонайменше залучення запорожця до кола діячів-засновників Катеринослава. Автор зазначав, що ім'я Л. Глоби доволі популярне в Катеринославі, про що свідчить встановлений у міському парку пам'ятник. Складно визначити вірогідність тези про популярність Л. Глоби, адже далі автор переходить до конкретного історико-біографічного опису. До речі, на відміну від інших біографій, тут не ставилося завдання героїзувати та показати персонаж з найкращого боку. Мета В. Бєднова цілком очевидна – заявити, що про Л. Глобу пам'ятають, та зазначити його причетність до історії Катеринослава.

На відміну від Лешко-Попеля та Глоби, губернатора графа Федора Едуардовича Келлера пов'язував з містом відносно короткий проміжок часу в чотири роки, впродовж яких він виконував обов'язки очільника губернії. Однак і цього часу виявилося достатньо, щоб за певних обставин потрапити до пантеону міських діячів. Звертаючись до образів, через які автор намагається презентувати героя, можна виділити дві категорії: ті, що стосуються особистих якостей графа («хороша людина в найкращому розумінні цього слова», «бажаний гість», «ласкавий у спілкуванні... чуйний, добрий», «вражав енергією, життєрадісністю, добрим поглядом», «уособлення мужності та відваги») та його успіхів на військовому поприщі та в адміністративній справі («один з найкращих, вірних захисників російського краю», «популярний директор», «улюблений начальник», «наш захисник»).

Характерною рисою процесу глорифікації графа Келлера стала згадка поряд з ним іншого відомого діяча того часу. Наведемо цитату, з якої фактично розпочинається стаття: *«Новина про смерть Федора Едуардовича сумно відлунилась по всьому рідному російському краю, який втратив у цьому сподвижнику Скобєлєва – одного з найкращих своїх та вірних захисників»*[317]. Відсилку до «визволителя Болгарії» та «героя імперії», генерала Скобєлєва можна відстежити і надалі на сторінках життєпису: *«Граф... носій скобєлєвських традицій», «помирають скобєлєвські орли...» (перекл. з рос.).*

Утім, автор також відзначав управлінський хист та називав зроблене за правління Ф. Келлера. Знаменно, що стосовно графа автор узагальнював: *«...всі катеринославці, пишаючись своїм [тут і далі підкреслення моє. – С. С.] графом...»*[318] та *«...в Катеринославе, покійного графа Федора Едуардовича називали «нашим графом»...»* (перекл. з рос.).

Останнім з біографічних нарисів став текст про «видатного вченого, археолога, літератора й громадського діяча» Дмитра Івановича Яворницького. З-поміж усіх згаданих діячів лише його біографія вийшла друком за життя героя.

Визначення, які автор використовує щодо Яворницького, можна розділити на 3 категорії. До першої належать ті, що характеризують його професійні успіхи: «почесне місце в світі вчених», «має виняткове місце серед вчених-істориків», «рідка безкорисливість у служінні науці», «один з видатних українських етнографів». До другої категорії можна віднести метафори, що покликані пояснити видатну роль ученого в справі вивчення та збереження пам'яток Запоріжжя: «безсмертна душа Запоріжжя», «славний бард Запоріжжя», «запорозький батько», «наша запорозька святиня». Та третя, дуже цікава категорія, яка торкається ідентичності та належності Яворницького до різних ментальних утворень: «наших найкращих людей», «гордість придніпровського краю», «гідний син нашої батьківщини», «присвятив Україні й українському народу», «щирий українець», – «...не тільки сам залишався, але й в інших міг пробуджувати почуття національної свідомості та любові до своєї батьківщини [України – С. С.]».

Виходячи з проаналізованих особливостей тих образів, які були виявлені на сторінках біографічних нарисів у П, можна стверджувати, що згадані персонажі закріплювались та презентувались як свої по-різному. Лікар Ляшко-Попель як герой безпосередньо нашого міста, який піклувався про найменш захищені верстви суспільства. Натомість граф Ф. Келлер, Д. Яворницький та Л. Глоба представлені і як локальні герої, і в рамках більш широких ментальних обширів, таких як «російський край», Україна, Запоріжжя, що, напевно, мало збільшувати значущість кожного з них.

Для виявлення механізмів саморепрезентації Катеринослава за допомогою конструювання міського пантеону залучалися також деякі структурні елементи ВЕ на 1913 рік, зокрема «Катеринослав. Загальний вигляд міста», «Передмістя Катеринослава», «Околиці Катеринослава», «Церкви, собори, монастирі», «Пам'ятки Катеринослава», «Пам'ятники», «Сади». Критерієм для відбору стала

[316] Там само, с. 219.

[317] *Ежегодник «Приднепровье» и Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 г.* ..., с. 173.

[318] Там само, с. 184.

взаємопов'язаність опису знакових подій, споруд, певних місць з особами, що їх стосувалися.

Загалом згадано 42 персони, серед яких домінують письменники та журналісти (9 осіб), державні діячі (8), вчені та освітяни (6), а на периферії уваги є артисти, лікарі, інженери та садівники (по 1 згадці) (див.: Додаток 8).

Питання, чому в лідерах опинилися письменники та журналісти (як і в історичному нарисі цього випуску), залишається відкритим, адже для відстеження тенденцій у межах комплексу ВЕ бракує інформації[319]. Можливо, певні відповіді можна було би відшукати в біографії самого укладача Лейба Ізраїлевіча Сатановського, який відповідав за друк всіх 17 випусків ВЕ, але навіть мінімальних відомостей про нього поки не знайдено. Аналіз підрозділу «Катеринославській пантеон» демонструє, що автор цілеспрямовано виділяв категорію «письменників та журналістів» (6 діячів з 8 згаданих) та чітко окреслював єврейську складову цієї категорії, з якої розпочинав підрозділ. У такому разі співвідношення відомих єврейських письменників до неєврейських становить 1:1 (по 3 особи). Це дає підстави вважати, що Л. Сатановський при укладанні версії «пантеону» та історії міста керувався власними уявленнями про пріоритети, балансуючи між етнічною та міською ідентичністю.

Загалом створений автором пантеон виглядає новим та ще неусталеним. Згадані імена (окрім Лешко-Попеля) не мали помітного місця в інших виданнях. Серед згаданих: три письменники єврейського походження І. Оршанський, М. Коган-Наумов та Файтельсон, публіцисти В. Святловський та К. Воїнов, «лідер трудовиків» О. Караваєв та «відомий малоруський етнограф і поет» І. Манжура. Список відомих діячів, похованих у місті, трапляється в параграфі «Церкви, собори, монастирі», де, окрім зазначених імен (тобто за винятком Ляшко-Попеля та Файтельсона), наявна низка інших. Це, зокрема, «беззавітний трудівник на ниві народної просвіти» Л. Журавський, «дуже відомий колись артист» Градов, «відновлювач Криворіжжя» О. Поль та «дитяча письменниця» А. Мунт.

Відносно велика кількість військових забезпечена завдяки згадкам запорозьких козаків (Глоба, Сірко, осавул Мандрика, запорожець Хрошко). При цьому підкреслюється їхнє значення в ранній історії міста. Символічно, що підрахунок кількості згадок князя Г. Потьомкіна та осавула Л. Глоби в межах згаданих параграфів виглядає як 9:8, тобто майже порівну, що засвідчує органічне поєднання в міській історичній пам'яті цього часу козацького та імперського міфів.

Коментаря потребує згадка катеринославського губернатора Я. Фабра. Як уже зазначалося, його ім'я трапляється в історичних нарисах у згадках про розбудову Катерининського бульвару. В цьому ж контексті згаданий він і в розділі

[319] Оскільки у випуску на 1915 рік усі аналітичні тексти «мобілізовано» навколо теми Першої світової війни (розділ «Війна», с. 63–90), з якою, очевидно, пов'язано розлогу статтю про відвідини Катеринослава імператором Миколою II (с. I–XVI), путівниковий матеріал не був представлений.

«Катеринослав. Загальний вигляд міста», проте над його іменем автор ставить астериск та в посиланнях пояснює читачеві, хто такий А. Фабр[320]. Така позначка дозволяє припустити, що насправді ім'я губернатора на початку 1910-х років уже почали забувати.

У підсумку зазначимо, що коло місцевих героїв Катеринослава впродовж середини XIX – початку XX століття ще не набуло завершеного вигляду. За результатами дослідження було виділено два періоди у процесі формування міського пантеону. На першому етапі відбувалася глорифікація діячів (Катерина II, Г. Потьомкін), що репрезентували ранню історію міста (1780–1790-ті роки). На новому етапі, що розпочинався з 1870-х років та був пов'язаний насамперед з економічним піднесенням краю, історія заснування міста вже не мала такого значення. Не дивно, що на сторінках історичних нарисів натрапляємо на доволі строкатий та різнорідний склад осіб. Зіставлення згадок імен дозволяє констатувати, що на початку XX століття відбувається згасання інтересу до державних та церковних діячів, натомість посилюється увага до письменників, освітян, підприємців та місцевих урядовців.

Можна стверджувати, що на початку XX століття в місті розпочався справжній комемораційний бум (для прикладу в ПК на 1903 рік зафіксована лише одна назва установи з антропонімом, а на 1917 рік їх уже 18) та активні пошуки нових місцевих героїв. Серед діячів, які перехресно згадуються в усіх катеринославських ДСВ, варто відзначити О. Поля, І. Лешко-Попеля, Л. Глобу, Ф. Келлера, Д. Яворницького, О. Риндовську. Однак навіть попри таке пожвавлення інтересу до відомих діячів краю на початку XX століття, у складі міського пантеону утворився «безславний період» від початку XIX століття по 1860-ті роки, який майже не залишив знакових осіб у міській історичній пам'яті (окрім О. Пушкіна та почасти А. Фабра).

ДОДАТКИ

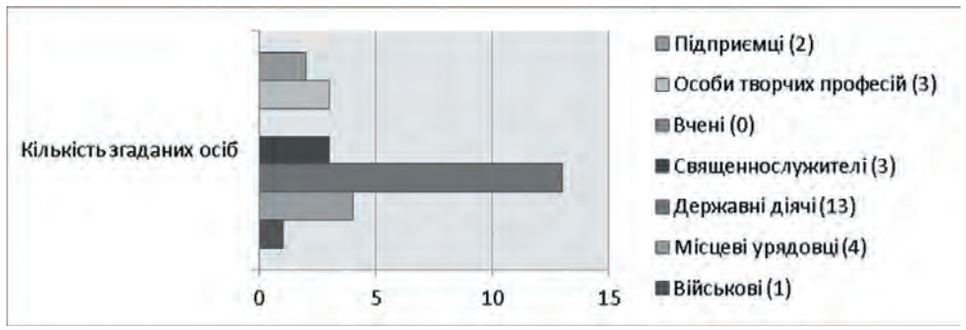

Діаграма 1 (Рейтинги згадування за ПК на 1864 рік)

[320] Сатановский, Л. И. *Весь Екатеринослав на 1913 год.* ..., с. 105.

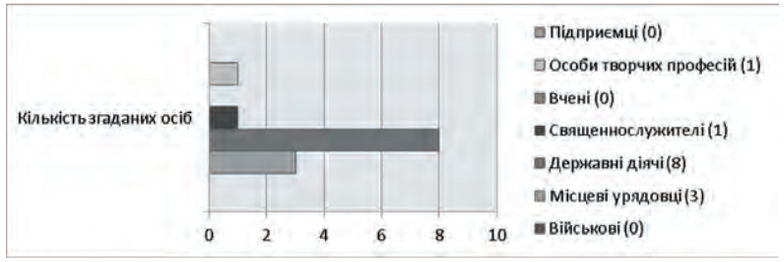

Діаграма 2 (Рейтинги згадування за ПК на 1889 рік)

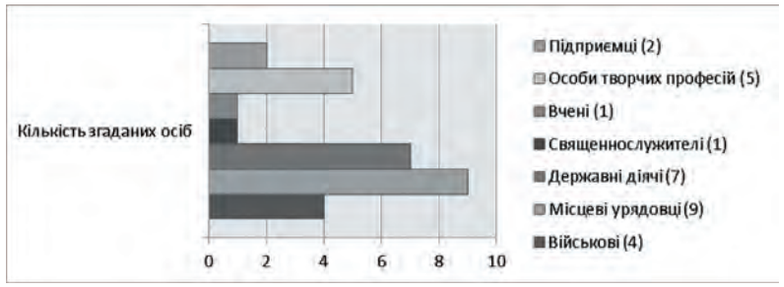

Діаграма 3 (Рейтинги згадування за ПК на 1915 та 1916 роки)

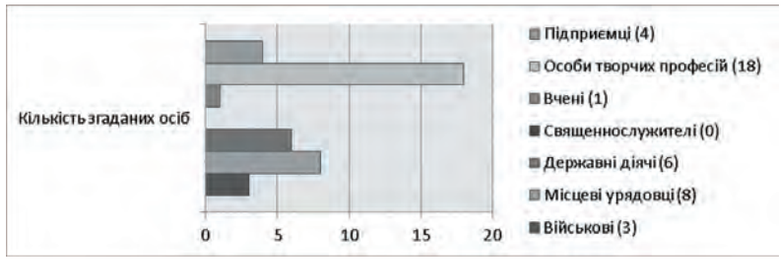

Діаграма 4 (Рейтинги згадування за виданням «Весь Екатеринослав» на 1913 рік)

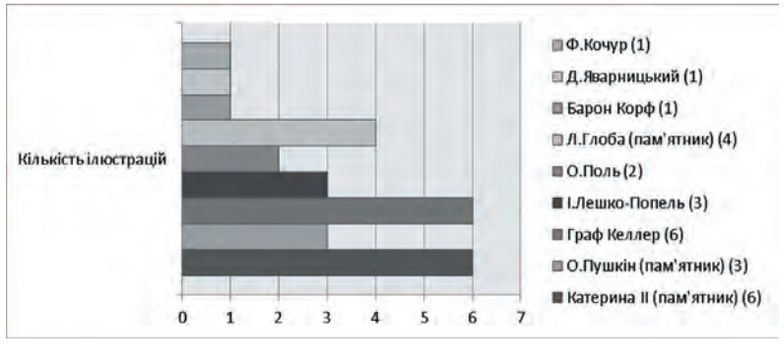

Діаграма 5 (Рейтинг персоніфікованих ілюстрацій на сторінках «Приднепровья»)

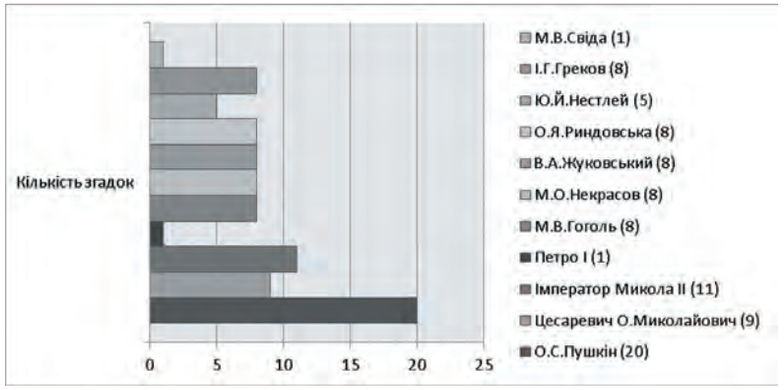

Діаграма 6 (Рейтинг згадування в назвах закладів освіти)

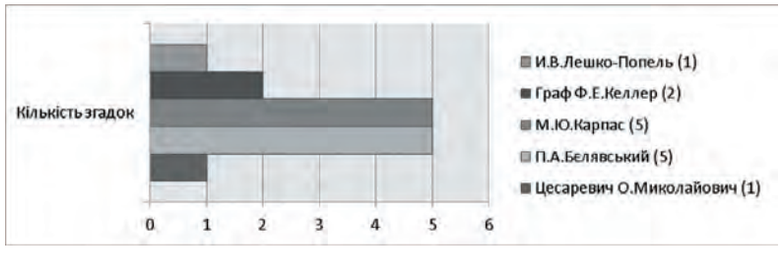

Діаграма 7 (Рейтинг згадування в назвах благодійних організацій)

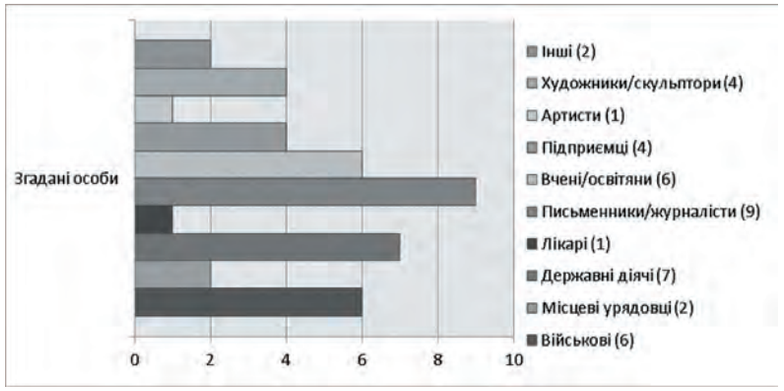

Діаграма 8 (Рейтинг за путівниковим матеріалом «Весь Екатеринослав» на 1913 рік)

РОЗДІЛ IV.
МІСТО СИМВОЛІЧНЕ

Ольга Вовк

СИМВОЛІЧНИЙ ПРОСТІР СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО МЕГАПОЛІСУ У ДЗЕРКАЛІ ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ТА ХУДОЖНЬОГО КІНО (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

Якщо замислитись над тим, що визначає самобутність Харкова з культурно-мистецького погляду, то на думку спадають передусім об'єкти та явища, створені або започатковані в буремну епоху 1920–1930-х років, коли це місто мало столичний статус. В архітектурі – це зразки конструктивізму й передусім велетенський будинок Держпрому; у галузі монументального мистецтва – пам'ятник Т. Г. Шевченку; в образотворчому мистецтві – експерименти В. Д. Єрмилова в графічному дизайні; у театральному мистецтві – діяльність «Березоля» на чолі з Лесем Курбасом тощо. Однак з кінематографічного погляду Харків ніколи не мав провідних позицій у загальнодержавному масштабі, навіть попри те, що з середини 1920-х років він як столиця УСРР був штаб-квартирою Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ) – органу, який безпосередньо опікувався створенням і прокатом ігрового та неігрового кіно.

Звичайно, було би помилкою вважати, що Харків не представляє інтересу з позиції історії вітчизняної та світової кінематографії. Зокрема, відомо, що уродженець Харківщини Й. А. Тимченко, який здобув освіту в механічних майстернях Харківського університету, 1894 року розробив один з перших кіноапаратів[1]. Фотограф і кінооператор О. М. Мішон, який тривалий час жив і працював у Харкові, уславився як основоположник азербайджанського кінематографу[2]. В Харкові тривалий час працював відомий кінопідприємець Д. І. Харитонов, засновник кількох кіностудій (зокрема Одеської)[3]. Пізніше, уже в середині XX століття, у Харкові здобували освіту і працювали на театральній сцені відомі актори й режисери, які зробили значний внесок у розвиток українського та радянського кіно – серед них Л. І. Алфімова, Л. Ф. Биков, О. В. Петренко, Н. М. Фатєєва та ін.

За підрахунками кінознавця В. Н. Мирославського станом на 2011 рік з Харковом було безпосередньо пов'язано створення більш ніж 110 ігрових і понад 1 100 неігрових фільмів[4]. Проте серед цієї досить солідної кількості фільмів не надто просто знайти стрічки, в яких би були представлені конкретні міські мнемонічні місця, що дозволяли б однозначно ідентифікувати Харків, продемонструвати його специфіку та неповторність.

Наприклад, художні фільми, так чи так пов'язані з цим містом, можна умовно розділити на кілька груп. До першої з них належать картини, дія яких за сценарієм повністю або частково розгортається в Харкові («Флаги на башнях», 1958 рік, реж. А. А. Народицький[5]; «Артём», 1978 рік, реж. М. М. Кошелєв і В. О. Морозов[6]; «Геть сором!», 1994 рік, реж. О. І. Муратов[7] тощо). Однак у більшості таких фільмів авторам було важливо лише артикулювати конкретні географічні координати, в яких розгорталися відтворювані історичні події. Зйомки ж відбувалися в павільйонах кіностудій, а натурні сцени – на вулицях міст, де ці студії розташовувалися (передусім це Київ та Одеса).

Другу групу утворюють фільми, в яких Харків, навпаки, «відіграє роль» іншого міста. Серед них можна згадати «Матч» (2011 рік, реж. А. І. Малюков), дія якого відбувається в Києві 1940-х років[8]. Режисер так пояснював вибір знімальних локацій: «На жаль, довелося замислитися, як зафільмувати передвоєнний Київ. Усі будинки оснащені кондиціонерами, супутниковими антенами, склопакетами, велика кількість реклами, колосальна кількість автомобілів. Тому ми шукаємо якісь вулиці в інших містах, які відповідали б і історичній правді і архітектурно були би близькі до того періоду в Києві, який нас цікавить. Знайшли в Харкові»[9]. Відповідно фільми цієї групи теж не можна розглядати як повноцінні зразки репрезентації символічного простору міста в кінематографі.

Третю групу становлять стрічки, дія яких відбувається в неназваному або вигаданому місті, а зйомки – частково в Харкові, проте відповідні сцени мали нетривалий хронометраж, а в об'єктив не потрапляли хоча б трішки впізнавані міські об'єкти. Тому те, що той чи той епізод був знятий саме в Харкові, фактично неможливо зрозуміти під час перегляду, а можна дізнатися лише з публікацій про створення цього фільму, спогадів його режисера або акторів тощо. Серед таких стрічок назвемо «Зеркало» (1974 рік, реж. А. А. Тарковський)[10] тощо.

---

1 Вовк, О. І., Григор'єв, А. В., Куделко, С. М. *Вкарбовані в літопис науки* (2-ге вид.). Харків, 2020, с. 307.

2 Хильковский, А., Гумбатова, Т., Мирославский, В., Омаров, Ш. *Александр Мишон. Фотограф, издатель, кинематографист*. Харьков, 2013.

3 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова 1896–2010. Імена. Фільми. Події. Харків*, 2011, с. 150–151.

4 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 199–385.

5 Флаги на башнях (1958), *Кино-театр.ру,* https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/7559/annot/. Доступ 12.02.2021.

6 Артём (1978), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/296/annot/. Доступ 12.02.2021.

7 Долой стыд! (1994), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/post/10365/annot/. Доступ 12.02.2021.

8 Матч (2011), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/ros/94195/annot/. Доступ 12.02.2021.

9 Спасская, Н. «На экране нынешний Харьков станет Киевом 1940-х годов». *Время*, 9 июля, 2011.

10 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 218.

Нарешті, четверта група, яка є найменшою, проте з дослідницької точки зору цікавить нас найбільше. До неї належать фільми, які було повністю або принаймні більшою мірою відзнято саме в Харкові, тож їхня дія розгортається на тлі місцевих урбаністичних пейзажів. Переважно Харків виступає «в ролі» неназваного абстрактного міста, причому в низці випадків він був обраний як місце зйомки випадково. Так сталося, наприклад, зі стрічкою «Одинокая женщина желает познакомиться» (1986 рік, реж. В. С. Криштофович)[11], яку мали знімати в Києві, проте через аварію на Чорнобильській АЕС ці плани було змінено[12]. Втім, варто відзначити, що фільми з четвертої групи переважно не надто відомі глядачеві. Принаймні жоден з них не увійшов до першої тисячі найбільш касових фільмів радянського періоду[13], коли кіновиробництво було на підйомі свого розвитку.

Що стосується документальних фільмів, пов'язаних з Харковом, то більшість з них описує часткові епізоди з життя міста: візити політичних та громадських діячів; творчу діяльність представників науки й мистецтва; функціонування промислових підприємств, закладів соціальної сфери, освіти, культури і спорту; повсякденне життя містян тощо.

Звичайно, всі ці аудіовізуальні джерела мають неабияку цінність, адже вони не лише фіксують фізичні обриси окремих міських локацій, а й дають уявлення про те, які з них були більш або менш затребувані в той чи той момент часу, як вони були включені до щоденного життя мешканців тощо. Водночас, очевидно, що окремий подібний фільм не дає можливості скласти цілісне уявлення про місто – таке, яким його бачили автори.

Тому в цьому дослідженні будуть розглянуті передусім документальні кіно-, теле- та відеофільми про Харків, які з самого початку створювали з презентаційною метою і які мали ознайомити глядача з основними фактами історії та сьогоденними подіями з життя міста, назвати його найвизначніші пам'ятки, згадати найбільш гідних мешканців і в такий спосіб сформувати або закріпити позитивні образи цього міста серед масової аудиторії. Зокрема, ми приділимо увагу візуальній, текстовій та музичній складовій аналізованих фільмів. За межі дослідження будуть винесені любительські кіно- та відеоролики, на яких свідомо або побіжно зафіксовані міські локації (специфіка цих творів вимагає окремої рефлексії та розроблення спеціального дослідницького інструментарію). Додатково до аналізу також будуть залучені ігрові фільми з четвертої групи, адже, на нашу думку, вони дають уявлення про те, яким зображали місто кінематографісти (частково місцеві, але більшою мірою приїжджі).

[11] Одинокая женщина желает познакомиться (1986), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/4675/annot/. Доступ 12.02.2021.

[12] Невская, Т. Ирина Купченко: «Всегда надо ждать и верить». *Харьковские известия*, 13.08.2011.

[13] Федоров, А. В. *Тысяча и один самый кассовый советский фильм: мнения кинокритиков и зрителей*. Москва, 2021, с. 1044–1079.

Як уже зазначено вище, Харків має досить давні кінематографічні традиції. Перший кінопоказ відбувся тут у липні 1896 року – через пів року після прем'єри першого фільму братів Люм'єр у Парижі[14]. Ще через два місяці, 30 вересня 1896 року, фотограф А. К. Федецький саме в Харкові – вперше в Російській імперії – здійснив документальну кінозйомку, зафіксувавши перенесення Озерянської ікони Божої Матері[15] (ця чудотворна ікона вважається покровителькою Слобожанщини). Загалом до 1917 року в місті було знято 175 хронікально-документальних фільмів, але лише один з них («Виды города Харькова (Харьков на экране)», 1908 рік, знятий на замовлення братів Боммер[16]) приділяв спеціальну увагу поетиці місцевих пейзажів та спеціально показував найбільш визначні з точки зору автора пам'ятки. Втім, які саме об'єкти глядачі мали змогу побачити на екрані, невідомо, тому що ця стрічка до нашого часу не збереглася (так само як і всі інші, зняті в Харкові у дореволюційний період)[17].

Новий етап розвитку документально-хронікального кіно в Харкові розгорнувся на початку 1920-х років, коли закінчилася громадянська війна, а Харків утвердився в статусі столиці Радянської України. Уже 1928 року режисер М. Дальський (ВУФКУ) зняв два фільми: «Нариси радянського міста» і «Столиця України». На екрані був показаний енергійний темп життя мешканців великого міста, що втілювався у жвавому русі вуличного транспорту та напруженій роботі Харківського залізничного вокзалу, який щоденно приймав і відправляв десятки потягів. Продемонстрована промислова міць регіону (на прикладі Першого державного заводу сільськогосподарського машинобудування «Серп і Молот»), а також його культурний розвиток (зокрема, показано читальну залу бібліотеки, книжковий базар, кінотеатр і вхід до театру «Березіль»)[18]. «Харківські» теми з'являлися і в загальносоюзній хроніці: у 1933 році режисер М. Соловйов на студії «Союзкінохроніка» (м. Москва) зняв сюжет про це місто, де показав місцеві вуличні пейзажі, рух транспорту і пішоходів[19].

Цікаво, що саме в цей період з'явився фільм, що репрезентував погляд іноземця на столицю УСРР. Документальну стрічку «Soviet Russia Through the Eyes of an American» («Радянська Росія очима американця») зняв запрошений до СРСР гірський інженер Ч. Е. Стюарт. Він фільмував те, що зміг побачити під час переїздів країною протягом 1926–1930 років[20]. Змонтована картина вийшла на екрани 1935 року[21].

[14] Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 7.

[15] Там само, с. 8.

[16] Кінотеатр братів Боммер став першим у місті кінотеатром, який побудовано за спеціальним проєктом. Він був відкритий 1908 та діє в Харкові вже понад 110 років.

[17] Там само, с. 239–248.

[18] Там само, с. 255.

[19] Там само, с. 273.

[20] Inventory to the Charles E. Stuart papers, *Online Archive of California*, http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/tf596nb0h2/dsc/#c01-1.7.4.5. Доступ 17.01.2021.

[21] Pitts, M. R. *Poverty Row Studios, 1929–1940: An Illustrated History of 55 Independent Film Companies, with a Filmography for Each*. Jefferson, North California and London, 2005. p. 188.

Спеціально присвячений Харкову сюжет відкривається стислою розповіддю про Україну. На екрані демонструють пейзажі українських міст і сіл з невеликими ошатними будиночками, церквами і монастирями, по вулицях ходять мешканці у традиційному народному вбранні. Диктор наголошує на багатстві українських пісенних і танцювальних традицій. Це додатково підкреслюється закадровою музикою: увесь фільм супроводжується мелодіями українських пісень в інструментальній обробці («Реве та стогне Дніпр широкий», «Ой лопнув обруч», «Ой не ходи, Грицю» тощо). Поступово камера починає вихоплювати перетворення, які переживає Україна у зв'язку з розгортанням процесу індустріалізації в СРСР: зокрема, показано початок будівництва Дніпрогесу.

Епізоди власне зі столичного Харкова виглядають як квінтесенція цих перетворень. Високі будинки, широкі прямі вулиці й проспекти, якими їздять автомашини та ходять заклопотані люди в сучасному одязі, різко контрастують з показаними перед цим патріархальними пейзажами. Коли на екрані постає історичний центр міста (початок вулиці Сумської, сучасний майдан Конституції[22], будівля ВУЦВК), диктор говорить, що Харків є столицею і найбільшим містом Радянської України, а також наголошує на його статусі великого студентського центру завдяки функціонуванню університету.

Далі йдеться про те, що за останні роки це місто, засноване ще в XVII столітті, значно змінилося: тут було відкрито чимало нових промислових підприємств, куди як консультанти були запрошені й американські спеціалісти, у Харкові зведено чимало величних будівель, працюють заводи, діє величезний університет, функціонують музеї й бібліотеки, що робить його значним культурним центром Росії. Камера в цей час демонструє величну споруду Держпрому, зведення якого ще триває (диктор зауважує, що ця будівля є найбільшою в усій Європі). Грандіозні індустріальні пейзажі, які демонструють під супровід народної української музики, підкреслюють статус Харкова як єднальної ланки між традиційним та новим способами життя, втілюють образ українського міста, де віковічні традиції стрімко трансформуються під натиском буремного сьогодення[23].

Прикметно, що таке розуміння міста збіглося і з поглядом видатного кінорежисера С. М. Ейзенштейна, який влітку 1935 року працював у Харкові та в його околицях над створенням фільму «Бежин луг» (у 1937 році цей фільм було заборонено і знищено)[24]. У цій картині в тургенєвський літературний сюжет були вплетені сучасні авторові події, зокрема, боротьба за колективізацію на селі й історія піонера Павліка Морозова. Саме в Харкові знімали центральний епізод фільму «Шосе», де зіткнулися представники двох антагоністичних укладів життя: колгоспники, що отримали в розпорядження найновіші досягнення техніки (трактори, молотилки, мотоцикли й автомобілі), і куркулі – підпалювачі народного добра і вороги Радянської влади[25].

[22] Тут і далі по тексту подано сучасні харківські урбаноніми.

[23] Soviet Russia through the Eyes of an American, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=Pk2DJTAmwJ8. Доступ 17.01.2021.

[24] Бежин луг (1935–1936), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/10090/annot/. Доступ 16.02.2021.

Варто зауважити, що схожу тенденцію можна простежити і в кінематографічному зображенні інших великих міст Півдня та Сходу України. Наприклад, у фільмі «Иван» (1932 рік, реж. О. П. Довженко, «Українфільм») на тлі будівництва Дніпрогесу в м. Запоріжжя показано становлення людини нового типу, перетворення сільського хлопця на передового робітника і комуніста[26].

У роки Другої світової війни на харківському матеріалі було створено кілька документальних фільмів – як радянських, так і німецьких. У стрічках, знятих під час оборони міста восени 1941 року та в перші дні його окупації, в об'єктив потрапили вуличні барикади й руйнування, завдані місту внаслідок бойових дій. Зокрема, у радянській стрічці «Харьков в дни обороны» (1941 рік, Центральна студія кінохроніки в Москві) було показано Держпром з розбитими внаслідок авіаудару вікнами[27], а в нацистському кіножурналі «Die Deutsche Wochenschau» («Німецький щотижневий огляд», № 584, 1941 рік) серед іншого було продемонстровано кадри спаленого Будинку проєктних організацій (тепер Головний корпус Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна)[28].

Події лютого–березня 1943 року, коли Харків вперше (на нетривалий час) був звільнений військами РСЧА, знайшли відображення лише в нацистській кінохроніці. Зокрема, в уже згаданому кіножурналі «Die Deutsche Wochenschau» (№ 655, 1943 рік) приблизно третина одного з випусків присвячена битві за Харків у березні 1943 року. Пейзажі міста здебільшого мало впізнавані, хоча в одному з епізодів у кадр в далекій перспективі потрапляє Будинок проєктних організацій (вид з Лисої Гори)[29].

Зате остаточне звільнення Харкова від нацистів у серпні 1943 року, яким завершилася одна з визначальних у Другій світовій війні Курська битва, було широко представлено в радянській кінодокументалістиці. При цьому не менше сімнадцяти фільмів дають уявлення про те, що являли собою вулиці й майдани міста на момент визволення, яких руйнувань та пошкоджень вони зазнали внаслідок бойових дій[30].

Безперечно, найбільш відомим з-поміж них є фільм О. П. Довженка та Ю. І. Солнцевої «Битва за нашу Радянську Україну» (1943 рік, Центральна студія

[25] Шубенко, М. «Судьба одного фильма». *Событие*, № 7, 2003, с. 22.

[26] Иван (1932), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/9910/annot/. Доступ 24.02.2021.

[27] Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 312.

[28] Die Deutsche Wochenschau (1941, № 584), *Киноархив Net-Film*, https://www.net-film.ru/en/film-55210/. Доступ 17.01.2021.

[29] Die Deutsche Wochenschau (1943, № 655), *Киноархив Net-Film*, https://www.net-film.ru/en/film-55105/. Доступ 17.01.2021.

[30] Див. Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 314–320.

кінохроніки в Москві)[31], який широко демонструвався не тільки в СРСР, але і в США, Швеції, Франції, Фінляндії та інших країнах. У цій стрічці 10 хвилин (тобто приблизно 15 % від загальної тривалості) присвячено безпосередньо Харкову. З-поміж представлених міських локацій глядач може впізнати дзвіницю Успенського собору та початок вулиці Сумської. Увагу сфокусовано на руйнуваннях, яких зазнали корпуси вищих навчальних закладів (зокрема, університету та медичного інституту), що підкреслює антигуманістичну політику окупаційної нацистської влади. Яскравим акцентом у фільмі є зустріч радянських воїнів місцевими мешканцями та їх урочистий марш вулицями міста – події розгортаються на тлі пам'ятника Т. Г. Шевченку з боку вулиці Сумської; Держпрому, Будинку проєктних організацій і готелю «Інтернаціональ» (тепер «Харків») на майдані Свободи[32]. Піднесений тон цієї події підкреслює чітка, енергійна маршова музика[33].

Поступово місто почало відроджуватися з руїн. В середині 1950-х років Харків відзначив своє 300-річчя, чому було присвячено дві документальні стрічки. Зокрема, фільм «Харків» (1954 рік, реж. Р. І. Фощенко, «Укркінохроніка»), згідно з анотацією, був присвячений «одному з найбільших політичних, економічних і культурних центрів України, якому виповнюється 300 років»[34]. У фільмі були показані тракторний завод і завод транспортного машинобудування[35], університет, український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка.

У 1956 році вийшов спеціальний випуск кіножурналу «Радянська Україна» (створювала студія «Укркінохроніка» в Києві), в якому висвітлювалося святкування 300-річчя Харкова. Сюжет відкривався кадрами з ювілейної сесії Харківської міської ради депутатів трудящих, на якій виступили і представники обласного партійного керівництва. Було показано урочистий мітинг з нагоди відкриття монумента в пам'ять про революційні події 1905–1907 років. Також увагу було приділено флагманам харківської індустрії (заводи транспортного машинобудування, тракторний, електромеханічний), провідним центрам освіти і науки (університет, політехнічний інститут), закладам культури і мистецтва (оперний театр)[36].

Цікаво, що на кіноекрані досить швидко посіли своє місце нові пам'ятки, які почали з'являтися в місті у повоєнний період. Наприклад, в ігровому фільмі «К Чёрному морю» (1957 рік, реж. А. П. Тутишкін, «Мосфільм»)[37] кілька десятків секунд екранного часу приділено Харкову, через який проїздять герої дорогою

31 Там само, с. 314.

32 Битва за нашу Советскую Украину 1943 / Ukraine in Flames, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=7U2cxSR2fjY&ab_channel=HistoryClub. Доступ 25.01.2021.

33 Цікаво, що обидва композитори, автори музичного супроводу цього фільму (Д. Л. Клебанов та А. Я. Штогаренко), тривалий час жили і творили в Харкові.

34 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 341.

35 Тепер завод має ім'я В. О. Малишева.

36 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 348.

37 К Чёрному морю (1957), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/2805/annot/. Доступ 16.02.2021.

на морський курорт. При цьому в кадр поряд з уже «канонічними» майданом Свободи і пам'ятником Т. Г. Шевченку потрапляють і в'їзні стовпи-пілони, встановлені 1954 року. З одного боку, завдяки розміщеним на них інформаційним написам вони дозволяють однозначно ідентифікувати місто, куди прибувають персонажі, а з другого – дають можливість уявити про його благоустрій та оновлення в повоєнний час[38].

Взагалі можна сказати, що фільми про Харків, які почали виходити з середини XX століття, просякнуті пафосом післявоєнного відродження, мирної творчої праці. Прикладом може служити фрагмент документальної стрічки, що демонструє дружбу, але й виробниче суперництво робітників харківських та сибірських промислових підприємств (1960 рік (?), автор і точна назва невідомі). Частотний аналіз дикторського тексту показав, що до переліку слів, які повторюються в ньому найбільше, належать «праця», «твори», «творці». Процитовано відомий вірш В. В. Маяковського, в якому Харків названий «живим, трудовим, залізобетонним». Крім цього, у тексті використовуються епітети «величний», «заводський», «оновлений», «орденоносний», «соціалістичний», і водночас – «художній», «літературний».

Аналіз візуального ряду картини показує, що близько третини від усього екранного часу (півтори хвилини із майже п'ятихвилинного ролика) в кадрі перебуває Держпром. Крім того, в об'єктив оператора потрапили новий корпус Харківського університету (де ще тривали роботи з реконструкції) з нещодавно перенесеним до його стін пам'ятника В. Н. Каразіну (10 секунд) і фонтан-альтанка «Дзеркальний струмінь» (4 секунди). Решта часу присвячена висвітленню індустріальної могутності Харкова і Харківщини, а також практикам дозвілля робітників, які, зокрема, відвідують заводську картинну галерею[39].

Зауважимо, що тема повсякденного життя працівників промислових підприємств великих міст Півдня та Сходу України в перші повоєнні десятиліття, розгортання життєвих історій на тлі масштабного виробництва знайшла своє відображення і в ігровому кіно. Найяскравішим прикладом може виступати відомий фільм «Весна на Заречной улице» (1956 рік, реж. Ф. Ю. Миронер і М. М. Хуциєв, Одеська кіностудія), значна частина якого була знята в Запоріжжі[40].

Записи наступних років свідчать про те, що поступово імідж Харкова почав еволюціонувати: образ промислового гіганта і визначного наукового та освітнього центру почав доповнюватися рисами гарного і зручного для життя міста. Наприклад, у фільмі «Прогулка по Харькову» (1965 рік), знятому на Харківській

38 К Чёрному морю, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?list=PLJu5hcZn9QYZA_-3frKnAXGhQjwkxcus-&v=78wfPpT3mj4&ab_channel=Киноконцерн»Мосфильм. Доступ 16.02.2021.

39 Харьков 1960 года, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=1w-CT3rQgkI&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

40 Весна на Заречной улице (1956), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/909/annot/. Доступ 24.02.2021.

студії телебачення, поряд з індустріальними (турбінний завод) та освітньо-науковими (університет) гігантами були показані міський сад імені Т. Г. Шевченка з розташованим у ньому кіноконцертним залом «Україна», дитяча залізниця тощо[41].

Ще більш виразно ця тенденція проявилася у фільмі «Знакомьтесь – Харьков» (1970 рік, реж. З. Б. Роднянський, Центральна студія документальних фільмів у Москві)[42]. Він увійшов до циклу «10 минут по СССР», розрахованого на іноземців. Особливість презентаційних роликів з цього циклу полягала в тому, що в них був повністю відсутній закадровий текст, а вся інформація доносилася до глядача за допомогою візуальних та музичних ефектів.

Як можна судити з цього фільму, найбільшим багатством Харкова є люди – представники різних поколінь, професій та уподобань, які спільними зусиллями роблять своє місто кращим і насолоджуються життям у ньому (цій темі відведено 2,5 хвилин екранного часу, або 28,4 % від загальної тривалості фільму). Крім того, Харків показаний гарним і цікавим з туристичного погляду містом: зображенню пам'яток його історії та культури відведено трохи більше 2 хвилин (23,1 % від усього фільму). Причому найбільша увага приділена пам'яткам сакральної архітектури – Покровському та Успенському соборам (26 секунд, або 4,5 % загальної тривалості). Друге місце ділять між собою панорама майдану Свободи з будівлями Держпрому й університету і пам'ятник Т. Г. Шевченку в однойменному міському саду: обидвом цим локаціям відведено по 20 секунд часу, або по 3,5 % загальної тривалості. При цьому варто зауважити, що ансамбль конструктивістських будівель постає в кадрі кількома розрізненими короткими епізодами, а пам'ятник же знятий окремим і найбільш тривалим дублем з-поміж усіх інших показаних історичних місць Харкова.

Півтори хвилини фільму (15,1 %) відводиться темі побутового обслуговування населення: демонструються міські ресторани і кафе, виробництво шампанського, магазини хутряних виробів тощо. Ще одну хвилину (10,4 %) триває показ теми здорового способу життя й відпочинку, зокрема на лоні природи. На екрані можна побачити спортсменів, а також мешканців міста, що проводять вільний час у зоопарку та біля бювета в Саржиному яру. Протягом 53 секунд (9,5 % фільму) глядач спостерігає, як розвивається житлова і транспортна інфраструктура міста. Показано, що Харків будує метро, що швидкими темпами зводяться нові житлові мікрорайони. У кількох епізодах в об'єкт потрапляють одночасно новобудови на околицях міста і пшеничні та соняшникові поля, які розкинулися просто поряд з ними. Тобто продемонстровано процес урбанізації, коли місто відвойовує нові простори і, отже, змінює весь уклад життя на цих територіях. Привертає увагу, що в названих епізодах за кадром звучить мелодія досить відомої пісні «Україно, любов моя» (композитор І. Н. Шамо). В інших частинах фільму поряд з інструментальними мелодіями лунають звуки бандури, що також підкреслює національний колорит.

41 Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 368.

42 Там само, с. 371.

Шосте місце за тривалістю у фільмі посідає тема науки (47 секунд, або 8,3 %). Зокрема, у кадрі з'являються Головний корпус Харківського університету і розташоване в ньому панно «Діячі світової науки», лабораторії Фізико-технічного інституту низьких температур з обчислювальними машинами, а також радіотелескоп УТР-2 неподалік від Харкова. Цікаво, що коли картини 1950-х років, описуючи досягнення харківської науки, показували маститих науковців (ректора Харківського університету академіка І. М. Буланкіна, професора авіаційного та політехнічного інститутів академіка Г. Ф. Проскуру та ін.[43]), то у фільмі «Знайомтесь, Харків» представлено молодих на той час учених: 38-річного доктора технічних наук, професора В. В. Єременка[44], кандидатів фізико-математичних наук І. О. Кулика[45] та І. К. Янсона[46].

Нарешті, останнє місце за тривалістю у фільмі посідає тема його промислового потенціалу, якій відведено 36 секунд (5,2 %). Харків показано як місто, де розвиваються різноманітні галузі машинобудування (насамперед тракторобудування), зокрема наукоємні технології, пов'язані з будівництвом літальних апаратів[47].

Отже, як бачимо, у 1970-х років Харків продовжував позиціонувати себе як місто потужної промисловості і науки, однак на перший план вийшла його історико-культурна і природна спадщина, а також загальна зручність для проживання. Загалом така тенденція простежується й у фільмі «Мы – Харьков» (1975 рік, реж. С. Кен), який зняла Харківська студія телебачення[48]. Якщо попередній фільм був розрахований на потенційних іноземних туристів, то автори стрічки «Мы – Харьков» орієнтувалися насамперед на місцеву аудиторію.

Фільм у два з половиною рази довший за попередній (триває понад 25 хвилин), однак чимало його сюжетів, продемонстрованих об'єктів, а подекуди – й обраних для зйомки ракурсів повторюють ролик «Знакомьтесь, Харьков». Серед міських локацій, які були показані в цьому фільмі (крім тих, що були описані вище), варто відзначити пам'ятники М. В. Гоголю, В. Н. Каразіну й А. С. Макаренку, історичний музей, кіноконцертний зал «Україна», театр української драми імені Т. Г. Шевченка і театр ляльок, дитячу залізницю, фонтан-каскад та інші об'єкти.

Аналіз дикторського тексту показав, що в ньому трапляються такі епітети, як «старовинний», «архітектурний», «красивий», але водночас і «сучасний»,

43 Див. Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* ..., 2011, с. 348.

44 У 1972 р. В. В. Єременко був обраний членом-кореспондентом, а в 1978 р. – академіком АН УРСР.

45 В подальшому І. О. Кулик – доктор фізико-математичних наук, професор, член-кореспондент НАН України; І. К. Янсон – доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України.

46 Ратомская, Г. «На экране – Харьков». *Красное знамя*, 23 июля, 1968.

47 Знакомьтесь, Харьков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=hT47e8lSZDo&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

48 Мы – Харьков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=SyqqwoJf4HA&ab_channel=KruchinaFILM. Доступ 21.12.2020.

«багатоповерховий», «діловий», «приголомшливий», «соціалістичний». Харків у фільмі схарактеризовано як «місто-вчений», при цьому не менш часто трапляється і слово «робітник». Примітно, що з такою трактовкою погодилися і критики. Наприклад, журналіст Ю. Мекеров у своїй рецензії зауважив: «Харків робітничий. Харків науковий. Мені здається, що це два крила міста, це головна і суто індивідуальна риса Харкова»[49].

У цілому найбільш поширеними словами в дикторському тексті фільму були особові та присвійні займенники: «ми», «нас», «наш». Водночас тоді критики відзначили, що «найбільшою вадою цієї взагалі хорошої кінороботи слід вважати те, що іноді за кадром залишаємося «ми» (…) Справжні масштаби треба шукати, перш за все, в характері Людини. Між іншим, у авторів була змога створити маленькі кінопортрети чудових людей, які уособлюють поняття «Харків»»[50]. Отже, як бачимо, розвиток теми повороту «обличчям до людей» мав суспільний запит.

Переорієнтація на зображення Харкова як міста для людей, комфортного для повсякденного життя, простежується і в художніх фільмах 1970-х – середини 1980х років. За цей час безпосередньо в цьому місті було знято чотири картини. З них дві стрічки на соціально-побутову тематику: «Шкура белого медведя» (1979 рік, реж. В. В. Костроменко, Одеська кіностудія)[51] й «Одинокая женщина желает познакомиться» (1986 рік, реж. В. С. Криштофович, Кіностудія імені О. Довженка)[52], а також два дитячі фільми: «Петька в космосе» (1972 рік, реж. Г. Е. Юнгвальд-Хількевич, Одеська кіностудія)[53] і «Побег из дворца» (1975 рік, реж. М. Л. Малецький і В. М. Попков, Кіностудія імені О. Довженка)[54].

У трьох випадках з чотирьох точна назва міста, в якому розгортається дія, глядачеві невідома – тобто передбачається, що аналогічні події могли би статися і в будь-якому іншому місті Радянського Союзу. Винятком є стрічка «Побег из дворца», де харківська локалізація подій чітко артикульована. На відміну від трьох інших картин, вона змальовує життя не сучасників, а попередників, бо описує довоєнну історію Харківського палацу піонерів. Причому деякі прототипи головних героїв на момент зйомок фільму продовжували жити і працювати в Харкові (як, наприклад, П. Л. Слонім, який був одним з організаторів цього палацу і пропрацював у ньому до кінця 1980-х років)[55]. Примітно також і те, що

[49] Мекеров, Ю. «Ми – Харків». *Вечірній Харків*, 2 листопада, 1970.

[50] Там само, 1970.

[51] Шкура белого медведя (1979), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/8010/annot/. Доступ 12.02.2021.

[52] Одинокая женщина желает познакомиться (1986), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/4675/annot/. Доступ 12.02.2021.

[53] Петька в космосе (1972), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/8331/annot/. Доступ 12.02.2021.

[54] Побег из дворца (1975), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/sov/5200/annot/. Доступ 12.02.2021.

[55] Долганов, В. «Про вірність, мужність, відвагу». *Соціалістична Харківщина*, 25 липня, 1975.

цей фільм – єдиний з чотирьох названих, в якому значну частину знімальної групи становили люди, які мали з Харковом тісні зв'язки (народилися тут, навчалися, працювали). Серед них – сценарист А. Я. Інін, художній керівник М. П. Мащенко, композитор М. В. Кармінський, поет Г. М. Поженян, актор В. О. Конкін та ін.[56].

Під час створення кожного з названих чотирьох кінофільмів велися як павільйонні, так і натурні зйомки. В кадр потрапили, зокрема, вулиця Університетська (будівля Історичного архіву Харківського історико-філологічного товариства та Успенський собор), вулиця Сумська (будинок «Саламандра»), майдани Конституції і Павлівський (зокрема Палац Праці), Театральний майдан, вулиця Жон Мироносиць (Палац культури міліції), вулиця Римарська (стара будівля Оперного театру), Сергіївський майдан, набережна річки Лопань, Гімназійна набережна, Ювілейний проспект, вулиця 23 Серпня, а також підвісна канатна дорога, Південний вокзал, фонтан у Міському саду імені Т. Г. Шевченка, Палац культури ХТЗ тощо. У картині «Шкура білого ведмедя» з'являється і Держпром, але з несподіваного ракурсу (з боку вулиці Ромена Роллана) і не в повному масштабі – на екрані видно лише один проліт цієї споруди.

Можемо стверджувати, що, попри цей досить солідний перелік показаних об'єктів, Харків у названих ігрових фільмах загалом є невпізнаваним для стороннього глядача (не харків'янина). Йому відводиться більшою мірою роль декорацій до сюжету, а специфіка самого міста і, отже, його символічних проявів у цьому випадку визначального значення не має.

У часи перебудови кількість документально-хронікального кіно, знятого в Харкові, помітно скоротилася. Серед фільмів цього часу варто відзначити лише «День открытых сердец» (1987 рік, реж. С. Розанов, О. Нестеров, О. Волков, Харківське міське експериментальне молодіжне творче об'єднання кінофотомистецтва «Панорама»). Однак у ньому переважна увага зосереджена на змалюванні колективного портрета харків'ян, які святкують День міста. З-поміж місцевих будівель та споруд виокремлюються дзвіниця Успенського собору, а також пам'ятник Т. Г. Шевченку і комплекс майдану Свободи (Держпром, Головний корпус Харківського університету і пам'ятник В. І. Леніну), де, власне, і відбуваються святкові події. Фільм музично ілюстрований популярними на той час естрадними піснями О. Розенбаума, В. Добриніна, А. Пугачової тощо, також у ньому звучать рок-композиції деяких місцевих гуртів[57].

У перше десятиліття після здобуття Україною незалежності жодного узагальнювального хронікально-документального фільму про Харків створено не було[58]. Проте тематика знов актуалізувалася на початку XXI століття. Передусім це було спричинено наближенням 350-річчя заснування міста, тому постала по-

[56] Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* …, 2011, с. 219.

[57] Харьков День города 1987, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=BWj2GVIRBp4&t=362s. Доступ 18.01.2020.

[58] Див. Мирославський, В. *Кінематографічна історія Харкова* …, 2011, с. 381–382.

треба створення інформаційно насиченого та візуально яскравого відеоконтенту. З цієї нагоди колектив відеоканалу «Перша столиця», який спеціалізувався на випуску телепередач про історію та культуру Харкова, створив кілька фільмів, зокрема «Экскурсия по Харькову» (2003 рік, керівник К. Кеворкян) та «350 лет Харькову» (2004 рік, автори І. Можейко і Н. Шубенко, керівник К. Кеворкян). Ці твори поєднуються між собою не лише тематично: в них застосовані схожі візуальні та музичні прийоми. На прикладі другого з названих фільмів простежимо, який образ Харкова вибудовувався за допомогою аудіовізуальних засобів на початку XXI століття.

З результатів частотного аналізу закадрового тексту фільму «350 років Харкову» випливає, що Харків – це українське місто (у тексті 26 разів згадується Україна та спільнокореневі слова), що лежить неподалік від кордону з Росією, з якою його поєднує багато історичних процесів та подій (19 спільнокореневих слів у тексті). Водночас це місто розвивається в контексті загальних тенденцій у світі (18) та Європі (7) – зокрема, поєднане спільною історією з народами Німеччини (3), Польщі (3), Молдови (1) та інших країн.

Місцеві мешканці живуть насиченим сьогоденним життям, яке протікає на тлі вулиць і майданів, парків і скверів. Аналіз візуального ряду фільму показав, що ця тема є в ньому однією з домінантних і становить 26,4 % від загальної тривалості (тобто понад 6 хвилин від майже 23-хвилинного відеоролика).

Будівлі і споруди, які щодня бачать перехожі, є свідками історичних подій, що вплинули не лише на хід розвитку цього окремого міста, а й країни в цілому. Загальна тривалість показу архітектурних пам'яток у фільмі становить 6 хвилин 43 секунди (29,5 % від його загальної протяжності). З них 1 хвилина 22 секунди (6 % екранного часу) відводиться показу сакральних споруд (Покровського, Благовіщенського й Успенського православних соборів, а також католицького костелу, лютеранської кірхи, синагоги, караїмської кенаси), тож можна сказати, що Харків представлений як багатоконфесійне місто. В цілому з-поміж продемонстрованих архітектурних споруд найчастіше на екрані з'являється Держпром (в цілому 56 секунд, або 4,1 % від усього фільму).

Тривалість же епізодів, що додатково описують розгортання історичного процесу на всіх етапах існування Харкова, починаючи з середини XVII століття, у сумі становить 3 хвилини 24 секунди (14,9 % від загальної тривалості). Плинність історичних епох підкреслюється музичним супроводом: наприклад, для опису епохи XVII–XVIII століть обрано українські народні мелодії, під час опису архітектури Харкова перших десятиліть XX століття звучить фокстрот тощо. Також у фільмі як музичне тло широко використані аранжування знаменитих творів закордонних та вітчизняних композиторів («Маленька нічна серенада» В. А. Моцарта, «Вальс» до драми «Маскарад» А. І. Хачатуряна, «Прогулянка нічним містом» І. Й. Шварца тощо). Те, що ролик орієнтований більшою мірою на показ історичної спадщини Харкова, висвітлення його матеріальної та духовної культури, свідчить і аналіз текстової складової. Зокрема, одними з найбільш поширених іменників у фільмі є «історія», «культура», «собор».

Вагоме місце у стрічці відведено видатним людям, які тут жили, навчалися, працювали (2 хвилини 23 секунди, або 9,7 % від загальної тривалості). Серед них – «мандрівний філософ» Г. С. Сковорода, науковці І. І. Мечников, Л. Д. Ландау, С. А. Кузнець, М. І. Костомаров, М. М. Бекетов, О. О. Потебня, В. П. Воробйов; літератори П. П. Гулак-Артемовський, І. А. Бунін, О. Т. Гончар, В. М. Сосюра; композитор М. В. Лисенко; політичний і громадський діяч Ю. Пілсудський тощо. Крім того, 24 секунди (1,8 % часу) приділено міським пам'ятникам і меморіальним дошкам, зокрема, тим, що були встановлені на честь Т. Г. Шевченка, О. С. Пушкіна, а також групі фізиків, які вперше в СРСР розщепили атомне ядро.

Сукупна тривалість кадрів, в яких був би показаний індустріальний потенціал Харкова, незначна (10 секунд, або 0,7 % від усього фільму). Проте в тексті ця тема розкрита набагато ширше. Зокрема, слово «промисловість» і споріднені з ним трапляються 10 разів; згадано про тракторний, турбінний, станкобудівний, авіаційний та інші заводи.

Отже, на початку XXI століття в аудіовізуальному мистецтві на перший план вийшла тема історичного Харкова – міста, жителі якого протягом кількох століть виступали свідками або безпосередніми учасниками важливих подій у житті держави. До речі, ця теза певною мірою підтверджується й ігровими фільмами, що були зняті в Харкові в цей період – наприклад, «Поводир» (2013 рік, реж. О. Г. Санін, «Pronto film»)[59]. Крім того, місто показане красивим, таким, що славиться науковими й освітніми традиціями, має промисловий потенціал.

Водночас привертає увагу те, що в дикторському тексті фільму «350 років Харкову» часто трапляються такі епітети, як «відомий», «видатний», «найбільший», «гігантський», «колосальний». Ми вважаємо, що цю обставину можна пояснити кількома чинниками. З одного боку, масштабні явища та події, що відбувалися в різні часи в Харкові, можна оцінити лише з певної часової дистанції. З другого боку, тектонічні геополітичні зміни, які пережив світ на межі XX і XXI століть, наклали свій відбиток і на «розмірну шкалу», за якою стали оцінюватися одні й ті самі процеси. Те, що на просторах «1/6 частини суші» було помітне, в масштабах України як незалежної держави стало справді колосальним. Нарешті, третій чинник випливає з умов ринкової економіки, коли не лише окремі компанії, а й цілі міста та регіони змагаються між собою за доступ до ресурсів (насамперед фінансових). Тож демонстрація своєї сили та могутності, поєднання давніх традицій і міцних поточних кондицій виступає важливим інструментом конкурентної боротьби і способом залучення додаткових інвестицій в економіку.

[59] Поводырь (2013), *Кино-театр.ру*, https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/post/103520/annot/. Доступ 28.02.2021.

Можна стверджувати, що такий погляд на Харків був сприйнятий і продовжував транслюватися в багатьох телесюжетах, що виходили на національних каналах протягом перших двох десятиліть XXI століття[60] Вони більшою мірою були орієнтовані на потенційних внутрішніх туристів, тому специфіка їхнього жанру більшою мірою вимагала дотримуватися утилітарної тематики – куди можна сходити, де відпочити, куди зайти на обід тощо. Візуальна привабливість Харкова, в якому все більша увага приділяється розвитку місцевого та в'їзного міжнародного туризму, також відбилася і в кількох презентаційних роликах, які певний час демонстрували на станціях Харківського метрополітену[61].

Отже, як свідчить проведений аналіз, образ Харкова у дзеркалі документального та художнього кіно за минуле століття зазнав низки трансформацій. Починаючи з 1920–1930-х років, він передусім поставав як мегаполіс нового зразка, провісник докорінних соціальних перевтілень. Після Другої світової війни посилився образ міста-трудівника, який водночас виступав і в іпостасі потужного центру освіти та науки. Також поступово все більш відчутними стали риси гарного і впорядкованого міста, де можна з комфортом жити. Нарешті, на початку XXI століття сформувався образ міста з багатою та цікавою історією, дружнього до туристів.

Аналіз візуального ряду досліджених фільмів показав, що на екрані були закарбовані більшою мірою центральні, але також і «спальні» райони Харкова. Увага приділялася рекреаційним зонам, об'єктам зеленого будівництва, об'єктам промислової і транспортної інфраструктури, закладам науки, освіти та культури, а щонайперше – пам'яткам історії та архітектури. Причому цікаво, що до переліку найбільш затребуваних у документальному та ігровому кіно локацій увійшли не всі харківські пам'ятки, які претендують на звання символів міста. Наприклад, кінематографісти майже зовсім оминули увагою фонтан-альтанку «Дзеркальний струмінь».

Привертає увагу той факт, що практично в жодному з проаналізованих документальних та художніх фільмів не були показані харківські пам'ятники і меморіали, пов'язані з подіями громадянської та Другої світової воєн. Причому на недостатність висвітлення подій революції 1917 року і подальшої громадянської війни в харківській документалістиці критики вказували ще 1970 року[62]. До певної міри відсутність меморіальних місць, пов'язаних з подіями Другої світової війни, у презентаційних фільмах про Харків радянського періоду може бути пояснена специфікою їхнього розташування (віддалено від центру міста),

[60] Див., наприклад: Мій путівник. Харків – чому це місто називають рекордсменом, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=QVPO3eaMgmA&ab_channel=Сніданокз1%2B1. Доступ 18.12.2020; Дома лучше! Харьков/Сезон 2/Выпуск 1, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=BGBAMf4Jwn0&ab_channel=ОрелиРешка. Доступ 18.12.2020 тощо.

[61] Див., наприклад: Харьков 2012 (Kharkov/Ukraine timelapse) by Кирилл Неежмаков, *YouTube*, https://www.youtube.com/watch?v=7wv1v0wVqfo&ab_channel=KirillNeiezhmakovTimelapse%26Hyperlapse. Доступ 10.03.2021.

[62] Див. Мекеров, Ю. «Ми – Харків». *Вечірній Харків*, 2 листопада, 1970.

а також особливостями розуміння трагічних подій воєнного часу (пов'язаними, зокрема, з кількома невдалими спробами визволення цього міста). Однак аналогічна тенденція простежується й нині, коли таке упереджене ставлення вже подолане. На нашу думку, причина цього явища ще має бути осмислена.

Що ж стосується мнемонічних об'єктів, які потрапляли до кадру найчастіше, то тут безумовними «лідерами» виявилися Держпром і пам'ятник Т. Г. Шевченку. Це підтверджується і спостереженнями інших дослідників. Наприклад, на думку кінознавця В. Н. Мирославського, саме ці дві споруди мають з'явитися в кадрі тоді, коли треба підкреслити, що зображений сюжет є суто «харківським»[63]. Зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що Харків на кіноекранах постає як українське місто, центр передової наукової та інженерно-технічної думки, де можуть знайти втілення сміливі новаторські ідеї.

Віктор Воронов

ГЕРБ МІСТА ДНІПРА В УЯВЛЕННЯХ ВЛАДИ, ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ІСТОРИКІВ

У сучасній науковій літературі утвердилася теза про те, що особисті (або т. зв. «лицарські») герби з'явилися в середньовічній Європі дещо раніше територіальної символіки. Однак, без сумніву, саме герби міст уже в той час у своєрідній символічній, опізнавально-правовій формі промовисто закарбували й передали майбутнім поколінням головну інформацію, яка стосувалася їх права на самоуправління, ставлення мешканців до історії відповідної місцевості тощо. Порівняно з тими часами, значення гербів у сучасному світі доволі істотно видозмінилося. Та все ж і зараз герб по праву може вважатися чи не найголовнішим символом міста, яке має власну історію, претендує на неї та хоче її з певним пієтетом плекати. Крім того, герб може рельєфно виділити знакові події й процеси минулого, з якими пов'язана історія міста, підкреслити те, як саме ставиться до них його громада або принаймні хоча б місцева еліта як її репрезентант, відтворити особливості соціально-економічного устрою, основних занять, організації повсякденного життя населення, бути своєрідним, найбільш знаковим символом, іноді рівнозначним назві міста навіть без її використання (у цьому розумінні в Україні, напевно, найбільше пощастило Києву та Львову, сучасні герби яких мало змінилися, принаймні щодо центральних фігур порівняно з їхніми давніми варіантами, і зараз є знаними для загалу ідентифікувальними символами). Як цілком справедливо вважають гербознавці та історики міста на Дніпрі, герб є і спадком поколінь, і своєрідною візитівкою, і емблематичним документом – своєрідним замінником паспорта громадянина, який свідчить про

[63] Ефанова, М. «Харьков на несколько дней вернулся в прошлое». *Вечерний Харьков*, 10 ноября, 2012.

Рис. 1. Печатка Кодацької паланки, 1770 рік

зрілість власника та здатність його приймати власні зважені й аргументовані рішення[64]. Крім того, герб як особливий мистецький витвір може бути уособленням неповторного стилю міста, його певних духовних та культурних традицій, зрізом самосвідомості й колективної пам'яті мешканців.

Витоки геральдичної традиції Дніпра переважна більшість істориків та гербознавців убачають у козацькій добі. Саме печатки козацьких паланок (Інгульської, Кальміуської, Кодацької, Орільської, Протовчанської та Самарської) як запорозьких адміністративно-територіальних одиниць, напевно, послугували своєрідним прообразом для символіки перших регіональних протогеральдичних зображень. Землі окремих із них розташовувалися в межах сучасного міста Дніпра. Наприклад, фахівцям добре відомі дві печатки Кодацької паланки: 1750 року, на якій зображено дві перехрещені козацькі шаблі, а також, імовірно, зірка й абревіатура з не досить чіткими літерами, та 1770 року – з конем, який біжить степом, короною над ним, перехрещеними шаблею і стрілою, семикутною зіркою і абревіатурою ППКП (напевно тлумачиться як «Печатка полкова Кодацької паланки»)[65]. Трохи забігаючи наперед, слід зазначити, що на етапі створення сучасного герба Дніпра саме символіку цієї печатки чи не найбільш часто брали за своєрідний вихідний варіант автори різних його проєктів.

Безумовно, поява будь-якого міського герба нерозривно пов'язана з історією заснування, становлення й розвитку самого міста. При цьому щодо частини міст історики дискутують з приводу того, який саме факт чи подію слід уважати моментом появи нового міста (офіційний акт органів влади про його заснування; побудову чи навіть лише закладання фундаменту головних міських споруд або храму; початок діяльності місцевої адміністрації; документ з визнанням статусу міста за населеним пунктом тощо). Ця ситуація повною мірою стосується й Дніпра. Офіційна дата його заснування у свій час фактично наказним вольовим порядком була «призначена» в радянській Україні без урахування всієї багатоманітності джерельних даних. Нею дещо безапеляційно було визначено 1776 рік. І хоча згідно з пунктом 28 «Міського положення 1785 року», уведеного в дію урядом Катерини II, кожному місту наказувалось мати власний герб, як це не

[64] Бекетова, В. М. «Герб – наследство поколений», *Наше місто* (24 січня, 1998); вона ж. «Наша визитная карточка», *Днепр вечерний* (20 мая, 1992); Потап, О., Хохлович, Л. «Город без герба, что человек без паспорта», *Собор* (18 августа, 1995).

[65] *Геральдика Дніпропетровщини. Офіційні символи територіальних та муніципальних утворень*, авт.- упорядн. В. М. Бекетова, О. Ю. Потап, Д., 2012, с. 21.

парадоксально, названий іменем імператриці Катеринослав, офіційно отримав такий символічно-правовий атрибут значно пізніше згаданої вище гіпотетичної дати його заснування, а саме лише з 1811 року.

Однак слід зазначити, що до цього були спроби розробити й затвердити офіційний герб Катеринослава, який би частково відбивав певні історичні події, пов'язані з територією та особливостями господарського устрою регіону. Зокрема, за запорізьким істориком і джерелознавцем Анатолієм Бойком, на початку 1796 року намісник Новоросії Платон Зубов віддав розпорядження міському губернатору Івану Хорвату розробити відповідний проєкт. І хоча перший представлений П. Зубову варіант не був йому до вподоби, дещо пізніше з'явився ескіз із зображенням на новому французькому щиті у правій частині глави дев'ятикутної зірки, у лівій – снопа, а в нижньому полі – піраміди з вензелем «Е. И. В» та імператорською короною[66]. Цікаво, що в першому варіанті цього герба на п'єдесталі піраміди був зазначений 1787 рік, коли Катерина II особисто відвідала місто, а також меч, який пронизував молодий місяць, що символічно мало зображувати «відвоювання» всіх південних земель Російською імперією в Оттоманської Порти. Однак у пізнішому зображенні герба ці елементи були вилучені. До речі, як наголосили автори-упорядники видання «Геральдика Дніпропетровщини», у Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького зберігається цікавий документ – грамота катеринославського дворянського зібрання від 1794 року Петру Дзюбенку про занесення його до родовідної книги, у якій наявний згаданий вище герб з пірамідою, але вже з датою «1785» (мається на увазі імперська грамота від цього року)[67].

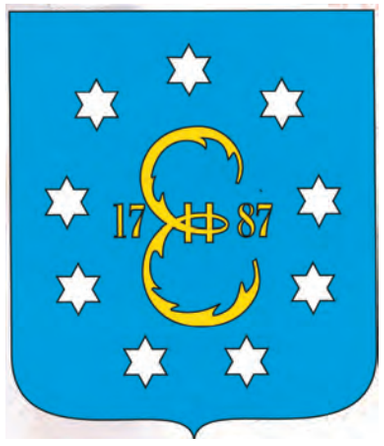

Рис. 2. Перший офіційний герб Катеринослава, 1811 рік

Згідно з офіційними документальними джерелами та відповідно даними зі спеціальної наукової літератури, лише 2 серпня 1811 року за старим стилем урядом імператора Олександра I був затверджений перший офіційний герб Катеринослава. До створення його ескізу (як і гербів головних повітових міст Катеринославської губернії) мало безпосереднє відношення тодішнє міське керівництво, зокрема, імовірно, й сам губернатор, дійсний статський радник Кирило Семенович Гладкий (1756/59–1831). Останній «в різні часи служив

[66] Бойко, А. В. «Перший герб міста Катеринослава», *Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Матеріали наукових читань Д. І. Яворницького: зб. статей*, Запоріжжя, 1993, с. 75–76.

[67] *Геральдика Дніпропетровщини*..., с. 27.

у юридичних відомствах, очевидно, мав хист до складання гербів, бо після відставки з посади Катеринославського губернатора він був зарахований до Колегії Герольдії»[68].

На гербі Катеринослава в центрі лазурового поля новофранцузького щита було зображено золотий вензель Катерини II (літера «Е» і римська цифра II), оточений по колу дев'ятьма шестикутними срібними зірками. Невдовзі він був закріплений за містом (як і символи інших губернських центрів), що було зафіксовано в «Полном своде законов Российской империи», на сторінках якого 1843 року опубліковано зображення всіх затверджених гербів міст Російської імперії.

Дещо пізніше, а саме 1848 року, при Сенаті Російської імперії було створено Департамент герольдії. З 1857 року почало активно діяти очолюване знаним спеціалістом з гербів бароном Бернгардтом Кене Гербове відділення. Під керівництвом останнього розпочалася геральдична реформа, в межах якої всю символіку планувалося привести до певної системи. Зокрема міські герби мали створювати з чітким дотриманням правил геральдики, уводились обов'язкові зображення корон, стрічок та інших додаткових елементів. Відповідно до цих норм були створені проєкти багатьох гербів міст та губерній. Зокрема 1859 року з'явився проєкт дещо оновленого й видозміненого герба Катеринослава. На ньому змінена форма вензеля, зірки подані в золоті замість срібла, над щитом зображена доволі масивна «баштова» корона, що підкреслювала статус міста, а також вінок із колосків, перевитий червоною стрічкою. Однак ця реформа так і не завершилася, а нові герби міст, зокрема Катеринослава, тоді не були затверджені. Все ж поступово в Російській імперії герби стали обов'язковими атрибутами представників місцевої адміністрації, передусім губернаторів, відтворювалися на їх погонах, ґудзиках, на печатках державних установ і навіть окремих місцевих аматорських та професійних організацій. Тому зовсім не випадково, що затверджений 5 липня 1878 року герб Катеринославської губернії майже повністю повторював проєкт герба міста 1859 року[69].

Рис. 3. Проєкт герба Катеринослава 1859 року (згодом став малим гербом Катеринославської губернії)

Як свідчать численні писемні та речові джерела, які зберігаються в Дніпропетровському національному історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, міський герб протягом другої половини XIX століття досить широко використовувався в міському соціокультурному просторі, а його зображення можна

[68] Там само, с. 31.
[69] Там само, с. 26–27, 35.

знайти на тодішньому посуді, форменому одязі (зокрема на ґудзиках), на грамотах, подяках, місцевих нагородах, а також на поштових картках, візитівках, різних інших видах друкованої продукції (топографічних описах, географічних довідниках тощо). Особливо це стосується друкованих пам'яток 1887 року, коли в Російській імперії офіційно відзначалось 100-ліття з моменту заснування Катеринослава. Тоді зображення міського символу розмістили на всіх ювілейних запрошеннях, а в газеті «Екатеринославский юбилейный листок» було опубліковано статтю про герб губернії[70].

У радянському Катеринославі / Дніпропетровську імперський герб міста звичайно ж не використовували зовсім. Як відомо, лише в середині 1960-х років у Радянському Союзі було визнано доцільним відродити міську геральдику, однак вона мала виконувати переважно ідеологічну функцію і слугувати своєрідним агітаційним засобом, ілюстрацією «надзвичайних успіхів» на шляху будівництва «розвиненого соціалізму» і «переходу до комунізму». Новостворені герби були доволі схематичними емблемами, безвідносними щодо принципів традиційної європейської геральдики. У них превалювали елементи «успішної індустріальної» символіки радянської держави: серп і молот, шестірня, доменні печі, ковші, реторти, терикони, електричні ізолятори тощо.

Радянський герб міста на Дніпрі був затверджений лише 1970 року окремим рішенням виконкому міської ради. Жодного конкурсу проєктів не проводили. Доволі показово, що його ескіз створив не професійний історик-гербознавець, а інженер Дніпропетровського комбайнового заводу М. І. Стародубський. Зображення сподобалося тодішньому голові Дніпропетровського міськвиконкому Євгену Качаловському, чия думка, напевно, і стала визначальною. Цікаво, що в Рішенні виконкому № 353 від 2 червня «Про затвердження емблеми міста Дніпропетровська» навіть фігурує не термін герб, а «геральдичний символ»[71], тобто є своєрідна термінологічна еквілібристика та неузгодженість. У новому міському символі на червоному новофранцузькому щиті з лазуровим підніжжям, що означало річку, було зображено золотий металургійний ківш над трьома зеленими пагорбами, що супроводжуються зірницею. Окрім того, у повному його варіанті щит увінчувався шестірнею з написом «ДНІПРОПЕТРОВСЬК». До речі, у згаданому вище описі підкреслено,

Рис. 4.1. Емблема Дніпропетровська радянської доби, 1970 рік, автор ескізу М. Стародубський

[70] Там само, с. 39.
[71] Там само, с. 53.

що тлом для емблеми є «Державний прапор УРСР». Попри певну недолугість і невідповідність геральдичним канонам, це зображення використовували як символ міста протягом 30 років, тиражували на тисячах значків, листівок, товарів масового споживання тощо. Воно також набуло значного поширення в іншій міській атрибутиці. Найбільш масове його застосування спостерігалося 1976 року, коли радянський Дніпропетровськ доволі гучно відзначав 200-річчя від моменту створення. Тоді зображення цієї геральдичної емблеми було вміщене в новому путівнику по місту, в буклеті-запрошенні «Заходи щодо підготовки до святкування 200-річчя міста Дніпропетровська», на пам'ятному знаку до цієї події, у величезній кількості книг, на конвертах, календарях, листівках з міськими видами тощо.

РІШЕННЯ

виконавчого комітету Дніпропетровської міської Ради депутатів трудящих

м. Дніпропетровськ № 353 2 червня 1970 р.

ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ ЕМБЛЕМИ МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Виконавчий комітет міської Ради депутатів трудящих вирішує:

Затвердити емблему міста Дніпропетровська.

Голова виконавчого комітету міської Ради депутатів трудящих Е. КАЧАЛОВСЬКИЙ.

Секретар виконавчого комітету міської Ради депутатів трудящих П. МАСЮК.

ОПИС ЕМБЛЕМИ

Емблема міста Дніпропетровська — це геральдичний символ, котрий втілює в художній формі славні трудові традиції, характер основного виробництва, природні особливості міста.

Емблема виготовлена у вигляді щита, увінчаного шестернею з написом «Дніпропетровськ». На фоні Державного прапора Української РСР — ківш, що символізує металургію — головну народногосподарську галузь міста.

На обрії — три пагорби, на яких розташований Дніпропетровськ. Над ними — зірниця, запалена руками трудівничими. У гребенях річкових хвиль відтворений Дніпро-Славутич.

Рис. 4.2. Опис радянської емблеми Дніпропетровська в рішенні виконкому міськради депутатів 2 червня 1970 року

На рубежі 1980–1990-х років пролунали пропозиції гербознавців та істориків змінити радянську міську емблему на більш відповідний геральдичним нормам знак зазвичай наражалися на нерозуміння з боку пересічних мешканців глибоко «зрадянщеного» Дніпропетровська.

Звичайно, на початку 1990-х років це зумовлювалося передусім багатьма «загальноукраїнськими» чинниками. Зокрема через доволі складні соціально-економічні й суспільно-політичні процеси в молодій державі представники влади і багато пересічних громадян вважали несвоєчасним докладати певні зусилля до зміни територіальної й міської символіки[72]. Не додавали оптимізму

[72] Соціологічні опитування тоді ще майже не практикували. Однак автору цих рядків протягом 1990-х років неодноразово доводилося брати участь у різних громадських обговоренні

й відсутність загальнодержавної геральдичної інституції та профільних громадських організацій. Проблеми регіональної історії, урбаністики, змін соціального статусу та значення міст на різних етапах їх існування також були витіснені на марґінес, перетворились на непріоритетні, периферійні й недостатньо актуальні теми. Лише історики, джерелознавці, краєзнавці, геральдисти та працівники музеїв у той час проявляли певні ініціативи в цій площині, принаймні робили спроби ввести питання про нові герби міст до порядку денного суспільного життя.

На всеукраїнському рівні перші заклики до проведення ретельних досліджень з регіональної геральдики почали лунати з 1989 року, коли вийшла друком низка знакових публікацій[73]. Цього ж року Національний музей історії України провів доволі масштабну загальнодержавну виставку під назвою «Символіка України: походження, традиції, доля», яка мала певний суспільний резонанс. Слідом за цим були опубліковані й праці, які безпосередньо стосуються української територіальної геральдики. Однією з перших з-поміж них стала невелика замітка зараз добре відомого гербознавця, голови Українського геральдичного товариства Андрія Гречила «Земельна геральдика»[74].

У Дніпропетровську активізація історико-гербознавчих досліджень на початку 1990-х років була зумовлена започаткуванням з ініціативи відомого українського історика та джерелознавця Юрія Мицика дискусії з приводу дати заснування міста. У статті на сторінках газети «Вільна думка» він досить гостро поставив питання щодо витоків Дніпропетровська, необхідності перегляду офіційно прийнятої за радянських часів дати його заснування, зміни назви і відповідно розроблення нового міського герба[75]. Слід зазначити, що ця дискусія не завершена й зараз, а на питання про час заснування міста поки що немає однозначної відповіді. Однак таке означення проблеми спонукало окремих місцевих учених заглибитися в більш цілеспрямоване вивчення територіальної і, зокрема, міської символіки.

Серед найбільш ранніх суто гербознавчих публікацій, які безпосередньо стосуються територіальних гербів Придніпров'я, слід особливо відзначити кілька статей на сторінках місцевої періодики й тези наукової конференції, що їх опублікувала на початку 1990-х років відома місцева історикиня, музеєзнави-

ченнях, слуханнях і дискусіях, під час яких розглядали й проблеми геральдики. Їх учасники з числа представників пересічної громадськості неодноразово висловлювалися з приводу «необов'язковості» й несвоєчасності внесення змін у пострадянську міську геральдику. Окремі опитування робили також місцеві телевізійники (зокрема журналісти дніпропетровського 11 телеканалу в рубриці «Як говорять...» наприкінці 1990-х років). Вони також можуть бути певним доказом на користь поданої вище тези.

[73] Білокінь, С. «Погляньмо вглиб історії». *Літературна Україна* (6 липня, 1989); Гломозда, К., Павловський, О. *Українська національна символіка: походження, традиція, доля*, К., 1989; «Національна символіка України», *Літературна Україна* (6 липня, 1989) та ін.

[74] Гречило, А. «Земельна геральдика». *Пам'ятки України*, №3, 1991, с. 42.

[75] Мицик, Ю. А. «Відновити історичну справедливість». *Вільна думка* (червень, № 617, 1992).

ця, краєзнавиця й геральдистка Валентина Бекетова[76]. В одній із них авторка виклала історію розвитку регіональної геральдики, подала стислий огляд геральдичної колекції Дніпропетровського історичного музею та схарактеризувала особливості міських гербів Придніпров'я, створених за радянської доби. Вона підкреслила, що «в геральдичних пам'ятках дореволюційного періоду» практично відсутні риси, притаманні українській національній геральдиці. Натомість «у гербах міст радянського часу», хоча й помітні окремі наслідування більш ранньої геральдики, насправді «у більшості випадків псуються як українські національні геральдичні традиції, так і традиції офіційної російської геральдики, з тією тільки відмінністю, що творці гербів XVIII–XIX століття були більш освічені в правилах геральдичної справи»[77]. Загалом у власних публікаціях В. Бекетова наголошувала на необхідності приділення більшої уваги дослідників міським гербам, а також впорядкуванні територіальної геральдики в Україні відповідно до правил, принципів і вимог гербознавства.

У 1992 році до дня міста в газеті «Днепр вечерний» була вміщена стаття В. Бекетової з промовистою назвою «Наша визитная карточка»[78]. Авторка назвала герб міста своєрідним «генетичним кодом», а головне його завдання окреслила так: «не дати перерватися часовому зв'язку, поєднати минуле, сучасне і майбутнє»[79]. Дослідниця зробила змістовний екскурс в історію місцевої геральдики і, зокрема, висвітлила обставини створення й використання гербів міста XIX століття і радянської доби. До речі, радянський символ Дніпропетровська вона взагалі цілком слушно запропонувала вважати емблемою, а не гербом, оскільки він не відповідав більшості канонів геральдики і спотворював наявні в ній традиції. Також В. Бекетова зазначила, що під час створення нового герба Дніпропетровська важливо проявляти зваженість і, на її думку, залучати головні елементи козацької символіки, а також знакові для міста речі. Зокрема елементами цього герба, за В. Бекетовою, можуть стати козацький човен-чайка, фігура лоцмана з багром, а як сьогоднішній символ – Преображенський собор, «який, як би ми не хотіли, з вузла протиріч має стати символом єднання». Також авторка назвала бажану гаму кольорів для майбутнього герба: голубий, зелений, золотий та пурпуровий[80]. Наприкінці вона закликала мешканців міста висловитися з цього питання через засоби масової інформації.

Однак у той час, напевно, найбільш знакову роль у подальших перипетіях довкола герба Дніпропетровська відіграла стаття одного із засновників і керівника Українського геральдичного товариства, тоді наукового співробітника Львівського відділення Інституту української археографії АН України Андрія Гречила, опублікована в газеті «Днепр вечерний»[81]. До речі, цьому передувало звернення до нього Дніпропетровської міської ради із відповідним запитом. Автор підкреслив, що протягом 1991–1992 років кілька українських міст (Ужгород, Рівне, Хмельницький, Дрогобич) уже повернулися до давніх історичних символів і замінили на них попередні радянські герби. Питання ж про герб Дніпропетровська слід розв'язувати, на його думку, «з урахуванням історичного минулого», пов'язаного з козацтвом та запорозькими паланками, а також з окремими містечками, які існували в цих місцях до виникнення Катеринослава.

Рис. 5. Значок з проєктом герба Дніпропетровська А. Гречила, 1992 рік (з окремими змінами в 2001 році)

А. Гречило досить детально схарактеризував печатки Нового Кодака і висловив власну точку зору, що за основу герба Дніпропетровська можна взяти символіку кодацької печатки 1770 року, де зображено коня, що біжить степом. На газетній шпальті був уміщений ескіз герба Дніпропетровська, який запропонував А. Гречило, щоправда, у чорно-білому варіанті. На гербі на голубому полі із золотим підніжжям мчить золотий кінь з оберненою назад головою. Над ним перехрещені стріла та шабля, у правому верхньому куті – семикутна зірка, а в лівому верхньому – півмісяць, обернений вліво. Однак цей проєкт на кілька років був покладений під сукно, а тодішня міська влада не зробила жодного кроку на шляху до впровадження нового символу. Крім того, жодного відчутного інтересу до запропонованого А. Гречилом герба та й взагалі до проблем геральдики тоді не проявила й громада міста.

Протягом кількох років у місцевій періодиці з приводу необхідності оновлення муніципального герба спостерігалося певне затишшя. Інтерес відновився з 1995 року і був зумовлений діяльністю фахівців-геральдистів. Двоє з них Олег Потап та Леонід Хохлович – порушили питання про необхідність створення обласної організації геральдичного товариства, а також укотре спробували привернути увагу владних структур до розвитку герботворчості в місті та Дніпропетровській області загалом. На сторінках місцевого періодичного видання «Собор» вони опублікували кілька змістовних статей та заміток[82]. О. Потап та

[76] Бекетова, В. М. «Герби Придніпров'я». *Зоря* (25 квітня, 1992); вона ж. «Наша визитная карточка». *Днепр вечерний* (20 мая, 1992); вона ж. «Розвиток геральдики на Придніпров'ї (За матеріалами Дніпропетровського історичного музею)», Українська геральдика: минуле, сучасність, перспективи: тези наук. конференції. *Клейноди. Записки Українського геральдичного товариства,* К.; Львів, 1991, т. 1, с. 3–5 та ін.

[77] Бекетова, В. М. «Розвиток геральдики на Придніпров'ї...», с. 5.

[78] Бекетова, В. М. «Наша визитная карточка»...

[79] Тут і далі переклад з російської мови здійснив автор.

[80] Там само.

[81] Гречило, А. «Яким бути гербу міста». *Днепр вечерний* (22 сентября, 1992).

[82] Див., зокрема: Потап, О., Хохлович, Л. «Геральдика Днепропетровщины». *Собор* (30 июня, 1995); вони ж. «Город без герба, что человек без паспорта». *Собор* (18 августа, 1995) та ін.

Л. Хохлович також сформулювали пропозицію створити при Дніпропетровській обласній раді спеціальну комісію з числа фахівців і представників зацікавленої громадськості, яка б організувала роботу зі створення проєкту міського герба, посприяла би розширенню тематичного ареалу спеціальних наукових досліджень щодо місцевих традицій герботворення, використанню теоретичного й практичного досвіду зарубіжного та вітчизняного гербознавства, переведенню досить стихійного процесу герботворення в регіоні на професійний, продуманий і впорядкований рівень. В одній зі статей вони підкреслили, що «розв'язуватись питання, пов'язане з герботворчістю та функціонуванням гербів і гербових знаків, повинно грамотно, системно, з опорою на віковічні традиції й закони, на вірогідну й культурну основу»[83].

О. Потап та Л. Хохлович мали значні власні геральдичні колекції, добре орієнтувалися в практичних і теоретичних аспектах геральдики, неодноразово давали цінні рекомендації й поради розробникам нових гербів, а також брали особисту діяльну участь у створенні ескізів і проєктів нових гербів міст та інших населених пунктів Дніпропетровської області. Зображення окремих значків з гербами населених пунктів регіону, які вони розробили, можна знайти на сторінках видання «Геральдика Дніпропетровщини. Офіційні символи територіальних та муніципальних утворень»[84]. Саме О. Потап і Л. Хохлович 1995 року розробили проєкт герба Дніпропетровської області: срібний іспанський щит, розсічений по діагоналі зліва направо червоно-синьою перев'яззю, у верхній частині – три блакитні чотирипроменеві зірки, у нижній – козак з мушкетом на плечі у червоно-синьому вбранні. Ця емблема області не була офіційно ухвалена, однак протягом близько семи років її доволі широко використовували в нагородних знаках різних установ, на значках, у рекламній продукції, навіть на узбіччях основних доріг, якими можна було в'їхати до області. Тому це зображення фактично стало добре відомим і повсюдно упізнаваним логотипом, який доволі широко тиражували. Зокрема воно є на пам'ятній медалі до 70-річчя Дніпропетровської області (2002 рік).

Слід зазначити, що на словах і представники громадськості, і владні структури нібито підтримували ініціативи та проєкти фахівців, але далі цього справа не рухалася. З цього приводу в одному зі спеціальних видань цілком слушно підкреслено: «Процес створення муніципальних гербів на Дніпропетровщині, як і раніше, тривав стихійно»[85]. На цьому позначалася і відсутність громадянського суспільства, і байдужість переважної більшості жителів міста до проблеми, і абсолютне небажання влади хоч якось стимулювати, а тим більше очолювати процес герботворчості в регіоні та місті.

Отже, на «геральдичному фронті» Дніпропетровська вкотре запанувало затишшя. Однак на цей раз воно було нетривале. У червні 1997 року було введе-

83 Потап, О., Хохлович, Л. *Геральдика Днепропетровщины*...

84 Там само, с. 66.

85 Там само, с. 67.

но в дію ухвалений дещо раніше Закон України «Про місцеве самоврядування», у статті 22 якого підкреслювалося, що «територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор, тощо), яка відображає їхні історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції»[86]. Цікаво, що серед перших у Дніпропетровській області скористалися цим правом і ухвалили нові герби міста Марганець (1997 рік) та Кривий Ріг (1998 рік). Натомість Дніпропетровськ дещо відставав від цих населених пунктів.

У той самий час (наприкінці 1997 – на початку 1998 років) проблему розроблення нового герба обласного центру знову почали обговорювати в місцевій періодиці[87]. Історик за освітою, приватний підприємець Костянтин Титаренко опублікував своєрідний відкритий лист до тодішнього міського голови Дніпропетровська М. А. Швеця, в якому акцентував увагу на унікальній поточній можливості створити в місті «власну геральдичну систему», яка би наочно відбила його значення в загальнодержавних процесах. Він запропонував використання в новому гербі «загальнозрозумілих високоморальних символів», що, на його думку, посприяло би шанобливому ставленню громадян до влади і змогло би «стати однією зі складових у формуванні нових відносин у практиці місцевого самоврядування, яке, як ніколи, потребує підтримки з боку громадськості»[88]. Хоча офіційної відповіді на цей лист міський голова через засоби масової інформації не дав, все ж згодом був оголошений конкурс на найкращий проєкт герба Дніпропетровська. На нього було подано близько 50 ескізів, які створили і фахівці-гербознавці, і художники, і представники громадськості. Вони протягом певного часу експонувалися на виставці в Будинку архітектора з наданням загального доступу для всіх охочих, а потім спеціально створена комісія в присутності запрошеного в ролі рецензента очільника Комітету державних нагород та геральдики Ю. К. Савчука визначила переможців. До речі, найкращим було визнано проєкт, запропонований А. Гречилом ще 1992 року, а друге місце посів ескіз геральдиста Олега Потапа, який також базувався на символіці печатки Кодацької паланки, в основі якої була фігура коня. Проте результати цього конкурсу з невідомих причин так і не затвердила міська влада.

Геральдичні «баталії» вкотре відновилися у Дніпропетровську в 2000 році через підготовку до відзначення наступного року 225-річчя міста. Міська влада вже усвідомлювала необхідність розв'язання питання щодо прийняття нового герба до цієї події (хоча наукова дискусія про дату заснування міста в цей час тривала). Крім того, 18 травня 2000 року оприлюднено Указ Президента України про діяльність Комісії державних нагород і геральдики, в якому були визначені питання затвердження нової міської, корпоративної та воїнської сим-

86 «Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні». *Голос України* (14 червня, 1997).

87 Див., зокрема: Бекетова, В. М. «Герб – наследство поколений». *Наше місто* (24 січня, 1998); Титаренко, К. «Какой герб нужен нашему городу?». *Наше місто* (3 червня, 1998).

88 Титаренко, К. «Какой герб нужен...»

воліки, тобто, власне, на державному рівні було зроблено спробу надати процесу герботворчості на місцях більш системного і впорядкованого характеру.

У місцевій періодиці було опубліковано декілька заміток (характерно, що своєрідна «пальма першості» тут належала газеті міської адміністрації «Наше місто»)[89], питання постійно мусувалося на телебаченні, було ініційовано обговорення проєктів герба на зборах трудових колективів наукових та освітніх установ, рекомендувалося висувати пропозиції задля розв'язання цього питання. В опублікованих газетних статтях піддавалися критиці окремі з пропонованих до розгляду проєкти герба міста, висувалися пропозиції щодо наповнення та компонування його елементів, констатувалася необхідність враховувати наявні в сучасному гербознавстві традиції та рекомендації Українського геральдичного товариства щодо цього питання. Це питання розглядали й на зборах трудового колективу історичного факультету Дніпропетровського національного університету, а відповідне рішення згодом було надіслане на адресу міської адміністрації. У Дніпропетровську знову була створена експертна комісія з підготовки нової муніципальної символіки, якій і передавали всі надіслані проєкти та пропозиції щодо герба і прапора міста.

На новий конкурс міського герба, оголошений і проведений Дніпропетровською міською радою протягом кінця 2000 – весни 2001 років, було подано 30 різних проєктів. Серед їхніх авторів були вже згаданий гербознавець Олег Потап, художник Григорій Іващенко, головний художник міста Сергій Полюшкін (він подав відразу декілька різних ескізів), підприємець Костянтин Титаренко, архітектор Ольга Мельникова і дизайнер Альона Гордієнко. До речі, один із анонімних проєктів, автор якого не захотів назватися, взагалі був лише дещо видозміненою калькою герба Катеринослава імперської доби. У цілому переважну більшість ескізів створили аматори, які геральдичної справи стосувалися лише опосередковано, а на теоретико-методологічних аспектах геральдики взагалі не зналися. Такі проєкти переважно були створені без урахування рекомендацій спеціалістів-гербознавців та пропозицій УГТ, які стосувалися принципів побудови територіальних гербів, зокрема щодо використання під час їх розроблення щита слов'янської (у західноєвропейській традиції більш відомої під назвою «іспанська») форми. Серед учасників конкурсу лише два автори (О. Потап та Г. Іващенко) були членами Українського геральдичного товариства.

Слід зазначити, що сам характер герботворчого процесу в Дніпропетровську, зокрема намагання місцевої влади обов'язково пов'язати його з дещо надуманим 225-річним ювілеєм міста турбували й непокоїли частину громадськості, особливо істориків і спеціалістів з геральдики. Це занепокоєння найбільш по-

[89] Див., наприклад: Воронов, В. «Яким повинен бути герб міста?». *Наше місто* (1 листопада, 2000); Дмитренко, Я. «Гримасы герботворчества». Бизнес. *Время. Культура* (22 марта, 2001); Потап, О. «Размышления о гербе города». *Наше місто* (28 листопада, 2000); «Яким бути гербу міста?». *Наше місто* (22 грудня, 2000).

казово проявилося в публікації на сторінках «Літературної України» відкритого листа, адресованого тодішньому міському голові Івану Куліченку[90]. Знаменно, що серед 20 осіб, які підписали цього листа, перші 13 на той час не були мешканцями міста (хоча дехто з них раніше жив у ньому). Це були переважно дуже відомі в Україні й навіть поза її межами історики. Серед них академік, директор Інституту історії НАНУ В. Смолій, академік, голова Спілки краєзнавців України П. Тронько, заступник голови Державного комітету архівів України Г. Боряк, проректор Острозької академії М. Ковальський, декан гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» В. Щербак, член-кореспондент НАНУ, директор Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ В. Сохань, завідувач відділу спецдисциплін Інституту історії України НАНУ і одночасно член комітету Президента України з державних нагород та геральдики М. Дмитрієнко та інші.

У листі автори підкреслили, що рішення про святкування 200-ліття міста у 1976 році приймало тодішнє керівництво міста й області «без серйозних наукових підстав» і без документального підтвердження, а нинішній обласний центр «бере свій початок від м. Кодака, заснованого у 1635 році», існування якого навпаки переконливо засвідчують багато писемних джерел і давніх карт, частина яких виявлена останнім часом. Згідно з наступною тезою авторів листа, ця точка зору є панівною серед істориків, схвалена під час низки наукових конференцій, а тому, на їх думку, необхідно відзначати «365-ліття Дніпропетровська», а не запланований владою ювілей. Окрім того, автори підкреслили, що центральною фігурою нового герба міста повинен стати кінь з печатки Кодака 1770 року, а його ескіз, запропонований Українським геральдичним товариством і поданий у чорно-білому та кольоровому варіантах ще на початку 1990-х років, слід взяти за основу. На думку авторів листа, взагалі не варто «від добра шукати добра» і намагатися замінити «старовинний історичний герб міста штучним, до того ж переобтяженим символами новотвором»[91]. Насамкінець автори висловили сподівання, що міська влада «не піде шляхом суб'єктивізму, а врешті прислухається до думки фахівців-істориків та геральдистів, котрим не байдужа не тільки наша минувшина, а й сучасна незалежна Україна, стан історичної та суспільної свідомості народу»[92]. Тобто загалом позиція наукової спільноти щодо створення нового герба міста була висловлена доволі принципово, чітко й недвозначно.

Через три з половиною місяці в «Літературній Україні» опубліковано офіційну відповідь на це звернення за підписом міського голови Дніпропетровська Івана Куліченка. Останній подякував авторам відкритого листа «за увагу та зацікавленість до історії» міста і повідомив, що він давав доручення додатково

[90] «Про герб Дніпропетровська. Відкритий лист міському голові м. Дніпропетровська п. Куліченку І. І.». *Літературна Україна* (11 січня, 2001).

[91] Там само.

[92] Там само.

вивчити порушені питання. Слід підкреслити, що загалом ця відповідь витримана в найкращих традиціях номенклатурних відписок, які зазвичай надавали на запити громадян ще за радянських часів. Мер повідомив, що в місті проводили «практичний семінар за участю провідних учених..., представників громадськості і політичних партій», під час якого розглядалися наявні точки зору на час заснування міста, було здійснено низку публікацій у місцевій пресі, а також «розглянуто більше 2 000 листів та пропозицій організацій, установ, трудових колективів, жителів міста з цього приводу»[93]. Оскільки ж у процесі обговорення учені та громадськість не дійшли компромісу і продовжували обстоювати чотири основні версії щодо часу заснування міста, то, як підкреслив І. Куліченко, вирішено було все ж святкувати його 225-річчя, тим більше, що ця подія нібито «не має політичного чи ідеологічного забарвлення». Слід зазначити, що на той час Президент України Л. Д. Кучма вже надав владі міста відповідні розпорядження й доручення, тому цілком зрозуміло, що зупинити підготовку до святкування було практично неможливо. Крім того, І. Куліченко наголосив, що буцімто «більшість жителів пам'ятають святкування 200-річчя Дніпропетровська у 1976 році і саме ця дата сприймається у масовій свідомості як «справжня»[94]. У цьому розумінні він, напевно, не був далекий від істини, оскільки переважна більшість мешканців міста на Дніпрі тоді залишалася на прорадянських позиціях щодо його історичного минулого. Щодо нового герба, то мер міста погоджувався, що «він повинен мати історичну основу, враховувати особливості розвитку міста, відповідати правилам геральдики». Він обіцяв продовжити громадське обговорення проєкту герба, а перед винесенням його на затвердження міською радою обов'язково здійснити експертизу в Комісії державних нагород і геральдики. Загалом така відповідь, імовірно, свідчила, що в міської влади щодо цього питання на той момент вже визрівало компромісне рішення, яке могло хоча би частково задовольнити всі зацікавлені сторони.

Тим часом на конкурсі проєктів перше місце було присуджено одному з ескізів головного художника Дніпропетровська Сергія Полюшкіна, який був розроблений без безпосередньої участі фахівців-геральдистів. Зрозуміло, що автор за власним посадовим становищем був наближеним до міської влади. І хоча це спричиняло певне невдоволення серед окремих учасників конкурсу, саме згаданий проєкт невдовзі був відправлений на експертизу до Києва, де відповідна комісія внесла в нього незначні корективи та уточнення. Вже 6 вересня 2001 року, фактично напередодні святкування Дня міста, Дніпропетровська міськрада затвердила цей герб як головний символ територіальної громади. Його доволі широко використовували на вимпелах, листівках і буклетах, різній сувенірній продукції вже під час святкування 225-річчя Дніпропетровська, згодом неодноразово відтворювали в численних виданнях з історії міста та розмістили на нагородному знаку «Почесний громадянин міста Дніпропетровська», запровадженому 2004 року. Показовим є також його зображення на пам'ятній срібній медалі, присвяченій 230-річчю заснування тоді ще Дніпропетровська (2006 рік). На її аверсі на темно-синьому полі по центру в золоті відтворено сучасний герб міста, по праву й відповідно ліву сторони від нього – у чотири рази зменшені зображення гербів Катеринослава і радянської емблеми зразка 1970 року. На реверсі медалі розміщено зображення Спасо-Преображенського кафедрального собору з відповідним надписом по колу, а під ним зліва позначена 925 проба срібла[95].

З одного боку, цей герб доволі простий композиційно і частково нагадує окремі європейські середньовічні міські й особисті герби. Однозначно можна констатувати, що він став своєрідним компромісним варіантом, що на той час найбільше відповідав стану громадської свідомості пересічних жителів міста. Особливо це стосується забарвлення гербового поля, яке багатозначно тлумачили розробники і яке було зорієнтоване на згладжування можливих протиріч між символікою козацької доби, імперських часів, радянського періоду та сучасного міста. Зокрема досить своєрідно обґрунтовано головну тинктуру гербового поля. «Синій колір загальновживаний в геральдиці і означає – славу, честь, вірність», а у випадку з містом Дніпром «він має багаторівневе значення»: «це води могутнього Дніпра, що наповнюють місто життєвою енергією»; «синій є одним з кольорів Державного Герба та Державного Прапора України»; зрештою, «існує історична традиція», оскільки «синім був колір Герба міста Катеринослава», а також «синій колір є традиційним у козацькій символіці». Крім того, «символи, розташовані на полі щита, поєднують героїчне минуле та сучасне значення Дніпра як одного з найпотужніших політичних, фінансово-промислових та наукових центрів України»[96].

Рис. 6. Герб Дніпропетровська, прийнятий 2001 року, автор С. Полюшкін

Звичайно цілком логічно постає питання про те, наскільки головні геральдичні фігури ілюструють і самоідентифікують саме Дніпропетровськ / Дніпро порівняно з іншими центрами запорозького козацтва або містами, пов'язаними з цією знаковою суспільної верствою в історії України? І тут, напевно, слід констатувати, що без додаткового надпису на девізній стрічці назви міста головні елементи герба

93 Куліченко, І. «І ще раз про герб Дніпропетровська». *Літературна Україна* (26 квітня, 2001).

94 Там само.

95 *Геральдика Дніпропетровщини*..., с. 72–73.

96 Опис герба міста Дніпра на офіційному сайті міськради, www // dniprorada.gov.ua/uk/page/simvolika-mista Доступ 19.10.2021.

Рис. 7.1. Сучасний великий герб Дніпропетровської області на Пам'ятному знаку «За вагомий внесок у розвиток Дніпропетровської області», 2009 рік

Рис. 7.2. Сучасний великий герб Дніпропетровської області на поштовому конверті до 80-річчя її заснування, 2012 рік

навряд чи можуть бути визнані промовистими ідентифікаторами. Крім того, привертає увагу те, що герб не позбавлений окремих геральдичних нонсенсів. Одним з них є використання в ньому трьох семикутних зірок, адже в класичній геральдиці ці другорядні геральдичні фігури можуть мати лише три, п'ять або будь-яку парну кількість променів, розпочинаючи з чотирьох. До речі, згідно з описом, «зірки символізують бризки металу, що є уособленням головної промислової галузі нашого міста – металургії», а «також є уособленням космосу, всесвіту і відображають ракетну галузь, яка в XX столітті активно розвивалась у Дніпрі та зробила його космічною столицею України»[97]. Це можна вважати досить довільним трактуванням семантики відповідної геральдичної фігури. Однак герб не спровокував істотних заперечень серед широкого загалу. До речі, у місцевій періодиці на початку 2000-х років, за нашими даними, не було опубліковано жодної критичної статті, спрямованої проти нього.

Можна припустити, що місцеві геральдисти та регіональні історики все ж отримали певну сатисфакцію за свої своєрідні «поступки» під час прийняття міського герба, коли проєкти, які вони запропонували, не набрали більшості голосів. Адже лише через пів року, 19 березня 2002 року, було затверджено герб Дніпропетровської області. В його основу був покладений ескіз Олега Потапа, що його частково удосконалили члени державної комісії з Києва. Опис герба такий: щит слов'янської форми, розсічений синьо-жовтою перев'яззю по діагоналі справа зверху вліво донизу, у нижньому білому полі зображений козак з мушкетом у червоному вбранні, у верхньому синьому полі – дев'ять золотих

[97] Там само.

восьмипроменевих зірок[98]. Як бачимо, ідеться про класичний варіант цієї вторинної геральдичної фігури, а не про семикутну зірку, наявну в сучасному гербі Дніпра.

Цікаво, що місцева преса зустріла цю подію численними, переважно бравурними і схвальними публікаціями[99]. На загальному тлі певну ложку дьогтю в бочку з медом спробувала додати авторка однієї статті під дещо сакраментальною назвою «С гербом и реформами отдают «платформу»[100]. Однак насправді в публікації йдеться про те, що тодішні депутати обласної ради лише на останньому засіданні перед припиненням власних повноважень прийняли єдине насправді важливе рішення, затвердивши герб і прапор області.

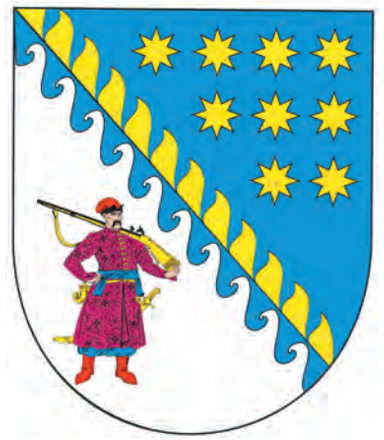

Рис. 8. Сучасний малий герб Дніпропетровської області, 2002 рік, автори О. Потап та О. Руденко

Певні підсумки 10-річного періоду герботворчості на Дніпропетровщині за доби незалежності були підбиті у двох публікаціях Валентини Бекетової[101]. Хоча в них не дається оцінка новим ухваленим на початку 2000-х років гербам міста та області, вони досить показові з огляду на нашу тему. В одній з них авторка доволі переконливо продемонструвала роль музею в збереженні геральдичної спадщини, а також зазначила, що саме колекції накопичених у ньому матеріалів дозволяють досить повно реконструювати історію гербів міста.

Протягом останніх майже двох десятиліть у місцевій періодиці тему муніципального герба спеціально не порушували, тоді як сам він поступово підкорював міське середовище, зокрема отримав законне місце на муніципальних спорудах і став невід'ємним атрибутом міських свят, урочистостей та різноманітних заходів. Хоча насправді суто офіційний дискурс використання нового міського герба поки що не доведений до логічного завершення. Адже в рамках

[98] *Геральдика Дніпропетровщини*... с. 73.

[99] Біловицька, Н. «На сесії облради сталась історична подія». *Вісті Придніпров'я* (21 березня, 2002); Кудінов, В. «Віднині ми маємо прапор і герб». *Зоря* (21 березня, 2002); він же. «Свій прапор і герб у нас уже є. На черзі гімн». *Зоря* (19 березня, 2002).

[100] Мороз, О. «С гербом и реформами отдают «платформу». *Днепр вечерний* (23 марта, 2002).

[101] Бекетова, В. М. «Герб міста та його використання в міському середовищі (За матеріалами Дніпропетровського історичного музею)». *Музей і місто: музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури: матеріали обласної наук. конф., присвяченої 225-річчю м. Дніпропетровська, Д.,* 2003, с. 18–27; вона ж. «Сучасний стан герботворчості в Дніпропетровській області (1989–2002)», *Вісник Дніпропетровського національного університету. Історія та археологія*, Д., 2002, вип. 10, с. 264–270.

цього дискурсу цілком виправданою була би присутність герба не лише на фасаді міськадміністрації, а й на спорудах залізничного й автовокзалів, аеропорту (поряд з гербом країни), міського головпоштампту тощо.

Єдиною зміною, внесеною в муніципальний герб на сучасному етапі, стала заміна надпису «ДНІПРОПЕТРОВСЬК» на «ДНІПРО» на девізній стрічці. І хоча переважна більшість спеціалістів з геральдики заперечують доцільність використання на гербі міст їх назви, щодо сучасного муніципального символу Дніпра це застереження не було враховане.

Отже, історія створення та семантика сучасного герба міста Дніпра досить показово демонструє певні особливості культурного середовища та місцевого етосу, менталітету та соціальних практик, типових для його мешканців. Етос розуміємо як узагальнену характеристику культури соціальної спільноти (в цьому випадку міської громади), виражену в системі її панівних цінностей і норм поведінки, а також набір ідеальних культурних взірців, еталонів, які чіткіше дозволяють оформити її цілісність. Міський герб з його глибокою символічністю та внутрішньою семантикою цілком може вважатися виразником етосу в разі наявності певних укорінених традицій його використання. Напевно можна констатувати, що новий герб Дніпра ще остаточно не витіснив окремих образів «старої» (імперської та радянської) символіки міста, остаточно не розчистив собі місце в колективній пам'яті та не став одноосібно панівним. Ідеться не про елементи співіснування в суспільній свідомості різних гербів на сучасному етапі, а про наявність у частини жителів міста певних ілюзорних образів і стереотипів, які змушують їх вважати зображення й символи минулих часів більш відповідними традиціям, хоча останні (тобто традиції) зовсім не завжди насправді реально існували. Можливо, це спостерігається через те, що новий герб був уведений як чинний муніципальний символ 20 років тому, а тому про його усталеність та однозначну усвідомленість ще говорити зарано. Однак у той самий час процес набуття гербом суто символічного значення або ж символізації став незворотнім. Історичне минуле краю, відбите в простих, але досить промовистих і показових емблемах козацьких часів, певний час суперничало з деякими імперськими і радянськими традиціями в символіці, але поступово набуло чіткіших рис і стало своєрідною домінантою сучасної муніципальної і загалом територіальної геральдики Дніпропетровщини. Особливо це стало помітним протягом останніх років, коли місто знову стало одним із головних форпостів України в черговому її протистоянні з російською агресією на південно-східних кордонах, починаючи з 2014 року.

Слід також підкреслити, що головною рушійною силою герботворчості в регіоні й місті на сучасному етапі були й залишаються місцеві історики, геральдисти, краєзнавці, працівники музею та архіву. Значна частина мешканців Дніпра, як і раніше, доволі інертна та не воліє активно проявляти власну позицію щодо міської символіки. Зрештою, в усі часи важливі соціальні, економічні й політичні питання формулює й намагається вирішити передусім пасіонарна меншість.

«Малоговірка» більшість зазвичай не висуває принципових заперечень, тобто ніби висловлює власну «мовчазну згоду». Це прямо стосується й проблеми впровадження нових муніципальних гербів. Влада Дніпра за часів незалежності України також не прагнула перебувати в авангарді герботворчості, а, як свідчить історія створення нинішнього герба міста, взяла під власний контроль цей процес тільки під тиском сукупності зовнішніх обставин. Водночас сучасний головний символ міста вже має власну історію побутування і все ширшого практичного застосування. Він поступово легітимізується як його головна атрибутивна ознака, все більше осягає міський простір, а його варіанти (зокрема й ті, що не набули офіційного затвердження, але були запропоновані в процесі формування геральдичної традиції) в ролі логотипів та окремих емблем частково продовжують використовувати в соціокультурному та громадсько-політичному житті міста-мільйонника.

Оксана Гела

МІСЬКІ «ПРЕДМЕТИ ГОРДОСТІ» НА ВИДОВИХ ЛИСТІВКАХ, КОНВЕРТАХ, МАРКАХ І МОНЕТАХ

Слід відзначити, що поштові листівки дослідники почали розглядати як самодостатнє історичне джерело лише з 1960–1970-х років, тобто через 100 років після їхньої появи як нового виду поштових пересилань[102]. Ще 1973 року у своїй книзі «Филокартия» М. Забочень запропонував поділ ілюстративних листівок на художні та фотолистівки[103]. Серед останніх підвищеним рівнем інформативності й точністю зображення відзначаються видові листівки. Зображення на листівках – це спосіб закріплення в колективній свідомості певного візуального образу. Саме за допомогою листівок найчастіше презентується чітко визначений простір міста, який вважається його «візитівкою» та характеризується як потенційно приваблива історико-культурна пам'ятка. За цих умов видові листівки стають засобом конструювання та ретрансляції певних образів міста, впливаючи на процеси його презентації та репрезентації. Формування урбаністичних образів відбувається шляхом конкретизації. Використовуючи певні маркери унікальності – ландшафт, пам'ятки архітектури, місця відпочинку, – виходить виділити певні сегменти простору. Невипадково видові листівки слугують масовим джерелом для дослідження різних соціокультурних процесів і дослідники починають їх використовувати нарівні з наративними матеріалами. Водночас сьогодні видові поштові листівки втратили своє головне комунікативне значення, натомість стали передусім об'єктом колекціонування та засобом зберігання пам'яті про відвідування людиною того чи того міста.

---

[102] Соковиков, С. С., Ткаченко, С. О. «Открытка в зеркале научных исследований: состояние и перспективы». *Вестник культуры и искусств*, № 2 (58), 2019, с. 64.

[103] Забочень, М. С. *Филокартия, краткое пособие-справочник*. Москва, 1973, с. 10.

Видові листівки можуть бути типологізовані за характером оформлення (одно- і багатосюжетні), технікою друку, тематикою символічних об'єктів тощо. Хоча видові листівки на основі художнього, фіксувального фото та авторської графіки дещо відрізняються за параметрами формування і споживання символізму, однак видавці листівок незмінно орієнтувалися на запити покупців. Саме попит визначав як обсяги накладу, так і сюжети листівок. Основні принципи, за якими регламентувалися зображення певних міських «предметів гордості» у ті чи ті періоди часу та в рамках відповідних візуальних контекстів (поштівка, марка-конверт, монета) можна визначити, якщо проаналізувати сюжети, що їх використовували одночасно багато видавництв і які витримали кілька перевидань. Комерційний мотив, який змушував приватні видавництва тиражувати одні й ті самі сюжети, був завжди визначальний. Якщо говорити про некомерційні, державні видавництва (у певні часи чи не єдині), то з-поміж ідеологічно обґрунтованих чи мотивованих ідеєю єднання/гуртування також траплялися сюжети, які були затребувані в покупців і які попередньо, вочевидь, відстежували видавці промоматеріалів.

У цьому дослідженні були проаналізовані колекції видових листівок, присвячені Харкову, Одесі, Дніпру, Запоріжжю та Донецьку, що містяться в Харківській державній науковій бібліотеці імені В. Г. Короленка, Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова, Музеї історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, приватних колекціях філокартистів, представлених у мережі інтернет. Загальна кількість опрацьованих листівок становить близько 1 000 одиниць. Переважно листівки, що зберігаються в музеях і бібліотеках, походять із особистих філокартичних колекцій (як, наприклад, комплекти видових листівок із зібрання П. І. Романова з зображенням Харкова, які містяться у відділі документознавства, колекцій рідкісних видань і рукописів Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка та ін.). Такий випадковий характер формування фондів створює проблему репрезентативності колекцій. Водночас слід враховувати, що будь-який набір листівок не може репрезентувати цілісний образ міста. На відміну від путівників, організація комплектів листівок, як правило, довільна. Також під час дослідження було опрацьовано близько 700 конвертів, марок і монет, присвячених досліджуваним містам. Серед них більшість міститься на офіційних сайтах «УКРПОШТА» (Ukrposhta), «НБУ» (NBU), приватних колекціях філателістів[104].

Поштові видові листівки часто поєднують візуальну та наративну складові, тому являють собою креолізований текст. Візуальна компонента нерідко дозволяє реконструювати раніше втрачені місцеві краєвиди, пам'ятки архітектури, може стати корисною в екскурсійній діяльності та реалізації цілей туристичного брендингу.

Як зазначає А. Ларіна, видові листівки безпосередньо пов'язані зі становленням поняття «пам'ятка історії та культури», адже поширення і тиражування поштових листівок із зображенням краєвидів певного міста сприяло символічному поєднанню конкретного міського об'єкта із його зображенням, що містилося на листівці[105]. Тиражування на листівках тих чи тих місць і споруд сприяло їхній популяризації, що нерідко спричиняло появу переліку «символів міста». Наприклад, серед таких архітектурних об'єктів Харкова, популяризація яких здійснювалася, зокрема, завдяки поштовим видовим листівкам, слід згадати альтанку «Дзеркальний струмінь» та будівлю Держпрому. Аналізуючи зображення листівок, не можна не помітити їхню певну тенденційність та залежність від державної ідеології. Показовим є включення до комплекту листівок Харкова 1981 року (див. Іл. 1)[106] зображення (з відповідним поясненням) Салтівки – найбільшого житлового «спального району» України, який було збудовано у 1970-х роках.

Іл. 1. Салтівка. Фото Г. Дмитренка, 1981
(Харківська державна бібліотека ім. В. Г. Короленка. Л1-114, № 57)

[104] «Конверты, марки, монеты», *Crafta*. https://crafta.ua/aukro. Доступ 31.01.2021.

[105] Ларина, А. «Почтовая открытка в руках историка», *Историк и художник*, № 2, 2004, с. 117.

[106] Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Л1 81/45. Харьков. Городу Харькову 325 лет.

Вибірковість у тиражуванні певних об'єктів на листівках змушує говорити про суб'єктивність відображеної реальності. Міський простір, репрезентований на листівках, часто являє собою певну еклектику смислів та значень. Як відзначає О. О. Юренкова, образи міста – це семіотична конструкція (система знаків), що задає певні схеми сприйняття міста (наприклад, дозволяє спростити процедуру впізнавання та інтерпретації міського простору), на основі яких визначаються важливі аспекти міського життя[107]. За французьким етнографом М. Оже, міський простір (або мнемонічне місце) має бути ідентифікованим, пов'язаним та історичним, тобто допомагати людині ототожнювати себе з цим простором чи місцем, зв'язувати себе з ним чи уявляти минуле[108]. Ті чи ті знаки-образи цих просторів та місць можуть мати різне знаково-символічне навантаження. Зокрема, листівка із зображенням майдану Свободи в Харкові відсилає не тільки до архітектурного ансамблю центру міста, але й до таких конотаційних значень, як «доба конструктивізму», «радянський період», «перша столиця» тощо. Харків як столиця радянської України мав підтверджувати статус величними та монументальними спорудами, які б демонстрували індустріальну велич радянської держави і стали символами радянської влади. Усі вони були свого часу адміністративно-діловими будівлями нового центру столиці УСРР, утворюючи взаємозв'язок між матеріальними властивостями символіки та її уявленими інтерпретаціями. Сьогодні унікальність майдану Свободи допомагає місту самоствердуватися і водночас у декого може породжувати почуття ностальгії «за минулою величчю».

Попри те, що сюжетне різноманіття видових листівок із зображенням міст Східної та Південної України є достатньо широким, у цілому воно відповідає тематичному спектру листівок, які видавали в багатьох країнах світу. Серед представлених зображень об'єктів і місць на листівках переважну більшість становлять панорами з перспективою вулиць і площ, храми, монастирі, адміністративні та культурні заклади, вокзали, мости, готелі тощо. Зображення дореволюційного Харкова, Одеси, Катеринослава (нині Дніпра) цілком відповідало їхньому статусу губернських міст. Менш вигадливим видається повітовий Олександрівськ (нині Запоріжжя) та селище Юзівка (Донецьк).

Дореволюційний Харків був репрезентований як один із провідних культурних центрів Російської імперії. Серед видових листівок із зображенням міста найчастіше можна побачити фотографії, що підкреслюють його освітній, науковий і мистецький потенціал. Різноманіття освітніх закладів, відтворених на листівках, дозволяє зафіксувати доволі розгалужену освітню систему дореволюційного міста. Серед найчастіше тиражованих на листівках навчальних закладів Харкова слід назвати імператорський університет (окремо представлені фото кабінетів і лабораторії

[107] Юренкова, Е. А. «Репрезентация визуальных образов города Иваново в видовых открытках». *Известия вузов. Серия «Гуманитарные науки»,* Вып. 5 (2), 2014, с. 152.

[108] Оже, М. «От города воображаемого к городу-фикции». *Художественный журнал*, № 24, 1999, http://moscowartmagazine.com/issue/75/article/1623. Доступ 31.01.2021.

медичного факультету), другу жіночу гімназію, технологічний інститут, семінарію, училище глухонімих, жіночу гімназію пані Оболенської, училище сліпих, першу чоловічу гімназію, реальне училище, духовне училище, клінічний хірургічний інститут, комерційне училище, першу жіночу Маріїнську гімназію. Водночас видавці листівок (Харківське видавництво Адольфа Дарре, фототипія Шерер, Набгольц і К°, контрагентство О. С. Суворіна та ін.) намагалися показати Харків у різних його ракурсах. Наприклад, акцентовано увагу на дозвіллі містян. Як місця відпочинку та прогулянок на листівках зображено театри (Драматичний театр, Малий театр, Оперний театр), Харківський музей, Університетський сад тощо. Значна кількість листівок присвячена першим міським пам'ятникам, зокрема, письменнику М. В. Гоголю, засновнику Харківського університету В. Н. Каразіну, поету О. С. Пушкіну.

Релігійне життя було невід'ємною частиною повсякдення містян, що знайшло відображення на листівках кінця XIX – початку XX століть. Аналіз поштових видових листівок дає змогу казати про переважання образу дореволюційного Харкова як моноконфесійного міста. Попри те, що в місті були представлені громади всіх головних світових релігій, на листівках бачимо переважно зображення православних храмів, церков і каплиць (наприклад, Успенський собор, Храм святого Дмитра, Благовіщенський собор, каплиця Миколи Чудотворця тощо). Радше винятком може слугувати листівка із фотографією Римо-католицького костелу (див. Іл. 2), що була надрукована між 1905 і 1910 роками[109].

Іл. 2. Харків. № 22. Римо-католицький собор
(Харківська державна бібліотека ім. В. Г. Короленка. Л1-115, № 23)

[109] Загалом проблема датування листівок, а також фотографій є окремим дослідницьким завданням. За часів Російської імперії видавці, як правило, не позначали дату друку листівки (хоча винятки були, як-от Фототипія Шерер, Набгольц і К°). З'ясувати час виходу листівки допомагає більш детальний розгляд її лицьового боку. Наприклад, після 1904 року з'являється розділова лінія для написання адреси з лівого боку листівки та для письмового повідомлення, а з 1909 року напис «Відкритий лист» був замінений на «Поштова картка».

На листівках відображали різні сторони повсякдення міста. Життєдіяльність Харкова наприкінці XIX – на початку XX століть забезпечувала низка закладів та установ: лікарні (Миколаївська лікарня, Терапевтична клініка), нічний притулок, вокзал, готелі («Гранд-готель», «Метрополь»), культурно-просвітницькі заклади (Народний дім), фінансові заклади (Біржа), державні адміністративні органи (Будівля присутствених місць, Будівля судових установ), органи дворянського самоврядування (див. Іл. 3).

Іл. 3. Харків. № 73. Будинок Дворянського зібрання, 1904
(Харківська державна бібліотека ім. В. Г. Короленка. Л1-115, № 49)

Як уже зазначено, можливість відтворити зовнішній вигляд втрачених колись пам'яток історії та культури зумовлює цінність поштових видових листівок як історичного джерела. Зокрема, у період Другої світової війни було зруйновано багато цікавих з погляду архітектури споруд Харкова, що знайшли відображення на листівках: Будівля присутствених місць, Інститут шляхетних дівчат, «Гранд-готель», «Метрополь», Малий театр та ін.

Одеса на поштових видових листівках кінця XIX – початку XX століть також репрезентована як місто, яке перебувало у вирі модернізаційних процесів. Невипадковими є зображення розвинутої на той час інфраструктури (система новітніх дорожньо-транспортних та інженерних комунікацій: трамваї, бруківка, засоби освітлення вулиць) та будівель, зведених відповідно до актуальних архітектурних стилів, як-от модерну тощо. Одеса на листівках представлена як менш динамічне, на відміну від Харкова, місто, причиною чого став її курортний статус. Зображення на листівках мали приваблювати потенційних туристів. Образи Одеси часто пов'язані з морськими сюжетами (Воронцовський маяк, Єкатерининський яхт-клуб, пляж Ланжерон, одеський порт), місцями для оздоровлення (Куяльницький санаторій) та відпочинку (парк Шевченка, Оперний театр, Російський театр, Зимовий ресторан в Аркадії).

Катеринослав з огляду на те, що тоді він був відносно невеликим містом, видавці листівок позиціонували як зручний і модерний губернський центр, у якому розташовувалися всі необхідні громадські будівлі, починаючи від вокзалу і закінчуючи лікарнями та училищами. На листівках можна побачити краєвиди міста та його головні пам'ятки: Потьомкінський палац, Потьомкінський сад, Преображенський собор, Міський сад, вокзал, Управління Єкатерининською залізною дорогою, залізничний міст, гірське училище та ін. Образ Катеринослава видавці листівок намагалися пов'язати із російською імператрицею, на честь якої було названо місто. Цьому сприяли однойменні назви проспекту, площі й особливо значна кількість зображень із пам'ятником Катерині II (у видавництвах Суворіна, Гранберга, Алексєєва, Блумберга, Шпарбера тощо). Видові листівки із зображенням Катеринослава фіксували доволі строкату етноконфесійну структуру міст (на відміну від Харкова). Окрім православних соборів і церков (Преображенський собор, Троїцький собор, Олександро-Невська церква, Успенська церква, Покровська церква), на листівках містяться фотографії мечеті, синагоги, костелів і кірх.

На початку XX століття Олександрівськ мав свої визначні пам'ятки архітектури (наприклад, Олександрівська чоловіча та жіноча гімназії, Олександрійське технічне і комерційне училища, будівлі Азово-Донського банку та Великого Московського готелю), а видавці листівок також усіляко намагалися показати модернізаційні процеси, що відбувалися в місті (показовими є кілька листівок із зображенням Електричної станції). Водночас низка ілюстрацій із малозаселеними вулицями, відсутністю бруківки чи старими візками, запряженими парою коней на Купецькій вулиці, чи пустельною Базарною площею видають повітовий статус міста (див. Іл. 4).

Іл. 4. Олександрівськ. Базарна площа
(фото із сайту Запорізького обласного краєзнавчого музею, https://bit.ly/39paQdE)

Трохи скромнішим на тлі інших міст, але зі значним промисловим потенціалом репрезентовано на листівках молоде селище Юзівка, засноване 1869 року (статус міста отримало 1917 року). Найбільша кількість видових листівок була присвячена індустріальним містоутворювальним підприємствам. Насамперед на листівках можна побачити шахти (шахта № 30 Рутченковського гірничо-виробничого товариства – одна з перших шахт Донецького басейну, що вирізнялася високим рівнем механізації технологічних процесів; шахта «Італійка» Русько-Донецького товариства), копальні (копальня «Гілка», шахта № 8) заводи (Завод Новоросійського товариства), зображення коксових і доменних печей, панорамний вид на одноповерхові будинки та робочі квартали. Водночас на листівках відображалася й активна розбудова селища. Якщо в 1880-х роках у Юзівці була лише одна вулиця – Перша лінія, фототипію якої можна побачити на листівках, то вже на початку XX століття використовували зображення нових міських артерій (Центральна вулиця, Ринкова площа) та громадських будівель (жіноча гімназія Левицької та міське училище, жіноча гімназія Ромма, народне училище заводу Новоросійськ, земська лікарня, синагога і єврейське училище, Преображенська церква тощо).

Сюжетне різноманіття видових листівок дещо змінилося зі встановленням радянської влади в Україні. Якщо в дореволюційний період видавці листівок передусім робили акцент на історико-культурних пам'ятках міст (як світських,

так і релігійних будівлях), то за радянських часів увага зосереджувалася на місцях революційної боротьби та нових здобутках радянської влади[110]. До нових ідеологічно значущих мнемонічних місць належали, наприклад, пам'ятники радянським діячам (В. Леніну, М. Руднєву тощо), монументи радянським воїнам (на честь встановлення радянської влади, загиблим у роки Другої світової війни), будівлі державних і партійних органів влади. Попри те, що радянська влада намагалася стандартизувати зображення досліджуваних міст (насамперед як соціалістичних міст трудової та військової слави), видові листівки все одно транслювали семантично гетерогенні образи Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя й Донецька.

Міста Східної та Південної України за радянських часів були репрезентовані не тільки як великі індустріальні, наукові та культурні центри, але й як екологічно чисті зони (про викид відходів в атмосферу міг свідчити хіба що громадський транспорт, автомобілі, літаки, кораблі тощо). Насправді стрімкий промисловий розвиток значною мірою негативно вплинув на екологію досліджуваних міст. І про це свідчать видові листівки із зображеннями донецьких коксових і доменних печей, Сталінського металургійного заводу тощо. Однак за радянських часів клуби газів, що утворювалися внаслідок роботи заводів, передусім ставали символом праці, мали символізувати промислову могутність та соціальну стабільність.

Загалом індустріальні об'єкти доволі часто потрапляли на радянські поштові видові листівки із зображенням великих міст Східної та Південної України. Наприклад, Одесу репрезентували не тільки як місто-курорт, а також як велике портове місто. На листівках можна побачити численні зображення морського вокзалу (див. Іл. 5), порту, верфей і кораблів (вантажних і туристичних).

Для Донецька одним із символів індустріального прориву став металургійний завод. Для Запоріжжя – заводи «Комунар» і «Запоріжсталь», а для Харкова – Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе та Харківський електромеханічний завод. Характерно, що автори листівок часто «підміняли» зображення самих заводів палацами культури при них, що, вочевидь, зумовлено естетичною функцією листівок.

Під час аналізу Харкова та його репрезентації важливо мати на увазі, що образи, які транслювалися на листівках, цілком відповідали новому становищу міста як «першої столиці» УСРР. Вони підкреслювали масштабність Харкова, монолітність суспільства. На столичний статус, як уже зазначено, вказувала наявність великої кількості зображень на листівках будівель, де розміщувалися державні та партійні органи влади (ВУЦВК, Раднарком УСРР, Окружовий виконком і окрпарком, Держпром тощо). Зокрема, Держпром, як перший хмарочос в СРСР стане справжнім символом конструктивізму, важливою складовою архітектурного обличчя міста. Харків і сьогодні посідає одне з перших місць

[110] Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Л1 82/158. Комплект открыток «Одесса». 15 сюжетов. Издательство «Плакат», Москва, 1981.

Іл. 5. Одеса. Морський вокзал, 1981
(Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Л1-82/158)

за кількістю будівель, зведених у стилі конструктивізму, до яких слід віднести будинок Поштамту, Палац залізничників, будинок «Слово», архітектурний ансамбль майдану Свободи. На початку 1930-х років з модифікацією ідеологічної спрямованості архітектури відбувся поступовий перехід від авангардного,

аскетичного, суворого конструктивізму на надлишково декоровані та пишні сталінські ампір, неокласицизм і необароко. Зміна акцентів архітектурного декору (сьогодні лише будинок Держпрому залишив свій первісний конструктивістський вигляд) в ході післявоєнної реконструкції позначилася на символічній природі всього ансамблю. Попри це, як зазначають сучасні фахівці, архітектурний ансамбль майдану Свободи має великий історико-культурний потенціал об'єктів культурної спадщини, обґрунтований критерієм автентичності пам'яток архітектурного конструктивізму історико-культурної цінності, що збереглі до теперішнього часу просторові характеристики[111]. Саме в радянський період були побудовані та набули символічного значення більшість сучасних «візитівок» Харкова (будівля Держпрому, альтанка «Дзеркальний струмінь», будівля міської ради, панорамний вид майдану Свободи, пам'ятник Т. Г. Шевченку, ККЗ «Україна», будівля ХНАТОБу).

Унікальний статус міст Східної та Південної України як індустріальних центрів у радянський період всіляко підкреслювався. Харків був представлений як справжній промисловий гігант[112] із великою кількістю різнопрофільних промислових заводів. Своєю чергою, вугільний потенціал Донбасу розцінювався як основа розвитку всього народного господарства СРСР і не втрачав свого провідного значення аж до початку 1960-х років, коли були відкриті поклади нафти та газу в Сибіру[113]. В Одесі активно розвивалося машинобудування, верстатобудування і нафтохімічна промисловість, щороку збільшувалися видобуток і переробка рибопродуктів моряками китобійного і рибопромислового флоту, об'єднаними в товаристві «Антарктида». Дніпропетровськ був одним із найбільших центрів оборонної, космічної та ядерної промисловості Радянського Союзу. У Запоріжжі розвивалася металургійна, електротехнічна та автомобільна промисловість, головне досягнення якої автомобіль ЗАЗ «Запорожець» став справжнім символом міста. Ці промислові досягнення всіляко демонстрували не тільки всередині країни, але і далеко за її межами.

Специфіка зазначених міст знайшла своє відображення й на конвертах, марках та монетах. Варто зазначити, що поштівки, конверти, марки та монети не є однаково репрезентативними, адже вони спрямовані на дещо різних споживачів та мають різні параметри формування символізму. Однак вони мають і чимало спільного: 1) значний наклад; 2) вузький спектр символічних зображень (акцент на унікальності об'єкта); 3) довготривалість споживання (напри-

[111] Черкасова, Е. Т. «Обоснование границ буферной зоны Дома Государственной Промышленности в Харькове (Украина) с учетом факторов визуальных влияний». *Вестник СГАСУ. Градостроительство и архитектура,* №4 (17), с. 45.

[112] Боженко, А. «Столичний Харків: утопія, конструктивізм, пам'ять (1919–1934 рр.)». *City History, Culture, Society*, (8), 2020, с. 37.

[113] Кузіна, К. «Культ праці у 1950–1960 рр. На прикладі Донбасу». *Donbas Studies,* https://donbasstudies.org/cult-of-labour/. Доступ 31.01.2021.

клад, монети); 4) значне поширення, зокрема за межі міста/країни[114]. Вперше поштові марки з видами міст Східної та Південної України з'явилися в 1930-х роках. Щоби підкреслити унікальність об'єктів, відображених на марках, їх зображували поодинці (наприклад, марка, присвячена Донецьку із зображенням пам'ятника «Слава шахтарській праці», або марка на честь 125-річчя від дня народження Кобзаря із зображенням пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові). Водночас як своєрідні «місця пам'яті» на конвертах і марках також зображували різноманітні заводи та фабрики, а також їхню продукцію – трактор, електропотяг, шестірню чи турбіну. Зображення, що ми бачимо на конвертах, марках і монетах, мають не лише художнє, але й ідейне та символічне значення.

Радянський Союз від початку свого існування використовував різноманітні візуальні засоби як ефективний спосіб пропаганди своїх «досягнень». Риторика перемоги і тріумфу була цементувальним фундаментом радянської влади, а доказом цієї перемоги, зокрема, слугували міські «предмети гордості», які відтворювали на конвертах, марках і монетах. Дискурс міст Східної та Південної України як індустріальних гігантів так міцно закріпився в суспільній думці, що навіть сьогодні, із втратою великої частини індустріального потенціалу, він впливає на сучасну ідентичність та повсякчас простежується в регіональній політиці пам'яті. На відміну від видових листівок, які переважно були зорієнтовані на показ значущих історико-культурних пам'яток, на конвертах ми бачимо більше розмаїття маркерів, які позначали міський простір: промислові підприємства та їхня продукція, індустріальна символіка. Серед підприємств Харкова за кількістю зображень лідерами відповідно є Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе, Харківський машинобудівний завод імені Ф. Е. Дзержинського, Харківський електромеханічний завод, Харківський завод тракторних самохідних шасі, Харківський турбінний завод імені С. М. Кірова, Харківський завод «Електроважмаш» імені В. І. Леніна, Харківський верстатобудівний завод. В інших містах такими важливими для репрезентації підприємствами стали: для Донецька – Донецький металургійний завод імені В. І. Леніна, Донецький машинобудівний завод імені Ленінського комсомолу України, та Донецький коксохімічний завод; для Запоріжжя – завод феросплавів, для Дніпропетровська – Дніпропетровський трубопрокатний завод імені В. І. Леніна, а для Одеси – завод «Будгідравліка» тощо. Зрозуміло, що не тільки зображення (іноді вельми задовільні), але й самі назви підприємств, із зазначенням їхніх нагород мали стимулювати відповідні почуття.

Видавці конвертів і марок широко використовували зображення промислової продукції, зосереджували увагу адресатів на розвинутій інфраструктурі як одній з ознак промислового міста. Формувати уявлення про модерний, індустріальний характер міст допомагали зображення трамваїв чи трамвайних

[114] Гела, О. «Промоматеріали як інструмент формування візій міста Харкова в другій половині XX – на початку XXI ст.». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія» (57), с. 302.

колій, сучасних машин, освітлених вулиць, магазинів. Словом, на всіх досліджуваних візуальних матеріалах індустріальний статус міста було підкреслено відповідними символікою та ландшафтами.

Серед численних зображень об'єктів, збудованих за часів радянської влади, окреме місце посідали архітектурні пам'ятки, яким було надано нове символічне значення. Зокрема, протягом радянського часу значна кількість цікавих з архітектурного погляду приватних будівель опинилася в державному користуванні, тепер тут розташовувалися різноманітні установи та організації, що й позначалося під зображенням. Наприклад, серед таких будівель можна згадати колишній особняк Іозефовича в Харкові, в якому спочатку розмістився Палац піонерів, а пізніше – РАЦС, що отримав назву «Палац одруження» (див. Іл. 6).

Іл. 6. Харків. Палац одруження, 1971. Видавництво Міністерства зв'язку СРСР. 10.05.1971. Ціна 7 к. Художник Ю. Бронфенбренер. Виготовлено на Пермській фабриці Держзнаку (фотографія з Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна)

Як уже зазначалося, у 1920-х роках на зміну неокласицизму, модерну та іншим стилям прийшов конструктивізм. Попри те, що цей авангардний стиль проіснував недовго, він залишив помітний слід в архітектоніці міст Східної та Південної України. Серед забудов у стилі конструктивізму, що були нанесені на мапу міста і становили основу повсякдення містян, бачимо на конвертах і марках будинки культури (Будинок культури будівельників і Будинок залізничників

у Харкові), санаторії, будівлі піонерських таборів, житлові масиви тощо. Якщо на конвертах і марках, присвячених Харкову, Донецьку, Дніпропетровську та Запоріжжю, зображено відносно багато таких споруд, то для Одеси це радше виняток. Унікальним у цьому плані є лише розміщення на листівках створеного у стилі конструктивізму будинку Радторгфлоту.

Будівлі, зведені в рамках ідеологічно розгромленого та маргіналізованого конструктивізму, продовжували виступати як міські візитівки до самого занепаду СРСР. Утім, видавці листівок, поштівок і марок не акцентували уваги на конструктивістській природі й унікальності зображеного об'єкта. Наприклад, у підписах до листівок 1960–1980-хх років із зображенням будинку Держпрому в Харкові часто навіть не позначалася його назва й дата будівництва.

Аналізуючи конверти, марки і монети, стає зрозуміло, що образи досліджуваних міст Східної та Південної України пізньорадянської доби серед іншого репрезентують Харків, Одесу, Дніпропетровськ, Донецьк та Запоріжжя як значні науково-освітні центри. Зокрема, за радянських часів з-поміж усіх українських міст Харків мав найвищий показник кількості вищих навчальних закладів та студентської молоді. Тому не дивно, що багато зображень на конвертах, марках і монетах присвячені саме академічній тематиці (зображено такі навчальні заклади: Харківський державний університет імені О. М. Горького, Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна, Харківський медичний інститут, Харківський юридичний інститут імені Ф. Е. Дзержинського, Харківський авіаційний інститут імені М. Є. Жуковського, Харківський фармацевтичний інститут, Харківський інженерно-економічний інститут, Харківський сільськогосподарський інститут імені В. В. Докучаєва). Розкрити науково-освітню тему на конвертах, марках і монетах допомагає й відповідна символіка (розгорнута книга, схематичне зображення атома, перова ручка тощо).

Занепад Радянського Союзу, що супроводжувався соціально-економічною кризою, похитнув індустріальний потенціал міст Східної та Південної України, не дивно, що спостерігається зменшення кількості зображень на видових листівках, конвертах, марках та монетах, які репрезентують досліджувані міста як великі промислові центри. На сучасному етапі не часто можна зустріти й зображення з індустріальною символікою та промисловою продукцією (винятком є марки із зображенням ракети-носія «Зеніт 3SLБ» та гелікоптера, вироблених відповідно в Дніпрі та Запоріжжі). Водночас і сьогодні інколи можна спостерігати співіснування «старих» символів міста та «нових».

У деяких містах, зокрема Харкові, відбувалися спроби офіційного утвердження нових візуальних символів міста, а потім їх тиражування на конвертах, марках і монетах. Наприклад, у 2000 році Виконавчий комітет Харківської міської ради затвердив такий список із 12 місць і пам'ятних об'єктів міста[115].

[115] До цього списку потрапили такі архітектурні об'єкти: альтанка «Дзеркальний струмінь», Благовіщенський собор, панорамний вид майдану Конституції, будівля Міської

Вочевидь, виокремлення міських «візитівок» є одним із проявів міської політики брендингу, що має сприяти створенню привабливого іміджу міста. Водночас спостерігалися спроби поєднати регіональне та загальноукраїнське. Таким прикладом може слугувати всеукраїнська акція «Сім див України», проведена 2007 року. Серед переможців були названі заповідник «Кам'янець», Києво-Печерська лавра, Софіївка, Софія Київська, Херсонес Таврійський, Хотинська фортеця і заповідник «Хортиця». Остання історико-культурна пам'ятка, зокрема завдяки значному поширенню на конвертах, марках і монетах, присвячених Запоріжжю, перетворилася на один із головних символів міста. При цьому наголошується, що цей символ має всеукраїнське значення. Показово, що на одній із п'яти пам'ятних монет, створених на честь Запоріжжя, міститься стилістичне зображення острова, над яким розміщено напис: «Острів Хортиця – колиска українського козацтва». Тож можна констатувати, що в такий спосіб сьогодні Запоріжжя претендує на образ «столиці козацтва».

Сучасні видавці листівок, презентуючи те чи те місто, загалом продовжують акцентувати увагу на його унікальних історико-культурних пам'ятках, урбаністичних ландшафтах і оригінальних місцевих краєвидах. Водночас інколи ми можемо побачити розміщення на листівках зображень тих місць чи об'єктів, що не претендують на винятковість. Це пояснюється їх включенням у міську історію. Для Харкова таким місцем є дитяча залізниця «Мала Південна». Попри те, що дитячі залізниці були достатньо поширеним явищем для СРСР (вони функціонували в Дніпрі, Запоріжжі, Одесі, Львові, Києві тощо), включення цього загалом типового місця до видових листівок зумовлено саме тяглістю колективної пам'яті містян. Іншим прикладом може слугувати зображення старого дуба (див. Іл. 7) з комплекту листівок з видами Запоріжжя (нове і старе місто)[116].

Слід також відзначити, що сучасний комплект видових листівок зазвичай містить лише 10–18 зображень, тому цілком зрозумілою є популярність тематичних збірок (наприклад, «храми міста», «місто історичне», «місто вечірнє», «знайомтесь із містом» тощо). Найбільш популярними є комплекти видових листівок, на яких представлені значущі міські об'єкти в історичній ретроспективі (наприклад, порівняння сучасних фотографій із зображеннями початку XX століття).

Повертаючись до філателістичної продукції, слід відзначити, що донедавна вона користувалася значним попитом, а її наклад сягав мільйонів примірників. Нині внаслідок процесів глобалізації та діджиталізації необхідність конвертів і марок помітно знівельована. Звичайно, вони й надалі є, проте навіть виробники філателістичної продукції все частіше наголошують на їхніх символічних

ради, Успенський собор, панорамний вид майдану Свободи, Держпром, пам'ятник Т. Г. Шевченку, залізничний вокзал Харків-Пасажирський (Привокзальна площа), Покровський собор, ККЗ «Україна», будівля ХНАТОБу.

[116] Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Л1-1074. Комплект листівок з видами Запоріжжя (нове і старе місто).

функціях. Зокрема, попитом користується послуга «Укрпошти» щодо замовлення «Власної марки» (насправді можна замовити не тільки марку, але й видову листівку та конверт із власним зображенням, розмір накладу замовник обирає на власний розсуд). Створення спеціальної філателістичної продукції до ювілейних дат, зокрема різноманітними державними та приватними підприємствами та установами, сьогодні залишається доволі популярним.

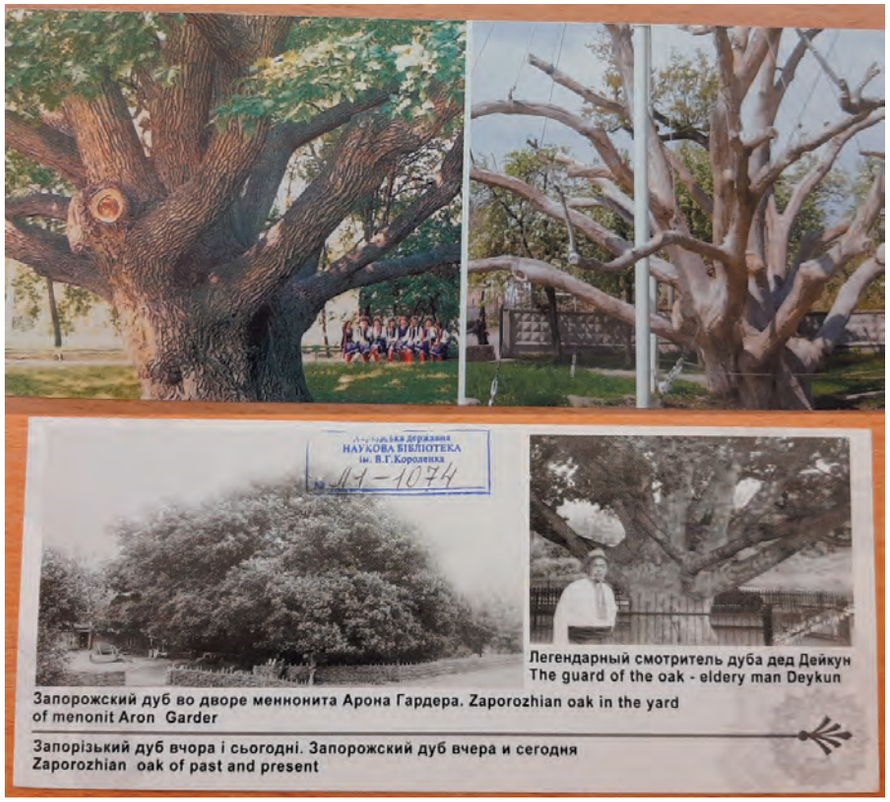

Іл. 7. Запорізький дуб вчора і сьогодні
(Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Л1-1074)

Попри те, що сьогодні конверти, марки й монети найчастіше стають предметами колекціонування, а їхні найбільші наклади дуже рідко сягають мільйона примірників, вони продовжують відігравати об'єднавчу та репрезентативну функції. Показовою є пам'ятна монета, яку випустив 2018 року Національний банк України і яка «присвячена вшануванню мужності та героїзму захисників Донецького аеропорту – «кіборгам», які обороняли його протягом 242 днів, що стало символом самовідданої боротьби за територіальну цілісність України» (див. Іл. 8)[117].

[117] «Захисникам Донецького аеропорту», *Національний банк України* (30 січня, 2018), https://old.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/details?coin_id=1200. Доступ 31.01.2021.

Іл. 8. Монета Захисникам Донецького аеропорту (Національний банк України, https://bit.ly/2PgsPMl)

Вигляд стилізованої композиції із зображенням руїни башти управління Донецького аеропорту, над якою майорить український прапор, на реверсі монети стверджує новий наратив історичної пам'яті в Україні.

Крім того, відбувається символічне привласнення досліджуваними містами історико-культурної спадщини, що є за адміністративними кордонами міст, але стає своєрідним продовженням їх культурно-символічного простору. Прикладом може слугувати серія марок «Краса і велич України»[118]. На відміну від радянських марок, де найчастіше фігурували зображення пам'ятників радянським партійним, державним і культурним діячам та будинків і місць громадського призначення (вокзал, аеропорт, поштамт, будинок зв'язку тощо), сучасні марки акцентують увагу на пам'ятках сакрального мистецтва, що мають багатовікову історію. Зокрема, кам'яні половецькі баби (див. Іл. 9), датовані IX–XIII століттям, які розміщені на горі Кременець, що на Ізюмщині (Харківська область), кам'яна баба з музею-заповідника «Кам'яна могила» (Запорізька область), терикони біля смт Курахівка (Донецька область) тощо.

Іл. 9. Краса і велич України. Харківська область.
(Асоціація філателістів України, https://bit.ly/3m0SbK2)

[118] Серію марок «Краса і велич України» започаткувала Укрпошта 2013 року. Марки цієї серії випускають і сьогодні. «Серія «Краса і велич України» поповнилася поштовим блоком із пам'ятками Севастополя». *Укрпошта* (14 червня, 2021), https://www.ukrposhta.ua/ua/news/57379-serija-krasa-i-velich-ukraini-popovnilasja-poshtovim-blokom-iz-pamjatkami-sevastopolja. Доступ 20.10.2021.

Окрім міських соборів, на марках представлені зображення не менш відомих церков, розташованих поза межами досліджуваних міст, зокрема церква Спаса Преображення у с. Володимирівка (Харківська область), Свято-Миколаївська церква в м. Вилкове (Одеська область), Троїцький собор у м. Новомосковськ (Дніпропетровська область) та Свято-Успенська Святогірська лавра у м. Святогірськ (Донецька область). З-поміж палацових комплексів на марках представлено Шарівський палац в смт Шарівка (Харківська область) – будівля неоготичного стилю кінця XIX століття, в якій за радянських часів розташовувався протитуберкульозний диспансер. Також на марках бачимо зображення найбільшої фортеці України – Білгород-Дністровської в Аккермані (Одеська область)[119].

Отже, від початку свого існування видові листівки стали зручним комунікаційним засобом для ознайомлення містян і туристів із привабливими краєвидами та впізнаваними ландшафтами міста. Водночас специфіка видових листівок, так само як і конвертів, марок та монет (їхня змістовна фрагментарність) та вплив на них різноманітних суспільно-політичних та соціокультурних явищ та процесів не дозволяють виявити цілісні образи досліджуваних міст, які були б усталеними, мали відповідну тяглість, поєднували минуле і сьогодення.

На сучасних промоматеріалах із зображенням досліджуваних міст продовжують тиражувати старі, впізнавані візуальні образи та урбаністичні ландшафти, які почасти являють собою еклектичне поєднання «імперського» і «радянського» погляду на досліджувані міста. Втім, основний акцент робиться на міських «предметах гордості», що в радянський період з тих чи тих причин ігнорували: релігійні споруди, національні «місця пам'яті», центри дозвілля тощо. В цілому можна зробити висновок, що пошук «актуального обличчя» зазначених міст навряд чи можна вважати завершеним. Наприкінці відзначимо, що сьогодні листівки, конверти, марки і ювілейні монети стали насамперед об'єктами колекціонування, тож їхнє значення як засобів комунікації та формування образів міста істотно зменшилося.

Юлія Кісельова

МОНУМЕНТАЛЬНА КОМЕМОРАЦІЯ В ХАРКОВІ: СИМВОЛІЧНІ ЗНАЧЕННЯ

Пам'ятники – важливі координати символічного простору міста, що надають можливість історичному минулому бути присутнім у міському ландшафті. Монументи претендують на символічне значення вже завдяки своїм матеріальним характеристикам: просторовим (маркуючи ключові локації міста) та естетичним (функціонуючи як важливі елементи архітектурних ансамблів міст).

[119] Усі вищезгадані марки належать до серії «Краса і велич України». Протягом 2013–2020 років Укрпошта випустила марки, які присвячені унікальним пам'яткам усіх 24 регіонів України.

Проте наявність актуального монументального місця пам'яті[120] високої художньої цінності в центрі міста не робить його автоматично міським символом. У суспільну свідомість пам'ятники входять за допомогою слів, ритуалів та образів[121]. Отже, перетворення пам'ятника на символ – це радше результат конкуренції монументальних місць пам'яті, яка відбувається за параметрами змісту пам'яті (хто встановив, кому, за що), репрезентації пам'яті (де встановлений та в якому вигляді) та її актуалізації в ході різноманітних соціальних практик, що сприяють включенню пам'ятника до загальноміського міфу та встановлення зв'язку з іншими символами міста[122].

Мета цієї роботи поміркувати над питаннями: що сприяє отриманню монументальними місцями пам'яті символічного значення та як вони залучаються до формування символічного простору міста. Об'єктом дослідження є меморіальні ініціативи зі встановлення монументів у місті Харкові в добу незалежності України. Однак ми будемо звертатися до досвіду комеморації й у інших містах Східної та Південної України, намагаючись довести думку, що умови, спільність цілей та конкурентна боротьба основних агентів пам'яті визначають загальні принципи формування меморіального простору великих міст регіону.

У радянські часи комеморація характеризувалася монополією держави на пам'ять, що пропонувала певний «ідеологічний конструкт», який втілювався у стандартизований для всіх радянських міст набір подій та осіб, чия пам'ять слуговувала на увічнення. Унаслідок цього кожен громадянин отримував доступ до механізму прочитання «коду», втіленого в монументальних місцях пам'яті окремих міст, що сприяло зміцненню спільноти радянських громадян[123]. Зі здобуттям Україною незалежності в умовах плюралізації пам'яті та демократизації життя з'явилася можливість реалізації принципово нових меморіальних ініціатив зі встановлення пам'ятників, які б унаочнювали нову культуру пам'яті. Проте, за влучним висловом П. Коннертона, нові починання мають елемент пригадування та зберігання пам'яті. Це відбувається не тільки тому, що наші старі уподобання та симпатії гальмують заміну старого, а головне тому, що попередній контекст, на якому ми базуємо новий досвід, забезпечує нам можливість розуміти його взагалі[124].

[120] Поняття «монументальні місця пам'яті» в цьому тексті містить як витвори станкової, так і монументальної скульптури, характеризуючи не так художні особливості монументів, як їхнє функціональне призначення як місць пам'яті.

[121] Еремеева, С. А. «Каменные гости: монументальные памятники коммеморации». *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом*. Москва, 2012, с. 502.

[122] Лейбович, О. Л. «Символическое пространство большого города». *Вестник Пермского научного центра*, № 2, 2012, с. 58.

[123] Міхеєва, О.К. «Державна ідеологія та конструювання спільної памяті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька)». *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*, Донецьк, 2006, с. 175–184.

[124] Коннертон, П. *Як суспільства пам'ятають*, пер. з нім. С. Шліпченко. Київ, 2004, с. 21.

Саме тому потрібно передусім розглянути умови, що забезпечують поступову заміну старих символів на нові. Найважливішою умовою конструювання нової культури пам'яті ми вважаємо диференціацію агентів пам'яті за часів незалежної України. Зокрема, сьогодні одночасно з центральною владою активним агентом пам'яті виступає регіональна влада. Якщо завдання першої полягає в тому, щоби згуртувати суспільство загальною пам'яттю (найбільш послідовно ця політика втілилася у процесі комеморації Голодомору), то регіональна влада великих українських міст за допомогою встановлення пам'ятників вдалася до конструювання версій регіональної пам'яті та пов'язаної з нею регіональної ідентичності.

Механізми кодування цієї пам'яті були схожі для різних міст. По-перше, відбулося вшанування батьків-засновників міст. Наприклад, у Донецьку в 2001 році було встановлено пам'ятник Джону Юзу[125], у Харкові у 2004 році з нагоди 350-річного ювілею міста було відкрито пам'ятник «Засновникам міста Харків», у Запоріжжі 2010 року встановлено пам'ятний знак на честь гетьмана Вишневецького – засновника Запорізької Січі[126]. По-друге, місцева влада вдалася до вшанування місцевих героїв минулого у складі вже наявних меморіалів. Наприклад, на меморіалі Слави в Харкові, який вшановував в цілому героїв та жертв «Великої Вітчизняної війни», у 2015 році була встановлена стела з іменами харків'ян, нагороджених вищими державними нагородами часів війни[127]. Нарешті, найбільш виразною прикметою створення регіональної версії пам'яті стала стратегія увічнення передусім історичних діячів, життя яких безпосередньо було пов'язано з цими містами. При цьому належність до місцевої історії легітимує вшанування у пам'ятниках осіб, заслуги яких «втрачаються» на загальнодержавному тлі чи пам'ять про яких має контроверсійний характер. Унаслідок цього спостерігається взаємозалежність, коли належність до місцевої історії легітимує увічнення її героїв та подій, а сукупність практик їхнього вшанування у формі пам'ятників надає місцевій історії символічного значення, презентуючи її в міському просторі. Отже, монументальні місця пам'яті виступають одним із найважливіших інструментів творення регіональної ідентичності, стаючи її наочними символами.

Однак конструювання регіональної версії колективної пам'яті та регіональної ідентичності не завжди має на меті згуртування міської спільноти задля розв'язання нагальних соціальних, економічних чи культурних питань, але часто розглядається як засіб електоральної мобілізації. Справа в тому, що активні агенти пам'яті міста Харкова – міська та обласна влада – у певні історичні періоди належали до різних політичних таборів. Граючи на симпатіях виборців, регіональні еліти намагаються (особливо активно під час передвиборчих компаній) виступати «захисниками» певних версій історичної пам'яті. Отже, пам'ятники, які їх презентують, перетворюються на «символи протистояння». До таких символів можна віднести Меморіал жертвам Голодомору в Харкові, який міська влада запропонувала встановити на території області, тоді як її опоненти на чолі з головою Харківської облдержадміністрації А. Аваковим заявляли, що меморіал має бути встановлений у Молодіжному парку в центрі Харкова, де на початку 1990-х років вперше в Україні був встановлений Пам'ятний Хрест жертвам Голодомору[128]. Деякою мірою примирило супротивників розташування монументу поблизу україно-російського кордону та його зовнішній вигляд. Пам'ятник зображує українську родину: чоловіка, жінку і двох дітей – хлопчика і дівчинку. Жінка, що підняла в молитві руки, дивиться на південь, у напрямку України, а чоловік – на північ (вбік Москви), стиснувши кулак і «символічно намагаючись захистити сім'ю від голодної смерті».[129] Як зауважують деякі дослідники, таке естетичне рішення втілює радянську традицію монументального мистецтва, що передає прості ідеологічні смисли: родина є символом національного відродження, діти символізують надію та майбутнє України, а родинна солідарність та страждання репрезентують українську націю як безвинну жертву[130]. При цьому автор скульптури зазначав, що фінальний варіант монумента став втіленням бачення представників влади, яка прагнула уникнути двозначних символів та небажаних інтерпретацій, відхиливши інші проєкти скульптора[131]. Унаслідок цього, на думку Т. Журженко, «популістський символізм» монумента, що став результатом відсутності публічної дискусії щодо ідейного задуму та його візуальної репрезентації, став на заваді виконанню меморіалом важливої функції, що полягала, окрім завдання розбудови нації та легітимації державної незалежності, ще й у зміцненні демократичної культури, громадянськості та поваги до прав людини в сучасній Україні[132].

[125] «Памятники и памятные знаки». *Всё о Донецке*. Донецк, 2003. с. 156–162.

[126] «Про гетьмана Вишневецького запоріжцям нагадуватиме пам'ятний знак». *Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації* (14 жовтня, 2010), https://www.zoda.gov.ua/news/9401/pro-getmana-vishnevetskogo-zaporizhtsyam-nagaduvatime-pamyatniy-znak.html. Доступ 12.05.2021.

[127] «На Меморіалі Слави відкрили стелу з іменами героїв Великої Вітчизняної війни». *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету* (6 травня, 2015), https://www.city.kharkov.ua/uk/news/na-memoriali-slavi-vidkrili-stelu-z-imenami-geroiv-velikoi-vitchiznyanoi-viyni-27874.html. Доступ 10.01.2021.

[128] «У Харкові скандалять через Меморіал жертвам Голодомору». *Кореспондент.net* (19 березня, 2007), https://ua.korrespondent.net/ukraine/287491-u-harkovi-skandalyat-cherez-memorial-zhertvam-golodomoru. Доступ 2.02.2021.

[129] Багалій, О. «Українська катастрофа XX століття». *Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні»* (22 листопада, 2016), http://khpg.org/1479815922. Доступ 12.05.2021.

[130] Журженко, Т. «Вшановуючи голод як геноцид: суперечливі значення меморіалів жертвам Голодомору». *Україна модерна*, 28 листопада, 2015, https://uamoderna.com/md/zhurzhenko-holodomor-memorials. Доступ 12.05.2021.

[131] Терен, Т. «Рукотворні міфи міста Рідного». *Україна молода* (14 лютого, 2009), https://www.umoloda.kiev.ua/number/1349/164/47568/. Доступ 30.01.2021.

[132] Журженко, Т. «Вшановуючи голод як геноцид» ...

З 2014 року відбулося збільшення в цілому кількості монументальних місць пам'яті, які презентують українських героїв та події української історії, проте окремі пам'ятники залишаються «символами протистояння» влади і національно-радикальних сил. Яскравим прикладом є пам'ятник маршалу Г. Жукову в Харкові, який повалили активісти 2 червня 2019 року, саме під час з'їзду партії «Довіряй справам» (партія очільників міст Харкова та Одеси Геннадія Кернеса та Геннадія Труханова). Проте дуже швидко пам'ятник було відновлено. При цьому мер міста Харкова Г. Кернес публічно висловився на його захист. Утім, ще 2008 року його соратник, тодішній голова міста М. Добкін у процесі передвиборчої кампанії намагався зробити ставку саме на захист «правди про війну», у такий спосіб відсуваючи на другий план інші складні питання розвитку міста[133]. У 2019 році додатковим стимулом для артикуляції ролі «захисника» цієї пам'яті став початок процесу декомунізації в місті. Для використання конфлікту з метою електоральної мобілізації міська влада пішла на загострення ситуації, спочатку підтримавши електронну петицію, а згодом і прийнявши рішення про повернення проспекту П. Григоренка колишньої назви маршала Г. Жукова[134]. На сьогоднішній день рішення міськради про перейменування вже вдруге визнано судом протиправним[135], тоді як пам'ятник Г. Жукову продовжує потерпати від актів вандалізму[136]. В умовах існування різних ідеологічних оцінок Другої світової війни та подальшої поляризації ставлення до неї в суспільстві, таке протистояння перетворює місця пам'яті, завдання яких реконструювати певний погляд на минуле, більшою мірою на символи сучасних конфліктів, в умовах коли місця пам'яті й топоніми, з ними пов'язані, стають новою формою «символічного капіталу» та засобами творення соціальних відмінностей та статусів як для еліти, так і для маргіналізованих груп[137].

Протистояння навколо пам'ятників нині має не тільки політичний підтекст, але й ціннісний. Про це свідчить скандал щодо конкурсу проєктів пам'ятника на майдані Свободи міста Харкова, в якому переміг проєкт головного архітектора С. Чечельницького. Обурення частини містян спричинив закритий процес проведення бліц-конкурсу, який відбувся у стислі терміни, фактично без презентації проєктів громадськості та без публічної дискусії щодо ідейного заду-

[133] Журженко, Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на україно-російському прикордонні». *Україна модерна*, № 18, 2011, с. 118.

[134] «У Харкові повернули проспекту ім'я Жукова». *Українська правда* (19 червня, 2019), https://www.pravda.com.ua/news/2019/06/19/7218533/. Доступ 12.05.2021.

[135] «Харків: суд знову визнав протиправним перейменування проспекту на честь Жукова», *Радіо Свобода* (18 червня, 2020), https://www.radiosvoboda.org/a/news-harkiv-vyznav-protypravnym-pereymenuvannya/30678050.html. Доступ 12.05.2021.

[136] «Памятник Жукову в Харькове вторую ночь подряд облили красной краской». *Интерфакс* (20 мая, 2020), https://www.interfax.ru/world/709467. Доступ 12.05.2021.

[137] Malykhina, S. «Change and Continuity in the Urban Semiosphere of Post-Soviet Kharkiv», *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2020, Vol. 7 No. 1 (2020), p. 76.

му майбутнього монумента[138]. Також громадськість не схвалила зовнішній вигляд монумента, який у соціальних мережах та ЗМІ отримав назву «одоробло». Проєкт пам'ятника передбачав встановлення 86 метрової колони, увінчаної ангелом з хрестом у руці. Біля підніжжя колони мали бути розміщені чотири фігури історичних осіб, пов'язаних з історією міста: напівлегендарний скіфський мудрець Анахарсіс, київський князь Ігор, філософ і автор пісні «Їхав козак за Дунай» Семен Климовський, а також автор пісні «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю» Михайло Петренко[139]. Питання спричинили як проблема поєднання християнської символіки та конструктивістського ансамблю майдану, так і увічнення пам'яті маловідомих героїв місцевої історії. У відповідь на критику автори проєкту наголосили, що пам'ятник мав виконувати просвітницьку функцію[140], а нові герої, представляючи різні періоди історії міста, повинні були перетворити монумент з пам'ятника конкретним особам на «пам'ятник історії харківської землі» в цілому[141]. Унаслідок конфлікту громадські організації, що були опозиційні владі, домоглися через суд скасування рішення конкурсу, відкрито виступивши проти практики нав'язування міських символів «згори», без залучення громадськості до дискусії про значення цих символів. Як зазначив О. Левінсон, пам'ятник може з'явитися тільки тоді, коли боротьба груп у суспільстві навколо певних цінностей буде завершена у певний спосіб – перемогою однієї сторони чи компромісом. Лише з появою такої суспільної ситуації, на думку соціолога, виникнуть політичні умови, а також буде вироблена художня мова, якою буде можливо висловити перемогу цих цінностей[142]. Зрештою, боротьба навколо проєкту пам'ятника на майдані Свободи сама набула символічного значення. (Недаремно публікації про перебіг конфлікту зберігаються у спеціальних добірках на опозиційних владі інформаційних сайтах[143].)

Ця боротьба вплинула на практики проведення та репрезентацію у ЗМІ конкурсів проєктів пам'ятників на честь героїв Небесної сотні та загиблих в АТО,

[138] «История «одоробла», или Как город поборол «карандашик» на площади. *Накипело* (11 мая, 2017), https://nakipelo.ua/uk/istoriya-odorobla-ili-kak-gorod-poborol-karandashik-na-ploshhadi-2. Доступ 12.05.2021.

[139] «Почему он: авторы проекта памятника на площади Свободы рассказали, в чем его «фишка». *Vgorode* (6 февраля, 2017), https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/319947-pochemu-on-avtory-proekta-pamiatnyka-na-ploschady-svobody-rasskazaly-v-chem-eho-fyshka. Доступ 16.05.2021.

[140] Федоркова, Т. «Сергей Чечельницкий: «Назад дороги нет». *MediaPort* (15 февраля, 2017), https://www.mediaport.ua/sergey-chechelnickiy-nazad-dorogi-net. Доступ 16.05.2021.

[141] «Сергій Чечельницький: Наш проект – це пам'ятний знак харківській історії». *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету* (6 лютого, 2017), https://www.city.kharkov.ua/ru/news/sergiy-chechelnitskiy-nash-proekt---tse-pamyatniy-znak-kharkivskiy-istorii-34476.html. Доступ 15.05.2021.

[142] Левинсон, А. «Память. Памятник. Мемориал». *Декоративное искусство*, № 11, 1989.

[143] «История «одоробла», или Как город поборол «карандашик» на площади»...

організатори яких змогли представити процес ухвалення рішення щодо влаштування місць пам'яті як результат громадської дискусії[144].

До цього часу, як свідчить аналіз харківської преси, публікацій про конкурси проєктів пам'ятників було небагато. Це безпосередньо пов'язано з невеликою кількістю конкурсів (у досліджуваний період 14 пам'ятників Харкова стали результатом реалізації проєктів-переможців)[145]. Як правило, такі публікації мали суто інформаційний характер: коротко сповіщали у кращому разі про кількість учасників, склад журі, про проєкт-переможець та його автора, при цьому спікерами виступали представники міської влади та голова конкурсної комісії (головний архітектор міста), що було цілком слушно, коли йшлося про ініціативи міської влади[146]. Проте у випадках, коли замовниками виступали інші агенти пам'яті, їхня реакція, як правило, не була відображена в публікаціях[147], навіть коли повідомлялося про специфічні пам'ятники, наприклад, як пам'ятники релігійним діячам[148]. Іноді такі повідомлення не мали зовсім візуальної репрезентації проєктів, які були запропоновані та перемогли[149].

Схожі суто інформаційні риси мали повідомлення, що анонсували встановлення монументів. Вони частіше містили відомості про особливості виготовлення пам'ятників, ніж про мотиви ініціаторів комеморативних заходів, процес прийняття рішення, думки експертів, дискусії, навіть якщо вони й були. На кількість анонсів впливало не значення місця пам'яті, а участь представників влади в ініціюванні та відкритті пам'ятника, особливо, коли монументальні місця пам'яті були частиною великих проєктів з благоустрою міської території, що

144 Див. Кісельова, Ю. А. «Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія», № 57, 2020, с. 250.

145 Принаймні про них є згадки у ЗМІ.

146 «Москвина, И. 50-я параллель в Харькове – «макушка земли» или бассейн с шаром». *MediaPor*t (15, декабря 2004), http://www.mediaport.ua/news/city/19975; «У Харкові вибрали найкращий ескіз для пам'ятника Висоцькому». *Корреспондент.net* (11 июля, 2012), https://korrespondent.net/showbiz/1370640-v-harkove-vybrali-luchshij-eskiz-dlya-pamyatnika-vysockomu. Доступ 15.05.2021.

147 Хоча останнім часом ця ситуація поступово змінюється, наприклад: Макаренко, Г. «У Харкові обирають проект архітектурного комплексу про космічні заслуги». *Сьогодні* (11 вересня, 2015), https://www.segodnya.ua/regions/kharkov/v-harkove-vybirayut-proekt-arhitekturnogo-kompleksa-o-kosmicheskih-zaslugah-651144.html. Доступ 12.12.2020.

148 Мирер, П. «Безымянный конкурс. Как выбирали проект памятника Священномученику Александру?». *MediaPort* (23 декабря, 2009), http://www.mediaport.ua/news/city/68386. Доступ 12.12.2020.

149 Москвина, И. «50-я параллель в Харькове – «макушка земли» или бассейн с шаром»...; «Победителем блиц-конкурса на лучший памятник священномученику Александру стала скульптор А. Иванова». *Status Quo* (22 декабря, 2009),http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/22.12.2009/pobeditelem_blic_konkursa_na_luchshij_pamyatnik_svyaschennomucheniku_aleksandru_stala_skulptor_a/. Доступ 12.12.2020.

здійснює безпосередньо міська чи обласна влада[150]. Наприклад, кількість анонсів про встановлення пам'ятника священномученику Олександру (Петровському) перевищує кількість повідомлень про власне його відкриття. При цьому новинні повідомлення розпочинаються словами про результати реконструкції площі та містять інформацію про кількість встановлених лав та висаджених квітів[151].

Процес створення пам'ятників діячам сучасності стимулював інші практики висвітлення меморіальних ініціатив у ЗМІ. Зокрема, конкурс проєктів пам'ятника Героям Небесної сотні набув у ЗМІ широкого та різноманітного за контентом інформаційного резонансу. Окрім повідомлень про оголошення конкурсу та його результати, організатори намагалися зробити процес прийняття рішення максимально відкритим. Наприклад, за допомогою ЗМІ вони запрошували містян на виставку проєктів[152], публікували повідомлення про продовження конкурсу[153] та презентацію результатів[154]. При цьому зазначені повідомлення містили роздуми про символічне та емоційне значення місця пам'яті, тут були візуально представлені проєкти, що подані на конкурс, повідомлялося про реакцію родичів загиблих з акцентом на тому, що на обрання переможця впливатиме як рішення журі, так і реакція громадськості[155].

Схожих рис набуло висвітлення у ЗМІ процесу створення пам'ятника учасникам АТО в Харкові. З початку конкурсу в публікаціях підкреслювалася участь в ухваленні рішення представників ветеранських організацій[156]. Усі необхідні

150 Невипадково найбільша кількість анонсів була присвячена встановленню пам'ятника В. Висоцькому, ініційованому міською владою разом зі створенням найвищого в Україні скеледрому. Відкриття меморіального комплексу відбулося в межах святкування Дня міста за участі сина співака.

151 «Памятник покровителю Харькова открыли и освятили на реконструированной Александровской площади». *Status Quo* (23 августа, 2010), http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/23.08.2010/pamyatnik_pokrovitelyu_harkova_otkryli_i_osvyatili_na_rekonstruirovannoj_aleksandrovskoj_ploschadi/. Доступ 12.12.2020.

152 Нарижна, Л. «В Харькове открыли выставку проектов памятника Героев Небесной сотни». *MediaPort* (24 января 2017), https://www.mediaport.ua/v-harkove-otkryli-vystavku-proektov-pamyatnika-geroev-nebesnoy-sotni; «За памятник Героям Небесной Сотни голосуют онлайн». *Накипело* (5 февраля 2017), https://nakipelo.ua/uk/za-pamyatnik-geroyam-nebesnoj-sotni-golosujut-onlajn. Доступ 12.12.2020.

153 Соколова, А. «В Харькове продлили конкурс проектов памятника Героям Небесной сотни». *MediaPort* (25 ноября, 2016), https://www.mediaport.ua/v-harkove-prodlili-konkurs-proektov-pamyatnika-geroyam-nebesnoy-sotni. Доступ 12.12.2020.

154 Кузубов, Д. «Летящие журавли из стали. В Харькове презентовали проект памятника Героям Небесной Сотни». *Kharkiv Today* (23 мая 2018), https://2day.kh.ua/letyashhie-zhuravli-iz-stali-v-harkove-prezentovali-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesnoj-sotni. Доступ 17.05.2021.

155 Гуш, Ю. «Яким буде пам'ятник героям Небесної Сотні – залежить від усіх». *Справжня варта* (23 січня 2017), https://varta.kharkov.ua/news/city/1127761. Доступ 17.05.2021.

156 «В Харькове появится памятник воинам АТО». *057.ua* (15 января 2016), https://www.057.ua/news/1090077/v-harkove-poavitsa-pamatnik-voinam-ato. Доступ 17.05.2021.

етапи ухвалення рішення висвітлювали у ЗМІ. Спочатку справа увічнення пам'яті учасників АТО не спричинила дискусії. Проте проєкт пам'ятника, що переміг, автором якого став О. Рідний, розкритикували представники Всеукраїнського об'єднання учасників бойових дій та волонтерів АТО як такий, що не «відображає подвиг та не викликає емоцій»[157], нагадуючи «радянську скульптуру»[158]. Справа в тому, що монумент був присвячений темі військового братерства, типовій для репрезентації пам'яті про загиблих в Афганістані. «Слабким місцем» таких монументів, на думку дослідників, є те, що в них заперечується принципова можливість співпереживання втрати бойових товаришів, а репрезентація війни свідчить про локальність, замкнутість групи та її пам'яті на саму себе[159]. Водночас представники громадськості прагнули за допомогою іншої естетичної форми розімкнути кордони групи й дати можливість суспільству брати участь в увічненні пам'яті загиблих. Саме тому був запропонований і новий механізм ухвалення рішення, а саме – обрання переможця голосуванням конкурсної комісії та пересічних харків'ян[160]. Цікаво, що конфлікт набув значного розголосу, при цьому очільниця області заявила про невтручання влади у громадську дискусію[161], втім, висловила принципову позицію: «Пам'ятник героям АТО має бути один. Він не повинен вносити розбрат. Громадськість має прийняти точку зору більшості й об'єднатися навколо одного єдиного символу»[162]. Отже, публічна дискусія змусила представників влади виконувати роль гаранта рівних прав громадян у сфері пам'яті, що типово для політики пам'яті в європейських країнах[163]. Зрештою, проєкт пам'ятника було змінено на лаконічний куб з написом «Герої не вмирають», де частина слова «мир» була виділена червоним кольором та проломом у кубі.

Принципово важливо, що дискусії щодо створення пам'ятників загиблим на Майдані та в АТО точилися не тільки навколо механізмів проведення конкурсів та

[157] «Ветеран АТО о памятнике бойцам: Победивший проект не отражает подвиг и не вызывает эмоций». *KharkivToday* (14 ноября, 2016), https://2day.kh.ua/43128-veteran-ato-o-pamatnile-boyzam-ato-proekt-ne-otrazaet-podvig-i-ne-vszivaet-emosiy. Доступ 17.05.2021.

[158] «Монументальные скандалы. Харьковчане воюют за памятники». *KharkivToday* (28 января, 2017), https://2day.kh.ua/monumentalnye-skandaly. Доступ 17.05.2021.

[159] Данилова, Н. «Мемориальная версия Афганской войны (1979–1989 годы)». *Неприкосновенный запас*. № 2, 2005, https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/memorialnaya-versiya-afganskoj-vojny-1979-1989-gody.html. Доступ 30.01.2021.

[160] «Ветеран АТО о памятнике бойцам: Победивший проект не отражает подвиг и не вызывает эмоции».

[161] «Общественность должна выбрать проект памятника героям АТО в Харькове, который удовлетворит большинство». *Интерфакс-Украина* (15 ноября, 2016), https://interfax.com.ua/news/general/384074.html

[162] «Пам'ятник героям АТО у Харкові має бути один як символ єднання. Світлична». *Укрінформ* (20 січня 2017), https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2160208-pamatnik-geroam-ato-u-harkovi-mae-buti-odin-ak-simvol-ednanna-svitlicna.html. Доступ 17.05.2021.

[163] Стриєк, Т. *Невловні категорії: нариси про історію і політику у сучасних Україні. Польщі та Росії*. Київ, 2015, с. 217.

прийняття рішень про встановлення пам'ятників, але і сприяли виробленню нових естетичних рішень місць пам'яті. Репрезентація історичних подій у візуальних образах має важливе значення для формування суспільної згоди з приводу оцінки події та конструювання / підтвердження колективної ідентичності, особливо коли колективна пам'ять має в арсеналі реальні живі спогади та переживання[164].

Спроби вироблення нового естетичного канону увічнення, з одного боку, були інспіровані відмовою від меморіальної естетики увічнення військових і трагічних подій, що асоціювалися з радянською традицією. З другого боку, на це вплинула практика комеморацій «знизу», найчастіше у формі «громадських меморіалів», що спонтанно утворювали самі містяни відразу після загибелі на Євромайдані та з початком війни. Хоча, як зауважує І. Склокіна, у жодному місті не було запропоновано рішень, які би зберегли спонтанні та змінні низові форми комеморацій[165], водночас саме ці практики утвердили важливість емоційної рефлексії як необхідної частини процесу увічнення пам'яті загиблих на Майдані та в АТО. Пам'ятники повинні втілювати та викликати сильні емоції, одночасно стаючи «місцями сумління». Ці завдання сьогодні виконуються завдяки використанню європейського досвіду у створенні нових монументів: вони мають виділятися в просторі, насиченому пам'ятниками жертовно-героїчного характеру, передусім завдяки незвичайному дизайну, сміливим архітектурним і скульптурним рішенням. Як заявив координатор харківського Євромайдану В. Чистилін, громадськість прагнула встановити на честь героїв Небесної сотні «сучасний, професійний пам'ятник, за який не буде соромно перед нащадками»[166].

На думку представників влади, проєкт-переможець пам'ятника Героям Небесної сотні в Харкові цілком відповідає «європейському рівню»[167]. Автор проєкту О. Грешнов запропонував створити пам'ятник у вигляді клину зі 107 журавлів, який триматиметься в повітрі за допомогою підвісних металевих канатів на чотирьох опорах. При цьому, пояснюючи художнє рішення, скульптор посилався на те, що символ журавля виник відразу після подій на майдані, втіливши переживання та емоції, які панували в цей час. Гостра ж форма журавлів та наявність трьох гострих кутів по всій конструкції була зумовлена, на

[164] Стрельникова, А. В. «Места памяти» в городском пространстве». *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*, 2012, с. 237.

[165] Склокіна, І. «Вшанування Небесної Сотні та загиблих в АТО на Сході та Півдні України». *Historians* (3 листопада, 2018), http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2545-irina-sklokina-vshanuvannya-nebesnoji-sotni-ta-zagiblikh-v-ato-na-skhodi-ta-pivdni-ukrajini. Доступ 17.05.2021.

[166] «Харьковских активистов разочаровал памятник героям АТО». *KharkivToday* (13 ноября, 2016), https://2day.kh.ua/harkovskih-aktivistov-razocharoval-pamyatnik-geroyam-ato. Доступ 17.05.2021.

[167] «Летящие журавли из стали. В Харькове презентовали проект памятника Героям Небесной Сотни». *KharkivToday* (23 мая, 2018), https://suspilne.media/96777-u-harkovi-protestuut-pisla-zaavi-pro-pobitta-ohoroncam. Доступ 17.05.2021.

думку автора, тим, що відчуття, враження та емоції від події були також досить різкими та гострими[168]. Ідея про «європейські» форми вшанування наявна також у пам'ятнику «Захисникам України» в Харкові. При цьому, як зазначила І. Склокіна, «європейськість» розуміють як відхід від буквалістського реалізму на користь абстрактної форми, що має спонукати відвідувачів до особистих роздумів, а не сприйняття готових меседжів[169].

Низові форми комеморації вплинули і на створення Алеї Героїв у Дніпрі. У 2014 році в місті виник «громадський меморіал» на честь загиблих на Майдані, який представляв собою спеціально виготовлені щити з фотографіями загиблих, куди родичі та близькі додавали речі померлих, квіти, свічки тощо. Згодом на місці цього «динамічного» меморіалу виникло офіційне «стабільне» місце пам'яті, яке розвивало одну з провідних рис свого попередника – акцент на портретах людей та їхніх долях[170]. При цьому в дискусіях громадськість досягла консенсусу стосовно того, що слід відмовитися від монументалізму, коштовних матеріалів і великих постаментів як «радянських» рис на користь «європейськості». Одночасно «європейський характер» меморіалу означав не тільки «сучасний», але такий, який викликає нові емоції, змушуючи відвідувачів по-іншому пережити зустріч з історією в нових місцях пам'яті. Зокрема, творці меморіалу в Дніпрі прагнули, щоб меморіальний простір викликав відчуття катарсису[171], тобто морального очищення, що виникає в процесі співпереживання та співчуття.

Отже, нові принципи прийняття рішень про створення меморіалів і стратегії їхнього висвітлення у ЗМІ, а також принципово нові форми візуальної репрезентації пам'ятників загиблим на Майдані та учасникам АТО, образна метафоричність яких була спрямована на залучення глядача до осмислення відповідних історичних подій, пошуку індивідуальних смислів та цінностей, перетворюють меморіали на символи, які позначають темпоральний вододіл у дискурсі пам'яті, символізуючи «новий час» та його цінності в цілому.

Після здобуття Україною незалежності досить активними агентами пам'яті стали професійні корпорації. Першими стали з'являтися пам'ятники, що увічнюють пам'ять про загиблих під час виконання службових обов'язків співробітників органів внутрішніх справ, рятувальників, прикордонників. Наприклад, «Пам'ятник міліціонерам, загиблим в боротьбі зі злочинністю» в Харкові (1995), «Пам'ятник співробітникам органів внутрішніх справ, які загинули при виконанні службових обов'язків» у Донецьку (1998), «Меморіал загиблим захисникам

[168] 2В Харкові представили проект пам'ятника Героям Небесної Сотні». *Insidernews* (23 nhfdyz 2018), http://insidernews.info/v-xarkovi-predstavili-proekt-pamyatnika-geroyam-nebesno%D1%97-sotni/. Доступ 17.05.2021.

[169] Склокіна, І. «Вшанування Небесної Сотні та загиблих в АТО на Сході та Півдні України»...

[170] Там само.

[171] «У Дніпрі реконструюють Алею героїв Небесної сотні та бійців АТО». *Радіо Свобода* (11 серпня, 2018), https://www.radiosvoboda.org/a/news/27915612.html. Доступ 17.05.2021.

правопорядку» у Дніпрі, «Співробітникам органів внутрішніх справ, які загинули під час виконання службових обов'язків» та «Прикордонникам всіх поколінь» у Запоріжжі. З одного боку, ці місця пам'яті героїчно-жертовного характеру продовжили традицію увічнення героїв військових конфліктів, набувши при цьому, як правило, нових візуальних форм завдяки використанню християнської символіки. З другого боку, вони підтримали «настрій» нової політики пам'яті незалежної України, яка робила акценти на трагічних подіях, їхніх героях та жертвах. Близькими за духом до цих професійних агентів пам'яті є громадські організації воїнів-афганців та ліквідаторів наслідків вибуху на ЧАЕС. Уже в 1990-х роках у великих містах України були створені меморіали, які мають на меті зміцнювати ідентичність представників цих груп, каналізувати емоції, а також бути засобом досягнення суспільного визнання та отримання соціальних пільг.

На думку деяких російських дослідників, символічне значення пам'ятників учасникам афганського конфлікту має закритий характер, тобто не піддається розшифруванню тим, хто не включений у контекст афганського досвіду[172]. Проте в сучасній Україні меморіали «воїнам-інтернаціоналістам» та ліквідаторам аварії на ЧАЕС цілком «помітні» в символічному просторі міст. По-перше, завдяки активності самих агентів пам'яті меморіальні ініціативи яких спричинюють збільшення та реконструкції меморіалів та навіть перейменування урбанонімів. Зокрема, у Харкові сквер, де розташований «меморіал воїнам-інтернаціоналістам», у 2011 році був названий на їхню честь[173]. По-друге, пам'ять згаданих груп є «живою» та підтримується регулярними комеморацiйними заходами за участі представників влади, що своєю чергою впливає на широке висвітлення цих подій у ЗМІ[174]. По-третє, важливою рисою нових місць пам'яті стає намагання поіменного вшанування учасників трагічних подій, що переважно було зумовлено гуманістичними інтенціями. Одночасно така індивідуалізація пам'яті призводить до розширення мережі місць пам'яті «афганців» та «чорнобильців» на периферію міста. Унаслідок цього в умовах зосередженості більшості пам'ятників у центрі міста[175] ці пам'ятні знаки починають брати участь у конструюванні певної територіальної ідентичності жителів окремих міських районів. Свідоцтвом цього може слугувати встановлення в Харкові 2006 року пам'ятника «Жителям Московського району присвячується: Афганістан (1979–1989), Велика Вітчизняна (1941–1945), Чорнобиль 1986».

Активними агентами пам'яті сучасності є також академічні та наукові інститути, які намагаються увічнити «славетне минуле» в особах своїх видатних

[172] Стрельникова, А. В. «Места памяти» в городском пространстве»...

[173] «В Харькове реконструировали памятник воинам-интернационалистам». *Вечерний Харьков* (13 мая, 2011), https://vecherniy.kharkov.ua/news/51763/. Доступ 10.01.2021.

[174] Кісельова, Ю. А. «Монументальні місця пам'яті Харкова...».

[175] Зокрема, серед 103 виявлених нами монументальних місць пам'ятників, встановлених за останні 30 років – 66 розташовані в центральних районах.

діячів. Харків у цьому плані є певним винятком поміж інших міст Південно-Східної України. Зокрема, у Харкові протягом тридцяти років незалежності України встановлено 23 пам'ятники на честь учених та літераторів з 46 місць пам'яті на честь історичних діячів у цілому. Розташування по місту цих монументальних місць пам'яті та пишна репрезентація образів учених в монументальному мистецтві, що є наслідком конкуренції агентів пам'яті, спричинює те, що артикульований статус Харкова як «інтелектуальної столиці України» набуває візуальних аргументів.

Дещо схоже спостерігається стосовно видатних представників культури. Тільки в цьому плані першість має міська влада. Початком стало встановлення семиметрового пам'ятника уродженці Харкова актрисі Л. Гурченко, яке спонукало разом з позитивною реакцією і негативний інформаційний резонанс, що був спричинений помилками на анотаційному написі, витратами на реорганізацію скверу біля пам'ятника[176] та критикою увічнення пам'яті «радянської актриси». Після цього влада замість відбору окремих героїв звернулася до політики «масової меморизації» діячів мистецтва й культури, щоб представити місто як «культурну столицю». Результатом цього став комплекс паркової скульптури, створений 2019 року в саду Т. Шевченка, що вшановував пам'ять семи «відомих харків'ян», шість з яких були представниками культури й мистецтва.

Ще одним досить активним агентом пам'яті сучасної доби стали релігійні громади і церкви, які увічнюють як історичних та релігійних діячів, що відіграли важливу роль в утвердженні християнства як такого, так і представників місцевого духовенства. Наприклад, в Одесі це пам'ятник святителю Інокентію (2013), у Запоріжжі пам'ятник Андрію Первозванному (2003), у Дніпрі фігури святого Іоанна Хрестителя на куполі однойменного храму (2010) та святої Великомучениці Катерини на фронтоні єпархіального управління УПЦ (2007). У Харкові таких пам'ятників сім: пам'ятний знак на честь 2000-річчя Різдва Христового (2001), центральним елементом якого є скульптура Ісуса Христа, пам'ятний знак на честь 200-річчя Харківської єпархії, скульптурна композиція «Архістратиг Михаїл» (2004), пам'ятники Олександру Невському (2004), Андрію Первозванному (2013), Володимиру Великому (2013), митрополиту Никодиму (2021). Проте можна сказати, що внаслідок цієї меморіальної практики безпосередньо міста не отримали своїх «небесних покровителів», бо більшість з цих монументів розташована на території релігійних установ, які є ініціаторами комеморації. До певної міри серед міст України це вдалося лише Києву, символічним покровителем якого є Архангел Михаїл. Цьому сприяла не тільки установка пам'ятника Архангелу в міському просторі, зображення його на гербі міста, а й практика дарування його скульптурних зображень іншим містам до ювілеїв

[176] «Прокуратура підозрює розтрату під час ремонту «скверу Гурченко» у Харкові». *Depo.ua* (1 серпня, 2018), https://kh.depo.ua/ukr/kh/prokuratura-pidozryuye-roztratu-pri-remonti-skveru-gurchenko-u-harkovi-20180801815291/amp. Доступ 23.05.2021.

(Харків, Одеса). Отже, ідеться не про просте тиражування пам'ятника, про свідоме наділення символічним значенням, підтримане певною комеморативною практикою.

Серед агентів пам'яті останнім часом з'явилися також приватні особи, які ініціювали появу міської скульптури з комерційною метою. Отже, в Харкові з'явилися не тільки окремі пам'ятники, а й скульптурні групи: герої роману Ільфа і Петрова «12 стільців» поряд з рестораном «Ріо», так само герої твору М. Булгакова «Собаче серце» біля ресторану «Шарікоff», скульптури Ф. Мейслера при вході до виставкової галереї АВЕК, «сад скульптур» біля ресторану «Ермітаж» та інші. Скульптури літературних героїв І. Ільфа та Є. Петрова, героїня повісті В. Катаєва мадам Стороженко з'явилися останнім часом і в Одесі[177].

На думку експертів, встановлення скульптур у місті прикрашає середовище та робить його гуманнішим[178]. Ініціативи зі встановлення скульптур літературних та міфологічних персонажів викликають позитивний інформаційний резонанс, що стимулює поступове розширення скульптурних груп. Активна взаємодія мешканців міста з цими скульптурами (відвідання та фотографування) сприяє внесенню їх до туристичних маршрутів як міської цікавинки. Не дивно, що в цих умовах інтерес як до літературних персонажів, так і до контактної скульптури в цілому формується не тільки в окремих підприємців, але й у більш великих гравців на полі історичної пам'яті в регіоні. Зокрема, у Харкові 2001 року на пероні Південного вокзалу було встановлено «пам'ятник отцю Федору», який за сюжетом роману «Дванадцять стільців» відстав від потягу саме в Харкові. В «саду скульптур» біля ресторану «Ермітаж» з'явилися скульптури діячів, які згодом були встановлені на вулицях Харкова (В. Висоцького, Л. Гурченко). «Візитівкою» Харкова вважають фігуру скрипаля, встановлену на даху будинку поряд з площею Конституції за ініціативи місцевого підприємця, політичного діяча та голови благодійного фонду О. Фельдмана на знак «вдячності та поваги харків'янам, талант яких слугував та служить рідному місту»[179]. Додав популярності скульптурі конфлікт підприємця з міським головою з приводу оренди будівлі, що спричинив демонтаж власником скульптурної композиції. Після встановлення фігури скрипаля на будівлі концерну АВЕК міський голова ініціював виготовлення копії скульптури для розміщення на колишньому місці[180], у такий

[177] «Памятники, скульптуры, памятные знаки и места, связанные с литературными персонажами, героями мифов и легенд, вымышленными событиями». *Одесский портал*, http://odportal.com.ua/uliza/pamatnik/pamatnikmif.html. Доступ 12.06.2021.

[178] Терен, Т. «Рукотворні міфи міста Рідного». *Україна молода* (14 лютого, 2009), https://www.umoloda.kiev.ua/number/1349/164/47568/. Доступ 30.01.2021.

[179] «Комментарий А. Б. Фельдмана по поводу скульптурной композиции «Скрипач на крыше». *Олександр Фельдман* (21 декабря, 2016), https://feldman.ua/ua/4619-2/. Доступ 12.06.2021.

[180] «Геннадій Кернес: «Скрипаля на даху» місто відновить». *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету* (21 грудня, 2013), https://city.

спосіб «привласнивши» відомий міський символ та підсиливши до нього інтерес (після чого історія про двох скрипалів увійшла до переказів місцевих гідів).

Отже, «символічність» місць пам'яті підтримується взаємодією з пам'ятниками, унаслідок якої відбувається актуалізація, переосмислення, та колективне переживання «пам'яті». Реконструкція символічної складової монументальних місць пам'яті вимагає не тільки процедур дослідження трансформації логіки історичного знання в естетику образної репрезентації, але і зміни смислів, які задають церемоніали відкриття пам'ятників та подальші комеморaційні ритуали, пов'язані з ними[181].

Надання символічного змісту почасти відбувається вже в процесі відкриття пам'ятника. По-перше, значення пам'яті озвучується в офіційних промовах. По-друге, воно часто впроваджується завдяки присутності на відкритті спеціально запрошених гостей. Наприклад, запрошення відомого поета І. Драча на відкриття в Харкові пам'ятника П. П. Гулаку-Артемовському мало підкреслити значення літературної діяльності цього історичного діяча[182], тоді як заслуги П. П. Гулака-Артемовського як професора кафедри російської історії Харківського університету відсувалися на другий план. Також символічне значення монументів формує участь у відкритті пам'ятників офіційних представників інших держав. Наприклад, створення україно-польського меморіалу жертвам тоталітаризму в Харкові тривало з 1991 року в тісному співробітництві з польськими істориками, політиками та нащадками загиблих[183]. Тож відкриття меморіалу 2000 року за участі прем'єр-міністрів України та Польщі стало не тільки важливою комеморативною, але й дипломатичною подією. Сам же меморіал, за словами В. Ющенка, став «символом загальної долі», джерелом об'єднання країн на шляху до кращого майбутнього[184]. Присутність Польщі в символічному просторі Харкова фіксується завдяки наявності низки меморіальних дощок. При цьому, як зазначає П. В. Єремєєв, «польськість» осіб та подій, яким ці дошки були присвячені, підкреслювалася як написами та символами на самих дошках, так і присутністю офіційних представників Республіки Польща на церемоніях їх відкриття, про що наголошувалося у промовах та в повідомленнях ЗМІ про ці

kharkov.ua/uk/publication/gennadiy-kernes-skripalya-na-dakhu-misto-vidnovit-34146.html. Доступ 20.05.2021.

[181] Антощенко, А. В., Волохова, В. В. Памятники как исторический источник. Петрозаводск, 2010, с. 55.

[182] «Пам'ятник Гулаку-Артемовському відкрито у Харкові». Національна спілка письменників України (28 листопада, 2017), https://kharkiv-nspu.org.ua/archives/5651. Доступ 20.05.2021.

[183] Путятін, В. «Українсько-польський меморіал: сучасний стан і шляхи розвитку», Харків і Польща: люди і події : матер. міжн. наук. прак. конф. м. Харків, 12 лист. 2005 р. Харків, 2006, с. 177–185.

[184] Солдатенко, Я. «Символ общей истории, общей судьбы». Вечерний Харьков (22 июня, 2000).

події[185]. При цьому самі місця пам'яті вважали символами україно-польських зв'язків та їх сприймали як певне свідчення західного вектора інтеграції як на рівні політики пам'яті, так і на політичному[186].

Цікавим способом виділити пам'ятник з низки йому подібних є традиція закладання капсули з посланням нащадкам. Традиція має довгу історію, хоча її актуалізація на теренах Радянського Союзу відбулася у період 1960-х років, що було пов'язано, з одного боку, з «50-річчям Жовтневої революції», масовою кампанією з меморизації полеглих у «Великій Вітчизняній війні», а, з другого, зі збільшенням оптимістичних очікувань від майбутнього в умовах відновлення господарства та успіхів в освоєнні космосу. Сьогодні ж капсули з повідомленнями нащадкам закладають, як правило, під пам'ятники, що увічнюють трагічні події. У Харкові такі капсули є на території меморіального комплексу «Дробицький Яр» та на місці майбутнього пам'ятника Чорнобильцям у Молодіжному парку[187].

Окрім урочистостей під час відкриття пам'ятників, комеморативні заходи відбуваються і в офіційні дні пам'яті, коли певні місця пам'яті збирають біля себе громадськість, представників влади та ЗМІ. При цьому «успіх» комеморативного ритуалу полягає в колективному відчутті позитивної емоційної енергії, що стає запорукою формування групової солідарності, актуалізації групових символів та певних ціннісних стандартів[188]. Що дужче агенти пам'яті зацікавлені в цих результатах, то більш продумані та комплексні комеморативні ритуали вони пропонують. Як свідчить приклад міста Харкова, найбільш насичені ритуальними діями комеморативні заходи представників силових структур, ліквідаторів аварії на ЧАЕС, «воїнів-інтернаціоналістів», що увічнюють пам'ять загиблих товаришів. Як правило, ці ритуали складаються зі скорботної ходи (смолоскипної ходи), офіційних промов, панахиди, хвилин мовчання, збройових залпів, покладання квітів, виступів творчих колективів тощо. Іноді вони поєднують більшість з названого[189], у такий спосіб додаючи дії, у центрі яких є як члени зацікавленої групи, так і ті особи, які залучають до інтерактивного ритуалу всіх присутніх. Отже, «успішна» комеморація свідчить, що з місцями пам'яті пов'язана «жива» пам'ять. Безсумнівно, до символічного простору міста передусім належать «затребувані» місця пам'яті.

[185] Еремеев, П. «Поляки и Польша в тексте города: мемориальные доски Харькова». *Поляки на Харківщині: огляд джерел,* під ред. С. І. Посохова. Харків, 2016, с. 95–110, 105.

[186] Еремеев, П. «Поляки и Польша в тексте города: мемориальные доски Харькова»..., с. 99.

[187] Воловик, Л. «Древо жизни». Последний штрих». *Дайджест.Е,* 2008, №6 (107), http://holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2008/06-2008/index.html. Доступ 18.06.2021; Александрова, В. «Трагічна річниця нагадує», *Слобідський край* (27 квітня, 1996).

[188] Collins, R. *Interaction Ritual Chains*. Princeton, 2004.

[189] «У Харкові вшанували пам'ять загиблих міліціонерів». *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету* (22 серпня, 2012), https://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-harkovi-vshanuvali-pam-yat-zagiblih-militsioneriv-15354.html. Доступ 18.06.2021.

З другого боку, значення місця пам'яті безпосередньо залежить від частоти звернення містян до них. Як свідчать опитування, найбільш відвідувані пам'ятники в містах Південної та Східної Україні – це пам'ятники і меморіали Другої світової війни[190]. Серед інших причин на їхню відвідуваність безпосередньо впливає кількість свят та днів пам'яті, які з ними пов'язані. Отже, посилення символічного значення нових місць пам'яті в міському просторі напряму залежить від створення нових меморіальних дат та прив'язки офіційних і неофіційних ритуальних заходів до певних пам'ятників.

Символічність може відтворюватися в процесі повсякденної взаємодії з місцями пам'яті в ході дозвільних практик. Пам'ятники слугують важливими пунктами ментальної карти міста, функціонуючи як місця зустрічей, цікавинки, які демонструють гостям міста. Пам'ятники стають важливими точками в ритуалах «переходу», зважаючи на збільшення кількості числа монументів, встановлених за ініціативою академічних інституцій. Зокрема, на тлі пам'ятників фотографуються під час церемоній випуску з навчальних закладів[191]. В умовах плюралізації пам'яті корпоративні цінності також впливають на вибір відповідних місць пам'яті для фотографування під час одруження. Не менш важливими в добу візуальної культури є й практики аматорського фотографування. Сьогодні саме фотографування (селфі) з пам'ятниками, зважаючи на їхню доступність та компактність, стає одним із головних засобів конструювання образу себе не тільки як туриста, але і як жителя міста та демонстрації цього образу у просторі соціальних мереж /віртуальному просторі. Важливість цієї нової ідентифікаційно-репрезентативної функції місць пам'яті відображається у зміні форми пам'ятників з великих монументів на контактну скульптуру, творці якої спеціально організовують простір для фотографування поряд з пам'ятником. Унаслідок цього пострадянські пам'ятники формують нове міське середовище, яке навчає глядача, як з ним взаємодіяти[192]. При цьому, як зазначила О. Бойцова, форма та зовнішні особливості нових пам'ятників впливають на зміну практик взаємодії зі скульптурою більше ніж характер тих персонажів, які скульптури зображують[193]. Отже, останнім часом контактними стали скульптури не тільки міфічних героїв та літературних персонажів, але й історичних діячів. Утім, часто доступність пам'ятників «працює» на применшення важливості вшанованої особи та акту комеморації в цілому. Зокрема, встановлення в Харківському центральному парку скульптури І. Ю. Рєпіну, який був зображений поряд зі зручною для фотографування порожньою рамою для картини, було анонсовано в деяких новинних повідомленнях під назвою «У саду Шевченка з'явилася нова фотозона»[194].

[190] *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. наук. ред. Г. Касьянов Львів, 2018, с. 148.

[191] Posokhov, S. I., Rachkov, Y. S. «The Symbolic Space of Kharkiv as a University City: Emergence and Evolution». *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2020, Vol. 7 No. 1 (2020), p. 157.

[192] Бойцова, О. «Памятники в постсоветском городе и туристическая фотография». В сб.: *P.S. Ландшафты: оптики городских исследований*, под ред. Н. Милерюс, Б. Коуп. Вильнюс, 2008, с. 296–308.

[193] Бойцова, О. «Памятники в постсоветском городе и туристическая фотография» …, с. 300.

Символічне значення може також створюватися на рівні повсякденної взаємодії з пам'ятниками, унаслідок якої монументальне місце пам'яті змінює свої початкові або офіційні характеристики. По-перше, це зміна назви пам'ятника, часто жартівливого / іронічного характеру. Наприклад, монумент, встановлений у Харкові на честь Незалежності України – «Україна, що летить» – у містян отримав назву «Ніка на кулі». До речі, він замінив собою монумент на честь встановлення радянської влади в Україні, який містяни поміж собою називали «п'ятеро несуть холодильник з ломбарду». На думку О. Міхеєвої, переназивання є результатом реакції містян на нав'язані «згори» офіційні пам'ятники, які після отримання нової назви стають більш близькими, «своїми»[195], хоча в цьому може виявлятися й реакція несприйняття.

Сьогодні більш радикально «впливають» на пам'ятники практики фізичного втручання. Останнім часом, окрім руйнування, до цих практик додалися: перефарбування, перевдягання, додавання елементів. При цьому сьогодні такі «меморіальні ініціативи» часто мають чітко виражене ідейне спрямування. Як правило, унаслідок втручання старі чи нейтральні пам'ятники, отримують національні ознаки. Наприклад, у Харкові до таких випадків можна віднести перефарбування колишнього пам'ятника «Борцям за радянську владу» в кольори українського прапора[196], «одягання» скульптури «Закохані» в одяг з національними символами, «прикрашання» пам'ятника Незалежності «Україна, що летить» прапором України та жовто-блакитними стрічками[197]. Отже, у всіх цих випадках відбувається перекодування значення пам'яті, при цьому важливе символічне значення підтримується саме завдяки неформальному (незаконному) характеру цих заходів, що створює «напругу» між ініціаторами і прихильниками перекодування пам'яті та їхніми противниками й офіційними органами влади. Фактично формується нова меморіальна культура, яка є своєрідним компромісом в умо-

[194] «В саду Шевченко появилась новая необычная фотозона». *Редпост* (22 июня, 2019), https://redpost.com.ua/photo/culture/1211896.html. Доступ 18.06.2021.

[195] Міхеєва, О. «Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління». *Historians* (21 серпня, 2013), http://www.historians.in.ua/index.php/en/%20doslidzhennya/823-oksana-mikheyeva-sotsialnyy-prostir-mista-mozhlyvosti-prochytuvannya-ta-upravlinnya. Доступ 18.06.2021.

[196] «Не прошло и дня: советский памятник снова стал проукраинским». *Vgorode* (3 мая, 2015), https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/258389-ne-proshlo-y-dnia-sovetskyi-pamiatnyk-snova-stal-proukraynskym. Доступ 18.06.2021.

[197] «У Харкові активісти прикрасили пам'ятник Незалежності прапором України та жовто-блакитними стрічками», *УНІАН* (22 квітня, 2015), https://photo.unian.ua/theme/56345-v-harkove-aktivisty-ukrasili-pamyatnik-nezavisimosti-flagom-ukrainy-i-zhelto-golubymi-lentami.html. Доступ 18.06.2021.

вах кризи пам'яті і загострення розбіжностей у суспільстві. Одночасно пам'ятники, що зазнали цього впливу, стають символами цієї напруги й компромісу.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що, на нашу думку, пам'ятники перетворюються на символи в тих випадках, коли вони набувають додаткового значення, наповнюються додатковими ціннісними смислами, що виходять за межі змісту пам'яті, визначеного ініціаторами комеморації. Ці додаткові значення можуть задаватися різними способами: процесом прийняття рішень про створення монументальних місць пам'яті, впроваджуватися за допомогою естетичних рішень репрезентації пам'яті, бути наслідком конкуренції ініціаторів встановлення монументів та боротьби проти певних версій пам'яті, а також відтворюватися під час різних практик взаємодії містян з цими пам'ятниками. Отже, символічний простір міста є динамічним середовищем, відкритим для конкуренції місць пам'яті, конструктивний характер яких визначає можливість актуалізації та перевизначення сприйняття пам'яті про історичні події та роль історичних акторів під впливом ідеологічних, соціокультурних та ціннісних чинників на різних етапах історичного розвитку.

Марина Курушина

НАЗВИ ГОТЕЛІВ, РЕСТОРАНІВ І ПРОДУКЦІЇ ЯК «ПОДВІЙНІ ДЗЕРКАЛА» СИМВОЛІВ МІСТА

Кожне живе місто – це концентрація людей, а отже, ресурсів. Це і культурний, і символічний, і економічний, і матеріальний капітали. Для повнішого розуміння образів і символіки, виявлення подібних і відмінних рис важливо вивчати різні способи репрезентації міст, зокрема й через дослідження специфічних назв (продукції, що її виробляють у тих чи тих містах, і окремих одиниць міського простору). Назви торгових марок і товарів (прагмоніми), підприємств і організацій (ергоніми), безперечно, у певний спосіб відбивають особливості історичного, промислового, культурного розвитку міст. Водночас дослідження цих груп назв дає також надзвичайно цінну інформацію про те, якими міста бачать мешканці чи якими їх можуть побачити потенційні відвідувачі/туристи або ж якими їх представляють чи намагаються представити для Інших.

Для аналізу варто брати різні групи назв, зважаючи на час та специфіку їхнього виникнення й побутування, способи символізації тощо. Загалом такі об'єкти та їхні назви вивчають різні науковці. Спочатку йшлося про спеціалізацію ділянок дослідження й окремі предметно зумовлені ракурси. Зокрема, мовознавці переважно робили акцент на семантиці та структурі чи на рекламних потенціях прагмонімів та ергонімів[198]. Безумовну цінність, окрім власне коментарів, у таких

[198] Белей, О. О. *Сучасна українська ергонімія (на матеріалі власних назв підприємств Закарпатської області)*, автореф. дис. … канд. філол. наук. Львів, 2000, 17 с.; Беспалова, А. В. «Мотивированность эргонимов и их номинационные особенности». В: *Сопоставительные исследования в области номинации и словообразования:* Сб. научных трудов / Отв. ред. В. Д. Калиущенко. Донецк: ДонГУ, 1993, с. 11–16; Бузинова, З. И. «Из истории развития русской эргонимии 20–30 гг. (на материале названий промышленных предприятий)». В: *Восточноукраинский лингвистический сборник.* Донецк: Донеччина, 1999. Вып. 5, с. 60 – 73; Шестакова, С. О. *Лексико-семантичні інновації у системі сучасної української номінації (На матеріалі ергонімів і прагмонімів),* дис. … канд. філолог. наук. Х., 2002, 241 с.

досліджень становив величезний матеріал, що потрапляв до наукового обігу й ставав доступним для аналізу. Усе більше науковців почали вдаватися до міждисциплінарного вивчення назв товарів і фірм (організацій), власне, акцентуючи увагу не так на назвах (основа-мотиватор, причини номінації, структура лексеми), як на тих процесах, що з ними пов'язані, чи результатом яких ці назви є. Історики зосереджують свою увагу не лише на історичному зв'язку об'єктів і назв, суспільних чинниках номінації, а й на механізмах роботи колективної пам'яті в міських спільнотах різного типу, на символізації та міфологізації простору, особливостях «комеморативних підприємців» (за Ж. Мінком)[199]. Архітекторів цікавить вписуваність назв в архітектурний простір (текст) міста, культурологів – ті культурні коди, які були задіяні[200]. Філософи й соціологи розглядають міста як місця взаємодії різних груп, зіткнення ідентичностей, а отже, також зосереджуються на символічній і міфологічній (чи псевдоміфологічній) здатності назв[201].

Розуміючи неминучість «потрапляння» в суміжні наукові зони, ми прагнемо в цьому дослідженні здійснити міждисциплінарний аналіз прагмонімів та ергонімів і вивчити їхні потенційні здатності в репрезентації міст, семантику, символічність і роль у міському тексті. Тут сконцентруємось переважно на вивченні окремих ергонімів (назв готелів та ресторанів, кав'ярень, барів і под.) та певних прагмонімів, що ми їх зафіксували в п'яти містах (2000–2020 рр.): Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі, Одесі, Харкові. Нас цікавитимуть передусім основні образи міст, що їх відбивають зафіксовані назви. Намагатимемось принагідно зіставляти прагмоніми й ергоніми цих міст, визначаючи спільні й відмінні риси.

Одна з поширених і в певних спільнотах культивованих рис кожного міста – престижність, що загалом зумовлено природним протиставленням міста селу,

[199] Мінк, Ж. «Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті», *Офіційний сайт часопису Україна модерна*, https://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiati_Mink.pdf. Доступ 30.01.2021. Див. також: Нарвселіус, Е. «Аромат пам'яті з присмаком ностальгії: тематичні ресторани в пограниччях Центрально-Східної Європи», *Офіційний сайт часопису Україна модерна*, https://uamoderna.com/md/narvselius-thematic-restaurants-cee. Доступ 30 січня 2021.

[200] Наприклад, у роботах: Авербах, М. Я. *Візуальні комунікації в архітектурному середовищі міста,* автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата архітектури. Харків, 2018, 23 с.; Авербах, М. Я. Вплив комерціалізованих просторів на візуальні якості архітектурного середовища, *Комунальне господарство міст*, 2017, випуск 135, с. 66–73.

[201] Наприклад, Довгополова, О. «Мандрівний міф міста: репрезентація міфу Одеси у підприємствах пам'яті», https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/dovhopolova-odesa-myth. Доступ 30 січня 2021; Мусієздов, О. «Міф і не міф: Харків як перша столиця», https://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/myth-i-ne-myth. Доступ 30 січня 2021.

а також центру і периферії в самих (переважно великих, бо там ця опозиція є виразнішою) містах.

Підкреслений образ такого великого успішного міста реалізовано в ергонімах із типовими компонентами-маркерами. Показово, що названі далі об'єкти переважно концентруються в сучасному (інколи історичному) центрі міст або в престижних, туристичних районах. Це також певні індикатори міських зон, чіткість меж яких може бути різна і які можуть з часом розмиватися й зміщуватися. *Palace*: Ark Palace Hotel (Одеса, «Комплексний відпочинок високого рівня»[202], Ark – від назви району Аркадія та пляжу), Palace Del Mar (Одеса, курортний комплекс розташований у відреставрованій пам'ятці архітектури), Villa le Premier (Одеса); Kharkiv Palace (Харків, «Ваш бездоганний відпочинок – наш пріоритет»[203], готель належить до мережі «Premier Hotels & Resorts»[204]), Donbass Palace Hotel[205] (Донецьк), Хортица Палац; Афина Palace (Запоріжжя), ресторан Family Palace (Дніпро, недалеко від центру міста); *Premier*: Premier Hotel Abri (Дніпро), Premier Hotel Aurora (Харків), Premier Hotel Odesa («Найбільший п'ятизірковий готель в Одесі»[206]), Prague Premier Hotel (Донецьк); *Grande* (Гранд): GRANDE PETTINE (Одеса), два готелі з однаковою назвою Гранд Палас (Запоріжжя, нагромадження елементів «гранд» і «палас»), ресторан Menorah Grand Palace (Дніпро, вул. Шолом-Алейхема); *Континенталь* (із очевидною претензією на європейськість): бізнес-готель Континенталь (Business Hotel Continental) (Одеса), зіставимо назву салону краси в центрі міста Континент-стиль (Харків) тощо.

Темп сучасних міст (особливо останнє десятиліття) кардинально відрізняється від темпу життя в попередні епохи. При цьому зонами уповільнення (розриву) часу можуть ставати окремі фізичні міські простори. Поліфункційність (або навіть гнучка функційність, здатність змінюватися залежно від запитів загалом соціуму, культури, а вужче – міської спільноти), полісемантичність, так звана стереоскопічність (наявність просторів у просторах), розриви чи зупинки часу, відмежованість, але водночас можливість контактувати з іншими просторами і взаємно проникати, – типові основні ознаки гетеротопії за М. Фуко[207].

Простір міського проживання (і споживання) стає простором колекціонування. Загалом для великих міст помітною стає тенденція до поліфункційності

[202] Офіційний сайт за посиланням: https://www.arkpalacehotel.com/. Доступ 30.01.2021.

[203] Офіційний сайт за посиланням: https://kharkiv-palace.com/. Доступ 30.01.2021.

[204] Офіційний сайт за посиланням: https://biz.censor.net/r3058069. Доступ 30.01. 2021.

[205] Інформація на сайті Agoda: https://www.agoda.com/donbass-palace-hotel/hotel/donetsk-ua.html?cid=1844104. Доступ 30.01.2021.

[206] Офіційний сайт за посиланням: https://odesa-hotel.phnr.com/ua. Доступ 30.01.2021.

[207] Див. про це: Foucault, M. «Des espaces autres», *Architecture, mouvement, continuité*. 1984. № 5 (octobre). pp. 46–49, Фуко, М. *Слова и вещи. Археология гуманитарных наук,* СПб., 1994. Фуко, М. «Другие пространства». В: Фуко, М. *Интеллектуалы и власть*, Т. 3, Москва: Праксис, 2006, с. 191–204.

та полісемантичності просторів. Виникнення антикав'ярень, книгарень-хабів, арт-просторів, великих ТРЦ як міст у місті та ін. подібних фізично окреслених, стереоскопічних, багатофункційних і полісемантичних об'єктів спонукає до певного способу поводження в місті. Важливою бачиться вмонтованість цих зон передусім у загальний фізичний міський простір, при цьому відбувається їхній взаємний вплив. Відвідувачі завдяки поліфункційності й накладанню просторів можуть проводити значний час в одній локації, потім переходити до іншої, у такий спосіб прискорюючи чи зупиняючи час.

Цікавими у зв'язку з цим нам здаються так звані концептуальні готелі, зокрема бутики-готелі як особливий тип готелів, у яких кожен номер (їхня кількість зазвичай обмежена) має особливе неповторне оформлення, за задумом тематичне. Це не просто місця проживання, це колекції, що дають змогу відчути себе в тій чи тій епосі, у тій чи тій ролі тощо, вони полісемантичні та поліфункційні, мають ознаки стереоскопічності, адже в них протиставлені інші простори, є точки входу й виходу, зрештою, вони реальні та контактують з іншими просторами. Саме тому їх можна, на нашу думку, називати гетеротопіями, хоч традиційно як гетеротопії визначають лікарні, цвинтарі, табори й под. фізичні простори. І тут цікавою є не лише престижність готелів як така (що підкреслює статусність і можливості міста приймати вибагливих туристів), а й те, які саме тематики для дизайну кімнат вибирають власники в певному місті чи як прив'язують місця, прізвища, історії тощо до своїх об'єктів. Через колекціонування Ж. Бодрійяр наочно пояснює символічність речі в етимологічному значенні слова *symbolein* (служити розпізнавальним знаком – з грецьк.), коли здатність бути членом ряду стає чи не вирішальним чинником символізації[208].

Загалом бутики-готелі з'явилися приблизно 40 років тому. Зокрема перший такий готель Blakes був відкритий у Лондоні 1978 року[209]. Продаючи Blakes, його засновниця і власниця А. Гемпель «подарувала» сім вишукано декорованих номерів із атмосферою англійського аристократичного будуару колоніальної епохи[210] – цілком очікуваний і виправданий вибір для Лондона.

Очевидні зв'язки з локаціями та прізвищем губернатора Ланжерона, який мав на узбережжі Чорного моря в Одесі дачу, простежуються в назві БУТИК-ОТЕЛЬ ДАЧА ЛАНЖЕРОНЪ (Одеса), хоча про унікальність оформлення кожного номера навряд можна було би заявляти[211]. Як стверджують власники, бутик-готель De Volan (Одеса) – «новий елегантний бутик-готель в історичній

[208] Бодрийяр, Ж. *Система вещей*, Москва: издательство «РУДОМИНО», 2001, с. 103.

[209] Більше про готель на офіційному сайті: https://www.blakeshotels.com/. Доступ 30.01.2021.

[210] Семь роскошных люксов отеля Blakes. Коллекция сьютов от Анушки Хемпель. *ABITANT*, https://www.abitant.com/posts/sem-roskoshnyh-lyuksov-otelya-blakes#/. Доступ 30.01.2021.

[211] Офіційний сайт Бутик-Отель Дача Ланжеронъ: https://dachalangeron.com.ua/. Доступ 30.01.2021.

частині Одеси. Ми не випадково побудували його саме в цьому місці та присвятили одному з великих одеситів (підкреслення наше. – М. К.) – Францу Сент де Волану. Франц де Волан – перший архітектор Одеси. Де Волан розробив план історичного центру нашого міста. Тут ми і звели готель та назвали на його честь. Готель «De Volan» – засвідчення поваги великому маестро архітектурної та інженерної науки. <…> Ми впевнені, що створили ідеальний бутик-готель, яким би його спроєктував великий Франц Де Волан»[212]. З цього тексту ми бачимо, що формується «прив'язка» цілком сучасної будівлі до особи Деволана. Фактично архітектор і готель нічим не пов'язані, крім того, що Деволан справді фактично розбудував Одесу, зокрема її історичний центр, а сучасний готель тут розташований. Ці зв'язки й утворюють потім локальні міфи. Вони спочатку виконують цілком прагматичну, атрактивну функцію приваблення туристів, адже що більше історій буде навколо об'єкта, то цікавішим він здаватиметься.

Водночас варто відзначити надзвичайну стійкість імперського образу Одеси, попри наявність у культурному й політичному дискурсах двох версій пам'яті про заснування міста і навіть попри спроби деконструювати імперськість (зокрема, ідеться про третій ролик проєкту краєзнавчих лекцій «Український Південь» Українського національного інституту національної пам'яті[213], позов громадської організації «Асоціація козацьких товариств «Січ»[214] та акції протесту щодо відновлення пам'ятника[215]). Імперський міф підтримується і в місцевій пресі[216], і, очевидно, цьому сприяє також офіційно затверджена символіка («срібний якір-кішка на червоному полі є геральдичною емблемою міста Одеси з 22 квітня (ст. ст.) 1798 року до теперішнього часу і передається без змін наступним поколінням»[217]), а також архітектурні пам'ятки (тож цілком логічно в такому

[212] Офіційний сайт готелю Де Волан: http://hoteldevolan.com/o-nas/. Доступ 30.01.2021.

[213] Український Південь: Рання історія Одеси, https://www.youtube.com/watch?v=kMfdH60QpO0. Доступ 28.06.2021.

[214] «Пам'ятник засновникам Одеси, центральною фігурою якого є Катерина ІІ, залишиться на своєму місці». Див. *Interfax-Україна. Інформаційне агентство*, https://ua.interfax.com.ua/news/general/482667.html. Доступ 28.06. 2021.

[215] Журавель, Д. «Кров України на руках Катерини». В Одесі мітингували проти пам'ятника російській імператриці». Див. *Суспільне. Новини*. https://suspilne.media/78038-krov-ukraini-na-rukah-katerini-v-odesi-mitinguvali-za-demontaz-pamatnika-rosijskij-imperatrici/. Доступ 28.06.2021.

[216] «Герб Одессы – прошлое, настоящее. Будущее?» Див. *Думская net*. https://dumskaya.net/news/Gerb_Odessy_-_proshloe_nastoyaschee__Buduschee_(-006283/. Доступ 28 червня 2021. Показовими є коментарі до матеріалу, наводимо один з них (мовою оригіналу, зі збереженням авторської орфографії): «Герб – не афиша, чтобы менять, поэтому ВРНИТЕ имперский наш герб! Мы имперский город, а не Запукрия какая-нибудь!». Див. також: Они оставили след в истории Одессы, http://odessa-memory.info/index.php?id=432; Имперский город Одесса. Спасибо, что не Кацюбей. https://cont.ws/@rot-front/517596. Доступ 28.06.2021.

[217] «Міська символіка». Див. *Офіційний сайт міста Одеса*. https://omr.gov.ua/ua/odessa/city-symbols/. Доступ 28 червня 2021. Див. також інші розділи офіційного сайту: «Про місто» і «Сторінки історії».

контексті виглядають одеські назви, пов'язані, наприклад, з ім'ям Ф. де Волана). Питання про причини живучості імперського образу поставили в публікації 2006 року співробітники Одеського філіалу Національного інституту стратегічних досліджень О. Волович, М. Мацюк, О. Музичко і відзначають, що в «Одесі українців і досі сприймають, за великим рахунком, не як титульну націю і навіть не як представників національної меншини, а як інорідне тіло, що заважає будувати неукраїнським силам окрему «одеську цивілізацію». За своїм же змістом ця «цивілізація» підозріло нагадує Одесу часів Російської імперії»[218].

У назві та в самому об'єкті Бутик-отель Испанский дворик. Spanish Patio Boutique Hotel (Донецьк) застосовано одночасно два маркери престижності, затишку, комфорту – бутик-готель та іспанський дворик. Очевидно, ставку зроблено також на загалом відому живописність таких двориків (утім, як і італійських). У Донецьку є ресторан з такою самою назвою – Испанский дворик.

Атмосферність, унікальність (чи принаймні претензія на них) – типова риса арт-готелів. ІРИС арт Готель (Харків)[219], Premier Hotel Cosmopolit – «арт-простір, що підкорює серця. Готель Космополіт – це не просто готель в Харкові, це арт-простір, облаштований для комфортного відпочинку. Він відрізняється від всіх ультрасучасним дизайном, який був доповнений творчими рішеннями від кращих майстрів України»[220] (Харків), Поет Арт Готель (Одеса).

Ще одним типом готелів, що продають не так проживання (хай навіть і високої якості), як відчуття причетності, стиль життя та враження, є дизайн-готелі[221]. Ефект долучення до творіння відомого дизайнера також працює як прив'язування. УНО ДИЗАЙН ОТЕЛЬ ОДЕССА. ПЕРВЫЙ ДИЗАЙН-ОТЕЛЬ В ЦЕНТРЕ ОДЕССЫ: «Готель спроєктували й побудували завдяки неймовірному проєкту реконструкції знаменитого італійського дизайнера Nunzio Da Vià, який надихнувся Національним академічним театром Опери і Балету»[222]. І хоч твердження «Італійський дизайнер, який надихнувся одеським театром» загалом не є вигад-

[218] Волович, О., Мацюк, М., Музичко, О. «Увічнимо катів? В Одесі хочуть поставити пам'ятник Катерині ІІ». *День 156*. 2006. 21 вересня, https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/uvichnimo-kativ. Доступ 28 червня 2021. Див. також: Сквирская, В., Хэмфри, К. Одесса: «скользкий» город и ускользающий космополитизм. https://cyberleninka.ru/article/n/odessa-skolzkiy-gorod-i-uskolzayuschiy-kosmopolitizm. Доступ 28.06.2021; Sifneos, E. *Imperial Odessa: Peoples, Spaces, Identities*. Leiden: Brill, 2018. *Eurasian Studies Library: History, Societies and Cultures in Eurasia*, vol. 8. x, 286 p.

[219] На сайті власники повідомляють про успішне декорування нестандартного простору. Див. *Офіційний сайт ІРИС арт Готель*: http://hoteliris.com.ua/ukr. Доступ 30.01.2021.

[220] *Офіційний сайт готелю Premier Hotel Cosmopolit*: https://cosmopolit-hotel.phnr.com/ua Доступ 30 січня 2021.

[221] Більше про дизайн-готелі: Акстилович, Я. «Welcome, дизайн!». *Designroom*, https://rubrain.com/upload/portfolio/2016/06/Welcome_%D0%B4%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%B9%D0%BD.pdf. Доступ 30.01.2021.

[222] *Офіційний сайт готелю*: https://unohotelodessa.com/about/. Доступ 30.01.2021.

кою[223], не дуже важливо, чи було так насправді. Головне, що відбулося прив'язування особа-об'єкт-місце, яке потенційно зможе працювати як локальний міф для приваблювання відвідувачів. У разі втрати такого зв'язку або помилки в «зчитуванні» міфу, очевидно, розмиватиметься семантика назви, а отже, вона не виконуватиме своєї атрактивної функції.

Потужною лишається зв'язка Харків – перша столиця, попри неоднозначність смислів, про які слушно зауважує О. Мусієздов[224]. І тут так само виявляється неважливою історична коректність. Актуалізація столичності відбулася в новітній час[225], після набуття незалежності й формування опозиції Харків–Київ (адже про опозицію Харків–Москва в радянський час не йшлося). Зафіксовані такі назви: Столиця (етнічна ресторація), Перша столиця (ООО «ДЕРГАЧЁВСКИЙ МЯСОКОМБИНАТ – ПЕРВАЯ СТОЛИЦА»), Перша столиця (мережа крамниць і кіосків), Первая СТОлица (автосервіс, обігравання компонентів назви) тощо.

Продуктивними в Харкові є також назви з одиницями Слобожанщина, слобожанський і под.: Слобода (ресторан), Слобожанська ластівка (цукерки), Слобожанська (вода), батон Слобожанський, Слобожанка (вершкове масло) тощо, що демонструє актуальність бачення Харкова центром Слобідської України/ Слобожанщини. Зрештою, у такий спосіб укотре своєрідно підкреслюється статус великого міста-мільйонника.

Навряд одночасне існування таких образів Харкова, як «перша столиця» і «центр Слобожанщини» свідчить про намагання поєднати чи примирити різні пам'яті чи дискурси, вони існують паралельно. Це радше збереження пам'ятей, важливих (чи вигідних) для різних груп. Крім того, важливо розуміти, що аналізовані назви є «подвійними дзеркалами», які показують живучість/актуальність тих чи тих образів, але водночас самі здатні за певних умов (значна кількість однотипних назв, відсутність опору з боку мешканців, офіційних органів влади тощо) ставати акумуляторами чи навіть каталізаторами образів (чи місцями пам'яті – у максимально широкому значенні, близькому до того, що його формулює П. Нора)[226].

[223] Nunzio Da Via: the Italian Architect in Odesa. *Destinations UA* (07 December, 2018), https://destinations.com.ua/business/leadership/670-nunzio-da-via-the-italian-architect-in-odesa. Доступ 30 січня 2021.

[224] Мусієздов, О. «Міф і не міф: Харків як перша столиця», *Офіційний сайт часопису «Україна модерна»*, https://uamoderna.com/blogy/oleksi-musiezdov/myth-i-ne-myth. Доступ 30.01.2021.

[225] Чи, як уважає Г. Єфименко, «теза про «першостоличність» Харкова – продукт новітньої доби». Див більше: Єфименко, Г. «Міфи та факти про «першу столицю України», *Historians*, http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1101-hennadii-yefimenko-mify-ta-fakty-pro-pershu-stolytsiu-ukrainy. Доступ 30.01.2021.

[226] Nora, P. «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», https://online.ucpress.edu/representations/article/doi/10.2307/2928520/82272/Between-Memory-and-History-Les-Lieux-de-Memoire.

Показовими є одеські назви МАМАН (готель), MAMAN (мережа ресторанів)[227], Цаца (гостьовий дім)[228], що цілком вписуються в галерею тиражованих образів Одеси (Одес(сс)а-мама, одеська кухня).

Важливим для нас бачиться ще те, у який спосіб оформлено назви об'єктів. Чіткий зв'язок із дореволюційною добою забезпечує застосування старої графіки чи стилізація під неї: ПЕРЕЦЪ (ресторан, Харків, у рекламному тексті на сайті наголошено на щедрості слов'янської душі[229]), ИМПЕРИАЛЪ (ресторан, Харків, для зіставлення: назва Империал (кафе-бар у Дніпрі), оформлена сучасною російською мовою, та Імперіал (компанія з продажу меблів, Одеса) – українською), гастрономическій магазинъ Горка (слоган «Возрождая добрые традиции», Харків), ЗНАКЪ (магазин книг, Харків), БУТИК-ОТЕЛЬ ДАЧА ЛАНЖЕРОНЪ (Одеса). Такі саме тенденції можна помітити і в назвах окремих торгових марок, наприклад, Жирновъ (торгова марка, майонез, Харківська область)[230], Харьковскія Извѣстія (інформаційно-аналітичний портал, газета, Харків; порівняймо Харьковскія Вѣдомости – газета дореволюційного Харкова)[231], Ресторанъ Алєксандровскій Уєздъ (Запоріжжя; як відомо, Олександрівськ 1806 року отримав статус повітового міста).

Специфічні закінчення, що їх застосовують для назв торгових марок за прізвищами (чи псевдоантропонімами) типу Смирнофф, Давидофф та ін.), які оформилися в прізвищах представників першої хвилі еміграції після революції в Російській імперії, бачимо і в таких номінаціях: БЛИНОФФ (ресторан, Харків); ШАРИКOFF, ресторанъ-трактиръ (ресторан, Харків), Shustoff (торгова марка, коньяк, Одеса)[232], для зіставлення стилізоване Potemkinn (готель, Одеса) та Gagarinn Hotel (готель, Одеса; тут ще бачимо обігравання адресності назви: готель розташований за адресою вул. Гагарінське плато, 5Б; крім того, власники позиціонують його як найвищий в Одесі та один із найвищих в Україні).

Найбільш частотні такі назви в Харкові й Одесі. У зв'язку з цим невипадковим є і тиражований образ губернського міста Харкова. Зокрема, ми зафіксу-

[227] В інтерв'ю власниця мережі підкреслює: «Название MAMAN – «чисто одесское»: так называли и еврейскую, и французскую маму. Где нам хорошо? Дома у мамы». Див. більше за посиланням: https://omore.city/read/gastrotourism/118627/intrevyu-s-vladelicej-maman-tatyanoj-voropaev. Доступ 30.01.2021.

[228] На сайті гостьового дому: «Характер та атмосфера Одеси відкриваються всім по-різному, але «впіймати» настрій міста щастить не багатьом. Офіційний сайт за посиланням: https://tsatsa.od.ua/. Доступ 30 січня 2021.

[229] Більше про ПЕРЕЦЪ на сайті letsbar за посиланням: https://letsbar.com.ua/place/perec/ Доступ 30 січня 2021. Очевидно, наголошування на слов'янському, народному, домашньому разом зі специфічною графікою радше розмивають локальні ідентичності, натомість експлуатуючи образ загальнослов'янської гостинності.

[230] *Офіційний сайт ТМ Жирновъ*: https://www.girnov.com/. Доступ 30.01.2021.

[231] *Харьковскія Извѣстія*, інформаційно-аналітичний портал, http://izvestia.kharkov.ua/gazeta/. Доступ 11.02.2021.

[232] *Офіційний сайт ТМ Shustoff*: https://shustoff.com/ru/history/. Доступ 30.01.2021.

вали назви ГУБЕРНИЯ (готель, Харків), ГУБЕРНИЯ (кафе, Харків), Харьковская Губерния (агентство нерухомості, Харків), Журнал Губерния (Харків). Цікаво, що місто Дніпро сьогодні фактично не має таких конотацій (зв'язок із губернським статусом перервався від моменту перейменування Катеринослава).

В Одесі (велике місто, що спочатку належало до Херсонської губернії, а з 1920 року саме отримало губернський статус) передбачувано потужнішим є дореволюційний сюжет, що прив'язує образ міста до часів імперії (це знову демонструє активність імперського міфу): Екатерина / Ekaterina hotel (готелі, мережа, один із готелів розташований на пл. Катеринінській); готель Олександрівський / Alexandrovskiy Hotel (розташований на просп. Олександрівському, що має, до речі, показову історію перейменувань: від первісної назви Великий проспект, далі Александровский, через низку перейменувань радянського періоду з поверненням сьогодні до назви Олександрівський (проте не (!) Великий проспект); готель Potemkinn; БУТИК-ОТЕЛЬ ДАЧА ЛАНЖЕРОНЪ; Апартаменти Duke (Дюк з огляду на важливість фігури та завдяки підтриманню в різний спосіб колективної пам'яті про нього дуже популярний в Одесі: порівняймо Золотой Дюк (фестиваль, кінотеатр, караоке-бар), Дюк (готель, кафе-бар, технічне об'єднання, СТО), Золотий Дюк (коньяк ТМ Шустов, цукерки), ТОВ Дюк ФМ (рекламна діяльність), Dyuk-2003 (торгова фірма), U Dyuka (мініготель); Отель Меньшиков; De Volan (готель); Boffo Gallery Bar (бар) та ін. Ще порівняймо численні згадування Дзеркального струменя й тиражування його образу в харківських назвах.

У запорізьких назвах помітні дві інші домінанти – Хортиця та козаки (козацька атрибутика): Хортица Палац (готель), Запорозька Січ (ресторанний комплекс), Козацьке подвір'я (ресторан української кухні), Злата Хортиця (кав'ярня), Запорозькі козаки (кінний театр). Усі ці об'єкти сконцентровані навколо о. Хортиця. Також порівняймо назви товарів ЗАПОРІЗЬКА СІЧ (торт вафельний), Козацька пісня (набір цукерок із Золотої козацької колекції), Хортиця (лікеро-горілчаний завод, бренд, горілка) тощо. Актуалізація складників Хортиця й козаки відбулася після набуття незалежності. Відзначимо, що образ Запоріжжя як міста трудової слави, центру металургії та машинобудування загалом втрачає позиції й через непопулярність його не експлуатують у досліджуваних назвах. Крім того, навіть «трудова романтика» вже не є привабливою зараз.

Решта товарів мають назви, що виконують звичайну адресну функцію (місце виробництва): Запорізький Гуллівер (цукерки), Чарівне Запоріжжя (набір цукерок, на коробці зображені стандартні види міста), Цукрове Запорізьке печиво, Запорізька нива (печиво). Загалом така адресність у назвах товарів типова й для номінацій продукції інших міст. Наприклад, Харкова: Харківська (салямі), Харківські дріжджі (торгова марка), Харківський (торт), Роганська (питна вода, торгова марка), Баварське (пиво), Нова Баварія (пиво), для зіставлення назви ранішого періоду, наприклад, Харків (бритва), Харків'янка (пральна машинка та тягач), Харківське (пиво) тощо. У такий спосіб ще реалізується звичайна дейктична функція номена. Цікавим є спостереження, що подібна начебто назва і, власне, сам об'єкт іменування обросли легендою[233]:

«Цукерки «Стрела Днепровская» – візитна картка міста Дніпро. Разом з печивом «Дніпро» й «Зорі Дніпра» саме ці цукерки везуть як сувенір з нашого міста. Смачні цукерки в конусах з фольги, з ніжною кремовою начинкою пам'ятають і люблять багато хто в Україні, однак мало хто знає, що в цієї цукерки така сама унікальна й дивовижна історія створення.

Історія цукерок «Стрела» розпочалася багато років тому на Одеській кондитерській фабриці імені Рози Люксембург (раніше фабрика Крахмальникових). У той час працював там слюсар Григорій Львович Махлес. Саме він придумав агрегат, який умів «загортати» конуси з кружків алюмінієвої фольги. Конуси були, а розуміння – «що з ними робити» – не було.

Після цього технологи виробництва довго думали: яку ж цукерку можна запакувати в ці конуси? І таки вигадали!!

Для виробництва цукерки «Стрела» було спроєктовано спеціальну виробничу лінію, яка так і називається – «Стрела».

Конуси з фольги закріплюють в отвори металевої планки і розпочинають свій шлях. Спочатку в конуси наливався и тут же виливався шоколад, – на стінках всередині конуса залишався тонкий шар шоколадної глазурі. Після цього в конус наливали ніжну кремову начинка з додаванням вершкового масла й коньяку (виноградний бренді). І виходила неймовірно смачна й ароматна святкова цукерка, яка одразу ж стала улюбленою.

Після цього метод виробництва цукерки стали застосовувати багато кондитерських фабрик колишнього Радянського Союзу, зокрема й «Днепровские зори» в Дніпропетровську.

Загалом винайдення улюбленої цукерки «Стрела Днепровская» почалося саме з конуса з фольги. Це той рідкий випадок, коли упаковка з'явилась набагато раніше продукту.

На фабриці СТИМУЛ виготовляють «Стрелу» за класичним ГОСТівським рецептом.

Скуштуйте ці смачні цукерки, порадуйте своїх близьких сувеніром з Дніпра и розкажіть їм цю історію))»[234].

У джерелі, звичайно, ідеться загалом про історію цих специфічних за оформленням цукерок, а не саме про «Стрелу Днепровскую», тож фактично виробник у Дніпрі частково привласнює собі цю історію. Показовою є й туга в тексті за радянським/пострадянським (за СРСР було якісно, смачно тощо) міфом про силу ГОСТів. Так унікально поєднуються радянський і український наративи.

[233] Переклад з російської авторки статті. Графічне маркування збережено.

[234] Стрела Днепровская. Уникальная конфета с интересной историей, *СТИМУЛ*. https://stimulsweet.com/ru/news/arrow-dnieper-unique/. Доступ 1.02.2021.

Цей, безперечно, зовсім не повний огляд все ж дає можливість зробити певні узагальнення. Символізації підлягають ті окремі об'єкти, сюжети, риси, що стали значущими чи то для системи координат місцевих жителів, чи то ті, якими можна скористатися як яскравими згорненими історіями (коли за назвами стоять так звані «згорнені тексти»), які можуть привабити, наприклад, туристів чи жителів міста.

Окремі образи власники об'єктів свідомо експлуатують (що більше розвинена туристична галузь, то більше може бути задіяно таких стереотипів), розраховуючи на виникнення чітких позитивних конотацій, а отже, на рекламний ефект, причому інколи об'єкти дуже умовно відповідають своїм назвам. Слід розуміти, що погляди на місто зсередини та ззовні не завжди збігаються, крім того, не всі назви доступні для зчитування немісцевими жителями. Очевидно, поки назва працюватиме, вона лишатиметься в міському фізичному й символічному просторі. Цікавим у зв'язку з цим є спостереження щодо штучного творення локальних міфів з прив'язкою до відомого імені, локації чи сюжету. Гадаємо, що такі одиниці є своєрідними «подвійними дзеркалами», що, з одного боку, відбивають уже наявні, сформовані (часто стереотипні образи), а з другого боку, самі підтримують життєздатність певних символів чи то продукують нові міські міфи.

Аналіз показав, що міста, як правило, мають не один символ, навіть більше: у процесі розвитку набір символів може мінятися як у якісному й кількісному плані, варіюється і домінантність окремих з них. Часом ці символи можуть існувати наче паралельно, не конфліктуючи, однак і не перетинаюсь між собою (наприклад, «перша столиця», «центр Слобожанщини», «губернське місто» Харків, часом вони співіснують як сума значень (Хортиця, козаки – Запоріжжя). Не виключено також, що в певні періоди їхнє поєднання стане суперечливим і навіть неможливим, що пов'язано, безперечно, з конфліктом пам'ятей (варіантність історії появи Одеси), політичним, соціальним і культурним контекстом (наприклад, декомунізація, глобалізація чи, навпаки, етнізація тощо).

У подальшому зіставний аналіз власних назв у часі дасть можливість відстежити динаміку розвитку образів міст, те, які символи чи уявлення важливі для їхньої репрезентації в той чи той період, а дослідження наявності, асортименту й специфіки подібних назв-символів українських міст у закордонному просторі (і загалом, і, зокрема, діаспорному) поглибить розуміння тих реперних точок, що спрацьовують у цих назвах.

Анна Медведовська

ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ У СИМВОЛІЧНОМУ ПРОСТОРІ ПОСТ(РАДЯНСЬКОГО) МІСТА: ДНІПРО ТА ХАРКІВ

Репрезентація Голокосту в символічному просторі українських міст пройшла тривалу і складну еволюцію від радянських часів до сьогодення. В СРСР аж до кінця періоду перебудови як використання самого терміна «Голокост», так і відкрите згадування єврейського характеру трагедії на офіційному/публічному рівні майже не практикували, що у відповідний спосіб відобразилося на увічненні пам'яті загиблих. Інколи згадування мало ситуативний характер, а інколи цілеспрямований, проте за яких би обставин не виникав пам'ятний знак на місці масових розстрілів єврейського населення, фразеологія напису неодмінно приписувала жертвам не єврейську, а радянську ідентичність або ж ідентичність «жертв фашизму». Після здобуття незалежності радянська меморіальна спадщина Голокосту в Україні поступово доповнювалася новими пам'ятниками та іншими носіями символічної інформації.

Процес насичення символічного простору прямими чи опосередкованими згадками про геноцид євреїв у різних містах мав спільні й відмінні тенденції залежно від низки чинників: наявності й численності єврейської громади, інститути якої були готові взяти на себе справу меморіалізації жертв Голокосту; наявності місцевих еліт, зокрема єврейського походження, які прагнули виступити організаторами та спонсорами меморіального проєкту; наявності громадських організацій, зацікавлених у цілеспрямованому формуванні інклюзивного меморіального обличчя міста. Функціональне навантаження меморіальних об'єктів своєю чергою залежить від локації місця Голокосту в реаліях сучасного міського простору; зовнішньої стилістики пам'ятного знаку, його вербального / змістовного посилу та зв'язку з міським історичним наративом.

Подаючи типологію панівних у пострадянській Україні моделей історичної пам'яті, Г. Касьянов зазначив, що пам'ять про Голокост вступала в конфлікт як з національним / націоналістичним наративом, так і з радянсько-ностальгійним, функціонуючи донедавна лише в рамках ексклюзивної моделі пам'яті[235]. Справді, якщо говорити про державну політику конструювання колективних уявлень про минуле, сюжети Голокосту, як правило, перебували на периферії, так само і в увічненні пам'яті жертв геноциду євреїв не проявлялося системної цілеспрямованої ініціативи. Проте, на відміну від радянського періоду, новопостала Українська держава була не єдиним агентом творення символічного простору.

Якщо перевести фокус із загальнодержавного рівня на місцевий, то можемо помітити, що владні структури як мінімум не протидіяли, а іноді і співпрацювали з різними громадськими організаціями у справі меморіалізації Голокосту. Багато проєктів у цьому плані найчастіше було реалізовано саме там, де був достатній суспільний запит та громадська ініціатива. Відповідно до концепції П. Нора, саме наявність групової ідентичності, у цьому випадку єврейської, спричиняло те, що меншість прагнула зберегти власну історію та власну пам'ять[236].

Меморіалізація Голокосту відбувалася за кількома сценаріями, які пропонуємо розглянути та проаналізувати на двох прикладах – Харків і Дніпро

[235] Касьянов, Г. *Украина и соседи: историческая политика*. 1987–2018. М.: Новое литературное обозрение, 2019.

[236] Нора, П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2, 2005, https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html. Доступ 19.10.2021.

(Дніпропетровськ). Комбінація спільних та відмінних характеристик і умов дозволяє простежити різні шляхи й механізми поступового включення проблематики Голокосту до символічного простору українського міста.

Радянська меморіальна спадщина

На момент розпаду СРСР та заснування незалежної України в більшості великих міст на місцях масових страт євреїв стояли пам'ятники, які представляли собою радянську меморіальну спадщину Голокосту. Вони існують і до сьогодні, являючи собою певний елемент у строкатій, іноді еклектичній мозаїці символічного міського простору. У містах, які ми обрали для порівняння, ці пам'ятники за часом своєї появи істотно різняться.

Першим стаціонарний пам'ятник жертвам Голокосту з'явився в Харкові 1955 року. Його було встановлено на місці масового розстрілу харківських євреїв, яке нині відоме як Дробицький Яр. Це було зроблено переважно зусиллями харків'янина Олександра Кагана, який звернув увагу на занедбаність тієї території ще 1954 року. Помітивши, як останки багатьох трупів, розмиті дощами, виступають на поверхню, він вирішив домогтися від влади впорядкування цієї величезної могили[237]. Як стверджують його родичі, він пройшов важкий шлях цькування місцевими чиновниками, звинувачення в антирадянській діяльності, вдавався до хитрощів, аргументуючи необхідність перепоховання тіл епідеміологічною загрозою для працівників тракторного заводу, звертався до найвищих загальносоюзних інстанцій і врешті досяг успіху[238]. Так було встановлено невелику стелу з написом російською мовою «Тут покояться жертви фашистського терору 1941–43 рр.» (Іл. 1). У написі використано типову радянська фразеологію для подібних меморіальних об'єктів, яка згодом у тому ж вигляді (з незначними варіаціями) буде тиражуватися на пам'ятниках, встановлених за брежнєвської доби, коли активно творився міф Великої Вітчизняної війни, і пізніше. І якщо харківський пам'ятник виник ситуативно і радше як виняток, то в Дніпропетровську обидва пам'ятники, які встановили у період 1960–1970-х років на місцях масових розстрілів євреїв, стали результатом централізованої загальносоюзної меморіальної політики, яка передбачала увічнення пам'яті жертв фашизму.

На відміну від харківського випадку, коли місце знищення розташоване за межами міста, вздовж міжміського автошляху, у Дніпропетровську дві локації Голокосту, увічнені за радянських часів, завдяки інтенсивній післявоєнній забудові опинилися в досить багатолюдних районах, на території невеликих міських парків. Перший пам'ятник з'явився в новоствореному парку імені Л. Пісаржевського[239], на території якого під час окупації відбувалися розстріли

[237] «Дробицкий яр сегодня». *Вечерний Харьков* (27 апреля, 2005), https://vecherniy.kharkov.ua/news/1993/. Доступ 19.12.2020.

[238] Медведовська, А. *Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.* Дис. на здобуття наук. ст. к.і.н. Дніпро, 2016, с. 66–67.

[239] До початку 1960-х років там розташовувався єврейський цвинтар, на якому під час нацистської окупації відбувалися розстріли євреїв та інших категорій переслідуваного населення).

цивільного населення, зокрема значної кількості євреїв. Поблизу пішохідної алеї поставили невисоку стелу з написом російською мовою: «Тут в 1941–1943 рр. німецько-фашистські окупанти розстріляли мирних радянських громадян» (Іл. 2). Другий пам'ятник було зведено 1974 року в парку імені Ю. Гагаріна, навколо якого була збудована інфраструктура Дніпропетровського державного університету. Напис на сірій стелі мав ще більш евфемістичний неконкретний характер – «Мирним громадянам – жертвам фашизму / жовтень 1941 р.» (Іл. 3). Тут проводили наймасштабніші в місті розстріли виключно єврейського населення (13–14 жовтня 1941 року), проте лише вказана на плиті дата на це завуальовано натякала.

Ще один пам'ятник на місці спільної могили встановлено у 1980-х роках поблизу житлової багатоповерхівки за адресою вул. Янгеля, 39. Під час війни там був протитанковий рів на околиці міста, у якому розстрілювали як євреїв, так і неєвреїв, зокрема військовополонених та ін. Цей меморіальний об'єкт принципово відрізняється від попередніх двох передусім стилістикою. Це бронзова скульптура, що зображує чоловіка, який у піднятій високо вгору правій руці тримає птаха. Підніжжя скульптури становлять кілька пірамід, які нагадують вершини гір, поміж ними прокладено доріжку зі сходами. Напис на меморіальній дошці витримано у радянській традиції: «Місце розстрілу 20 тисяч мирних жителів у період тимчасової німецько-фашистської окупації. Вересень 1943» (Іл. 4), як і попередні, російською мовою. Є вказівка на акцію і прив'язка до місця, зазначено кількість жертв – 20 тисяч, проте їх ідентичність залишається незмінною – «мирні громадяни». Постає запитання щодо дати, зазначеної в написі, адже з фактологічного опису ми знаємо, що розстріли в цій локації проводили впродовж майже двох років і знищували різні категорії населення, не лише євреїв[240]. Якщо ж припустити, що автори напису мали на меті меморіалізувати тільки тих, кого розстріляли у вересні 1943 року, то до євреїв цей пам'ятник не може мати стосунку, оскільки, за даними німецьких реєстраційних документів, станом на 7 травня 1943 року в місті не було зареєстровано жодного єврея[241].

Попри прагнення влади уніфікувати меморіальні об'єкти і розчинити трагедію євреїв в спільному казані радянських жертв нацистів, можемо помітити, що радянська епоха залишила досить різнопланову символічну спадщину своєрідної пам'яті про Голокост. Залежно від локації місця Голокосту відносно міського простору події розвивалися за двома сценаріями: 1) місця Голокосту були територіально відкинуті за межу міста і через це не включені до міського простору (в цьому випадку навіть формальна меморіалізація, яка відбувалася в цих містах особливого впливу на символічний простір решти міста не мала); 2) місця Голокосту було включено до міського простору, поблизу них розби-

[240] Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., Шаталов, Д. В. *Голокост у Дніпропетровську*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017, с. 156–157.

[241] Там само, с. 160.

вали парки, зводили університетські споруди, житлові будинки (у такий спосіб локації отримували нове символічне нашарування, яке абсолютно ніяк не пов'язане з Голокостом, і вже після цього там встановлювали пам'ятники як запізніле нагадування про трагічне минуле). Публічність цих місць, очевидно, накладала більш сувору підпорядкованість офіціозній кон'юнктурі.

Окремо варто сказати і про кількість жертв, оскільки масштаб події теж створює певний контекст для подальших роздумів про місце цієї проблематики в уявленнях сучасних мешканців про минуле і як наслідок у символічному просторі міст. Ми знаємо, що на час окупації єврейське населення було переважно міським, тому навіть у Дніпропетровську та Харкові, населення яких інтенсивно евакуювали, ішлося про десятки тисяч жертв. У Дніпропетровську (населення понад 501 тис. осіб на 1939 рік[242]) загальні втрати серед євреїв за період окупації оцінюють у 17–21 тисяч осіб[243], а наймасштабніша дводенна акція забрала життя одразу 10 тис. місцевих євреїв, у Харкові (населення 821 тис. осіб на 1939 рік[244]) в Дробицькому Яру загинуло понад 16 тис. осіб[245]. Такі величезні жертви просто не могли залишатися непомічені. Однак, на відміну від західноукраїнських міст, більшість цивільного єврейського населення регіональних столиць центрально-східної України, все ж таки змогла евакуюватися і в такий спосіб врятуватися. Саме ті люди, які вціліли, але втратили близьких через Голокост, стали вагомим чинником збереження пам'яті й формування середовища, зацікавленого в її увічненні. За висловом П. Нора, «пам'ять – це життя, носіями якого завжди є живі соціальні групи»[246]. Це, власне, відрізняє обидва міста від тих, де таких соціальних груп просто не залишилося внаслідок тотального знищення єврейських громад. Адже саме серед людей з єврейською ідентичністю, в різних її формах і проявах, передусім сформувався запит на меморіалізацію Голокосту.

Отже, вищеописані факти й умови створили певне підґрунтя, навколо якого нарощувався масив меморіальних об'єктів, поступово збільшуючи наявність проблематики Голокосту, а в окремих випадках й інтегруючи її в міський символічний простір.

Пострадянські трансформації та їх контекст

За кількістю та масштабом установлених у пострадянський період меморіальних знаків і споруд, присвячених Голокосту, найуспішнішим можна назвати Харків. Реалізація масштабного проєкту – меморіального комплексу «Дробицький Яр» безпосередньо на місці розстрілів офіційно стартувала вже

[242] «О численности населения СССР». http://www.demoscope.ru/weekly/2015/0655/arxiv06.php. Доступ 19.12.2020.

[243] Врадій, Є. А., Рибалка, В. Г., Стрільчук, М. В., Шаталов, Д. В. *Голокост у Дніпропетровську*..., с. 160.

[244] «О численности населения СССР». http://www.demoscope.ru/weekly/2015/0655/arxiv06.php. Доступ 19.12.2020.

[245] Така цифра вказана в написах на пам'ятниках у Дробицькому яру та на місці гетто.

[246] Нора, П. «Проблематика мест памяти». *Франция – память*, СПб., 1999, с. 19.

1992 року, коли Харківський міськвиконком ухвалив відповідне рішення[247]. Кошти на цей меморіал збирали мешканці міста, підприємці та бізнесмени єврейського походження, також було й державне фінансування. Високопосадовці міста й області особисто опікувалися цим проєктом. Утім, з різних причин будівництво меморіалу з різною інтенсивністю тривало 10 років, тобто було складним і довготривалим процесом. Відкриття першої черги відбулося за участі Президента України та посла Ізраїлю в 2002 року. На той час у Дробицькому яру було споруджено пам'ятник-монумент у вигляді багатометрової арки з написом «1941–1942. Жертвам Голокосту. Нехай буде благословенна пам'ять про вас» українською та івритом (Іл. 5). Також 2002 року завершилося зведення ще одного елемента меморіалу – конструкції «Менора», або «Древо життя», – з написом латиною, українською та івритом «Тут місце, де мертві вчать живих» (Іл. 6). На цьому розбудова меморіалу не завершилася. Уже після відкриття тривали роботи з благоустрою та впорядкування захоронень. У 2005 році під аркою монумента в підземному ярусі було відкрито залу імен, в якій увічнені тисячі загиблих харків'ян – жертв Голокосту. 2008 року на території меморіалу з'явився ще один елемент – чорний мармуровий пам'ятник, що містив такий текст «У Дробицькому Яру з грудня 1941 р. по січень 1942 р. нацистами знищено понад 16 тисяч в'язнів Харківського єврейського гетто – старих, жінок та дітей – тільки тому, що вони були євреями» (Іл. 7). У такому вигляді 2016 року меморіальний комплекс «Дробицький Яр» набув статусу пам'ятки історії та монументального мистецтва місцевого значення[248].

Важливу організаційну роль і в розбудові та оформленні меморіалу, і в інших меморіальних локаціях Голокосту в Харкові відіграла заснована ще 1988 року громадська організація Харківський обласний комітет (далі – ХОБ) «Дробицький Яр»[249]. У співпраці з іншими організаціями, єврейськими, ізраїльськими, а також з державними структурами ХОБ «Дробицький Яр» облаштував ще декілька локацій, розташованих у межах міста, мова про які піде нижче.

У місці, на якому розташовувалося єврейське гетто і звідки починався шлях харківських євреїв до місця розстрілів (наразі це перехрестя просп. Московський та вул. 12 квітня), протягом періоду незалежності з'явилося декілька меморіальних об'єктів. Найпершою була зведена стіна Скорботи (1992), стилізована під залишки бараку гетто (Іл. 8). Текст проливає світло на історію цього місця під час окупації та сумну долю мешканців гетто, які загинули згодом у Дробицькому

[247] «Дробицкий яр сегодня». *Вечерний Харьков* (27 апреля, 2005), https://vecherniy.kharkov.ua/news/1993/. Доступ 11.12.2020.

[248] Паспорт об'єкта культурної спадщини. Меморіальний комплекс «Дробицький Яр», (6 грудня, 2016). https://data.city.kharkov.ua/files/29-01-2019/154877365192601.pdf. Доступ 12 грудня 2020.

[249] Офіційно зареєстрована 1991 року (https://opendatabot.ua/c/22720976).

яру. Також на стіні вміщено фрагмент спогадів харків'янки Марії Сокол, опублікованих у Чорній книзі[250], що змальовують страшну картину життя в гетто.

У тій самій локації 1997 року також зусиллями ХОБ «Дробицький Яр» було встановлено меморіальний камінь на честь тих осіб, які під час Голокосту допомагав євреям рятуватися, з лаконічним написом «Рятівникам – Праведникам Світу[251]. Вдячні євреї-харків'яни» (Іл. 9). Третій об'єкт, і поки що останній, у цій локації з'явився 2000 року і являє собою чорну стелу зі зверненням до нащадків та закликом ніколи більше не допустити повторення Голокосту. Серед іншого в написі міститься таке речення: «Понад 16 000 євреїв були знищені саме тут, на території колишнього єврейського гетто й у Дробицькому яру нацистськими катами та їх пособниками» (Іл. 10). Таке формулювання начебто перекидає місток між цією ділянкою міського простору та тим Дробицьким яром, який поза його межами, за околицею міста. Саме словосполучення «Дробицький яр» є символом Голокосту в Харкові, тому що більше воно фігурує на поверхнях меморіальних об'єктів чи то як текст самого пам'ятника, чи як назва організації в підписі, то сильніше виражений символічний зв'язок з реальним місцем Голокосту, яке в такий спосіб ніби оприсутнюється всередині міста.

Такий самий ефект справляє і меморіальна дошка, яку встановлено 2004 року на житловому будинку по вул. Чичибабіна, 3 і розповідає про долю 11 єврейських родин – мешканців цього будинку, яких посібники нацистів зігнали до підвалу, звідки почався їхній останній шлях, що закінчився у Дробицькому ярі. Також цікаво в цьому написі те, що через евфемізм «посібники нацистів» він розповідає про участь місцевих мешканців у антиєврейському насиллі. На вебсторінці харківського музею Голокосту[252] подано короткий коментар до цього пам'ятного знаку, з якого зрозуміло, що йдеться про управителя будинку, що він за власною ініціативою після приходу німецької адміністрації виселив євреїв з їхніх квартир та тримав у підвалі того ж будинку більше тижня без їжі і опалення, допоки не вийшов наказ про переселення євреїв у гетто.

Отже, основний масив меморіальних об'єктів, які представляють проблематику Голокосту в символічному просторі міста, з'явилися в Харкові протягом 1990–2000-х років. Цьому сприяв вдалий збіг кількох чинників: утворення зацікавлених організаційних структур (ХОК «Дробицький Яр», Харківський музей Голокосту тощо), готовність державних установ співпрацювати, підтримка місцевих еліт, представники яких мали родичів, загиблих під час Голокосту, а також наявність авторитетних особистостей[253], готових координувати відповідні меморіальні проєкти. Усе назване вище забезпечило існування певного середовища в місті, функціонування якого своєю чергою стало рушійною силою меморіалізації Голокосту в тому стилі й у тій конфігурації, яка відповідала запиту зацікавлених сторін.

[250] *Черная книга: о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в гитлеровских лагерях уничтожения на территории Польши во время войны 1941–1945 гг.* Ред. Гроссман, В., Эренбург, И., М.: АСТ: CORPUS, 2015, с. 73.

[251] Малося на увазі почесне звання Праведник народів світу, яке надає держава Ізраїль неєвреям, які під час Голокосту, ризикуючи життям, рятували євреїв.

[252] «Мемориальные места Харьковского Холокоста». http://holocaustmuseum.kharkov.ua/index.php/kharkovskij-muzej-kholokosta/memorialnye-mesta. Доступ 15.12.2020.

Переходячи до кейсу Дніпра, одразу варто сказати, що в цьому місті ключову роль в увічненні пам'яті жертв Голокосту відіграли організації з більш виразною єврейською ідентичністю[254]. Передусім це єврейська громада Дніпра, яка стала однією з найпотужніших на пострадянському просторі в кількісному та економічному відношенні.

У 2001 році за її ініціативою до 60-ї річниці розстрілів у парку імені Ю. Гагаріна, на відстані кілька сотень метрів від радянського пам'ятника мирним громадянам, було встановлено ще один меморіальний знак. Порівняно з попереднім він був дещо більший за розміром, пишно оздоблений, а напис на ньому розлогий. Проєкт меморіального знаку розробив Аркадій Шміст – дніпропетровський архітектор і активний діяч єврейської громади, учасник таємних акцій зі вшанування пам'яті загиблих тут за радянських часів[255]. Пам'ятник являє собою чорну досить високу гранітну плиту, оздоблену малюнками та єврейськими релігійними символами; по центру розміщено текст івритом і українською. Невеликий майданчик навколо пам'ятника вимощено бруківкою і оточено низькою залізною кованою огорожею, також із вкрапленням єврейських символів (зірка Давида). За єврейською релігійною традицією, біля підніжжя замість квітів лежить каміння. На пам'ятнику вміщено цитату з молитви «Отець милосердя» і такий текст: «У цій землі лежить прах 10 000 мирних євреїв Дніпропетровська, жорстоко вбитих 13–14 жовтня 1941 року, і ще багатьох наших святих братів і сестер, закатованих та розстріляних фашистами (1941–1943)» (Іл. 11). Тобто вшановано пам'ять жертв першого і наймасовішого розстрілу (акцент на 13–14 жовтня як на знаковій даті), а також тих, хто був розстріляний там пізніше упродовж німецької окупації.

Зіставляючи цей пам'ятник з радянським, який з 1974 року залишився без змін, не можна не помітити, що обидва справді не конфліктують між собою[256], але й не комунікують з міським простором. Перший – через свою безликість, другий – через свою відверто єврейську ідентичність, яка радше сепарує єврей-

[253] Тут ідеться про Праведника Миру Станіслава Іщенка, який 2001 року очолив дирекцію будівництва меморіалу «Дробицький Яр», і вже через рік відбулося відкриття меморіалу, а надалі продовжилася його розбудова.

[254] Дніпропетровська єврейська община (нині єврейська община Дніпра). Рада євреїв-ветеранів ВОВ тощо.

[255] Особистий архів автора. Інтерв'ю з Олександром Абрамовичем Фрідкісом (15 травня, 2013).

[256] Портнов, А. О трех памятниках жертвам Холокоста. Размышления к 9 мая (3 мая, 2011). http://urokiistorii.ru/blogs/andrei-portnov/1547. Доступ 19.12.2020.

ську пам'ять, ніж вписує її в загальноісторичний наратив міста. Той самий висновок можна зробити і з комеморативних практик, які щороку відбуваються виключно за ініціативи та участі представників єврейської громади, залишаючись у такий спосіб переважно єврейською справою. У цих двох меморіальних знаках, хоча вони апелюють до тієї самої події, втілено різні світогляди – єврейський традиційний (релігійний) і радянський інтернаціоналістський. Якщо мета встановлення меморіального знаку – це не лише задовольнити духовні потреби ініціаторів, а й адекватно представити минуле, то обидва варіанти її не реалізують (утім, і не претендують на це).

Певний прогрес у цьому напрямі відбувся, коли 2010 року на стіні Центрального універмагу (нині проспект Яворницького, 52), місці, де збирали євреїв 13 жовтня 1941 року, діячі єврейської громади встановили меморіальну дошку. На ній було вміщено такий текст: «З цього місця у жовтні 1941 р. пішли у вічність дорогою смерті 11 тисяч людей... жінки, старі, діти... Єдиною їх провиною було те, що вони євреї. Благословенна їх пам'ять».

Цей меморіальний знак надає, нехай лише у вербальній формі, певні зрозумілі образи, знаходячи для жертв додаткові ідентичності, які сприяють ототожненню їх з іншими містянами, – люди, жінки, старі, діти, – згадуючи і про єврейську ідентичність, але не виносячи її на перший план. У такий спосіб об'єкт виконує одразу кілька функцій – інформативно-історичну (зазначаючи подію, обставини, час, місце) і емоційну (викликає емпатію, не залишає байдужим того, хто побачив і прочитав). Велике значення для його сприйняття має розташування на одній із будівель на центральній площі, де кожного дня проходить величезний потік людей.

Важливий аспект відображення Голокосту в символічному просторі м. Дніпра – топонімічний. У 2019 році за ініціативою співробітників Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» було запропоновано назвати дві вулиці міста на честь Праведників народів світу[257] – людей, які в часи Голокосту допомагали євреям урятуватися. Обидві вулиці розташовані в центральному районі, неподалік від тих місць, де переховували євреїв. Вулицю Дарвіна перейменували на честь Яна Ходоровського, львів'янина, який урятував 26 євреїв, улаштувавши їх за допомогою фальшивих документів на роботу до німецької фірми. Вулицю Ясну перейменували на честь подружжя Зубкових, мешканців Дніпропетровська: вони переховували, а потім удочерили єврейську дівчинку, котра змогла врятуватися під час розстрілів 13 жовтня 1941 року.[258]

Отже, на тлі певної сепарації єврейської пам'яті за останні десять років у Дніпрі простежується тенденція шукати спільне й ефективніше вбудовувати спадщину

[257] «В центре Днепра две улицы назовут в честь местных жителей, которые спасали евреев от нацистов». *Відкритий* (1 марта, 2019), https://opentv.media/v-tsentre-dnepra-dve-ulitsy-nazovut-v-chest-mestnyh-zhitelej-kotorye-spasali-evreev-ot-natsistov. Доступ 19.12.2020.

[258] Суханов, М. «В Днепре назвали улицы в честь Праведников народов мира». *Хадашот*, апрель, 2019.

Голокосту до міського символічного простору. Окремою сторінкою в презентації цієї проблематики в місті стало відкриття культурно-ділового єврейського центру «Менора», в будівлі якого було створено один з перших в Україні Музей Голокосту[259]. Вирізняли його з-поміж інших регіональних музеїв Голокосту, зокрема і харківського, передусім масштаб експозиції та широта охоплення історичних сюжетів. Аналізуючи структуру і зміст музейної експозиції, автори колективної монографії «Політика і пам'ять» зазначили, що «принципово новим для українського музейного простору стала амбіція показати історію цілої єврейської громади України та ширше – Центрально-Східної Європи, при цьому відкриваючи цілі шари історії, що їх ніколи не вивчали та не популяризували в повоєнному СРСР, – це і світ штетлів, історія Гаскали та хасидизму, винищення цілих єврейських громад за часів Хмельниччини, єврейські погроми на тлі економічних і конфесійних антагонізмів Коліївщини, «справа Бейліса», погроми кінця XIX – поч. XX століть та реакція різних верств на них, сіонізм на тлі інших націоналізмів, участь євреїв у робітничому та революційних рухах»[260]. Концепція музейної експозиції полягала в тому, щоб представити єврейську історію з її трагедіями не як щось відокремлене, але пов'язати її з іншими національними наративами, не оминаючи і їхні трагедії. Отже, у Дніпрі пам'ять про Голокост, яка втілена в кількох невеликих пам'ятних знаках, зазнала ширшого висвітлення в музейному та освітньому вимірах.

Висновки: Харків і Дніпро мають багато спільних рис, які зумовлювали або ж впливали на те, як трагедія Голокосту відбилася в їхньому символічному просторі – це і географічна близькість міст, і зіставна кількість жертв (обидва міста під час найбільших акцій втратили понад 10 тисяч євреїв, а в цілому за час окупації – кілька десятків тисяч), наявність численної і активної єврейської громади в післявоєнний і пострадянський період, інституцій, а також представників місцевої еліти єврейського походження, які стали рушійною силою меморіальних ініціатив. Спільною для обох міст була відсутність свідомої продуманої стратегії творення гармонійного міського меморіального ландшафту та досить-таки традиційні уявлення щодо того, як мають виглядати пам'ятні знаки на честь загиблих – більшість з них виконані в тривіальній естетиці, як надгробки.

Водночас ключова відмінність, яка полягає в просторовому розташуванні місць масових страт, продиктувала різні сценарії входження Голокосту до міського символічного простору. В Харкові центральне місце знищення євреїв перебувало поза сучасною межею міста і залишилося незабудованою ділянкою, що зробило створення величного меморіалу «Дробицький Яр» можливим і доречним. Тоді як у Дніпрі місце розстрілу найбільшої кількості євреїв через розбудову повоєнного радянського періоду отримало зовсім інше символічне і культурне нашарування.

[259] Повна назва музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні».

[260] Гайдай, О. та ін. *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*, наук. ред. Г. Касьянов, Львів: ФОП Шумилович, 201, с. 134.

Функціонування на цьому місці будівель та інфраструктури Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара ставить під сумнів ідею перетворення вже традиційно студентської локації на місце скорботи. У будь-якому разі проєкт, зіставлюваний за масштабами з харківським меморіалом у Дробицькому яру, неможливо втілити тут нетравматично для простору, що вже є. При цьому наявність активно діючого концептуального музею Голокосту в центрі «Менора» якщо не компенсує, то дещо врівноважує відсутність у місті монументального меморіалу. Отже, особливістю презентації проблематики Голокосту в Дніпрі є зміщення дискурсу з меморіально-символічного виміру в музейно-просвітницьку площину.

Іл. 1. Перший радянський пам'ятник жертвам Дробицького яру, Харків, 1955

Іл. 2. Радянський пам'ятник в парку ім. Л. Пісаржевського, Дніпро

Іл. 3. Радянський пам'ятник в парку ім. Ю. Гагаріна, Дніпро, 1974

Іл. 4. Радянський пам'ятник 1980-х років. Перехрестя вул. Янгеля та вул. Енергетичної, Дніпро

Іл. 5. Пам'ятник-монумент «Жертвам Голокосту», Меморіальний комплекс «Дробицький Яр», Харків, 2002

Іл. 6. Менора /Дерево життя, Меморіальний комплекс «Дробицький Яр», Харків, 2002

Іл. 7. Пам'ятник 16 000 знищеним в'язням Харківського єврейського гетто, Меморіальний комплекс «Дробицький Яр», Харків, 2008

Іл. 8. Стіна Скорботи. Перехрестя просп. Московський та вул. 12 квітня, Харків, 1992

Іл. 9. Меморіальний камінь «Праведникам Світу». Перехрестя просп. Московський та вул. 12 квітня, Харків, 1997

Іл. 10. Стела «Звернення до нащадків». Перехрестя просп. Московський та вул. 12 квітня, Харків, 2000

Іл. 11. Пам'ятник євреям Дніпропетровська, вбитим поблизу Ботанічного саду, встановлений єврейською громадою, Дніпро, 2001

Іван Посохов

МІСЬКИЙ СУВЕНІР ЯК МАРКЕР ПРИВАБЛИВОСТІ МІСТА

Для багатьох людей пригадування власної історії відбувається через сувеніри, які вони придбали протягом свого життєвого шляху. Власне, дехто саме так визначає поняття «сувенір» – «предмет, що має особливе значення, пов'язаний з певною людиною або подією і покликаний нагадувати про них» (перекл. з англ.)[261]. Справді, не треба доводити, що саме сувеніри є істотною частиною туристичного досвіду. Вони мають сильне символічне значення, що пов'язане з приємними згадками про об'єкти чи події, які найбільше вразили під час подорожі. Сувеніри й спогади, пов'язані з ними, допомагають здобувати новий досвід, розширювати власний світогляд, диференціювати або інтегрувати себе з іншим і так далі. Іноді вони являють собою справжні витвори мистецтва. Утім, вже давно доведено, що туристи шукають сувеніри, які є портативними, відносно недорогими, зрозумілими, які легко чистити і які можна використовувати після повернення додому[262].

Придбання сувенірів можливо розглядати в різних площинах. Зокрема, можна говорити про колекціонування, якщо йдеться про однорідні об'єкти, про намагання зрозуміти іншу культуру, якщо акцент зроблено на специфічних виробах, що відображають особливості місцевої традиційної культури. Звісно, можна подивитися на цей процес крізь призму суспільства споживання. Придбання специфічної продукції місцевого населення, фотографування себе під час подорожі або купівля сувенірів – усе це стає засобом «привласнення» місцевості,

[261] Littrell, M. «Souvenirs and Tourism Styles». *Journal of Travel Research*. 1994. № 33 (1). p. 6.

[262] Blundell, V. «Aboriginal Empowerment and souvenir trade in Canada». *Annals of Tourism Research*. 1993. № 20, p. 70.

подій тощо. З цього погляду туризм можна вважати однією з форм задоволення потреб людини (зокрема, у засвоєнні нового простору). Демонстрація таких «предметів-свідків» своєму найближчому оточенню стає засобом, що дозволяє позначити власні матеріальні можливості та соціальний статус. За статистичними даними, «шопінг» фігурує як основна мотивація у здійсненні туристичної подорожі для 35 % європейських туристів, отже, для багатьох людей саме цей момент є важливою метою такої подорожі[263]. Крім того, іноді саме магазини, зокрема сувенірні, є головною визначною атракцією, приваблюючи туристів до менш розвинених країн, де вартість товарів, як правило, низька[264].

Виготовлення та продаж сувенірної продукції має величезний економічний вплив на розвиток місць відвідування туристів. За даними досліджень, близько 70 % туристів у світі купують подарунки для родини або друзів під час подорожей[265]. Водночас завдання створити привабливий продукт змушує місцевих виробників міркувати про «специфіку регіону», реагувати як на туристичний попит, так і на ті можливості, які надає в цьому плані певне місто чи регіон, а також на думки та вподобання самих мешканців. Тобто в цьому плані ми можемо говорити про те, що сувеніри також стають формою саморепрезентації, яка водночас має враховувати погляд ззовні. Тож можемо погодитися з авторами, які пишуть про те, що «у сучасному світі урбаністичний простір створюється не так інфраструктурою і архітектурою міста, як медіа і сучасним туризмом»[266].

Дехто з дослідників уважає, що сувеніри – це «символічні одиниці» в «системі мистецтва туриста» і тому можуть бути прочитані як «текст»[267]. Отже, вони можуть наділятися різноманітними смислами. Зокрема, сувеніри можуть являти собою як явні, так і приховані посилання на соціальні та політичні процеси в певній місцевості, вони можуть стати маркерами певної ідентичності та являти собою своєрідний заклик (маніфест) як до «свого», так і до «іншого».

З розвитком промислового виготовлення сувенірів почали розрізняти поняття «подарунковий виріб» та «сувенірний виріб». Якщо будь-який сувенір, виготовлений підприємством художнього промислу, може слугувати й подарунком, то подарунковий виріб, що не викликає асоціацій з місцем придбання виробу, не може вважатися сувеніром, оскільки не виконує відповідних функцій. Тобто сувенірами не вважаються ті предмети, які мають суто утилітарне значення (цукерниці, глечики, винні набори, чайники, лампи тощо) *й при цьому не містять позначок, які ідентифікують їх з певною місцевістю.*

[263] Littrell, M. «Souvenirs and Tourism Styles». ..., p. 8.

[264] Kim, S. «Souvenir Buying Intentions for Self Versus Others». *Annals of Travel Research*. 2001, № 28 (3), p. 643.

[265] Littrell, M. «Souvenirs and Tourism Styles»..., p. 9.

[266] Артеменко, А. П., Артеменко, Я. И. «Mental Image of The City». *Humanities Bulletin*, vol. 1, no. 1, 2018, p. 84.

[267] Gordon, B. «The souvenir: Messenger of the Extraordinary». *Journal of Popular Culture*. 1996, № 20 (3), p. 139.

Українські сувеніри вже стали об'єктом уваги дослідників, хоча таких праць поки небагато[268]. Автори слушно зауважують, що ринок сувенірної продукції України, його інфраструктура та асортимент перебувають у стадії формування і зовсім не завжди задовольняють потреби туристів. Утім, поза увагою вчених залишилися питання, пов'язані з виготовленням та використанням сувенірної продукції для *створення туристичної привабливості міста та регіону*. Потребує ретельного вивчення сувенірна продукція й у площині репрезентації регіональної ідентичності.

Здійснюючи це дослідження, автор здебільшого аналізував лише сучасну сувенірну продукцію, яка реалізується в місті Харків; також за необхідності було додано порівняння з дослідженням ринку сувенірної продукції міста напередодні чемпіонату Євро-2021[269]. Оцінка різноманіття сувенірів відбувалася під час відвідування автором спеціалізованих сувенірних крамниць міста Харкова (у місті функціонують не більше 15 крамниць, що здійснюють продаж сувенірної продукції, тоді як близько 60 крамниць реалізують «подарункові вироби»), а також вивчення асортименту музейних крамниць. У зв'язку з тим, що сучасні туристи здебільшого одержують інформацію про місто (та й сувеніри) з Інтернету, то визначення асортименту сувенірної продукції міста відбувалося завдяки відвідуванню найбільших онлайн-магазинів тих міст, які досліджувалися в процесі реалізації проєкту (проаналізовано асортимент більше 10 онлайн-крамниць)[270].

Багато десятиліть поспіль Харків не розглядали як туристичне місто – ані влада, ані населення країни. Це й сьогодні позначається на інфраструктурі міста. Зокрема це стосується й ринку сувенірної продукції. Очевидно, що в гостей міста повинна бути можливість придбати сувеніри в безпосередній близькості від історичних (центральних) локацій нашого міста. Однак вивчення розташування крамниць на мапі міста однозначно вказує на те, що поряд (на відстані до 200 м) з більшістю популярних туристичних об'єктів та маршрутів взагалі

[268] Гаврилюк, А. М. «Сувенірний брендинг в Україні як маркетинговий інструмент етнотуристичної промоції території». *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 4, 2015; Медвідь, Л. І. «Роль сувенірної продукції в презентації та популяризації туристичного регіону». *Науковий вісник Херсонського державного університету*. № 7, 2017. с. 203–209; Орлова, М. Л. «Українські аутентичні туристичні сувеніри: виробництво та реалізація». *Географія та туризм*. К., 2014. Вип. 31. с. 62–75; Смикова, М. О. «Сувенірна продукція як складова брендингу туристичної дестинації». *Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи* : зб. матер. Всеукр. наук-практ. конф. молодих вчених (Львів, 15 травня 2013р.). Львів, 2013. с. 133–138.

[269] Див.: Посохов, І. С. «Харківські меморабілії: сувенірна продукція міста напередодні Євро-2012». *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. 2013. Вип. 43, Ч. 1. с. 250–259.

[270] Див.: Мій Харків https://mykharkov.info/. Доступ 10.08.2021; Інтернет-магазин сувенірів «Все про Харків» https://vseprokharkov.com.ua/. Доступ 10.08.2021; Харківський обласний туристсько-інформаційний центр https://tourcenter.kh.ua/. Доступ 10.08.2021; Мандруй Харківщиною https://discover.kh.ua/. Доступ 10.08.2021; Запоріжжя https://zaporizhzhia.city/. Доступ 10.08.2021.; Туристичний гід Одеси http://odessa.travel. Доступ 10.08.2021.

немає крамниць з продажу сувенірної продукції. Не те що іноземному туристу, а й мешканцю міста досить складно знайти такі крамниці та вибрати саме той сувенір, який йому потрібен. Можна припустити, що розташування сувенірних крамниць у місті досить симптоматичне, тобто їхні власники розраховують радше на харків'ян, які хочуть зробити подарунок гостям, аніж на туристів, які самі шукають сувеніри. Переважна більшість крамниць міста «універсальні», мають у продажі сувеніри на будь-який смак та гаманець. Авторові відомо лише кілька крамниць у Харкові, які позиціонують себе як крамниці сучасного мистецтва чи андеграундні, однак їхня пропозиція не має ідентифікації з містом.

Добре відомо, що основну кількість сувенірних крамниць європейських міст розташовано саме на центральних вулицях та майданах, там, де їх, безсумнівно, знайдуть туристи. У багатьох містах взагалі створюють спеціальні сувенірні квартали для комфортної, зручної реалізації такої продукції туристам. Отже, продаж сувенірів стає одним з важливих чинників створення туристичної привабливості міста.

На жаль, через брак інформації фактично неможливо виявити реакцію туристів (вітчизняних та іноземних) на наявні сувенірні пропозиції. Утім, частково це компенсувалося завдяки проведенню інтерв'ю з крамарями, які відзначали найбільш популярні в покупців сувеніри.

Через неймовірне різноманіття та постійні зміни у трендах з виготовлення сувенірної продукції універсальної класифікації сувенірів на сьогодні немає. Водночас, маючи бажання, можна легко виокремити певні групи за основними ознаками, а саме: за змістом (івент-сувеніри; етносувеніри; сувеніри, які присвячені видатним особистостям регіону; сувеніри, що відображають природну специфіку та інші особливості місцевості); за способом використання (декоративно-прикладні, утилітарні та ін.); за варіантом оброблення (з художнім розписом, інкрустацією, вишивкою тощо); за ступенем масовості (масові, унікальні); за формою (у вигляді брелоків, магнітів, листівок тощо); за переважним матеріалом виробу (сувеніри з дерева, з кераміки, з пластмаси тощо); за промислово-галузевою належністю (сувеніри народних художніх промислів, сувеніри поліграфічної промисловості; сувеніри харчової промисловості тощо); за ціновою категорією тощо.

Як бачимо, класифікаційні ознаки сувенірів тісно поєднані з ресурсною базою для їх виробництва, що також може впливати на формування туристичного іміджу території.

Отже, проаналізуємо той матеріал, який ми змогли зібрати передусім у Харкові.

Спочатку скористаємося спрощеною класифікацією. В усьому розмаїтті сувенірної продукції, яка реалізується Харкові, виокремимо три категорії: традиційні українські сувеніри; регіональні сувеніри (з відповідними написами чи зображеннями); сувеніри для країни та регіону, що виготовлені за кордоном (почасти презентують погляд ззовні).

До традиційних українських сувенірів належать писанки, дерев'яні булави, ляльки в національному вбранні, предмети традиційного вжитку – рушники, глиняні глечики, козацькі куманці тощо. При тому, що потенційний турист має досить широкий вибір такої продукції, подібні сувеніри можна знайти в багатьох містах нашої країни. Дехто з дослідників зазначає, що традиційна культура стає зникаючим феноменом, особливо в державах, де більшість населення проживає в містах. Навіть у сільській місцевості вона існує вже у трансформованому вигляді[271]. Тож такі предмети можуть ставати цікавими й для пересічного містянина. Втім, вочевидь, наявність таких сувенірів у крамницях пов'язана з тим, що чимало наших співвітчизників подорожують іншими країнами і мають потребу в подарунках. Крім того, тепер в Україні навчається чимало іноземних студентів, яких такі вироби також можуть зацікавити. Водночас звернемо увагу на майже абсолютну відсутність етносувенірів із вираженою регіональною специфікою. Маються на увазі писанки чи рушники із відповідним орнаментом, деякі жіночі прикраси тощо. Симптоматично, що хоча під час проведення в Харкові у 2018 році конкурсу під назвою «Слобожанський сувенір» було визначене переможцем традиційне слобожанське покривало – коц (до речі, у місті є й вулиця з відповідною назвою – Коцарська), утім, знайти коц у вільному продажу неможливо, тому на сьогодні складно навіть уважати його сувеніром.

До регіональних сувенірів віднесемо ті, на яких зображено місцеві пам'ятки, містяться відповідні написи, що ідентифікують місто, або його герб.

Харків багато років поспіль «шукає» головні туристичні атракції міста, пропонуючи відвідати як окремі об'єкти, так і створюючи їх списки (наприклад, «Сім чудес Харкова»[272]). Увагу виробників сувенірів здебільшого привернули архітектурні символи нашого міста. Серед релігійних споруд, у порядку зменшення популярності – Благовіщенський собор, Покровський монастир, Успенський собор з дзвіницею. Автор не знайшов у продажу жодного сувеніра із зображеннями будь-яких інших церковних споруд міста – ані православних, ані тих, що стосуються інших конфесій (у Харкові є велична синагога, костел, вірменська церква, мечеть, навіть караїмська кенаса). Хоча у продажу є репринтні видання листівок «Привет из Харькова» та «Панорами старого міста», де, окрім популярних Благовіщенського та Успенського соборів, також представлено й багато інших сакральних споруд, зокрема й втрачених, наприклад Миколаївську церкву. Втім, загалом асортимент таких поліграфічних сувенірів надто обмежений.

Об'єкти світської архітектури досить часто зображені на сувенірній продукції (можна стверджувати, що саме вони переважають загалом). При цьому

[271] Марчук, Н. «Традиційна та масова культури: компаративний аналіз». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Культурологія». Вип. 16, 2015, с. 79–86.

[272] Див.: Путівник по Харкову https://www.city.kharkov.ua/uk/dovdnik/putevoditel-po-xarkovu.html. Доступ 18.10.2021.

з будівель дорадянського часу трапляються лише зображення українського драматичного театру ім. Т. Шевченка та Харківської державної академії дизайну і мистецтв (крім того, такі сувеніри можна побачити зрідка). Архітектура радянських часів представлена набагато ширше, у порядку зменшення популярності – фонтан «Дзеркальний струмінь», будівля Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Держпром, Південний вокзал, а також інколи – будівля нового цирку. Автор не знайшов сувенірів із зображеннями сучасних архітектурних споруд, за винятком підвісного мосту (у сквері «Стрілка»).

В абсолютній більшості випадків на регіональних сувенірах є напис «Харків», незначна кількість харківських сувенірів позначена написом «Україна» (у цьому випадку практично всі написи виконано двома мовами – українською та англійською).

До речі, зіставлення візуального ряду сучасної сувенірної продукції із сувенірами, представленими у продажу напередодні Євро-2012 (матеріали з власного фотоархіву автора) не виявило жодних відмінностей, що свідчить про відсутність відтоді творчого пошуку з боку виробників сувенірів.

Витвори монументального мистецтва, а саме пам'ятники, широко представлені на сувенірній продукції міста. Найчастіше можна побачити зображення пам'ятника Т. Г. Шевченку. Менш популярним є зображення пам'ятника засновникам Харкова (кінна статуя козака Харько). Також інколи знаходимо зображення пам'ятника закоханим, пам'ятника отцю Федору на Південному вокзалі. Тоді як перші два пам'ятники фактично вже стали символами міста, вибір виробниками двох останніх знову примушує нас замислитися щодо підходів до розроблення сувенірної продукції, адже в Харкові можна знайти десятки пам'ятників на всі смаки. Вочевидь, у цьому випадку слід поміркувати про «цільового споживача» (транзитний пасажир, Харків – місто студентів).

Уже згаданий список «Сім чудес Харкова» є результатом конкурсу, проведеного 2008 року, макети переможців якого прикрашають площу Архітекторів у Харкові. До цього списку додано пам'ятник Т. Г. Шевченку, фонтан «Дзеркальний струмінь», будівлю Держпрому, Благовіщенський, Покровський та Успенський собори, а також «будинок зі шпилем». Порівняння цього переліку із зображеннями на сувенірах дозволяє відзначити деякі моменти. Наприклад, останній об'єкт взагалі не представлено на сувенірній продукції міста (можливо, через зміни політичного курсу тепер популярності будинку заважає п'ятикутна зірка на шпилі). Показово, що, виходячи з асортименту сувенірної продукції, є кілька нових претендентів на включення до цього списку, наприклад, Головний корпус ХНУ імені В. Н. Каразіна або будівля театру ім. Т. Шевченка).

Сучасний герб м. Харкова (на зеленому полі щита зображені перехрещені ріг достатку і кадуцей) як приклад регіональної символіки не часто можна знайти на сувенірній продукції. Його зображення трапляється, як правило, на канцтоварах: блокнотах для нотаток. Зазвичай герб супроводжується написом «Харків» українською мовою. Також герб міста можна знайти поряд із зображеннями архітектур-

них споруд, про які вже йшлося вище – як правило, це різноманітні магніти або друкована продукція на кшталт путівників містом. Можна стверджувати, що сувеніри із зображенням герба м. Харкова продають у сувенірних крамницях набагато рідше, ніж ті, на яких зображено Герб України. Також автор не знайшов прикладів одночасного використання герба міста поряд із державною символікою на сувенірній продукції. Ще один спеціально створений до Євро-2012 логотип Харкова (зелений ромб, що нагадує літеру «Х») та девіз «Kharkiv – smart city» до сьогодні не стали помітними емблемами на полицях сувенірних крамниць.

Зображення регіональної символіки можна знайти також на дерев'яних туристичних марках. Хоча в Україні цей проєкт було розпочато ще 2007 року, він і досі зорієнтований передусім на сільську місцевість Карпатського регіону. Тоді як Закарпатська область (станом на 2020 рік) налічує 58 марок (разом їх нараховують 316), Запоріжжя «отримало» шість марок, а міста Дніпро, Донецьк, Одеса – зовсім не представлені на такого типу сувенірах. Харкову присвячено п'ять марок, які повторюють об'єкти з «Семи чудес Харкова», а саме: пам'ятник Т. Г. Шевченку, фонтан «Дзеркальний струмінь», Благовіщенський, Покровський та Успенський собори.

Цікавинкою місцевості стають не лише архітектурні об'єкти чи пам'ятники історії, а й місцева кухня. Страви можуть ставати символом міста (згадаємо пам'ятний знак полтавським галушкам), їх подекуди зображують і на сувенірній продукції. Однак щодо Харкова ані серед фахівців, ані серед громадськості немає спільної думки, яку ж страву можна назвати символом регіону. Отже, на сьогодні пошуки виявили лише один продукт, який можна вважати певним регіональним брендом – кондитерську продукцію із зображенням регіональної символіки на пакуванні[273]. На жаль, на сьогодні така продукція представлена лише набором цукерок «Дзеркальний струмінь» (із зображенням фонтану). Навіть ті вироби, які в назві мають слово «харківський» (печиво «Харківський сувенір» і торт «Харківський») позбавлені будь-яких регіональних символів. Схожу картину маємо й в інших містах (наприклад, згадаємо печиво «Дніпро»). До речі, фірмовий магазин Харківської бісквітної фабрики «Ведмедик» у Харкові розташовано в самому центрі міста, поряд із туристичними атракціями, він має багату історію та міг би використовуватися як сувенірний магазин.

Музеї Харкова, так само як інших європейських міст, мають бути одним із центрів продажу сувенірної продукції. На превеликий жаль, музеї країни переживають не найкращі часи і не вважають за своє першочергове завдання розвиток саме сувенірного напряму (у Європі робота сувенірного магазину дає музею близько 20 % від сукупного прибутку). За рейтингом популярності Tripadvisor[274],

[273] Вироблення такої продукції має свою історію (див.: *История и образ: Упаковка Харьковской бисквитной фабрики. 1950–1990*. Харьков, 2017; *Харьковская кондитерская этикетка. 1950-е – 1990-е*. Харьков, 2017.

[274] Див.: Музеї Харкова https://www.tripadvisor.ru/Attractions-g295369-Activities-c49-Kharkiv_Kharkiv_Oblast.html. Доступ 10.08.2021.

з восьми топ-музеїв міста вебсайти мають лише шість. Реалізація сувенірів онлайн недоступна для всіх згаданих восьми музеїв. Невеличкі кіоски (радше куточки) цих музеїв наповнені здебільшого стандартною для музеїв поліграфічною продукцією. Прикро, що шедеври музеїв Харкова не представлені у вигляді сувенірів у крамницях міста.

Протягом десятиліть Харків характеризувався передусім як промислове місто. Саме тому, можливо, не слід відмовлятися від цього спадку, а, навпаки, більше уваги приділяти певним промисловим маркам зі славетною історією, згадувати, реставрувати або відновлювати ті з них, що вже пішли в минуле, проводити спеціальні піар-кампанії – наявність таких об'єктів надає можливість виготовляти й відповідну сувенірну продукцію.

Багато потужних фабрик і заводів міста (Харківський тракторний завод, завод «Турбоатом», Харківська бісквітна фабрика тощо) мають власні музеї, але вони недоступні для широкого загалу, також не мають сайтів. Важливим кроком як для деяких підприємств, так і для міста могло би стати створення власної сувенірної крамниці неподалік від основних приміщень, так щоб відвідувачі мали можливість придбати вироби незабаром після закінчення екскурсії.

Хоча сувенірні крамниці міста мають деякі унікальні пропозиції (наприклад, великі гобелени із зображеннями Харкова), вартість яких сягає 5 тис. грн і вище, втім, можна констатувати, що наше місто не має таких сувенірів, які можна придбати лише в Харкові, за якими туристам слід сюди приїхати спеціально. Як приклад згадаємо сувеніри деяких міст Європи – пивні кружки в Мюнхені (зв'язок з фестивалем Octoberfest), заварювальні чайники в Лондоні (традиція англійського чаювання), шляпки або берети в Парижі (зв'язок з художниками) тощо. До речі, продавці, з якими поспілкувався автор, зізнавалися, що туристи нерідко питають їх про унікальний сувенір, який варто придбати саме в Харкові, але такого немає.

Кілька онлайн-крамниць пропонують сувеніри, що роблять наголос на регіональній лексиці (наприклад, вішалки для одягу з написом «трампель» або футболки з написами «ля, тю, шо» тощо). Утім, на нашу думку, такі сувеніри, навряд чи можуть стати регіональним брендом.

Схожу ситуацію спостерігаємо і в інших містах, які стали об'єктом уваги. Певним винятком є лише Одеса, де туристам пропонують купити тільняшку або капітанську безкозирку, а також скуштувати «одеську рибку».

У сувенірних крамницях можна побачити продукцію, виготовлену не лише в межах нашого регіону. В онлайн та офлайн-магазинах можливо придбати сувеніри з українською символікою, наприклад, свистунці, вироблені в Німеччині або Китаї. Наприклад, європейські (польська Trefl) або китайські компанії пропонують пазли з картами України або так звані 3D-пазли пам'яток архітектури країни (Одеський оперний театр тощо). Онлайн-магазини Китаю пропонують одяг (та навіть одноразові маски) з гербами українських міст. Утім, аналіз про-

позиції закордонної сувенірної продукції виявив, що у її виробників відсутнє уявлення про якусь регіональну специфіку міст України.

Особливу увагу зупинимо на такому елементі, як упаковка сувенірів. Вона не просто захищає сувенір від можливості бути зламаним або ушкодженим: багато туристів також зберігають її разом із сувеніром. Отже, упаковка як така може розглядатися як сувенір, тому що вона також представляє місце туристичного відвідування. На додаток до оригінальної упаковки сувенірів, велике значення має й упаковка, здійснена після покупки. На сьогодні в сувенірних крамницях Харкова представлені пакувальні матеріали, на яких є не лише українська, а й регіональна символіка, а саме: фонтан «Дзеркальний струмінь», будівля Харківської державної академії дизайну і мистецтв, а також герб міста поряд з написом «Приветъ изъ Харькова» (натяк на поштові листівки початку XX століття).

Отже, аналіз сувенірної продукції дозволяє зробити певні висновки. На сьогодні цілком очевидно, що Харків не є туристичним містом, тому маємо й невиразний сувенірний ринок. Утім, справа не лише в цьому. Те, що триває пошук (переосмислення) регіональної специфіки, також зумовлює наявність відповідної сувенірної продукції.

Окрім зображень на сувенірах деяких архітектурних споруд, місто фактично нічого не пропонує туристам. Вочевидь, це пов'язано з відсутністю певних усталених традицій чи культурних подій, які стають символом міста. Сучасні сувеніри презентують місто як мононаціональне та моноконфесійне, хоча це не відповідає дійсності. Також серед наявних у продажу сувенірів немає таких, які б нагадували про знакових історичних діячів (так звані «генії місця»/«genius loci») або про ключові для міста історичні події. Офіційна міська символіка представлена на сувенірах як другорядна. Сувенірів, які б виготовляли на замовлення міської влади та які були би доступні у вільному продажу, також немає.

Під час вивчення наявного зараз асортименту сувенірної продукції Харкова дивно було не побачити календарів з фотографіями міста та простих невеличких путівників різними мовами. Це передусім естетичний сувенір, який також може розповісти туристу про місто завдяки фотографіям та кільком інформаційним сторінкам або розділам. Календар для Харкова може мати гарні зображення міста, а також містити посилання на сайти про місто, список визначних пам'яток, що їх потрібно обов'язково оглянути, карту місцевості і список крамниць, кав'ярень та музеїв, які варто відвідати. До речі, звичайною практикою у світі є поширення такої продукції безкоштовно. Серед сувенірної продукції із зображеннями Харкова майже немає (або цей асортимент дуже вузький) деяких типових для будь-якого сучасного міста речей, наприклад, футболок, бейсболок, іншого одягу, канцелярської продукції – блокнотів, олівців, ручок з українською та регіональною символікою.

Стан справ стає ще більш зрозумілим, коли ми згадуємо досвід європейських міст зі створення сувенірної продукції. Наприклад, у м. Трір (Німеччина), де народився Карл Маркс, використовують ім'я цієї (для когось вельми неоднозначної фігури) для створення туристичного образу міста: навіть у пішохідних світлофорах зображено силует Маркса. Сувеніри виготовлені в тому самому стилі, навіть дитячі гумові качки «одягнені» як Маркс. Інший приклад дає нам Брюссель зі своїм фонтаном «Маннекен Піс» – зовсім невеличкої скульптури. Цей символ міста використовують у найширшому спектрі сувенірної продукції.

Звісно, всі усталені традиції колись започатковувались, а властиві для певної місцевості речі колись були новацією. Не лише час давав переваги, але й творчі зусилля. Останнє напряму стосується виробництва сувенірної продукції. Отже, перш ніж розпочати розроблення оригінальної сувенірної продукції, будь-якому місту слід визначитися з власними пріоритетами, віднайти гідну основу для усталених традицій, виявити «місцевих героїв» та ключові події, які можуть визначати «обличчя міста». Очевидно, що для цього слід об'єднати зусилля митців, істориків, культурологів – усіх тих, хто в змозі виявити та гідно презентувати місцеву специфіку. Враховуючи, що Харків має потужні мистецькі школи і традиції, досить креативне експертне середовище, а також цікаву історію та динамічне сьогодення, є надія, що таку специфіку Харків невдовзі знайде. Ось тоді буде легко зробити сувенірну продукцію, яка й стане маркером привабливого міста.

Євген Рачков

КОГЕРЕНТНІСТЬ СИМВОЛІЧНИХ І РИТУАЛЬНИХ ПРАКТИК ПОСТРАДЯНСЬКИХ МІСТ

Упродовж радянського часу символічні й ритуальні практики стали об'єктом широкомасштабного історичного експерименту, який проводила радянська влада в галузі святкової культури для конструювання «радянської ідентичності», а також відповідно до концепції виховання нової радянської людини. Водночас з 1990-х років розпочався активний «пошук» та «винайдення» нової міської святкової культури і традицій. Для міських ритуальних практик у незалежній Україні стали типовими спроби позбутися найбільш одіозних проявів радянської святкової культури та створити принципово новий святковий канон. Частково ці процеси відбувалися в межах так званої «деколонізації історичної пам'яті», яка, на думку П'єра Нора, характерна для країн, що звільнилися від тоталітарних чи авторитарних режимів. Еліти таких країн зазвичай звертаються до традиційної пам'яті, знищеної чи викривленої на свою користь попереднім режимом[275]. Водночас сучасна святкова культура великих міст України виглядає доволі еклектичною. Усталені радянські символічні та ритуальні практики не були повністю знищені, натомість значна їх частина була адаптована та переосмислена в нових міських традиціях. Змінилося й функціональне призначення міських культурних практик.

[275] Нора, П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, № 2, 2005, https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/vsemirnoe-torzhestvo-pamyati.html. Доступ 10.03.2021.

Слід відзначити, що міським символічним і ритуальним практикам присвячена значна кількість праць, авторами яких є історики, антропологи, культурологи, соціологи, представники інших наукових дисциплін. Аналізуючи ці дослідження, можна помітити кілька загальних тенденцій. По-перше, переважна більшість робіт має фрагментарний характер, вони присвячені окремим святам, а тому не дозволяють скласти більш-менш цілісне уявлення про генезис міської святкової культури. По-друге, окремий масив досліджень присвячено державним радянським святам (традиції радянського «червоного календаря») та їх символічним атрибутам. По-третє, дослідження символічних і ритуальних практик, що отримали поширення з 1990-х років, насамперед покликані продемонструвати конструювання нових міських традицій. Враховуючи це, ми пропонуємо розширити дослідницький фокус та звернути увагу на генезис символічних і ритуальних практик як засобу інтертекстуальної репрезентації міста. На прикладі великих міст Південної та Східної України – Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова – ми спробуємо не лише зафіксувати специфіку процесів трансформації та адаптації міських символічних і ритуальних практик упродовж 1990–2010-х років, але також визначити місце цих практик у культурно-символічній структурі досліджуваних міст України.

Головний символ міста: традиційний герб та / або сучасний логотип

Як відомо, в Європі міський герб як самостійне явище виникає протягом кінця XIII–XIV століть[276]. Процес появи та утвердження міських гербів був доволі тривалим і мав певні відмінності в кожній країні та навіть у кожному місті. З часом правила створення та використання міських гербів змінилися. Зокрема, певних трансформацій зазнали функції міських гербів. На початку вони виконували переважно репрезентативну функцію, фіксуючи привілеї, надані городянам верховною світською та церковною владою. Схожу функцію виконували й інші символи міста на кшталт міської хоругви, прапора, печатки, а також статусні відзнаки (жезл, нагрудний ланцюг тощо) представників органів місцевого самоуправління[277]. Загалом названі міські символи утворювали комплекс взаємопов'язаних між собою елементів, що мав певну ієрархію. Найголовнішим серед них був герб міста. Слід відзначити, що в Новий час міські герби виконували переважно номінативну функцію, тобто позначали місто як адміністративно-територіальну одиницю, що має власні органи самоврядування.

Сучасні дослідники наголошують на тому, що герби в Російській імперії були ідеологічним засобом політики царського уряду. Їх використовували радше в інтересах державної влади, а не для відображення принципів міського самоврядування[278]. Серед досліджуваних міст одним з перших було затверджено герб

[276] Соболева, Н. Старинные гербы российских городов. Москва, 1985, с. 14.

[277] Див.: Drelicharz, W., Piech, Z. Dawne i nowe herby Małopolski. B. Widłak, oprac. graficzne. Kraków, 2004.

[278] Гречило, А. Українська міська геральдика. Київ, 1998, с. 103.

Харкова (1781 рік), головними фігурами якого стали ріг достатку (наповнений плодами й увінчаний квітами) і кадуцей (жезл Меркурія), що позначали Харків як торговельний центр. Попередня емблема міста – знак у вигляді натягнутого лука зі стрілою – під час створення герба не враховувалася[279]. Перший герб Одеси було затверджено 1798 року. У верхньому полі герба зображено імперського орла, у нижньому – срібний якір-кішку[280]. 1811 року було затверджено герби Олександрівська та Катеринослава[281].

Пізніше за дорученням імператора наявні міські герби було переглянуто. Оновлені проєкти гербів Катеринослава, Олександрівська та Одеси не було затверджено. Натомість 1878 р. імператорським указом було погоджено новий герб Харківської губернії: на срібному щиті зображувалася чорна відірвана кінська голова із червоними очима та язиком, що позначали кінські заводи губернії. Новий герб викликав невдоволення харківського дворянства, зрештою, 1887 року місту було повернено попередній герб із певними змінами[282]. Слід відзначити, що Юзівка власного герба не мала[283].

Після 1917 року міста в СРСР були позбавлені власних офіційних символів та емблем, замість яких використовували державну радянську символіку. Відродження міської символіки було пов'язано з «хрущовською відлигою». Нові міські символи та емблеми мали стати частиною радянської «монументальної пропаганди» та служити «справі комуністичного виховання». Вибір міських гербів здійснювали переважно проведенням відкритих конкурсів та затверджували на засіданнях міських рад. 1967 року було розглянуто й затверджено емблеми Запоріжжя та Одеси. Емблема Запоріжжя поєднувала елементи, що відображали козацький та радянський етапи історії міста (наприклад, козацькі шабля, бандура та бунчук поєднувалися із зображенням сталевого ковша, шестірні, Дніпровської

[279] Гречило, А. *Українська міська геральдика* … с. 70.

[280] Винклер фон, П. П. *Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 год*. Санкт-Петербург, 1899, с. 109.

[281] Гербы городов, районов, сёл и посёлков Украины. Г. Запорожье (Украина). *Heraldicum*. http://heraldicum.ru/ukraine/towns/zaporoz.htm. Доступ 10.03.2021; Гербы городов, районов, сёл и посёлков Украины. Г. Днепр (до 2016 г. – Днепропетровск) (Украина). *Heraldicum*. http://heraldicum.ru/ukraine/towns/dnepro.htm. Доступ 10.03.2021.

[282] Див.: Саратов, И. *История харьковских гербов*. Харьков, 2008, с. 128–133.

[283] Попри відсутність в Юзівки власного герба, на початку 1990-х років була здійснена спроба пошуку історичної емблеми міста. Тоді міська газета «Город» включила до власного логотипу зображення геральдичного щита з двома схрещеними гірничими молотами, які тримали два гноми. Деякі читачі газети сприйняли зображення як традиційний герб Донецька. Водночас ця доволі поширена емблема гірської справи не була геральдичною відзнакою Юзівки, натомість містилася на форзаці книги Теодора Фрідгута «Юзівка і революція» (1989, 1994 рр.). Ясенов, Е. (09 июня 2008) Это наш донецкий герб. Донецк: история, события, факты. https://infodon.org.ua/donetsk/243; Гербы городов, районов, сёл и посёлков Украины. Г. Донецк (Украина). Геральдикум. http://heraldicum.ru/ukraine/towns/doneck.htm. Доступ 10.03.2021.

ГЕС). Емблема Одеси також мала еклектичний характер: на ній зображення панцерника «Потьомкін» та Золотої Зірки міста-героя поєднувалося з традиційним зображенням срібного якоря-кішки. 1968 року було затверджено емблеми Донецька та Харкова. В центральній частині емблеми Донецька розміщувалося золоте зображення руки, що тримає гірничий молоток[284]. Своєю чергою на емблемі Харкова розміщувалося кольорове зображення прапора УРСР, золоте зубчасте колесо, а також золотий колос, оплетений навколо орбіт атома[285]. 1970 рку було затверджено емблему Дніпропетровська, центральними фігурами якої стали срібний ківш (символізував металургію) та природний ландшафт міста[286].

Загалом характерними рисами радянських міських емблем можна вважати типовість і невиразність, заідеологізованість та ігнорування геральдичних традицій. Переважна більшість міських емблем радянського часу виявилися нежиттєздатними та, починаючи з 1990-х років, були замінені на історичні герби або сучасні логотипи[287]. Зокрема, 1995 року було відновлено історичний герб Харкова, із зображенням рогу достатку та кадуцею, прийнятий 1781 року[288]. 2001 року було затверджено герб Дніпропетровська, центральною фігурою якого стали перехрещені срібні шабля та стріла – символи козацьких традицій. Три семипроменеві срібні зірки уособлюють декілька понять: козацькі традиції, природний ландшафт міста, металургію як головну промислову галузь[289]. 2003 року було затверджено новий герб Запоріжжя, виконаний на основі історичного міського герба Олександрівська 1811 року. Герб нагадує на славному козацькому минулому міста. Водночас на картуші замість корони міститься стилізоване зображення Дніпровської ГЕС[290]. 2004 року міська рада ухвалила герб Донецька. Було перезатверджено радянську емблему, яка мала уособлювати трудові традиції міста[291]. Унаслідок російсько-української війни, 2014 року було проголошено т. зв. «Донецьку народну республіку» із власною символікою, зокрема гербом, прапором та гімном, які в цьому випадку не розглядаються.

[284] Див.: Іщенко, Я. О. *Символіка та емблематика міських гербів України 60–80-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2006.

[285] Саратов, И. *История харьковских гербов* … с. 149–152.

[286] Див.: Іщенко, Я. О. *Символіка та емблематика міських гербів України 60–80-х років ХХ ст. …*

[287] Про еволюцію територіальної символіки також див.: Posokhov, S. Territorial Heraldry of the Kharkiv Region: Tradition and Innovation. *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowej serii,* t. 18 (29), 2019, s. 209–222.

[288] Опис символіки. Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету, https://www.city.kharkov.ua/uk/opisanie-simvoliki.html. Доступ 10.03.2021.

[289] Символіка міста. *Офіційний сайт Дніпровської міської ради*, https://dniprorada.gov.ua/uk/page/simvolika-mista. Доступ 10.03.2021.

[290] Символіка міста. *Офіційний сайт Запорізької міської ради*,. https://zp.gov.ua/uk/page/simvolika-mista. Доступ 10.03.2021.

[291] Решение Донецкого городского Совета № 13/5 от 27 сентября 2004 г. «О символике города Донецка».

Затвердження нового герба Одеси виявилося більш тривалим і суперечливим процесом. Конкурс на створення нового герба міста було розпочато 1992 року. Наступного року було затверджено варіант герба, на якому зображено срібний якір-кішку та золоту зірку міста-героя. 1994 року мер міста ініціював новий конкурс на створення герба міста. Журі конкурсу не визначило переможця, але рекомендувало відновити історичний герб міста 1798 року[292]. Зрештою, 1999 року міська рада затвердила сучасний герб Одеси, на якому зображено срібний якір-кішку на червоному тлі. 2010 року було створено робочу групу з доопрацювання герба та оголошено новий конкурс на найкращий проєкт міського герба. 2011 року було затверджено повний та малий герби міста без істотних змін[293].

На сучасному етапі все більш затребуваною стає консолідуюча функція міських гербів. Крім того, поступово герби перетворюються на засіб цілеспрямованої та планомірної політики брендингу міст. Поряд зі стилістично оновленими версіями історичних гербів усе частіше використовують сучасні логотипи[294]. Проте найчастіше герб та логотип досліджуваних міст застосовують одночасно в міському символічному просторі.

Періодом активного створення логотипів стали 2000-й – 2010-ті рр. Процес створення логотипів був децентралізований та спорадичний. Власні варіанти логотипів пропонували багато дизайнерських компаній. Часто появі нових міських логотипів передувало проведення певних масових заходів, зокрема спортивних турнірів та культурних фестивалів. Наприклад, наприкінці 2000-х років з'явилися нові логотипи Харкова й Донецька, розроблені для використання під час Чемпіонату Європи 2012 року з футболу. Головною фігурою логотипа Харкова став фонтан Дзеркальний струмінь (один із символів міста), а Донецька – червоний діамант, що, зокрема, символізував вугільні терикони і троянду[295].

Водночас логотипи слугували не лише як більш сучасна емблема міста: передусім їх використовували для створення привабливого бренду міста. Ініціатором створення офіційних логотипів виступала міська влада. Зокрема, у Харкові 2011 року було представлено новий логотип Харкова «Kharkiv – Smart City», що мав стати туристичним брендом міста. Кожна буква слова «Smart» розшифровувалося як певні епітети, що характеризували сутність сучасного

[292] Див.: Калмакан, И. К., Емельянов, М. В. «К истории Одесского герботворчества». *Гербовед,* № 8, 1995, с. 88–96.

[293] Решение Одесского городского совета № 3297-VI от 16 апреля 2013 г. «Об утверждении Положения о символике города Одессы и символах Одесского городского головы». *Офіційний сайт міста Одеса*. https://omr.gov.ua/ua/odessa/city-symbols/. Доступ 10.03.2021.

[294] Див.: Пастуро, М. *Геральдика*. Москва, 2003, с. 41.

[295] Харків визначив логотип до Євро-2012. (29 травня 2008). *УНІАН*, https://www.unian.ua/kharkiv/119449-harkiv-viznachiv-logotip-do-evro-2012.html. Доступ 10.032021; У Донецьку презентовано логотип міста до Євро-2012 (09 червня 2010). *УНІАН*, https://www.unian.ua/society/366861-u-donetsku-prezentovano-logotip-mista-do-evro-2012.html. Доступ 10.03.2021.

Харкова: social, modern, art, research, tourist[296]. Туристичний логотип Одеси також з'явився за ініціативи міської влади 2012 року[297]. Авторами логотипу та брендбуку міста стала російська Дизайнерська Студія Артемія Лебедєва, яка запропонувала використовувати як основний елемент якір-кішку. Девізом бренду стала фраза «Я люблю Одесу»[298]. 2017 року було затверджено туристичні логотипи Дніпра та Запоріжжя. На логотипі «Запоріжжя – сім шляхів до пригод» на стику різнокольорових смуг формується семикутна зірка, що символізує перехрещення семи туристичних маршрутів міста[299]. Своєю чергою логотип Дніпра було обрано за результатами відкритого конкурсу. Логотип з девізом «Дніпро – хвилююче місто» є частиною брендбуку міста та поєднує зображення геральдичного щита із стилізованою хвилею та літерою Д[300].

Важливим символом міста, пов'язаним із гербом, є прапор та в деяких ситуаціях штандарт міста. Центральною фігурою на прапорі та штандарті досліджуваних міст є їхній герб. Серед інших важливих символів міста є гімн, виконанням якого супроводжуються різноманітні урочисті заходи. Слід відзначити, що Донецьк, Запоріжжя та Харків не мають офіційно затверджених гімнів. 2012 року рішенням міської ради Дніпра було затверджено гімн міста – радянська пісня «Дніпропетровськ – мій рідний дім» (1970 рік). 2014 року частина депутатів відмовилася від виконання цієї пісні з політичних причин[301]. 2018 року було оголошено конкурс «Пісні ProDnipro» на створення нового гімну міста[302]. Своєю чергою 2011 року було затверджено гімн Одеси – радянська «Песня об Одессе» з оперети «Белая акация»[303].

Слід відзначити, що складовою брендингу міст можна вважати створення нових форм символіки. Зокрема, особливу популярність серед досліджуваних

[296] Мусієздов, О. О. *Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід*. Харків, 2016, с. 160–161.

[297] Розпорядження Одеського міського голови № 807-01р від 15.09.2012 р. «Про використання туристичного логотипу м. Одеси». *Офіційний сайт міста Одеса*. https://omr.gov.ua/ru/acts/mayor/44101/. Доступ 10.03.2021.

[298] Руководство по использованию элементов фирменного стиля города Одессы. Составлено в Студии Артемия Лебедева в 2012 году. *Офіційний сайт міста Одеса*. https://omr.gov.ua/images/File/CitySymbloics/Odessa-Guidelines-Screen.pdf. Доступ 10.03.2021.

[299] Символіка міста. *Офіційний сайт Запорізької міської ради*, https://zp.gov.ua/uk/page/symvolika-mista. Доступ 10.03.2021.

[300] У Дніпрі обрали бренд та логотип міста (09 серпня 2017). *Офіційний сайт Дніпровської міської ради*. https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/21220/u-dnipri-obrali-brend-ta-logotip-mista. Доступ 10.03.2021.

[301] Твара, Д. Замість Кобзона: у Дніпрі оголосили конкурс на найкращу пісню про місто. *Дніпроград: Вісник небайдужих громадян* (05 червня 2018). https://dniprograd.org/2018/06/05/zamist-kobzona-u-dnipri-ogolosili-konkurs-na-naykrashchu-pisnyu-pro-misto_68239. Доступ 10.03.2021.

[302] У Дніпрі оголосили конкурс на найкращу пісню про місто. *Офіційний сайт Дніпровської міської ради* (04 червня 2018). https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/25577/u-dnipri-ogolosili-konkurs-na-najkraschu-pisnyu-pro-misto. Доступ 10.03.2021.

[303] Решение Одесского городского совета № 3297-VI от 16 апреля 2013 г. ...

міст отримав колар (нагрудний ланцюг) міського голови. Зокрема, таку відзнаку використовують міські голови Дніпра, Одеси й Харкова. Схожа посадова відзнака міського голови була поширена в містах Російської імперії та її мав вдягати міський голова під час виконання своїх посадових обов'язків[304]. Водночас традиція її використання перервалася протягом радянського часу. В Україні відзнаки міських голів (у вигляді коларів) були відроджені переважно на початку 2000-х років. Цікаво, що посадова відзнака має символізувати не відродження дорадянських традицій, а слідування західним культурним зразкам. Усталеної традиції використання міських посадових відзнак в Україні немає.

Іл. 1. Герби, емблеми та логотипи Донецька, Дніпра, Запоріжжя, Одеси й Харкова

[304] Згідно з Городовим положенням 1870 року знаки з міським гербом були узаконені для носіння міським головою, членами міських управ, чинам торгової та господарської поліції. Як правило, посадові відзнаки міського голови являли собою нагрудний ланцюг із зображеним на ньому гербом міста. Крім того, для міського голови було створено особливий мундир. Вдягати посадові відзнаки необхідно було як під час урочистих заходів, так і в разі виконання службових обов'язків. Див.: Высочайше утвержденное Городовое положение 16 июня 1870 г. В: *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2. Т. 45. Отд-ние 1: 1870: От № 47862-48529. Санкт-Петербург, 1874, с. 821–839.

Традиція міського «покровительства»

Зазначена традиція в Центрально-Східній Європі отримала поширення в період Середньовіччя. Кожне місто мало одного або кількох небесних покровителів, які зазвичай були канонізовані церквою. Зображення цих покровителів міст широко тиражувалося на атрибутах міської влади та в міському просторі (наприклад, на мурах міста) та зрештою набувало емблематичного характеру[305]. У радянський час символічну функцію покровителів міста виконували міські монументальні місця пам'яті, присвячені переважно революційним, державно-партійним та військовим діячам. Водночас, починаючи з 1990-х років, розпочався доволі спорадичний пошук нових покровителів міста. Його ініціювали місцеві еліти й він мав яскраво виражений політичний характер. Важливим чинником стало посилення релігійності українського суспільства[306], бажання відродити дорадянські традиції та водночас слідувати європейським культурних зразкам. Успішність пошуку покровителів міст залежала від підтримки міської влади та міських етноконфесійних громад. Зокрема, загально поширеними стали спроби релігійних громад утвердити як покровителів міста канонізованих церковних діячів та святих.

Кількох небесних покровителів має кожне досліджуване місто. Зокрема, небесним покровителем Дніпра є великомучениця свята Катерина Александрійська (III–IV століття)[307]. 2006 року на фронтоні над парадним входом до адміністративного центру єпархіального управління було встановлено 4-метрову скульптуру святої великомучениці Катерини[308]. Іншим прикладом може слугувати проголошення в 2000-х роках Українською Православною Церквою (Московського Патріархату) небесним покровителем Харкова та його мешканців священномученика Олександра (Петровського), архієпископа Харківського, який був заарештований радянськими органами влади в 1938 році й трагічно загинув у тюремній камері 1940 року[309]. На його честь протягом 1999–2004 років було споруджено храм Священномученика Олександра, архієпископа Харківського[310].

[305] Drelicharz, W., Piech, Z. *Dawne i nowe herby Małopolski* … c. 103–111.

[306] Див.: Паращевін, М. *Релігія та релігійність в Україні*. За ред. С. Макеєва, перед. сл. О. Іващенко. Київ, 2009.

[307] Святая великомученица Екатерина Александрийская. *Сайт Днепропетровской Епархии Украинской Православной Церкви* (09.01.2017). http://eparhia.dp.ua/novosti/svyataya-velikomuchenitsa-ekaterina-aleksandrijskaya/. Доступ 10.03.2021.

[308] Днепр – город святой Екатерины празднует тезоименитство! *Сайт Днепропетровской Епархии Украинской Православной Церкви* (02.10.2016). http://eparhia.dp.ua/novosti/dnepr-gorod-svyatoj-ekateriny-prazdnuet-tezoimenitstvo/. Доступ 10 березня 2021; Диакон Георгий Скубак. Днепропетровск. Установлена скульптура покровительницы города великомученицы Екатерины. *Православие в Украине* (22.08.2006). http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/3399. Доступ 10.03.2021.

[309] Священномученик Александр (Петровский), архиепископ Харьковский. *Сайт Харьковской Епархии*. https://www.eparchia.kharkov.ua/viewrelic/7. Доступ 10.03.2021.

[310] Священномученника Александра, архиепископа Харьковского типовой храм. *Сайт Харьковской Епархии*. https://www.eparchia.kharkov.ua/churchinfo/46. Доступ 10.03.2021.

У 2010 році на день міста Харків біля храму було урочисто відкрито й освячено пам'ятник на його честь[311]. На скульптурній композиції Священномученик Олександр однією рукою вказує на книгу, яку тримає в другій руці. Вочевидь, це має означати настанову жити за євангельськими принципами. Загалом згаданий пам'ятник добре ілюструє сучасну іконографію покровителів міста, яка лише частково спирається на дорадянські традиції. Взагалі символічні атрибути покровителів міст часто мають випадковий характер та є радше втіленням художніх задумів, аніж даниною традиції.

Іл. 2. Скульптура святої великомучениці Катерини в Дніпрі та пам'ятник священномученику Олександру в Харкові

Покровителі міст зазвичай є також покровителями історичних регіонів України. Враховуючи конфесійну структуру населення Східної та Південної України (згідно з соціологічними дослідженнями упродовж 2000–2020 років переважну більшість вірян цих регіонів становлять православні, частка яких коливалася в межах 64–73 %[312]), не дивно, що переважна більшість покровителів міст в основному православні святі. З кожним із міських покровителів пов'язані відповідні міські легенди й дива, що мають певну популярність серед вірян та періодично потрапляють у фокус міських журналістів та істориків. Водночас слід визнати доволі низьку обізнаність містян щодо небесних покровителів[313].

[311] У Харькова появился покровитель. *Сегодня* (24.08.2010). https://www.segodnya.ua/regions/kharkov/u-kharkova-pojavilcja-pokrovitel-210768.html. Доступ 10.03.2021.

[312] *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали).* Київ, 2020. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf. Доступ 10.03.2021.

[313] Інтерв'ю мешканців Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова (2020–2021 рр.). Інтерв'юер: Є. Рачков. 12 інтерв'ю.

Останні майже не представлені в символічному просторі міста, за винятком поодиноких пам'ятників. Про небесних покровителів міст в основному згадують під час релігійних свят та влаштованих з цієї нагоди хресних ходів містом, а також офіційних міських урочистостей.

(Пост)радянські трансформації міської святкової культури

Як відомо, система радянських ритуальних практик містила ритуали життєвого циклу, посвячення/входження в соціальні або політичні колективи, трудові, календарні й військово-патріотичні ритуали, масові політичні свята. Крістел Лейн об'єднала згадані ритуальні практики в концепті «політична релігія», яка являла собою єдину систему обов'язкових для всіх цінностей та охоплювала сутності всіх галузей життя радянської людини[314]. Структурними компонентами радянських ритуальних практик були різноманітні семіотичні форми, виражені в таких знакових системах, як маніфестації, промови, жести, музика, спів, емблеми тощо. Суспільно-політичні перетворення другої половини 1980-х років в СРСР спричинили трансформації радянських святкових традицій. Насамперед змінилися функції радянських свят, які в цей час полягали не так у затвердженні ідеологічних догм, як в інтеграції радянської системи та консолідації суспільства. Водночас відкритість радянської святкової культури щодо національних святкових традицій призвела до активного запозичення протягом другої половини 1980-х років практик народних свят і включення їх в офіційно санкціонований святковий канон[315].

На відміну від радянських свят, що, зокрема, обслуговували потреби комуністичного режиму в суспільних презентаціях, святкові традиції 1990–2010 років більшою мірою виконують консолідуючу та репрезентативну функції. Слід враховувати, що сучасна міська культура в Україні характеризується «гіперфестивністю» (за Філіпом Мюре), тобто тотальною святковістю[316]. Загалом відбувається стирання «кордонів» між святковим та повсякденним життям. На відміну від радянського часу, сьогодні святковий хронотоп більше не протиставляється повсякденню. Крім того, сучасна міська святкова культура все більше перемістилася в сферу приватного життя людини. Навіть загальнодержавні святкування нагадують народні гуляння, а також сімейні святкування в неофіційних умовах, зокрема, в колі колег, друзів, сім'ї. На відміну від радянського часу, коли держава прагнула контролювати сферу приватного життя людини та особливу увагу приділяла унормуванню обрядових урочистостей (навіть з нагоди сімейних святкувань),

[314] Lane, C. *The Rites of Rulers: Rituals in Industrial Society – The Soviet Case*. Cambridge, 1981.

[315] Рольф, М. *Советские массовые праздники*. Пер. с нем. Москва, 2009, с. 349–350.

[316] Мюрэ, Ф. После истории. *Иностранная литература*, № 4, 2001. https://magazines.gorky.media/inostran/2001/4/posle-istorii.html. Доступ 10.03.2021.

сьогодні в Україні спостерігається диверсифікація святкового ландшафту (зокрема за етнічними, регіональними та професійними критеріями).

Водночас сучасні міські ритуальні практики багато в чому ґрунтуються на адаптованих та переосмислених радянських святкових традиціях. Показовим прикладом може слугувати збереження на сучасному етапі радянської традиції професійних свят (День металурга, День шахтаря, День вчителя тощо) та цивільних «обрядів переходу» (отримання паспорта, закінчення середньої школи тощо). Водночас деякі форми радянської святкової урбаністики (наприклад, традиції трудових колективів або локальних святкувань: свято вулиці, свято району тощо) сьогодні трапляються вкрай рідко. Все більшого значення набувають корпоративні традиції (наприклад, святкування ювілеїв вищих навчальних закладів, підприємств міста тощо). Одночасно характерною тенденцією сучасних міських святкувань стала їхня комерціалізація та активні запозичення «західних» святкових традицій (наприклад, популярними стали святкування Дня Святого Валентина та Геловіну), що загалом свідчить про адаптивність святкової культури в Україні на сучасному етапі.

При цьому продовження мають традиційні форми міської святкової культури, зокрема, міські ярмарки. Традиція проведення ярмарків у досліджуваних містах подекуди сягає XVIII століття, але також зберігається протягом радянського часу. В умовах товарного дефіциту міські ярмарки радянського часу мали значний попит серед містян. Можна припустити, що ярмарки були проявом соціальної тенденції консьюмеризму, посилення якої ставало все більш відчутним у післявоєнний період. У пізньорадянський час ярмарки були складовою народного гуляння (з елементами карнавалізації), оскільки найчастіше їх влаштовували з нагоди загальнодержавних (Новий рік) або регіональних свят (День визволення міста, День міста). Святкова програма включала традиційні розваги, що їх влаштовували актори, одягнені в національні костюми, вбрання Діда Мороза тощо. Цікаво, що сучасні ярмарки, які традиційно влаштовують у досліджуваних містах, загалом відтворюють саме пізньорадянський святковий канон, водночас ще більший наголос робиться на стилізованих елементах народної української культури. Найбільш багатолюдними торговельно-розважальними ярмарками сьогодні є Покровський ярмарок у Запоріжжі, Великий Слобожанський ярмарок у Харкові тощо.

Іншим показовим прикладом слугують масові спортивні заходи та молодіжні свята, що мають значну популярність серед містян та підтримку міської влади. Щорічно відбуваються велопробіги та марафони, учасниками яких стають як професійні спортсмени, так і пересічні мешканці досліджуваних міст. Спортивні заходи часто мають статус всеукраїнських та міжнародних, об'єднують сотні та навіть тисячі учасників (наприклад, Харківський веломарафон та Одеський марафон).

Іл. 3. 10-й Одеський міжнародний марафон «Self-Transcendence», 2019 рік

«Декомунізація» святкової культури

Для впорядкування календаря державних свят і пам'ятних днів, а також імплементації «декомунізаційного пакету» законів 2017 року Український інститут національної пам'яті розробив новий проєкт Закону України «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні». Відповідно до проєкту було запропоновано новий перелік державних свят, окремо визначено перелік традиційних (релігійних) свят та скорботних днів. Наприклад, згідно з проєктом державними святами, які є неробочими днями, було визначено Шевченківський день (9 березня), День пам'яті та примирення (8 травня), День Конституції України (28 червня), День незалежності України (24 серпня), День сім'ї (друга п'ятниця вересня), День захисника України (14 жовтня). Традиційними святами було визначено Новий рік (1 січня), Різдво Христове (7 січня) та Великдень (один день – неділя). Водночас запропоновано відмовитися від святкування на державному рівні 1 та 2 травня (День міжнародної солідарності трудящих), а також 8 березня (Міжнародний жіночий день). У пояснювальній записці до проєкту закону вказується, що ці міжнародні дні як масові свята та вихідні дні були встановлені більшовицькою владою, мали примусовий характер та не належать до традицій українського народу. День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня) мав залишитися державним святом, проте стати робочим днем. Основні урочистості щодо вшанування пам'яті жертв Другої світової війни 1939–1945 рр. в Україні та шанобливого ставлення до пам'яті про перемогу над нацизмом мали відбуватися в День пам'яті та примирення (8 травня)[317], що відзначають з 2015 року[318].

Декомунізаційний характер проєкту також підкреслював перелік скорботних днів і державних свят, що є робочими днями. Зокрема, серед скорботних днів

[317] Проект Закону України «Про державні та інші свята, пам'ятні дати і скорботні дні». *Український інститут національної пам'яті*. https://old.uinp.gov.ua/laws/proekt-zakonu-ukraini-pro-derzhavni-ta-inshi-svyata-pam-yatni-dati-i-skorbotni-dni. Доступ 10.03.2021.

[318] Указ Президента України «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». *Верховна рада України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/169/2015#Text. Доступ 10.03.2021.

у проєкті відзначаються День Героїв Небесної Сотні, День пам'яті жертв аварії на Чорнобильській АЕС, День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу, День пам'яті жертв політичних репресій, День пам'яті жертв комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, День пам'яті жертв Голокосту та День пам'яті жертв Голодомору. Своєю чергою серед державних свят, які є робочими днями, запропоновано відзначати День першої незалежності та Соборності України, День Державного Герба України, День Державного Гімну України, День Державного Прапора України, День української писемності та мови, День Гідності та Свободи тощо.

Зазначений проєкт закону не було затверджено. Одне з можливих пояснень полягає в тому, що свята з радянською передісторією до сьогодні залишаються доволі популярними в Україні, зокрема серед мешканців зазначених міст. Водночас дослідники фіксують певне зменшення протягом 2010-х років популярності відзначення дат з радянською передісторією та помітне збільшення інтересу до національних свят[319]. Зокрема 2017 року набули чинності зміни до Кодексу законів про працю України, згідно з якими 25 грудня (Різдво Христове за григоріанським календарем) було оголошено вихідним днем. Водночас 2 травня перестали вважати святковим днем.

Головні міські свята: ювілеї та Дні міст

Попри диверсифікацію святкової культури в Україні на сучасному етапі, головними міськими святами залишаються ювілеї та Дні міст. Загалом традиція святкування ювілеїв міст має дорадянське коріння (наприклад, 100-річчя Катеринослава в 1887 році, 100-річчя Одеси в 1894 році тощо). Водночас до ювілеїв як засобу конструювання історичної (колективної) пам'яті звернулися на початку XX століття. Сьогодні поширеною стала думка, що радянські ювілеї були не лише каналом пропаганди державно-партійної політики, але також засобом подолання все більшої суспільно-політичної напруги та кризових явищ радянської системи[320]. Святковий канон та змістовне наповнення подібних міських урочистостей в СРСР визначили святкування 800-річчя Москви (1947 рік), 250-річчя Ленінграда (нині Санкт-Петербург) (1957 рік), 1500-річчя Києва (1982 рік) тощо. Не всі ювілейні дати відзначали з особливим розмахом. Зокрема, в одних випадах міські ювілеї являли собою помпезні загальнодержавні святкування (наприклад, 100-річчя Донецька в 1969 році, 200-річчя Запоріжжя в 1970 році, 200-річчя Дніпропетровська 1976 року), а в інших випадках – святкування відбувалося більшою мірою на рівні міста й області (наприклад, 300-річчя Харкова 1956 року, 175-річчя Одеси 1969 року)[321].

[319] Касьянов, Г. (ред.). *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса –Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів, 2018, с. 158–159.

[320] Булыгина, Т, Кожемяко, Т. Историческая память и юбилеи в России в XX – XXI веках. *История и историческая память*, вып. 6, 2012, с. 64.

[321] Див.: Isaievych, Ya. City Anniversaries: Lviv, Kyiv, and Lviv Again, *Journal of Ukrainian Studies,* vol. 33–34, 2008–2009, pp. 239–253.

Як правило, у свідомості містян ювілеї міст сприймаються як надзвичайно святкові події[322]. Вочевидь, через те, що ювілейна культура передбачає різноманітні форми символічних репрезентацій, що сприяють конструюванню та збереженню усталених історичних наративів та образів міста. Показовим прикладом

Іл. 4. Мурал до 250-річчя Запоріжжя, 2020 рік

слугує святкування 350-річчя Харкова в серпні 2004 року. До ювілею готувалися заздалегідь, зокрема було проведено реконструкцію багатьох архітектурних пам'яток у центральній частині міста, відкрито нові станції метро тощо[323]. Програма святкування містила великий святковий Слобожанський ярмарок, фестиваль дитячої творчості, фестиваль ретроавтомобілів, спортивно-театралізоване свято, підготовку ювілейних книжок тощо[324]. Кульмінацією свята стало відкриття вже згадуваного монументу «Засновникам Харкова», святковий концерт та феєрверки. Слід відзначити, що програма ювілейних святкувань часто залежить від різноманітних зовнішніх чинників. Наприклад, святкування 220-річчя Одеси у вересні 2014 року відбувалося в умовах російської збройної агресії проти України; своєю чергою святкування 150-річчя Донецька в серпні 2019 року – в умовах окупації міста; натомість майже всі святкові заходи до 250-річчя Запоріжжя в жовтні 2020 року були скасовані через пандемію, спричинену вірусом SARS-CoV-2. Головними подіями святкування 250-річчя Запоріжжя стало відкриття спеціальної квіткової композиції в міському парку[325], презентація ювілейної монети Національного Банку України, ювілейної марки та конверта «Укрпошти», а також створення ювілейного муралу[326]. Навіть за умов пандемії ювілей вплинув на конструювання образу міста. Вочевидь, основні символи, що відтворюються на згадуваних ювілейних предметах (Дніпровська ГЕС, козацька чайка, портрет міського історика Якова Новицького, архітектура Запоріжжя) мають «примирити» прихильників різних міських історичних наративів.

[322] Інтерв'ю мешканців Дніпра, Запоріжжя, Одеси та Харкова (2020–2021 рр.). Інтерв'юер: Є. Рачков. 12 інтерв'ю.

[323] Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 251-р «Про підготовку та відзначення 350-річчя заснування м. Харкова». *Верховна рада України*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/251-2003-%D1%80#Text. Доступ 10.03.2021.

[324] Програми заходів Харківської міської ради з підготовки та святкування 350-річчя міста Харкова (2004). *Реєстр актів Харківської міської ради*. http://kharkiv.rocks/reestr/141820. Доступ 10.03.2021.

[325] Ко Дню города Запорожье украсили цветочные композиции. *Официальный сайт Запорожского городского совета* (09.10.2020). https://zp.gov.ua/ru/articles/item/8581/ko-dnyu-goroda-zaporozhe-ukrasili-cvetochnye-figury-i-kompozicii. Доступ 10.03.2021.

Слід відзначити, що алгоритм «церемоніального обряду», закладений ювілеями міст, відтворюється без значних змін у вигляді щорічного святкування Дня міста. Наприклад, у Донецьку тривалий час головним міським святом був День шахтаря (остання неділя серпня), запроваджений в СРСР 1947 року[327]. Традиція відзначення Дня міста в Дніпропетровську з'явилася після святкування 1976 року 200-річчя міста. Щорічне святкування відбувалося наприкінці травня та загалом включало традиційні святкові форми, наприклад, покладання квітів до радянських пам'ятників, спортивні естафети, велопробіги, народні гуляння тощо[328]. В Одесі традиція святкування Дня міста на початку вересня (святкування зазвичай триває кілька днів, а основні урочистості відбуваються 2 вересня) сягає корінням XIX століття[329], проте стає регулярною лише в пізньорадянський час.

Своєю чергою традиція щорічного святкування Дня міста в Запоріжжі та Харкові з'являється лише наприкінці 1980-х років. В обох випадках ініціаторами організації свята стала міська влада, що демонструє роль локальної еліти в оновленні радянського святкового календаря. В обох випадках дати святкування мали випадковий характер. Перший День міста Запоріжжя був відзначений 12 жовтня 1986 року[330]. До сьогодні дата святкування не є сталою, зокрема в статуті міста зазначається, що святкування може відбуватися в будь-який день протягом жовтня[331]. Перший День міста в Харкові відзначили 20 вересня 1987 року. До середини 1990-х років святкування відбуватиметься щороку в четверту неділю вересня, а надалі – 23 серпня (День визволення міста). Зміна дати святкування Дня міста Харкова мала політично вмотивований характер та стала складовою «memory wars». Змістовний акцент Дня міста перемістився на історію визволення Харкова та загалом події Другої світової війни.

[326] Мурал до 250-річчя Запоріжжя. *Туристичний інформаційний центр Запоріжжя*, https://zaporizhzhia.city/news/mural-do-250-ricca-zaporizza1. Доступ 10.03.2021.

[327] Федько, А. День шахтера. *Донецк: история, события, факты* (29.08.2009). https://infodon.org.ua/pedia/457. Доступ 10.03.2021.

[328] Кавун, М. День города в Днепропетровске: традиции и новации. *Gorod.dp.ua* (08.09.2011). https://gorod.dp.ua/news/66042. Доступ 10.03.2021.

[329] День Рождения Одессы, или как этот день отмечали в разные годы. *Чисто Одесский сайт*. http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/den-rozhdenija-odessy-ili-kak-etot-den-otmechali-v-19-veke.html. Доступ 10.03.2021.

[330] Див.: Шиханов, Р. Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя. В: *Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.* Запоріжжя, 2020, с. 126–138.

[331] Статут громади. *Офіційний сайт Запорізької міської ради*, https://zp.gov.ua/uk/page/statut. Доступ 10.03.2021.

Це відобразилося в іконографії та основних заходах святкування. Водночас з 2004 року 23 серпня на загальнодержавному рівні відбувається святкування Дня Державного Прапора України. Відповідно, починаючи з 2000-х років, святкова програма Дня міста Харкова почала містити окремі заходи, присвячені вшануванню української державності та державних символів України. Останнім часом все більш популярними стають акції розгортання гігантського прапора України на майдані Свободи, вишиванкова хода та інші подібні заходи[332].

Іл. 5. Вишиванкова хода в Харкові, 2021 рік

Міські свята в умовах пандемії

Як відзначає дослідник ритуальних студій Пол Пост, під час спалаху пандемії COVID-19 багато дослідників очікували посилення інтересу до ритуальних практик, але цього не сталося[333]. Звичайно, трансформації ритуальних практик часто відбуваються саме під час різноманітних катастроф та пандемій, коли особливо затребуваними стають їх інтегруюча (консолідуюча) та компенсаторна функції. Водночас у досліджуваних містах України помітної трансформації символічних і ритуальних практик не відбулося. Звичайно, суворі карантинні обмеження загалом призвели до часткової або повної заборони проведення масових заходів.

[332] Див.: Розпорядження Харківського міського голови № 47/1 від 15.07.2014 «Про святкування 360-річчя заснування міста Харкова, Дня визволення міста Харкова від фашистських загарбників, Дня Державного Прапора України, 23-ї річниці незалежності України». *Реєстр актів Харківської міської ради*. http://kharkiv.rocks/reestr/634106. Доступ 10.03.2021; У Харкові підняли Державний Прапор на найвищий флагшток Європи. *Укрінформ* (23.08.2021). https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3302665-u-harkovi-pidnali-derzavnij-prapor-na-najvisij-flagstok-evropi.html. Доступ 10.03.2021.

[333] Post, P. Over rituelen in tijden van corona. *Funeraire Academie,* 2020. https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/over-rituelen-in-tijden-van-corona. Доступ 10.03.2021.

При цьому міська влада та містяни були доволі рішуче налаштовані реалізовувати сталі святкові моделі (наприклад, проводити паради та святкові концерти), попри заборону проведення масових заходів. Найбільш показовими прикладами слугують масові святкування Дня міста в Дніпрі[334], Одесі[335] й Харкові[336] в 2020 році.

Під час пандемії демонстративного ритуального значення набули цілком звичні речі, наприклад, різноманітні форми вітання, що дозволяють зберігати соціальне дистанціювання, або аплодисменти (часто з балконів помешкань) на знак подяки медичним працівникам. До слова, саме балкони звичайних багатоповерхівок у період пандемії перетворилися на своєрідний простір комунікації із зовнішнім світом. З одного боку, балкони набули негативних конотацій, оскільки стали своєрідною зоною, що обмежила свободу людини, а з другого боку, саме на балконах у період пандемії підтримувалися наявні зразки міської культури та зароджувалися нові символічні практики (наприклад, колективні співи, гра на музичних інструментах тощо). Наприклад, у Харкові в травні 2020 року до 75-річчя перемоги в Другій світовій війні було заплановано провести традиційну ходу центральною частиною міста («Полк безсмертної перемоги») до Меморіалу в Лісопарку. Через пандемію цю акцію було вирішено не проводити. Натомість міський голова Харкова закликав харків'ян 9 травня о 12.00 вийти на балкони квартир з фотографіями родичів, які брали участь у війні, і в такий спосіб провести загальноміську хвилину «Мовчання, Пам'яті та Подяки»[337].

* * *

Протягом 1990–2010-х років на рівні міських спільнот Південної та Східної України спостерігався «пошук» та «винаходження» нових традицій, які продукували нові смислові моделі та форми їх репрезентації. Для міських символічних і ритуальних практик були характерними спроби позбутися найбільш одіозних проявів радянської святкової культури та створити принципово новий святковий канон. Частково ці процеси відбувалися в умовах протистояння різноманіт-

[334] Програма святкових заходів з нагоди відзначення Дня міста в 2020 році. *Офіційний сайт Дніпровської міської ради* (10.09.2020). https://dniprorada.gov.ua/uk/articles/item/40192/programa-svyatkovih-zahodiv-z-nagodi-vidznachennya-dnya-mista-v-2020-roci. Доступ 10.03.2021.

[335] 2 сентября 19:00 – онлайн-концерт на Потемкинской лестнице. *Официальный сайт города Одесса* (02.09.2020). https://omr.gov.ua/ru/announce/220760/. Доступ 10.03.2021.

[336] Концерты, открытие «сухого фонтана» и дома недвижимости: в Харькове отпразднуют День города 2020. *Vgorode* (13.08.2020). https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/a1127787-kontserty-otkrytie-sukhoho-fontana-i-doma-nedvizhimosti-v-kharkove-otprazdnujut-den-horoda-2020. Доступ 10.03.2021.

[337] Геннадий Кернес призвал харьковчан присоединиться к акции «Полк Бессмертной Победы». *Официальный сайт Харьковского городского совета, городского головы, исполнительного комитета* (13.04.2020). https://www.city.kharkov.ua/ru/news/gennadiy-kernes-zaklikav-kharkivyan-priednatisya-do-aktsii-polk-bezsmertnoi-peremogi-44378.html. Доступ 10.03.2021.

них агентів пам'яті, ініціювалися на загальнодержавному рівні, проте також отримували підтримку локальних еліт та міських спільнот. Принциповим питанням стала історико-культурна спадковість міста. В усіх досліджуваних містах відбулось посилення національного історичного наративу. В символічному просторі міст повсякчас робиться акцент на образах і символах, зокрема монументальних місцях пам'яті, що символічно вшанують українську державну незалежність. Вочевидь, святкова культура, яка підпорядкована ідеї національної єдності, й надалі буде набувати все більшого значення. Водночас сучасні міські ритуальні практики в Україні характеризуються фрагментованістю та децентралізованістю. Святкові заходи мають різну топографію в міському просторі, спостерігається диверсифікація святкового ландшафту. Більшість святкувань націлена на об'єднання прихильників різних суспільно-політичних поглядів. При цьому останнім часом все більш відчутними стають спроби певної регламентації державних святкувань та уніфікації святкового канону.

Постійно змінювані та взаємопов'язані концептуальні простори й ландшафти міста відзначаються низкою характеристик, зокрема для них притаманні символічні властивості, за допомогою яких містяни підтверджують свою прихильність певним культурним цінностям. Носієм та одночасно виразником останніх слугує символічний простір міста, який являє собою поєднання матеріальних і нематеріальних складових. Гетерогенний за своєю природою, символічний простір міста містить і об'єкти (на кшталт монументальні місця пам'яті), і дії (передусім міські традиції). На сучасному етапі головними міськими святами стали міські ювілеї та Дні міст. Вони набули характеру справжнього народного гуляння та зафіксували еволюцію радянського святкового канону: перехід від святкових демонстрацій центральною частиною міста до фестивалю у формі костюмованого карнавалу, що має одночасно кілька святкових локацій. Сценарій святкування передбачає залучення різних соціальних, професійних, етнічних, субкультурних та вікових груп містян. Водночас після 1991 року не відбулося масштабної «церемоніальної революції». Сучасна святкова культура великих міст в Україні виглядає доволі еклектичною та передбачає поєднання щонайменше кількох складових: «нової» святкової традиції, що загалом базується на запозичених «західних» культурних зразках; «традиційної», що містить національні акценти та являє собою спробу відродження дорадянських культурних зразків; «радянської», що зберігає радянський святковий канон, часто переосмислений у нових міських традиціях. Частково радянські символічні та ритуальні практики були адаптовані в нових міських традиціях, почали слугувати новим цілям. Також можна говорити й про те, що розважальна культура як ознака суспільства споживання, стає вагомим чинником трансформації стилю життя містян, істотно впливає й на міські ритуальні практики, додаючи до них усе більш помітний розважальний компонент.

Надія Темірова

ПАМ'ЯТНИКИ ЯК МАРКЕРИ СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ДОНЕЦЬКА

Виразним способом самопрезентації міста виступають пам'ятники, зведення яких спрямовано на увічнення найвизначніших подій і персоналій та які вкладаються в символічний простір, що позначає важливі для певного соціуму смисли. Міркуючи про соціальну пам'ять, П. Коннертон зауважує, що конкретні предмети, які легко транслюються в образи, набагато краще зберігаються в пам'яті, ніж абстрактні поняття, адже вони проходять «оброблення» подвійним кодуванням у межах візуального кодування і вербального вираження[338]. Меморіальні об'єкти, які «супроводжують» містян протягом їхнього щоденного життя, біля яких відбуваються різного роду ритуальні дії (покладання квітів, фотографування, мітингування, читання поезій тощо), справляють помітний вплив на формування ідентичності. Цей аспект особливо актуалізувався на тлі окупації частини Донецької та Луганської областей і, зокрема, Донецька.

Донецьк є наймолодшим серед п'яти мегаполісів України. Попри документально підтверджену неперервну історію його теренів від останньої чверті XVIII століття, робітниче селище Юзівка, що виникло довкола металургійного заводу, здобуло статус міста лише в липні 1917 року. Його індустріальний потенціал та інфраструктура розширювалися протягом XX століття в межах Сталіно (з 1924 року) – Донецька (з 1961 року). З огляду на важливість міста для загального радянського проєкту формувався і його символічно-монументальний простір. Перший пам'ятник у Юзівці було зведено царю Олександру II – «Визволителю» у 1916 році, на честь 50-річчя скасування кріпацтва, але через технічні проблеми він упав ще до урочистого відкриття[339]. Серед об'єктів, які збереглися до сьогодні, найранішими є дві братські могили червоноармійців (1920 рік).

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (місцевого значення) у Донецьку віднесено 22 монументи[340]. Два з них – пам'ятники Б. Хмельницькому та Т. Шевченку – позиціоновано як пам'ятки монументального мистецтва, решта мають статус пам'яток історії (Іл. 1, 2). Три об'єкти встановлено в міжвоєнні роки – уже згадані братські могили червоноармійців

338 Коннертон, П. *Як суспільства пам'ятають. Київ, 2004, с. 51.*

339 Федько, А. Памятник императору Александру II в Юзовке. Архивные документы (11 сентября, 2013). http://infodon.org.ua/postal/pamyatnik-aleksandru-ii-v-yuzovke-arkhivny. Доступ 21.08.2019.

340 Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Додаток до Постанови Кабінету міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928. https://www.kmu.gov.ua/npas/239966145. Доступ 20.08.2019; Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. (25.03.2016). http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959. Доступ 20.08.2019.

Іл. 1. Пам'ятник Богдану Хмельницькому, 1954 рік. Автор: Павло Гевеке. Адреса: вул. Велика магістральна

Іл. 2. Пам'ятник Тарасові Шевченку, 1955 рік. Автори: Віктор Шарапенко, Макар Вронський, Олексій Олійник. Адреса: б. Шевченка, 4.

і пам'ятник Ф. Дзержинському. Шістнадцять з'явилися у період 1943–1945 років на вшанування загиблих у боротьбі за звільнення від німецько-нацистської окупації. Це братські могили та три персональні монументи (Ф. Гурову, Ф. Грінкевичу, М. Табунову). Три пам'ятники – Б. Хмельницькому, Т. Шевченку, О. Пушкіну – датовано 1955–1969 роками [341]. Тобто пам'ятки історії та культури в Донецьку, що перебувають під охороною Української держави, мають винятково радянське походження.

Детальнішу картину формування монументально-меморіального простору в місті подає місцевий реєстр пам'яток історії та культури, яким зафіксовано 193 об'єкти. 178 з них споруджено за радянської доби, 15 – у роки незалежної України (діаграма 1). Найбільше – 175 – з'явилися протягом 1940–1980-х років [342]. Отже, формування меморіального простору Донецька відбувалося переважно протягом другої половини XX століття.

[341] Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (25 березня, 2016), http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959. Доступ 20.08.2019.

[342] Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури), https://wikimediaukraine.files.wordpress.com'2012/06' donetsk-register. Доступ 25.08.2019.

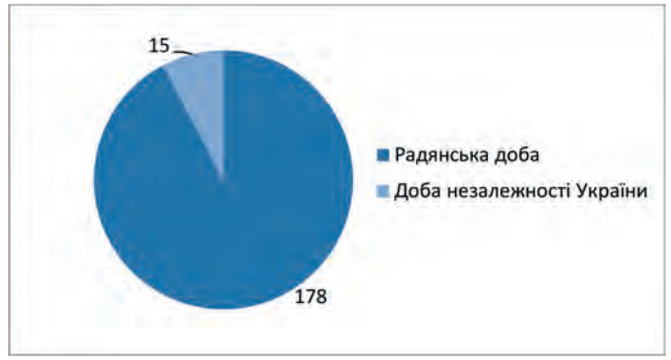

Діаграма 1. Кількість пам'ятників у м. Донецьк за часом спорудження

За тематичною ознакою 73 пам'ятники пов'язані з Великою Вітчизняною війною, 58 – могили воїнів-афганців, 9 монументів присвячено подіям революції та громадянської війни, 19 – радянським діячам, 13 – діячам культури (письменникам і поетам, науковцям), 4 – праці тощо (діаграма 2). У цьому Донецьк не був винятком. Як показав О. Гриценко, 1977 року в Україні налічувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед яких майже 27 тис. було присвячено Великій Вітчизняній війні, близько 3 тис. об'єктів увічнювали В. Леніна, майже 1 тис. споруд було зведено з метою увічнення діячів Комуністичної партії, революції та громадянської війни. Отже, якщо судити за монументальними «місцями пам'яті» радянської доби, Україна майже не мала нерадянської історії, як і Донецьк [343].

Діаграма 2. Монументи радянської доби у м. Донецьк за тематичною ознакою

Широко пам'ятники місцевого значення репрезентують тему боротьби проти загарбників у роки Другої світової війни. Найбільшим є монумент «Твоим освободителям, Донбасс», який встановлено 1984 року на височині над заплавою р. Кальміус. Біля підніжжя монумента запалено Вічний вогонь. На майданчику розташована скульптурна композиція – шахтар і солдат, які правими руками разом тримають меч вістрям униз. За плечима фігур майорить прапор

[343] Гриценко, О. А. *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*. Київ, 2019, с. 25.

у вигляді п'ятикутної зірки. Історію становлення радянської влади на Донеччині ілюструє пам'ятник керівнику «Донецько-Криворізької радянської республіки» Артему (Ф. Сергєєву) в центрі міста на вулиці, що має його ім'я (Іл. 3).

Майже два десятки монументів позиціонують радянських діячів, серед яких 8 об'єктів присвячено Леніну, 3 – Ф. Дзержинському, 2 – М. Калініну. Тобто відбувалося не просто увічнення пам'яті, а її тиражування, що цілком зрозуміло для радянської доби, але ця традиція зберігалася в Донецьку і в XXI столітті. «Візитівкою» міста в радянський та порадянський період слугував монумент «Слава шахтерскому труду!», що являє собою скульптуру шахтаря в повний зріст, який у правій витягнутій руці тримає шмат вугілля. Його було зведено 1966 року на в'їзді до центру Донецька з півночі (із залізничного вокзалу, аеропорту, автовокзалу), внаслідок чого увагу більшості приїжджих одразу привертав символ титульної професії регіону.

Низку монументів цілком закономірно присвячено діячам культури й науки. Показово, що в Донецьку було увічнено лише двох українських літераторів – Т. Шевченка та І. Франка. При цьому в місті було встановлено три пам'ятники російському поету О. Пушкіну та два письменнику М. Горькому. Монументи українським діячам Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому виконано в радянській традиції. Прикметно, що пам'ятник Б. Хмельницькому встановлено в периферійному Пролетарському районі міста, погруддя І. Франка розміщено в Ленінському районі, який також не є центральним, а монумент В. Леніну височить на центральній площі Донецька, що, безперечно, мало вплив на колективні уявлення містян. Соціологічне дослідження 2009 року показало, що на думку донеччан найбільш повно дух міста втілено у трьох пам'ятниках – «Слава шахтерскому труду!» (39,2 % опитаних), Леніну (12,5 %), Артему (5,4 %)[344]. Перший позиціонує Донецьк як місто «шахтарської

Іл. 3. Пам'ятник Артему, 1967 рік.
Автори: Володимир Костін, Микола Яковлєв, Микола Піддубний.
Адреса: вул. Артема, 98

[344] Обухова, Н. О. Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія*, №1–2, 2010, с. 86.

слави», пам'ятник Леніну в середмісті у свідомості (радше навіть на рівні підсвідомості) містян породжував тяжіння до радянського спадку, монумент Артему, який очолював Донецько-Криворізьку республіку, у добу незалежності місцеві еліти експлуатували як символ певної самобутності, навіть політичної автономії.

Іл. 4. Пам'ятник жертвам політичних репресій, 2005 рік.
Автори: Олександр Порожнюк, Володимир Бучек.
Адреса: Рутченкове поле, між вул. Пінтера та вул. Айлантовою

У роки державної незалежності пам'ятниковий ландшафт міста поповнювався новими об'єктами. За спостереженням О. Гайдай, діяльність місцевої влади щодо символічного простору розгорталася під впливом державної меморіальної політики та особливостей регіональної історичної пам'яті. Дослідниця відзначила, що, наприклад, місцеві еліти Центральної України, загалом поділяючи регіональні історичні оцінки, перебували під помітним впливом столиці[345]. На сході України місцева влада у площині історичної пам'яті демонструвала вищий рівень автономності. Як відзначили Г. Денисенко та О. Денисенко, найбільша кількість встановлених у незалежній Україні пам'ятників і пам'ятних знаків закономірно вшановують жертв Голодомору та політичних репресій[346]. На цьому тлі в Донецьку протягом 1990–2000-х років поряд з монументами жертвам політичних репресій (Іл. 4),

[345] Гайдай, О. Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні. *Україна модерна*. http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments. Доступ 11.09.2019.

[346] Денисенко, Г., Денисенко, О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2016. Вип. 21, с. 193.

жертвам Голокосту було зведено пам'ятники загиблим міліціонерам, воїнам-інтернаціоналістам, герою-рятівнику, ліквідаторам Чорнобильської катастрофи тощо. Серед увічнених персоналій бачимо Героїв Радянського Союзу Ф. Толбухіна та М. Ватутіна, засновника Донецького металургійного заводу Дж. Юза та інших. При цьому вшанування поета, правозахисника, Героя України В. Стуса, який тривалий час жив у Донецьку (Сталіному) було обмежено встановленням барельєфу при вході до корпусу університету, де він навчався.

Чи не найтриваліша дискусія в міському інтелектуальному середовищі розгорнулась у 1990-х роках довкола пам'ятника засновнику Донецького металургійного заводу Дж. Юзу (2001 рік). Ішлося про його доцільність і місце встановлення; у зв'язку з цим також було порушено проблему часу заснування міста – чи продовжувати дотримуватися офіційної версії щодо 1869 року, коли було закладено металургійний завод, довкола якого виросло робітниче селище Юзівка, чи, спираючись на нові дослідження істориків, відсунути дату заснування принаймні до кінця XVIII століття, часу виникнення у верхів'ях р. Кальміус слободи Олександрівки[347]. Частина донецьких істориків наполягала на доречності встановлення пам'ятника на території Донецького металургійного заводу, біля витоків якого справді стояв британський підприємець. Проте, врешті-решт, фігуру Дж. Юза в людський зріст установлено на низькому постаменті навпроти нового корпусу Донецького національного технічного університету, розташованого в центральній частині міста. А Донецьк залишився з датою заснування, визначеною в радянську бутність, внаслідок чого козацька доба міських теренів залишилася на маргінесі історії та зовсім відсутня в символічному просторі.

Іл. 5. Пам'ятник Сергію Бубці, 1999 рік. Автори: Володимир Бучек, Микола Ясиненко. Адреса: вул. Артема, 145

У центральній частині міста встановлено два прижиттєві пам'ятники – С. Бубці, Герою України, українському легкоатлету, чемпіону Європи та світу у стрибках із жердиною, та російському співаку Й. Кобзону, вихідцю з м. Часів

[347] Пірко, В. О. *Заселення Донеччини у XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел).* Донецьк, 2003, с. 40.

Яр Артемівського району Донецької області (Іл. 5). До речі, С. Бубка негативно поставився до ідеї увічнення його на постаменті, але змирився з рішенням Донецької міськради. Як він згодом напише, «для себе визначив: це пам'ятник не людині Сергію Бубці – це пам'ятник спортсмену Сергію Бубці» [348].

У новітню добу мала продовження тема праці. У 1999 році на площі поблизу виставкового центру «Експо-Донбас», а у 2007 році – на бульварі Пушкіна біля будівлі Донецької обласної держадміністрації було встановлено дві копії «Пальми Мерцалова» (Іл. 6). Це скульптурне зображення пальми, яке виготовили 1896 року робітники Юзівського металургійного заводу О. Мерцалов і Ф. Шкарін для Всеросійської промислово-художньої виставки в Нижньому Новгороді, на якій вона отримала гран-прі. За задумом скульптура, символізує цілеспрямованість, єдність, багатство і процвітання та є виявом робітничої майстерності [349].

Загалом зведення меморіальних об'єктів у порадянські десятиліття орієнтувалося на формування гордості за визначних вихідців із Донеччини, у чому місто не є унікальним. Принципова ж відмінність його полягає в тотальному збереженні радянських пам'ятників і пролонгуванні радянської меморіальної традиції. У місті на початку 2014 року залишалися недоторканими монументи В. Леніну, С. Кірову, Ф. Дзержинському, Артему, «борцям за радянську владу», «полеглим комунарам» та іншим діячам «Громадянської» та «Великої Вітчизняної» воєн[350]. Уже у період 1990–2000-х років було додано монументи ще кількох радянським діячам. При цьому був

Іл. 6. Пальма Мерцалова, 1999 рік. Автор копії: Сергій Каспрук. Адреса: вул. Челюскінців, 189-в

[348] Сергей Бубка рассказал о своей жизни в Монако. *Starsport. Все о жизни звезд спорта* (10 июня 2011). http://www.starsport.com.ua/life/1270-sergej-bubka-rasskazal-o-svoej-zhizni-v-monako.html. Доступ 3.01.2021.

[349] Символіка. Донецька обласна державна адміністрація. https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika. Доступ 19.10.2021

[350] Симоненко, І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. *Стратегічні пріоритети.* 2009. № 4(13), с. 58.

відсутній монумент, який би вшановував жертви Голодомору, щоправда, 2008 року на центральній вулиці встановлений пам'ятний знак – кам'яна брила, на якій викарбовано: «Здесь по велению наших сердец заложен камень на строительство мемориала всех невинно убиенных и замученных»[351]. Навіть більше, у вересні того ж року депутати Донецької міськради майже одностайно відхилили проєкт документа «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму у м. Донецьку», підготований на виконання указу Президента України «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» [352].

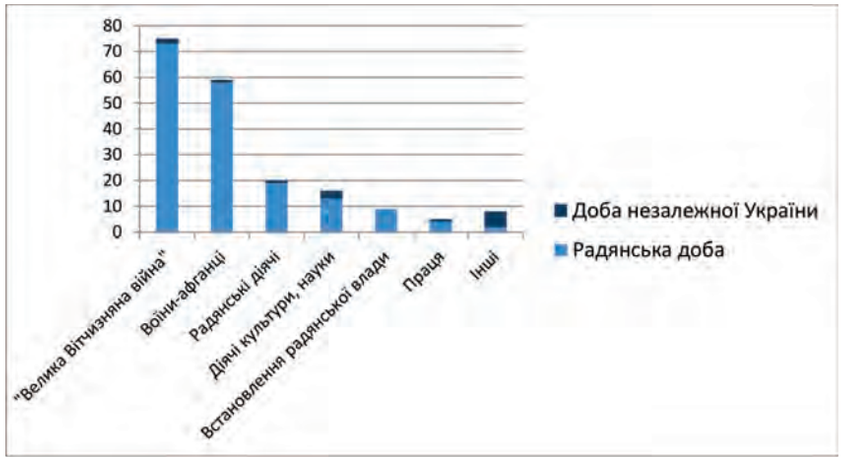

Діаграма 3. Співвіднесення пам'ятників радянської доби та доби незалежності України у м. Донецьк за тематичною ознакою

Продовженням цієї позиції стало встановлення 8 вересня 2009 року, у День визволення Донбасу від нацистських окупантів, у центрі Донецька пам'ятника генералу М. Ватутіну. Виступаючи на церемонії відкриття, тодішній міський голова О. Лук'янченко заявив, що пам'ятник генералу – своєрідний протест мешканців міста проти «переписывания истории официальным Киевом». Варто нагадати, що генерал М. Ватутін – Герой Радянського Союзу – не мав жодного стосунку до міста чи області, він не брав участі в боях за звільнення Донбасу від окупації. Отже, спорудження пам'ятника мало на меті згадати недобрим словом «бандерівців», від рук яких за радянською версією загинув генерал[353]. Цей об'єкт з'явився восени 2009 року невипадково, адже наближалися чергові президентські вибори, а з ними й нагальна необхідність місцевої еліти мобілізувати «свій» електорат, вдаючися до технології протиставлення «донецького сходу» «львівському заходу». «Історія з Ватутіним» є яскравим прикладом маніпулювання місцевою елітою свідомістю містян, що мало на меті формування ідентичності регіону як політичного ресурсу, що використовувався як у стосунках із центральною владою, так і для «заграванння» із закордонним (російським) «інвестором», що уможливлювало додаткові дивіденди [354].

[351] Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Донецька область. http://www.holodomor-monuments.org/donetsk.html. Доступ 19.10.21.

[352] Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні». *Президент України* (28 березня, 2007). https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688. Доступ 7.09.2019.

[353] Родионов, А. В Донецке открыли памятник расколу Украины. *Новости Донбасса* (11 сентября 2009). http://novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukrayny. Доступ 5.09.2019.

Якщо повертатися до пам'ятників як маркерів символічного простору, то в середині 2010-х років частка монументів, зведених за радянської доби, у меморіальному просторі Донецька перевищувала 90 % (діаграма 3), вони продовжували транслювати й цінності попередньої доби. Як зауважив І. Симоненко, велика кількість комуністичних пам'яток не є безневинним анахронізмом, адже тиражована монументальна пропаганда тоталітаризму активно працювала й продовжує впливати на ретрансляцію комуністичної міфотворчості новим генераціям українців[355]. На думку П. Коннертона, сприйняття теперішнього великою мірою залежить від знання про минуле, а наші образи минулого зазвичай слугують для легітимації наявного соціального ладу [356]. Крім того, зведення монументів за радянської доби мало на меті не так увічнення визначної особи чи історичної події, як просування комуністичнної ідеології[357]. Її трансляція, зокрема через пам'ятники, на вулицях Донецька тривала протягом чверті століття доби Незалежності. Як не погодитися із зауваженням В. Верстюка під час Парламентських слухань «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів» (2009 рік) про майже незмінний від часів СРСР публічний простір українських міст як перешкоду у формуванні національної свідомості. Справді, який має бути світогляд українця, котрий читає в підручниках з історії про жахливі для України наслідки тоталітарного комуністичного режиму і водночас споглядає на центральній площі свого міста монумент Леніну[358].

Отже, у Донецьку станом на 2014 рік пам'ятниковий простір залишався наповненим радянськими об'єктами. У роки незалежності встановлювали монументи, переважно присвячені людям, життя та діяльність яких були пов'язані з містом чи областю, але вони доволі скромно відбивали загальний меморіальний простір сучасної України. Унаслідок цього пам'ятники, успадковані від радянської доби та встановлені в добу незалежності й на початку XXI століття маркували символічний простір міста як регіонально-радянський. Така меморіальна політика місцевої еліти спрямовувалася на формування специфічної ідентичності, що вкладалася в поняття «донецького» патріотизму, який цілеспрямовано протиставлявся українському проєкту.

[354] *Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації / Аналітична доповідь*. Київ, 2015, с. 22.

[355] Симоненко, І. М. *Меморіальний простір України* ..., с. 57.

[356] Коннертон, П. *Як суспільства пам'ятають*, с. 19.

[357] Гриценко, О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. *Україна модерна* (29 червня, 2016). https://uamoderna.com/md/hrytsenko-pamyat-misto-vatutine. Доступ 4.01.2021.

[358] Гриценко, О. А. *Декомунізація в Україні як державна політика* ..., с. 25–26.

РОЗДІЛ V.
МІСТО ВЕРНАКУЛЯРНЕ

Наталія Венгер

ГРУПОВА ЕТНІЧНА ТА КОНФЕСІЙНА САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ІСНУВАННЯ МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. КАТЕРИНОСЛАВ 1776–1870-Х РОКІВ)

Катеринослав як місто «зустрічі» та семіотичного синтезу культур

Будь-яке місто – не лише адміністративно визнана територія, але й особлива зона співіснування його населення, яка створює певні специфічні соціальні умови взаємодії. Катеринослав (Дніпропетровськ, сучасний Дніпро) формувався як типове місто фронтиру, яке було засновано внаслідок територіальних змін та колізій геополітичних інтересів Запорізької Січі, Російської та Османської імперій.

На процес формування міста значно вплинула імперська колонізаційна програма – палімпсест подій, який зумовив міжетнічну взаємодію як чинник розвитку регіону та міста[1]. Внаслідок цього творцями Катеринослава ставали люди фронтиру – місцеві жителі, мігранти та емігранти, колоністи, випадкові комерсанти. Їхніми зусиллями та співпрацею (за всіма законами цього типу територій[2]) формувалось специфічне, толерантне за характером полікультурне співтовариство. Адже нове місто запропонувало своїм мешканцям особливі для них умови територіального об'єднання. Таке об'єднання здійснювалось не на засадах вікових традицій спільного проживання на певних землях, а завдяки загальним зусиллям, спрямованим саме на вживання в новий «світ» свого існування. При тому, що кожна культура формувала власний адаптивний образ реальності з притаманною для неї семіотикою[3], спільне для новопоселенців завдання – закріплення на цій території – створило єдиний культурний простір, в якому було місце діалогу та самовираженню.

[1] Bartlett, R. P. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804*. Cambridge, 1979; Венгер, Н. В. *Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом*. Днепропетровск, 2009, с. 76–92.

[2] Замятина, Н. Ю. «Зона освоения (фронтир) и ее образ в американской и русской культурах», *Общественные науки и современность,* 1998, № 5, с. 55, 77; «Как сегодня изучать фронтиры? Дискуссия по статье Д. В. Сеня», *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana,* 2020, № 1 (27), с. 81–105.

[3] Як це розумів Ю. Лотман. Див.: Лотман, Ю. М. *Семиосфера*. СПБ., 2010; Дёмин, И. В. «Понятие границы в семиотике культуры Ю. М. Лотмана», *Ярославский педагогический вестник,* 2018, № 3, с. 243–249.

Переселенці мали потребу прижитись за особливим, єдино правильним для них способом – зберігаючи свою культурну ідентичність та показово проголошуючи свою присутність у місті. Серед великої кількості можливих ознак етнічної та конфесійної самопрезентації на першому етапі існування міста (таким ми вважаємо перше століття історії Катеринослава, період до промислового буму в регіоні[4]) слід звернути увагу на два, на наш погляд, найбільш показові семіотичні прояви. Відзначимо, що вони були помітні не лише місцевим мешканцям, але й випадково заїжджим мандрівникам:

1) наявність етнічної топонімії – зональність міста, утворення районів (вулиць), заселених окремими етнічними групами та їх відокремлених некрополів;

2) культове монументальне будівництво, поява якого свідчила про діяльність у Катеринославі релігійних громад певних деномінацій та показово демонструвала конфесійний склад населення.

Перша з названих ознак формувалась радше спорадично, у процесі майже стихійного заселення: адже на початковому етапі місто забудовувалось не за чітким планом, а проєкти М. Казакова, К. Геруа, І. Старова[5] та інших зодчих змінювали один одного й щоразу перебували «у стані розроблення» та недофінансування. При цьому міські топоніми були важливим маркером поліетнічності, відбивали комплексність семіотичного простору та особливий дискурс співіснування гетерогенного населення Катеринослава.

Процес культової забудови мав більш цілеспрямований характер та був пов'язаний як з державними завданнями формування образу імперського міста (це особливо стосується закріплення впливу російської православної традиції), так і з потребами формування та розвитку міських діаспор, у культурній специфіці яких етнічність була пов'язана з конфесійністю. Діаспора – соціальна етнічна категорія[6]. Міською діаспорою ми вважаємо спільність представників етнічної групи, які мешкають поза країною свого походження й репрезентують себе за умов достатньої кількості її представників, їх самоорганізації та суспільної діяльності в межах міського простору. Не всі етнічні групи Катеринослава проявили себе як діаспоральні. Попри всі особливості історії єврейських громад у Європі, відсутність метрополії, яка б їх об'єднувала, найраніше всі ознаки діаспори продемонстрували саме євреї міста. Так само проявили себе й меноніти. Процес консолідації інших етнічних груп інколи займав десятиліття або ж зовсім

[4] *Дніпропетровськ: Віхи історії*. Дніпропетровськ, 2001, с. 49–84; *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ, 2006.

[5] Яворницкий, Д. И. *История города Екатеринослава*. Днепропетровск, 1989, с. 32.

[6] Атаманенко, А. Є. «Діаспора», *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія* [веб-сайт], 2007. http://esu.com.ua/search_articles.php?id=26340. Доступ 22.10.21 (дата звернення: 12.02.2021); Туров, М. Г. «К вопросу об употреблении слова «диаспора» в значении научного термина», *Диаспоры в историческом времени и пространстве,* Иркутск, 1994, с. 29; Дятлов, В. И. «Диаспора как исследовательская проблема», *Диаспоры в историческом времени и пространстве...,* с. 10–14.

не відбувався, доки об'єднані етнічними корінням переселенці не відчули себе як певна спільнота. Цьому на ранньому етапі перешкоджала відмінність правового статусу (колоністи, міщани, вільні підприємці, іноземці без підданства), професійної специфіки й побутових труднощів, їх консолідація відбувалась переважно за релігійним принципом. Наприклад, окремі іноземні православні етноси Катеринослава (болгари, греки) об'єднувались навколо православної християнської церкви.

За об'єктивними обставинами, що зумовили етнічне обличчя регіону, за перше століття історії Катеринослава в місті та його найближчих околицях склались кілька релігійних спільнот: християнські (православна, католицька, лютеранська, менонітська), юдейська, караїмська, мусульманська. Через брак джерел у нашому дослідженні буде здійснено аналіз діяльності лише кількох, найбільш активних у місті конгрегацій: християнських та юдейської.

Відображення поліетнічної структури населення в топонімії міста

Як було зазначено вище, колонізація регіону та місцеві міграції населення внаслідок військових кампаній другої половини XVIII століття зумовили поліетнічний склад населення міста. Умови програми іноземного переселення були заявлені як у маніфестах Катерини II (1762–1763 роки)[7], так і в положеннях Кючук-Кайнарджийської угоди 1774 року[8]. Ці документи мали програмний характер та впливали на внутрішню політику російських монархів упродовж першої половини XIX століття. Майже протягом століття в регіоні та державі в цілому був поширений загальний настрій сприяння процесам мобільності населення, заохочення іноземної еміграції та створення сприятливих умов приживання й адаптації новопоселенців.

Катеринослав Кільченський, заснований спочатку на лівому березі р. Дніпро (після 1776 року) та перенесений указом Катерини II на інший бік річки (після 1784 року), формувався як багатомовне місто[9]. Хоча мрія Г. Потьомкіна стосовно утворення «Південної Пальміри» Російської імперії не була реалізована, Катеринослав певний час відігравав роль «колонізаційної столиці» Півдня Російської імперії. Саме тут розташовувалася «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців», яка підпорядковувалась спочатку «Експедиції державного господарства, опікунства новоросійських іноземних поселенців» (розташована в Санкт-Петербурзі) (1800–1802 роки), а потім –

[7] «Манифест «О позволении всем иностранцам, кроме жидов, выходить и селиться в России, и о свободном возвращении в своё отечество русских людей, бежавших за границу (4 декабря 1762 года)». *Полное собрание законов Российской Империи (далі ПСЗРИ). Изд. I.,* СПб., 1930, т. XVI, с. 126–127; «Манифест «О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться, в которых Губерниях они пожелают, и о дарованных им правах» (22 июля 1763 года)», *ПСЗРИ, Изд. I,* СПб., 1930, Т. XVI, с. 313–316.

[8] Дружинина, Е. И. *Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года*. М., 1955, с. 354–357.

[9] Яворницкий, Д. И. *История города Екатеринослава*.., с. 33; *Етнонаціональний світ Придніпров'я*: в 2 ч. Дніпро, 2019, ч. 2, с. 68–100.

Департаменту державного господарства й суспільного будівництва Міністерства внутрішніх справ[10].

Про поліетнічний склад населення свідчать матеріали перших хроністів та дослідників історії Катеринослава (В. Павловича, М. М. Владімірова, Д. І. Яворницького [11]). Хоча ми відчуваємо певний брак статистики щодо демографічної ситуації в регіоні, про етнічну структуру населення м. Катеринослав у першій половині XIX століття певною мірою свідчать відомості щодо розподілу його мешканців за релігійними ознаками. У 1862 році в місті було 9 588 православних християн (до них належали українці[12], росіяни, вірмени, греки, грузини, болгари), 131 прихильник сект розкольників (серед них беспоповці та старообрядці[13]), 46 римо-католиків (німців та поляків), 18 лютеран та реформатів, 69 менонітів, 3 365 юдеїв (за відомостями на 1864 рік, на 100 осіб православного населення було 25 представників юдейського віросповідання)[14].

Представники тих етнічних груп, які налічували достатню показову кількість своїх членів, практикували компактний принцип поселення в межах міської території. Такий підхід, комфортний для поселенців, підтримувався самою «ідеологією» колонізації та міграційних процесів. Для попередження міжетнічних конфліктів князь Григорій Потьомкін, один з «батьків-засновників» міста, обґрунтував у своєму «Грецькому проєкті» право етнічних груп селитися відокремлено одна від одної[15]. Такий принцип мав мінімізувати конфлікти та зберегти ментальні кордони між представниками етнічних груп, які прибули на нові землі зовсім не для того, щоби безслідно розчинитись у новому етносоціальному конструкті, на який з часом все більше перетворювалась міська спільнота. Зазначимо, що в умовах міста ці кордони не могли бути стійкі, проте на початковому етапі заселення та влаштування вони справді виконували важливу місію забезпечення більш сприятливих умов для адаптації та можливостей внутрішньоетнічної взаємодопомоги на побутовому рівні.

[10] «О главном управлении колонистов Южного края (22 марта 1818 года», *ПСЗРИ. Изд. I,.* СПб., 1930, т. XXXV, с. 154–159; «О переводе Попечительного комитета из Екатеринослава в Кишинёв (10 января 1821 года)», ПСЗРИ. Изд. I, СПб., 1930, т. XXXVII. с. 556.

[11] *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния*. СПб., 1862, 358 с.; *Первое столетие г. Екатеринослава*. 1787–1887 г. (Материалы для историческаго очерка). Екатеринослав, 1887; Яворницкий, Д. *История города Екатеринослава*. Днепропетровск, 1989, с. 197

[12] Як зазначив В. Пірко, хоча до середини XIX століття більшість населення міста становили українці та російськомовні переселенці, ситуація змінювалась. Якщо 1776 року кількість українців Степової України становила 81,15 % від усього населення, то далі цифра поступово знижувалась (близько 70, 39 % у 1800 році). Чисельність росіян зросла від 6 до 8 % (Пірко, В. О. *Заселення Степової України в XVI – XVIII ст*. Донецьк, 1998, с. 104–105).

[13] Каплиця старообрядців розташовувалася в нижній частині міста: Веребрюсов, С. И. «Наводнение 1845 года», *Степь*, 1886, № 8; Машуков, В. Д. *Воспоминания о городе Екатеринославе*.., с. 78.

[14] *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами*…, с. 303.

[15] Елисеева, О. И. *Геополитические проекты Г. А. Потёмкина*. М., 2000, с. 154, 180.

Органічним наслідком практичного застосування такого принципу була поява в Катеринославі окремих вулиць з етнічними назвами: Єврейська, Грецька, Українська, Болгарська, Слов'янська, Італійська, Караїмська[16]. Свій куточок на території міста мали навіть роми. І хоч вони дотримувались кочового способу життя та не були прив'язані до певного місця, в Катеринославі існувала й Циганська площа, розташована неподалік від міського іподрому (згадує Д. Яворницький) та Циганський кут (пов'язаний з історією перебування в місті О. С. Пушкіна)[17]. Зазначимо, що такі назви лише частково віддзеркалювали етнічний склад населення міста. Наприклад, у назвах вулиць міста не була зафіксована присутність представників німецькомовних громад (католиків, лютеран, менонітів). Цей факт пов'язаний з особливістю процесів прибуття та способу влаштування представників етносів у кордонах міста. Поява окремих німецькомовних родин у Катеринославі відбулась внаслідок особистих обставин, а не в межах єдиного колективного проєкту. Німці Катеринослава були або іноземними емігрантами, або колоністами-переселенцями з раніше утворених колоній, або державними службовцями чи менеджерами на перших промислових підприємствах губернського міста[18]. Це кардинально відрізняло умови їх улаштування від моделі прибуття греків, які зайшли в регіон великою групою. Відомо, що ще до 1781 року населення Катеринослава Кільченського поповнилось громадами греків, вірмен та грузинів. Вони опинились у межах розташування першого Катеринослава після російсько-турецької війни 1774 року, коли християнське населення Криму прийняло рішення залишити землі Кримського ханства. До цього рішучого кроку їх закликав митрополит Готфійський та Кафійський Ігнатій (Яків Гозадіно)[19], який звернувся до імператриці Катерини II за дозволом на переселення[20]. У 1779 році імператриця підписала «Жалувану грамоту», яка запрошувала греків оселитись на нових землях, включаючи міста Катеринослав та Маріанополь[21]. Наслідком цих подій стало одне з найбезпрецедентніших за модерні часи переселень народів Європи, майже біблійний «вихід», коли близько 31 тис. біженців – греків, вірмен, грузинів та волохів, вирушили із Криму на північ. Наблизившись до Катеринослава

[16] Лазебник, В. *Неизвестный Екатеринослав*. Днепропетровск, 2012, с. 221–222; *Памятная книжка Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, 1864, с. 76, 99.

[17] *Пушкинские места: в 2 ч.* М., 1988, ч. 2, с. 91; Машуков, В. Д. *Воспоминания о городе Екатеринославе (1886–1910 годы).* Екатеринослав, 1910, с. 11.

[18] *Етнонаціональний світ*.., с. 68–77.

[19] «Игнатий (Хазадинов)», *Энциклопедический словарь Брокгауза и Евфрона: в 86 т.,* СПб, 1894, т. 12 а, с. 784.

[20] «Гавриил архиепископ. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии», *Записки Одесского общества истории и древностей*, 1844, т.1, с. 201.

[21] Дружинина, Е. И. *Северное Причерноморье, 1775–1800 гг.* М., 1959, с. 108; Дмитриева, В. В. «Митрополит Игнатий и его роль в переселении христианского населения их Крыма в Приазовье в конце XVIII в.», *Первые Ялтинские научные чтения. Крым в контексте истории России*, Ялта, 2017. http://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/2890/I-YNC.pdf. Доступ 22.10.21.

Кільченського (тоді ще першого лівобережного міста), вони опинились у так званій Катеринінській слободі, де намагались отримати землі[22]. Оскільки грецький митрополит Ігнатій виступав проти розміщення своїх парафіян на близькій відстані від сусідніх російських єпархій, у подальшому переважна кількість греків вирушила до Приазов'я, де вони започаткували 20 грецьких колоній[23]. Проте певна група переселенців побажала залишитись і створила етнічну групу, представники якої компактно оселились на території нового, вже правобережного Катеринослава.

Етнічні, спорадично сформовані назви вулиць, ставши традиційними та відомими кожному мешканцю міста, тривалий час не були зафіксовані в офіційній топонімії міста. Поява міських адрес датується лише початком 1870-х років, а перші написи з назвами вулиць на будинках з'явились лише 1873 року[24]. Зазначимо, що у 1870-х роках вони мали вже майже символічний характер, оскільки за століття існування міста та внаслідок процесів адаптації його населення певною мірою асимілювало. Внаслідок цих процесів район поселення обирався більше за майновим та становим, ніж за етнічним принципом. Наприклад, дворяни та заможні купці селились частіше в Соборному і Троїцькому районах. Водночас у перспективному проєкті розвитку міста, складеному 1885 року, який ділив його на три райони, було зафіксовано, що, наприклад, православні християни та юдеї демонструють практику незалежного розселення у всіх частинах губернського центру, тоді, як, наприклад, караїми все ще дотримувались традиції компактного поселення в одній із зазначених у проєкті зон Катеринослава[25].

Окрім вулиць з етнічними назвами, у місті були засновані кладовища, де обряд поховання здійснювався за різними конфесійними традиціями. В одному з «Катеринославських ювілейних листків» згадується про єврейський цвинтар, який було засновано не пізніше 1812 року[26]. Про два єврейські некрополі йдеться в нарисі В. Машукова[27]. В 1910 році він також повідомляв, що на старому кладовищі була ділянка для поховань караїмів (перші обряди здійснені не пізніше 1840 року)[28]. Окреме лютеранське кладовище розташовувалося на лівому березі – біля лютеранської колонії Йозефсталь[29]. Є також свідоцтва про магометанський цвинтар[30].

[22] Бацак, Н. І. «Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778–1789», *Енциклопедія історії України: у 10 т.,* К., 2011, т. 8, с. 136.

[23] Якубова, Л. *Етносоціальна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення*. Київ, 2014, с. 20; Там само. *Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х рр. XX ст.* К, 1999.

[24] Лазебник, В. *Неизвестній Екатеринослав*.., с. 221.

[25] Там само, с. 169.

[26] *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 4, с. 35.

[27] Машуков, В. Д. *Воспоминания о городе Екатеринославе (1886–1910 годы).* Екатеринослав, 1910, с. 20.

[28] Там само, с. 73.

[29] «Евангелическо-лютеранский церковный приход в Екатеринославе», *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 3, с. 22–23.

[30] Лазебник, В. *Неизвестный Екатеринослав*.., с. 295.

Отже, ситуативно сформована етнічна топонімія міста (назви вулиць та некрополі) була раннім видом організації міського простору, у якому відбилася присутність окремих етнічних груп Катеринослава. Топонімічна мапа міста відобразила дискурс імперського семіотично гетерогенного міста, була втіленням мікрокосму самої імперії, в межах якої влада створювала позитивні умови співіснування та розвитку етнічних груп з різними культурними та конфесійними ознаками.

Християнські православні громади міста та їх культова самопрезентація

У середині XIX століття в Катеринославі діяли 9 православних церков, 5 християнських молитовних будинків (протестантів, сектантів і католиків), 1 синагога, 4 молитовні будинки євреїв та один караїмський дім[31]. Їхнє існування було ще одним показовим свідченням етнічної та релігійної належності населення, а кількість споруд відповідала чисельності парафіян.

Перші християнські церкви виникли на території Катеринослава Кільченського в перші роки його заснування. Поява культових споруд, які зводили буквально поряд з першими хатами-мазанками, була важливим чинником територіального закріплення та конфесійної саморепрезентації етнічних груп. Адже будівництво храму – це певне семіотичне звернення релігійної громади до її соціального оточення. Можемо припустити, що основний меседж був приблизно таким: «Ми будуємо церкву саме тут, оскільки це наше нове місто, ми маємо право на цей простір, ми законно існуємо тут, ми інформуємо про свою присутність». В 1778 році на лівобережжі була заснована перша православна Святодухівська церква[32]. В 1781 році в Катеринославі Кільченському вже були чотири культові споруди: російська, грецька, вірменська, католицька[33], назви яких свідчили про склад населення, яке прагнуло закріпитись у новому місті.

Схожа тенденція мала продовження в Катеринославі, заснованому на правому березі. В найближчі роки після його започаткування, тут, за свідоцтвом члена Російської академії наук П. П. Сумарокова (відвідав місто в 1790-х роках), вже діяли дві православні церкви[34]. До 1826 р. їхня кількість досягала шести[35].

Зауважимо, що грецька та вірменська церкви так і не були відновлені у правобережному місті. Вочевидь, більш ортодоксальна частина грецької громади, про яку згадувалось раніше, вирушила на чолі з митрополитом Гозадіно до Маріуполя[36]. Інші ж представники етнічної групи, які прийняли рішення залишитись у Придніпров'ї, були готові підлаштуватись під нове конфесійне оточення та відвідували православні або католицькі християнські храми. Вірменська громада, вірогідно, потім оселилась у повітовому м. Павлоград, де після 1784 року мешкали 38 вірмено-григоріан[37]. Подальшу історію будівель грецької та вірменської церков з міста на р. Кільчень записав Д. Яворницький. Історик розповідав, що 1790 року німецькі колоністи, скориставшись дозволом Г. Потьомкіна, перевезли споруди до кол. Йозефсталь, де перебудували їх у кірхи[38].

Найголовнішим чинником, що призвів до інтенсифікації православного культового будівництва, була розроблена Г. Потьомкіним концепція розвитку Катеринослава як майбутньої південної столиці, нового центру православної імперії. Цей проєкт князь виклав на сторінках праці «Начертание города Екатеринослава»[39]. Поряд з іншими спорудами, які мали презентувати одне з центральних міст Півдня, намісник запланував зведення найвеличнішого кафедрального собору, більшого за будівлю всесвітньо відомого собору Святого Петра у м. Рим: «…Тут храм неймовірний, присвячений Преображенню Господньому на знак, що країна ця зі стезі безплодної преображена стараннями Вашими на розкішний вертоград і домівку звірів – на щасливу оселю людей, з усіх країн прибулих»[40]. Зауважимо, що поряд із собором планували звести й університет. Г. Потьомкін сподівався, що це сприятиме переселенню молоді до міста: «…По сусідству з Польщею, Грецією, землями Волоською і Молдавською та народів іллірійських, сила-силенна юнацтва припливе навчатися»[41].

Підтримуючи ідею Катеринослава як християнського центру, Катерина II урочисто заклала першу цеглу фундаменту собору під час своєї південної подорожі 1787 року[42]. За її ж наказом слід було здійснити ще один символічний жест – перевезти з м. Чернігова дзвін вагою 300 пудів, виплавлений зі срібла, добутого у війнах Росії з татарами та іншими народами[43]. Після смерті генерал-губернатора та самої імператриці перший архітектурний задум собору Клода Геруа (затверджений 1786 року) не був реалізований[44]. Проте ідею не було забуто. Попри те, що проєкту А. Д. Захарова також бракувало фінансової підтримки за часів правління імператорів Павла I та за Олександра I, на гербі міста (від 1811 року) поряд з вензелем Катерини II знову з'явилась дата закладки Преображенського собору[45]. Лише в 1828 року вийшов наказ імпе-

31 *Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1864 г..,* с. 99.

32 *Дніпропетровськ: віхи історії*..., с. 50.

33 *Днепропетровску 200 лет. 1776–1976: сб. докум. и матер.* К., 1976, с. 30–31; Набиркин, Н. *Сведения об историческом развитии Екатеринослава*. Екатеринослав, 1910, с. 8.

34 *Дніпропетровськ: віхи історії*... с. 58.

35 *Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1864 г...,* с. 162.

36 Дмитриева, В. В. «Митрополит Игнатий и его роль в переселении христианского населения их Крыма в Приазовье в конце XVIII в...». *Первые Ялтинские научные чтения. Крым в контексте истории России*, Ялта, 2017. http://www.gpa.cfuv.ru/attachments/article/2890/I-YNC.pdf. Доступ 21.10.21.

37 Мурашкинцев, А. «Павлоград», *Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон*, СПб., 1897, т. 22 а, с. 572–574.

38 Яворницкий, Д. *История города Екатеринослава*.., с. 29.

39 Багалей, Д. И. *Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры*. К., 1889, с. 45.

40 Там само, с. 45.

41 Там само, с. 46.

42 Там само, с. 46.

43 Яворницкий, Д. *История города Екатеринослава*..., с. 35.

44 *Дніпропетровськ: віхи історії*..., с. 56.

45 Там само, с. 63–64.

ратора Миколи I про закінчення будівництва Спасо-Преображенського собору за проєктом архітектора А. Д. Захарова. Попри те, що місце майбутньої будівлі розташовувалося не в центральному районі верхнього Катеринослава, Микола II прокоментував: «Собор не є місцем повсякденного відвідування, тому територіальне віддалення від жилої частини міста не є перешкодою»[46]. Будівництво культової споруди коштувало 300 000 руб., 100 000 з яких були надані з міського бюджету Катеринослава[47]. Зведення собору за спрощеним проєктом було завершено 1835 року, що сприяло перенесенню до міста центру Катеринославської єпархії. Ця подія відбулась 1837 року та підсумовувала кілька попередніх змін єпархіальних кордонів, які здійснювались протягом 1775, 1787, 1797, 1802, 1803 років[48].

До часу завершення «головного храму» Катеринославської губернії на території міста вже існувало кілька православних церков, які були збудовані за ініціативою місцевої громади та мали свою історію. Не очікуючи державної допомоги, мешканці міста звели в нижній частині Катеринослава дерев'яну Успенську церкву (саме там зосереджувалось його громадське життя: «Вона посеред міста і видна звідусіль»). Будівництво споруди, на яке було витрачено 45 555 рублів, тривало в період 1796–1805 років[49]. Того ж року (1796) на пагорбі було розпочато зведення церкви Казанської Божої матері[50]. Дерев'яна церква Успіння Богородиці була замінена на кам'яну споруду 1850 року (побудована за проєктом П. Вісконті та Л. Шарлеманя). Її відновив купець та міський голова Іван Колесников[51]. Казанську церкву (названа після перебудови Троїцькою), що розташовувалася на великій площі престижного району, де мешкали дворяни та місцеве купецтво, було зведено з цегли 1845 року[52]. Кошти на її будівництво (100 000 рублів) 1845 року надав Федір Дупленко. Проєкт завершив купець А. Кирпишников, інвестувавши додатково 15 000 рублів[53]. Серед інших «ранніх» для історії міста християнських церков також слід згадати: Благовіщенську, збудовану на гроші купця І. М. Михайличенка 1896 року; Покровську (1795 рік, з 1870 року – кам'яна); Воскресенську (зведена на кладовищі (1795 рік), перебудована й освячена 1837 року) [54]. Парафіянами названих церков були українці, росіяни, греки, болгари, грузини[55] та вірмени, які мешкали в Катеринославі.

[46] *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 3, с. 11.

[47] Яворницький, Д. *История города Екатеринослава*..., с. 98–100.

[48] Буланова, Н. М. *Історія християнських конфесій Катеринославщини останньої чверті XVIII – поч. XX ст.* Дніпропетровськ, 2007, с. 48.

[49] Іванців, А. *Зруйновані храми Дніпропетровська*. Дніпропетровськ, 2004, с. 6–7.

[50] *Дніпропетровськ: минуле і сучасне*. Дніпропетровськ, 2001, с. 41.

[51] *Дніпропетровськ: віхи історії*..., с. 63.

[52] Там само, с. 63.

[53] Там само, с. 63.

[54] *Справочная книга Екатеринославской Епархии. Екатеринослав*, 1908, с. 4–37.

[55] Помітними за результатами своєї діяльності особистостями Катеринослава були представники родовитих та шановних родин грузинського походження. Серед них слід згадати відомі дворянські родини Герсеванових (Герсеванішвілі), Гангеблових (Гангеблідзе), Мусхелових (Мусхелішвілі). *Грузини Дніпропетровщини: історія та сучасність: [Документальні нариси]*. Днепропетровск, 2012, с. 29–31, 32; Чулков, Н. П. «Герсеванов Николай Борисович», *Русский биографический словарь А. А. Половцова*, М., 1916, с. 86–89.

Одночасно з виконанням культових завдань зведення трьох великих християнських споруд завершило архітектурне планування міста. В проєкті Катеринослава за 1885 рік його територія розподілялася на три частини: Соборну, Дніпровську та Троїцьку. Композиційними архітектурними домінантами районів опинились відповідно Свято-Преображенський собор, кам'яні Успенська і Троїцька церкви.

Також до 1870-х років у місті з'явились християнські церкви з обмеженим, менш публічним доступом для відвідування. Вони були зведені при окремих закладах та установах (навчальних, пенітенціарних), інколи виконували комеморативну функцію на знакових меморіальних місцях Катеринослава (Севастопольський цвинтар) та були певними маркерами, що свідчили про значущість цих державних, історичних чи приватних осередків для ландшафту міста. Серед цих споруд слід згадати такі: Церкви Богоматері усіх скорботних радості (при міській в'язниці (1826 рік) та лікарні (1845 рік); ім. Олександра Невського (біля губернської гімназії 1861 року будівництва)[56]; каплицю на честь воїнів, загиблих під час Кримської війни, на Севастопольському кладовищі (1863 рік); Миколаївську церкву (при в'язниці, 1874 рік); церкву при Духовному чоловічому училищі (з 1876 року)[57].

Можемо констатувати, що процеси заміни дерев'яних церковних будівель на кам'яні, які спостерігались у період 1850–1870-х років, свідчили про нові можливості Катеринослава та його населення. Катеринослав досить повільно, але все ж таки перетворювався на нове індустріальне місто. Цегляні культові будівлі відповідали завданням самопрезентації не лише православних конгрегацій, але й новому образу міста.

Культові споруди юдейської громади міста як чинник самопрезентації діаспори

Євреї Катеринослава представляли найпотужнішу та найконсолідованішу етнічну групу (радше діаспору) губернського центру. Історія місцевої єврейської громади пов'язана з початковим періодом заснування Новоросійської губернії. Перші єврейські купці, зокрема Мойсей Юзефович, торгували ще в Новому Кодаку (історична місцевість сучасного м. Дніпра, центр Кодацької паланки Запорозької Січі)[58]. У місті Катеринославі перші євреї з'явились 1793 року[59].

[56] *Памятная книга Екатеринославской губернии за 1864 г*..., с. 163. *Справочная книга Екатеринославской Епархии*. Екатеринослав, 1908, с. 4–37.

[57] *Справочная книга Екатеринославской Епархии*..., с. 4–37.

[58] Найман, О. Я. *Історія євреїв України*. Київ, 2003, с. 177.

[59] Бушин, В. С. «Етнічні та релігійні громади Павлограда кінця XVIII – початку XIX ст.», *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник*, Д., 2009, вип. 6, с. 93.

Оскільки Катеринославське намісництво належало до складу смуги осілості (запроваджена наказом від 23 червня 1794 року та остаточно затверджена положенням 1804 року «Про улаштування євреїв»[60]), чисельність єврейського населення міста стрімко збільшувалась, і в 1796–1803 роках юдейська громада міста налічувала близько 380 осіб[61]. У 1866 році в губернському центрі налічувалось 5 462 юдеїв[62]. Близькими до євреїв за своїми релігійними традиціями були караїми, чисельність яких у Катеринославі до 1860 року наблизилась до 100 осіб. Караїми мали свій молитовний будинок. Як уже згадувалось, одна з вулиць міста називалася Караїмська[63].

Звичаї та релігія євреїв істотно відрізнялись від християнських традицій та були незрозумілі для більшості місцевих жителів-християн. Тому в побутовому житті євреї жили дещо відокремлено. Вже 1800 року в Катеринославі було засновано першу синагогу. Поява цієї будівлі свідчила про те, що єврейське населення губернського центру остаточно визначилось з місцем поселення та пов'язує своє майбутнє саме з цим містом та регіоном. В «Екатеринославском юбилейном листке» в розділі «Из истории еврейской Хоральной синагоги», повідомлялось, що до 1832 року синагога (радше молитовний дім) мала вигляд простої дерев'яної будівлі, «зведеної в дусі старих часів з місцем для ритуальних омивань». Богослужіння велось за німецьким та іспанським ритуалами, які називалися відповідно «ашкеназ» та «сефард». На той час фінансові можливості єврейської громади були вкрай обмежені та не дозволяли утримувати постійного кантора. Отже, для святкових богослужінь юдеї кожного разу наймали нового кантора з півчими, які не завжди могли вдало впоратися зі своїми завданнями. В 1832 році дерев'яну будівлю синагоги зруйновала пожежа. Хоча проблема відбудови культової споруди була дуже гострою для ортодоксально налаштованих євреїв, до 1837 року звільнена після стихійного лиха територія залишалась незабудованою[64].

Проєкт нової синагоги був більш приголомшливий та свідчив про економічні успіхи представників єврейської діаспори. Юдеї сприяли господарському розвитку міста, займаючись торгівлею, будівництвом, дрібним та середнім виробництвом. Відомо, що в першій половині XIX століття єврейські купці заробляли на посередницькій торгівлі льоном, були затребуваними в місті кравцями та шевцями. В 1818 році різними видами ремесел займались 440 представників юдейського віросповідання[65]. З 1832 року єврейські підприємці почали інвестувати кошти в будівництво заводів та млинів.

[60] «Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 года положение «О устройстве евреев», ПСЗРИ I, СПб., 1830, т. 28, с. 731–737; «Евреи России», *Национальная политика в императорской России*, М., 1997, с. 130–137.

[61] «Екатеринославская губерния», *Еврейская энциклопедия: в 16 томах*, СПб., 1993, т. 7, с. 497; Быстряков, А. Г. *Евреи Екатеринослава–Днепропетровска.* Днепропетровск, 2001, с. 23.

[62] Быстряков, А. Г. *Евреи Екатеринослава – Днепропетровска*..., с. 27.

[63] *Памятная книга Екатеринославской губернии за 1864 г*..., с. 76, 99.

[64] «Из истории еврейской хоральной синагоги», *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 18.

Оскільки розмір ділянки під забудову не відповідав новому масштабному проєкту культової споруди, община мусила витратити час на придбання додаткової землі, отримання дозволу на будівництво, збирання коштів. Гроші у проєкт зведення синагоги вкладали як пересічні члени громади, так і відомі єврейські підприємці, його підтримала губернська влада. Коли завершення будівництва було під загрозою через брак коштів, місцеві можновладці, які в той час розуміли важливість єврейського підприємництва для міста, пішли на податкові поступки: так званий коробковий податок з юдеїв упродовж трьох років цілком спрямовувався на реалізацію проєкту. Відомо, що очільник місцевого дворянства генерал П. Струков подарував для нової юдейської синагоги велику коштовну люстру[66]. Хоча будівництво тривало до 1852 року, нову культову споруду урочисто відкрили вже 1843 року. Вона була розташована на вул. Єврейській, майже поряд з Успенською християнською церквою, яка на той час ще залишалась дерев'яною. Синагога була визнана справжньою окрасою міста та згадувалась як одна з перших таких будівель на Півдні Російської імперії[67].

Надалі кількість єврейських культових споруд Катеринослава постійно збільшувалась. Як свідчать джерела, на 1867 рік у місті, окрім Хоральної синагоги, діяли чотири молитовні доми[68]. Для порівняння зазначимо, що 1910 року в Катеринославі функціонувала 21, а напередодні Першої світової війни – 38 синагог[69]. Їхня чисельність відповідала не лише чисельності постійно збільшуваного єврейського населення міста, але й свідчила про впливовість єврейської діаспори в губернському місті та регіоні в цілому.

Німецькомовні релігійні громади: складності на шляху формування та особливості самопрезентації

Німці були представлені в етнічному ландшафті міста, починаючи з часів заснування губернії. Вони були підданими Російської імперії, походили з різних європейських країн; сповідували християнські релігії, мали особисті кар'єрні та родинні обставини, які спонукали їх до поселення на Півдні чужої для них країни. Внаслідок правової та соціальної роз'єднаності, консолідація німецькомовного населення Катеринослава відбувалось за релігійною ознакою – навколо католицької, лютеранської та менонітської конгрегацій. Феномен діаспори

[65] Быстряков, А. Г. *Евреи Екатеринослава..., с.* 24.

[66] «Из истории еврейской хоральной синагоги», *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 18.

[67] «Днепропетровск», *Еврейская энциклопедия: в 11 т.,* Иерусалим, 1982, т. 2, колонка 361–362.

[68] *Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1867: в 2 ч.* Екатеринослав, 1969, ч. 2, с. 236, 243.

[69] «Днепропетровск», *Российская еврейская энциклопедия: в 5 т.,* М., 2000, т. 4, с. 389.

полягав у тому, що до середини XIX століття процес формування конгрегацій (окрім менонітської), відбувався на околицях міста та виявився досить тривалим процесом. Частково це було пов'язано з невеликою чисельністю представників цих християнських деномінацій, що мешкали в межах самого міста.

У 1780–1781 роках у першому місті – Катеринославі Кільченському – було зведено невеликий католицький костьол[70]. Проте після перенесення головного міста на протилежний берег Дніпра упродовж кількох десятиліть ані католицької, ані лютеранської громад в Катеринославі не було. Осередками німецької культури та релігійними центрами цих двох деномінацій залишались німецькомовні поселення колоністів: Йозефсталь (лютерани, рік заснування 1789), Ямбург (католики, 1794 рік)[71].

З 1790-х років католицьким центром регіону була визнана німецька колонія Ямбург (суч. с. Дніпрове, Дніпровського району, майже територія сучасного міста Дніпро). Вперше питання про будівництво в місті костьолу з включенням с. Ямбург до його парафії порушив 1842 року католицький священник Домінік Зіббіні. Проте 1844 року колоністська громада опротестувала це питання, зважаючи на те, що кількість католицького населення міста на той час не перевищувала 46 осіб[72].

До 1864 року міська католицька громада не була самостійною структурною одиницею та підпорядковувалася Ямбурзькій парафії (кількість парафіян 1 213 осіб)[73]. Важливо зазначити, що була ще одна перешкода: за вимогами тодішнього законодавства Катеринославська православна єпархія мала надати згоду на будівництво (!). Лише після її отримання 1859 року зусиллями римо-католиків, чисельність яких швидко зростала і в 1872 році сягала вже близько 500 осіб, був створений громадський фонд, кошти якого дозволили успішно реалізувати проєкт архітекторів А. Бродницького і П. Меркулова[74]. Будівлю костелу було освячено на честь Святого Йосипа в травні 1878 року. Тривалий час католицька конгрегація міста, отримавши легітимацію та презентуючи себе різноманітною культурною діяльністю, все ще перебувала у складі Ямбурзької парафії. Катеринославський деканат Тираспільської єпархії був заснований лише 1886 року[75]. За матеріалами на 1900 рік, у Катеринославі мешкало вже понад 3 000 католиків (німців та поляків)[76], а в 1910 році їхня кількість перевищувала 9 000 осіб[77].

Хоча німці-лютерани населяли Катеринослав з кінця XVIII століття, центром релігійного життя лютеран у першій половині XIX століття залишалось колоніст-

[70] Яворницкий, Д. *История основания Екатеринослава*..., с. 29.

[71] *Немецкие населённые пункты в Российской империи: география и население*. М., 2006, с. 112, 114, 126, 131.

[72] *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния*..., с. 303.

[73] *Немецкие населённые пункты в Российской империи*.., с. 131.

[74] Старостін, В. Клейст, В. *Історія костьолу м. Катеринослав*. Харків, 2012, с. 5–7.

[75] Буланова, Н. М. *Історія християнських конфесій Катеринославщини*..., с. 80–81.

[76] Російський державний історичний врхів (Російська Федерація, м. Санк-Петербург), ф. 821, оп. 125, спр. 2414, арк. 69.

[77] Набиркин, Н. *Сведения об историческом развитии Екатеринослава*..., с. 19.

ське селище Йозефсталь. Це невелике поселення тривалий час виконувало функцію головного лютеранського центру Катеринослава. На території поселення було влаштовано лютеранську кірху. Як згадувалось, для цього колоністи використали залишену вірменами церкву, збудовану близько 1780 року. На новому місці, біля кірхи, було закладено цвинтар, де здійснювались поховання за лютеранським обрядом. В 1859 році чисельність населення Йозефсталя становила 998 осіб[78]. Лютеранську громаду Катеринослава було засновано 1852 року[79]. Упродовж певного часу богослужіння відбувались у залах Катеринославської класичної гімназії та у славнозвісному Потьомкінському палаці. Одночасно члени громади ініціювали збирання коштів для будівництва кірхи. Показово, що активну участь у цьому процесі брали й представники інших протестантських конгрегацій, зокрема меноніти, які започаткували для цього акцію «самооподаткування». Така фінансова підтримка віддзеркалювала реальний зв'язок між двома німецькомовними конгрегаціями, представники яких мали загальний бізнес, були пов'язані шлюбними відносинами, започаткували (з 1850-х років) спільний шкільний заклад[80], а після будівництва кірхи навіть відвідували лютеранські богослужіння[81]. Проєкт будівлі розробив архітектор К. Вільке та безкоштовно удосконалив меноніт М. Нейман. Після освячення (1866 року) кірха Св. Катерини гідно презентувала лютеранську громаду, виконуючи функцію не лише релігійного, але й культурного центру міста. Тут було створено училище та школа, функціонували благодійні організації[82]. За відомостями 1910 року в Катеринославі було зареєстровано приблизно 4 000 лютеран[83].

На відміну від інших конгрегацій, до складу яких увійшли німецькомовні мешканці Катеринослава, менонітам не потрібно було вести боротьбу за об'єднання та конфесійну самопрезентацію в місці. Серед усього німецькомовного населення міста вони становили нечисленну (69 осіб 1862 року[84]), проте консолідовану етноконфесійну діаспорну групу. Історичний досвід менонітів, релігійні переслідування, яких вони зазнали з часів європейської Реформації XVI століття, сформували в них певні традиції об'єднання в «апостольські общини рівних», які мали вести відокремлене від оточення життя[85]. Менонітська

[78] *Немецкие населенные пункты в Российской империи*: справочник..., с. 112.

[79] Буланова, Н. М. *Історія християнських конфесій Катеринославщини*..., с. 82.

[80] Heese, P. «Jekaterinoslaw», *Mennonite Heritage Centre Archives (Winnipeg, Manitoba)*, vol. 5015, item 1, p. 6.

[81] Венгер, Н. В. Меннонитское предпринимательство..., с. 358–359.

[82] «Евангелическо-лютеранский церковный приход в Екатеринославе», *Екатеринославский юбилейный листок*, 1887, № 3, с. 20–22.

[83] Набиркин, Н. *Сведения об историческом развитии Екатеринослава*..., с. 19.

[84] *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния*..., с. 303.

[85] Безносова, О. Екат*еринославская губернія: Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII – 1917 г.)*. Штайнхаген, 2014, с. 32.

спільнота Катеринослава продемонструвала своєрідну стратегію проживання в поліетнічному місті, відмовившись від моделі адаптації в моноетнічному поселенні за межами урбаністичних центрів. Відомо, що цією можливістю скористались не лише меноніти. Адже за матеріалами «Опису Катеринославської губернії» (видання 1864 року) мешканцями губернського міста визнали себе 160 колоністів іншого етнічного походження[86]. Хоча меноніти були активними промоутерами економічного розвитку міста та регіону в цілому[87], їхні релігійні догмати вимагали від них залишатись у губернському місті «тихими» та непомітними.

Можемо зробити висновок, що меноніти, з одного боку, започатковували перші промислові підприємства міста (млини, лісозаготівельні контори, а потім – заводи та лікарні)[88], а, з другого, – цілком свідомо відмовлялись від будівництва помітного для всіх у місті молитовного дому. Їхні релігійні зібрання відбувались з визначеною ними регулярністю в родинних будинках підприємців Тіссенів, Тевсів, Брандтів, Шредерів та Гезе (перших п'яти родин переселенців та засновників міської менонітської конгрегації)[89]. Саме так з 1851 року вони проводили і шкільні заняття для своїх нащадків. Модернізаційні процеси в суспільстві, поява в Російській імперії «німецького питання» спонукали менонітів до відмови від догматичного життя. На відміну від досліджуваного періоду, менонітська конгрегація кінця XIX – початку XX століття складалась з цілком публічних особистостей, яких знали містяни (підприємців, юристів, адміністраторів). Проте перший відомий у місті двоповерховий менонітський молитовний будинок, який виконував функцію культурного центру етноконфесії загалом, вони звели лише 1912 року[90].

Отже, історичні та територіальні умови розвитку Катеринослава як губернського міста зумовили формування складної етнічної та конфесійної структури його населення. Етнічний дискурс формував певний образ міста, був чинником, що істотно вплинув на розвиток самого урбаністичного проєкту, як планувалось, південної столиці Російської імперії. Влаштовуючись у новому місті, етнічно гетерогенне населення демонструвало релігійну та культурну толерантність, створювало сприятливі умови співіснування кількох культур – семіотичних систем. Визнаючи право «іншого» на збереження «непрозорості» його культурного простору, діаспорні та конфесійні групи все ж мали всі можливості для самопрезентації в межах міського простору. У роки першого століття існування міста семіотичними ознаками етнічної та конфесійної присутності найбільших етносів

[86] *Памятная книга Екатеринославской губернии за 1864 г...,* с. 4.

[87] Венгер, Н. В. Меннонитское предпринимательство..., с. 215–221, 354–360; Epp, G. K. «Urban Mennonites in Russia», *Mennonites in Russia*, Winnipeg, Manitoba, 1989, p. 239–261.

[88] Венгер, Н. В. *Меннонитское предпринимательство*..., с. 215–221.

[89] Там само, с. 217–221.

[90] Старостін, В. *Прогулянки по німецькому Дніпру*. Дніпро, 2019, с. 17.

були міські топоніми та культове будівництво. Нечисленні етнічні групи консолідувались навколо близьких (неконфліктних для них) релігійних громад. Аналіз практик самопрезентації етнічних груп свідчить, що в місті були сприятливі умови для їхнього проживання в межах нового міського середовища. Це заклало підґрунтя для його подальшого розвитку на новому модернізаційному етапі історії.

Алла Демичева, Сергій Легеза

МІСТО МІЖ «СВОЇМ» ТА «ЧУЖИМ»: ОСВОЄННЯ ТА ПРИСВОЄННЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ СТУДЕНТСТВОМ (НА ПРИКЛАДІ М. ДНІПРА)

Загальновживаним в урбаністиці є розуміння міста як територіально-просторової єдності, при цьому територію розуміють як безпосередньо архітектоніку міста, його функціональні зони, певні матеріальні об'єкти тощо. Навіть більше, цей підхід, по суті, є первинним для теоретичних описів міського простору як специфічного конгломерату виробництва соціального. Загальне уточнення теоретичної роботи, що вели в цьому напрямку соціологи (опису міста як архітектонічної сукупності об'єктивних просторових чинників), могло би дати нам таку схему актуалізованих елементів міського, важливих для соціологічних теорій цього – первинного – напрямку: територія – районування – архітектонічні особливості міста – домінування певних архітектурних форм. Іншими словами, цей розвиток можна представити як такий, що починається від суто меркантильних особливостей вивчення міста заради розроблення соціальних технологій з управління ним (проблеми районування, розміщення різностратового населення, проблеми поєднання різних – як економічно, так і соціально – міських просторів у систему більш-менш прозорої логістики: від транспорту до того, що ми назвали би зараз сукупностями капіталів містян у тому розумінні, в якому термін «капітали» використовує постбурдьєвська традиція)[91]. У подальшому теоретичне осмислення все більше дрейфує до необхідності зосереджувати увагу на елементах міста, які поєднані із системами не так територіальними (у чистому вигляді), як символічними.

Ускладнення ж ситуації теоретичного осмислення сутності міста можна пов'язувати із включенням в дослідницькі формули містян: і як носіїв індивідуального знання щодо міського простору, і як соціальних суб'єктів. В останньому випадку перед дослідниками завжди виникає можливість своєрідних «кіл розширення»: з одного боку, соціальним суб'єктом можуть виступати не лише індивідуальні, але й колективні актори (соціальні групи, страти, специфічні

[91] Див., напр.: Бикбов, А. Т. Формирование взгляда социлога через критику очевидности. У кн.: Ленуар, Р., Мерлье, Д., Пэнто, Л., Шампань, П. *Начала практической социологии*. Москва, Санкт-Петербург, 2001, с. 235–290.

(суб) культурні утворення); з другого, доволі часто і окремий індивід може сприйматися та описуватися як носій «вкладених самосвідомостей», як представник та репрезентант – одночасно – кількох соціальних груп, де персональне «Я» (у повноті соціопсихологічних ознак) залишається лише однією з можливих проєкцій людини в соціальному полі. Залежно від важливості економічних, культурних, соціальних домінант містянин може актуалізувати для себе різні світоглядні правила, крізь призму яких сприймається, зокрема, і міський простір, і відповідно в різний спосіб реагувати на події та змінності в міському просторі: реальному або символічному.

Отже, простір міста можна трактувати як територію, яка наповнена змістами/символами, яка є засвоєною, привласненою суб'єктами та існує у свідомості городян. Тобто міський простір є результатом рефлексії, певних когнітивних зусиль на індивідуальному та/або колективному рівні (де ця «колективність» також може уявлятися в термінології «суб'єктності»). Ця дихотомія виражається у двох типах практик, що властиві людям, які живуть у місті: практики освоєння території міста та практики її присвоєння. *О*-своєння відбувається як встановлення/прийняття координат міського простору, зовнішніх щодо суб'єкта, тих, які існують поза ним та не відчувають на собі його персонального впливу – які не змінюються завдяки цьому впливу. Смисл цих практик можна звести до проблеми: «Що я знаю про місто та як уявляю його собі». Найчастіше це зіткнення/взаємодія із мережею ознак та символів «міського», які надані окремому соціальному суб'єкту його специфічними референтними групами (родина, лідери думок, представники актуальної (суб)культури тощо). Місто в цьому випадку представлене як система вже сформованих уявлень/об'єктів/символів, із якими соціальні суб'єкти взаємодіють як із даністю (причому здебільшого у форматі пасивного елемента такої взаємодії). *При*-своєння ж відбувається як активне перероблення території міста у простір міста, переживання міста (як сукупності його ознак, знаків та символів) та його привласнення («Де МОЄ місце в міському просторі; які місця в ньому стають важливими для мене»). В такому разі соціальний актор *при*-своєння завжди займає не реактивну, а проактивну позицію: він не так пасивно приймає вже наявні системи означення міста, як активно випрацьовує власну позицію до територіальних чи символічних елементів міського простору. Звісно, цей поділ є доволі умовним, оскільки, на думку Мішеля де Серто, у повсякденному житті «користувачі»/«споживачі» все одно змушені споживати готові схеми та підкорятися запропонованим правилам, однак будь-яке споживацтво можна розуміти і як приховане виробництво[92]. Практики *о*-своєння, безумовно, мають на увазі можливість вироблення індивідуального ставлення до нав'язаних зовнішніх щодо суб'єкта схем пояснення простору міста; водночас *при*-своєння є практикою, де індивідуальне зусилля актора зіштовхує його із

[92] Серто, М. де, *Изобретение повседневности. 1. Искусство делать*; пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. Санкт-Петербург.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2013.

набором наперед запропонованих схем/варіантів, з яких він обирає ті, що вважатиме актуальними для себе.

Важливо, що присвоєння/освоєння міста може відбуватися як на індивідуальному, так і на колективному (груповому) рівні. Серед груп, чиє сприйняття міста здається нам як цікавим, так і інформативним, є студенти вищих навчальних закладів. У цьому випадку зосередимо увагу на студентах м. Дніпро. В іміджевій складовій Дніпра зазвичай не акцентується увага на його «студентськості», а конотація «Дніпро – студентське місто» не є поширеною (не говорячи вже «панівною») ані в самому місті, ані за його межами. Проте наявність значної кількості ЗВО та студентів, які в них навчаються, робить об'єкт нашої уваги достатньо легітимним. Для емпіричної верифікації аналітичної гіпотези у лютому-вересні 2020 року ми провели соціологічне дослідження студентів Дніпра (N=450, дослідження здійснено методом роздаткового анкетування; специфікою проведеного дослідження виявилася його певна «розтягнутість» у часі, пов'язана з двома етапами переведення ЗВО в Україні у режим онлайн-навчання під час протиепідемічних заходів). Дослідження було присвячене особливостям сприйняття студентами міського простору м. Дніпро в його територіальних та символічних вимірах.

Коли ми говоримо про студентів у контексті їхнього ставлення до міста, то розуміємо, що це дуже неоднорідна група респондентів, однак припускаємо, що одним із значущих чинників, які зумовлюють позицію студента/ки в континуумі «освоєння-присвоєння» міста, є кількість років, прожитих у цьому місті. В. Вахштайн використовує концепт «резидентальні спільноти», які розуміють як поділ соціальних груп на підставі кількості років, що їх представники групи та його предки прожили на території певної спільноти[93]. Тобто, використовуючи ідею В. Вахштайна, ми можемо виокремити резидентні та нерезидентні спільноти і припустити, що належність до однієї з груп зумовлює структуру практик освоєння простору міста: домінування в них чи то практик з присвоєння, чи то практик з освоєння міста, оскільки резидентальність об'єктивується на/у території/просторі. У нашому випадку до резидентної групи будуть належати студенти, які народилися та більшість свого життя проживають у м. Дніпро, а до нерезидентної – ті, які приїхали на навчання та проживають у місті кілька років. Отже, нас буде цікавити місто як об'єкт інтерпретацій цих різних груп. За обсягом ці групи однакові, тобто відібрано одну й ту саму кількість одиниць.

За уявленнями студентів м. Дніпро – це «промислове місто» (68,2 %), «студентське» (66,9 %), «ділове» (58,9 %), «різноманітне» (53 %), «сучасне» (34,5 %), «звичайний обласний центр» (32,5 %), «торгове» (29,1 %), «транспортний вузол» (25,2 %), «культурне/спортивне» (24,5 %), «європейське» (19,2 %), «невиразне» (16,6 %), «радянське» (16,4 %). Серед опитаних студентів стверджують,

[93] Вахштайн, В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации. *Социологическое обозрение*. 2003. Т. 3. № 3. с. 71. http://sociologica.hse.ru/Articles.html. Доступ 22.10.2021.

що Дніпро є «цілком типовим містом», – 15,5 %, «в цілому типовим, але є певні особливі риси» – 68,9 %, а 15,6 % гадають, що м. Дніпро «відрізняється з-поміж інших». В оцінці типовості/специфічних рис чітко спрацьовує належність до резидентної/нерезидентної групи. Наприклад, у групі нерезидентів лише 7,5 % вважають, що Дніпро має власні особливі риси, тоді як у резидентній групі таких 26,4 %. Це свідчить саме про *при*-своєння міста тими особами, які народилися тут чи живуть тривалий час, про розуміння та відчуття міста.

Наведемо явно виражені відмінності у сприйнятті м. Дніпро цими групами:

Таблиця 1

Сприйняття м. Дніпро залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній

Дніпро – це:	*Резидентна група (у %)*	*Нерезидентна група (у %)*
«студентське місто»	48,1	88,6
«європейське місто»	13,6	25,7
«невиразне місто»	21,0	11,4
«промислове»	75,3	60
«різноманітне»	56,8	48,6

За іншими позиціями думки опитаних студентів майже збігаються. Отже, *о*-своєння відбувається як встановлення/прийняття зовнішніх щодо суб'єкта координат міського простору, тобто нерезиденти, з одного боку, сприймають місто через усталені образи «студентський», «європейський», проте, з другого боку, через фрагментарність засвоєння, поступовий і тривалий шлях з *при*-своєння, початок інтерналізації зовнішньої реальності місто здається цій групі менш різноманітним, менш виразним. Це також відбувається з тієї причини, що значна територія взагалі не освоєна приїжджими студентами та існує в їхній свідомості як біла пляма, а певна частина території має лише перший, фасадний план. Щодо орієнтації в місті студенти вважають, що «так, цілком знають місто» – 23,2 %, «знають місто непогано» – 52,3 %, «погано знають місто» – 17,2 %, «складно відповісти» 7,3 %. Залежно від кількості років, прожитих у Дніпрі, розподіл закономірно виглядає так:

Таблиця 2

Наскільки добре ви орієнтуєтеся в місті залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній

	Резидентна група (у %)	*Нерезидентна група (у %)*
«цілком знаю місто»	32,2	12,9
«знаю місто непогано»	48,1	57,1
«погано знаю місто»	14,8	20,0
«складно відповісти»	4,9	10, 0

Місто як предмет переживання, з одного боку, характеризується низкою властивостей, які полегшують пізнання процесу переживання міста і, з другого боку, додають дослідженню переживань достатній рівень об'єктивності. По-перше, місто володіє «стійкістю», і своєю «тривалістю» перевершує людей, що його переживають. По-друге, воно дає привід для переживань, оскільки є сукупністю подій: у ньому завжди щось відбувається. Отже, абстрактна/порожня для приїжджого або вже освоєна для резидента територія поступово перетворюється на місця, які мають значення («локуси особистого буття»). Місце є результатом виокремлення з простору, який є недиференційованим, значущого для суб'єкта смислового комплексу. За М. Оже, місце відсилає нас до події (яка відбувалася), міфу (який, кажуть, відбувся) або історії (великих значущих місць)[94]. Відчуття передбачає встановлення зв'язку між суб'єктом, який його сприймає, і елементами середовища. Опис механізму утворення місця ми бачимо в Мішеля де Серто («Прогулянки містом» є однією з глав роботи М. де Серто «Винахід повсякденності», 1980), де він аналізує пішохідні практики. Пішоходи, за М. де Серто, гуляючи, створюють власні тексти, які разом становлять «багатошарову історію, що сплітається з фрагментів маршрутів, різноманітності особистих просторів, які викроєні з просторових фрагментів»[95]. При цьому «своїми кроками пішохід привласнює топографічну систему», «в ходінні розігрується простір», «кроки пов'язують різні місця в якусь систему відносин»[96]. Тобто, гуляючи, городянин створює особисті маршрути, що наповнені смислом, прогулянки завжди спонтанні та непередбачувані. На запитання «чи любите ви гуляти містом», студенти відповіли: «так» – 53 %, «більше так» – 37,7 %, «більше ні» – 8,6 %, «ні» – 0,7 %. Звернемося до оцінок двох вищеназваних груп: резидентної та нерезидентної. Студенти, які не є резидентами, набагато більше люблять гуляти містом (наприклад, серед тих, хто мешкає менше року, стовідсотково), ніж студенти з резидентної групи (наприклад, серед тих, хто від народження живе в Дніпрі, біля 10 % взагалі не люблять гуляти містом). Це достатньо зрозуміло, оскільки для тих, хто приїхав, Дніпро не є чимось повсякденним, звичайним, він захоплює та спонукає відкривати. Місто ж повсякденного життя, яким воно є для резидентів, відрізняється звичністю, навіть якщо це і незвичайне місто. У ньому не помічається багато такого, на що відразу звертають увагу в незнайомому або малознайомому місті, оскільки саме перебування в ньому не є подією. Приїжджий у чужому місті відчуває емоційний підйом, передчуваючи нові враження, він не перевантажений хронічним повторюванням. Місцевий житель сприймає все, що його оточує, як буденність, монотонність, позбавлену активних імпульсів.

---

[94] Оже, М. *Не-места: введение в антропологию гипермодерна*. Пер. с франц. А. Ю. Коннова. Москва: Новое литературное обозрение, 2017.

[95] Серто, М. де. По городу пешком. *Социологическое обозрение*. 2008. Т. 7. № 2, с. 25.

[96] Там само, с. 28.

Міська територія не є одноманітною, погляд завжди фіксує певні об'єкти, на яких зосереджується. Отже, «коли гуляєте, на що звертаєте увагу»: «парки та сквери» (76,2 %), «на архітектурні, дизайнерські рішення» (71,5 %), «старі будівлі» (55,6 %), «доглянуті вулиці» (53,6 %), «кафе та ресторани» (52,3 %), «нові будівлі» (39,7 %), «фонтани» (39,1 %), «вітрини магазинів» (25,8 %), «пам'ятники» (10,6 %). Цікавим є те, що для опитаних студентів як з групи резидентів, так і нерезидентів, ані фонтани (Дніпро тривалий час позиціонувався як «місто фонтанів»), ані пам'ятники (які репрезентують історію і країни, і міста) не є тими змістовними маркерами, за допомогою яких розмічається місто.

Ставлення до території /міських об'єктів може бути описане в термінах топофілії і топофобії. Ми визначаємо топофілію як приязне ставлення до території, любові до неї, відчуття комфорту, привабливості. Протилежністю топофілії є топофобія – відторгнення території, неприязне та вороже ставлення до неї. Улюблене місце (як об'єктивне вираження топофілії) в міському просторі має умовний характер, і її зміст можна визначати відповідно до емпіричного матеріалу. «Улюблене місце для мене»: «комфортне для перебування» – 37,7 %, «місце з власним духом, атмосферою» – 20,5 %, «в якому можна добре провести час» – 17,2 %, «затишне, гарне, красиве» – 16,6 %, «нагадує про особисту подію» – 6,6 %, «інше» – 1,3 %. Вірогідно, що через вік для студентів «улюблене» пов'язане з комфортом та атмосферою, а не з особистими переживаннями. Конкретизуючи відповідь на питання улюблене місце відпочинку для вас, студенти назвали «парки та сквери» – 78,8 %, «набережна» – 76,2 %, «торгово-розважальні центри» – 45 %, «центр міста» – 42,4 %, певні «улюблені кафе» – 39,1 %, «оглядові майданчики/площадки» – 25,2 %, «театри, музеї» – 15,2 %, «антикафе» – 11,3 %, «архітектурні об'єкти, споруди» – 9,9 %, «двір будинку» – 8,6 %, «парки розваг» – 6,6 %.

Розмірковуючи про улюблені місця студентів, скажемо про їх схожість з улюбленими місцями городян. Можна було би передбачити, що студентська молодь має свої улюблені місця, означувані як молодіжні споти, проте дослідження це не зафіксувало. Як найулюбленіші місця студенти також відзначають парки й сквери. Щодо цього Дж. Джекобс зауважувала: парки є неоднозначними місцями, які можуть бути вкрай популярні і вкрай непопулярні[97]. Київська соціологіня А. Петренко-Лисак зазначає, що «парк – є природним середовищем зі своєрідною функцією «антистрес» в щільному урбанізованому просторі міст»[98]. Тобто парки приваблюють студентів тим, що вони є публічними просторами зі всіма атрибутами таких просторів та одночасно часткою природи, часто в центрі урбанізованого міста. Озеленені ділянки міста (набережні, парки, сквери) завжди є тими місцями, де людина воліє відпочивати, а отже, це місце викликає позитивні емоції. Набережна вздовж річки Дніпро є також таким місцем, крім того, має всі ознаки публічного простору та виступає взагалі символом міста Дніпро.

З-поміж місць, які любить молодь, відзначаємо оглядові майданчики в парку Шевченка, ДЦ «Мінора», стоянку ТРЦ «Міст–Сіті». Як пише М. де Серто, «піднятися на вершину ВТЦ означає вирватися з лап міста. Тіло більше не стискається вулицями, вільно від їх безособової влади вертіти і розгортати; його вже не приголомшують кричущі контрасти і не нервує транспорт. Піднімаючись нагору, людина залишає позаду себе потік, який викрадає і перемішує будь-які «я» – і творців, і глядачів... Світ, яким він був одержимий, точно маною, тепер лежить перед ним, як відкрита книга – він може читати його»[99]. 45 % студентів відзначили торговельно-розважальні центри як улюблене місце. Це не дивно, оскільки суспільство споживання максимально виражає себе в торгово-розважальних центрах, як зафіксував Ж. Бодрійяр у своїй книзі «Суспільство споживання». В інтерпретації М. Оже, торгово-розважальний центр можна розуміти як «не-місце», тобто як особливого типу простір, місце «без властивостей», що доступне багатьом, але не належить нікому, анонімні простори, які щодня відвідують багато людей. Торговий центр, «храм споживання» (за Дж. Ритцером), являє собою різкий контраст з повсякденням і має елементи карнавалу. Його мета – «перетворення містянина на споживача» (З. Бауман). Минуло небагато часу після відкриття перших ТРЦ, і вже можна говорити про вкорінення такої повсякденної практики, як відвідування торгових центрів не тільки для придбання продовольчих або непродовольчих товарів і послуг, але і як спосіб проведення свого вільного часу. Особливість сучасних торгових центрів у їхній багатофункціональності. Всі вони покликані задовольнити потреби людей за принципом «тут і зараз» і «все й одразу». Для міської молоді ТРЦ виконує роль комунікативно-розважального майданчика, куди приходять відвідувачі не тільки для того, щоб купувати товари, а й заради спілкування, несподіваних зустрічей, провести свій вільний час зручно та комфортно. Більшість ТРЦ розташована в центрі міста. Центр – це територія, що характеризується просторовою концентрацією різноманітної діяльності, щільністю, широким набором міських функцій, високою інтенсивністю використання всіма городянами тощо, це сутність міста. Зрозуміло, що для студентів центр м. Дніпро є одним з улюблених місць міста.

Гі Дебор у роботі «Теорія дрейфу» зазначає, що психогеографічна привабливість певних місць, яка виявлена тими, хто дрейфує (дрейф як техніка проходження крізь мінливу атмосферу міста), може стати центром тяжіння, куди вони будуть постійно повертатися[100]. Улюблене місце, яке зазначають респон-

[97] Джекобс, Дж. *Смерть и жизнь больших американских городов*. Пер. с англ. Москва: Новое издательство, 2011, с. 101.

[98] Петренко-Лисак, А. О. Простір міського парку як середовище прогулянкової практики. *СОСІОПРОСТІР: міждисциплінарний електр. зб. наук. праць з соціології та соціальної роботи,* 2016, № 5, с.12.

[99] Серто, М. де. *По городу*....с. 24.

[100] Дебор, Г. *Теория дрейфа*. https://docplayer.ru/37054789-Teoriya-dreyfa-gi-debor.html. Доступ 21.10.2021.

денти, частіше перебуває в центрі, ніж за його межами. Наприклад, у межах умовного центру розташовано більше культурних об'єктів і привабливих елементів міського ландшафту, ніж поза центром. При цьому улюблені місця студентів – це публічні місця, особливістю яких є жвавість, людність, висока відвідуваність, доброзичлива соціальна атмосфера, що зумовлено їхнім головним функціональним змістом – бути осередком активності та обміну. Основними якостями таких просторів є доступність, безпека, облаштування, можливість спостереження дії, багатофункціональність, можливість самопрезентації.

Певні місця в місті – деякі райони, житлові масиви, промислові зони, будь-які місця у темний час тощо – можуть викликати побоювання/страх та інші негативні емоції. Одним з розробників концепту «топофобія» є австрійський філософ Ділан Трігг. Він уважав, що топофобія виникає через протиріччя між відкритістю простору та вузьким набором реальних дій та змістів, що його наповнюють. Така топофобія може бути спричинена як власне (не)облаштованістю території, так і просторовими змістами (власний негативний досвід, чутки, факти про цю територію тощо)[101]. На запитання «які місця у місті викликають у вас негативні емоції?» студенти відповіли: «покинуті будівлі» – 56,3 %; «вокзал» – 51,7 %; «промислова зона» – 40,4 %; «ринки» – 39,1 %; «певні райони міста» – 25,2 %; «будь-які місця в нічний час» – 22,5 %. Серед іншого студенти назвали «недоглянуті території», «засмічені місця», «генделі», «гуртожиток». Щодо районів міста, які викликають негативні емоції, були відзначені просп. Петровського, АНД район, житловий масив Західний. Це ті райони міста Дніпро, які традиційно мають низькі рейтинги в городян та розташовані досить далеко від закладів вищої освіти та центру міста. Отже, місця, як улюблені, так і ті, які викликають негативні емоції, – це території/об'єкти, що наділені змістом, є певним простором дії, відображують зв'язок між людиною та містом через усвідомлення та прив'язку, є чимось достатньо цілісним.

Як ми вже відзначали, окрім простору реального, місто завжди продукує простір символічний. Навіть більше: саме розділення цих елементів у дослідницьких практиках може бути проведене радше лише аналітично, а не фізично (бо багато в чому «бути присутнім у свідомості містян» означає для міста нерозривне переплетення територіального і символічного – як, наприклад, у системі міської топонімії – як історичних (змінних!) назв окремих територій, так і номінації вуличного фонду відповідно до актуальних уявлень про систему ідеологічних маркерів). Від часів досліджень М. Гальбвакса у просторі соціального пізнання цілком утвердилася ідея щодо культурної/історичної пам'яті (носіями якої виступають інтегровані в соціальну цілісність суб'єкти і в якій колективні спільноти виступають середовищем, що продукує правила (ре)формування

[101] Демичева, А. В. Безпекові міста: український та світовий виміри. *Молодий вчений*. 2020. № 11 (87), с. 270.

векторів та обмежень образів минулого, що підпадають під необхідність запам'ятовування і трансляції)[102].

Оскільки ж місто має усталений образ, що його (ре)транслюють містяни, і цей образ містить узагальнені та стійкі в часі (принаймні, у межах домінування конкретних ідеологічних конструкцій) уявлення про послідовність подій, пов'язаних із містом, про історичні персони чи символьні ряди, за допомогою яких місто презентується для зовнішньої та внутрішньої аудиторії, то воно також цілком підпадає під можливість одночасно розглядати його і як синтетичний об'єкт, репрезентант політик пам'яті для містян, і як змінний простір конструювання символічних структур, які закріплюють конкретний образ міста. Українська дослідниця проблем вивчення пам'яті А. Киридон, наприклад, пропонує концепт «масок пам'яті» – репрезентантів «образів минулого», які одночасно відчувають на собі внутрішній процес мінливості носія культурної/соціальної пам'яті (під впливом змінності контексту його безпосереднього існування як соціального суб'єкта) та зовнішні трансформування структур, які встановлюють вектори та обмеження відбору символічних образів, що, своєю чергою, визначають сутність та форми результатів меморацийних зусиль[103].

Ми не ставили перед собою завдання дослідити форми культурної/соціальної пам'яті, які продукує м. Дніпро (або ж які актуалізовані в його територіально-символічному просторі), але проведене дослідження дає можливість принаймні поставити питання щодо наявності елементів культурної/соціальної пам'яті в свідомості молодого покоління дніпрян. Зокрема, в анкеті були запропоновані питання, які, на наш погляд, дають можливість позначити певні контури уявлень про місто як про історичну та культурну тяглість. Тут одразу підкреслимо, що загальною даністю для студентів є їхня специфічна занурененість у повсякденне, в умовах чого подіям та символам суто історичним, «тому-що-сталося-до-нас», виділено питомо низьку частку від актуальної картини світу. При цьому, щоправда, уявлення про нормативність знань про минуле (безвідносно до конкретного наповнення цих знань) – цілком наявне. Наприклад, відповіді на питання «чи знаєте Ви історію свого міста?» розподілилися так: «знаю досконало» – 3,3 %; «знаю достатньо добре» – 23,2 %; «знаю в загальних рисах» – 50,3 %; «знаю погано» – 15,2 %; «не знаю зовсім» – 8 %. Нам бачиться, що варіант «знаю в загальних рисах» є своєрідним відображенням поширеності нормативних картин про міську історію. Крім того, цілком очікувано можна зафіксувати зміщення щодо знань про історію міста серед корінних дніпрян і тих осіб, які є нерезидентами:

[102] Хальбвакс, М. *Социальные рамки памяти*. Москва, 2007, с. 265–267.

[103] Киридон, А. *Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті*. Київ, 2016, с. 111.

Таблиця 3

Уявлення про знання історії міста залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній

	Резидентна група (у %)	*Нерезидентна група (у %)*
«знаю досконало»	3,8	2,9
«знаю достатньо добре»	25,1	20,2
«знаю в загальних рисах»	54,9	45,6
«погано знаю історію міста»	10,1	21,4
«не знаю зовсім»	6,1	9,9

Водночас спроби зафіксувати конкретизацію структури цих знань про історію міста (зокрема фіксація наявності в свідомості респондентів подій, знакових для історії міста (з погляду актуальних ідеологічних схем, які створюють образ цієї історії) та ступеня їхньої важливості) дають дещо специфічні результати. Наведемо розподіл відповідей на питання «назвіть події в історії міста, які Ви вважаєте найважливішими» (студенти мали можливість обирати до двох варіантів із запропонованого списку, який загалом відповідає актуальним картинам офіційної історії Дніпра, що існують для внутрішнього вжитку містян, і який побудований за хронологічним принципом).

Таблиця 4

Уявлення про важливі події в історії міста (загалом та залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній; за важливістю для опитаних)

Подія	*Загалом (у %)*	*Резидентна група (у %)*	*Нерезидентна група (у %)*
Дніпропетровськ стає ракетним містом	43,1	47,5	37,1
Дніпропетровськ як форпост, який зупинив російську агресію в період 2014–2015 років	42,3	38,8	45,7
Дніпропетровськ припиняє бути закритим містом	35,1	33,8	37,3
Катеринослав стає Дніпропетровськом	21,9	21,3	22,9
Німецька окупація часів Другої світової війни	15,2	13,8	17,1
Місто змінює назву на Дніпро	14,6	16,2	12,9
Свій варіант	4,1	5,1	2,7
Місто втратило право на проведення Євро-2012	3,2	6,3	-

Тут простежується принаймні кілька типових моментів: по-перше, важливішими для студентів є або реалії, які мають стосунок до їхнього повсякдення (новітня історія 2014–2020 років), або ж важливі події, які визначили життя по-

коління їхніх батьків (1970–1990-ті роки); по-друге, є характерні розбіжності (не панівні, але помітні) між резидентними та нерезидентними групами опитаних: перші більшою мірою орієнтовані на внутрішній міф м. Дніпро (як, наприклад, образ «міста, в якому проєктують ракети»), а той, хто став дніпрянином лише в свідомому віці, більше орієнтований на події зовнішні щодо перебування на території міста – фіксація його як центру опору російській агресії (а цей мотив став доволі важливим для одного з новітніх образів м. Дніпро).

Якщо ж говорити про можливі джерела структурування знань про місто та його актуальний образ, то тут можна зафіксувати щонайменше кілька можливостей. По-перше, це своєрідний сегмент «сімейної пам'яті» (особливо там, де ми говоримо про молодих людей, які є уродженцями міста) – по суті, це образ міста на рівні емоційного пейзажу (індивідуального – в тому розумінні, як про це говорить російська дослідниця М. Осоріна[104], або ж залежного від образу міста, трансльованого старшими поколіннями, сформованого родинним дискурсом). По-друге, це місто як сукупність символічно означених територій, актуальних для специфічних груп та субкультур, куди може входити молода людина (певні міські простори завжди присвоюються, робляться «своїми» такого роду групами: у такому разі група починає впливати на зовнішні щодо себе уявлення про міські простори, оскільки ті починають пов'язуватися із групою або із характерними для неї практиками). По-третє, це фіксація специфічних публічних просторів міста, які пропонують для засвоєння зовнішніми щодо молоді групами (ЗМІ, системою івентів, які можуть бути цікавими для молоді, специфічними наборами практик тощо). Нарешті, по-четверте, це образи міста та його окремих просторів, як вони наявні в офіційному дискурсі.

Правда, в останньому випадку варто було би радше говорити про сукупність такого роду дискурсів (часто з різним ступенем впливу на окремі групи містян, на молодь зокрема), оскільки будь-який містянин має справу із таким собі «владним палімпсестом», із нашаровуванням образів міста, актуальних у різні епохи його існування. Ці образи знаходять своє відображення в широкому спектрі символічних об'єктів: від зовнішнього вигляду будівель, колись пов'язаних із владними структурами, що вже пішли з активної ідеологічної арени (для Дніпра, наприклад, низка архітектурних об'єктів, пов'язаних із кількома історичними періодами Катеринослава-Дніпропетровська-Дніпра – від «будинку Хрєннікова» до колишніх будівель політичних структур часів Радянського Союзу) – до ідеологічних текстів, інколи прописаних у символічному[105], а інколи в безпосередньому архітектурному просторі Дніпра (як-от ліпнина у вигляді радянської символіки чи залишкові таблички із радянськими варіантами назв вулиць міста).

[104] Осорина, М. *Секретный мир детей в пространстве мира взрослых*. Санкт-Петербург, 2017, с. 105–129.

[105] Див., наприклад: Легеза, С. Велике місто як «образ» та «голос». *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Сер. «Історія». Вип. 57. Харків, 2020, с. 58–73.

Звернемо увагу на доволі типовий момент: якщо історія Дніпра не торкається повсякденного життя молодого покоління безпосередньо, то вона багато в чому залишається зовнішньою, принаймні як важливий елемент освоєння/присвоєння міста. Навіть коли ми говоримо про персоналії, які для середнього/старшого покоління доволі послідовно презентують Дніпро як культурний чи політичний центр, молоде покоління ставиться до цих фігур доволі індиферентно. Наприклад, у відповідь на запитання «оберіть серед зазначених діячів/діячок, які мають стосунок до м. Дніпра, найважливіших» (респонденти могли обирати кілька варіантів відповіді), було отримано такий розподіл запропонованих варіантів:

Таблиця 5

Уявлення про важливих для історії міста персоналій (загалом та залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній; за важливістю для опитаних)

Персоналія	*Загалом (у %)*	*Резидентна група (у %)*	*Нерезидентна група (у %)*
Гончар О.	76,8	72,5	81,4
Яворницький Д.	65,6	62,5	70,1
Коломойський І.	60,8	70,1	49,9
Кучма Л.	51,1	52,5	48,5
Глоба Л.	37,7	36,3	40,2
Тимошенко Ю.	29,8	31,3	27,1
Брежнєв Л.	23,2	21,3	24,3
Інший варіант	9,9	11,3	8,6
Баюл О.	2,6	3,8	1,4
Галіч О.	1,5	2,5	-

Привертає увагу максимально швидке «застарівання» знакових, здавалося б, політичних осіб (відносна неактуальність навіть активної ще як політичної фігури Ю. Тимошенко, не говорячи вже про Л. Брежнєва); і водночас доволі високий показник важливості фігур, із символічною присутністю яких студенти стикаються у своїй повсякденності (від О. Гончара – репрезентованого в назві ЗВО, до Л. Глоби – присутнього в назві однієї з актуальних для студентів територій проведення вільного часу).

Нарешті, звернемо увагу на суто формальні, але важливі з погляду створення іміджу міста елементи, такі як герб Дніпра чи тексти масової пісенної культури, що пов'язані з Дніпром. Обидва випадки знову не стосуються актуального повсякдення для більшості студентської молоді (як місцевих, так і нерезидентів). Герб міста як елемент, широко використовуваний у міському просторі (від білбордів до офіційних документів), більш-менш актуалізований у пам'яті опитуваних (загалом до третини опитаних зазначили, що їм відомо, що саме зображено на гербі міста; 46,7 % повідомили, що в них є загальне, не деталізоване уявлення, але більше п'ятої частини (20,7 %) не знають навіть основних символів – із них

майже тридцять п'ять відсотків нерезидентів і трохи менше десяти відсотків тих осіб, які народилися в місті). А от відповіді щодо знання пісень, присвячених Дніпру, розподілилися у такий, доволі показовий спосіб:

Таблиця 6

Знання про пісні, присвячені м. Дніпро (загалом та залежно від членства у групі резидентній/нерезидентній; за важливістю для опитаних)

Характер пісні	*Загалом (у %)*	*Резидентна група (у %)*	*Нерезидентна група (у %)*
«офіційні радянські пісні»	22,1	33,8	8,6
«офіційні пісні періоду незалежності»	9,2	8,8	10,1
«неофіційні пісні»	15,2	15,1	8,5
«не знаю таких пісень»	56,5	42,4	72,9

При цьому доволі цікавою нам здається трикратна (для тих респондентів, які народилися в Дніпрі або жили в місті більше десяти років) перевага у знанні радянських офіційних пісень, які асоціюються із Дніпром порівняно із новими, офіційними, піснями, що створені вже за часів незалежності; схоже, завдяки цьому ми могли би фіксувати джерела такого знання (передусім сім'ю, оскільки більшість з цих пісень вийшла з актуального обігу принаймні за кілька років до народження більшості респондентів).

Останнім було поставлено питання щодо бажання студентів переїхати з Дніпра до іншого міста.

Таблиця 7

Чи хотіли би переїхати до іншого міста (у %)

	Загалом	*Резидентна група*	*Нерезидентна група*
«ні, ніколи не думав»	25,8	28,8	22,9
«замислювався про переїзд»	47,0	43,8	50,0
«хотів би переїхати»	18,5	16,3	21,4
«переїду точно»	8,6	11,3	5,7

Тобто за одержаними даними майже половина респондентів замислювалася про переїзд, а чверть має такі бажання та наміри. У цьому немає нічого дивного, оскільки мобільність є сутнісною рисою сучасності, а практики мобільності городян (як внутрішні, так і зовнішні) стають предметом спеціальних досліджень. Студентів з резидентної групи, які мають тверді наміри переїхати, в два рази більше ніж у нерезидентній групі. Серед причин, через які студенти хочуть поїхати з Дніпра, називають особисті причини (26,5 %), погану екологію (21,2 %), обмежені можливості для самореалізації (19,9 %), мрію жити в іншому місті (9,9 %), не подобається м. Дніпро (5,3 %). Міста, куди хочуть виїхати студенти:

Київ, Львів та європейські міста. Основні причини – особисті та пошук адекватного щодо їхніх запитів міського середовища. Переїзд у такому разі є не ескейперством, а засобом набуття нових перспектив, пошуком нових можливостей, що як стратегія поведінки більш притаманна саме жителям великих міст.

Отже, застосовуючи окреслену аналітичну схему для інтерпретації емпіричного матеріалу, відзначимо, що сукупність міських просторів, які стають актуальними в обох цих стратегіях (і між якими, по суті, переміщується соціальний актор, що виробляє власне ставлення і власне бачення міста), можна звести до таких: «не-простір, невідома територія», яка існує як біла пляма у свідомості студента/студентів (місто як чиста потенціальність); «напівпростір» – територія у певний спосіб освоєна, яка починає присвоюватися, наділятися змістами, але ці змісти задані ззовні, існують як стереотипні колективні уявлення про місто в цілому та про систему певних міських об'єктів/символів/територій; простір як територія/частина території, яка наділяється власними смислами, символами, потребує певної інтелектуальної або чуттєвої роботи з освоєння, що пов'язано з виробництвом нових/власних змістів. Студенти, з одного боку, через вік, а, з другого, сприймаючи усталені уявлення про місто (причому як ті, що вироблені у студентському середовищі, так і ті, що задаються ззовні, будь-якими структурами – від політичних до сімейних), є групою, яка перебуває в довготривалому процесі пізнання міста. Для більшості з них місто є «напівпростором», тобто територією, яка стає відомою, але лише починає сприйматися та *при*-своюватися. «Просторові історії» студентів є досить обмежені, фрагментарні та відбуваються переважно через прогулянки містом, причому «улюбленими» місцями студенти називають типові публічні місця: набережна, парки, центр міста, ТРЦ, кафе тощо. Можна було би передбачити, що студентська молодь має свої улюблені місця, означувані як молодіжні споти, проте дослідження це не зафіксувало. Те саме стосується й місць, які викликають страх та негативні емоції, – фіксуємо усталений стереотипний набір таких місць. Тобто для більшості студентів не притаманно «відчуття міста», яке передбачає встановлення зв'язку між суб'єктом, який його сприймає, і елементами середовища.

Оскільки місто має усталений образ, що його (ре)транслюють містяни, і цей образ містить узагальнені та стійкі в часі уявлення про послідовність подій, пов'язаних із містом, про історичні персони чи символьні ряди, студенти є носіями певних елементів культурної/соціальної пам'яті. Половина опитаних студентів уважає, що знає історію свого міста в загальних рисах, і цей варіант є своєрідним відображенням поширеності нормативних картин про міську історію. Дослідження чітко зафіксувало занурення студентів у власне повсякдення та сприйняття крізь нього історії міста та видатних подій, які були для міста знаковими, тобто актуальними є лише події новітньої історії чи ті, що пов'язані із життям їхніх батьків. Це стосується і персоналій, які презентують Дніпро. Звернемо

увагу на стирання з пам'яті студентів тих осіб, які ще донедавна були знаковими фігурами (Л. Брежнєв, Ю. Тимошенко), та актуалізацію тих фігур, які пов'язані зі студентським повсякденням (О. Гончар, Л. Глоба).

Належність до «резидентної» та «нерезидентної» групи зумовлює рух/стадію студентів на шляху присвоєння міста. Наприклад, студенти з нерезидентної групи сприймають місто через усталені образи «студентський», «європейський», проте через фрагментарність *о*-своєння, поступовий і тривалий шлях з *при*-своєння (чи то інтерналізації міста як зовнішньої реальності) є для цієї групи менш різноманітним, менш виразним, ніж для резидентів. Зрозуміло, що резиденти набагато краще знають історію Дніпра, знакові події та фігури, що з ним пов'язані.

Ольга Красько

ХАРКІВ І ЗАПОРІЖЖЯ ОЧИМА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

У межах реалізації проєкту «Практики самопрезентації міста в індустріальну та постіндустріальну добу» для виявлення сприйняття міста мешканцями та їхнього ставлення до наявних практик його самопрезентації було передбачено опитування студенів, а саме тих, які є мешканцями відповідного міста (а не осіб, які приїхали сюди на навчання). Засадничою була думка про те, що ці студенти вже мають певний досвід проживання в місті, а в їхньому родинному колі вже укорінився певний погляд на місто, який вони сприйняли і тепер транслюють. Зрозуміло, що одержані результати навряд чи можна назвати репрезентативними з огляду на чіткі правила соціологічного опитування, проте вважаємо, що вони можуть допомогти у визначенні як варіантів міських ідентичностей, так і певних тенденцій в еволюції ціннісного спектра городян.

Анкетування в межах проєкту «Практики самопрезентації міста в індустріальну та постіндустріальну добу» фактично є окремим завданням, яке отримало неофіційну назву «Місто очима молоді». Для нього було розроблено спеціальний опитувальник з 12 запитань. Анкета побудована в такий спосіб, що в деяких випадках респонденти мають вибрати з переліку запропонованих відповідей, а десь повинні вписати власну думку (своє улюблене місце відпочинку, найцікавіше міське свято тощо). Анкетування відбувалося у Дніпрі, Запоріжжі, Одесі й Харкові, охоплюючи студентів різних закладів вищої освіти та спеціальностей.

У цій статті будуть розглянуті результати анкетування, яке було здійснено в Харкові та Запоріжжі. На сьогодні образи Харкова, ідентичності його мешканців переважно вивчають соціологи Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна, наприклад О. О. Мусієздов[106], О. А. Філіппова[107], зокрема й за матеріалами анкетування студентів-першокурсників[108].

У Запоріжжі проєкт «CityFace: практики самопрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» став фактично каталізатором розвитку урбаністичних студій серед університетських істориків. В останнє десятиліття в Запоріжжі дослідники та громадськість передусім були зосередженні на дослідженні «архітектурного обличчя» міста. Проєкти «Конструктивізм. Україна. Запоріжжя», «Баухаус – Запоріжжя» покликані привернути увагу органів державної влади та місцевого самоврядування, українських та міжнародних експертів до проблем збереження об'єктів конструктивізму та модернізму в місті. Завдяки реалізації цих проєктів було підготовлено низку матеріалів, зокрема путівник «Соцмісто Запоріжжя»[109], а також відкрито експозицію першого в Україні музею конструктивізму.

Тоді як експертів з архітектури цікавить зведений за радянських часів історичний район «Соцмісто», місцеві історики переважно висвітлюють у своїх працях початковий етап розвитку міста[110]. Участь дослідників Запорізького національного університету (ЗНУ) в проєкті «CityFace: практики самопрезентації багатонаціональних міст в індустріальну і постіндустріальну добу» спричинила розширення спектра урбаністичних студій, результати яких увійшли до збірника «Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.»[111]. Водночас дослідження ідентичності мешканців Запоріжжя з використанням соціологічних методів, зокрема на основі опитування, залишається поза

[106] Мусиездов, А. «Идентичность города: динамика образа Харькова в исторической ретроспективе». У зб.: *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* [Збірник наукових праць] №15, 2009, с. 488–494; Мусієздов, О. «Міська ідентичність у (пост) сучасному українському місті (приклад Харкова та Львова)», *Соціологія: теорія, метод, маркетинг [Journal], №3,* 2016, с. 94–110.

[107] Филиппова, О. Язык в процессах конструирования и конституирования идентичности: представления о языке и идентичности среди харьковских студентов. В зб.: *Ученые записки ХГУ «НУА»* [Збірник наукових праць] №4, 2008, с. 197–210; Філіппова, О. «Ані з Європою, ані з Росією»: відстежуючи думки в Харкові», *Вісник ХНУ імені В. Н Каразіна* [Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»] №39, 2017, с. 269–274.

[108] Мусієздов, О. «Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова». В зб.: Схід-Захід [Історико-культурологічний збірник] №8, 2006, с. 161–184; Мусієздов, О. «У пошуках регіональної ідентичності (на прикладі дослідження студентів-першокурсників харківських ВНЗ)», *Вісник Львівського університету* [Серія соціологічна] №1, 2007, с. 11–21.

[109] *Соцмісто Запоріжжя: путівник*: Генеральне консульство ФРН; упоряд. П. Бойко, 2008, с. 24.

[110] Ab urbe condita: Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст.: *збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя*. 2020, с. 116.

[111] Там само, с. 116.

увагою наукової спільноти. Винятком стало проведене 2016 року в межах процесу стратегічного планування розвитку Запоріжжя дослідження думок мешканців щодо оцінки середовища міста в його різних районах. Респонденти відповідали на три відкриті запитання: «Що вам подобається в місті? Що ви хотіли змінити в місті? Яким би ви хотіли бачити місто через 10–15 років?»[112].

Застосування компаративного методу аналізу результатів анкетування «Місто очима молоді» дозволить не тільки визначити сприйняття Запоріжжя та Харкова його мешканцями, але й порівняти ці погляди, зрозуміти, як минуле впливає на особливості самопрезентації певного міста.

Отже, в Запоріжжі було опитано 300 вихованців ЗНУ та Хортицької національної академії (ХНА). Збирання анкет студентів у Харкові відбувалося в кількох вищих навчальних закладах – Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (ХНУ імені В. Н. Каразіна), Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди (ХНПУ імені Г. С. Сковороди), Харківському національному автомобільно-дорожньому університеті (ХНАДУ) та Національному технічному університеті «Харківський політехнічний університет» (НТІ «ХПІ»). Відповідно кількісні показники за університетами такі: ХНУ імені В. Н. Каразіна – 202 особи, НТІ «ХПІ» – 82 особи, ХНПУ імені Г. С. Сковороди – 55 осіб, ХНАДУ – 25 осіб. Попри те, що в анкетуванні брали участь студенти різних років навчання (діапазон від 17 до 39 років), середній вік респондентів становив 17–18 років. За матеріалами певного масиву анкет, у яких респонденти відзначили власну стать, співвідношення студентів та студенток серед респондентів є наближеним до ґендерного балансу (48 % та 37 % відповідно). Студенти мали змогу самостійно вибрати мову для заповнення анкети – українська або російська і, на нашу думку, доцільно в окремих випадках порівняти уявлення про місто респондентів залежно від їхнього вибору мови (наприклад, це стосується питання про те, чи можна вважати Харків та Запоріжжя типовим українським містом). Слід відзначити, що харківські студенти віддали незначну перевагу російській мові – 190 анкет російською мовою проти 174 анкет українською мовою, натомість у студентів із Запоріжжя переважає українська мова.

Для аналізу результатів анкетування було побудовано дві реляційні системи управління базами даних (РСУБД) у програмі Microsoft Office Access 2013. Одна присвячена Харкову, друга – Запоріжжю. Кожна база даних складається з двох таблиць: «Головна» та «Анкета». В таблиці «Головна» фіксувалася інформація безпосередньо про респондентів, натомість у таблицю «Анкета» заносилися відповіді на запропоновані питання. Анкету побудовано більшою мірою за формалізованим принципом, що дозволило уніфікувати відповіді для їхнього фіксування в базі даних та подальшого аналізу.

[112] Звіт про результат опитування громади міста Запоріжжя щодо проблем на напрямів розвитку міста 2017. *Офіційний сайт Запорізької міської ради* https://zp.gov.ua/upload/editor/dodatok_2___e.pdf. Доступ 22.10.21.

Попередні результати анкетування харків'ян висвітлено в статті «Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (за матеріалами анкетування)»[113]. На той час в нашому розпорядженні були лише відповіді студентів з ХНУ імені В. Н. Каразіна. Участь у проєкті «Місто очима молоді» студентів з інших вищих навчальних закладів дозволило істотно скоригувати, розширити й поглибити первинну інтерпретацію висновків щодо сприйняття молодими харків'янами свого міста. Окрім цього, в межах проєкту було вирішено взяти інтерв'ю в так званих «експертів»[114]: відомих харківських митців, журналістів, музейників, громадських діячів, які в певний спосіб транслюють міські культурні коди та водночас часто є акторами процесу самопрезентації міста. До інтерв'ювання долучилися художник-плакатист, засновник та організатор міжнародних виставок трієнале плаката «4-й Блок» О. А. Векленко, письменник та поет С. В. Жадан, науковець-пам'яткознавець та музеолог О. В. Жукова, мистецтвознавець А. Ю. Корнєв, кінознавець, історик кіно В. Н. Мирославський, журналістка І. М. Можейко, художник, куратор та учасник виставкових проєктів, автор міських пам'ятників та скульптур О. М. Рідний та ін. Це надало можливість, з одного боку, зіставити точки зору різних поколінь на місто (молодшого та старшого поколінь), а, з другого, – різних дійових осіб процесу самопрезентації міського середовища (тих, які впливають на створення певного образу міста, і тих, які потім сприймають цей образ).

Для інтерпретування результатів ми врахували концепцію стилю життя французького соціолога П. Бурдьє і теорію стилів життя, яку висунув німецький історик М. Дінгес. За П. Бурдьє, «стиль життя» – це структурована система позицій соціального простору, займаних індивідом, що належить до певної групи (класу), а також уявлення про ці об'єктивно належні йому позиції[115]. Самі ж позиції визначаються типовими для індивідів практиками, тобто різновидами діяльності й речами, що використовуються. Стиль життя розгортається в таких соціальних практиках, як трудова сфера, прибутки, споживання, дозвілля, здоров'я, участь у політиці, релігійному житті. Завдяки набору властивих групі практик можна виокремити стиль життя її представників. М. Дінгес визначає «стиль життя» як «...відносно усталений тип рішень, що їх прийняли індивіди або групи, що роблять вибір із запропонованих для них суспільством варіантів поведінки...»[116]. Стилі життя, за М. Дінгесом, – це структуровані в часі і просторі

[113] Красько, О. «Особливості сприйняття міста Харків студентською молоддю (на матеріалах анкетування)», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»* (57), 2020, с. 106–119.

[114] Ознайомитися з інтерв'ю можна на сайті проєкту CityFace. https://cityface.org.ua/interviews/view/5. Доступ 21.10.21.

[115] Бурдье, П. «Структура, габитус, практика». *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1 (2), 1998, с. 45.

[116] Дингес, М. «Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности», Одиссей-2000, 2000, с. 105–106.

моделі способу життя, які залежать від ресурсів (матеріальних і культурних), від типу родини й господарства, а також від ціннісних установок; причому останні «визначають головні життєві цілі, формують ментальності й виражаються у специфічному габітусі». М. Дінгес підкреслює, що теорія стилів життя робить можливим комплексний аналіз соціальних структур, здатний виявити «як структуроутворювальний ефект поведінки індивідів і груп, так і зворотний вплив соціальних структур на поведінку людей»[117].

Без сумніву, прочитання міста студентами відбувається під впливом їхнього щоденного маршруту міським простором: своє житло – університетські будівлі (навчальні корпуси, лабораторії) – місця відпочинку в місті (парки, пункти харчування, культурно-освітні та культурно-розважальні заклади) – місце роботи – своє житло. Враховуючи вік респондентів, можна казати, що навіть уродженці міста щоденно продовжують відкривати його для себе, не лише освоюючи його простір, але й усвідомлюючи його значення (наділяючи його смислами).

Почасти це, на нашу думку, зумовлює той факт, що для переважної більшості опитаних харківських студентів (понад 87 %) Харків – це передусім «центр», а не «периферія». Саме в центрі міста зосереджується головні будівлі ХНУ імені В. Н. Каразіна, ХНПУ імені Г. С. Сковороди, ХНАДУ та НТІ «ХПІ», парки, кафе, їдальні, розважальні заклади, улюблені місця відпочинку. Половина студентів, які пов'язують Харків з «периферією», наголошують, що готові переїхати в інше українське місто – Київ, Львів, Одесу. Імовірно, в цьому плані спрацьовує порівняння не з погляду розміру чи потенціалу міста, а його місця в певній культурній системі. До речі, експерти висловилися щодо цього питання так: 67 % проголосували за «центр», 33 % вибрали відповідь «периферія». При цьому їм було запропоновано назвати одне слово (метафору), що, на їхню думку, краще за інші характеризує Харків. Серед запропонованих варіантів – «незавершений експеримент», «місто порубіжжя», «smart city – кмітливе місто», «молодість», «інтенсивність», «динаміка», «складний» та ін.

Думки студентів із Запоріжжя розділилися приблизно порівну, а саме 146 респондентів проголосували за варіант «периферія», 150 респондентів – за варіант «центр». Такий результат, на нашу думку, пов'язаний з особливостями районування Запоріжжя. Місто розкинулося на обох берегах річки Дніпро, між якими розташований острів Хортиця. Центром міста вважається лівобережна частина Дніпровського району, а також Вознесенівський та Олександрівський райони. В останньому саме розташовується більша частина університетських будівель ЗНУ. Неподалік – згадані в анкетах улюблені місця відпочинку (парк «Дубовий гай»), визначні об'єкти та споруди Запоріжжя (театр імені В. Г. Магара), що разом асоціюється у студентів Запоріжжя з «центром». Студенти ХНА більше часу проводять на острові Хортиця, де розташовується навчальний корпус та в правобережній частині міста, якщо проживають у гуртожитку. Тож, можливо,

[117] Дингес, М. «Историческая антропология ..., с. 105–106.

саме це впливає на те, що для половини респондентів Запоріжжя – це «периферія». На відміну від харків'ян, які планують подальший переїзд в столицю або до Львова чи Одеси, 70 % молоді із Запоріжжя не виключають варіант зміни місця проживання на Харків чи Дніпро (які розташувалися після Києва та Львова).

Наступне питання дозволило ідентифікувати конкретні об'єкти, споруди, підприємства, установи, пам'ятники, товари й вироби, які, на думку респондентів, відповідають «обличчю» Запоріжжя та Харкова. Слід відзначити, що один і той самий об'єкт різні респонденти могли в одному випадку зарахувати до споруди, а в іншому – до підприємства чи навпаки. У Харкові, пояснюючи під час анкетування алгоритм заповнення анкети, ми просили самостійно вписати свій варіант для кожної вказаної позиції й також віддати перевагу одній з них. Майже половина респондентів не визначилася щодо того, що ж є «обличчям» міста. Натомість 26 % студентів віддали перевагу певному об'єкту, за пам'ятник та підприємство проголосували відповідно в такому кількісному співвідношенні 5,5 % та 8,5 %. Серед названих об'єктів/споруд, які характеризують місто Харків, першість тримають будівлі Держпрому, Каразінського університету та ХНАТОБу імені М. В. Лисенка, споруда «Дзеркальний струмінь», міський парк імені Горького, площа Свободи.

Якщо розташувати ці об'єкти на карті, стає зрозуміло, що це досить обмежений простір навколо Саду імені Т. Шевченка (Іл. 1). Через те, що шлях від певного університету пролягає центральною частиною міста, умовно від майдану Свободи до майдану Конституції, результати, які стосуються визначних об'єктів, залишилися незмінними навіть завдяки збільшенню кількості опитаних, а саме студентів з різних вишів. Цікавим є той факт, що достатньої уваги молоді не привертають об'єкти/споруди, які були обрані на конкурсі «Сім чудес Харкова» у липні 2008 року[118]. Насамперед ідеться про релігійні споруди – Благовіщенський собор, Покровський собор, Собор Успіння Пресвятої Богородиці.

На результати анкетування відповідного блоку про Запоріжжя, можливо, вплинула попередня неінформованість респондентів, оскільки лише 25 % студентів із Запоріжжя віддали перевагу конкретній позиції (об'єкт, підприємство, пам'ятник, виріб), яка, на їхню думку, відповідає «обличчю» міста. Зокрема, 13 % опитаних, вибираючи «об'єкт», переважно вказують на територію Хортиці (власне острів, Запорозька Січ, Запорізький дуб), 8 % та 5 % студентів відповідно солідаризуються навколо відповідей «підприємство» та «пам'ятник» та в жодному разі не вибирають відповідь «виріб». Розглядаючи весь масив відповідей, маємо дещо іншу картину. Серед визначних об'єктів/споруд Запоріжжя поряд з островом Хортиця молодь відзначає Дніпрогес, театр імені В. Г. Магара, проспект Соборний.

[118] Путівник по Харкову: *Офіційний сайт Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету*. https://www.city.kharkov.ua/uk/dovdnik/putevoditel-po-xarkovu.html Доступ 18.04.2020.

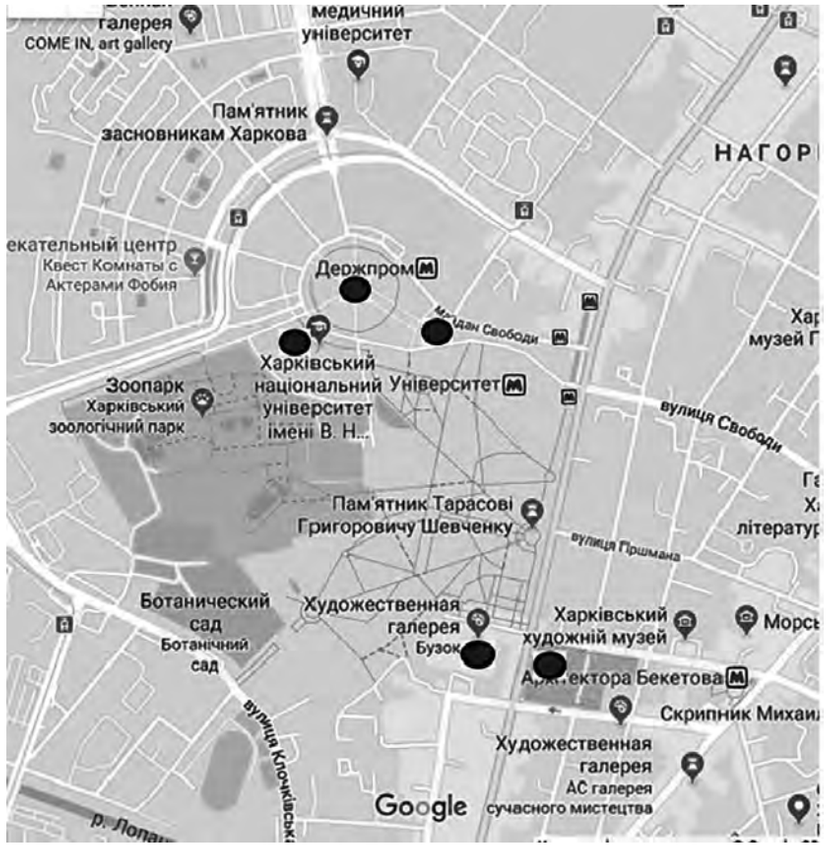

Іл. 1. Карта з визначеними об'єктами/спорудами, які відповідають «обличчю» Харкова

Слід відзначити, що студенти з Запоріжжя частіше, ніж молоді харків'яни, залишали рядки порожніми, коли йшлося про об'єкт, підприємство, пам'ятник, виріб, які відповідають «обличчю» міста. Зокрема, майже третина опитаних не змогли назвати пам'ятники Запоріжжя. У варіантах, які запропонувала молодь, немає явних пріоритетів. Пам'ятники Святославу Хороброму, Тарасу Шевченку, танку на площі Університетській набрали приблизно однакову кількість голосів – по 10 %. Крім цього, студенти згадують меморіальні пам'ятники (героям-ліквідаторам Чорнобиля, воїнам-авіаторам, жертвам Голодомору), пам'ятники, які присвячені конкретним історичним діячам (козаку Мамаю, Йосипу Гладкому, Богдану Хмельницькому, Михайлу Глінці, Олександру Пушкіну), а також пам'ятники, які вказують на промислове «обличчя» міста (наприклад, пам'ятник Сталевару) та ін. Якщо розмістити зазначені пам'ятники на карті, очевидною стає причина вибору багатьох з них. Передусім це зумовлено їхнім розташуванням у центрі міста (Дніпровському, Вознесенівському та Олександрівському районах), а інколи навіть біля університетських будівель, як,

наприклад, погруддя Тараса Шевченка, яке розташовано біля входу до 3-го корпусу ЗНУ, пам'ятник Йосипу Гладкому на території студмістечка, пам'ятник козаку Мамаю на острові Хортиця. Однак пам'ятник Святославу Хороброму розташований у Вознесенівському парку в районі Набережної магістралі. Можливо, така увага до пам'ятника князю Святославу пов'язана з тим, що він розміщений неподалік від каскаду фонтанів «Райдуга», який є одним із улюблених місць відпочинку згідно з відповідями студентів. При цьому, здається, важливою є інформація не про перевагу конкретних пам'ятників у сприйнятті мешканців міста, а, навпаки, недостатня кількість голосів за місця, які відображають його певний історичний поступ, наприклад, козацьку добу.

Студенти з Харкова були більш одностайні у виборі пам'ятника, який визначає «обличчя міста». Наприклад, понад 197 опитаних осіб віддали перевагу пам'ятнику Кобзареві – Тарасу Шевченку в міському парку. Крім цього, респонденти відзначають пам'ятник Закоханим, пам'ятник Незалежності «Україна, що летить», пам'ятник «Засновникам Харкова» (на честь 350-річчя заснування міста). Звернемо увагу, що декілька студентів, як з Харкова, так і з Запоріжжя згадали про зруйновані в їхніх містах пам'ятники В. І. Леніну.

Відрізняється сприйняття «промислового обличчя» міста молоддю Харкова та Запоріжжя. Майже 30 % студентів з Харкова не змогли назвати його підприємства, 50 % студентів з Харкова не визначилися з конкретними місцевими виробами. На відміну від символічної для радянських часів продукції Харківського тракторного заводу, заводу імені В. О. Малишева, Турбоатома, у відповідях тепер згадують сучасні бренди, як-от «Кулиничі», «Буфет», «Бісквіт-шоколад», «Мівіна». До речі, серед таких назвали й поширені всією Україною супермаркет «АТБ», магазин солодощів торгової марки «ROSHEN», кафе швидкого харчування «FreshLine». Вочевидь, це пояснюється споживчими запитами студентства. У кількісному співвідношенні майже в 100 відповідях фігурують вироби харківських харчових підприємств, у 50 відповідях – продукція харківських заводів, в 20 відповідях – місцеве слово «тремпель» (так у Харкові називають плечики для одягу).

Водночас на прохання вибрати одне слово з названих («промислове», «прикордонне», «студентське», «транспортний вузол», «центр торгівлі», «невиразне»), яке характеризує місто Харків, студенти в 25 випадках вибрали маркер «промислове», і ще в 20 відповідях згадали його разом з іншими маркерами. На думку респондентів, Харків по праву вважають «студентською столицею» України. Звісно, це логічний вибір для студентства. Однак цікавим можна вважати той факт, що в уявленнях мешканців Харків не є «прикордонним» містом. Хай там що, проте анкетування засвідчує, що це прикордонне розташування не сприймається як його основна характеристика (так само відкидається й визначення «невиразне місто»). Для молоді Харків – насамперед студентське, потім уже промислове місто й торговельний центр, і при цьому Харків точно є «нетиповим українським містом». Експерти також погоджуються з думкою про те, що Харків не є «типовим українським містом». Кожен із митців по-різному пояснює свою позицію. Хтось, акцентуючи увагу на спільному кордоні Харківської області з Російською Федерацією, називає місто «малоукраїнським», хтось, підкреслюючи наявність безлічі міжнародних зв'язків Харкова, вважає його «мультикультурним».

Цікавими є припущення експертів щодо того, як сприймається місто ззовні. Серед запропонованих варіантів, крім поширених («чисте місто», «гарне місто»), є протилежні: «європейське» – «вотчина Кернеса», «спокійний мегаполіс» – «місто контрастів», «неочікуване відкриття» – «неоднозначне та стереотипне». Напевне, це свідчить, що в місті не досягнуто консенсусу між політичними елітами і творчою спільнотою щодо іміджу Харкова. Можливо тому, відповідаючи на питання «Чи відбувається в місті такий традиційний захід, який можна вважати «брендовим» для міста?», лише два респонденти назвали урочистості, які організовує міська влада на «День міста». Натомість більшість з них відповіли «ні» та навели приклади заходів, які відбуваються з приватної ініціативи, як-от фестиваль сучасного мистецтва «Non Stop Media», театральний фестиваль «Я и Села Брук», трієнале екологічного плаката «4-й Блок» та ін. Також опитані діячі висловилися про те, що потрібно зробити, щоб «обличчя» міста стало виразнішим. Можна виокремити два запропоновані вектори необхідних перетворень – реставрація архітектури історичного центру та розвиток публічного простору в місті, зокрема сучасного мистецтва (впровадження на вулицях та створення окремого музею). Проте реалізація поставленого завдання, на думку експертів, можлива за умови зміни міської влади.

Студенти із Запоріжжя майже одностайно (понад 80%) визначають Запоріжжя як «промислове місто», потім вже як «невиразне» й «студентське». «Промислове обличчя» Запоріжжя формують такі підприємства як «Запорожсталь», «Мотор Січ», «Zaz», Дніпрогес. Серед запропонованих виробів, окрім промислової продукції, респонденти згадують місцеві споживчі товари (соняшникову олію, горілку, взуття), а також різні сувеніри на козацьку тематику. І, на відміну від Харкова, майже не згадують сучасні бренди міста.

Результати анкетування дозволяють зафіксувати визначні місця Харкова та Запоріжжя, які, за Кевіном Лінчем, є домінантами сприйняття міського середовища[119]. Аналізуючи дані діаграми 2, можна зробити висновок, що одним з важливих елементів образу Харкова є відкриті зелені території (безкоштовні та доступні) з розважальними елементами, які стали загальними туристичними атракціями. Оновлені після реконструкції міський сад імені Т. Г. Шевченка та Саржин яр переконують у правильності цих припущень.

[119] Lynch, K. *The Image of the City*, Cambridge,1960.

Діаграма 1. Визначні місця Харкова

Молодь у Запоріжжі також передусім відзначає відкриті зелені зони – парк «Дубовий гай», Вознесенівський парк, бульвар Шевченка. Окрім цього, на думку студентів із Запоріжжя, у місті є кілька виражених домінант міського середовища, які сформувалися навколо та на базі визначних історичних місць: острів Хортиця, набережна та мости поряд з Дніпрогесом.

Діаграма 2. Визначні місця Запоріжжя

Як уже відзначалося, для більшості студентів Харкова їхнє місто є нетиповим. Проте здебільшого вони не змогли назвати пісню про місто або ту пісню,

яка відповідає «обличчю» Харкова. Тільки приблизно 35 % з опитаних запропонували свої варіанти[120].

У Запорожжі студентів, які змогли назвати пісню про своє місто або ту пісню, яка відповідає його «обличчю» більше – понад 50 %. Особливе місце в пісенній самопрезентації посідає пісня «Когда весна придет, не знаю» з відомого радянського фільму 1956 року «Весна на Заречной улице». Події в кінострічці розгортаються в містечку, де є металургійний комбінат, сталевар якого і стає головним героєм. У фільмі не згадується назва міста, але через те, що зйомки відбувалися в Запоріжжі, його мешканці до сьогодні вважають, що кінострічка Марлена Хуциєва про їхнє місто.

Взагалі після аналізу анкет можна виокремити кілька груп пісень, які респонденти пов'язують із Запоріжжям: 1) пісні-присвяти місту («Запоріжжя – це Україна» гурту «Хорта», «Запоріжжя, моє кохане» у виконання Анатолія Сердюка, «Запорожье – мой город» у виконанні репера МС-Т та ін.); 2) козацькі пісні, а також пісня «Їхали козаки» гурту «Тінь Сонця», романс «Їхав козак за Дунай»; 3) загалом українські твори (гімн України, пісні «Степ широкий», «Червона Рута», «Два кольори», «Пісня про Рушник», «Чорнобривці», «Рідний край»); 4) творчість музикантів-уродженців Запоріжжя (гурту «Валентин Стрикало», Арсена Мірзояна); 5) пісні-асоціації, які, на нашу думку, свідчать про те, який емоційний стан викликає місто. Щодо останнього, так само, як і Харків, Запоріжжя асоціюється з досить різноманітними настроями. Для когось це найкраще місто, де здійснюються твої мрії («Этот город» гурту «Браво», «Городские цветы» Михайла Боярського, «Felling myself» Nicki Minaj), а для когось Запоріжжя – це місто, в якому відчуваєш несправедливість та безвихідь («Нас кинули» гурту «Скрябін», «Выхода нет» гурту «Сплин»). Утім, ймовірно, молоді люди при цьому роблять проєкцію на всю країну (на думку майже 70 % опитаних Запоріжжя – типове українське місто).

Складними для студентів-учасників анкетування і з Харкова, і з Запоріжжя виявилися запитання історичного характеру: «Чи можете Ви пояснити, що зображено на гербі нашого міста?» або «Назвіть одного видатного історичного діяча – уродженця чи мешканця міста». Попри те, що понад половина респондентів відповіла на запропоновані питання, спостереження за процесом опитування в Харкові засвідчило, що студенти здебільшого замислювалися над цими запитаннями, намагалися подивитися щось у телефоні чи спитати сусіда по парті. Якщо ж враховувати невизначеність опитаних осіб у виборі «обличчя міста» та взагалі незаповненість ними багатьох позицій в опитувальнику, можна дійти висновку, що студенти університету були недостатньо щирі (або ж недостатньо обізнані).

Залучення в Харкові до анкетування студентів різних університетів значно скоригувало результати щодо запитання «Назвіть одного видатного історичного

[120] Детальніше про образ Харкова в пісенному фольклорі йдеться в матеріалі «Пісенна самопрезентація Харкова: лінгвістичний, метафоричний та емотивний виміри».

діяча – уродженця чи мешканця міста». Якщо студенти Каразінського університету перевагу віддали засновнику alma mater В. Н. Каразіну та відомому історику, ректору університету на початку XX століття Д. І. Багалію, то в студентів інших вищих навчальних закладів інший безперечний лідер – філософ Г. С. Сковорода. Крім цього, серед найчастіше згадуваних історичних особистостей є акторка Л. М. Гурченко, архітектор О. М. Бекетов, письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, фізик Л. Д. Ландау, астроном М. П. Барабашов та художник І. І. Рєпін (таблиця 1).

Таблиця 1

Видатні історичні діячі – уродженці чи мешканці Харкова

ПІБ видатного історичного діяча	Кількість згадувань
Багалій Д. І.	36
Барабашов М. П.	12
Бекетов О. М.	22
Гурченко Л. М.	37
Жадан С. В.	3
Зінківський Гамлет	3
Квітка-Основ'яненко Г. Ф.	21
Каразін В. Н.	37
Ландау Л. Д.	18
Рєпін І. І.	11
Розенфельд М. І.	2
Сковорода Г. С.	52

Значною мірою такі результати спростували припущення, що студенти обирають історичних діячів, пам'ятники яким встановлені біля університетських будівель, як наприклад, пам'ятники біля Головного та Північного корпусів ХНУ імені В. Н. Каразіна (В. Н. Каразіну, Д. І. Багалію, О. М. Ляпунову, І. І. Мечникову, С. А. Кузнецю, Л. Д. Ландау). Водночас два пам'ятники О. М. Бекетову розташовані біля тих університетів в Харкові, студенти яких не брали участі в анкетуванні. Інші варіанти набрали менше ніж 10 голосів, але слід зазначити, що мешканці називали також своїх сучасників, зокрема відомого в Харкові гіда Максима Розенфельда, письменника й музиканта Сергія Жадана, художника та майстра стрит-арту Гамлета Зінківського. Нам здається, що потрібно детальніше аналізувати саме ці варіанти, оскільки вони фіксують ті «відхилення», які можуть позначати нові тенденції.

Порівнюючи дані таблиці 1 «Видатні історичні діячі – уродженці та мешканці Харкова» із даними таблиці 2 «Видатні історичні діячі – уродженці та мешканці Запоріжжя», бачимо, що молодь із Запоріжжя, на відміну від харківських студентів, віддає перевагу своїм сучасникам, які стали відомими медійними особистостями – хореограф Влад Яма, педагог, один із розробників програми ЗНО з української мови та літератури Олександр Авраменко, співачка Альоша. Серед

історичних постатей запоріжани виокремили історика, збирача запорозької старовини Я. П. Новицького, гетьмана Богдана Хмельницького, українського анархіста Нестора Махна. Знову відзначаємо незначну увагу до героїв козацької доби.

Таблиця 2

Видатні історичні діячі – уродженці чи мешканці Запоріжжя

ПІБ видатного історичного діяча	Кількість згадувань
Альоша (О. О. Кучер)	7
Авраменко О. М.	18
Богуслаєв В. О.	7
Вишневецький Д. І. («Байда»)	6
Довженко О. П.	5
Жаботинський Л. І.	8
Новицький Я. П.	10
Махно Н. І.	8
Поляк О. В.	10
Хмельницький Б. З.	9
Яма В. М.	42

Діаграма 3. Найважливіші події в історії Харкова

Аналіз результатів діаграми 3, що демонструє результати відповідей на питання про найважливішу подію в історії міста, також дозволяє зробити певні висновки. Зокрема, понад 140 респондентів-харків'ян уважають такою подією День звільнення міста від німецько-фашистських загарбників (23 серпня), понад 40 респондентів – створення Харківського університету в XIX столітті, 38 респондентів – заснування міста, а 58 респондентів так і не змогли визначитися. Для понад 20 студентів найважливішою подією в історії міста є період, коли Харків був столицею УРСР з 1919 по 1934 роки. З поодиноких думок мож-

на відзначити відповідь про звільнення від сепаратистів будинку Харківської обласної державної адміністрації в квітні 2014 року.

Діаграма 4. Найважливіша подія в історії Запоріжжя

Згідно з результатами анкетування студентів із Запоріжжя бачимо, що 40 % опитаних не змогли назвати найважливішу подію в історії їхнього міста, а думки тих, хто надав відповідь, розділилися: 20 % студентів назвали такою подією День звільнення від нацистських загарбників, 17 % студентів найважливішою подією вважають побудову Дніпрогес. Через те, що нині День міста збігається з Днем визволення міста, з Днем козацтва, зі святом Покрова, ми виокремили цю позицію. В умовах гострої дискусії дослідників щодо дня народження Запоріжжя, а саме від якої події вести відлік (перше поселення за часів Київської Русі, заснування Запорозької Січі або Олександрівської фортеці), цікавими для роздумів є кількість згадувань про заснування міста. Загалом 19 % опитаних позначали заснування міста як найважливішу подію в його історії, при цьому 7 % респондентів пов'язали виникнення Запоріжжя з Запорозькою Січчю та козацькою добою, лише 2 % студентів – зі спорудженням Олександрівської фортеці.

Напевно, найбільш очікуваний результат анкетування був пов'язаний із запитанням про цікаве міське свято. Наприклад, понад 60 % студентів, як у Харкові, так і Запоріжжі, віддали перевагу Дню міста (23 серпня та 14 жовтня відповідно). У Харкові День міста поєднано з Днем звільнення міста 1943 року. Вже багато років у місті на честь цієї події відбуваються офіційні урочистості, а також святкова програма на площі Свободи та в інших локаціях міста, яка містить концертну частину та феєрверк. Тривалий час Запоріжжя відзначало День міста в першу суботу жовтня. Свято було встановлено на честь визволення міста від нацистських загарбників в 1943 році. Проте в останні роки найчастіше міська рада Запоріжжя проводить святкові заходи, як уже зазначалося, 14 жовтня, поєднуючи День міста,

День визволення від нацистських загарбників, День захисника України, День козацтва, Покрова Пресвятої Богородиці. Тому після Дня міста друге місце у відповідях молоді Запоріжжя посідає свято Покрова Пресвятої Богородиці, яке є одночасно Днем козацтва. Зрозуміло, що в цей день відбуваються святкові заходи в різних локаціях міста, а також окремо на Хортиці. Цікавим є той факт, що в місті з промисловим «обличчям» лише одна людина згадала День металурга.

Водночас відзначимо, що серед молоді особливу популярність мають новорічні свята. Значно менше згадувань про українські державні та національні свята – День Конституції, День Незалежності, День Соборності та ін. Кілька студентів назвали свята, які зовсім не стосуються української святково-обрядової культури (фестиваль фарб «Холі», свято пива «Октоберфест», Геловін та ін.) або навіть підкреслили, що жодне міське свято для них не є цікавим. Очевидним стає припущення, що в Україні локальна святково-обрядова культура залишається недостатньо розвиненою, влада і громади певних населених пунктів не впроваджують і не розвивають традиції, які б, з одного боку, підкреслювали особливості міста і регіону, а, з другого, наголошували на єдності українських земель.

Підсумки. Результати анкетування студентів з Харкова та Запоріжжя засвідчують, що респонденти переважно не схильні замислюватися над образом свого міста, вони радше приймають запропоновану його самопрезентацію, ніж рефлексують з цього приводу чи тим більше беруть у ній участь (це засвідчує великий відсоток невизначених стосовно того чи того питання).

Аналізуючи відповіді студентства, ми переконалися, що, вочевидь, на сприйняття молоддю міського середовища впливає передусім їхній стиль життя, повсякденні практики і навіть шляхи пересування у фізичному просторі міста.

Для молодих харків'ян Харків передусім є студентським містом, життєві імпульси якого пов'язані з центральною його частиною, де розташована переважна більшість вищих навчальних закладів міста. Більшою мірою для цих людей «обличчя» Харкова – це відкриті території для прогулянок, а саме реконструйовані міські парки та набережна. Отже, для них важлива не так «історичність» місця, як його доступність та комфортність, приголомшлива атрактивність, що, крім іншого, просуває міська влада як бренд міста. Зусилля міської влади, спрямовані на створення комфортних озеленених зон, дозволило, зрештою, подолати «сірість» міського простору, яка була притаманна йому на початку 2000-х років. Можливо, це також вплинуло на те, що більшість студентів вважає Харків «нетиповим українським містом». У роздумах представників творчої спільноти Харкова місто постає не тільки як «нетипове українське місто», а певною мірою суперечливе. Вочевидь, причиною такого сприйняття міського середовища акторами процесу побудови його самопрезентації є прихований конфлікт з міською владою і протилежні думки щодо завдань і технологій брендингу в місті.

Натомість студенти запорізьких університетів характеризують своє місто як «типове українське», проте «невиразне місто» з промисловим «обличчям». У відповідях

молоді відчувається відсутність чіткого сприйняття як особливостей міського простору, так і міської ідентичності. Можливо, це пов'язано з неоднозначністю минулого, протиставленням козацького, імперського та радянського. Наприклад, в одному випадку вони називають найважливішою подією в історії міста побудову Дніпрогес, в іншому – віддають перевагу острову Хортиця як улюбленому місцю, а серед відомих історичних мешканців і уродженців міста називають імена сучасників.

Сергій Кушнарьов

НЕКРОПОЛІ В МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ХАРКОВА У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Еволюція міських поселень від міст-фортець у XVII столітті до індустріальних центрів у XX столітті й постіндустріальних мегаполісів у XXI столітті відбувалася в умовах зміни функціонального призначення чи розширення меж міст. Оскільки культові споруди тривалий час були одночасно і архітектурними домінантами міської забудови, території навколо них заселялися та забудовувалися повільніше й використовувалися найчастіше для розміщення сакральних об'єктів – некрополів, поодиноких поховань, братських могил тощо. Крім того, у християнській традиції поховання покійних дозволяли лише на освяченій землі, а поховання іновірців з XIX століття здійснювали на спеціально відведених ділянках або поза міською межею, або на міських околицях. Унаслідок зростання щільності забудови міст, простір некрополів зменшувався, поступово десакралізувався, ставав місцем відпочинку, комерційної діяльності тощо. Сакральний образ таких місць почав розмиватися, набувати нового змісту.

Простір некрополя (кладовища) розуміємо не тільки як спеціально відведене місце для поховання покійних, а й як специфічний соціокультурний простір міста, тож некрополь можна розглядати й крізь призму людського сприйняття. Кладовище є частиною урбаністичного ландшафту, де відбувається симбіоз культурних феноменів, об'єднаних відносинами подібності[121]. Для кладовища, як і для міста, характерні відносна стабільність планування (поділ на квартали), регулярність, упорядкованість. Крім того, є ієрархічність – наявність центру і периферії. Ієрархічність у формуванні простору некрополя відображає його соціально-культурні елементи: конфесійні, станові, корпоративні, етнічні.

У цьому дослідженні здійснено спробу виявити особливості утворення, функціонування та ліквідації кладовищ Харкова. Для реалізації цього завдання необхідно було визначити ключові характеристики досліджуваних некрополів крізь призму їхніх соціокультурних особливостей, з'ясувати їх роль у культурному ландшафті та територіально-планувальній структурі Харкова у XVIII – на початку XX століття.

[121] Пискунова, Л. П. «Городские кладбища в динамике социальных репрезентаций (семиотический анализ)», *Человек. Культура. Образование*, №2, 2012, с. 96.

У міському просторі Харкова можна виділити кілька великих некрополів, які стали органічними елементами культурно-історичного простору міста, еволюціонували разом з ним і здебільшого втратили свої сакральні риси сьогодні. На початку XX століття в місті діяли кілька кладовищ: Усікновенське (Міське), Всіхсвятське (Кузінське, або Холодногірське), Кирило-Мефодіївське (на Чугуївської вулиці), Преображенське старообрядницьке (на Москалівці), єврейське і караїмське (на Холодній горі), магометанське (в кінці Німецької вулиці за Усікновенським кладовищем), католицьке й лютеранське (на Німецькій вулиці). Закриті для поховання, але не забудовані кладовища – Мироносицьке, Дмитрівське (в районі Благовіщенської вулиці), Свято-Духівське (в районі Кінної площі, на Петінській вулиці), частково забудоване Каплуновське (в районі Технологічного інституту).

Одразу після заснування Харкова у XVII столітті відбулось закладення та освячення культових споруд з кладовищами навколо них. Оскільки некрополі при церквах (Успенській, Миколаївській та ін.) всередині харківської фортеці незабаром виявилися переповненими, їх ліквідація відбулася, очевидно, в межах перших 30–40 років існування міста. Дещо довше проіснували некрополі навколо храмів у приміських слободах. Хай там що, але ще 1902 року О. М. Гусєв у путівнику згадує як вже зникле кладовище XVIII століття біля Михайлівської площі (для мешканців «Захарькова» і Немишлянських хуторів) і цвинтар Дмитрівської церкви в районі Панасівки та Іванівки. Ліквідацію Успенського кладовища в самому центрі Харкова, на місці Гостинного двору та будівель Харківського університету, О. М. Гусєв відносить до 80-х років XVIII століття[122]. Проте, оскільки будівництво Будинку губернатора тривало з 1767 по 1777 рік, ліквідація кладовища мала відбутися не пізніше 1760-х років. Крім того, за правління Петра I вийшло кілька указів, що регулювали процес поховання померлих. Згідно з указом від 10 жовтня 1723 року у зв'язку з переповненням кладовищ при церквах забороняли поховання всередині міст усіх осіб, крім статусних. Решту померлих наказували ховати в монастирях і при парафіяльних церквах за межею міста. Указ поширювався на всіх городян незалежно від конфесії, оскільки в Російській імперії люди різних християнських віросповідань ховали покійних при православних храмах[123]. Отже, харківські кладовища були віддалені від місць проживання городян до зовнішніх меж міста не пізніше першої половини XVIII століття.

З середини XVIII століття у зв'язку зі збільшенням чисельності населення проблема нестачі місць поховань набула актуальності. Переповнені кладовища були загрозою поширення небезпечних хвороб і джерелом неприємного запаху. Зміни в окремих елементах поховального обряду і нове регулювання цього

[122] Гусев, А. Н. *Харьков его прошлое и настоящее. Историко-справочный путеводитель*. Харьков, 1902, с. 62, 68, 95.

[123] Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ), Т. 7, № 4322, Санкт-Петербург, 1830, с. 130.

питання на державному рівні пов'язано з правлінням імператриці Катерини II. Зміни мали екстраординарний характер і були прийняті у зв'язку зі спалахом епідемії чуми, занесеної в центральні регіони імперії під час воєнних дій у Валахії. 24 грудня 1771 року Сенат наказав місцевій владі, зокрема губернським, провінційним і воєводським канцеляріям, узгодити з парафіяльним духовенством питання створення нових місць для поховання померлих і спорудження при них церков. Біля вже наявних церков, які розташовувалися на околицях і в передмістях, також відводилася додаткова земля під кладовища. Вводилися суворо регламентовані норми розташування нових кладовищ – не ближче 213 м від останнього міського житла, а там, де була можливість їх винесення за межі населеного пункту, рекомендували відстань 640 м і більше. Кожне кладовище огороджували тином, парканом або земляним валом не вище 1,4 м. Землю, яку використовували для зведення валу, могли видобувати на місці, влаштовуючи рів по периметру кладовища[124]. Відповідно до указу від 1 листопада 1772 року утримання цвинтарів мало здійснюватися коштом купецтва й містян[125]. Саме впорядкування кладовищ на державному рівні вписувало їх у простір міста, а місця поховання померлих, не на освяченій землі парафіяльних храмів, а за межами міста втратили частину сакральних функцій. У цей період були закладені основи функціонування нових кладовищ, які мали вже не так сакральний, як санітарно-епідеміологічний характер. Харківські некрополі, які на сьогодні мають чітку локацію, якраз і були засновані на межі XVIII–XIX століть. Проаналізуємо їх більш докладно.

Мироносицький некрополь – один із найстаріших у межах сучасного міста (на сьогодні немає). Ймовірно, його було засновано в середині XVIII століття. Тоді це була околиця міста, він розташовувався за міським валом по Сумській вулиці. У період 1770-х років у зв'язку з епідемією чуми його масштаби істотно збільшилися. Свою назву некрополь отримав від церкви Святих Жон Мироносиць. У 1803 році кладовище було закрите для поховань, оскільки межа міста перемістилася на північ. Свої сакральні функції Мироносицьке кладовище почало втрачати досить рано. Навіть сучасників вражали масштаби руйнування надгробних пам'ятників і байдуже ставлення місцевих жителів до їх збереження. У своїх спогадах харківський купець В. П. Карпов відзначав, що в середині XIX століття Мироносицька площа «...була багата розритими могилами і ямами від поховальних склепів. Чимало було чавунних, кам'яних і мармурових плит із зяючими норами, неначе ранами, від проваленої в склеп землі. Вся ця картина повної руйнації і зневаги до місця упокоєння колись померлих людей і навіть до порядку і благопристойності, лишалася багато і багато років, наводячи і острах, і жах на обивателя патріархальної старовини, в нічний час і вдень»[126] (перекл. з рос.).

[124] ПСЗ, т. 19, № 13724, Санкт-Петербург, 1830, с. 409.

[125] ПСЗ. т. 19, №13901, Санкт-Петербург, 1830, с. 621–622.

[126] Карпов, В. П. *Харьковская старина. Из воспоминаний сторожила: (1830–1860 гг.).* Харьков, 1900, ч. 1, с. 329–330. Тут і далі переклад з російської мови здійснив автор.

З місця останнього спочинку і скорботи міський некрополь перетворився на місце зосередження «людей злої волі та розпутного нраву»: «У покинутих на призволяще всеруйнівного часу каплицях, капличках і різних склепах з початку днів весни ... ці люди жили там, як у своєму кутку. Для того, щоби не так відкрито тримати свій притулок у всіх на виду, ці люди гніздилися в підземних склепах, побудованих ... у вигляді невеликих льохів. Там, сидячи на гробах померлих, вони при світлі сальної свічки або каганця грали в три листа. У темні ночі з цих усипальниць виднівся червоний вогник і йшов дим, застеляючи собою сусідні склепи і могили. Це в склепах готували вечерю; мармурова надгробна плита правила за кухонний стіл, і тут, над трунами мертвих, йшло куховарство для майбутнього табльдоту зголоднілих мешканців гробниць. Іноді ця невибагліва й весела компанія в цих усипальницях здійснювала вакханалії спільно з прекрасною статтю, і тоді, крім світла, чулися ще й звуки бандури жебрака-сліпця, найнятого грати для такого пишного балу»[127].

Остаточна ліквідація Мироносицького кладовища була здійснена за ініціативи генерал-губернатора С. О. Кокошкіна силами ув'язнених Харківських арештантських рот у середині XIX століття[128]. Упродовж 1850–1880-х років площу біля церкви вже використовували мешканці Харкова для народних гулянь та продажу спиртних напоїв. За радянських часів на території колишнього кладовища розташовувалося тролейбусне депо, а 1946 року було закладено Сквер Перемоги. Дотепер територія Мироносицького кладовища, навіть після відновлення в період 2013–2015 років церкви Жон Мироносиць, свої сакральні функції втратила повністю, перетворившись на місце відпочинку містян.

Подібно знищено Каплуновське кладовище, розташоване на початку Німецької вулиці. Воно було закладено 1804 року, а свою назву отримало завдяки Каплуновській іконі Божої Матері, що зберігалася в храмі Різдва Пресвятої Богородиці, який стояв на кладовищі. Закриття кладовища відбулося 1822 року, а забудова його території державними селянами розпочалася вже з 1830-х років. Остаточно надгробні пам'ятники були знищені після 1845 року, а Каплуновська церква (стара та нова) була зруйнована в 1930-ті роки. Відзначимо, що територію цього цвинтаря використовували, зокрема, для поховання відомих у місті особистостей[129].

Одне з найбільш значних за площею кладовищ Усікновенське (Міське), було засновано 1830 року як наслідок ліквідації Мироносицького та Каплуновського[130]. Кладовище було закладено на міських вигонах на околиці Харкова наприкінці вулиці Німецької і свою назву отримало від церкви Усікновення Глави Іоанна Предтечі. Від середини XIX століття кладовище використовували як міс-

[127] Карпов, В. П. *Харьковская старина*..., с. 330.

[128] КарТам само, с. 471.

[129] На Каплуновському кладовищі було поховано першого ректора Харківського університету І. С. Рижського (1755–1811). Могила не збереглася.

[130] Державний архів Харківської області (ДАХО), ф.19, оп.1, спр. 45. О закрытии городского Усекновенского кладбища в г. Харькове, 1906 год, арк.10 зв.

це для поховання представників привілейованих станів –дворянства, купецтва, діячів мистецтва та ін. Крім того, кладовище відрізнялося від інших не тільки наявністю могил відомих людей, а й надгробками і пам'ятниками високої культурної та художньої цінності. В Російській імперії розподіл місць на кладовищі відповідав соціальним статусам померлих. Було сім розрядів похорону небіжчиків, а соціальними маркерами локації поховання виступали храм при кладовищі й цвинтарна огорожа. Для поховання приїжджих селян, безпритульних, нижніх військових чинів, які померли в харківських шпиталях і лікарнях, використовували кладовища, які були розташовані на околицях міста – Кирило-Мефодіївське, Всіхсвятске (Кузінське). Крім того, поховання безхатніх або бідних самотніх людей здійснювали на окремих ділянках біля огорожі. Натомість заможних жителів міста та священнослужителів ховали близько до центральної алеї кладовища, тим самим повторюючи соціальну ієрархію. Місце на елітній ділянці цвинтаря було маркером престижу живих і демонстрації можливостей соціальної групи, до якої належали померлі. Коли 1909 року Усікновенське кладовище виявилося переповненим, Харківська міська дума прийняла рішення про його закриття в 1913 році з правом ховати небіжчиків лише в межах родинних склепів і некрополів[131]. Основним аргументом закриття кладовища було те, що за щорічної його заповнюваності в межах 1 500 осіб «безкоштовні й дешеві місця», тобто місця для незаможних верств населення, вже давно закінчилися. Оскільки означене кладовище розташовувалося в «зеленій зоні» і своїм виглядом не порушувало забудову і планування вулиць, міська влада вирішила за доцільне дозволити здійснювати поховання тільки на родинних ділянках, тим самим остаточно закріпивши за кладовищем «елітний» статус[132]. Остаточно кладовище було закрито 1949 року, а в 1971 році воно було ліквідовано (лише частина поховань тих осіб, яких визнали «видатними», була перенесена на 13-те кладовище, де створили «Алею почесних поховань»).

Показовою є історія Кирило-Мефодіївського кладовища, відкритого 1885 року. Закладений від початку для поховання населення окраїнних районів міста некрополь після зведення в 1897 році Кирило-Мефодіївської церкви став місцем останнього спочинку також дворян, почесних громадян і купців, військових. Їхні могили розташовувалися навколо храму. На початку XX століття на його території було створено окрему військову ділянку (Госпітальне кладовище) для померлих нижніх чинів полків, які квартирувалися в Харкові, і окреме кладовище для іновірців, що активно використовували в роки Першої світової війни. Тим самим, враховуючи соціальну та професійну належність похованих, Кирило-Мефодіївський некрополь повторював міську соціальну топографію. За схожою схемою, приблизно в той самий час, формувалося Перше (Старе) кладовище в Одесі. Для останнього, як і для Кирило-Мефодіївського в Харкові, були характерні ієрархічність поховань, планування території кладовища за конфесійними (магометанський, караїмський, англіканський та ін. квартали), соціальними, віковими ознаками, наявність поховань специфічного призначення (померлих під час епідемій)[133].

[131] ДАХО, ф. 19, оп.1, спр. 45..., арк. 33.

[132] Там само, арк. 34 зв.

Дослідивши процес інтеграції приміських кладовищ до міського простору і десакралізації некрополя (на прикладі Мироносицького та Каплуновського кладовищ), можна констатувати, що в середині XIX століття пам'ять про предків, поважне ставлення до поховань, збереження сакральної культурної спадщини з часом зникає разом з носіями цієї пам'яті. Історія зниклих кладовищ часто починає функціонувати як міська легенда, частина міського наративу. Внаслідок такої десакралізації територія навколо церков поступово забудовувалася, містяни її використовували для господарських і комерційних потреб. Відзначимо, що це відбувалося майже відразу після закриття кладовища. Наведені спогади купця В. П. Карпова наочно демонструють, що сакральність некрополя нівелюється, а сама його територія втрачає функцію місця пам'яті, поступово перетворюючись на комерційно привабливу територію. Розмивання сакрального образу спричинює те, що цвинтарна земля стає доступнішою для нових повсякденних практик. Використання Мироносицького кладовища протягом тривалого часу як своєрідного притулку для безхатніх, місця для азартних ігор тощо також говорить про неминучість колективного, організованого забування. Комеморація в контексті згаданих кладовищ пов'язана виключно з комунікативною пам'яттю мешканців міста, що втілилася в усні розповіді. Для пояснення процесу швидкого згасання зазначених місць пам'яті можна скористатися типологією сценаріїв, які запропонував британський антрополог П. Коннертон. Він, зокрема, описує сценарій «анулювання», який передбачає забуття внаслідок перенасиченості інформацією, її докучання суспільству й «установче забуття», яке сприяє формуванню нової ідентичності шляхом створення нових поведінкових шаблонів[134]. Державні селяни, які забудовували садибами Каплуновське кладовище, і відкупщики, які торгували алкогольними напоями на Мироносицькому кладовищі, не сприймали сакральність некрополя, не бачили на ньому «своїх» могил, оскільки не мали прямого стосунку до «старої» міської спільноти. Десакралізацію харківських кладовищ можна розглядати як ілюстрацію до теорії гетеротопії М. Фуко, який зазначав, що в епоху, коли вірили в безсмертя душі й воскресіння тіл, ніхто не надавав значення праху померлих. Інтерес до кладовища як до елемента культурного ландшафту та місця пам'яті з'являється з моменту, коли зникає віра у воскресіння, а «тлінний прах … зрештою, є єдиним слідом нашого існування в світі»[135].

[133] Цубенко, В. «Формування, територіальне поширення, функціональна структура історичних кладовищ м. Одеси», *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*, 2016, № 7, с. 177.

[134] Connerton, P. Seven Types of Forgetting, *Memory Studies*, 2008, No. 1, pp. 59–71.

[135] Фуко, М. «Другие пространства». В сб.: *Интелектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью*, под ред. В. Большакова. Москва, 2006, ч. 3, с. 199.

Крім того, оскільки остаточна ліквідація та знесення кладовищ були пов'язані передусім із господарчою діяльністю, яку організовувала міська влада, можна говорити про те, що старі кладовища, окремі поховання та некрополі в межах міста, на думку представників регіональних владних структур, ані захисту, ані акцентування на них уваги не потребували.

Окрему категорію становили кладовища для іновірців – католицьке й лютеранське, магометанське, єврейське і караїмське. Їхня історія починається не раніше 1730-х років, коли вийшов Указ імператриці Анни Іванівни «Про непоховання при церквах і монастирях міст іновірців»[136]. Однак аж до початку XIX століття поховання лютеран і католиків проводили на окремій ділянці православного Мироносицького кладовища. Новий католицький і лютеранський цвинтар (сучасне 2-ге міське кладовище Харкова) було засновано 1828 року в кінці Німецької вулиці, навпроти православного Усікновенського, за ініціативи лютеранської громади Харкова на чолі з Йоганном Розенштраухом. Виокремлення кладовища пов'язано передусім зі збільшенням чисельності лютеранської громади міста, яка прагнула отримати не тільки окреме місце для поховань, а й створити власну парафію, заявити про себе в символічному просторі міста[137]. Будівництво католицького костьолу протягом 1840-х років стало приводом для виокремлення й католицького некрополя[138]. У 1907 році Харківська міська дума запропонувала римо-католицькій парафії вирішити проблему переповнення кладовища будівництвом крематорію або створенням колективних поховань, взявши за приклад італійські міста[139]. Отже, проблему старих, переповнених кладовищ для іновірців місцева влада спробувала розв'язати інноваційним шляхом, тим самим вписавши їх у простір міста.

Функціонування кладовищ для іновірців регламентувалося загальнодержавними нормами, проте в окремих випадках місцеві національні громади виступали з ініціативами щодо благоустрою місць поховань. Зокрема, в квітні 1910 року представники єврейської громади подали на розгляд Харківського губернського присутствія прохання про затвердження Статуту Товариства благоустрою Харківського єврейського кладовища[140]. Метою статуту були: приведення території кладовища в стан «відповідно до висоти поняття про місце останнього спочинку», прикрашення кладовища і дотримання санітарних і гігієнічних норм,

[136] ПСЗ, т. 8, № 5560. Санкт-Петербург, 1830, с. 279.

[137] До 1823 року католицькі й лютеранські пастори, які приїздили з Полтави, Катеринослава та ін., проводили богослужіння на квартирах професорів Харківського університету. З 1823 до 1830 року з дозволу ректора для богослужінь виділялася аудиторія університету.

[138] Костьол в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці був закладений на місці старого костьолу в 1887 році і освячений 1891 року.

[139] ДАХО, ф. 19, оп. 1, спр. 45 ..., арк. 13 зв.

[140] ДАХО, ф. 29, оп. 1, спр. 133. Об утверждении Устава общества устройства Харьковского еврейского кладбища, 1910 год.

догляд за могилами, будівлями і предметами релігійного культу. Слід зазначити, що Товариство сприяло скороченню витрат на поховання «всіх без винятку» євреїв за дотримання всіх традицій і обрядів. Діяльність товариства поширювалася на Харків і Харківський повіт[141]. Отже, саме єврейська громада на міському рівні намагалася зберегти історичну пам'ять за допомогою колективної комеморації. Їхня діяльність була спрямована на збереження пам'ятних місць, створених для фіксації, зберігання і трансляції колективної пам'яті про актуальні для громади події та особистості. Завдяки схваленню Статуту губернською владою єврейська громада домоглася офіційного дозволу на комеморативні практики – цілеспрямовану діяльність, необхідну для збереження колективної пам'яті. Схожу ситуацію бачимо в Чернігові та Одесі, де місцева єврейська громада поховання небіжчиків та питання благоустрою кладовища зосередила у віданні поховального братства[142].

Отже, простори некрополів Харкова протягом XVIII – початку XX століття мали різне функціональне призначення: сакральне, санітарно-гігієнічне, комерційне. Утилітарно-прагматичний підхід до плануванні міської забудови наприкінці XVIII століття сприяв подальшій десакралізації некрополів та зниженню їхньої значущості в ієрархії міського ландшафту. На початку XX століття кладовища, здебільшого винесені за межі міста, знову опинилися на шляху розширення міської забудови. Їхнє подальше використання ускладнювалося не тільки обмеженням території, а й неспроможністю церкви на відповідному рівні займатися господарством некрополів. Ці обставини вимагали від міської влади рішучих дій щодо питань благоустрою кладовищ, розширення їхніх площ, ліквідації та подальшого використання території.

Водночас некрополі були важливою складовою публічного простору міста: життя містян майже щоденно було пов'язане з кладовищем, а ритуальні практики, попри те, що зазнали змін протягом часу, демонстрували стійкість традиційних форм комеморацій. Наповненість кладовищ релігійною символікою, і не тільки християнською, робили їх важливими пам'ятними місцями, з якими пов'язувалася релігійна ідентичність населення міста. З початку XX століття харківські кладовища, традиційно засаджені деревами та кущами, місцева влада розглядала також як «зелені легені» міста, що, своєю чергою, свідчить про поступове зародження ідеї перетворення некрополів на садово-паркові комплекси, які би виступали символічними антогоністами покинутих, неохайних місць поховання.

[141] Там само, арк. 12–12 зв.

[142] Бойченко, С. «Міські кладовища у територіально-планувальній структурі Чернігова XIX ст. – поч. XX ст.», *Сіверянський літопис*, 2014, №6, с. 54; Цубенко, В. «Формування, територіальне поширення...», с. 177.

Роман Любавський

СОЦІАЛІСТИЧНЕ МІСТЕЧКО «НОВИЙ ХАРКІВ»: ВІД АРХІТЕКТУРНОЇ УТОПІЇ ДО МІКРОРАЙОНУ

На сучасному етапі розвитку студій з міської історії дослідники все частіше аналізують не лише фізичний, а й символічний простір міста. Місто розглядають з позицій семіотики, як текст, який творять та оновлюють різні суспільні актори та агенти пам'яті. Для розуміння морфології цього «тексту» важливим є вивчення становлення та еволюції образів міського простору. Увага до таких проблем відчутно посилюється в історіографії. Методологічним проблемам дослідження урбаністичних образів, практик пам'ятання та забування присвячено вже кілька десятків засадничих досліджень. Проблема осмислення символічного простору українських міст була актуалізована суспільно-політичними змінами, що відбулися в державі протягом останніх років. Війна символів та візій пам'яті, що репрезентовані у структурі міського ландшафту й топоніміці, загострилася з початком декомунізації в Україні. Сьогодні є значна кількість досліджень, у яких проаналізовано загальну специфіку та регіональний аспект цього процесу[143].

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати еволюцію образів «Нового Харкова» – «соціалістичного містечка» для робітників Харківського тракторного заводу від епохи модернізації до декомунізації, роль різних агентів пам'яті в цьому процесі. Поставлену мету реалізовано в чотири етапи. Докладно розглянемо кожен із них.

На першому етапі реконструйовано проєкт будівництва «Нового Харкова», збудованого в період 1930-х років[144]. Було поставлено завдання виявити основні маркери образів містечка, яким його бачили партійні діячі, архітектори, журналісти, адміністрація підприємства та робітники протягом 1930-х років. У перших проєктних документах виселок для робітників був названий «новим пролетарським центром», розташованим поряд зі столицею УРСР[145]. Після початку будівництва заводу й містечка кореспонденти представляли «Новий Харків» «радянським містом соціалістичного типу»[146], «соцмістом», життя в яко-

[143] Ассман, А. *Забвение истории – одержимость историей*. Москва, 2019; Гайдай, А. Парк памятников как форма институализации памяти о коммунистическом периоде: центральноевропейский и украинский контекст. В сб.: *Історія, пам'ять, політика. Збірник статей*. Київ, 2016, с. 84–100; Посохов, С. Професійні історики і політика пам'яті в харківському регіоні (доба незалежної України). *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпро, 2017, с. 277–291; Гайдай, О. та ін. *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*. Львів, 2018.

[144] Любавський, Р. *Повсякденне життя робітників Харкова у 1920-ті – на початку 1930-х рр.* Харків, 2016, с. 57–70.

[145] Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 5652, оп. 1, спр. 2862, арк. 1.

[146] Будування міста навколо Тракторного заводу. *Вісті ВУВК,* 8 квітня, 1930, с. 4.

му змінить побут робітників[147]. Автори спеціальних праць, присвячених містечку, назвали його «соціалістичним вогнищем нового побуту», «комбінатом будинків-комун», що не знатиме ані околиць, ані центру. Вони наголошували на тому, що виразною ознакою простору містечка буде наявність великої зеленої зони 53 м^2 на душу населення, замість 2–3 м^2 у «старих» містах[148]. Ці характеристики сприяли формуванню ідеалізованого образу містечка, мали підсилити символічний розрив зі старим капіталістичним світом і міським простором[149]. Гігієнічність житла в такому «місті-санаторії» мала сприяти оздоровленню населення[150]. Подібних описів і характеристик простору містечка можна навести ще чимало. Можемо констатувати, що основними принципами містечка для робітників Харківського тракторного заводу в першій половині 1930-х років, на думку тогочасних авторів, були раціональне планове будівництво житлових будинків, максимальне усуспільнення побуту, гігієнічність житла, наявність великої площі зелених насаджень.

На другому етапі дослідження було проаналізовано образ району на шпальтах путівників по місту, виданих у другій половині XX – в перші десятиліття XXI століття. Агентами пам'яті про район у цей час стають автори-упорядники та укладачі путівників. Як засадничу методологічну рамку було взято твердження, що місто постійно змінюється, перебуваючи в пошуку власного обличчя. Простір міста не є сталим, раз і назавжди визначеним, оновлення фізичного та символічного простору міста відбувається повсякчас. Це відбивається й у змінах практик саморепрезентації міста. Показовими тут якраз є путівники по місту. Перелік та послідовність пам'ятних місць, які, на думку авторів/упорядників, необхідно відвідати в місті, формує ієрархію його символічного простору. Одні місця пам'яті фіксуються в путівниках протягом століть, другі зникають відповідно до змін політичної кон'юнктури в суспільстві.

Один із перших описів «соцмістечка» знаходимо в путівнику по Харкову, опублікованому в Харківському обласному видавництві 1958 року. Важливо відзначити, що путівник двомовний, тексти подані українською та англійською. Тобто упорядники прагнули репрезентувати місто не лише вітчизняному читачеві. Про «містечко» (Орджонікідзевський район міста) інформація подана в розділі «Комунальне господарство». Опис простору позбавлений величного пафосу. Автори пишуть про нього більш стримано порівняно із публікаціями 1930-х років, характеризують його як вдалий приклад будівництва «житлового масиву для робітників тракторного заводу». Вони відзначають, що для «селища в районі ХТЗ»

[147] Дементьев, А. Строительство соцгорода «Новый Харьков». *На высшую ступень*, № 14, 1931, с. 340.

[148] Вольський, В., Борфін, Б. *Харківський тракторний завод і Новий Харків*. Харків, 1930, с. 45.

[149] Fred, E. *Foreign workers in a soviet Tractor plant*. Moscow, 1933.

[150] Вольський, В., Борфін, Б. *Харківський тракторний завод*..., с. 34–40.

властива рядкова забудова будинків, що забезпечує найкраще освітлення квартир, житлові квартали відокремлені від підприємства широкою зеленою смугою[151].

Попри всю ідеологічну важливість будівництва «соцміста», головним об'єктом опису в путівнику був все ж таки тракторний завод. Найчастіше саме він фігурував як «місце пам'яті». Зокрема автори путівника, виданого 1967 року, пропонували туристам завершити один із маршрутів на території ХТЗ, біля пам'ятника С. Орджонікідзе[152]. Про «Новий Харків» у цьому тексті немає жодного слова. Проте в іншому виданні Орджонікідзевському району присвячено окремий підрозділ. Автори пишуть про нього в контексті розвитку міського господарства в міжвоєнні роки. За оцінкою авторів, у цей час Харків збагатився «чудовим виселком для робітників тракторного заводу»[153]. Укладачі путівника відзначають, що в роки післявоєнної відбудови він став справжнім «робітничим містом», що розвивалося і протягом наступних десятиліть. Автори відзначили, що важливим імпульсом у житті району була поява будинку культури – центру культурного життя. Образ району є дещо ідеалізованим, подібним до образу початку 1930-х років – ідеться про облаштовані будинки з клумбами, розвинену інфраструктуру, зелені насадження й паркову зону.

Варто відзначити видання, у яких район ХТЗ є самостійним туристичним об'єктом. Автори путівника «Харьков за один день. Две экскурсии по городу без экскурсовода» відзначають, що туристу необхідно обов'язково відвідати «виселок тракторобудівників», відокремлений від міського шуму та потоку машин широкою парковою зоною[154].

Розвиток міського господарства, поява в Харкові нових житлових масивів протягом 1970–1980-х років зумовили злиття, за висловом авторів путівників, «так званого Нового Харкова» з іншими районами міста. Проте простір «виселку тракторобудівників» до певної міри зберіг свою індивідуальність, оскільки в його плануванні відбилися «прогресивні риси соціалістичного містобудування»[155]. Окремі автори відзначали, що планова забудова «соцмістечка», закладена в 1930-ті роки, надала стимул масовому житловому будівництву в цьому районі, а виселок тракторобудівників і в середині 1980-х років є зразковим[156].

[151] Михаєвич, А. М. *Kharkiv: guide book = Харків: путівник*. Харків, 1958, с. 88.

[152] Нємчонок, Б. Я., Сарана, О. Л. *Харків. Пам'ятні історичні місця: Короткий путівник*. Харків, 1967, с. 152–154.

[153] Дьяченко, Н. Уманский, М, Олейник, В. *Харьков. Путеводитель = Kharkov: guide book*. Харьков, 1967, с. 36.

[154] Андреева, Г., Олейник, В. *Харьков за один день. Две экскурсии по городу без экскурсовода*. Харьков, 1973, с. 68; Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков: путеводитель*. Харьков, 1976, с. 90; Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь – Харьков: путеводитель*. Харьков, 1982, с. 58.

[155] Лейбфрейд, А., Реусов, В. Тиц, А. *Харьков: Архитектура. Памятники. Новостройки: путеводитель*. Харьков, 1985, с. 107.

[156] Орленко, И. А. *Туристу о Харькове = Kharkov. A tourist's guidebook: путеводитель*. Харьков, 1986, с. 142.

Зі здобуттям Україною незалежності «соцмістечко» фактично зникає зі шпальт путівників. Автори путівників охоче складають туристичні маршрути центральними вулицями міста. Криза промислового виробництва зумовила втрату суспільного інтересу до індустріальних об'єктів. Простори навколо них маргіналізувалися в суспільному дискурсі, із «місця робітничої слави» вони перетворились на «сірі» промислові зони. Ба більше, в одному із сучасних путівників він називається найбільш кримінальним районом міста[157].

На третьому етапі дослідження здійснено аналіз змін, які відбулися в топонімії та символічному просторі Індустріального (1934–2016 роки Орджонікідзевського) району Харкова. Можна цілком погодитись із висновком С. Посохова, що «майже усі роки періоду незалежної України (а то й ще з кінця 1980-х рр.) у справі пояснення минулого широкому загалу лідерство тримали й тримають здебільшого журналісти та політики»[158]. Їхня активність як промоутерів окремої версії історичної пам'яті призвела до іншуваня та негативації «радянського» як такого. Декомунізація центральних районів міста відбувається під гаслом відновлення історичної пам'яті та справедливості, повернення втрачених та забутих імен. Утім, окремі райони міста (наприклад, Індустріальний) були створені в часи радянської модернізації і просто не мають іншого минулого, крім радянського. Чи означає це, що вони зовсім не мають минулого? Природно, що простір таких промислових районів насичений топонімами, які відображають радянсько-ностальгічний наратив пам'яті. Втім, його проєкція на міську топоніміку є не лише спадщиною тоталітарної влади, а й результатом промоції сучасників доби незалежності України.

Фантомні болі колишнього столичного статусу Харкова стали помітні в медійному просторі на початку 1990-х років, коли К. Кеворкян створив авторську програму, а згодом і відеоканал «Перша столиця». Контент каналу «для справжніх харків'ян» складався з матеріалів на історичну тему, які часто готували люди без фахової освіти. Політики Харкова також неодноразово виступали як агенти пам'яті, підживлюючи синдром «столичності» Харкова. Це відбилося навіть у новітній топоніміці району. Зокрема, 2011 року Харківська міська рада вирішила «з метою вшанування вагомої історичної події в історії міста Харкова – проголошення Радянської влади в Україні та набуття Харковом статусу столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки, визнання видатних заслуг попередніх поколінь у розвитку індустріального і наукового потенціалу нашого міста, з огляду на історію створення і реалізації проєкту «Соціалістичне місто «Новий Харків... найменувати сквер по проспекту Орджонікідзе, 6 (Орджонікідзевський район) ім'ям Радянської України»[159]. У наступні роки

[157] *Awesome Kharkiv. Interesting things you need to know*. Kyiv, 2018, p. 38.

[158] Посохов, С. *Професійні історики і політика пам'яті* ... с. 280.

[159] Харківська міська рада Харківської області. Рішення від 06.07.2011 р. № 354/11. Https://www.gov.lica.com.ua/b_text.php?Type=3&id=49384&base=27 Доступ 23.05.2020.

очільники міста під час демонтажу радянських пам'ятників стверджували, що вони будуть перенесені саме в район ХТЗ. Одним із перших, кого «прописали» в цьому місці, був монумент на честь проголошення радянської влади в Україні, демонтований 2011 року[160]. Туди ж, до робітничої околиці, 2013 року планували перенести погруддя героїв-комсомольців зі скверу Перемоги в центральній частині міста[161]. ЗМІ поширювали ідею про те, що ці пам'ятники буде встановлено поблизу будинку культури Харківського тракторного заводу, на території згаданого скверу. Журналісти наводили різні ідеї щодо зміни функціонального призначення цього простору. Головний архітектор міста С. Чечельницький висловлював думку, що це має бути територія з ностальгійною атмосферою, яку б формували не лише перенесені пам'ятники, а й елементи соціальної інфраструктури на кшталт радянських автоматів із газованою водою. Керівники міських комунальних закладів, управлінці та політики неодноразово говорили про можливість/доцільність створення в Індустріальному районі «музею тоталітаризму» або «парку скульптури тоталітарного періоду». Ці ідеї доволі типові. Проєкти створення такого парку не раз обговорювали в Україні, зокрема в столиці. До речі, як відомо, в деяких інших країнах із пострадянським минулим (Угорщина, Литва) такі проєкти успішно реалізовано[162].

«Новий Харків» було збудовано за межами «старого» Харкова й на противагу йому. Цей простір був архітектурним маніфестом, у якому мали втілитися нові ідеї організації соціально-економічного життя. Сьогодні ці ідеї стали маргінальними. Символи радянської епохи поступово зникають з міського простору українських міст. Тому міські анклави соціалістичних містечок є такими, що самим своїм існуванням (архітектурне планування, зонування внутрішньоквартирного простору тощо) нагадують про радянські утопічні проєкти. В умовах актуалізації проблем збереження та використання історичної спадщини, іншування радянського, намагання винести його за межі міського центру є символічним актом ідейно-політичної боротьби.

Розглянемо, як змінився топонімічний простір району в умовах декомунізації протягом 2015–2016 років. Протягом вказаного часу було перейменовано власне сам район, 16 вулиць і провулків, один сквер (див. Додаток 1). Майже половина вулиць була названа на честь радянських культурних діячів (архітектори, художники, графіки, актори), які працювали та/чи народилися в Харкові. Логічним і виправданим є рішення назвати проспект на честь П. Альошина – головного архітектора соціалістичного містечка «Новий Харків». Існування вулиці,

[160] Харьков распрощался с советским прошлым. Http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/kharkov-racproshchalcja-c-covetckim-proshlym.html . Доступ 23.05.2020.

[161] Погруддя героїв-комсомольців перенесуть у сквер Радянської України. Http://www.city.kharkov.ua/uk/news/pogruddya-geroyiv-komsomoltsiv-perenesut-u-skver-radyanskoyi-ukrayini-22150.html. Доступ 23.05.2020.

[162] Гайдай, А. *Парк памятников как форма институализации*... с. 84–100.

названої на честь В. Біблика, багаторічного директора ХТЗ, органічно відображає специфіку району. Загалом нові топонімічні назви відображають історичний контекст виникнення та сутність робітничої околиці.

Сьогодні територію Індустріального району активно забудовують та реконструюють. Упорядкованими є окремі парки і сквери. Багато в чому цьому сприяє поява нових культових будівель. У 2004 році збудовано Олександрівський храм. Десять років він розташовувався на проспекті С. Косіора, який 2015 року перейменовано на Олександрівський. Відзначимо, що навпроти храму, на вулиці імені Біблика (раніше Другої п'ятирічки), до 2011 року стояв пам'ятник першому харківському трактору – символу радянської модернізації. Лише кілька десятків метрів відділяло його від першого православного храму, збудованого на колишній пролетарській околиці міста. Протягом семи років він був розташований навпроти храму, що підкреслювало поступовість змін, які відбувались у районі. Зараз на цьому місці фонтан і дитяча зона відпочинку. У 2015 році пам'ятник після тривалої реконструкції встановили поряд із Палацом культури ХТЗ у сквері Тракторобудівників (раніше імені Радянської України), неподалік від будівлі заводу.

На четвертому етапі дослідження було здійснено аналіз діяльності представників громади міста й району як промоутерів пам'яті про район. Протягом 1990-х років район ХТЗ здобув репутацію кримінального осередку міста. Вже кілька років тому за офіційними даними район ХТЗ втратив свої позиції в рейтингу кримінальних районів міста. Проте цей образ є доволі усталеним. Його використовують журналісти національних ЗМІ, складаючи (анти)рейтинги подібних районів по всій країні[163], автори популярних мемів.

Утім, сьогодні ми можемо спостерігати певну деконструкцію усталеного образу небезпечного простору. За висновками науковців, які досліджували стан збереження інфраструктури району, він має доволі великий туристичний потенціал[164]. Екскурсії до нього стають дедалі більш затребуваними. Журналісти окремих всеукраїнських видань та популярних молодіжних інтернет-порталів пропонують харків'янам відвідати цей район. Фотографи почали рекомендувати їх молодятам як місце для фотосесії, що може свідчити про поступове позбавлення району статусу депресивного. Примітно, що вони розповідають саме про ідею створення «Нового Харкова», намагаються показати його особливості. Автори свідомо чи ні намагаються «пом'якшити» грубий образ району, зробити його більш людяним, таким, що має внутрішню привабливість. Захопливі розповіді в інтернет-блогах про подорож до Індустріального району

[163] Топ-10 опаснейших спальных районов Украины. https://ru.tsn.ua/ukrayina/top-10-opasneishih-spalnyh-raionov-ukrainy.html. Доступ 18.05.2020.

[164] Blinkova, O., Pavlenko, A. 2005: *Sistemul Informaţional Geographic al punctelor de reper turistice ale oraşului – folosirea lui în scop turistic şi de conservare*. Amfiteatru Economic, no. 18, pp. 121–124.

стали типовим явищем. До цього долучаються відомі в Харкові екскурсоводи (М. Розенфельд та ін.) та блогери-початківці. Варто відзначити, що активна діяльність щодо деконструкції негативного образу району, який сформувався протягом 1990-х років, відбувається в мережі Facebook. Сьогодні є кілька груп, назви яких промовисті та ілюструють настрої громади («Типичное ХТЗ», «Новий ХТЗ», «Ревіталізація ХТЗ», «ХТЗ вчера и сегодня» та ін.). Помітним є суспільний запит на зміну образу району[165]. Ребрендингу території сприяють великі бізнес-проєкти. Наприклад, сьогодні розроблено план містечка для ІТ-фахівців «Екополіс ХТЗ», яке має розташуватися на заводській території[166]. Простір району у зв'язку з цією ініціативою маркується як нове поле для технологічних можливостей, що дозволяє переоцінити радянську промислову інфраструктуру як спадщину, а не тягар.

Отже, будівництво «Нового Харкова» у період 1930-х років було актом репрезентації нових соціальних ідей, втіленим в архітектурі. Опис його простору мав усі ознаки наративу появи нового радянського міста: виник у чистому полі, завдяки трудовій звитязі та завзятості робітників, людській волі тощо. Відзначимо, що на різних етапах радянської історії проєкт «Нового Харкова» сприймали як зразковий. Він відповідав уявленням про нове місто, попри зміну в риториці його опису. У 1930-ті роки «Новий Харків» – простір нового побуту, у період 1950–1960-х років – тихий, затишний, зелений район міста, протягом 1970–1980-х років – район, що розвивається. Із розпадом радянської системи, крахом промисловості у 1990-ті роки відбулось розмиття значення соціалістичного міста, що призвело до втрати мови опису його простору та до забуття. Простір містечка маргіналізувався, став невидимим для широкої громадськості. Про нього перестали писати в газетах (окрім кримінальних хронік), на сторінках міських путівників тощо. Відзначимо, що під час декомунізації «Новий Харків», що не мав іншого минулого, окрім радянського, асоціювався не з ідеологією і політикою, а радше з побутом. У суспільній свідомості це був простір радянського міста, де «все працювало», люди мали стабільний прибуток та ін. Саме скерованість образу містечка на повсякденність зумовила появу ностальгічного дискурсу в його описі. Його провідником була, зокрема, і міська влада, що заявляла про створення «музею під відкритим небом».

Відсутність «Нового Харкова» в публічному просторі протягом десятиріч сприяла активній забудові зеленої зони між тракторним заводом та містечком, що відбувається сьогодні. У цьому контексті фахова розмова про архітектуру та її соціальні функції є не менш важливою, аніж її фізична реконструкція, навіть

[165] Боженко, А., Суховєєва О. Жити у соцмісті зараз: між спадщиною та оновленням. *Місто: історія, культура, суспільство*, № 1(12), 2021, с. 17–20.

[166] Ярославский начнет строительство технопарка на территории ХТЗ в 2020 году. https://delo.ua/business/jaroslavskij-nachnet-stroitelstvo-tehnoparka-na-360832. Доступ 18.06.2021.

більше, є механізмом її збереження. Протягом останніх років можемо спостерігати збільшення наукового та суспільного інтересу до проблем збереження та використання історичної спадщини. Створення громадських об'єднань, проведення мистецьких інтервенцій та авторських екскурсій на території «Нового Харкова» сприяли тому, що розмова про соцмістечко стала публічною. Це фактично призвело до нового відкриття цього простору та його переосмислення в категорії спадщини, яку варто зберігати.

Додаток 1. Перелік перейменувань елементів вулично-дорожньої мережі Індустріального району Харкова протягом 2015–2016 років

	Стара назва	Нова назва
1	Другої П'ятирічки вул.	Біблика вул.
2	Косіора просп.	Олександрівський просп.
3	Орджонікідзе просп.	Архітектора Альошина просп.
4	Сімнадцятого Партз'їзду вул.	Северина Потоцького вул.
5	Сімнадцятого Партз'їзду пров.	Северина Потоцького пров.
6	Соколова вул.	Косарєва вул.
7	Третього Інтернаціоналу вул.	Генерала Момота вул.
8	Тухачевського вул.	Душкіна вул.
9	Фабрика-Кухня вул.	Оскільський пров.
10	Фрунзе в-д	Індустріальний в-д
11	Фрунзе просп.	Індустріальний просп.
12	Червоноармійський пров.	Затишнянський пров.
13	Червонопартизанська вул.	Крушельницького вул.
14	Червонопартизанський пр-д	Крушельницького пр-д
15	Червонопартизанський пров.	Крушельницького пров.
16	Щербакова вул.	Михайла Водяного вул.
17	Сквер ім. Радянської України	Сквер «Тракторозаводський»
18	Орджонікідзевський район	Індустріальний район

Перспективний план житлового комплексу Тракторобуду № 3 (ЦДАМЛ України. Ф. 8., Оп. 1, Спр. 261)

Робочий виселок для будівельників ХТЗ. 1930 р. (З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)

Тракторобуд. Загальний вид 1-го Житлового комбінату. 1931 рік.
(З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)

Загальний вигляд «Нового Харкова». 1931 рік.
(З фондів Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова)

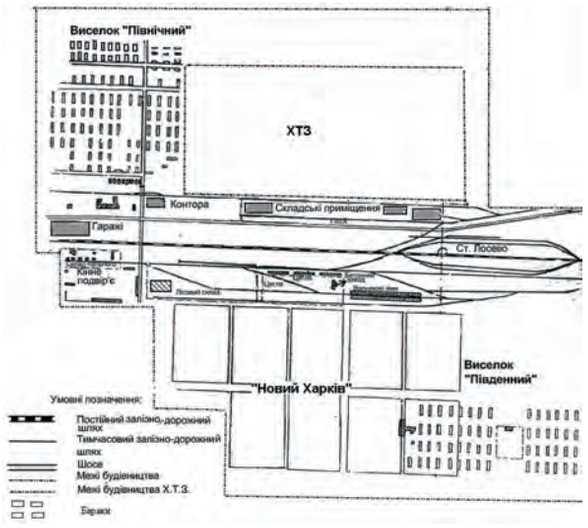

План будівництва Харківського тракторного заводу та «Нового Харкова»
(Опыт второго района Индустроя по строительству харьковского тракторного завода. Харьков, 1931. С. 112)

Вул. Другої п'ятирічки, будинок № 20, зведений у 1930-ті роки.
(Фото автора, 2015 рік)

Аптека, вул. Другої п'ятирічки,
будинок № 20 (Фото автора, 2015 рік)

Градусник на аптеці,
вул. Другої п'ятирічки, будинок № 20
(Фото автора, 2015 рік)

Ірина Пятницькова

СОЦІАЛЬНА ТОПОГРАФІЯ ЮЗІВКИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Унаслідок процесів промислового розвитку та модернізації суспільства Російської імперії у другій половині XIX століття відбулося масштабне зростання міст, почалось формування модерної міської культури в Україні. Одним із показових прикладів цього процесу було робітниче поселення Юзівка, що заклало основу сучасного Донецька. Створення міста нерозривно пов'язане із його мешканцями, які відрізнялися особливою строкатістю походження, соціальних статусів, занять та виробничих кваліфікацій. Відповідно до своїх якостей вони формували модель соціальної топографії індустріального міста. Водночас місто формувало їх, прищеплюючи нові соціокультурні практики та стилі життя. Тут втрачали значення станові орієнтири та ролі, норми та світоглядні засади традиційної культури. У пришвидшеній формі відбувався процес становлення індустріального суспільства з властивими йому рисами.

Формування Юзівки було зумовлено промисловим розвитком регіону. Про багаті поклади залізних руд, вугілля регіону було відомо ще з XVIII століття. Більш активна їхня розробка розпочалася вже на початку XIX століття. Копальні відкривали місцеві землевласники. Зокрема, поміщики Рутченко, Карпов, Риков. Цю ініціативу підтримувала влада новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова[167].

Ресурсний потенціал та можливість заробити власний капітал приваблювали на Схід України іноземців, які мали досвід роботи у вугільній, металургійній галузях. Серед них був і управитель невеликого Мільвольського заводу в Лондоні Джон Джеймс Х'юз. У 1868 році між ним і російським урядом було укладено угоду, за якою створювалося Новоросійське акціонерне товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейсового виробництва. Його акціонерами були англійці. Директором став Джон Джеймс Х'юз. Товариство взяло на себе зобов'язання створити металургійний завод для виготовлення залізничних рейок, виплавки чавуну та подальшого розроблення кам'яного вугілля.

Місце для будівництва металургійного заводу Д. Х'юз обрав на правому березі річки Кальміус, на південь від села Олександрівки, що адміністративно-територіально належало до однойменної волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії. У цій місцевості було виявлено багаті поклади кам'яного вугілля. У селах Стила розвідані залізні руди, в Оленівці – камінь-вапняк, необхідні для промислового виробництва. У 1869 році почалося будівництво металургійного заводу, який став центром формування майбутнього міста. Саме цей рік уважають датою заснування Донецька.

[167] Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*. Донецьк, 2000, с. 14.

Проте ще до будівництва підприємства територія міста була заселена. Тут розташовувалися володіння поміщиків Шидловських (зокрема Олександрівка), які на початку 1850-х років викупив П. І. Лівен; землі Ларіних, Рутченкових, Маслянінових, Карпових, Рикових, Нестерових, поміщиці Смолянінової. З часом усі ці поселення поглинула Юзівка. За даними перепису 1859 року в цих населених пунктах мешкало понад 2 тисячі осіб, більшість з яких потім стали робітниками нових підприємств.

У квітні 1871 року на металургійному заводі було побудовано першу доменну піч, а в січні 1872 року – виплавлено перший чавун. Початок промислового виробництва сприяв притоку населення та формуванню робітничого поселення. У 1884 році чисельність його мешканців становила 5 494 осіб, а до 1914 року досягла 70 тис.[168]

Поселення підпорядковувалося безпосередньо Новоросійському товариству та не мало чітко визначеної офіційної назви. Оскільки Новоросійське товариство орендувало землі в князя П. І. Лівена, в угодах на оренду вони називалися Лівенські. Проте з розбудовою металургійного заводу та шахт місцеве населення та селяни, які жили поряд, почали називати поселення Юзов. Природно, що англійське прізвище Х'юз для місцевого населення було складним, і трансформувалося у спрощену для вимови форму «Юз». Не заглиблюючись у подробиці питання власності, населення директора металургійного заводу вважало і власником землі, на якій він розміщувався, і прилеглих до нього територій. Походження топонімів від прізвища власників землі було на той час досить поширеною практикою.

У 1889 році Лівени продали Новоросійському товариству свої землі, після чого за поселенням остаточно закріпилася назва Юзівське. Виникнення ще одного похідного варіанта топоніма Юзівська було пов'язано із відкриттям у поселенні поштово-телеграфної контори. Фактично це була чи не перша його офіційна назва. Із введенням квартирного податку з'являється також назва Юзово. Водночас більш поширеним серед жителів поселення став саме топонім Юзівка[169].

Юзівка формувалося як класичне промислове європейське поселення модерної доби. Його забудова не була регулярною і формувалася природно. Під час аналізу процесу розвитку робітничого поселення доречним є застосування концепції Р. Парка, яка передбачає погляд на місто як на живий організм, що розвивається за своїми внутрішніми законами[170]. Воно втілювало соціальне тло, на якому кожен, хто потрапляв в його межі, вибудовував власну соціальну позицію. Відповідно до концепції П. Бурдьє, чинником, що впливає на конструюван-

[168] Дранко, Н. С., Альтер, М. С., Лисянский, А. С. и др. *Донецк. Историко-экономический очерк.* Донецк, 1969, с. 6.

[169] Степкин, В. П., Гергель, В. И. *Полная история Донецка*. Донецк, 2008, с. 163.

[170] Park, R. «The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the City Environment», *American Journal of Sociology*. vol. 20, no. 5, 1915, p. 577–612, http://www.archive.org/details/TheCitySuggestionsForTheInvestigationOfHumanBehaviorInTheCity. Доступ 21.10.2021.

ня соціальної позиції індивіда, є його соціальний капітал[171]. Аналіз соціального складу мешканців Юзівки кінця XIX – початку XX століття продемонстрував, що соціальним капіталом могли бути сфера зайнятості, виробнича кваліфікація, освіта, етнічне походження, фізична витривалість та ступінь адаптивності. Відповідно до цих складових визначалася позиція в соціальному полі, що втілювалася у просторовій структурі міста. І, здавалося б, хаотична забудова міста не мала плану й мети, але водночас вона була проєкцією соціальної структури.

В аналізі соціально-просторової структури Юзівки варто застосувати концепцію концентричних зон міста Е. Берджесса. Аналізуючи розвиток індустріальних міст, американський дослідник виокремив територіальні зони, кожна з яких мала типову соціальну структуру. На його думку, в процесі експансії міста відбувається просіювання, сортування, переміщення індивідів та груп за різними місцями проживання та сферою зайнятості, що спричинює їхню концентрацію в певних зонах. Центр міста Е. Берджесс називає діловим, фабричним центром. Він є системоутворювальним у просторовій структурі міста, адже динаміка розвитку відбувається саме від центральної частини до периферії[172].

Своєрідним центром формування Юзівки став металургійний завод Новоросійського товариства. Щодо нього простір міста кінця XIX – початку XX століття умовно можна розділити на південну та північну частини. Кожна з цих частин складалася з окремих районів, що вирізнялися як суто фізичним наповненням, типовими забудовами, об'єктами, що там розташовувалися, так і соціальною характеристикою мешканців.

У північній частині виселка щодо металургійного заводу розміщувалися землі, які належали князю П. І. Лівену. Вони тривалий час залишали за собою назву Лівенського поселення. Але з часом за ним закріпився топонім Новий світ. Він був пов'язаний із однойменним трактиром, що розташовувався на початку сучасної вулиці Артема та був першим у Юзівці закладом такого типу. Тут же був і ринок з такою самою назвою.

Центральна вулиця Нового світу була забудована одно- та двоповерховими будинками. Тут розміщувалися магазини, ресторани, готелі, церква, різноманітні контори та комерційні установи[173]. Відповідно в цій частині Юзівки проживали торгівці, ремісники, особи, які працювали у сфері послуг. Однією із успішних фірм було «Товариство Ф. Н. Пенькова і сини». Сім'я володіла складами залізних виробів, підприємством із виготовлення фарб, магазином з продажу паперів і типографією, здійснювала постачання деревини. До успішних підприємців також належали брати Лобасови, які володіли кількома бакалійними та гастрономічними магазинами, фабриками з виготовлення маслянистих фарб, мила. На продажу та виготовленні взуття спеціалізувалися брати Тудоровські. М. С. Левандовський тримав у Юзівці модний галантерейний магазин «Прогрес», у якому реалізовував товари з сукна, приймав замовлення від населення на пошиття одягу[174]. З розвитком Юзівки Новий світ забудовували чіткими блоками. Рівними рядами йшли вулиці з будинками. За ними розташовували вузькі вулички для звільнення вигрібних ям, збирання інших відходів. Вочевидь, проблеми утилізації відходів вже тоді сприймали як актуальні, оскільки в Новому світі були облаштовані сміттєві печі.

Будинки в поселенні були різні за якістю та характеристиками, залежали від матеріальних можливостей їхніх власників. Тут траплялися як невеликі однокімнатні будиночки з літніми кухнями, так і багатокімнатні. Власники останніх могли здавати прийшлим робітникам кімнати, через що за ними закріпилася назва «чотирирубльових» за тією рентою, яку платили пожильці.

Південну частину Юзівки називали «Заводською». Вона складалася з окремих районів, що формувалися півколом до металургійного заводу. Провідним вважали район Масловки, що розташовувався з південного боку підприємства. Вочевидь, назва поселення була пов'язана із прізвищем колишньої власниці цих земель – поміщиці Маслянінової. У цій частині розміщувалися важливі адміністративні будівлі заводу, депо, телеграф, невелика лікарня і школа. Тут проживали інженери, майстри та висококваліфіковані робітники. Вони переходили працювати на підприємство із заводів Луганська, Лисичанська, Керчі та інших міст, що вже працювали.

При цьому іноземні фахівці проживали дещо відокремлено, утворивши так звану «Англійську колонію»[175]. Для них були побудовані з добротної цегли П-подібні окремі двоповерхові будинки. Вони мали всі необхідні зручності та освітлювалися електрикою. Вартість проживання в такому помешканні була достатньо високою і становила до 200 руб. Проте більшості спеціалістів вартість житла компенсувало підприємство.

Класом нижче вважали будинки, які називали «скляними». Таку назву вони отримали через те, що мали скляні веранди. Наявність великої кількості скла в оздобі будинку вважали особливою розкішшю в досліджуваний період. Вони були одноповерхові, також П-подібної форми, із внутрішнім двором. Від вулиці будинки були відгороджені парканами. У внутрішніх дворах власники розбивали клумби та невеликі садки. Поселення мало свій водогін, каналізацію. Його вулиці були достатньо широкі й освітлювалися гасовими ліхтарями.

Іноземці фактично відтворили в поселенні традиційний для себе спосіб життя, дотримувалися власних усталених повсякденних практик[176]. Одним із про-

[171] Бурдьє, П. *Практичний глузд*. Київ, 2003, с. 503.

[172] Burgess, E. W. «The growth of the city: An introduction to a research project». In: *The city,* R. Park, E. Burgess, R. McKenzie. Chicago, 1925, pp. 47–62.

[173] Дранко, Н. С., Альтер, М. С., Лисянский, А. С. и др. *Донецк. Историко-экономический очерк*..., с. 6.

[174] Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В.І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*..., с. 40–41.

[175] Дранко, Н. С., Альтер, М. С., Лисянский, А. С. и др. *Донецк. Историко-экономический очерк*..., с. 6.

[176] Додонова, В. «Вітання з Юзівки: листування британських мігрантів і освоєння індустріального ландшафту на Донбасі на зламі XIX–XX ст.» *Historians* (5 січня, 2020), http://

явів цього було проведення щорічних кінних перегонів. В Юзівці був іподром, що розташовувся в Ларінці[177]. Управителі, інженери та спеціалісти грали у футбол, теніс гольф, їздили на велосипедах. Англійці організовували імпровізовані тенісні корти[178].

Захоплення іноземців викликали подив і водночас зацікавлення жителів поселення, слугували прикладом до наслідування, зокрема у спорті. Наприклад, 1900 року інженер В. Данчіч організував у приміщенні школи Новоросійського товариства секцію важкої атлетики для робітників заводу. За його ж ініціативи в Юзівці у період 1900–1901 років був побудований один із найкращих у Російській імперії циклодром. Щоправда, велотрек і гурток важкої атлетики закрили вже 1905 року після того, як їх організатора засудили до каторжних робіт за участь в організації страйку на металургійному заводі. Пізніше в поселенні були створені футбольні команди «Кальміус», «Невдачна», з 1911 року діяло Юзівське спортивне товариство[179]. Заняття спортом могли дозволити собі інженери та кваліфіковані робітники, які мали кошти на спорядження та більше вільного часу.

Хоча мешканців Англійської колонії можна визнати привілейованою соціальною групою Юзівки, директор заводу стежив за їхньою поведінкою та дотриманням дисципліни. Однією з ознак аморальної поведінки було надмірне вживання алкоголю. Інженер О. Ауербах повідомляв: «англійці запозичили в місцевого населення лайку і вживання горілки, яка їм стала до вподоби, і вони так цим зловживали, що Джон Х'юз іноді був вимушений найзатятіших висилати до Англії (перекл. з рос.)»[180].

За будинками англійських інженерів розташовувалася садиба директора заводу. Спочатку Д. Х'юз винаймав невелику хатинку на землі поміщиці Смолянінової[181]. Успішний розвиток підприємства спонукав його побудувати окремий будинок для своєї родини. Одноповерховий будинок на вісім кімнат із червоної цегли в англійському стилі був зведений 1874 року. Пізніше, на початку 1890-х років, він був реконструйований та доповнений другим поверхом.

Розташування будинку підкреслювало соціальний статус та значущість його господаря. Він розміщувався на вишині, відокремлено від Англійської колонії

www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2702-viktoriya-donovan-vitannya-z-yuzivki-listuvannya-britanskikh-migrantiv-i-osvoennya-industrialnogo-landshaftu-na-donbasi-na-zlami-khikh-khkh-st . Доступ 21.10.2021.

177 Ауербах, А. «Начало развития камяноугольной промышлености», *Русская старина*, Т. 138, кн. 4–6, 1909. с. 457.

178 Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*..., с. 52.

179 Там само, с. 58.

180 Ауербах, А. «Начало развития камяноугольной промышлености»..., с. 457. Тут і далі переклад з російської мови здійснила авторка.

181 Дранко, Н. С., Альтер, М. С., Лисянский, А. С. и др. *Донецк. Историко-экономический очерк*..., с. 6.

та підприємства. З другого поверху можна було спостерігати за підприємством та всім селищем. Будинок Д. Х'юза породжує аналогію з середньовічними замками феодалів, що возвеличувалися над поселеннями та втілювали проекцію соціальної вищості у фізичному просторі.

Будинок Д. Х'юза з позиції його соціальної значущості у своїх спогадах про Юзівку описав письменник І. Гонімов: «Для себе Х'юз побудував цегляний особняк з просторим собачником, корівником і конюшнею. Плющ і дикий виноградник, акація і бузок слугували декорацією для задимленого фасаду, ховали від стороннього ока життя господаря, який в чужій країні міцно оберігав звичаї своєї батьківщини: «Мій дім – моя фортеця». Охорону юзівської фортеці здійснювали його численні собаки. Скромні й напівчорні зовні стіни юзівського особняка зберігали й берегли все те, що становило особливість юзівського роду. Картини, килими, рукоділля бабусі та дружини, м'які меблі, обтягнуті чохлами, фотографії різних розмірів у рамках круглих, чотирикутних, позолочених і неохайно зроблених з очерету і бамбуку, прикрашених раковинами, морським гравієм – все було дібрано і розташовувалося так, щоб підкреслити окремішність «фортеці» господаря від корінних жителів степу»[182].

Безпосереднім продовженням Масловки була Ларінка. Ці землі свого часу належали дворянам Ларіним, через що й отримали таку назву. Вони охоплювали завод із південно-західного боку. Земля належала заводу, і ділянки видавали лише кадровим робітникам масових професій. Водночас у Ларінці було побудовано низку важливих об'єктів. Серед них Ларінський ринок, який був однією із найбільших торгових атракцій міста. Район був центром релігійного життя, адже саме тут 1875 року побудовано церкву. Наступник Д. Х'юза на посаді директора Новоросійського товариства Адам Олександрович Свіцин у Ларінці побудував літній театр під назвою «Аудиторія». При ньому працювали два драматичні гуртки: український і російський, а також хоровий колектив. У роботі гуртків участь здебільшого брали службовці та кваліфіковані робітники[183].

На захід від Ларінки, поряд з Ларінським базаром, розташовувалася Олександрівка. Земля тут теж належала заводу, вона призначалася для постійних робітників підприємства менш високої кваліфікації. Південніше Масловки також розташовувалися заводські будинки для робітників рідкісних професій і особливо важливої кваліфікації. Це поселення продовжувало ще одне робітниче поселення Смолянінова Гора. Воно було розраховане на службовців і кваліфікованих робітників більш низької кваліфікації, ніж ті, які селилися в Масловці, або на території між Масловкою та Смоляніновою Горою.

Розвиток промислових потужностей Новоросійського товариства спричинив кількісне збільшення населення Юзівки. Насамперед воно поповнювалося завдяки прийшлому населенню, яке могло розраховувати лише на низькоопла-

182 Гонимов, И. *Старая Юзовка*. Сталино, 1955, с. 36.

183 Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*..., с. 52.

чувану роботу. Найбільшу категорію некваліфікованих робітників на початковому етапі становили селяни, які приходили із сусідніх до Юзівки сіл. З розвитком промисловості, мережі залізних доріг, географія прийшлих робітників була значно розширена. Це були вихідці із Чернігівської, Харківської та центральноросійських губерній[184].

В умовах післяреформеного обезземелення, відсутності коштів, робота на підприємствах Юзівки здавалася життєвим шансом, можливістю для покращення матеріального становища. Враховуючи домінування традиційної трудової етики, людей, які зважувалися на цей крок, можна назвати сміливцями, певною мірою авантюристами свого часу, тією соціальною групою, яка найбільшою мірою переживала на собі соціокультурні трансформації модерної доби. У світоглядних засадах традиційного суспільства соціальна роль селян була пов'язана із працею на землі та продовженням свого роду. Порушення цього усталеного порядку було досить травматичним процесом. Тому переважну більшість селян наймали на підприємства лише на осінньою-зимовий сезон, коли не було сільськогосподарської роботи. Вони сприймали роботу на підприємстві як тимчасову та продовжували мріяти про викуп землі і пов'язували своє майбутнє з селом.

Проте місто «прив'язувало», «виховувало», унормовувало їхнє життя відповідно до вимог індустріального суспільства. Одним із чинників, що впливав на перехід селян від сезонної роботи до постійної, було те, що на підприємствах Юзівки зарплатню видавали кілька разів на рік. Для того, щоб її дочекатися, робітники залишалися в місті, поступово поповнюючи його населення.

Саме ця група робітників самостійно засновувала поселення Нахаловка і Собачовка. Остання отримала таку назву через схожість житла робітників з собачим кублом. Одне із таких поселень було поблизу заводу, південно-східніше від директорського палацу, і робітники його називали Закоп. У краєзнавчих дослідженнях згадується робітниче поселення Шанхай. Своєю назвою воно завдячує великій кількості мешканців. У спогадах К. Паустовський відзначав ще одну досить промовисту назву робітничого поселення Юзівки – Кабиздохівка[185].

Для Юзівки типовою була велика міграція робочої сили. У робітничих поселеннях здебільшого проживали одинокі чоловіки. Втім, жінки та підлітки також наймалися на роботу на підприємства. При цьому для останніх отримання хоча б якоїсь роботи сприймалося як велике щастя. Наприклад, один із робітників Юзівки В. Бабко зазначав у своїй біографії: «мені, малолітньому хлопчику, літом 1906 року все ж вдалося влаштуватися на роботу в лампову майстерню чистити шахтарські лампи на шахту «Смолянку». Мій заробіток становив 25 коп. на день. Цього ж 1906 року, коли мені виповнилося 13, перейшов на підземну роботу

[184] Студенна-Скруква, М. «Царство вугілля й заліза. Роль індустріалізації в процесі суспільних змін на Донбасі». У зб.: *Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу*, під ред. В. Кулікова, І. Склокіної. Львів, 2018, с. 27.

[185] Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*..., с. 126, 141.

лампоносом, де вже став отримувати 50 коп. на день, або приблизно 10–11 руб. на місяць»[186].

Життя некваліфікованих робітників було досить складне. У 1900 році чорноробу металургійного заводу отримували 60 коп. на день, сортувальники вугілля – 35–40 коп. Водночас слюсар – 1,5 руб. «Жити в Юзівці дуже дорого, і жити на такі гроші абсолютно неможливо», – резюмував один із сучасників[187].

Місто «ламало», вимагало формування нових механізмів виживання. І селяни, які як соціально-антропологічна група характеризувалися високим ступенем адаптивності, напрацьовували свої практики пристосування. Однією із них стали крадіжки майна підприємств із їх подальшим продажем. Це яскраво демонструє один із архівних документів: «На заводі вночі відбувається дикий розврат. Робітники повинні компенсувати свою малу заробітну плату продажем «на сторону» краденого заліза, сталі. Тепер Х'юз оточує завод великою кам'яною стіною, щоб не дати робітниками можливості виносити матеріал для подальшого продажу»[188]. Знаковою у зв'язку з цим є перенесення світоглядних позицій селян на міський простір, а саме відсутність усвідомленого поняття приватної власності, право на присвоєння результатів своєї роботи. Створенням муру відбувається певне символічне означення приватної території, і водночас «привчання» до нових, властивих індустріальному суспільству, світоглядних засад.

Одним зі способів адаптації до «урбаністичної цивілізації» можна вважати робітничі артілі, що наслідували принципи общинного життя та засади моральної економіки, типові для традиційного селянського соціуму. Проте адміністрація підприємства підтримувала формування робітничих артілей, оскільки їх структура раціоналізувала керівництво та контроль за робітниками[189].

Просторова сегрегація була пов'язана безпосередньо із розв'язанням житлового питання. Визначальну роль у цьому процесі відігравало Новоросійське товариство, яке мало монопольне право на забудову території та відповідно формування її соціального ландшафту. Одним із варіантів розв'язання житлового питання могла бути оренда кімнати, кутку у власників будинків. Самі робітники називали їх «клетушками», через невелику площу. Новоросійське товариство будувало для некваліфікованих робітників бараки, які називали «балаганами» через велике скупчення людей у них. До одного з типів житла належали землянки, які самі робітники називали «каютами».

Промовисту характеристику такого житла в Собачовці описав І. Гонімов: «Для робітників Х'юз будував на Собачовці довгі й одноповерхові балагани та

[186] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 59, оп. 1, спр. 54. Бабко Василий Акимович, арк. 19.

[187] Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 57, оп. 1, спр. 19. Перепечатки из Екатеринославской рабочей газеты за 1900 год, арк. 97.

[188] ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 19..., арк. 97.

[189] Куліков, В. О. «Корпоративні міста: визначення, характерні риси, доля», *Український історичний журнал*, № 1, 2017, с. 49.

каюти. Не відгородженні один від одного, без служб і дворів, без всілякої рослинності навколо, будинки виглядали наче сміттєвий насип. Битий посуд, цегла, щебінь, дрантя горами оточували казарми»[190].

Водночас автор автобіографічної праці про Юзівку згадує ще один тип житла наймеш соціально захищених робітників: «Але балагани та каюти все ж були схожі на житло. Потрібно було бути щасливцем, щоб потрапити не лише у чотирирублевий балаган, але й у рубльову каюту. Більшість робітників жила в землянках, виритих в обривах, як нори тварин, в ямах на косогорах, ледь прикритих дошками і дерном. Ці ями називалися загальними казармами для артілей, тут знаходили притулок члени родин робітників, яким завод не був нічим зобов'язаний, тут тулилися безпаспортні»[191].

У балаганах, каютах, казармах фактично не залишалося місця для особистого простору. За допомогою господарського начиння вони були розділені на окремі кутки, в яких одноосібно або з родинами проживали робітники. Супутниками такого життя була повна антисанітарія, що провокувала поширення різних захворювань; сварки, бійки; постійне соціальне напруження.

Просторова сегрегація зумовлювала процеси соціальної взаємодії між різними групами, встановлювала межі, що проєктувалися на практиках повсякденного життя. Як приклад можна навести спогади П. Григоренка про те, що дівчина з Масловки не тільки не одружиться з хлопцем з Олександрівки, а й вважатиме неприйнятним для себе познайомитися та привітатися із таким хлопцем[192].

З 1891 року забудова Юзівки здійснювалася цілеспрямовано, за затвердженим Новоросійським товариством планом. Це спричинило перетворення простору міста на впорядковані геометричні форми, нівелювання принципів його природного формування. Згідно з планом, вулиці мали йти паралельно одна одній, вони перетинались перпендикулярно прямими вузькими проспектами. Їх називали лініями. Відповідно до плану було сформовано 19 вулиць та 9 проспектів. Головною з них була визначена Перша лінія, сучасна вулиця Артема.

Юзівка досить швидко розширювала межі завдяки відкриттю нових родовищ, підприємств, залізничних станцій. До них належали Рутченковське, Прохоровське, Риковське, Вознесенське, Лідієвське родовища, завод Босе та інші. Поблизу кожного із них виникали робітничі поселення вже типові на той час для Юзівки. Особливість нових забудов полягала в тому, що вони вже мали певну структуру. Наприклад, у межах 8 та 9 лінії на 1910 рік згадується селище «Нові плани». Воно належало Новоросійському товариству, яке, розділивши землю на рівні частини, здавало її в оренду. Ділянки розміщувалися в такий спосіб, що між великими вулицями (лініями) паралельно йшли менші, що називалися «брудними вулицями». Як уже згадувалося, на них з усіх дворів виходили

190 Гонимов, И. *Старая Юзовка*..., с. 36.

191 ЦДАГО, ф. 57, оп. 1, спр. 19 ..., арк. 97.

192 Григоренко, П. *Спогади*. Київ, 2007, с. 234.

однією своєю стороною вигрібні ями з усіх дворів, тож для їх очищення не було необхідності заїжджати в кожен двір. Це було дуже зручно, особливо враховуючи щільну забудову. Бажаючи отримати більше прибутків, орендарі забудовували ділянки невеликими хатинками, які тісно ліпилися одна до одної, для подальшого орендування робітниками, ремісниками і дрібними торгівцями[193].

На 1913 рік статистичні дані демонструють приголомшливий розвиток Юзівки. У селищі працювали 4 фабрики та заводи, 10 шахт, 125 ремісничих закладів, 5 банків, 12 готелів, 11 трактирів та харчевень[194]. У торговельній сфері працювало понад 250 торгових будинків, крамниць, лавок і складів[195]. Юзівка розвивалася не лише в промисловому та торговельному плані. Тут також працювали три середні заклади освіти, чоловіче комерційне восьмикласне училище, дві жіночі гімназії, одинадцять нижчих навчальних закладів, чотири бібліотеки. Належну увагу було приділено й медицині. У селищі працювали чотири лікарні на 278 ліжок, чотири аптеки, шість аптекарських магазинів. Населення обслуговували 17 лікарів, 44 фельдшери, три акушери. Юзівка нараховувала 50 вулиць з понад 4 тис. будинків. Населений пункт освітлювали електричні та гасові ліхтарі. Тут проживали 57 834 мешканців[196]. Навесні 1916 року їхня кількість збільшилася до 60 тис.[197] Проте статус міста поселення отримало лише у 1917 році. Разом із прогресивними показниками розвитку в Юзівці було чимало соціальних проблем, властивих модерному місту. Серед них поширення епідемій холери, тифу, дизентерії. В умовах антисанітарії, відсутності водогону, великого скупчення населення хвороби швидко ширилися серед мешканців. Один із дописувачів газети «Донецьке життя» у травні 1914 року зазначав: «Через велику скупченість населення, за умови відсутності будинків, жили в бараках в умовах антисанітарії, що сприяло розвитку епідемій тифу, дизентерії та інших інфекційних захворювань. Юзівський район став гніздом найнебезпечніших хвороб, що звідси поширювалися по всьому Донецькому басейну»[198].

Один зі спалахів холери було зафіксовано 1892 року. Деякі іноземні робітники, щоб уникнути епідемій, повернулися додому. Реакцією Новоросійського товариства стало приділення більшої уваги медичному обслуговуванню. Проте відкритих медичних закладів не вистачало для повноцінного обслуговування населення. Зокрема, за даними «Катеринославського адрес-календаря 1913 року» в Юзівці на одного лікаря припадало 3 402 мешканці[199].

193 Степкин, В. П., Гергель, В. И. *Полная история Донецка* ..., с. 120.

194 *Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии 1913 гг.* Екатеринослав, 1914, с. 508.

195 Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. *Юз і Юзівка*..., с. 40–41.

196 *Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии 1913 гг...,* с. 508.

197 Степкин, В. П., Гергель, В. И. *Полная история Донецка* ..., с. 116.

198 Державний архів Донецької області (ДАДО). ф. 2243. «Донецкая жизнь», 1914. арк. 2.

199 *Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии 1913 гг...,* с. 508.

Однією з проблем Юзівки, зумовленою великою концентрацією населення, було поширення злочинності. У селищі існували злодійські банди, які грабували робітників, особливо в день отримання заробітної плати. Відомо про діяльність двох великих банд на чолі з отаманами Малаховим і Сибіряковим. Вони влаштовували криваві бійки між собою за райони впливу, які часто закінчувалися вбивствами[200]. Поширеною проблемою серед жителів було пияцтво. У містечку розташовувалося багато кабаків і трактирів.

Отже, розвиток Юзівки наприкінці XIX – на початку XX століть демонстрував процес формування модерного урбаністичного простору з властивою йому соціальною топографією. Його основою був металургійний завод Новоросійського товариства, який фактично виконував функцію центру конструювання соціального ландшафту поселення. Житлові райони формувалися навколо підприємства, відтворюючи соціальну модель модерного міста. Кожне із поселень мало власну соціальну специфіку, що визначалася походженням, професійно-кваліфікаційною характеристикою їхніх мешканців і позначалася на практиках повсякденного життя. Водночас у процесі проживання міста його мешканці набували нових норм і світоглядних засад, властивих індустріальному суспільству, формували власні адаптивні форми перехідної доби. У Юзівці процеси соціокультурних трансформацій характеризувалися високим рівнем інтенсивності, що був зумовлений швидкими темпами промислового та відповідно соціального розвитку.

Анастасія Ховтура

ТРАНСПОРТНА ІНФРАСТРУКТУРА МІСТ СХІДНОЇ ТА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ОБРАЗУ МІСТА В ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Наприкінці XIX століття урбанізаційні тенденції спричинили зростання площі міст Східної та Південної України, що зробило транспорт невід'ємною частиною повсякдення значної частини мешканців. Важливо зазначити, що міську транспорту інфраструктуру становлять шляхи, засоби пересування, інженерні конструкції та заклади технічного обслуговування[201]. Завдяки працям з історії транспорту міст Східної і Південної України нам відомі ретроспектива й технічні параметри розвитку транспортних мереж[202]. Однак ми не маємо уявлення щодо

[200] Гайдук, В. А., Ляшенко, В. Г., Мозговий, В. І., Навка, І. П. Юз і Юзівка..., с. 46.

[201] Глазычев, В. «Машина коммуникаций. Транспортная инфраструктура города», *Мир архитектуры. Транспортная инфраструктура города*. http://www.glazychev.ru/books/mir_architectury/glava_5/glava_05-04.htm. Доступ 8.01.2021.

[202] Кузьменко, Н., Михайлова, Н. *Запорожье и запорожцы*. Запорожье, 2005; Вітченко, В. І., Іващенко, В. Ю. *У русі, долаючи час. (До 100-річчя Харківського трамваю)*. Харків, 2006; Ивченко, А. Ф. *История Харьковского конного трамвая*. Харьков, 2007; *Вековой маршрут Одесского трамвая*. Одесса, 2003; Тархов, С., Козлов, К., Оландер, А. *Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник*. Київ, 2010; Домановський, А. М., Олешко, Н. П.

ролі цієї мережі у практиках саморепрезентації міст. Метою студії є дослідження транспортної інфраструктури міст Східної та Південної України в індустріальну та постіндустріальну добу як складової образу міста. Основне завдання полягає в тому, щоби простежити трансформацію рефлексій щодо транспортної інфраструктури в інформаційно-рекламних виданнях.

Зв'язок комунікаційних інфраструктурних систем з образом міста та соціальним простором розглядали П. Бурдьє, К. Лінч, М. Серто, Д. Уррі, В. Глазичев. Французький соціолог П. Бурдьє визначив, що фізичний простір являє собою соціальну конструкцію і проєкцію соціального простору, який також функціонує як ментальна структура оцінювання та сприйняття дійсності[203]. Автор фундаментальної праці «Образ міста» К. Лінч структурними компонентами «обличчя» міста називав шляхи (вулиці, автомагістралі, залізничні канали) та вузли (перехрестя, місця розриву транспортних комунікацій)[204]. М. Серто зазначав, що «текст» міста складається з фрагментів маршрутів та різноманіття особистих просторів пішоходів[205]. Британський соціолог Д. Уррі вважав доцільним у систему мобільності, окрім шляхів та пішоходів, включати ще транспортні засоби, репрезентації та відносини, котрі виникають між усіма акторами у взаємодії[206]. Теоретик архітектури В. Глазичев пропонував для дослідження та проєктування транспортної інфраструктури користуватися концепцією функціонального зонування, де «русла» – магістралі та засоби пересування, а місця концентрації діяльності – «береги». Головною метою цього підходу є виявлення та формування нового комунікативного мислення[207].

Задля визначення образу міської транспортної мережі наприкінці XIX – на початку XXI століття ми опрацювали 40 путівників по Харкову, Одесі, Донецьку, Запоріжжю та Дніпру. Путівники надають можливість простежити рефлексії щодо сприйняття громадського транспорту передусім авторами/упорядниками видань та особливості презентації їх гостям міста. Водночас автори інформаційно-іміджевих видань як представники міської спільноти є носіями колективного та стереотипного уявлення відносно того чи того населеного пункту[208].

«Автомобільний громадський транспорт у Харкові на початку XX ст.: проєкти та перші спроби реалізації (за матеріалами місцевої преси)». *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство»*, № 30, 2020, с. 108–137.

[203] Бурдье, П. Физическое и социальное пространство: проникновение и присвоение, http://bourdieu.name/content/fizicheskoe-i-socialnoe-prostranstva-proniknovenie-i-prisvoenie Доступ 8.01.2021.

[204] Линч, К. *Образ города*. http://www.glazychev.ru/books/translations/lynch/lynch_image_of_the_city/lynch_image_of_the_city_2.htm Доступ 8.01.2021.

[205] Серто, М. «По городу пешком», *Социологическое обозрение*, № 2, 2008, с. 25.

[206] Урри, Д. *Мобильности*. Москва, 2012, с. 24.

[207] Глазычев, В. Машина коммуникаций... http://www.glazychev.ru/books/mir_architectury/glava_5/glava_05-04.htm Доступ 8.01.2021.

[208] Бахвалова, Л. Е. «Путеводитель как инструмент формирования имиджа города (на примере путеводителей по городу Ярославлю)». *Ярославский педагогический вестник*, № 4, 2012, с. 342.

У 1881 році упорядник першого харківського путівника І. А. Устинов детально описав особливості візничого промислу в місті, вказав вартість проїзду та зазначив адреси основних бірж (спеціальні стоянки для очікування пасажирів[209]). Так само, як харківські «ваньки»[210] в путівнику Устинова[211], одеські візники не отримали схвальних відгуків від автора «Одесского Чичероне» І. К. Авдєєнка. Він зазначав, що на біржах туристів чекали «препогані» дрожки[212]. Путівники містять детальні описи вулиць та провулків. Наприклад, у путівнику І. А. Устинова майже 8 % від загального обсягу видання займали огляди пішохідних та транспортних «артерій» міста. У «Путеводителе по Одессе» 1901 року цифра дорівнювала 5 %[213]. Більше автори зосереджували увагу тільки на історії міст, визначних пам'ятках та адміністративних структурах.

На межі XIX–XX століття маршрути кінних, електричних та парових трамваїв набували рис плинних річок, котрі «протікали» міськими «руслами»[214] та прибували до «берегів» – готелів, портів, курортів, парків, ринків, торгових рядів, театрів та заводів. Д. Уррі вважав, що саме з «доби пари та заліза» розпочинається нова публічна мобільність, де маси, на відміну від піших прогулянок та кінних екіпажів, уже мали систематичні шляхи, у межах котрих вони рухалися та уявляли міський простір. З кінця XIX століття приватні простори повсякдення містян об'єдналися завдяки громадській циркулюючій мобільності[215].

Гість виходив з вагону парового потягу на міський вокзал, обирав потрібний маршрут та починав екскурсію містом. У путівнику Харковом 1912 року екскурсантам для мандрівок містом пропонували обрати один з шести маршрутів, пересування якими відбувалося трамваєм. Упорядники описали різні досягнення та господарчі проблеми Харкова, ілюстраціями котрих слугували види саме з вікон конки та електричного трамвая. Туристи оглядали не тільки історичні пам'ятки, а й навчальні заклади, підприємства, торгові осередки, склади та міську гордість – електростанцію [216].

У путівниках цього часу містяться ретельні описи системи оплати за пересування трамваєм та правила руху[217]. Вражає різноманіття міського транспорту –

[209] «Об извозном промысле». *Сборник обязательных постановлений для жителей города Харькова*. Харьков, 1915, с. 24.

[210] Таку назву мали візники в Харкові.

[211] Устинов, И. А. *Описание г. Харькова (репринтное издание 2007 года).* Харьков, 1881, с. 43–44, 184.

[212] Авдеенко, И. К. *«Одесский Чичероне»: путеводитель по Одессе и ее окрестностям*. Одесса, 1911, с. 13–14.

[213] Сандомирский, Ю. *Путеводитель по Одессе*. Одесса, 1901, с. 22–24, 29–35.

[214] Глазычев, В. Машина коммуникаций… http://www.glazychev.ru/books/mir_architectury/glava_5/glava_05-04.htm Доступ 8.01.2021.

[215] Урри, Д. *Мобильности*…, с. 200–201.

[216] *Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов*. Харьков, 1912, с. 53–80.

[217] Вайнер, Д. Н. *Иллюстрированный путеводитель по Одессе*. Одесса, 1900, с. 15–23.

конка, електричний і паровий трамвай, трамкарета, канатна дорога (в Одесі), продовжували курсувати дрожки та омнібуси. З'явилися перші автомобільні біржі. Подібна транспортна еклектика свідчила про стрімкий розвиток практик мобільності. Міська влада й мешканці ніби експериментували з засобами пересування та пропонували гостям долучитися до визначення найбільш комфортного транспорту. Водночас крізь цей транспортний «хаос» проглядала специфіка міст. Наприклад, у путівниках торговельної Одеси зазначено відомості щодо функціонування портових транспортних систем та доставки вантажів[218]. Вигідне залізничне сполучення і громадський транспорт Харкова стали важливими складовими образу торговельного та промислового центру[219].

У путівниках відображено, як модернізація транспортної мережі впливала на міський фізичний та соціальний простір. В «Историко-справочном путеводителе Харькова» (1902 рік) зауважено, що будівництво залізничних шляхів спричинило заселення та злиття декількох районів. Автор наголошує, що проведення міського транспорту до харківської околиці Холодної гори покращило якість життя мешканців[220]. Справді, поява трамвайних ліній у цьому районі стала причиною піднесення соціальної інфраструктури та початку джентрифікації[221]. Загалом упорядники путівників пишалися перевагами нових транспортних засобів, однак скаржилися на якість міських шосе, спрямованість діяльності концесіонерів, наявні маршрути[222]. Втім, у цей період транспортна інфраструктура тільки почала ставати частиною повсякдення самих мешканців, тому автори довідкових видань ще не змогли визначити місце громадського транспорту на ментальній мапі міст.

Перші радянські путівники по містах Східної і Південної України містять загальні описи транспортної системи та перспективи її розвитку[223]. У цей період продовжилося становлення просторової стратегії, котра розпочала своє формування в останні роки імперської доби. Якщо з початку трамвайні маршрути курсували переважно центральними районами міст, то наприкінці 1910-х років значно збільшилася кількість напрямків, які з'єднували околиці з промисловими зонами[224]. У період 1920–1930-х років стрімке зростання населення та впровадження курсу на індустріалізацію призвело до подальшого розвитку ліній,

[218] Сандомирский, Ю. *Путеводитель по Одессе*…, с. 210–265.

[219] *Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов* …, с. 13–19.

[220] Гусев, А. Н. *Историко-справочный путеводитель: Харьков, его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях*. Харьков, 1902, с. 26, 76.

[221] Ховтура, А. С. «Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX – на початку XX ст.», *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. № 57, 2020, с. 201.

[222] *Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов* …, с. 14, 79.

[223] *Провідник по Харкову (репринтне видання 2007 року).* Харків, 1927, с. 27; *Донбасс. Южный горно-промышленный район*. Москва, 1928, с. 440; *Провідник по місту Одеса на 1933 рік*. Одеса, 1933, с. 54.

[224] *Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов* …, с. 53–80.

що зв'язали віддалені райони з відновленими або новоствореними підприємствами[225]. Водночас центри міст зберігали статус головних транспортних вузлів. Наприклад, у Харкові майдан Рози Люксембург (до 1919 року – Торговий, з 2013 року – Павлівський) залишився місцем, звідки радіально розходилися маршрути трамваїв та автобусів[226].

З 1950-х років у путівниках відображено формування певних ідеологічних конструкцій у відображенні складових міської транспортної мережі. У цей період розвитку набув образ головної вулиці як демонстраційної «вітрини» досягнень радянської влади в місті. Попри те, що головною вулицею Харкова вважали Сумську, «гордістю» промислового міста був «проспект Сталіна – шлях до велетнів-заводів»[227] (нині Московський проспект»)[228]. У виданні «Харків. Учора. Сьогодні» 1970 року зазначено, що «харків'яни називають проспект Алеєю Гігантів» через те, що на цій вулиці розташовано сім великих підприємств[229].

Оскільки Харків був не тільки важливим промисловим осередком, а й науковим центром, то була в місті й «інтелектуальна магістраль» – проспект Леніна (нині проспект Науки). У путівнику Ю. Г. Мармаро «Проспект Леніна в Харкові» подорож вулицею символічно починалася з нового радянського центру – майдану Дзержинского (нині майдан Свободи), на котрому розташувався Харківський державний університет імені О. М. Горького. Опис проспекту автор завершував оглядом Всесоюзного науково-дослідного інституту монокристалів, після цього читачу пропонували повернутися на майдан Дзержинського[230].

Упорядник путівника «Запорожье мое цветущие» 1978 року М. І. Лєліков пропонував розпочати мандри історією, тогоденням та майбутнім міста з головної вулиці міста – проспекту Леніна (нині Соборний проспект). М. І. Лєліков відзначив, що протяжність вулиці становить 15 км та вона одна із найдовших магістралей у Європі. Починалася подорож зі старого вокзалу Олександрівська (назва Запоріжжя до 1921 року), потім автор «вів» читача проспектом і описував революційні події в місті 1905 та 1917 років, перебіг індустріалізації і трагічні сторінки Другої світової війни. Далі упорядник розповів про гордість та здобутки радянського Запоріжжя – заводи, інститути та будинок побуту. Завершується екскурсія проспектом оглядом пам'ятника В. І. Леніну – головному «натхненнику» плану ГОЕЛРО та будівництва Дніпрогесу[231].

Транспортна інфраструктура в радянських путівниках стала певним містком між епохами в історії міст Східної та Південної України, однак зіставлення

[225] *Донбасс. Южный горно-промышленный район* ..., с. 440; Харьков. *Краткий путеводитель по столице Украины*. Харьков, 1932, с. 40–42, 47–48.

[226] *Харьков. Краткий путеводитель* ..., с. 48.

[227] Тут і далі переклад з російської мови здійснила авторка.

[228] Михавич, М. А. *Харків. Путівник*. Харків, 1958, с. 57.

[229] Шатилов, М. Є. *Харків. Учора. Сьогодні*. Харьков, 1970, с. 43–47.

[230] Мармаро, Ю. Г. *Проспект Леніна в Харкові*. Харків, 1971, с. 1–36.

[231] Леликов, Н. И. *Запорожье мое цветущее*. Киев, 1978, с. 11–30.

завжди були не на користь імперської доби. Формування образу старих міст починалося із залізничних вокзалів. У путівнику Запоріжжям 1976 року зазначено: «про переваги одноповерхового вокзалу повітового Олександрівська говорити не доводиться»[232]. Нові радянські «брами міст» були «монументальними»[233], «великими» та зведені з коштовних матеріалів[234]. За даними довідника «Харків у цифрах і фактах», промисловий і торговельний Харків до революції 1917 року «не мав асфальтованих вулиць»[235]. Однак читачу не повідомили те, що на 1912 рік було забруковано 47 % тротуарів та проїжджих частин міста[236]. Згідно з радянськими путівниками поява в містах трамваїв була мало не єдиним господарчим досягненням імперської доби. Водночас подію змальовано в похмурих тонах: «запах наживи змусив бельгійське акціонерне товариство електричного трамваю прокласти в 1897 році другий у Росії шлях для цього виду транспорту в Катеринославі»[237]. Автор путівника «Туристу о Харькове» І. О. Орленко вважав важливим зазначити те, що, хоча 1906 року Харковом і почав курсувати електричний трамвай, утім, їздили містяни у вагонах, де під свіжою фарбою дуже швидко проявилася іржа. Винуватцями цього були німецькі підприємці, котрі «збули старі вагони» Харківському міському самоврядуванню за значні кошти[238].

Образ старого та нового радянського міста особливо яскраво візуально і метафорично протиставлено у виданні 1970 року «Харків. Учора. Сьогодні» М. Є. Шатилова. Видання проілюстровано 32 фотографіями, з них на 16 зображено транспорт. 12 фотознімків із 16 демонструють шість компаративних конструкцій (пар): старий – новий вокзали, Купецький спуск – спуск імені Степана Халтуріна, Торговий майдан – майдан Р. Люксембург, Миколаївський майдан – майдан М. Тевелєва, Московська вулиця – «Алея Гігантів», провіантські магазини – майдан Поезії. Образам кінця XIX – початку XX століття протиставлені види цих самих локацій кінця 1960-х років (див. Іл. 1, Іл. 2). Кожна фотографія супроводжується коментарем упорядника. Наприклад, у композиції зображення Московської вулиці кінця XIX століття центральне місце відведено вагону кінного трамвая (див. Іл. 3, Іл. 4). Автор так описав світлину: «ось ці заморені шкапи притягли вагончик аж з Кінного майдану до Миколаївського». Далі йде фотокартка Московського проспекту 1970 року, де на другому плані виднюють-

[232] Клименко, Н. В. *Запорожье. Путеводитель-справочник*. Днепропетровск, 1976, с. 63.

[233] Белоус, А., Коляда, И. *Улицы Одессы. Путеводитель-справочник*. Одесса, 1987, с. 18.

[234] Шатилов М. Є. *Харків. Учора. Сьогодні*. ..., с. 11–12.

[235] *Харків у цифрах і фактах. Довідник*. Харків, 1867, с. 86.

[236] «Отчет о деятельности комиссии по замощению города за 1912 год», *Известия Харьковской городской думы*, № 9–11, 1914, с. 251.

[237] Белич, В. Я., Сумина, З. Г. *Днепропетровск. Путеводитель-справочник*. Днепропетровск, 1985, с. 10.

[238] Орленко, И. А. *Туристу о Харькове*. Харьков, 1986, с. 39.

ся електричні трамваї, на передньому – проїжджає автомобіль[239]. Схожий порівняльний аналіз мав продемонструвати здобутки радянської влади в місті та переконати читача у правильності обраного економічного та політичного курсу країни загалом. Попри ідеологічну заангажованість, такий акцент на відображенні громадського транспорту говорить про те, що він став важливим маркером успішного міста.

Упродовж 1960–1970-х років у зв'язку з реалізацією проєктів масової житлової забудови в містах Східної та Південної України постало питання про зміну стратегії розвитку громадського транспорту. Концепт «житловий район-центр-підприємство», котрий існував ще з початку XX століття, більше не задовольняв потреби населення. Основним завданням архітекторів та інженерів було розвантаження центру й налагодження прямого транспортного сполучення житлових масивів з підприємствами[240]. У путівниках 1970–1980-х років упорядники описували містобудівні перспективи майбутнього та наводили проєкти. Автор довідника «Силуэты Донецка» та головний архітектор міста В. П. Кишкань уважав, що всі магістралі потрібно було чітко класифікувати за типами перевезень, а також розпочати проєктування об'їзної автомагістралі[241].

Схожу думку мали також проєктувальники з інших міст. Наприклад, у виданні 1976 року «Запорожье. Путеводитель-справочник» ретельно окреслено план транспортної реконструкції центральної міської магістралі – проспекту Леніна. Проїзну частину мали розділити на три смуги та звести транспортний тунель, а також скасувати трамвайне сполучення вулицею. Планували побудувати швидкісний автомобільний об'їзний шлях[242]. Путівник «Знакомьтесь, Харьков» 1982 року містить розділ «Яким буде Харків», де основну увагу присвячено будівництву житлових районів та нових магістралей, а також реконструкції вже наявних транспортних артерій[243].

У цей період основним іміджевим транспортним проєктом для Харкова стало метро. Підкреслювалася виняткова роль влади в реалізації цього інфраструктурного об'єкта: «будівництво метро – ще одне яскраве свідчення піклування Комуністичної партії і Радянської держави про людей праці»[244]. У путівник 1984 року упорядник Ю. Г. Герасименко помістив розмову харків'янок стосовно довгоочікуваного відкриття метро в 1975 році, де одна з них розповідає, що плакала під час своєї першої поїздки. Автор підкреслив, що станції метро – «мармурові палаци», створені для комфорту робітників. Завершився опис транспортної мережі своєрідним гаслом на майбутнє: «Могутньому місту необхідний могутній транс-

239 Шатилов, М. Є. *Харків. Учора. Сьогодні*. ..., с. 43–47, 56.

240 *Харків у цифрах і фактах. Довідник*. Харків, 1967, с. 90.

241 Кишкань, В. П. *Силуэты Донецка. Путеводитель*. Донецк, 1979, с. 42.

242 Клименко, Н. В. *Запорожье. Путеводитель-справочник* ..., с. 75–76.

243 Андреева, Г. К., Олейник, В. В. *Знакомьтесь Харьков. Путеводитель. Издание 3-е*. Харьков, 1982, с. 62–67.

244 Там само, с. 7.

порт»[245]. Упродовж 1970–1980-х років у містах почали розвиватися складові транспортної інфраструктури з обслуговування автомобілів у зв'язку з формуванням престижного стандарту радянського споживання «квартира-машина-дача» та подальшим збільшенням кількості приватних транспортних засобів[246]. На відмінну від довідкових видань 1920–1960-х років, путівники цього періоду містять адреси автозаправних станцій, ремонтних майстерень[247] та автомобільних центрів[248]. Почали публікувати спеціальні довідники для автотуристів[249].

Транспортна інфраструктура в сучасних путівниках містами Східної та Південної України не є ідеологічним інструментом у змалюванні «парадного портрету» міста. Транспорт з'являється на сторінках довідкових видань як частина рефлексій щодо минулого міста чи повідомлень корисної інформації для гостей[250]. З розвитком gps-навігації та швидкісного інтернету зникла необхідність на сторінках видань описувати маршрути громадського транспорту, автомобільні магістралі міст та станції технічного обслуговування. Сьогодні упорядники путівників мають на меті скомпонувати нові туристичні шляхи, прорекламувати певні пам'ятки, готелі та ресторани[251].

У сучасних путівниках певні складові транспортної інфраструктури представлені в ансамблі міських пам'яток. Наприклад, Соборний проспект у Запоріжжі (колишній проспект Леніна) через 40 років продовжують позиціонувати як одну з найдовших вулиць Європи. Утім, його образ змінився. У радянський час це була головна вулиця міста, де ніби штрихами вміщено всю революційну історію міста та досягнення радянської влади. Сьогодні це «красива і жвава» туристична вулиця, на котрій розташовано історичні будівлі та нові міські «візитівки» – реконструйований «Фонтан життя» та «Годинник закоханих»[252]. Сучасні довідники та путівники не мають відомостей щодо наявних проблем транспортних систем міст Східної та Південної України. Наявна транспортна інфраструктура міст не витримує тиску щоденного потоку автомобілів. Є проблеми з оновленням пасажирського парку, модернізацією шляхів та розвитком нових напрямків міського

245 Герасименко, Ю. *Встречи с Харьковом*. Харьков, 1984, с. 25–26.

246 Печкуров, И. В. «Феномен демонстративного потребления в координатах потребительской социальности советской повседневности: исторический аспект», *Социально-гуманитарные знания*, № 11, 2017, с. 171.

247 Белоус, А., Коляда, И. *Улицы Одессы* ..., с. 131.

248 Беленко, А. И. *Все о Донецке: Путеводитель*. Донецк, 1987, с. 122.

249 Бушман, А. Н., Скоморохов, А. Н. *Автотуристу о Харькове: Справочник-путеводитель*. Харьков, 1985.

250 Куделко, С. М., Посохов, С. І. *Харків: наука, освіта, культура. Короткий путівник*. Харків, 1996, с. 8; Парамонов, А. Ф. *Харьков. Харьковская область. Путеводитель*. Харьков, 2008; Бабіч О. *Путівник по Одесі*. Харків, 2017, с. 26, 36.

251 Бабіч О. *Путівник по Одесі* ..., 2017, с. 5–14; Тинка Б. *Путівник по Одесі*. Харків, 2020, с. 13–125.

252 Туристичний путівник. Запоріжжя, https://zp.gov.ua/uk/page/turistichnij-putivnik-1 Доступ 11.01.2021.

громадського транспорту[253]. Вочевидь, міським самоврядуванням та громадськості ще належить розв'язати ці нагальні проблеми.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття відбулася інкорпорація транспортної інфраструктури до міського пейзажу. Якщо путівники на межі XIX – XX століття містили лише окремі характеристики міської транспортної мережі, то в довідниках радянської доби ця сфера набула важливого значення як наочний доказ переваг влади. Транспортна інфраструктура стала основним елементом образу успішного міста, нею вимірювали майбутні перспективи та оцінювали минулі епохи. Сучасні путівники позбулися ідейного забарвлення, транспортна інфраструктура, хоча й залишилась у них як складова туристичного комплексу, проте втратила іміджеву функцію.

Іл. 1. Провіантські склади, кінець XIX століття
(Шатилов, М. Є. Харків. Учора. Сьогодні. Харків, 1970. с. 56.)

Іл. 2. Площа Поезії, кінець 1960-х років
(Шатилов, М. Є. Харків. Учора. Сьогодні. Харків, 1970. с. 56.)

[253] Фоменко Г. Р., «Транспортна інфраструктура і проблеми міст», *Проблеми розвитку міського середовища*, № 2, 2016, с. 177–185.

Іл. 3. Московська вулиця, кінець XIX століття
(Шатилов, М. Є. Харків. Учора. Сьогодні. Харків, 1970. с. 44)

Іл. 4. «Алея Гігантів», кінець 1960-х років
(Шатилов, М. Є. Харків. Учора. Сьогодні. Харків, 1970. с. 45)

CONTENTS

Preface *(Volodymyr Kravchenko, Sergiy Posokhov)* 6
Introduction *(Sergiy Posokhov)* 8

PART 1. URBAN STUDIES: NEW HORIZONS

Andriy Artemenko
Paradigms of Perceiving the City: From Postmodernity to the Formation of Metamodern Urbanistics 18

Inna Golubovych, Farida Tykhomirova, Mariia Zahurska
"City Biography" as a Subgenre of Urban Studies 27

Iryna Gukalova, Sergiy Pokliatskyi
Post-Industrial Trends in Urbanization and New Tasks of Ukrainian Geo-Urbanistics 42

Victoria Konstantinova, Igor Lyman
The Institutionalization of Urban History in Ukraine: An "Insiders' Look" 53

Oksana Mikheieva, Oleksiy Musiyezdov, Viktoria Sereda
Sociology of the City in Ukraine Today 63

Olena Petrykivska
The Principles of Anthropologism, Microurbanism, and Interdisciplinarity in Today's Urban Studies 73

Dmytro Chornyi
Are New Approaches to the Study of the History of Ukrainian Cities Possible? Or, Kharkiv as a Mirror of Urban Studies 86

PART 2. THE CITY METAPHORICAL

Sergiy Bilivnenko, Volodymyr Milchev
Zaporizhia as a Cossack City: Metaphor or Reality? 92

Oksana Dovgopolova
The Image of Odesa in Fiction: An Inside and Outside Look 103

Oksana Dovgopolova
Odesa as a Myth in the "Entrepreneurship of Memory" 115

Pavlo Yeremieiev
Events of Kharkiv's History in Guidebooks to the City 132

Olga Krasko
Self-Presentation of Kharkiv in Song: Linguistic, Metaphorical, and Emotive Dimensions 155

Tetiana Litvinova
Self-Representation of Dnipropetrovsk/Dnipro in Song 167

Olena Otzemko
The Early History of Donetsk (Yuzivka) in Memoirs 174

Sergiy Posokhov
Metaphors as a Means of Representing Kharkiv in Guidebooks 183

Olga Ryabchenko
The Kharkiv of Oleksandr Kopylenko: The (Un)remarkable Part of Literary Heritage 201

PART 3. THE CITY PERSONIFIED

Olga Vovk
Memorial Plaques in the Cultural Landscape of Kharkiv: History and the Present 218

Oleg Zhurba
Development of the City Pantheon in the Late Soviet Guidebooks to Dnipropetrovsk 238

Julia Kiselyova
Monuments to Historical Figures in Kharkiv: Chief Trends in Commemoration 253

Sergiy Kudelko
Personalities in Kharkiv's Network of Toponyms 269

Tetiana Portnova
Nestor Makhno and the Makhnovist Movement in the History and Today's Urban Space of Dnipro 279

Sergiy Posokhov
TOP-Figures of the Kharkovian Locus (Based on Guidebooks to the City) 293

Sergiy Silvanovych
Formation of the City Pantheon of Katerynoslav in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries as Reflected in Statistical and Reference Periodicals 312

PART 4. THE CITY SYMBOLIC

Olga Vovk
The Symbolic Space of an Eastern Ukrainian Metropolis through the Mirror of Documentaries and Feature Films (the Case of Kharkiv) 330

Viktor Voronov
The Coat of Arms of the City of Dnipro through the Eyes of the Municipal Government, the Public, and Historians 345

Oksana Hela
Urban “Points of Pride” on Postcards, Envelopes, Stamps, and Coins 363
Julia Kiselyova
Monumental Commemoration in Kharkiv: Symbolic Meanings 380
Maryna Kurushyna
Names of Hotels, Restaurants, and Commercial Goods as “Double Mirrors” for Urban Symbols 398
Anna Medvedovska
Memory of the Holocaust in the Symbolic Space of the Post(Soviet) City: Dnipro and Kharkiv 408
Ivan Posokhov
Local Souvenirs as Markers of a City’s Attractiveness 420
Yevhen Rachkov
Coherence of Symbolic and Ritual Practices in Post-Soviet Cities 429
Nadiia Temirova
Monuments as Markers of the Symbolic Space of Donetsk 447

PART 5. THE CITY VERNACULAR

Nataliya Venger
Group Ethnic and Confessional Self-Presentation in a Fledgling City (the Case of Katerynoslav from 1776 to the 1870s) 456
Alla Demicheva, Sergiy Legeza
The City between “Mine” and “Theirs”: Absorption and Appropriation of Urban Space by Students (the Case of Dnipro) 471
Olga Krasko
Kharkiv and Zaporizhia through the Eyes of Their Student Population: A Comparative Analysis 485
Sergiy Kushnarev
Necropolises in the Urban Space of Kharkiv, 18th to early 20th Centuries 500
Roman Liubavskiy
The Socialist Town of “New Kharkiv”: From an Architectural Utopia to a District 508
Iryna Piatnytskova
The Social Topography of Yuzivka in the Late 19th and Early 20th Centuries .. 518
Anastasia Khovtura
Transportation Infrastructure of the Cities of Eastern and Southern Ukraine as an Element of Urban Image in Guidebooks, Late 19th to Early 21st Centuries . 528

SUMMARY

PART 1. URBAN STUDIES: NEW HORIZONS

Andriy Artemenko

Paradigms of Perceiving the City: From Postmodernity to the Formation of Metamodern Urbanistics

Today’s urbanistics is undergoing the formation of a worldview paradigm of metamodernity. For metamodernity, the city is a space in which all things have a cultural meaning. The background for understanding the city of the new millennium is the “convergence of global culture” – the moving of cultures of different origins towards similar forms and meanings. For metamodernity, the ensemble and context of the mixing of cultures in the single system of the city produces different outcomes in every individual case. The city is a complex topological object where multilayeredness is organized into special frameworks of mental urban space. Modern urban studies must give attention to the visual, emotional, and associative mechanisms that shape the individualized images of cities. The city of metamodernity is not a constructed collage, but a lived space. It remains a complex and unique ensemble of infrastructure, communities, and everyday practices. At the same time, the individuality of a city is a product that is manufactured and sold on the open market.

Inna Golubovych, Farida Tykhomirova, Mariia Zahurska

“City Biography” as a Subgenre of Urban Studies

The purpose of this paper is to try and outline the profile of “city biography” in the interdisciplinary space of today’s urban studies. The following conclusions are proposed. “City biography” is becoming a full-fledged subgenre in the structure of urban studies. Its ideology and values rest on the perception of the city as a living being (organism, personality, agent, etc.) that possesses a unique soul/spirit and a life story of its own. Biography is the embodiment of the wholeness of history and culture, a synthesis of human life. The conceptual basis of comparing an individual life and the being of supra-individual social and cultural phenomena, such as cities, is found in the principle of isomorphism, homology, or homomorphism (the coincidence, or similarity, of the structure of objects, which are considered from a certain angle). The methodological profile of “city biography” is determined by the application of the biographical approach, in its diverse interdisciplinary variations, to the study of the phenomenon of the city. The authors also call attention to the “biographizing of the city” as a research strategy and meaningful socio-cultural practice.

Iryna Gukalova, Sergiy Pokliatskyi

Post-Industrial Trends in Urbanization and New Tasks of Ukrainian Geo-Urbanistics

The expansion of the role of cities, continuous improvement of the quality of urban life, increase in the share of urban population, and emergence of megacities are all traditionally associated with urbanization. This concept has grown in scope and complexity in sync with the developments that historically have accompanied the evolution of society, in particular its transition from the industrial to the post-industrial phase. New trends and problems have become the basis of today's geo-urbanistic discourse and inspired new approaches to understanding the spatial patterns of urbanization. Geo-urbanistics is concerned with developing new criteria for the evaluation of cities – in terms of their accessibility, convenience, comfort, and ability to adapt to climate change, overcome environmental problems, or consolidate urban communities. It possesses considerable methodological power as a discipline that explores urban space through geographically determined scenarios of interaction between its economic, social, environmental, and cultural subsystems. The authors substantiate the idea that both directions of geo-urbanistic research and changes in the regulation of the strategic development of cities are closely related to the global post-industrial trends and patterns in urbanization, which necessarily play out in the Ukrainian terrain.

Victoria Konstantinova, Igor Lyman

The Institutionalization of Urban History in Ukraine: An "Insiders' Look"

The study offers an "inside view" of the institutionalization of urban history during the era of Ukrainian independence through the eyes of academics who are deeply immersed in this process. There exist different typologies of scholarly institutions; some of them extend the scope of the term to include various academic forums, projects, exhibitions, e-mail listservs, and the like. However, for the purposes of this analysis institutions are considered in a narrower sense. The focus is on the establishment and operation of Ukrainian scholarly bodies for which urban history has been and remains the principal subject: the Center for Urban History of East Central Europe in Lviv, the Research Institute of Urban History, the cultural history yearbook *Frontiers of the City*, and the periodical *The City: History, Culture, Society. E-Journal of Urban Studies ("MIKS").*

Oksana Mikheieva, Oleksiy Musiyezdov, Viktoria Sereda

Sociology of the City in Ukraine Today

Sociology of the city in Ukraine is a relatively young, but dynamic field of knowledge, which actively interacts with the interdisciplinary space of urban studies. Today, it represents a fairly well institutionalized area bringing together a network of educational institutions (which teach disciplines relating to urban issues),

research centers, NGOs, and individual city governments. The active rejection of everything Soviet, typical for the initial years of Ukrainian independence, led to a greater concentration on socio-cultural phenomena. However, interest on the part of the general Ukrainian public towards urban space, new (forgotten) names, tragic episodes of history, etc. has been steadily growing. The country now boasts a constellation of specialists who focus on the study of the Ukrainian urban space taking into account its post-Soviet specifics, and at the same time are able to convey these meanings to the Western urbanistic academia, sharing with it a common theoretical language.

Olena Petrykivska

The Principles of Anthropologism, Microurbanism, and Interdisciplinarity in Today's Urban Studies

The paper reconstructs the methodological principles of anthropology of the city as a vital area of urban studies. The author analyzes the changes in urban studies associated with the anthropologization of the humanities and social sciences. Urban anthropology is considered as anthropology of complex societies. A conceptual analysis of the use of the anthropological approach in the humanities and social sciences is presented, and the approach's philosophical aspect is examined. The author outlines and analyzes the modern understanding of anthropology, defines the distinctive features of the study of cities from the standpoint of anthropologism, microurbanism, and interdisciplinarity, and explores the possibilities of the further development of the pragmatic analysis of the city taking into account non-classical approaches in the humanities and social sciences. It is noted that changes in anthropology itself have contributed to the opening up of new research fields and sets of problems. The history of these changes is not yet complete. The complexity of the relationship between man and the city and the very dynamics of urban culture demand constant monitoring and readiness to respond to new anthropological challenges.

Dmytro Chornyi

Are New Approaches to the Study of the History of Ukrainian Cities Possible? Or, Kharkiv as a Mirror of Urban Studies

The author considers the distinctive features of the study of urban history and sketches out the ways of combining historical experience with the practice of municipal self-government in today's Ukraine, using Kharkiv as a case study. Attention is focused on patterns and regularities in the transformations of the image of the city during the early 21st century and on the need to rethink the concept of urban crisis and make use of the methodological approaches of deindustrialization and postcolonial urbanism. The author argues that urban studies should engage primarily with the issues of municipal governance in different historical periods, the choice of economic development strategies, and the shaping of urban space in

the context of relations between local self-government, business, and civil society. The need for historians to give more attention to comparative research in the global context is stressed. All this will make it possible to move from randomness and selectivity in making management decisions to certainty, optimization of strategy, and an integrated approach with a view to the long term.

PART 2. THE CITY METAPHORICAL

Sergiy Bilivnenko, Volodymyr Milchev

Zaporizhia as a Cossack City: Metaphor or Reality?

The study aims to expand our understanding of the origins and current state of the "Cossack myth of Zaporizhia." The authors consider the role of the Zaporozhian Cossacks in the early period of the city's history during the era of the Oleksandrivska Fortress of the Dnieper Line, built by the Russian Empire on the lands of the Zaporozhian Lower Host. A little-known group of historical sources is introduced – official documents and historical maps proving the continuous residence of Cossacks among the population of the Oleksandrivska Fortress and its suburbs, including married townspeople and merchants, Zaporozhian officers, convicted *haidamaks*, Dnieper pilots, and others. Finally, the authors discuss the presence of the Cossack component in the historical memory of the city's population during the era of national revival in the early 20th century and its institutionalization in the official symbols of Zaporizhia.

Oksana Dovgopolova

The Image of Odesa in Fiction: An Inside and Outside Look

During 2019, the so-called "Odesa myth" and its interpretations were studied as part of the project "Past/Future/Art." Several expert assessments were carried out, aimed at better understanding images of the city. This paper presents the general conclusions reached by two experts on the representation of Odesa in fiction – Hanna Uliura and Hera Hrudev. H. Uliura considered fiction for adults and children, including prose, poetry, and drama. The assessment spanned a period from 1991 to 2020. 102 books were analyzed and an annotated index was prepared. Books in which Odesa or references to the city figure as key elements of the plot and those in which the city is mentioned in passing are considered separately. H. Hrudnev focused on the lost elements of the so-called "Odesa text" – works of fiction that represent the image of Odesa. The "inside" and "outside" visions of the city in literary texts create a focus that makes it possible to see problematic loci of the existence of the urban "myth."

Oksana Dovgopolova

Odesa as a Myth in the "Entrepreneurship of Memory"

The author turns to the so-called entrepreneurship of memory (themed restaurants using attributes of the historical past) to analyze the sedimentation of meanings of the Odesa myth in the wider world and in lay consciousness. The high commercial demand for the image of the city is the reason for the appearance of Odesa-themed restaurants in various countries around the world. The aim of the study was to identify the semantic core of the "Odesa myth" in restaurants in the outside world declaring their affinity with the Odesa theme. A total of 58 businesses in 14 countries were analyzed, focusing on the cuisine, décor, and general conception. The author distinguishes a variety of "languages" of the representation of the Odesa myth in restaurants and reflects on the nature of chronological mixing in restaurant décor and its engagement with the historical and contemporary city. The overall plot of the Odesa myth is reconstructed; it is argued that this myth is built on the model of images of the lost paradise.

Pavlo Yeremieiev

Events of Kharkiv's History in Guidebooks to the City

The subject of this study is the ways in which events of local history were drawn into the process of Kharkiv's self-representation in tourist guidebooks. The author shows how guidebook writers linked shimmering "facts" together into specific event structures, in what context and with what connotations they employed the terms "event," "historical event," etc., and how events featured in guidebooks became elements in the structuring of time. Metaphors used in guidebooks to characterize events are detailed, and their quantitative analysis is given (using a database created in the MS Access database management system). The author establishes how socially prevalent ideas (often those dictated by the state) about the importance of certain spheres of life, as well as the dominant political and ideological tenets, influenced the selection and evaluation of events featured in guidebooks.

Olga Krasko

Self-Presentation of Kharkiv in Song: Linguistic, Metaphorical, and Emotive Dimensions

The study considers the linguistic, metaphorical and emotive dimensions of the song metanarrative of Kharkiv, which includes more than 160 musical works. Information about the songwriters, composers, performers, genres, and time of creation of individual works was entered into a relational database using the Microsoft Office Access 2013 database management system. Based on the history of the creation and use of each composition, they were provisionally grouped into the "official," "informal," and "associative" song discourses. MAXQDA 10 software was used for content analysis and sentiment analysis of song lyrics about Kharkiv. The resulting metanarrative was analyzed through the prism of three composite

systems of codes: system of lexeme codes, system of metaphor codes, and system of emotive-word codes. The results of the linguistic analysis allowed the author to establish the most common lexemes in the texts, including urbanonyms (names of districts, streets, parks), proper name lexemes (names of natives of Kharkiv, names of monuments), and Kharkiv slang lexemes. In the metaphorical dimension of Soviet-era songs, Kharkiv appears as a "worker city" and "First Capital"; in today's song lyrics it is asserted as the "First Capital" and comes to be characterized as "diverse." Contemporary songs also dwell on the "invisibility" of natural differences, "multinationality," and difficulties of urban life.

Tetiana Litvinova

Self-Representation of Dnipropetrovsk/Dnipro in Song

The study analyzes songs about Dnipropetrovsk/Dnipro, aiming to identify stable images, signs, symbols, metaphors, and values shared by the city's residents. Most songs about Dnipropetrovsk/Dnipro, both Soviet and contemporary, contain, along with cliché imagery and universal characterizations, a clearly identifiable urbanistic code. They feature not only abstract urban realities (factories, streets, parks, skyscrapers, bridges), but also notable artifacts connected specifically with their subject city. The distinguishing features of the latter's layout and cityscape are stressed, as is the key role of the river: the city is the son of the Dnieper, "Dnipro on the Dnieper." Urban songs are also densely "populated" by a multinational citizenry – strong, friendly, hardworking, heroic residents, future-oriented and devoted to their city and country. The oft-repeated phrases and clichés, such as "Dnipro is the heart of Ukraine," "outpost of the state," "space capital," "business capital," or "not the first, but also not the second," form the overall metaphorical picture of the city. The author finds that the image of a city of working-class glory, community you can rely on, and true home for all residents, embodied in most songs of the Soviet era, persists to this day and generally meets the needs of the ideology of local patriotism.

Olena Otzemko

The Early History of Donetsk (Yuzivka) in Memoirs

The study analyzes memoir sources for the history of Yuzivka in the second half of the 19th and early 20th centuries. The author concludes that, despite the fragmentary nature of this body of texts and the diversity of views and value judgments found in it, it is dominated by two images: Yuzivka as a powerful industrial center and Yuzivka as a factory settlement. Despite the complexity of these intertwined images and the peculiarities of memoirs as a source, the rapid evolution of the factory village comes through clearly in memoir literature already in the second half of the 19th and early 20th centuries. During this period, Yuzivka noticeably acquires the features of an industrial city, including ethnic and social diversity and a volatile combination of industrial modernization with acute social problems.

Sergiy Posokhov

Metaphors as a Means of Representing Kharkiv in Guidebooks

The study analyzes metaphors used in guidebooks to Kharkiv as markers of local distinctiveness. Various metaphors allowed writers to indicate the city's status (center or periphery) and its belonging to more general systems (economic, cultural), as well as compare the past and present of the city and build corresponding images on this basis (bring out the "face" of the city). It is concluded that these forms of self-representation are dominated by a generally optimistic vision of the city. However, a significant change in the semantics of images of Kharkiv took place over time, corresponding to shifts in the understanding of the past, present, and future of the city. In Soviet times, quantitative indicators related to industrial production, transportation, and population served as the key characteristics of the city. They were accompanied by certain metaphors. Today, most of these are "dead" because they no longer correspond to the current conditions or generate socially relevant meanings. However, they have yet to be replaced by new system-forming metaphors; thus we can observe a wide and often clashing diversity of views on the distinguishing features of the city of Kharkiv.

*Olga Ryabchenk*o

The Kharkiv of Oleksandr Kopylenko: The (Un)remarkable Part of Literary Heritage

The paper focuses on the literary works of Oleksandr Kopylenko featuring the city of Kharkiv. They were written and published during the 1920s to mid-1930s, when the writer lived in the city. Kopylenko created an image of Kharkiv as a capital city by using intense, emotionally rich, and highly precise metaphors. The present study of the metaphorical image of Kharkiv in his works and the transformation of this image during the 1920s and early 1930s centers on the analysis of the concept of "city." The Kharkiv of Kopylenko is a complex and multilevel structure. Its core consists of diverse lexemes and metaphors, often opposite in meaning. A variety of landmarks (rivers, monuments) help to recognize the structure of Kharkiv; these "urban metaphors" carry mostly unattractive, offensive, negative connotations. The metaphor of life itself is a cemetery, which is opposed to other, vain urban spaces, where it is easy to lose yourself, your faith, and your guiding lights. The near periphery of the capital features unattractive people and architecture, painted mostly in gray. The people are often described as a crowd and characterized as completely lacking in patriotism. It is difficult to say at this time to what extent this metaphorical image of Kharkiv, created by Oleksandr Kopylenko, has influenced and continues to influence the understanding and modern perceptions of the city, as the analyzed works, although republished several times in the early 1930s, disappeared from the literary horizon after the middle of that decade. At the same time, such images of Kharkiv can still sometimes be encountered today.

PART 3. THE CITY PERSONIFIED

Olga Vovk

Memorial Plaques in the Cultural Landscape of Kharkiv: History and the Present

The paper discusses memorial plaques in honor of historical figures installed in Kharkiv over the period from the 1920s to the 2020s (538 items). They are analyzed based on several parameters: the commemorated figures' spheres of activity; their gender distribution; the period of their life and work in Kharkiv and its chronological proximity to or distance from the moment of the plaque's installation; geographical location of plaques; affiliation of plaques with enterprises, institutions, and organizations; their authorship; plaques' contents and ratio of textual to visual components. It is shown how approaches to the visual design of plaques evolved over time and how the range of commemorated figures expanded. Changes in the topographical configuration of the body of these artifacts relative to the general shape of the city are traced. In conclusion, the author characterizes the entire corpus of memorial plaques existing today in Kharkiv and reflects on their artistic distinctiveness and key features of their geographical distribution.

Oleg Zhurba

Development of the City Pantheon in the Late Soviet Guidebooks to Dnipropetrovsk

The author was able to locate 11 guidebooks to Dnipropetrovsk published in the late Soviet era, which makes it possible to speak of the formation of a regional tradition of self-representation during this period. In the history section of a 1959 guidebook, the figure of "the revolutionary" served as the collective leader. The next category was "statesmen," first and foremost G. Potemkin and Catherine II. "Persons of the liberal professions" also became a significant group. In the guidebooks from the 1960s, the share of "revolutionaries" was already significantly smaller compared to "persons of the liberal professions." Entrepreneurs and landowners were featured for the first time as a factor in the development of the urban space. Catherine II's high standing and the absence of names of the contemporary leaders of the USSR are notable. The 1970s guidebooks are marked by the self-representation of the city through the fashioning of self-guided routes for tourists. At this time, the ratio of Party and Soviet figures to pre-revolutionary government officials, military figures, and "persons of the liberal professions" evened out. Catherine II was kept out of the local pantheon at this time, being "deprived" of the role of the city's founder. It is notable that the period's guidebooks are densely "populated" by ordinary people, who become the principal collective hero. Regional representation grows much more pronounced. Symbolically, a guidebook from 1985 is characterized by a total metaphorization of the image of the city, as if detaching that image from the

historical and social realities; this demonstrates the "completeness" of the genre within the framework of Soviet urban historical culture.

Julia Kiselyova

Monuments to Historical Figures in Kharkiv: Chief Trends in Commemoration

The study considers monuments to historical figures in the city of Kharkiv. The author aims to reconstruct the "pantheon" of local heroes, formed under the influence of specific politics of memory. Attention is given to goals and intentions of agents of memory in different historical periods, as well as to the materialized and functional factors of the existence of sites of memory. In particular, the analysis focuses on such aspects as the number of monuments honoring one figure, size and form of monuments, their location (center or periphery), and connection with names of institutions and urbanonyms, as well as media attention and forms of commemoration. Lists of TOP-figures for every historical period were compiled. This made it possible to trace changes in commemorative traditions. Thus, in Soviet times the "pantheon" included mainly Party and political figures of the first decades of Soviet rule. Writers were heavily represented; they lost their role as the embodiments of national identity, but became important promoters of the new ideology. All of the figures had a Union-wide or at least Ukraine-wide significance; some were connected with the city, but their local activities took a back seat compared to their achievements on the geographically wider scale. The list of TOP-figures commemorated in monumental sculpture during the years of Ukrainian independence, on the other hand, features mainly local figures. Other notable properties of the new "pantheon of heroes" include the variety of historical periods they represent and the diversity of their spheres of activity, such as administration, military affairs, science, architecture, and art. This contributes to the formation of an image of Kharkiv as a center of science, education, culture, and art. At the same time, the lists demonstrate certain gaps in the narrative of collective memory compared to the historiographical tradition.

Sergiy Kudelko

Personalities in Kharkiv's Network of Toponyms

Based on published and unpublished sources, this study traces the key trends in naming streets and other elements of the urban space of Kharkiv after notable personalities. The main categories of such figures are characterized, and the author concludes that the "face" of the city is shaped by anthroponyms associated with figures whose lives were closely tied to Kharkiv or the surrounding region. They include persons of diverse professions and occupations. The list is dominated by scholars, artists, writers, and other representatives of science, culture, and literature. In recent years, the range of names has expanded to include religious figures, athletes, and some others. At the same time, the number of toponyms

honoring statesmen and politicians of previous epochs is dwindling (except for those representing more distant periods, such as Ancient Rus', the Zaporozhian Cossacks, etc.). Toponyms associated with women are growing in frequency. The current policy of the municipal government involves not only commemorating local figures and restoring "historic" names, but also making wider use of "neutral names" (such as "Plum Lane" or similar), as stated in the "Regulation on the Toponymic Commission." The document also emphasizes that preference should be given not to politicians and statesmen, but to representatives of culture, scholarship, and education. In practice, these provisions are not infrequently violated, but this trend, which is generally favored by Kharkiv's residents, has already gained momentum and is clearly visible in the ongoing process of naming and renaming.

Tetiana Portnova

Nestor Makhno and the Makhnovist Movement in the History and Today's Urban Space of Dnipro

The author considers the image of Nestor Makhno in the urban space of today's Dnipro and analyzes this historical figure's representation in local urban memory. The study also features a substantial excursion into the history of the presence of Makhnovist units in Katerynoslav (modern Dnipro) in 1919, with special attention to the experience of the townspeople. The author describes the circumstances of the appearance in the city of the first memorial artifacts dedicated to Makhno after 1991 – a memorial plaque on the Astoria Hotel, Nestor Makhno Street, and the use of the image of Makhno in Dnipro's leisure industry. The author notes the tendency to positively mythologize the Makhnovist movement in modern urban representations, selectivity in mentioning its leader, and inclination to romanticize war violence. This ambivalent figure from the past has become a convenient symbol for the present: a recognizable local hero not connected with the city's Soviet-era history, a personification of love of freedom, and a colorful attraction for tourism and entertainment business.

Sergiy Posokhov

TOP-Figures of the Kharkovian Locus (Based on Guidebooks to the City)

Based on the analysis of guidebooks to the city of Kharkiv, an attempt is made to select those who can be considered TOP-figures ("most prominent personalities") of local history. In total, 23 guidebooks dating from the late 19th century until today were analyzed. Names found in their pages were entered into a database comprising two fields – "personalities" and "portrayals." The first field recorded the names themselves, and the second – value judgments that accompany individual names. Along with each person's name, their social or professional characteristics (scholar, military figure, architect, statesman, etc.) were also recorded. In the "portrayals" field, depending on how a given person is represented, a corresponding coefficient

was entered. All this allowed the author to build a hierarchical system of names and pinpoint the "TOP-figures." This strategy also made it possible to see the entire corpus of names as a dynamic system, with some figures in certain periods "falling out" of the circle of leaders and others being included in it. The author was also able to trace the ways in which attention shifted between various categories of figures (meaning social and professional characteristics). The analysis identified a list of those historical figures that primarily form the "face of Kharkiv." The top five are (in alphabetical order): O. M. Beketov, V. N. Karazin, H. F. Kvitka-Osnovianenko, H. S. Skovoroda, and T. H. Shevchenko. These figures mark Kharkiv primarily as a city of scholarship, education, and culture and stress its Ukrainian identity.

Sergiy Silvanovych

Formation of the City Pantheon of Katerynoslav in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries as Reflected in Statistical and Reference Periodicals

The paper explores the formation of a city pantheon as an instrument of the self-identification of Katerynoslav, based on an analysis of local reference and statistical publications: *Memorial Books of Katerynoslav Province* (1860–1917), *Dnieper Lands* (1908–1914), and the directory *Entire Katerynoslav* (1898–1915). The term "city pantheon" is taken to mean an imaginary hierarchical set of names that are incorporated into the local memory as iconic figures of the city's collective biography. The most representative clusters of information are identified: 1) texts on the history of Katerynoslav; 2) a selection of illustrative personological materials; 3) organizations and institutions with anthroponyms in their names; 4) a series of biographical articles in the *Dnieper Lands*; and 5) a set of travel-guide subsections in the *Entire Katerynoslav* for the year 1913. Quantitative parameters, metaphorical techniques, and distinguishing features and dynamics of the construction of the city pantheon are identified. The author concludes that from the beginning of the 20th century Katerynoslav's pantheon began to stabilize, registering the progressive formation of an inclusive regional historical memory that integrated various historical narratives (chauvinistic imperial, local Zaporozhian-Cossack, ethno-national Ukrainian and Jewish) and local forms of the social identity of a large industrial city.

PART 4. THE CITY SYMBOLIC

Olga Vovk

The Symbolic Space of an Eastern Ukrainian Metropolis through the Mirror of Documentaries and Feature Films (the Case of Kharkiv)

The paper considers the significance of documentary and feature films for the study of urban images in mass culture. The author traces the history of promotional films about Kharkiv and discusses the making of feature films in the city from the last years of the 19th to the beginning of the 21st centuries. Using an original method of

analysis of visual, auditory, and verbal components of films, the author shows how the "image" of Kharkiv has changed over time, evolving from a city of revolutionary social transformations (1920s-1930s) to a powerful center of industry and science (1950s-1960s), to an orderly and comfortable metropolis (1970s), and finally to a tourist-friendly city with an interesting history (early 21st century). Further, the author locates Kharkiv's sites of memory that make it recognizable on screen. It is concluded that Kharkiv generally appears in film as a Ukrainian city and an advanced hub of scientific and engineering thought, where bold, innovative ideas can find realization.

Viktor Voronov

The Coat of Arms of the City of Dnipro through the Eyes of the Municipal Government, the Public, and Historians

The development of the modern municipal heraldic symbols of Dnipro has its roots in the late 1980s and is associated with the study of the history of the city's founding. In 1992, a proposed new city emblem by A. Hrechylo, based on the images from the seal of the town of Kodak, was rejected. In 1998, the municipal government held the first competition for a new coat of arms, in which approximately 50 projects were represented. However, this initiative was not brought to conclusion. It was only in the course of the preparations for the celebration of the 225th anniversary of the city that, on 6 September 2001, the Dnipropetrovsk City Council approved a project submitted by the artist-in-chief S. Poliushkin. Later, this coat of arms was used on facades of buildings, badges, postcards, on the award badge "Honorary Citizen of the City of Dnipropetrovsk" (2004), etc. It functions as a compromise that best reflects the current state of public consciousness in Dnipro and showcases the distinguishing features of the cultural milieu, mentality, and social practices of the city's inhabitants. The region's past, embodied in simple, but eloquent Cossack emblems, has gradually come to dominate the symbolic representation of Dnipro.

Oksana Hela

Urban "Points of Pride" on Postcards, Envelopes, Stamps, and Coins

The study presents the results of an analysis of images of several cities of Eastern and Southern Ukraine (Dnipro, Donetsk, Zaporizhia, Odesa, and Kharkiv) featured on city view postcards, envelopes, stamps, and coins. The author considers the properties of the representation of urban space and construction and further transformation of visual images of these cities. It is established that, despite the considerable typicality of the thematic range of images, features specific to different cities can be noted. Since promotional materials are aimed at creating a positive image of a city, from the first appearance of city view postcards they prominently featured attributes of modernization (this tradition will later be continued by other types of promotional materials). In Soviet times, efforts were made to visually confirm certain postulates of the ideological narrative, mainly concerning the

status of the cities of Eastern and Southern Ukraine as industrial centers. Today, promotional materials continue to reproduce old, recognizable visual images and urban landscapes, which represent an eclectic combination of the "imperial" and "Soviet" vision of these cities. At the same time, today envelopes, stamps, and commemorative coins function first and foremost as collectibles, and their value as means of visual communication has significantly decreased.

Julia Kiselyova

Monumental Commemoration in Kharkiv: Symbolic Meanings

The purpose of this study was to outline the conditions that affect the imparting of symbolic meanings to monuments today. The author focuses on the commemorative space of the major cities of Eastern and Southern Ukraine, especially Kharkiv. It is argued that the construction of a new set of symbols and new culture of memory has been shaped by the differentiation of agents of memory during the decades of Ukrainian independence. Struggle and competition between agents create the conditions for monuments to acquire significance as symbols of political confrontation and conflict of values. Such confrontation, in turn, affects the changes in the mechanisms of implementation of commemorative initiatives – in particular, new principles of decision-making in the creation of memorials, evolving strategies of their coverage in the media, and fundamentally novel forms of visual representation. The imparting of symbolic content happens as part of interaction with monumental sites of memory, such as during the unveiling of a monument or commemorative events marking official days of remembrance. The "success" of a commemorative ritual lies in the collective feeling of positive emotional energy, which ensures the cementing of group solidarity, long-term emotional energy, and actualization of group symbols and value standards. Symbolic meaning can also be created at the level of everyday interaction with monuments: during "transition" rituals, recreational practices (photography, sightseeing tours), and other instances, as a result of which a monumental site of memory changes its original or official characteristics.

Maryna Kurushyna

Names of Hotels, Restaurants, and Commercial Goods as "Double Mirrors" for Urban Symbols

The study deals with such means of symbolization of cities as names of restaurants, hotels, and commercial goods, focusing on Dnipro, Donetsk, Zaporizhia, Odesa, and Kharkiv. The author observes that names with components that signal the prestige level of a neighborhood may become indicators of zones the clarity of whose boundaries may vary and which may fade or shift over time. It is noted that some spaces of modern cities are multifunctional, stereoscopic, and polysemantic; these are considered as heterotopias (after M. Foucault). The study also examines

instances of artificial creation of local myths with connections to well-known names, locations, or themes. The author attempts to explain why certain images and themes remain relevant or gain power – for example, the imperial theme in Odesa, Kharkiv as the "first capital" and "center of Sloboda Ukraine," or the dominant symbols of Khortytsia and the Cossack past in Zaporizhia. She concludes that the names analyzed in this paper serve as a kind of "double mirrors," which on the one hand reflect existing, already formed (and often stereotypical) images, and on the other hand themselves boost the viability of certain symbols or produce new urban myths.

Anna Medvedovska

Memory of the Holocaust in the Symbolic Space of the Post(Soviet) City: Dnipro and Kharkiv

The study considers Kharkiv and Dnipro as cities that share many common features determining or influencing how the tragedy of the Holocaust is reflected in their symbolic space. These features include the geographical proximity of the two urban centers, the comparable number of victims, and the presence of active Jewish communities in the postwar and post-Soviet periods, counting among their members representatives of the local elite of Jewish origin who became the driving force of local memorial initiatives. Other things both cities had in common were the notable imprint of Soviet aesthetics and the lack of a conscious, well-thought-out strategy for creating a harmonious urban memorial landscape. It was the location of the sites of mass execution that dictated the different scenarios for the entry of the Holocaust into the symbolic space in these two cases. In Kharkiv, the principal site of the extermination of the local Jewish population lay outside the modern city limits and remained undeveloped after the war, which made the creation of the imposing Drobytsky Yar Memorial possible and appropriate. In Dnipro, meanwhile, due to the extensive construction that marked the postwar era, the site of the execution of the largest number of Jews acquired a completely different symbolic and cultural context.

Ivan Posokhov

Local Souvenirs as Markers of a City's Attractiveness

Souvenirs play a cognitive role, help to understand the specifics of the area they represent, and usually evoke associations with the place of their purchase – that is, can be a factor in shaping the image of a city. This study's assessment of the souvenirs and memorabilia market in Kharkiv is mostly based on a visual inspection of local vendors. Three categories are described in detail: traditional Ukrainian souvenirs; regional souvenirs; and Kharkiv-themed souvenirs made abroad. In his conclusions, the author notes that Kharkiv's market almost entirely lacks ethnic souvenirs with pronounced regional specifics. The range of souvenirs currently on offer represents the city as mononational and monoconfessional. Official city symbols (primarily Kharkiv's coat of arms) play a secondary role in the souvenir

imagery. It is also noteworthy that Kharkiv cannot boast unique souvenirs available only here, which is in keeping with the indistinct nature of the local souvenirs market as a whole. Analysis of foreign-made souvenirs available in Kharkiv's shops reveals that their producers lack any idea of the regional specifics of Ukrainian cities. This can be explained by the scarcity of established traditions and cultural events that could serve as urban symbols.

Yevhen Rachkov

Coherence of Symbolic and Ritual Practices in Post-Soviet Cities

During the 1990s to 2010s, the urban communities of Southern and Eastern Ukraine went through a "search" for and "invention" of new traditions, which produced new semantic models and forms of their representation. Urban symbolic and ritual practices were marked by attempts to do away with the most odious manifestations of Soviet culture of celebration and to create a fundamentally new celebration canon. To a significant extent, these developments unfolded amidst conflicts between various agents of memory; they were often initiated at the national level, but also received support from the local elites and urban communities. Urban traditions are connected with the city and its cultural and symbolic space and cultural memory in a special way. Today, Ukraine's urban ritual practices are notably fragmented and decentralized. The celebration culture of large Ukrainian cities appears quite eclectic and represents an uneasy fusion of at least several components: the "new" tradition of celebration, which is commonly based on borrowed "Western" cultural patterns; "traditional" models, carrying national connotations and representing an effort to revive pre-Soviet cultural ways; and "Soviet" practices, which preserve the Soviet celebratory canon, often reinterpreted within the framework of the new urban traditions. In part, the Soviet symbolic and ritual practices have been adapted to the new traditions and have begun to serve new purposes. It is also notable that entertainment culture, as an attribute of consumer society, is becoming an important factor in the transformation of the urban lifestyle; it is significantly affecting urban ritual practices, imparting to them an increasingly prominent entertainment component.

Nadiia Temirova

Monuments as Markers of the Symbolic Space of Donetsk

The study analyzes the history, contents, localization, and political dimensions of Donetsk's corpus of monuments from the point of view of symbolic space. It is noted that the vast majority of the monuments in the city were built during the second half of the 20th century. Thematically, most of them were dedicated to the "Great Patriotic War," participants in the war in Afghanistan, personalities of Soviet history, and prominent cultural figures. Such a limited thematic range was conducive to a misleading impression that Donetsk had no non-Soviet history. During the years

of Ukrainian independence, in common with other cities around the country, local monument construction focused on fostering pride in prominent natives of Donetsk region. What was fundamentally different about Donetsk was the full preservation of its Soviet monuments. As a result, as late as the beginning of the 21st century, both the monumental artifacts inherited from the Soviet period and those that appeared during the era of independence together marked the city's symbolic space as regional-Soviet. This commemorative policy was aimed at forming a distinctive identity that fit into the notion of local, "Donetsk" patriotism, which was purposefully opposed to the Ukrainian project.

PART 5. THE CITY VERNACULAR

Nataliya Venger

Group Ethnic and Confessional Self-Presentation in a Fledgling City (the Case of Katerynoslav from 1776 to the 1870s)

The paper addresses the practices of sporadic and purposeful self-presentation of ethnic and religious groups among the population of Katerynoslav in the pre-modernization period of its history (1776 to the 1870s). Jewish and Christian (Orthodox, Catholic, and Mennonite and Lutheran Protestant) religious communities were used as case studies. The author argues that, among the range of possible attributes of ethnic and confessional self-presentation, two were the most significant during Katerynoslav's early history: 1) the appearance of ethnic toponymy (streets and necropolises) and 2) construction of religious buildings. The city's haphazardly formed ethnic toponymy served as an incipient way of organizing the urban space, which sporadically represented Katerynoslav's ethnic groups. The study also traces the dynamics of the construction of religious buildings, which were an important factor in the territorial consolidation and confessional self-assertion of the local ethnic communities.

Alla Demicheva, Sergiy Legeza

The City between "Mine" and "Theirs": Absorption and Appropriation of Urban Space by Students (the Case of Dnipro)

The paper considers the city as an object of perception and topographic reflection by students, focusing in particular on the problem of the city's internalization – of how from "alien" it becomes "one's own." This phenomenon finds expression in two types of practices: the "absorption" of the city and its "appropriation." The empirical basis of the paper was the authors' sociological study of Dnipro students (2020, N=450, via handout questionnaires), which aimed to capture the specifics of perception of the city's space in its territorial and symbolic dimensions by resident and nonresident communities. "Absorption" implies accepting the coordinates of the surrounding urban space, external to the actor and unaffected by his or her individual

influence. The city appears as a system of established representations/objects/symbols, with which people interact as with a given, passively. "Appropriation" occurs as active experience of the city (as the totality of its characteristics, signs, and symbols), the claiming of it. The social actor of appropriation takes a proactive, rather than reactive, position, constructing and asserting his or her attitude towards territorial or symbolic elements of urban space.

Olga Krasko

Kharkiv and Zaporizhia through the Eyes of Their Student Population: A Comparative Analysis

The study discusses the results of a survey of students from Kharkiv and Zaporizhia conducted as part of the project "Practices of the Self-Representation of Multinational Cities in the Industrial and Post-Industrial Era." Analysis of the collected questionnaire responses allowed the author to examine the specific ways in which these cities are perceived by their student population and identify objects, buildings, enterprises, institutions, monuments, commercial goods, and songs that students believe form the "faces" of Kharkiv and Zaporizhia. The survey results also help to define architectural dominants, loci of memory, and gaps in urban space as seen by students. Further, these materials allow us to reflect in more general terms on young people's perception of cities and on the effectiveness of various forms of urban self-representation.

Sergiy Kushnarev

Necropolises in the Urban Space of Kharkiv, 18th to early 20th Centuries

During the 18th to early 20th centuries, urban necropolises changed their status from sacred sites on consecrated church ground to territories used for economic and commercial purposes. The utilitarian, pragmatic approach that was already evident in the planning of urban development at the end of the 18th century facilitated a further desacralization of necropolises and erosion of their sacred status in the urban space during the following period. The establishment and subsequent history of Kharkiv's largest cemeteries is a vivid example of how urban symbolic space was constructed taking into account religious traditions and social stratification, as well as features of urban topography. During the period considered in this study, necropolises constituted an important facet of Kharkiv's public space, and ritual practices demonstrated the stability of traditional forms of commemoration. The hierarchical arrangement of the space of the city's necropolises reflected their socio-cultural components: religious, class, corporate, and ethnic. The cemeteries' repleteness with religious symbolism made them inseparable from the religious identity of the city's population.

Roman Liubavskiy

The Socialist Town of "New Kharkiv": From an Architectural Utopia to a District

The paper discusses the project of "New Kharkiv" – a "socialist town" for the employees of the Kharkiv Tractor Works (KhTZ) – at the levels of development, implementation, and memory. Today, the area of the "town" is the core of Kharkiv's Industrial (from 1934 to 2016 – Ordzhonikidze) District, located in the northeastern part of the city. The author considers the daily practices of its inhabitants in the 1930s, images of the district in Kharkiv guidebooks, and changes that took place in its toponymy during the decommunization. It is noted that the town's planners endeavored to give embodiment to the social ideals of their era through specific architectural solutions. In particular, it was assumed that all residents would be workers whose everyday life would be as socialized as possible (for this purpose, the apartments were designed without kitchens, in order to encourage residents to use public catering establishments). Some unworkable ideas (such as connecting the buildings with corridors-bridges on the second-floor level) were rejected in the first stages of construction, but overall the project was realized successfully. During the second half of the 20th century, guidebooks advised Kharkiv's visitors and residents to explore the area of the "socialist town." Its description, although devoid of the euphoria of the era of the First Five-Year Plan, bore such markers as "exemplary," "cozy," and "green." The positive image of the district was marginalized in the early 1990s. With the decline of the economy and erosion of the social responsibilities of industrial enterprises, working-class districts and towns in Ukraine lost the metaphorical meaning of their existence. The area around the KhTZ was no exception. Analysis of toponymic changes shows that during the decommunization it was stripped of the names of the most odious Soviet statesmen, but new street names appeared honoring Soviet figures whose life or activities were directly connected with the district. Thus the problem of the adaptation of the Soviet cultural heritage remains relevant for this part of Kharkiv.

Iryna Piatnytskova

The Social Topography of Yuzivka in the Late 19th and Early 20th Centuries

The study considers the social topography of Yuzivka in the late 19th and early 20th centuries. The preconditions for, and main stages of, the formation of this working-class town are analyzed. It is argued that the lack of regular, planned real estate development at the initial stage of Yuzivka's growth left room for the "natural" construction of the town's space. The metallurgical plant of the Novorossia Society functioned as its center. The rest of the neighborhoods took shape in the course of the town's expansion around the plant and in relation to the latter in both spatial and ideological perception. Each of Yuzivka's settlements (New World, English Colony, Maslovka, Larinka, Smolianinova Mountain, Oleksandrivka, "Nakhalovka," and "Sobachovka") possessed its own social specifics, determined by the origins, specializations, and qualifications of their inhabitants and affecting the practices of everyday life.

Anastasia Khovtura

Transportation Infrastructure of the Cities of Eastern and Southern Ukraine as an Element of Urban Image in Guidebooks, Late 19th to Early 21st Centuries

The author focuses on the representation of transportation infrastructure in guidebooks to cities of Eastern and Southern Ukraine from the late 19th to early 21st centuries. The incorporation of transportation networks into these cities' landscapes took place around the turn of the 20th century. From the first decades of Soviet rule, public transportation became an important marker of a flourishing city. Around the mid-century, we can observe in the promotional literature on the cities of Eastern and Southern Ukraine the emergence of ideological constructions in which the growth of transportation infrastructure during the Soviet period was opposed to the urban development achievements of the imperial era. Late Soviet guidebooks, in addition to recording advances in the development of public transportation, feature various projects for redevelopment of urban space, construction of highways, and introduction of alternative means of transportation. The author concludes that in today's guidebooks components of transportation infrastructure remain an important part of urban biography.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артеменко Андрій (Andriy Artemenko) – доктор філософських наук, професор, Харківська державна академія дизайну та мистецтва, orcid.org/0000-0002-2445-5902, artemenko.prof@gmail.com.

Білівненко Сергій (Sergiy Bilivnenko) – кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний університет, orcid.org/0000-0001-6724-5932, bilivnenko@ukr.net.

Венгер Наталія (Nataliya Venger) – докторка історичних наук, професорка кафедри всесвітньої історії, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0002-8898-5734, nataliyavenger@yahoo.com.

Вовк Ольга (Olga Vovk) – кандидатка історичних наук, заступниця директора Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-1991-4385, o.vovk.88@gmail.com.

Воронов Віктор (Viktor Voronov) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0001-7807-5684, vi_voronov@ukr.net.

Гела Оксана (Oksana Hela) – магістриня історії, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0003-3157-9943, gela.oksana95@gmail.com.

Голубович Інна (Inna Golubovych) – докторка філософських наук, професорка, завідувачка кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, orcid.org/0000-0003-3459-3417, golubinna17@gmail.com.

Гукалова Ірина (Iryna Gukalova) – докторка географічних наук, провідна наукова співробітниця, Інститут географії Національної академії наук України, orcid.org/0000-0002-4664-4480, iryna.gukalova@gmail.com.

Демичева Алла (Alla Demicheva) – кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, orcid.org/0000-0002-2997-3020, demicheva.alla@gmail.com.

Довгополова Оксана (Oksana Dovgopolova) – докторка філософських наук, професорка кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, orcid.org/0000-0003-2275-3815, o.dovgopolova@onu.edu.ua.

Єремєєв Павло (Pavlo Yeremieiev) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Східної Європи, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0003-0300-2645, p.v.eremeev@karazin.ua.

Журба Олег (Oleg Zhurba) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0002-7800-0743, zhurba.oi@i.ua.

Загурська Марія (Mariia Zahurska) – аспірантка кафедри філософії, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, orcid.org/0000-0003-1376-0837, marijaasham@gmail.com.

Кісельова Юлія (Julia Kiselyova) – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-2571-8436, yu.a.kiselyova@karazin.ua.

Константінова Вікторія (Victoria Konstantinova) – докторка історичних наук, професорка, директорка Науково-дослідного інституту історичної урбаністики, Бердянський державний педагогічний університет, orcid.org/0000-0003-1557-5213, VNKonst@ukr.net.

Красько Ольга (Olga Krasko) – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0001-5076-8331, olgakrasko@karazin.ua.

Куделко Сергій (Sergiy Kudelko) – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0003-1630-8774, kudelko_sm@ukr.net.

Курушина Марина (Maryna Kurushyna) – кандидатка філологічних наук, доцентка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-4265-5078, maryna.kurushyna@karazin.ua.

Кушнарьов Сергій (Sergiy Kushnarev) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Східної Європи, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-2076-9904, s.s.cuschnarev@karazin.ua.

Легеза Сергій (Sergiy Legeza) – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/000-003-3767-5848, slegesa@gmail.com.

Лиман Ігор (Igor Lyman) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та філософії, координатор міжнародної діяльності Бердянського державного педагогічного університету, orcid.org/0000-0002-9349-8500, lyman@ukr.net.

Литвинова Тетяна (Tetiana Lytvynova) – докторка історичних наук, професорка кафедри історії України, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0002-8682-2819, litvinova.tf@i.ua.

Любавський Роман (Roman Liubavskyi) – кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0003-3496-9699, lubavsky@karazin.ua.

Медведовська Анна (Anna Medvedovska) – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», orcid.org/0000-0002-7014-4929, medvedovskaya_an@ukr.net.

Мільчев Володимир (Volodymyr Milchev) – доктор історичних наук, професор, Запорізький національний університет, orcid.org/0000-0003-4432-3322, vladmilchev@ukr.net.

Міхеєва Оксана (Oksana Mikheieva) – докторка історичних наук, професорка, гостьова професорка Європейського університету Віадріна і стипендіатка DAAD, професорка кафедри соціології Українського католицького університету, orcid.org/0000-0002-3789-2415, mikheieva@ucu.edu.ua.

Мусієздов Олексій (Oleksiy Musiyezdov) – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-2929-7333, musiyezdov@gmail.com.

Отземко Олена (Olena Otzemko) – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, orcid.org/0000-0002-3164-1148, otzemko@gmail.com.

Петриківська Олена (Olena Petrykivska) – кандидатка філософських наук, доцентка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, orcid.org/0000-0001-9790-6340, cognition@onu.edu.ua.

Покляцький Сергій (Sergiy Pokliatskyi) – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, Інститут географії Національної академії наук України, методист ІІ категорії лабораторії експериментальних освітніх методик Національного центру «Мала Академія наук України», orcid.org/0000-0001-5602-9898, ser.geograph@gmail.com.

Портнова Тетяна (Tetiana Portnova) – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0002-4974-4575, tportnova@yahoo.com.

Посохов Іван (Ivan Posokhov) – кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу та країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0001-8638-5148, ivanposokhov@karazin.ua.

Посохов Сергій (Sergiy Posokhov) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0003-1390-0625, sposokhov@karazin.ua.

Пятницькова Ірина (Iryna Piatnytskova) – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса, orcid.org/0000-0002-5809-5212, ipiatnickova@gmail.com.

Рачков Євген (Yevhen Rachkov) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0002-8506-0162, yevhen.rachkov@karazin.ua.

Рябченко Ольга (Olga Ryabchenko) – докторка історичних наук, професорка, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, orcid.org/0000-0002-1249-2482, lerche555@ukr.net.

Середа Вікторія (Viktoria Sereda) – кандидатка соціологічних наук, доцентка, гостьова лекторка Базельського університету і стипендіатка URIS, старша наукова співробітниця відділу соціальної антропології Національної академії наук України, orcid.org/0000-0002-9474-8209, sereda.vik@gmail.com.

Сільванович Сергій (Sergiy Silvanovych) – студент історичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, orcid.org/0000-0002-5906-6333, detegulaga23@gmail.com.

Темірова Надія (Nadiia Temirova) – докторка історичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса, orcid.org/0000-0003-1918-2054, temirova600@gmail.com.

Тихомірова Фаріда (Farida Tykhomirova) – кандидатка філософських наук, доцентка, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, orcid.org/0000-0003-0991-3159, faridatykhomirova502@gmail.com.

Ховтура Анастасія (Anastasiia Khovtura) – магістриня історії, аспірантка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0001-9768-141X, a.khovtura@karazin.ua.

Чорний Дмитро (Dmytro Chornyi) – доктор історичних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, orcid.org/0000-0001-9149-9203, d.chornyi@karazin.ua.

Наукове видання

У ПОШУКАХ ОБЛИЧЧЯ МІСТА:
Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу

Колективна монографія

За загальною редакцією
В. Кравченка та С. Посохова

Технічний редактор *Л. П. Гобельовська*
Коректори *М. А. Курушина, Г. В. Сільченко*
Дизайн та верстка *С. А. Третяк*
Дизайн обкладинки *Ю. Г. Кончицька*
Фото на обкладинці *Сергія Солонського*

Підписано до друку 08.11.2021 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура AdonisC (TT). Ум. друк. арк. 32,89.
Наклад 200 прим. Зам. № 000027.

Видавець:
ТОВ «Видавництво «Точка»
61024, м. Харків, вул. Гуданова, 18
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №6863 від 02.08.2019 року
Тел.: 0 800 33 67 62

Виготовлювач:
ТОВ «Друкарня Мадрид»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК №4399 від 27.08.2012 року
info@madrid.in.ua
shop.madrid.in.ua